Kürtler, Türkler ve Araplar

Kuzey-doğu Irak'ta siyaset, seyahat ve inceleme (1919-1925)

C.J. Edmonds

avesta

C.J. EDMONDS•Kürtler, Türkler ve Araplar

avesta | KÜRDOLOJİ: 143 | 12
Kurds Turks and Arabs
Politics, Travel and Research in North-Eastern Iraq
Kürtler, Türkler ve Araplar
Kuzey-Doğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme
(1919-1925)
C.J. Edmonds
(Londra, 1957)
İngilizceden Çevirenler:
Serdar Şengül
Serap Rûken Şengül

Editör: Abdullah Keskin
Kapak: Ahmet Naci Fırat
Foto: Hemawend Kırsalında
Tashih ve Mizanpaj: Avesta
Köy İsimleri: Newzad Hirorî
Foto Tarama: Sacha Ilich
Birinci Baskı: 2003, İstanbul
Baskı: Berdan Matbaacılık

AVESTA BASIN YAYIN
REKLAM TANITIM MÜZİK DAĞITIM LTD. ŞTİ.
Meşrutiyet Caddesi
Özbek İşhanı 136 / 4
BEYOĞLU / İSTANBUL
Tel: (0212) 251 44 80
(0212) 251 71 39

Ekinciler Caddesi
Nurlan Apt. Giriş Katı No: 2
OFİS / DİYARBAKIR
Tel-Fax: (0412) 222 64 91

ISBN: 975-8637-46-0

C.J. Edmonds
C.M.G., C.B.E.
Irak İçişleri Bakanlığı Danışmanı, 1935-1945

KÜRTLER, TÜRKLER VE ARAPLAR

KUZEY-DOĞU IRAK'TA SİYASET, SEYAHAT VE İNCELEME (1919-1925)

İngilizceden Çevirenler
Serdar Şengül
Serap Rûken Şengül

avesta | KÜRDOLOJİ

CECIL JOHN EDMONDS-26 Ekim 1889'da Peder Walter ve Laura Edmonds'un en küçük çocukları olarak dünyaya geldi; 1935 yılında evlendi ve bu evlilikten bir oğlu ve iki kızı oldu. İkinci evliliğini 1947 yılında yaptı ve bu evlilikten de bir oğlu oldu.
Eğitimi: Sırasıyla Bedford Okulu, İngiltere'de meşhur bir okul olan Christ's Hospital, Pembroke Koleji ve Cambridge'de okudu. 1910 yılında Kraliyet Doğu Akdeniz Konsolosluk İşlerinin açmış olduğu öğrenci tercümanlık sınavını kazanarak buraya devam etti.
1913 yılında konsolos yardımcısı vekili sıfatıyla Buşire'ye atandı; 1915 yılında muvakkat yüzbaşı rütbesiyle yardımcı siyasi subay olarak Mezopotamya'ya ve 1917'de de Güney-Batı İran'a atandı. 1919 yılında, Kuzey-Batı İran'a giden İngiliz kuvvetinde muvakkat binbaşı rütbesiyle siyasi subay olarak görev aldı; 1922 yılında özel görevle Güney Kürdistan'da bulundu; Irak hükümetine bağlı Kerkük ve Süleymaniye eyaletlerinde il danışmanı ve idari müfettiş olarak görev aldı. 1924 yılında Kürdistan'da siyasi subay olarak askeri kollara eşlik ettti. 1925 yılında Irak ve Türkiye arasındaki sınır sorununu incelemek üzere görevlendirilen Milletler Cemiyeti Komisyonunda irtibat subayı olarak görev aldı. 1926 yılında yardımcı danışman olarak Irak İçişleri Bakanlığına atandı; 1928 yılında konsolos oldu. 1932 yılında Irak ve Suriye arasındaki sınır sorununu incelemek üzere oluşturulan Milletler Cemiyeti İnceleme Komisyonunda İngiliz temsilcisi olarak yer aldı; 1933 yılında da Irak-Suriye Sınır Belirleme Komisyonunda yer aldı. Yine 1933 yılında Irak Dışişleri Bakanlığında danışman olarak görev yaptı. 1932-38 yılları arasında Milletler Cemiyeti Irak delegasyonunda yer aldı. 1935-45 yılları arasında Irak İçişleri Bakanlığına danışman olarak atandı; 1937 yılında başkonsolos oldu. 1947 yılında Milletlerarası Mülteci Örgütünde Birleşik Krallık Daimi Delegesi olarak yer aldı. 1948 yılında Kraliyet Dışişleri Servisinde bakan oldu ve 1950 yılında da emekliye ayrıldı.
1951-57 yılları arasında Londra Üniversitesi School of Oriental and African Studies [Şarkiyat ve Afrika Araştırmaları Bölümü]'de Kürtçe dersleri verdi.
1963'te Burton madalyası ve 1966'da da Skyes madalyası ile ödüllendirildi.
Eserleri: *Kurds Turks and Arabs* (*Kürtler Türkler ve Araplar*, 1957); *Kurdish-English Dictionary* (*Kürtçe-İngilizce Sözlük*, Tevfik Vehbi ile birlikte, 1966); *A Pilgrimage to Lalish* (*Laleş'e Bir Hac Yolculuğu*, 1967); Fars Arap ve Kürt çalışmaları üzerine birçok önemli katkıda bulunmuştur.
1979 yılının Haziran ayında öldü.

NOT: Kitapta yer alan Kürtçe (Soranice) şiirlerin yazımında, herhangi bir değişiklik yapılmamış, orijinaline sadık kalınnmıştır. Soranicede hâlâ Arap alfabesi kullanılıyor. Yazar Tevfik Vehbi'yle Kürtçe üzerine çalıştığından ve kitapta yer alan şiirler Latin alfabesiyle yazılmış ilk örnekler içinde yer aldığından dolayı herhangi bir değişikliğe gerek görülmemiştir. [-ed.n.]

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

PO:	Siyasi Subay
APO:	Yardımcı Siyasi Subay
RAF:	Kraliyet Hava Kuvvetleri
IPO:	Polis Müfettişi
AOC:	Ordu Komutan
AHQ:	Ordu Karargahı
HC:	Başkomutanlık

Çevirmenin notu

Kitapta geçen Fransızca metinleri çeviren sevgili Ülker Altun'a, Soranice şiirleri İngilizcesinden çeviren sevgili Özlem Avşar'a ve çeviride ve redaksiyonda büyük emeği geçen sevgili Senem Öner'e teşekkür ediyoruz.

Metinde geçen köşeli parantezler çevirmene aittir.

Edmonds'un bu kitabı Kürtler ve Kürt coğrafyası ile ilgili çok önemli bilgiler içermekle birlikte bunlar, bir sömürge subayının ve kendinden önce gelen seyyahların kavram ve terimleriyle ifade edilmiştir. Genelde bölge halklarına ve özelde de Kürtlere karşı olan ırki önyargılar, okuyucunun gözünden kaçmayacaktır. Bu vesileyle okuyucu incelikli bir sömürge siyasetinin kendini var etme ve yürütme biçimlerini de kitapta bulabilecektir.

Orta Doğu siyasi coğrafyasının şekillendiği döneme dair birinci elden muazzam gözlem ve bilgilerin yer aldığı bu kitabın eleştirel bir bakışla okunması kitabı çok daha değerli kılacaktır.

Serdar Şengül

KURDISTAN
International frontiers
Boundary of Kurdistan
MILES
BLACK SEA
CASPIAN SEA
MEDITERRANEAN SEA
GEORGIA
AZARBAYJAN
TURKEY
PERSIA
SYRIA
IRAQ
JORDAN
LEBANON
ISRAEL
SAUDIA
EGYPT
CYPRUS
HAKARI
LURISTAN
ANKARA
Sivas
Erzinjan
Erzurum
Trabzond
Batum
Tiflis
Kars
Erivan
M. Ararat
Bakus
Tabriz
Ardabil
Rasht
Zenjan
Kazvin
Malatya
Siverek
Diyarbakr
Mardin
Zakho
Urumiya
Mosul
Arbil
Kirkuk
Sulemani
Senna
Hamadan
Kirmanshah
Khanaqin
Baghdad
Sultanabad
Burujird
Nahavand
Khurramabad
Kerbela
Najaf
Amara
Dizful
Shushter
Ahwaz
DAMASCUS
Palmyra
Aleppo
Adana
Alexandretta
Nicosia
Haifa
Jaffa
Jerusalem
Dead Sea
Kastamonu
Samsun
R. Kizil Irmak
Van
Bitlis
Deir
Tekrit
Kifri
Halabja
Bijar
Sakkiz
Saujbulag
Ramadi
Hit
Badra

1918-1925 yılları arasında
Musul'da görev yapmış İngiliz ve Iraklı
sivil ve asker dostlarıma ve meslektaşlarıma

Not:
Fotoğrafların çoğu bana aittir.
Kapak sayfası resmi ve Kont Teleki'yi gösteren
[No. 16 (a)] resimler için Hava Orgeneral Sir James Robb'a,
Şêx Mahmud'un [No. 11 (b)]"de yer alan resmi için
Bağdat'ta bulunan El Dorado Stüdyolarına
ve kızkardeşi Bayan Gertrude Bell tarafından
şahsıma verilen Babekr Ağa'ya ait resmi kullanmama
izin veren Bayan Richmond'a
teşekkürü bir borç bilirim.

Şeyh Bağı ve Piremegrun giriş resmi

Önsöz

Bu kitabın çerçevesini Büyük Britanya ve Türkiye arasında cereyan eden Musul sorununun diplomatik tarihi oluşturmaktadır; ancak bir siyasi subay olarak görev yaptığım bu tartışmalı topraklara ilişkin aktardığım kişisel deneyimlerimin bu çerçeveye kurgusal anlamda bir zenginlik kattığını ve salt bir tarih aktarımı olmanın ötesinde Güney Kürdistan'ın toplumsal ve coğrafi yapısına ilişkin bir resim ortaya koyduğunu düşünüyorum.

Dostlarımız olan Türklerden sürekli bir şekilde 'düşman' olarak bahsedilmesi yadırgatıcı gelebilir; ancak unutulmalıdır ki burada anlatılanlar, iki ülke arasında şu anda doruğuna ulaşmış bulunan karşılıklı saygı ve dostluğa dayalı geleneksel ilişkilerde anormal bir kopmanın yaşandığı on bir yıllık bir dönemin son yedi yılına aittir.

Daktilosu bittikten sonra kitabı bir kez daha okuduğumda kendi yaptıklarımı anlatırken takındığım abartılı üslup karşısında hayrete düştüm. Ancak bunu değiştirmek için artık çok geç. Her halûkarda, büyük oranda o dönemde tutmuş oldu-

ğum günlüklere ve diğer notlara dayalı olan kitap bu haliyle, savaşın yarattığı birçok genç subayın, belki de tecrübe ve eğitim eksikliklerini telafi etmek amacıyla takındıkları kendinden emin ve idealist tutumları, araya yılların girmesiyle puslanan hafızama dayanarak yeniden yazmaktan daha iyi aktaracaktır.

Takip etiğim güzergahı ve Güney Kürdistan toplumunu oluşturan sınıfları fazlasıyla ayrıntılı olarak betimlediğimin farkındayım; ancak, tecrübelerimden öğrendiğim birşey varsa, o da gelecekteki gezginler ve Orta Doğu çalışmaları yapacak olan akademisyenler için kitabı asıl önemli kılacak olanın bu ayrıntılı betimlemeler olacağıdır. Tam da, içten patlamalı motorun icadıyla başlayan ve ardarda gelen iki dünya savaşının etkisiyle hızlanan bir devrimin, geçmiş yüzyılların tüm başkaldırılarına meydan okuyarak günümüze kadar ulaşan kadim gelenekleri yok olma tehdidiyle yüzyüze bıraktığı bir zaman diliminde Irak'ta ve İran'da görev yaptığım uzun yıllar boyunca Avrupa bilim dünyası için yeni olan önemli bilgiler topladığıma inanıyorum; burada sunulan bazı bilgilerin benim tabiatıma uymayan çok daha metodik araştırmalar yapan uzmanlarla beraber asıl değerini bulacağına dair ümidimi gizlemeyeceğim. Aynı zamanda onlara bir özür de borçlu olabilirim. Bu kitapta aktarılan bazı temel bilgiler, Bölüm IV'ün başında erken İslam tarihine giriş niteliğinde olan açıklamalar gibi, onlara gereksiz görünebilir. Ancak, sözkonusu bölümde ve sonrasında da verilen teknik bilgiler de dahil, bu tür açıklamaların sıradan okuyucunun oldukça ilgisini çekeceğine ve kitabın tamamını onlar için daha anlaşılır kılacağına inanıyorum.

Orta Doğu ile ilgili olarak kaleme alınan kitaplarda kişilerin ve coğrafi yerlerin isimlerinin yazımı her zaman bir problem olagelmiştir. Bu sorun, Arapça, Farsça ve Türkçenin (Arap harfleri ile yazılan) resmi diller olarak kabul edildiği ve günlük yaşamda kullanıldığı ve Latin harfleri ile yazılan yeni Türkçenin güçlü ve nüfuzlu bir komşu olduğu bir bölgeyi konu alan bu kitapta kendini daha şiddetli hissettirmektedir. Bu koşullarda kendimce bir takım kurallar belirlemek ve bunlara

sadık kalmaya özen göstermek zorundaydım. Sonuçta oldukça ayrıntılı bir kurallar dizgesi geliştirdim, ancak burada sadece bir iki noktaya değinmekle yetineceğim. Kişi isimlerinin, birini Farsçanın oluşturduğu iki ya da daha fazla dilde ortak oldukları yerlerde, genellikle Farsçanın yazım kuralları benimsenmiştir. Başlangıçtaki 'ain ve uzun ünlüler metin içinde pek kullanılmamış ancak dizin kısmında bu işaretler konmuştur. İngiliz diline de geçtiği söylenebilecek olan bazı yaygın yazım biçimlerinin (Mekke, Musul, Halife ya da Kur'an) olduğu gibi kullanmayı tercih ettim; ismi Muhammed olan ve tam olarak bu şekilde telaffuz edilen birçok arkadaşım vardı ve Fowlers'e olan bütün saygıma rağmen bu adı Mohamet ya da Mohammed şeklinde yazamadım.

Arapça ve Farsçadan yapılan alıntılar yaygın olarak kabul edilmiş bir sisteme göre, Türkçe alıntılar Mustafa Kemal'in reformları sonucunda kabul edilen modern Latin harfleri sistemine göre yazılmışlardır. Kürt dilinde yapılan alıntılar ise 1930-33 yılları arasında alanın uzmanı arkadaşım Senatör Tevfik Vehbi ile beraber hazırladığım ve JRAS'da yayımlanan "Suggestions for the Use of Latin Character in the Writing of Kurdish [Kürtçe Yazımda Latin Harflerinin Kullanılmasına Yönelik Öneriler], Ocak 1931" ve "Some Developments in the Use of Latin Character For the Writing of Kurdish [Kürtçe Yazımda Latin Harflerinin Kullanımı Konusunda Bazı Gelişmeler, Temmuz 1933] adlı makalelerde geliştirdiğim bir tür Latin alfabesiyle yazılmıştır. Burada şu hususlara değinmem yeterli olacaktır: Neredeyse bütün sessiz harfler, her bir şeklin İngiliz dilinde ifade ettiği sese karşılık gelir. Sadece *x* harfi, İngiliz dilinde olduğu haliyle, *kh* harflerinin bir arada sesletildiği bir karşılığa sahiptir. *J* ve *c* harfleri ise, Modern Türkçedeki değerlerine yani sırasıyla İngilizce ve Fransızcadaki *j* sesine sahiptirler. Lh ve rh diyagrafları normal *l* ve *r* seslerine ek olarak var olan art damaksıl l ile yuvarlanarak söylenen r sesine tekabül ederler. Seslilerden a, o, ö, é daima uzundurlar, *y* ise hem sessiz bir harf olarak kullanıldığında hem de i sesine karşılık geldiği yerlerde kısadır. U daima kısadır. Uzun i ve u ses-

leri ise sırasıyla *iy* ve *ya yi* ve *uw* ya da *wu* harfleri ile gösterilirler.

Devamlı faydalandığım resmi belgelerin ve akademik çalışmaların bir listesi EK A'da verilmiştir. Tüm bu kaynaklara büyük bir teşekkür borçlu olduğumu belirtmek isterim. Bazılarına sık sık gönderme de yaptığım, benden önce bu alanda inceleme yapmış olan seyyahların yazmış oldukları kitapların ve makalelerin listesi ve bunlara dair ayrıntılar sayfa 43 ile 52 arasında bulunabilir.

Bu sayfalardaki eksikliklerin giderilmesine katkıda bulunan birçok değerli arkadaşıma teşekkür etmek istiyorum. Sir Reader Bullard ve Profesör Sidney Smith kitabın daktilo edilmiş halinin tamamını okudular. Professor A. Guillaume ve saygıdeğer Seyid Tevfik Vehbi'nin kitabın farklı bölümleri hakkında yaptıkları yorumlar, düzeltmeler ve tavsiyelere şükran borçluyum. Ayrıca Türk-İran sınırı hakkmdaki arşivleri incelememe olanak sağlayan Dışişleri Bakanlığı Kütüphane Sorumlusuna ve 1919-25 yılları arasında Kraliyet Hava Kuvvetleri'nde çalışan subaylar ve kullanılan ekipman hakkında verdiği çok değerli bilgilerden dolayı Kraliyet Hava Kuvvetleri Komutan Yardımcısı Sir James Robb'a, modern Türkçeden yaptığım alıntılardaki yazım hatalatını düzelten Albay G.E. Wheeler'e, ve çok sayıda İngiliz ve Iraklı meslektaşıma teşekkür ederim. Bütün bu arkadaşlarımdan birkaçı seyahatlerim sırasında göstermiş oldukları misafirperverlik ve nezaket vesileleriyle kitabın içinde özel olarak anılmaktadır.

Başlarken belirtmem gereken çok önemli bir husus var: Uzun yıllar boyunca Majesteleri Britanya Kraliçesi'nin hizmetinde Dışişleri Bakanlığında ve Irak hükümetinde görev yapmış olmama rağmen, bu kitapta ifade edilen görüşler ve bunlardan doğan sorumluluklar tamamen bana aittir.

BİRİNCİ KISIM

I. GİRİŞ: KÜRTLER

En geniş anlamıyla Kürdistan Kürtlerin homojen bir topluluk olarak üzerinde yaşadıkları ülke anlamına gelmektedir. Bu ülke Türkiye, Irak ve İran arasında bölünmüştür ve ayrıca Sovyetler Birliği'nde ve Suriye'de küçük parçacıkları bulunmaktadır. Bu parçalanmışlık nedeniyle Kürdistan'ın sınırları herhangi bir uluslararası sınıra veya ülkelerin içlerindeki idari illere tekabül etmez. Kürdistan sınırı kuzeyde kabaca Erivan, Erzurum, Erzincan'ı takip eder ve oradan da bir yay çizerek Maraş'tan Halep'e doğru uzanır; güney-batıda, dağ eteklerindeki tepecikleri izleyerek Dicle'ye, oradan nehrin aşağı akıntısının tam doğusuna ve ondan sonra da Cebel Hemrin hattının biraz kuzeyinden Mendeli yakınlarında Irak-İran sınırında bir noktaya ulaşır; doğuda, İran'da, Kürt sınırı Maku'yu, Xoy'un bir kısmını, Rezaiye'yi (Urmiye), Mahabad'ı (Sauc Bulaq), Saqiz ve Senna'yı içine alacak şekilde güneydoğu yönelimli bir güzergah izleyerek Erivan'dan Kirmanşah'a doğru uzanır. Gerçek anlamda Kürt olanlar ile Kürtlerin akrabaları olan ve kimi zaman Kürt olarak kabul edilen Lakklar ve Lorlar farklı bölgelerde yaşarlar. Kirmanşah'tan Karind'e uzanan büyük ana yol

ve oradan da doğrudan Mendeli'ye uzanan düz hat neredeyse bu iki kesimi birbirinden ayıran (bölünme) çizgi(si) konumundadır.[1]

Elbette yukarıda sınırları belirtilen Kürdistan'da sadece Kürtler yaşamamaktadır. Örneğin 1914'ten önce 38. paralel'in kuzeyinde kalan bölgede geniş bir Ermeni nüfusu bulunmaktaydı ve yine Türkiye'nin Hakkari ilinde ve oraya bitişik konumdaki İran'ın Urmiye bölgesinde, İngiltere'de Asuri adıyla bilinen çok sayıda Nasturi Hıristiyan yaşamaktaydı; hepsi olmasa bile bu insanların çoğu Türk topraklarındaki varlıklarını yitirmişlerdir ancak bugün, binlerce Asuri Irak'ın Amediye bölgesinde yoğun bir nüfusa sahiptir. Bunların yanısıra Bağdat'ı Musul'a bağlayan karayolu üzerinde kurulu bir dizi kentte çok eski zamandan kalma Türkmen topluluklar yaşamaktadır. Bu kentler şunlardır: Qeretepe, Kifri, Tuzxurmatû, Tewq, Kerkük, Altun Köprü, Erbil ve Musul'un daha ilerisinde bulunan Telafer. Ancak genel olarak düşünüldüğünde nüfusun büyük çoğunluğunu Kürtler oluşturmaktadır. Öte taraftan, tarif ettiğimiz bu sınırların dışında da Kürtler yaşamaktadır; bunlar bulundukları yerlerde adeta birer Kürt adacığı meydana getirmişlerdir. Örnek vermek gerekirse batıya doğru Şam'da Halep bölgesinde ve hatta Ankara'da; doğuya doğru ise Qazvin, Horasan ve Kirman illerinde. Bu Kürt adacıkları içerisinde en ilginç olanı Musul şehrinin bulunduğu enlem üzerinde Dicle'nin batısında bulunan ve halkının çoğu yanlış bir şekilde Şeytana tapanlar olarak tanımlanan Yezidilerin oluşturduğu, azınlığı oluşturan Müslümaların da Ortodoks olmayan bir karakter segilediği Cebel Sincar'dır.

Irak'taki Kürt nüfusunun 900 000 olduğunu söyleyebilirim; bu rakam 1947 yılında yapılan ve toplamları nahiyeler bazında veren resmi nüfus sayımına ve benim bu en küçük yönetim birimlerinin ırk* kompozisyonuna dair yaptığım tahminlere

1 Her gün Bağdat sokaklarında inanılmaz ağırlıkta yüklerin altına girmiş bir şekilde görebileceğiniz hamal olarak adlandırılan Kürtler, *Arabian Night* kitabına göre bundan on iki asır once kelimenin dar anlamıyla Kürt olarak değil de Puşt-i Kuh adı verilen Loristan'ın batı bölgesinden gelmiş olan Lorlar olarak kabul ediliyorlardı.

'Etnik' kelimesinin siyasal ve sosyal bilimlerde kullanımı göreceli olarak yeni ol-

dayanmaktadır.[2] Türkiye ve İran'da Kürtlerin nüfusuna ilişkin bu kadarlık bir veri bile bulunmamaktadır. 1925 yılında Büyük Britanya ve Türkiye arasında Musul vilayetinin geleceğine ilişkin olarak ortaya çıkan sorunu incelemek üzere bölgeye gelen Milletler Cemiyeti Komisyonu'nun tahminine göre Türkiye'de 1 500 000, İran'da 700 000, Irak'ta 500 000, Suriye'de ve diğer yerlerde 300 000 Kürt yaşamaktaydı; yani yaklaşık olarak toplam 3 milyon'luk bir Kürt nüfusu. Komisyon Irak'taki rakamı çok düşük göstermiştir fakat böyle bir farklılık kısmen son yirmi beş yıllık süre zarfında ülkenin bütün kısımlarında meydana gelen doğal nüfus artışından kaynaklanmaktadır. 1941 sonbaharındaki Anglo-Rus işgalinin ardından hiçbir dış etki olmaksızın kendiliğinden ortaya çıkan başkaldırı hareketleri ve bunu takiben eyalet yönetimlerinin otoritesinin zayıflaması İran Kürtlerinin geçmişteki kadar güçlü olduklarını gösterdi; bu nedenle sayılarını 1 100 000 olarak verirsek makul bir tahminde bulunmuş oluruz. Türkiye'de yaşayan Kürtlerin sayısına ilişkin bir tahminde bulunmak ise çok daha zordur. Bir kere hükümet onları 'Dağ Türkleri' olarak adlandırmakta ve ayrı bir etnik grup oluşturdukları gerçeğini tamamıyla reddetmektedir; insanların yerel kıyafetlerini giymeleri,özellikle idari merkezlere yakın yerlerde, yasaklanmıştır; meydana gelen bir dizi isyanda ve bu isyanların ardından gelen toplu sürgünlerde kaç insanın hayatını kaybettiğine dair çok az bilgi vardır. Yine de Irak ve İran sınırında yapmış olduğum incelemelerime ve birkaç seyyahın anlatmış olduklarına dayanarak ve meydana gelen isyanların büyüklüğüne ve etkinliğine bakarak buradaki nüfusun Irak ve ve İran'daki toplam Kürt nüfusuna eşit olduğunu, yani 2 milyon olduğunu söyleyebilirim.[3]

duğu için olsa gerek yazar Türk, Kürt ve Arap arasındaki farkı ırksal bir fark olarak almış. Biz de çevirirken, dönemin özelliklerini yansıtması açısından, bu kullanıma sadık kaldık [-ç.n.]

2 Ayrıntılar için Ek B'ye bakınız.

3 W.C. Brice, Ankara'daki Central Office of Statistics [Merkezi İstatistik Dairesi] tarafından yayımlanan *The Annuaire Statistique for 1951* [1951 yılı Yıllık İstatistik Raporu]'nda yer alan rakamlara dayanarak 1945 nüfus sayımına göre anadili Kürtçe olanların sayısını 1 476 562 olarak vermiştir; W.C. Brice, G.J. Cilt CXX, Eylül 1954, sf. 347. Kendim de oldukça güvenilir bir kaynaktan Türki-

Suriye ve Sovyetler Birliği ile başka yerlerdeki izole olmuş Kürt gruplarını da hesaba katarsak toplam 4 ile 4,5 milyon arası bir rakama ulaşmış oluruz.

Kürtler kendi kökenlerine ilişkin olarak iki hikaye anlatmaktadırlar. Bunlardan ilki İran tarihindeki temel bir efsaneye dayanmaktadır. Buna göre bir ara ülkenin tahtını Dehak* isimli bir zorba gaspeder. Bu Dehak omuzlarında bir çift yılan beslermiş ve yılanların beslenmeleri için her gün bir insan beyni yemeleri gerekirmiş. Bir gün tüm bu olanlar karşısında kendisi de büyük üzüntü duyan kralın vezirlerinden birisinin aklına bir fikir gelmiş; vezir, eğer yılanlara sunulacak olan insan beyni yarı yarıya bir buzağı beyniyle karıştırılacak olursa kurban edilecek genç kızların ve erkeklerin yarısı kurtarılmış olur diye düşünmüş. Nitekim öyle de olmuş ve kurtulanlar dağlara doğru kaçmışlar; işte Kürtler Dehak'ın zulmünden kurtularak dağlara kaçan bu insanların soyundan gelmişler.

İkinci hikaye ise Kral Süleyman'a dayanmaktadır. Doğu'nun eski halk söylencelerinde Süleyman; Cin, İfrit, Dev, Peri ve benzeri ucube yaratıkların bulunduğu doğaüstü dünya üzerinde hüküm süren bir kraldır. Kürtlerin anlattığına göre, bir gün Kral Süleyman en güvendiği 500 Devini bir araya toplar ve onlara Avrupa'ya uçup haremi için asalette ve güzellikte eşi benzeri bulunmayan 500 tane bekar genç kız getirmelerini emreder. Devler krallarının dediği gibi yaparak Avrupa'ya uçarlar ve ve kızları da bulurlar. Ancak döndüklerinde Kutsal Krallarının, efendilerinin, ölmüş olduğunu görürler. Bunun üzerine getirmiş oldukları kızlarla kendileri birleşirler. İşte bu birliktelikten doğan çocuklar Kürtlerin atalarıdırlar. Lorlar da kendi kökenlerine ilişkin olarak aynı hikayeyi anlatmaktadırlar.

ye'nin demokrasiye geçişiyle birlikte [çok partili rejime geçiş kastediliyor] Kürt oylarının hiç umulmadık bir derecede önemli hale geldiğini duymuştum. Yine aynı kaynağa göre bizzat Türkiye'de Kürtlerin nüfusu üç hatta dört milyon olarak tahmin edilmekteymiş.

* İsim orijinal metinde Zahhak olarak geçmektedir. Ancak kanaatimizce bu fark 'd' ile 'z' arası bir sese sahip olan Arap alfabesindeki? harfinin telaffuzundan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle çeviride bilindiği şekliyle Dehak ismi kullanılmıştır [-ç.n.]

Loristan'da seyahat ederken ülkenin en alçak ve kana susamış haydutlarından birisi, bu hikayeye dayanarak atalarımızın aynı olduğunu ve dolayısıyla akraba olduğumuzu iddia etti.[4]

Ancak bu efsaneleri bırakıp gerçek tarihe döndüğümüz zaman bilim adamları arasında Kürtlerin kökenine ilişkin olarak ciddi görüş ayrılıkları olduğunu görürüz. Ancak Kürtlerin nereden geldiği bellidir. İran Körfezi yakınlarındaki Sümerler, Hilla yakınlarındaki Orta Fırat Babillileri ve başkentleri Musul'un karşısında Dicle Nehri üzerinde kurulmuş Ninova olan Asuriler gibi ova üzerinde medeniyet yaratan büyük imparatorlukların kayıtları, onları kuzey-doğudan ve doğudan çevreleyen Batı Kürdistan dağlarında yaşayan aşiretlerin giriştikleri talan ve yağma hareketleri ile bu aşiretlere karşı düzenlenen seferlerle doludur. MÖ ikinci binyılda Mezopotamya'daki (genel olarak bu şekilde adlandırılır) krallıkların başında bulunan aileler, İndo-Aryan unsurların varlığını kanıtlayacak bir biçimde- en azından toplumun üst tabakalarında- Sanskritçenin eski biçimleri olarak telakki edilebilecek isimler alıyorlardı. Onları takiben Batı İran Platosuna ve Zagroslara Hint-Avrupa ailesinin bir başka kolu olan İranlılar, yani Medler ve Persler geldiler. Bazı bilim adamları Perslerin (Parsa) Medlerden (Mada) önce, tahminen MÖ 12. yüzyılda geldiklerini ve güneye İran'a doğru göç etmeden önce üç yüz yıl ya da daha fazla burada kaldıklarını belirtir. İsimlerini, adı ilk kez Asuri Kral Shalmeneser III'ün 833, 829 ve 828 yıllarına ait yıllıklarında geçen ve çok büyük bir olasılıkla bugünkü modern Bane bölgesine tekabül eden Parsuash'a vermişlerdir, ya da tam tersi aslında onlara isimlerini veren Parsuash'tır.[5] Maalesef Medler, Sümerlerin, Babillilerin, Asurilerin ve Perslerin aksine yazılı hiçbir şey bırakmamışlardır (ya da bırakmışlarsa bile şu ana kadar bunlara rastlanmamıştır); bu nedenle tarihlerinin

4 Selahaddin'in, atalarının kim olduğuna ilişkin olarak İskoç Kralına anlattığı ve *The Talisman*'ın [Tılsım] üçüncü bölümünde yer alan hikaye bu iki fablın karışımı gibi görünmektedir.

5 Sidney Smith, '*Parsuash and Sulduz*' Professor Poure Davoud Memorial (Bombay 1951), Cilt ii, sf. 60-67.

önemli dönemleri yeniden yazılırken büyük ölçüde faraziyelere dayanılmak zorunda kalınmıştır. Shalmeneser III'ün yıllıklarının MÖ 836 senesini gösteren nüshasında geçen bir cümle tarihte Medlerden bahseden ilk belge olarak gösterilmiştir.[6] Bu doğru olsun ya da olmasın, İran tipi olan ve Medyalı prensler tarafından kullanılan isimler ancak 8. yüzyılda Asuri metinlerinde geçmeye başlamıştır. Perslerden sonra, merkezi İran platosunun kuzeyinden bir yerlerden gelen Medler batıya ve güneye doğru ilerlediler; tarih MÖ 650'yi gösterdiğinde Zagros'a egemen olmuşlardı. Hem Medler hem de Persler farklı halklardan ve dinlerden oluşan bir nüfus üzerinde aristokratik temele dayalı bir denetim kurmuş gibi görünmektedirler; geldikleri yerlerin eski yerleşimcilerini imha etmemişler ancak muhtemelen dillerini ve dinlerini onlara empoze etmişlerdir. MÖ 617-612 yılları arasında, Phraortes'in (Khshathrita) oğlu Medli Cyaxares, Medlerin de bir parçası olduğu geniş bir konfederasyon'un başı olarak kabul ediliyordu; Cyaxares Babillilerle ittifak yaparak 612 yılında Ninova'yı yakıp yıktı ve Asuri İmparatorluğuna son verdi. Cyaxares'ten MÖ 550 yılına kadar geçen süre zarfında Medlerin iktidarının nasıl bir seyir takip ettiği ve hangi sınırlara sahip olduğu bilinmemektedir. Herodot (i.72 ve 74) Medlerin batı sınırının Lidyalılarla yapılan bir savaştan sonra belirlenen Halys nehri, bugünkü Kızıl Irmak olduğunu kesin bir biçimde belirtir; ki Lidyalılar, Babil'in (o zaman Harran'ı ellerinde bulunduruyorlardı) ve Kilikya'nın yöneticilerinin müdahaleleri ve arabuluculukları sonucunda ortadan kalktılar; belgelerde bir güneş tutulmasından bahsedilir, bu da tarihin MÖ 585 olduğunu göstermektedir. Medlerden bahseden ilk kaynaklarda Ekbatana'dan, modern Hemedan'dan, hiç bahsedilmez ancak burası son dönemlerinde Med krallarının başkentiydi; bu taraftaki sınır Ekbatana'nın doğusuna uzanıyordu ve güneydeki Persler Medlerin hükümranlığını tanımıştı.

6 Olmsted, *History of Assyria* [Asuri Tarihi] (New York 1928), Sf. 117. Kendisinden yıllıkta geçen cümleyi çevirmesini rica ettiğim Profesör Smith cümleyi şu şekilde çevirdi: 'Parsua'dan ayrıldım; Messi ülkesine, Amadialıların memleketine, Araziash ülkesine, Harhar toprağına gittim.' Harhar yukarı Sirwan toprağıdır.

MÖ 550 yıl(lar)ında Persli Cyrus, Cyaxares'in halefi (Herodot'a göre oğlu) Astyages'i tahtından indirdi ve böylece iktidara Medlerin yerine Ahemeniler geçti; MÖ 547'de Cyrus Lidya kralı Croesus'u da tahttan indirdi ve merkez ve doğu Küçük Asya'nın (Asia Minor) hakimi haline geldi. Daha sonra da önce Suriye'dekiler ve MÖ 539'da da Babil'dekiler olmak üzere Babillilere saldırdı. Güney İran'da Şiraz yakınlarında bulunan Persapolis'i kendine başkent yapan Ahemeni İmparatorluğu, varlığını Darius III'ün Arbela savaşında Büyük İskender tarafından yenilgiye uğratıldığı MÖ 331 yılına kadar devam ettirdi. Savaş tam olarak bugün Erbil'den ziyade Musul'a daha yakın olan Hıristiyan köyü Karamlais'te cereyan etti.[7] Kürdistan daha sonra sırasıyla şu İmparatorluklar'ın bir parçası oldu: Seleucidsler (MÖ 331-129), Partlar (MÖ 247- MS 226), İran Sasanileri (MS 226-636), Arap Halifeleri (MS 636-1258), Moğollar ve Türkmenler (MS 1258-1509) ve son olarak on altıncı yüzyılda Osmanlı ve Safevi imparatorlukları arasında yapılan savaşlar ve varılan anlaşmalarla Kürdistan'm dörtte üçü Türkiye'de ve dörtte biri de İran'da kaldı; İran ve Osmanlı İmparatorlukları arasında bu şekilde belirlenen sınır, varlığını değişmeden üç aşağı beş yukarı günümüze kadar devam ettirdi.

Tüm bu bilgileri vermekteki amacım Batı Asya tarihinin arapsaçına dönmüş karmaşık yollarında Kürtlerin izini sürmek değildir, zaten böyle birşey bu kitabın amacının dışındadır. Irksal bir aidiyeti belirten bir terim olarak Kürt ismi MS yedinci yüzyıl başlarında, yani Arap fetihleri zamanında, bir ayağı Zagroslar'da, diğer ayağı İranlılaştırılmış komşu halklar üzerinde bulunan Batı İranlıları tanımlamak için kullanılıyordu. İsim, Zaho bölgesinden geri çekildikleri esnada Xenophone ve On Binlere alışıldık tarzda saldıran Kardouchilerin; Strabo ve tarafından bahsedilen ve klasik yazarlar tarafından daha kısıtlı bir şekilde kullanılan Gorduaia dağlarının; Atropatian Medya bölgesindeki ya da Azerbeycan'daki eşkıya Kurtioilerin bir çağrışımı olabilir.

7 Sir A. Stein, '*Notes on Alexander's Crossing of the Tigris and the Battle of Arbela*' [İskender'in Dicle'den Geçişi ve Arbela Meydan Savaşı Üzerine Notlar], G.J., Cilt C, Ekim 1942.

Vaktiyle, bölge hakkında pek bilgi sahibi olmayan cahil seyyahlar Kürtlerin konuştukları dilin Farsçanın bozuk bir taşra ağzından başka birşey olmadığını söyleme alışkanlığındaydılar ancak bu gerçekleri yansıtmaktan çok uzak bir görüştür. Bu iki dil ararsında bir ilişki vardır ancak sözcük hazinesi, söz dizimi ve fonoloji gibi pek çok önemli noktada büyük farklılıklar gösterirler. Kürtçe, güney-batı grubu içinde yer alan Farsçadan farklı olarak İrani dillerin kuzey-batı grubunda yer alır. Kürdistan, aralarında iletişim sağlamanın çok zor olduğu yüksek dağların üzerine kurulu bir ülkedir; yüz yıllardır herhangi bir siyasi birliğe sahip olamadığı için ortak bir literatüre de sahip olamamıştır. Bu nedenle yerel diyalektlerin neredeyse her vadide diğerinden farklı olmasına şaşmamak gerekir. Ancak tüm bu farklılıklara rağmen bu diyalektlerin hepsinde Kürtçenin ayırdedici temel karakteristiklerini görmek mümkündür. Bu konudaki en büyük otoritelerimizden birinin[8] dediği gibi Kürt aşiretleri birbirinden bu kadar uzak alanlara dağılmışken ve dolayısıyla birbirinden bu kadar kopukken hepsinde ortak olan böyle temel bir karakteristiğin varlığı ancak tüm bu diyalelektlerin güçlü bir kadim dilden, Med dilinden türemiş olduğu varsayımıyla açıklanabilir.

Öyleyse, genel hatlarıyla söyleyecek olursak, bugünkü Kürtlerin coğrafi ve dilsel bir temelde, üçüncü büyük Doğu monarşisi olan Medlerin temsilcileri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz (tıpkı daha doğu ve güney-doğu yönündeki modern Perslerin, beşinci monarşi olan eski Perslerin temsilcileri oldukları gibi); ancak krallığın İranlı unsurları sonradan meydana gelen doğu-batı yönlü göçlerle eskisinden daha güçlü bir hale geldiler; ve tahmin edilebileceği gibi, ana merkez batıya doğru kaydı, öyle ki bugün Hemedan, Kürdistan'ın doğu sınırının hemen dışında yer almaktadır.

Kürtler 500 yıl boyunca Müslümanların yaşadıkları coğrafya üzerinde önemli bir rol oynadılar; tarih de bu gerçeği kanıt-

8 Profesör V. Minorsky *The Tribes of Western Iran* (Royal Anthropological Institute, 1949). Bu vesileyle Kürtler hakkındaki bilgilerimin temelini oluşturan, Minorsky'nin, İslam Ansiklopedisi'nde yer alan 'Kürtler' maddesine olan borcumu belirtmek isterim.

larcasına büyük öneme sahip Kürt hanedanlıklarının isimlerini kaydetmiştir. Herhalde Kürtlerin en meşhuru, Arslan Yürekli Richard'ın ve Haçlıların şövalye ruhlu hasmı olan ve Kürt kaynaklarına göre Erbil bölgesinde doğmuş olan Selahaddin'dir (ölümü MS 1193);[9] Selahaddin'in kurmuş olduğu [Eyyubi] imparatorluğunun çoğunluğunu Araplar oluşturmaktaydı ancak Musul'un fethinden sonradır ki imparatorluğa hatırı sayılır derecede büyük bir Kürt nüfus dahil oldu. [Eyyubilerden] sonra, Moğollar ve Türkler zamanında, Kürtlerle ilgili pek fazla birşey duymuyoruz ancak Osmanlılar ve Safeviler arasında meydana gelen savaşlarda Kürtler bir kez daha sahneye çıkıyorlar.

Türk ve İran hükümetlerinin bütün merkezileştirme çabalarına rağmen, Türkiye'de bulunan Bohtan, Hakkari, Behdinan, Soran, Baban ve İran'da bulunan Mukri ve Erdelan gibi yarı otonom Kürt beylikleri yaklaşık yüz yıl öncesine kadar varlıklarını sürdürmeye devam ettiler. Türkiye'de bulunanların hepsi 1837-1852 yılları arasında ya baskı altına alındılar ya da doğrudan Osmanlı yönetimi altına girdiler; Mukri ve Erdelan da aşağı yukarı aynı dönemlerde otonomilerini kaybettiler. Kürdistan ismi İran hükümeti tarafından genel olarak Kürtlerin yaşadığı bölgeleri değil de eski Erdelan'a tekabül eden bir eyaleti belirtmek için kullanılır.

Modern zamanlardaki duruma gelince; Osmanlı İmparatorluğu, fiilen sona erdiği 1918'e kadar, idari amaçlı olarak birimlere ve alt birimlere bölünmüştü. Vilayetler valilerin, sancak ya da livalar* mutasarrıfların, kazalar kaymakamların ve nahiyeler de müdürlerin idaresi altında örgütlendirilmişti. Bugünkü Irak, resmi İngiliz söyleminde Türk Arabistanı olarak geçen, İngiliz halkı tarafından da Mezopotamya olarak bilinen

9 Ailesinin asıl yurdu Ermenistan'da bulunan Duwin'di (Minorsky: *Studies in Caucasian History*, Londra 1953, sf. 116 ve devamı). Erbil'in 27 km kuzeyinde bulunan Duwên belki de, ailenin güney yönünde Selahaddin'in doğacağı Dicle üzerinde bulunan Tikrit'e yaptığı göç sırasında konakladığı yerlerden biriydi.

* Liva: Osmanlı idari teşkilatında Kaza ile Vilayet arasında yer alan idari bir kademedir; Türkiye'deki varlığına Cuhuriyet döneminde son verilmiş, ancak ırak'ta yeni devlet kurulduktan sonra da devam etmiştir. [-ç.n.]

eski Basra, Bağdat ve Musul vilayetlerini neredeyse aynen olduğu gibi içermektedir. 1921'den sonra Irak'ta bir yönetim birimi olarak vilayet ortadan kalktı; ülke onun yerine doğrudan İçişleri Bakanlığına bağlı olan livalara bölündü; ancak yine de bu livaları coğrafi çağrışımıyla anmaya devam etmekte yarar vardır. Hem livalar (dokuz ya da on yerine on dört) hem de kazalar sayıca Türkiye'dekilerden daha fazladırlar.[10]

Irak'ta yer alan üç vilayetin en kuzeyde bulunanı olan Musul, kuzeyden Toroslar'ın Ermenistan uzantısı ve kuzey-doğudan Zagroslar olmak üzere iki dağ sisteminin birleşmesiyle oluşan üçgen bir alanın içinde yer almaktadır. Bu dağ sistemlerinden her biri az ya da çok birbirine paralel çok sayıda dağ sırasından oluşurlar; bunlardan 'Toroslar'ı oluşturanlar doğu-batı yönelimli bir eksen takip ederken Zagroslar'ı oluşturanlar güney-doğu- kuzey-batı yönelimli bir eksen takip ederler. Bölge Dicle Nehri ve sol taraftan gelen üç büyük kol tarafından sulanır; bunlar Toroslar'dan gelen Büyük Zap ve Zagroslar'dan gelen Küçük Zap ve Sirwan'dır.

Vilayetin [Musul] kuzey-batı, kuzey ve kuzey-doğu olmak üzere üç tarafından uluslararası sınır geçmekterdir; Dicle ve Fırat arasındaki Cezire'den, yani Mezopotamya ovası denilen bölgeden geçen bildik hattı takip eden Suriye sınırı; Toroslar'm güneye doğru inen kıvrımlarının tam içinden geçen Türkiye sınırı; ve genellikle, Zagroslar'ın ana silsilesinin oluşturduğu tepelik bölgeye tekabül eden İran sınırı. Bu uluslararası sınırların yanısıra eski Bağdat vilayetiyle de bir iç-idari sınır paylaşmaktadır; bu sınır aşağıdaki unsurlardan meydana gelmektedir: Güney-doğuda Sirwan Nehri;[11] güney-batıda, Sirwan ve Dicle arasında, ovanın zemininden yaklaşık 150 metre kadar yükselen ve Zagros sisteminin bu yöndeki son kıvrımını oluşturan alçak bir dağ sırtı olan Cebel Hemrin; ve oradan

10 Diğer taraftan Türkiye'de vilayet ismi eskiden sancak olan yerleri tanımlamak için kullanılmaya başlandı; idarenin başındaki insana yine vali deniliyordu. Mısır'da müdür yaklaşık olarak Irak'taki mutasamfa denk gelen kıdemli bir yöneticidir.

11 Bu, nehir ve İran sının arasında, dar bir bölge bırakır, bu bölge Xaneqin kazasıdır; buradaki sınır jeolojik kıvnmlann eksenini ikiye ayıran bildik bir hattır.

batı yönünde Cezire'yi geçerek Suriye sınırına dönen düz bir hat.

Homojen bir kırsal nüfustan oluşan Irak Kürtleri, büyük oranda, Türklerin yönetimi altında üç livaya bölünmüş olan Musul vilayetinde yoğunlaşmışlardır. 1918'den sonra livaların sayısı dörde yükseldi:[12] Türkiye ve Suriye sınırları ile güneyde Büyük Zap ve kolu Rukuçuk arasında uzanan Musul; Musul sınırı ve Küçük Zap arasında yer alan Erbil; Küçük Zap'ın güneyinde yer alan Kerkük ve Süleymaniye. Eskiden Bağdat'ın sınırları dahilinde olan, ancak şu anda 1918'den sonra kurulan Diyala livasına bağlı bulunan birbirine komşu durumdaki Xaneqin ve Mendelin kazaları aynı zamanda oldukça büyük bir Kürt nüfusu da barındırmaktadır.

Yukarıda bahsini etmiş olduğum, varlığım 19. yüzyılın ortalarına kadar devam ettiren Kürt beyliklerinden üçünün toprakları bugünkü Irak sınırları içinde bulunmaktaydı. Behdinan beyliği bugünkü Musul livasının kuzeyinde yer alan Zaho, Duhok, Aqre, Amediye ve Zêbar gibi dağlık kazalardan oluşuyordu.[13] Soran kabaca bugünkü Erbil'e denk gelmekteydi. Baban ise Süleymaniye'nin tamamı ve Kerkük'ün bir kısmını içermekteydi. Xaneqin kazası, sonunda 1913-1914 Sınır Belirleme Komisyonu tarafından ikiye bölünene kadar Türkiye ve İran arasında sürekli bir anlaşmazlık konusu oluşturan eski Zuhab Paşalığının bir parçasıdır. Soran beyliği daima Muk-

12 Asıl livalar Musul, Kerkük ve Süleymaniye idi. 1918'te Küçük Zap'ın kuzeyinde yer alan üç liva ayrıldı ve bağımsız Erbil livası şekinde örgütlendirildi. Kullanmanın uygun olduğu yerlerde liva ve kaza terimlerini kullanacağım; İngiliz askeri işgali sırasında bir siyasi subayın yetki alanındaki bir yer 'il', yardımcı siyasi subayın yetkisi altındaki bir yer ise (bu bazen bir bazen de iki Türk kazası büyüklüğünde bir yer anlamına geliyordu) 'ilçe' olarak adlandırılıyordu. [İngiliz idari sisteminde siyasi subay günümüzdeki valinin yetki ve sorumluluklarına sahip olan askeri yetkili anlamına gelmektedir. Yine İngiliz idari sisteminde, il olarak çevirmeyi uygun gördüğümüz 'Division', valinin ya da siyasi subayın yetki alanında olan idari birim anlamına gelmektedir. İlçe olarak çevirdiğimiz 'district' ise merkez içindeki idari alt birimdir. Örneğin bugün Ankara'da Çankaya semti bir district'ken merkezden uzak olan Nallıhan bir kasabadır.]

13 İngilizce yazarken Duhok olarak yazılmasına alışılmıştır; Dihok olarak yazıldığında Kürtçeye daha yakın durmaktadır. 1944'te Zêbar Musul ve Erbil arasında paylaşılmıştır.

ri beyliğiyle (başkentleri Sauc Bulaq, bugün Mahabad olarak geçmektedir) Baban beyliği ise Erdelan (başkentleri Senne) beylikleriyle yakın bir ilişki içinde olmuştu.

Diyalektlerin yörelere göre dağılımı bu siyasi haritayı yakından takip eder. Kolaylık olsun diye bu diyalektlerin iki grup içinde yer aldığını söyleyebiliriz: Urmiye Gölü'nün güney kıyılarından, Büyük Zap'ın akış yönünü güney-doğudan güneybatıya çevirirken oluşturduğu dirseğe kadar uzanan ve oradan da bu nehrin akış yönünde Dicle'yle birleştiği yere kadar inen bir hattın kuzeyinde ve batısında kalan alanlarda konuşulanlar Kuzey diyalektleri; bu hat ile Kürdistan'ın biraz önce tarif ettiğimiz güney sınırları arasında kalan bölgede konuşulanları da Güney diyalektleri olarak adlandırılabilir. Güney Kürtçesi iki ana alt gruba daha bölünmüştür. Mukri (Mukri-Soran) ve Süleymaniye (Süleymaniye-Erdelan). Ancak bu iki grup arasında kesin bir ayrım çizgisi bulunmamaktadır; Güney Süleymaniyesinin Kirmanşah'ta konuşulan dile ve Kuzey Loristan'daki Lakki'ye karışması gibi bir diyalektin bir diğerine karışması ve içiçe geçmeler sık sık rastlanan bir durumdur.

Dilin bu coğrafi dağılımına tekabül etmeyen iki başka dil grubu vardır; Türkiye'de konuşulan Zaza ile Irak ve İran'da konuşulan Gorani (ya da Kürtlerin adlandırdığı şekliyle Maço-Maço) dilleri. Zaza en kuzey-batıda, Diyarbakır ve Erzincan arasında konuşulmaktadır. Gorani Irak'ta Tewq yakınlarındaki Kakailer, Kifri yakınlarındaki Zengenelerin bir kısmı ve Xaneqin yakınlarındaki Bacilanlar[14] tarafından konuşulmaktadır. İran'da, Senne'nin batısında Zagros'un ana dağ sırtının her iki tarafına da yayılmış olan Hewraman aşiretleri, güneyde Xaneqin-Kirmanşah ana yoluna kadar inen komşularının bir kısmıyla birlikte Süleymaniye-Erdelan arasında Gorani konuşan bir üçgen meydana getirirler. Avrupalı otoriteler genelde Goraninin Kürtçe olmadığını ve Gorani konuşan insanların da Kürt olmadıklarını ileri sürerler; fakat Avrupalı otoritelerin iddia ettiklerinin aksine bu insanlar kendilerini

14 Bugün Musul'un birkaç kilometre kuzey-doğusunda Goraninin hâlâ konuşulmakta olduğu bir grup Bacılan köyü bulunmaktadır.

her açıdan Kürt olarak hissetmektedirler. Bohtanlar ve Mukriler sırasıyla Kuzey ve Güney Kürtçelerinde çok sayıda önemli eser vermişken Babanların Süleymaniye'de bulunan saraylarındaki ilk şairler ile makamlarını babalarından devralan Erdelan valilerinin saraylarında yaşayan şairlerin eserlerini verirken şaşmaz bir biçimde günlük dilin kaba diyalektinden çok ileri ve işlenmiş bir araç olarak Goraniyi kullanmaları oldukça ilginç bir durumdur.

Kuzey Kürtleri dillerini genel olarak Kurmanci olarak adlandırırken Güney Kürtleri dillerini Kurdi olarak adlandırırlar. Bazı Avrupalı bilim adamları hem Kuzey hem de Güney diyalektlerimi belirtmek için Kurmanci ismini kullanırlar; eğer Gorani konuşanların Kürt olmadıkları gibi bir imada bulunmaksızın Goraninin bu diyalektlerden farklı olduğunu belirtmek istiyorsak böyle bir kullanımın faydaları olduğunu söyleyebiliriz.

İlk dönem Kürt literatürü yalnızca şiir ve folklorla sınırlı değildi. Modern [Kürt] gazeteciliğinin bilinen ilk örneği Bedirxan ailesine mensup üyeler tarafından kuzeyin Bohtan diyalektinde çıkarılan *Kurdistan* isimli gazeteyle verilmişti. 1892 ve 1902 yılları arasında uzun aralıklarla çıkan gazetenin sayıları Kahire, Londra ve hiç akla gelmeyecek olan Folkstone gibi birbirinden oldukça uzak kentlerde çıkarıldı. 1908 Jön-Türk devriminde ve yine 1914-1918 [Birinci Dünya] Savaşı sonrasında İstanbul'da hem Kuzey hem Güney diyalektlerinde süreli yayınların, antolojilerin ve benzeri çalışmaların yayımlanması Kürtçe edebiyat çalışmalarına yeni bir güç, yeni bir heyecan verdi.

Mukri, Güney Kürtçenin Dorik'i* olarak hâlâ belli bir prestije sahip olsa da canlı ve esnek bir yapıya sahip olan Süleymaniye lehçesi kendini sadece Irak'ta değil sınırın İran tarafında da standart edebiyat dili olarak kabul ettirdi. Süleymaniye lehçesinin bu kadar önemli hale gelmesini ve seçkin bir yere sahip olmasını büyük oranda, on dokuzuncu yüzyılın başlarında bilim ve edebiyat alanına kadar Baban beyleri tarafından di-

* Dorik: Eski ve en sade üsluba sahip olan [-*ç.n.*]

lin himaye edilmesine kısmen de daha geç bir tarihte Süleymaniye'de Türkler tarafından, mezunlarının Konstantinapol'de bulunan akademik ve mesleki eğitim aldıkları Harbiye'ye gidebildiği ve dolayısıyla diğer Kürtlerin sahip olamayacağı bir eğitim düzeyi elde etmelerini sağlayan bir askeri okulun açılmasına bağlayabiliriz. Dahası Süleymaniye, Kürtçenin 1918'de yönetimin resmi dili olarak ilan edildiği ilk yerdi; bunun sonucunda daha sonradan diğer Kürt bölgelerinin memur ihtiyaçlarının çok büyük bir kısmını Süleymaniye tedarik etmişti.

1918'den, ama özellikle 1925'ten beri Süleymaniye, Erbil, Rewandız'daki ve bunun yanısıra Bağdat'taki basımevlerinden, çok sayıda olmasa bile düzenli bir şekilde haftalık ve aylık gazeteler, eski ve yeni şiir seçkileri, tarihçeler, dini ya da siyasi kitaplar gelmektedir. Bugün, Arapça ya da Farsça sözcükleri karıştırmaksızın arı bir Kürtçeyle yazan, eserleri okunduğunda insana büyük bir zevk veren, övgüye değer birçok şair vardır. 1939-45 savaşı sırasında ve savaşın hemen sonrasında büyük oranda kağıt sıkıntısı nedeniyle küçük, bağımsız yayıncılar ortadan kalkmaya yüz tuttular; fakat bunu tazmin edercesine, müttefik savaş propagandası, önemli ölçüde, dili düzenli olarak geliştirmeyi ve dili modern dünyanın ihtiyaçlarına göre uyarlamayı başarabilmiş gerçek alimlere emanet edilmişti.[15]

Kürdistan'da, herhangi bir aşirete mensup olan köylülerle böyle bir aidiyeti olmayan köylüler arasında bir ayrım yapılır. Musul'da ve Erbil'de aşiret üyesi olmayan köylüler Kurmanc olarak adlandırılırken Kerkük ve Süleymaniye'de Miskin olarak adlandırılırlar; ve Süleymaniye'nin bazı bölgelerinde Goran olarak da adlandırılırlar. Bazı durumlarda bu Miskinler[16]

15 Benim JRCAS, Cilt XXIV, 1937, sf. 487 ve Cilt XXXII, 1945, sf. 185'te yer alan 'A Bibliography of Southern Kurdish 1920-1936' ve 'A Bibliography of Southern Kurdish 1937-1944' isimli makalelerime bakınız.

16 Metinde aksi gerektirmediği sürece, Kurmanc ve Goran üzerinde görüş birliğine varılamamış başka anlamlara da sahip olduğundan Miskin'in bu sosyal sınıfı tanımlamak için en uygun isim olduğunu düşünüyorum. Önceki sayfalarda görmüş olduğumuz gibi Kurmanci, iki ana diyalekt grubunu Goraniden ayırmak üzere kullanılıyordu. Gorani aynı zamanda İran'da yaşayan bir grup aşiretin is-

köy sahibinin neredeyse serfi durumundadırlar ve aşiret mensubu komşularının baskılarına uysalca boyun eğmeleri beklenir. Aşiret üyesi köylülere de onları Miskinlerden ayırdetmek amacıyla 'Kürt' denir. Bu bana, Küçük Zap üzerinde bulunan Kelisa isimli köyde geçirdiğim bir geceyi hatırlattı; bana köylülerin olağanüstü, fevkalade iyi insanlar oldukları ve Kurmanc olmalarına rağmen çok cesur ve onlara yönelik her türlü saldırıya karşı kendilerini savunmaya hazır oldukları söylenmişti.

Tüm bunlar şöyle bir izlenim uyandırmaktadır; bu bölgede çok da uzak olmayan bir geçmişte göreceli olarak ileri bir yapıya sahip olan Gorani konuşan bir halk oturmaktaydı. Kurdi konuşan ve kaba bir yapıya sahip olan bir göçebe dalgası bölgeyi istila etti. Bölgenin yerli ahalisinin arasına yerleşen bu göçebeler otoritelerini ve bu arada dillerini bu insanlara zorla dayattılar (tıpkı ilk dönem Indo-Aryenlerin ve İranlıların yüzyıllar önce kendilerini bölgenin ilkel halklarına kabul ettirdikleri gibi) ve bu hakimiyet altına alma ve boyun eğme geleneği fethedenlerin ve fethedilenlerin soyları arasında tamamıyla hafızalardan silinmedi.[17]

Yine de kolaylık olsun diye kentlerin dışında yaşayan Kürt nüfusunun esas olarak aşiret mensubu olduğunu söyleyebiliriz. Her aşiret kabilelere ve kollara bölünmüştür. Bazı durumlarda bütün aşiret tek bir atanın soyundan geldiğini iddia eder; tabii ki soyun belirlenmesinde sadece erkek çocuklar gözönüne alınır. Bazense kabile veya kol ya da belki de sadece yönetici aile böyle bir iddiada bulunur ve aşiret daha çok siyasi ya da bölgesel bir birim olur. Aşiret sisteminin en basit şekline gerçek anlamıyla göçebe bir hayat süren Kürtler arasında rastlayabiliriz. Keçi kılından kara çadırlarının içinde yaşayan ve

midir ve Bilbas aşiretleri arasında da soyguncuları belirtmek için kullanılır; bu üç anlamda da kullanılmadığı durumlarda kelime Gorani konuşan insanları tanımlamak için kullanılıyor demektir.

17 Minorsky ('The Guran, BSOAS, Cilt XI, p. I, 1943, sf. 84) Goranların kendilerinin on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında Şarezor'un eski Kürt sakinlerini ya sürerek yerlerine yerleştiklerini ya da sürmek yerine bir süre sonra yerleştikleri bu bölgenin tamamını kapladıkları görüşünü ileri surer.

mevsime göre sürüleriyle birlikte Irak düzlüklerinden İran ve Türkiye'deki dağlık yerlere göçen bu insanların göç yolundaki yürüyüşlerine tanık olmak gerçekten muazzam bir duygudur; kah kadınların kah sığırların ve midillilerin sırtına yüklenmiş olan çadırları, pişirme kapları, ev eşyaları ve erzak çuvallarıyla, sayıları binleri bulan keçileri ve koyunlarının eşliğinde ağır ağır ilerlerler; kervanlarında doğumlarından mezara gidecekleri ana kadar yılda iki defa olmak üzere 150 ya da daha fazla kez bu yolu tepmiş olan yaşlı insanlar, sırtlarında tüfek taşıyan genç kadınlar ve yüzlerini, çocukların yeni doğmuş kuzularla birlikte paylaştıkları eyerlere yerleştirilmiş olan sepetlerden çıkaran bebekler vardır ve kervan tüm hengamesiyle bir nehir gibi dağların arasından süzülerek menziline doğru yol alır. Ancak Kürt aşiretlerinin büyük bir çoğunluğu köylerde yerleşik bir hayat sürdürmektedirler ve geçimlerini de tarımla uğraşarak temin etmektedirler.

Hükümetin yakın kontrolü sebebiyle birçok yerde aşiret sistemi yavaş yavaş çözülmektedir; ancak aşiret örgütlenmesinden bahsederken aşiretlerin bir zamanlar böyle örgütlendiklerini ya da böyle bir örgütlenmenin teoride var olduğunu belirtmek gerekmektedir. Her aşiretin bir yönetici ailesi vardır. Yönetici aile üyelerinin isimlerinin sonuna ağa (ya da bey) ünvanı getirilir. Bütün aşireti temsil eden bir ağa olabileceği gibi farklı kabilelerin ya da kolların kendisine bağlı olduğunu iddia eden iki ya da daha fazla ağa da olabilir. Aşiretin etki alanında bulunan her köyde ailenin bazı kıdemsiz üyeleri de bulunduğu köyün ağası ya da toprak ağası olarak atanabilir. Ağa işlerini emrinde çalışanlar aracılığıyla yürüten ve hayatını idame ettirmek için çalışmak zorunda olmayan bir çeşit feodal barondur; varlığını, farklı bölgelere göre değişen (kendine yapılan) yardımlarla devam ettirir.

Genel görüş ekicinin ürününün yüzde onunu vergi olarak vermesi ve ayrıca her sürü sahibinin de hayvanlarının kaç baş olduğuna göre hesaplanan ve *koda* adı verilen bir vergi ödemesi şeklindedir. Merkezi hükümet güçlü olduğu yerlerde bu vergileri kendisi toplardı; merkezi hükümetin bulunmadığı

yerlerde ise yerel hükümeti temsil eden ağa bu vergileri kendisi toplardı. Merkezi bir hükümetin olduğu ancak denetimin zayıf olduğu Türkler zamanında, hükümet yetkilileri ağanın toplu bir şekilde ödeme yapmasını kabul ederlerdi ancak bu meblağ ondalık verginin ya da *koda*'nın gerçek değerinden çok daha az olurdu. Ağa halktan vergileri yine kuruşu kuruşuna toplardı ancak hükümete daha az bir ödeme yaparak paranın geri kalanını cebe indirirdi. İncelendiğinde görülecektir ki bir ağa bir toprağın sahibi olduğu yönündeki iddiasını çoğu zaman bir zamanlar o arazinin tahsildarı olmasına dayandırmaktadır. Fakat ağanın bunun dışında gelirleri de vardır. İkamet ettiği köyde seyyahların gelip geçerken konaklayacakları bir misafir evi hazır etmek zorundaydı ve tabii bu da masraf anlamına geliyordu. Bunu karşılamak için o da hafif suçlar için ağır para cezaları koymak ve köydeki her adama belli işleri ücretsiz olarak yaptırmak durumunda hissediyordu kendini. Ağanın, hiçbir hukuki temele dayanmaksızın, Miskinlerin oturduğu köylere yerleşmiş bulunan bir 'Kürt' ailesine mensup olduğu durumlarda bu talepler insanlara nefes aldırmayacak kadar rahatsız edici bir hal alabiliyordu.

Bazı ağalar toprağı yasal yollardan satın alarak sahip olacak kadar akıllı ve sağduyuluydular. Bir kimse, toprağı bir defa satın aldıktan sonra ondalık vergisinden ayrı olarak, toprağın sahibi olması sebebiyle kira talebinde de bulunabilirdi. Ancak eğer toprağın yasal olarak sahibi olmamışsa, yönetim güçlendiği ve köylüler kendilerine ağa tarafından dayatılan angaryalara uymayı reddettiği durumlarda ağa ciddi bir toplumsal sorun haline gelir: Çünkü ağa değerli atları, pahalı ve şaşaalı elbiseleri ve güzel yiyecekleri sever, bol sayıda mermisi olan bir tüfeği ve bir tabancası olsun ister; ama artık bunları alabileceği ve geleneklere göre ve namının bir gereği olarak kendinden beklenilen misafirperverliği gösterebileceği kadar parası yoktur.

Köylerde yaşayan ve sırtlarına birçok ağır yük binmiş olan Kürt kadınlarının durumu Orta Doğu'daki diğer hemcinslerinin durumu kadar kötüydü. Birçok ağır iş yapmaktaydılar an-

cak herhalde yapmak zorunda oldukları işler arasında en nahoş olanı sabahın erken saatlerinde köy çeşmesinden sırtladıkları ve taşırken üzerlerine dökülen buz gibi suyu evlerine götürmek olmalıydı- ki bu işin bir erkek tarafından yapıldığına hiç tanık olunmamıştır. Ancak yönetici aileler arasında, iradeli ve güçlü kadınların ortaya çıkması ve aşiret meselelerinde rol oynaması sık rastlanan bir durumdur. Herhalde bu kadınlardan en meşhur ve tanınmış olanı Halepçeli Adile Hanım'dı; ileriki bölümlerde ondan ve onunla aynı mizaca sahip olan, Süleymaniye'de karşılaştığım diğerlerinden bolca bahsedeceğim. Rewandız yakınlarında, siyasi subaylar tarafından iyi tanınan Fatma Han isminde bir başka hanım daha vardı. Kendisi kocası öldükten sonra kalan sekiz köyün yönetimini üstlenmişti. Fatma Han hükümetle olan her türlü işi bizzat kendisi görürdü ve yasalarda yalnızca erkeklerin birincil ve ikincil seçmen olabileceklerine dair açık hüküm bulunmasına rağmen köylüler tarafından parlamento seçimlerinde kendi adlarına oy kullanacak kişi olarak muntazaman o seçilirdi. Ortalama Kürt kadınının büyük bir potansiyele sahip olduğuna dair en ufak bir şüphem yok. Göreve başladığımız andan itibaren halk, kız çocukları için okul açmamız yönünde sürekli olarak bize baskıda bulunmuştu; köylerde (hatta Koy gibi büyük kentlerde bile) aydın kafalı anne babaların kızlarını on üç on dört yaşına kadar, erkek çocuklarıyla aynı sıraları paylaşacakları okullara göndermeleri oldukça alışılmış bir durumdu. Kadınların erkeklerle aynı statüye sahip olması gerektiği konusu uzun zamandan beridir Kürt dergilerinde işlenmekte olan gözde bir konuydu. Siyasi problemler ve diğer olumsuz koşullar nedeniyle, Irak'ın Kürt bölgelerinde kızlar için devlet okulu açılması projesi biraz gecikti ancak şu anda kadınlar arasında okullarından yeni mezun olmuş eğitimli genç bir nesil yetişmiştir; eğer annelerinin ve büyük annelerinin mirası kendilerine rehberlik ederse, bu eğitimli ve ilerici genç kadınlar daha önceden kaybedilmiş zamanı kısa sürede telafi ederek ülkelerinin kaderinde değerli ve etkin bir rol oynayacaklardır.

II. GİRİŞ: GÜNEY KÜRDİSTAN'IN COĞRAFİ YAPISI

Aşağıdaki satırlarda okuyucuyu Erbil ve Musul'da kısa bir gezintiye çıkaracağım ancak tanıtacağım bu livaların ikisinde de hiçbir zaman kalıcı bir görev almadım; Güney Kürdistan'ın coğrafi yapısına ilişkin olarak yapacağım tanımlamalar doğrudan görev yerim olan ve bu kitapta anlatılan olaylarının büyük çoğunluğunun geçtiği Kerkük ve Süleymaniye livalarıyla sınırlandırılmıştır.[18]

Dicle Nehri'nden ve birleştikleri noktanın bir miktar yukarısına kadar bu nehrin kollarından aşağı yönlü sal trafiği için yararlanılabilmesine ve Almanların Dicle boyunca demir yolu inşasına başlamalarına rağmen, bu satırları yazdığım sıralarda Bağdat ve Musul şehirleri arasındaki ana ulaşım ve ticaret yolu hâlâ, üzerinde bir dizi Türkmen kasabasının yer aldığından bahsettiğim eski ana yoldu. Bu yolun Cebel Hemrin'e kadar olan güney batısında arazi ya düz ya da çok hafif bir dalgalı yapıya sahiptir. Fakat yolun diğer tarafında zemin birdenbire kabarır ve üzerlerinde sayısız su yolu yer alan tepeciklerle, bir o yana bir bu yana savrulan büyük dalgaların etkisiyle yükselen ve alçalan hırçın bir deniz görünümüne sahip olur; bu tepecikler Qaradag silsilesinin dik gri kayalıklarına çarparak ortadan kaybolana kadar arazi yapısı bu şekilde devam eder. Bölgenin bütününün jeolojik kıvrımları istisnasız bir şekilde güney-doğu kuzey-batı yönelimlidir. Bu o kadar barizdir ki, özellikle Sengaw'daki Acdag (yaklaşık 40 km uzunluğunda olan ve en yüksek noktası 1350 metreye kadar yükselen eosen kireçtaşından bir dağ sırtı) ve Zap yakınlarındaki Şıwan'da bulunan Xalxalan gibi yüksek yerlerde iyice engebeli bir hal alan, kum-

18 Küçük Zap'ın kuzeyinde yer alan Ranya ilçesine ilişkin tanımlama Bölüm XVI'ya bırakılmıştır. 1919'dan bu yana Orta Doğu'da olaylar öyle hızlı değişiklik göstermiştir ki bu olayları anlatırken şimdiki zaman mı yoksa geçmiş zaman mı kullanayım karar vermekte güçlük çektim. Genel olarak, Irak'tan ayrıldığım tarih olan 1945 yılından itibaren meydana gelen değişimleri takip etme çabası içine girmedim. Okuyucudan zamanların kullanımına ilişkin tesbit ettiği bütün tutarsızlıklar için beni mazur görmesini diliyorum.

taşı, killi yaprak taşı, alçı taşı, koglomera'dan meydana gelen bir arazi yapısında bile farkedilebilmektedir.[19]

Yazın ve sonbaharda arazi tepeden tırnağa sepya ve terrakotta rengine bürünür ve bu haliyle görünüşü ıssız bir çölü andırır. Ancak ilkbahar geldiğinde yerler gür bir çimen örtüsüyle ve çeşit çeşit kır çiçekleriyle kaplanır ve arazinin engebeli yapısı sadece göçebeler için değil, yazın bu mevsiminde pirelerin istila ettiği köylerinden göç etme alışkanlıklarını hâlâ muhafaza eden yerleşik köylülerin keçi kılından siyah çadırları için de hoş ve korunaklı kuytu yerler sağlar.

Qaradag (1350-1800 metre yüksekliğinde, eosen kireçtaşı) birbirinden tamamıyla farklı yapılara sahip iki tip araziyi birbirinden ayıran coğrafik sınır konumundadır; ayrıca bu konumuyla bütün çağlarda büyük bir stratejik öneme sahip olan doğal bir mania teşkil etmektedir. Bu hat üzerinde Sirwan ve Zap nehirleri arasındaki uzaklık yaklaşık yüz otuz kilometre kadardır. Her iki tarafından nehirlere inen yollara ilaveten Qaradag, bir tarafından diğer tarafına şu üç ünlü geçit kullanılarak geçilir: Sirwan'a kırk kilometrelik bir mesafede bulunan Paikuli (1120 metre); Paukuli'ye yaklaşık 40 kilometre uzaklıkta, Bağdat'tan Süleymaniye ve Tebriz'e giden ana kervan yolu üzerinde bulunan Sagirma (1500 metre); ve Sagirma'nın da kırk beş kilometre uzağında bulunan Derbendi Bazyan[20] (900 metre). Zap'a yaklaşık on yedi kilometre bir mesafede artık iyice erimiş olan Qaradag, Kerkük Koy arasındaki feribot taşımacılığının durağı olan Taqtaq'ın hemen doğusundan nehre inen Qirina (en yüksek noktası 840 metre) ve Xaxarhê (en yüksek noktası 1200 metre) isminde arka arkaya dizilmiş daha küçük iki tepe tarafından kesilir ve yerini onlara bırakır.

Qaradag'ın ilerisinde her biri güney-doğu kuzey-batı yönelimli bir eksene sahip birbirine paralel dört ana dağ silsilesi da-

19 Bundan böyle başına herhangi bir sıfat getirmeksizin yalnızca 'Zap' ismini kullandığımızda bundan 'Küçük Zap' anlaşılmalıdır.

20 Kürtçede *derbend* kelimesi genellikle bir dağ sırası ya da dağ sırtı üzerinde yer alan boşluk anlamına gelir ve bir dağ silsilesinde iki yüksek nokta arasındaki alçak yer anlamına gelen geçitten (*geruw*), dağlar arasında yer alan uzun dar geçitlerden (long defile) ve sel yatağından (*geliy*) farklı bir anlama sahiptir.

ha tespit edilebilir. Kürdistan'da dağ isimleri dağın kısımlarına (isimler çoklukla ünlü bir tepeye, bir geçide, kutsal bir kişiliğin türbesine, dağ eteğinde yer alan bir köye istinaden verilir) ve bazen de dağ hakkında bilgi veren insanın yaşadığı ya da o an için bulunduğu yere göre büyük değişiklik gösterir.[21] Bu nedenle genel bir tanıma ulaşmak, ancak dağın bütününü en fazla temsil edecek nitelikte olan bir ya da iki kısmını seçip ona dair bir tanım yapmakla mümkün olmaktadır. Bu nedenle ben de Qaradag dışındaki bu dağ silsilelerinden ilk üçünü şu an için şu isimlerle adlandıracağım: Beranan-Binzird (1350-1650 metre) Azmir-Qeresird (1450-1800 metre) ve Kurhekejaw-Gojar-Gurgur-Asos (yükseklikleri 1800 ile 2400 metre arasında değişen pek çok tepeden oluşmaktadır); dördüncüsü ise *chaine magistrale* [büyük silsile] olarak adlandırdığım Zagros'tur. Bu dağ silsileleri içerisindeki en göze çarpan dağ eski tebeşirimsi kireçtaşından bir yükselti olan ve Süleymaniye kentinin kuzey-batısında Azmir-Qeresird silsilesinden ayrı ama ona yakın duran Piremegrun'dur[22] (2900 metre). Güneydoğuya doğru Azmir kireçtaşı birden bire vadi seviyesine iner; burada Kurhekejaw'da ortadan kaybolur ama bundan önce hem Azmir'den hem de Kurhekejaw'dan dışa doğru dağ burunları çıkarır. Daha sonra bu dağ burunları hem birbirleriyle hem de chaine magistrale'den- burada Hewraman (2950 metre yüksekliğindeki en yüksek tepe) ismini alır- çıkan dağ burunlarıyla buluşur ve bunlar Sirwan ve Zap havzaları arasında etkin bir set oluşturacak şekilde birleşirler. Bu iki dağ sırtının ortadan kaybolmasıyla, Süleymaniye kentinin bulunduğu, Beranan'la Azmir arasında yer alan vadi güney-doğu yönünde Şa-

21 Dağ sırasının tamamını belirtmek için kullanılan Qaradag ismi aslında dağ sırasının 115 km'lik ilk kısmının gerçek ismidir; değişik kısımlar Paukuli', 'Sagirma', 'Hencira' (bir köy ismi) ve Derbendi Bazyan'ın ilerisinde 'Qenase' gibi değişik isimlerle de anılmaktadır.

22 Eski Türkçe almanaklarda bu dağın ismi Pir Umar Gudrun olarak geçer ama sıradan Kürtler, dağı metinde geçen, *Pir-i Ma Gudrun* (Manevi Rehberimiz, Gudrun)'dan türettikleri ismiyle bilmektedirler. Ana Zagros silsilesi için kullandığım '*chaine magistrale*' terimini 1913-14 sınır komisyonu tutanaklarından aldım.

rezor'a doğru genişler. Bu noktada vadinin güney-batısında yine Beranan yer alır ancak kuzey-doğusunda ise bütün heybetiyle Hewraman duvarı yer alır. Tepe noktasının bile en yüksek zirvenin 420 metre aşağısında olduğu Xurmal'ın doğusunda yer alan bu noktada Hewraman duvarı yer seviyesinden 2000 metreye kadar yükselir ve vadiye yedi kilometre uzaklıkta yer alır.

Qaradag'ın ilerisinde biri hariç bütün su mecraları, her ikisi de Dicle'ye akan Sirwan ya da Zap nehirlerinden birine dökülür. İstisna durumunda olan ve vadinin orta kısmını sulayan Tanial isimli çay Derbendi Basira koyağını güney duvarından keser ve güney yönünde akarak, Tewq çayı olarak bilindiği, Tewq'ın ilerisinde bulunan ovalara akar; burada dağ eteklerindeki tepeciklerin bulunduğu bölgeden doğan iki çayla daha birleşir. Bunlardan biri, batıdan gelen Khasa (Kerkük şehri bu nehrin iki kıyısı üzerinde kurulmuştur) ve doğudan gelen Awa Spi'dir (Tuzxurmatû'nun içinden akar). Bu noktadan sonra birlikte akan ve Adhaim ismini alan bu sular Cebel Hemrin'i yararak, Bağdat'a yaklaşık yüz yirmi kilometre uzaklıkta Dicle'ye ulaşırlar.

Sirwan ve Zap nehirlerinin her ikisi de büyük bir ekonomik öneme sahiptir. Sirwan'ın ana kolu bir hayli doğuda Kirmanşah-Hemedan yolu üzerinde yüksek bir geçit olan Asadabad yakınlarından doğar ve *chaine magistrale*'nin, Hewraman ve güney-doğu yönünde ondan sonra gelen Şao (en yüksek zirvesi 3300 metre) bölümlerinin arasından yolunu bulana kadar dağların arasından yılankavi bir yol izleyerek akar.[23] Halepçe'nin yaklaşık otuz beş kilometre güneyinde Sirvan'ın ana gövdesi uluslararası sınırı meydana getirir. Irak topraklarına girdikten hemen sonra Süleymaniye vadisi ve Şarezor'dan gelen Tencero ile birleşir ve Beranan'ı ve güney-doğu yönündeki uzantısı olan Xoşnik'i yarıp geçtikten sonra birden bire bir kavis çizerek güney-batıya doru yönelir; sağ şeridi ile Süleymaniye Kerkük idari sınırını meydana getirirken sol şeridi ile de Süleymaniye Xaneqin idari sınırını meydana getirir. Kür-

23 Kürtler bu ismi bazen silsilenin tümünü tanımlamak için kullanırlar.

distan'dan aşağı yönlü akan nehirde kereste yüzdürülür ve Cebel Hemrin'in alt kısmında Diyala ismini alan nehir çok sayıda kanaldan oluşan teferruatlı bir sulama sistemini besler. Nehir, Bağdat'tan sonraki 30. kilometrede Dicle'yle birleşir.

Zap da İran topraklarından, Urmiye gölünün güney-batısında Zagroslar'ın doğu yamaçlarından doğar. Önce Lawên daha sonra da Çemi Kalwé[24] olmak üzere yaklaşık bir yüz otuz kilometre dağlara paralel bir şekilde aktıktan sonra birden bire kuzey-batıya döner ve önce zik zak bir güzergah izleyerek sınırdaki dağ silsilesi içinden Qeladıza yakınlarında Irak topraklarına girer daha sonra Gurgur-Asos dağ silsilesinin ve uzantısı olan Kêwarheş'in içinden geçer, oradan da, güneye döndükten sonra, Qeresird'in ve Dokan yakınlarındaki uzantısı olan Qosret'in içinden geçer; tepelik araziye girdikten sonra akışına şu şekilde devam eder: Önce batıya sonra doğuya yönelir, bir ada kasabası olan Altun Köprü'yü geçer ve nihayetinde Fatha koyağının yaklaşık otuz beş kilometre (nehrin [Dicle] Cebel Hemrin'i yararak geçtiği noktada) ve Bağdat'ın da 350 kilometre yukarısında Dicle'ye dökülür. Kerkük'ün batısında, düz bir şekilde aktığı kısımlarında Zap nehri de bir zamanlar, kısa bir süre önce yeniden eski haline kavuşan, kadim bir sulama sistemini beslerdi. Zap daima, sularında yalnızca kerestelerin yüzdürülmediği fakat aynı zamanda hâlâ hububatların ve diğer kuzey ürünlerini taşımanın en ucuz yolu olan kelek taşımacılığının yapıldığı bir ana ulaşım yolu olmuştur.

Süleymaniye kenti Kerkük'ün yüz yirmibeş kilometre doğusunda, 825 metrelik bir yükseklikte yer almaktadır. 1919'da kente arabayla ulaşabileceğiniz sadece bir yol vardı; o da Kerkük'ten başlayıp tepelik bölgelerin içinden Çemçemal'e ulaşan ve oradan da Derbendi Bazyan aracılığıyla Qaradag'ın içinden ve Teslûce geçidi aracılığıyla da Berananların üzerinden geçerek Tencero vadisine ulaşan yoldu. Havanın kuru olduğu zamanlarda orijinal 'Tin-Lizzie' Ford gibi yüksek çekişli arabalar yollarını vadinin aşağısına çevirip Şarezor'dan geçerek Halepçe'nin yetmiş iki kilometre uzağında bir noktaya çıkabilirler.

24 İsmin asıl şekli 'Kalu'dur; Kalwé ismin yalın olmayan halidir.

Xaneqin'den ve Sirwan vadisinin yukarısında Kifri'den Halepçeye; ve Kifri'den başlayıp engebeli bir yapıya sahip olan İbrahim Khanchi içinden geçen, oradan da Sagirma ve Gilazarda geçitleri aracılığıyla Qaradag ve Berananların üzerinden geçerek Süleymaniye'ye ulaşan iki önemli katır yolu daha vardı. Küçük kervanlar Halepçe, Pêncwin ve Mewat üzerinden İran'la ticaret yapıyorlardı. Daha kuzeyde Koy'a, Ranya'ya, Qeladıza'ya ve İran'da bulunan Serdeşt'e bağlayan çok daha işlek bir kervan yolu yer almaktaydı.[25]

Bu iki liva arasında doğal olarak iklim büyük değişiklikler gösterir. Güneyde kavurucu yaz sıcağı Bağdat'takinden pek aşağı kalır değildir ve hatta 1 500 metrenin altındaki yerlerde sıcak gerçek bir eziyet halini alabilmektedir. Yılın üç ayı dağlık bölgelerin büyük bir kısmı kar altında kalır hatta dağın güneş almayan kısımlarında kar yıl boyunca yerde kalır. Hem ovalık bölgelerde hem dağlık bölgelerde Kasımla Nisan arası yağmur mevsimidir ancak Qaradag'dan öte tarafta sağanak yağmurlar yaz ortasında bile eksik olmaz. Bol miktarda olan pınarlar ve dağlardan inen sular arazinin temel su kaynaklarını oluştururlar. Ulaşım, sağnak yağmurlarla ya da dağlardaki karların erimesiyle meydana gelen sellerden ve taşkınlardan sonra genellikle kesintiye uğrar. Gerekli önlemlerin alınmadığı durumlarda Şarezor ve Bitwên gibi ovaların sular altında kalması neredeyse kaçınılmazdır, bu ise bu yerleri sıtma mikrobunun yuvaları haline getirir. Bahar mevsimi, her yerde olduğu gibi burada da harikuladedir. Ancak sonbahar mevsimi için tam tersi bir yorumda bulunmak zorundayım. Yaz mevsimi, aşağı Irak'ta olduğundan daha kısa sürse de burada da pek kolay sona ermez. Yaylalık yerlerin ve su kenarlarının dışında kırsal kesim ilk yağmurlar yağana kadar, bu da Ekim ayının

25 1919'dan sonra Kerkük'ten Halepçe'ye giden ana yol demir döşendi ve ziftlendi. Süleymaniye'den kuzeybatıya doğru Dokan'daki Zap'a kadar uzanan bir hava yolu ulaşımı başlatıldı ve sonra üç feribotla Qeladıza'ya ulaşım sağlandı. Önce Kifri, sonra Kerkük'e ve daha yakın zamanda Erbil'e yayılan tren garlarıyla birleşen bu ve diğer kademeli gelişmeler doğal olarak gözde yolların tercihini etkiledi. Fakat ticari hareketin genel istikameti aynı -Bağdat'tan ve Bağdat'a- kaldı.

ortası hatta bazen Kasım sonu ve Aralık başı demektir, sıcaktan yanıp kavrulmaya ve toz içinde kalmaya devam eder. Ülkenin ortasında bulunan ve ortalama bir yüksekliğe sahip olan Süleymaniye (belki de istisnai bir şekilde) ılıman bir iklime sahiptir. İklim verileri hakkında bütünlüklü bir istatistiğe sahip değilim. Ancak 1920 yılında yapmış olduğum gözlemlere dayalı olarak tuttuğum notlarda yıl boyunca düşen yağmur miktarının 60.5 cm olduğunu ve ısının sadece Şubat ayında o da birkaç defa sıfırın altına düştüğünü ve hiçbir zaman 100° F'ı geçmediğini kaydetmişim.

Bölge ekonomisi esas olarak tarıma ve hayvancılığa dayanmaktadır. Başlıca kış ürünleri olan arpa ve buğday rekoltenin iyi olduğu yıllarda çok miktarda olmamakla birlikte ihraç bile edilebilmektedir. Yaz mevsiminde ise köylüler hükümetin engelleyici bütün çabalarına ve sağlık için büyük bir tehlike arzeden sıtma hastalığına kaynaklık etmesine rağmen pirinç ekiminde ısrar ederler. Ürünler içerisinde ekonomik değeri en fazla olanı, sadece Süleymaniye bölgesinde yılda 2500-3000 ton arasında üretilen tütündür. Pirinç ve tütünden sonra gelen diğer yazlık ürünlerse şunlardır; mısır, darı ve mercimek. Özellikle göçebe aşiretler çok sayıda keçi ve koyuna sahiptir. Bunların dışında ceviz, kuruüzüm, mazı ve kitre gibi başka yerel ürünler de mevcuttur. İran'la hacmi pek büyük olmamakla birlikte transit ticaret yapılmaktadır. Temel ithal mallarını halılar, semaverler, porselenler, kumaş boyaları ve yukarıda saydığımız yerel ürünler oluşturmaktadır. Süleymaniye'de üretilen malların pazarı ise neredeyse istisnasız bir şekilde Bağdat'tır. Bu satırların yazıldığı tarihten birkaç yıl sonra merkezi Kerkük olmak üzere petrol endüstrisi de gelişmeye başlamıştır.

Bölgenin tamamının bir önceki bölümde üstü kapalı bir şekilde bahsini ettiğim kadim krallıklarla ve bu krallıkların hakimiyet altına aldığı ya da içine alıp erittiği halklarla pek çok şekilde ilişkisi vardır. Arkeologlar Kerkük şehrini MÖ ikinci bin yıldaki Arrapha ile, Süleymaiye bölgesini Asuri yazıtlarında geçen Zamua ile, Piremegrun'u Babil epiğinde Gılgameş'in

gemısinin tufandan sonra oturduğu yer olarak geçen Mount Nisir'le [Nisir Dağı], Derbendi Bazyan'ı Akadlı Naram Sin tarafından boyunduruk altına alınan Lulluların yurdu olan Qaradag bölgesine, Zamua'ya karşı düzenlediği seferler sırasında kendine yol bulmak amacıyla Ashurnasirpal tarafından açılan Babite geçidiyle, ve (eğer doğruysa olağanüstü bir kalıntı olan) Kullar dağını Gurgur-Asos silsilesinin, Zap nehrinin Derbendi Ramkan yakınlarında U dönüşü aldığı noktadaki bir kesimi olan Kolara ile özdeşleştirirler. Halepçe'nin 13 km kuzey-doğusunda yer alan Xurmal köyü ile Süleymaniye'nin 30 km güney-doğusunda Tencero üzerinde yer alan büyük Yasin Tepe höyüğü, Ctesiphon (Bağdat'ın 30 km güneyinde) ile Azerbeycan'daki ünlü Şiz ateş tapınağı arasında yer alan Sasani kenti Nim-Rah 'Yarıyol Evi' ve Orta Çağ Kürt beyliği Şarezor'un aynı isimli başkenti ile özdeşleştirilme konusunda birbirlerine rakip durumdadırlar.[26] Ovalarda ve vadilerde arkeologların sırlarını açığa çıkarmasını bekleyen sayısız yapay höyük bulunmaktadır. Kitabın ilerleyen sayfalarında, durum elverdikçe ben de birkaç kaya oyuğundan ve büyük öneme sahip abidelerden bahsedeceğim.

19. yüzyılın ortaları Orta Doğu'da yapılan keşif ve incelemelerin Altın Çağıydı ve bu çağın yıldızlarınm çoğu da İngilizdi. Bugün de oldukça aşina olduğumuz klasik bir seyyah tipi vardır; ne zaman tanıyıp bildikleri yerlerden biraz uzaklaşacak olsalar hemen böylesine uzak topraklara adımlarını atan ilk Avrupalı olduklarını ilan ederler. Oysa çok küçük bir araştırma bile böyle bir iddianın ne kadar derinlikten yoksun ve komik olduğunu göstermeye yeter. Bizim büyük bir girişimci ve maceracı ruha sahip öncüllerimizin yüz yıl öncesinin çok daha zor koşullarında nerelere kadar gitmiş olduklarını görmek gerçekten çok hayret vericidir. Bunlardan bazıları klasiklerle yetişmiş, çok bilgili kimselerdi ve yolculuk boyunca Antiki-

26 Antik yerlerle yapılan özdeşleştirilmelere ilişkin olarak özellikle E.A. Spesier'in 'Southern Kurdistan in the Annals of Ashurnasirpal' Annals of American Schools of Oriental Research, Cilt viii 1926-7'de yer alan makalesine bakınız; kendisi başlıca otoritelerden alıntılar yapmıştır.

te'deki Yunan ve Latin yazarların anlattıkları coğrafi problemleri zihinlerinde tutuyor gibi görünmektedirler. Onların anlattıkları bitmek tükenmek bilmez bir keyif kaynağıdır ve itiraf etmeliyim ki beni heyecanlandıran şey, daha önce Batı'dan hiç kimsenin bulunmadığı bir yerde bulunmak düşüncesi değil, Rich'in, Layard'ın ya da Rawlinson'un izlerinden yürüyor olmak düşüncesiydi. Parçaları şu anda Türkiye, İran ya da Kuzey Irak'ın yukarı tarafında bulunan Kürdistan'ı ziyaret eden İngiliz ya da öteki yabancı ziyaretçiler çok fazla olsa da, güney batıda Qaradag ve Heybet Sultan hattı ile kuzey doğuda İran sınırı arasındaki, erişilmesi hiç de zor olmayan bölgelere giden ve yolculuklarını kaydeden kişilerin sayısı çok daha azdır, bunun nedeni belki de, Osmanlı İmparatorluğunun o bölümünde siyasi açıdan hırslı ya da zulüm görmüş Hıristiyan azınlıkların olmaması ve bu yüzden de hiçbir misyoner[27] ve konsül bulunmamasıdır. Sık sık, bunları yapmış olan öncülerin anlatılarına başvuracağım ve sanırım bu bölümü de en iyi şekilde, yayınlarının izini sürdüğüm on yedi İngiliz seyyahın isimlerini, yaptıkları yolcukların koşullarını ve izledikleri güzergahları içeren bir liste ile sunarak bitirebilirim; sadece bu seyyahların yaptığı yolculukların koşulları ve izledikleri program hakkında kısa notlar düşebilirim.[28]

Madras Askeri Heyetinden Teğmen William Heude (*A Voyage up the Persian Gulf and a Journey from India to England in 1817*, Londra, 1819) Tatar bir ulakla birlikte Deli Abbas ve Qeretepe yolu ile Bağdat'tan Kifri'ye oradan da İbrahim Xançi ve Sagirma Geçidi aracılığıyla Süleymaniye'ye (9 Mart 1817), Surdeş vadisine, Dokan'a, Koy'a, Erbil'e ve Musul'a seyahat

27 Kürdistan'a giden misyonerlerin hidayete erdirme faaliyetleri, yoksullara yardım politikasından farklı olarak sadece yerli Hıristiyanları, Ermenileri ve Asurileri hedeflemiştir yoksa Müslüman Kürt çoğunluğu değil. Bu alanda faaliyet gösteren tarikatlardan yalnızca Cantebury Anglikan misyonu Başpiskoposu insanları dinlerini değiştirmeye davet etmekten ziyade onları Kilisenin kadim bir kolu olan Doğu Kilisesi içinde eğitmeye ve ruhlarını arındırmaya çalışmıştır.

28 Bu vesileyle birkaç sene önce Sir Arnold Wilson'un derlemiş olduğu *Bibliography of Persia*'dan çokça faydalandığımı belirtmek isterim. Daha sonra eksiksiz bir bibliografya, Minorsky'nin İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı 'Süleymaniye' maddesinde verilmiştir.

eder. Anladığımız kadarıyla ziyaret ettiği yerlerde en fazla bir gece kalmıştır. Ayrıca kendisinin seyahati sırasında Süleymaniye'nin Baban Paşası liva dışında bulunmaktaymış. Her yolculuk kısaca tanımlanmış ve duraklanan yerler hakkında kendi görüşlerini yansıtan övücü ya da eleştirel birkaç not düşülmüş.

Ressam ve gezgin Sir Robert Ker Porter (*Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, etc.*, Londra, 1822) 2 Aralık 1818'de Bağdat'tan ayrıldı venormal güzergah üzerinden Kifri'ye, oradan da Tewq'ten, Kerkük'ten ve Bazyan Geçidinden geçerek Süleymaniye'ye ulaştı (12-13 Aralık); oradan da Qeyewan Geçidini kullanarak Azmir-Qeresird'i aşarak Qashan Köprüsüne, Mewat'a, Tayit üzerinden Zap'ı geçerek Serdeşt, Sauc Bulak ve Tebriz'e ulaştı.

Doğu Hindistan Şirketi'nin (East India Company) Bağdat'taki temsilcisi saygıdeğer Claudius James Rich (dul eşi tarafından basıma hazırlanan *Narrative of a Residence in Kurdistan*, Londra, 1836) Mahmud Paşa Baban tarafından yapılan bir davete icabeten Nisan 1820'de karısı ve bulundurmak zorunda olduğu Hintli Rezidans* muhafızlarndan ve çok sayıda hizmetliden oluşan maiyetiyle birlikte Bağdat'tan ayrılır. Deli Abbas yoluyla Tuzxurmatû, Tewq, Leylan ve Çemçemal'i geçerek 10 Mayısta Süleymaniye'ye ulaşır; havalar epey ısınınca daha serin bir yer bulmak amacıyla 17 Temmuzda daha serin bir iklime sahip olan kuzey-doğu yönündeki dağlık bölgeye hareket eder. Bu yolculuk onları Seroçık üzerinden Pêncwin'e oradan da her üçü de İran'da bulunan Meriwan, Senne ve Bane'ye ulaştırır ve yine bu yolculuk vesilesiyle Alan'dan ve Şarbajêr'den geçerek Süleymaniye'ye geri dönerler (15 Eylül). Nihayet 21 Ekimde Mahmut Paşa Baban'dan hatır isteyerek misafirliklerine bir son verirler ve Derbendi Bazyan üzerinden Şıwan'a gelirler ve buradan karşıya geçerek Altun Köprü'ye oradan da Erbil ve eski Kelek içinden geçen ana yolu takip ederek Musul'a ulaşırlar (31 Ekim). Musul'da dört uzun kış ayı geçirdikten sonra, nihayet, 3 Mart 1821'de oradan ayrılırlar ve

* İngiltere'nin başka bir ülkede bulunan temsilcisinin kaldığı konut [-ç.n.]

Dicle'nin aşağısından sallarla Bağdat'a ulaşırlar. Klasikleri okuyarak derin bir bigi edinen Rich aynı zamanda yorulmak bilmeyen bir araştırmacı ve keskin bir gözlemciydi. *Narrative*'i geçtiği yerlerin coğrafi yapısına, tarihine ve buralarda bulunan antik kalıntılara dair eşsiz bilgiler içeren bir altın madeni niteliğindedir.

Bir Plymouth Brother misyoneri olan A.N. Groves (*Journal of Mr. Anthony N. Groves, Missionary, during a Journey from London to Baghdat*, Londra 1831, dul eşi tarafından derlenen Memoir of the late Anthony Norris Groves, İkinci Baskı Londra 1857 kitabı içinde aktarılmıştır) Rusya'dan ve Kafkaslar'dan geçerek Tebriz'e oradan da Bane, Süleymaniye (Kasım 1829) ve (muhtmelen Sagirma yoluyla) Kifri'ye seyahat düzenlemiştir. Yolculuğunun Kürdistan kısmına sadece üç dört sayfa ayırmıştır.

Bombay ordusundan Yüzbaşı R. Mignan (*A Winter Journey ... into Koordistaun*, Londra 1839) eşiyle birlikte, izinden dönerken karayolu ile Kafkaslar'dan geçmiş, 1830 Mart'ının sonlarında Tebriz'e ulaşmıştır. Kürdistan içlerinde yaptığı seyahat onu Miyandewab, Bane, Süleymaniye (14 Nisanda ayrılmıştır), Sagirma Geçidi (kendisi Derbendi Bazyan olduğunu söylese de tarif ettiği yer şüpheye mahal bırakmayacak bir şekilde Sagirma geçididir), İbrahim Xançi ve Kifri'ye götürmüştür. Arazi yapısına ve insanlara ilişkin tanımlamaları oldukça genel niteliklidir; sadece birkaç yer ve insanın isminden özel olarak bahseder. Mignan, kitabında çoğunlukla aynı güzergahı takip ederek, ama bu defa karısı olmaksızın, yaptığı iki yıl önceki bir yolculuğundan da bahseder; hiç şüphe yok ki bu evine giderken yaptığı yolculuktu.

Diplomatik bir görevle bulunduğu İran'ı en ücra köşelerine kadar gezen James Baillie Fraser (*Travels in Koordistan, Mesopotamia*, etc., Londra 1840) görevinin sona ermesiyle 11 Ekim 1834'te Tebriz'den ayrılır; Salmas, Urmiye, Uşnu, Sauc Bulak, Serdeşt'ten geçer ve sonra Ker Porter'in kullandığı yoldan Süleymaniye'ye (31 Ekim), Qaradag köyüne ve her zamanki kervan yolunu kullanarak da Sagirma'dan Bağdat'a ulaşır. Fraser

ve yaptığı geziler günümüzde tamamıyla unutulmuş durumdadır. *Dictionary of National Biography*'de onun araştırma ve incelemeleriyle ilgili olarak oldukça sert ve kırıcı ifadeler içeren bir yorumda bulunulmaktadır. Fakat topografiden anlayan deneyimli bir seyyah ve meslekten bir yazar olan Fraser'ın bundan çok daha iyisini hak ettiğini düşünmekteyim; geçtiği yerlere ve gözlemlediği insanlara ilişkin olarak yaptığı tanımlamalar bugün bile Kürdistan hakkında araştırma yapanlar tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmaktadır

İran'a gönderilen İngiliz askeri heyetinin ikinci komutanı ve daha sonra Majesteleri'nin Tahran'daki bakanı olan Kurmay Albay J. Sheil (*'Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan ... to Suleymaniyeh in July and August 1836'*, JRGS, Cilt VIII, 1836) bugün hâlâ Türkiye Kürdistanı içinde bulunan topraklardan geçerek Zaho'ya oradan da sırasıyla Aqre, Zêbar, Behirkê, Erbil, Kerkük, Süleymaniye'ye seyahat eder. Gezisinin ilk kısmı detaylı bir şekilde tanımlanmış olsa da sayfalar ilerledikçe bu detaylı anlatım yerini özet bilgilere bırakır ve insanı hayal kırıklığına uğratacak kısalıkta bir paragrafla son bulur: Süleymaniye'den sonra 320 metre boyunca 'KKD [kuzey-kuzeydoğu] yönünde herkesçe bilinen bir güzergahı takip ederek Serdeşt, Lehican, Souc Bulaq'a ve Merega yoluyla da Tebriz'e yolculuk düzenledim'.

Bombay ordusundan Binbaşı HC Rawlinson (*'Notes on a March from Zohap ... to Khuzistan ... in the year 1836'*, JRGS 1868) İran ordusundan bir Gorani alayına komuta ettiği 1836 yılında Xaneqin'den yola çıkarak Şamiran ve Hawreyn-Şeyxan mıntıkalarını ziyaret eder. Sekiz yıl sonra, Doğu Hindistan Şirketi'nin saygıdeğer temsilcisi ve Bağdat başkonsolusu sıfatıyla Felix Jones tarafından anlatılan geziyi gerçekleştirir; Süleymaniye'de Jones'tan ayrılır ve yönünü Qaradag'a doğru çevirerek yoluna devam eder ve sonra Paukuli'de bulunan harabeleri[29] incelemek üzere aynı isimli vadinin aşağı kısmlarında yönünü güney-doğuya doğru çevirerek ilerler. Daha sonra Qela Şirwana'ya kadar Sirwan'ın sağ şeridi boyunca ilerler ve burada neh-

29 İleriki sayfalarda bu harabeler hakkında bilgi verilecektir.

rin karşısına geçerek Xaneqin yolunu tutar. Rawlinson'un JRGS'de yer alan meşhur makalesi bütün Zuhab bölgesinin coğrafi yapısına ve insanlarına ilişkin detaylı ve kapsamlı bir tanımlama içerir.

W.F. Ainsworth (*A Personal Narrative of Euphrates Expedition, Londra 1888*) Albay Chesney'in keşif heyetinde görevli bir cerrah ve jeologdu. Ekibin onun dışında kalan elemanları evlerine döndükten sonra o, 1 Şubat 1837'de Bağdat'tan ayrılmış, Kifri ve Kerkük'ten geçen bildik yolu izleyerek Süleymaniye yolunu tutmuştur (14-17 Şubat) ve oradan da Heude'in yolunu izleyerek Musul'a gitmiştir. Kendisi tarihsel coğrafyaya büyük bir önem atfeder ve incelemelerinde özellikle bu noktaya çok büyük bir dikkat gösterirdi.

Kraliyet Hindistan Donanmasından Binbaşı Felix Jones (*Narrative of a Journey to the Frontier of Turkey and Persia through a Part of Kurdistan*, Bombay 1857) 19 Ağustos 1844'te Binbaşı Rawlinson'la birlikte Bağdat'tan ayrıldı ve ana kervan yolunu izleyerek Kirmanşah ve Bisutun'a gitti. Dönüş yolculuğunda yine aynı yolu takip ettiler ancak bu defa Harunabad'da ana yoldan ayrılarak daha kuzey-doğuya giden bir yola saptılar ve Goran kırsalını geçerek Zuhab'a oradan da Şamiran içinden Halepçe ve Süleymaniye'ye vardılar (25-29 Eylül). Burada çok kötü hastalanarak Rawlinson'dan ayrılmak zorunda kaldı ve en kısa yoldan, Sagirma üzerinden, Bağdat'a geri döndü. Yolculuk sırasında takip edilen yollara ilişkin dikkatli gözlemler içeren Jones'un yazıları alanın coğrafi yapısını ve civardaki aşiretleri sık sık klasik yazarlara da göndermelerde bulunarak ayrıntılı bir şekilde analiz etmektedir. Bu seyahat Erzurum'da toplanan Türk-İran Sınır Komisyonu'na bilgi toplamak gibi özel bir amaçla yapılmıştı (Aşağıda Bölüm X'a bakınız).

Kraliyet ordusundan Yüzbaşı F.R. Maunsell ('*Kurdistan*', JRGS, Cilt III, 1894) yazdığı makalede Erzurum'dan başlayıp (26 Ağustos 1892) Türkiye Kürdistanı'm geçerek Ceziret bin Omer'e oradan da sallarla Bağdat'a sonra da Qasrı Şirin'den geçerek İbrahim Xançi ve Süleymaniye'de sona eren bir yolculuğu anlatır. Makaleye eklenmiş olan harita Türkiye ve İran Kür-

distanı'nda yapılmış olan büyük çaplı seyahatlere ek olarak Dokan, Derbendi Ramkan, Qeladıza, Şawur vadisi, Rewandız, Herir, Zêbar, Amediye, Duhok, Musul, Erbil, ve Koysancak'a düzenlenen seyahatleri de göstermektedir; 1888 yılında gerçekleştirilen bu seyahatlerin resmi bir yayında tanıtımı yapılmıştır: *Reconnaissances in Mesopotamia, Kurdistan, North-West Persia and Loristan*, 2 Cilt, Simla, 1890.

Yüzbaşı Mark Sykes (*Darul-Islam*, Londra 1904) bu kitapta bahsedilen seyahate 1902 yılında çıktı (önceden de Musul'dan Kerkük ve Bağdat'a giden ana yol üzerinde bir seyahat yapmış ve doğuya doğru Erbil'den Koy'a kadar kısa bir gezinti yapmıştır). Ceziret bin Omer'den şu anda Irak topraklarında bulunan Zaho'ya girmiş ve Amediye, Aqre, Musul, Şirqat, Maxmur, Altun Köprü, Kerkük, Süleymaniye (dokuz gün kalmış ancak herhangi bir tarih vermemiştir), Dokan, Koy, Ranya, Şawur, Béjan Geçidi, Rewandız, Mêrgasor, Barzan, Zêbar, Amediye'ye ve oradan da Van ve Ağrı'ya gitmiştir. Sykes'm ilgi alanı Osmanlı idaresiydi. Kürdistan'ın birçok yerinde aşiretler hakkında, bugünkü bilgilerimizle çok basit ve eksik bulabileceğimiz bilgiler toplamıştır; ancak Türkiye 1915 yılında savaşa giridiğinde Skyes'ın yazmış oldukları en önemli bilgi kaynağımızı oluşturmaktaydı. Oldukça gelişmiş olan mizah duygusu anlatımına yansımış ve o zaman için yararlı sayılabilecek bir incelemenin ürünü olan yazılarının okunuşunu daha zevkli hale getirmişti.

Kraliyet ordusundan Yüzbaşı Bertram Dickson (*'Journeys in Kurdistan'*, G.J., Cilt XXXV, 1910) İçişleri Bakanlığının Van'daki konsolos yardımcısıydı. Makalelerden anladığımız kadarıyla hakkında bilgi verilenler 1909 yılının seyahatleridir. Makaleler seyahatler sırasında hangi yolların kullanıldığına dair herhangi bir bilgi içermese de Süleymaniye bölgesi de dahil olmak üzere Kürdistan'ın tamamını insanı hayran edecek derecede özlü ve sade biçimde anlatmıştır.

E.B.Soane (*Through Mesopotamia and Kurdistan in Disguise*, Londra 1912) bir İranlı gibi giyinerek 1909 yılında seyahate çıkar. Dicle Nehrinde sala binen Soane nehir yoluyla Diyarba-

kır'dan Musul'a gelir ve buradan da her birinde en fazla bir iki geçireceği Erbil'e, Kerkük'e ve Süleymaniye'ye doğru yol alır. Yolculuk tarihlerini nadiren belirtse de Halepçe'de yedi hafta kaldığını kesin olarak biliyoruz. Halepçe'de kaldığı süre zarfında Hewraman'da bulunan Biyare'ye da bir gezi düzenler. Dönüş yolculuğunda Süleymaniye'de durur, burada yolculuk süresinden daha fazla, belki de iki hafta geçirir ve daha sonra da Kerkük üzerinden Altun Köprü'ye geçer ve buradan da sallarla Zap ve Dicle'den aşağı inerek Bağdat'a ulaşır. Soane geçtiği yerlerle ilişkin oldukça hacimli bir tarihsel materyal toplamıştır. İran'daki komşu Kürdistan bölgelerinde edinmiş olduğu deneyimler, bildiği Batı dillerinin yanısıra Farsça ve Kürtçeye olan hakimiyeti ve tüm seyahatlerini bir Müslüman olarak yapıyor olması aktardığı bilgilere özel bir otorite niteliği kazandırmıştır.

Hindistan ordusu 40. Pathan Birliğinden Yüzbaşı T.C.W. Fowle (*Travels in the Middle East*, Londra 1916) muhtemelen 1910 yılında ana yolları kullanarak Kifri'den Kerkük ve Süleymaniye'ye gittiği ve 'Qaradag üzerinden' de tekrar Kifri'ye döndüğü bir gidiş dönüş yolculuğu yapmıştır; başka hiçbir yer ismi ya da hiçbir kişisel isim ve tarih belirtmemiştir. Süleymaniye hakkında ise sadece şunları söyler: "Kent, yerde büyük bir oyuğun içinde, gözlerden çekinir haldeydi", "insanları ise kendilerini barbar Kürtçelerine öylesine vermişlerdi ki onlara Arapçayla seslendiğimi anlayan bir kişiyi zor buldum." Kitabı oldukça candan ve neşeli bir tarzda yazılmış olmasına rağmen herhangi bir belgesel değer taşımamaktadır.

İçişleri Bakanlığı Doğu Akdeniz Kosolosluk İşleri'nden G.E. Hubbard (*From the Gulf to Ararat, Edinburg*, 1916) 1914 Türk-İran Sınır Komisyonunda İngiliz delegasyonunun sekreteri olarak görev almıştı. Bu sınırın Mendeli'den Ağrı'ya kadar olan yaklaşık. 1000 km'lik büyük kısmı Kürdistan'ın içinden geçmekteydi. Hubbard, Osmanlı ve İran imparatorlukları arasında cereyan eden dini nitelikli olmayan bu sorunun çözümü için sarfedilen çabaların gerçekten eğlenceli sayılabilecek tarihini ve sınır belirleme çalışmalarının daha hafif ve keyifli sayı-

labilecek taraflarını anlatmasının yanısıra bölgeye ve bölge insanlarına ilişkin muazzam bir resim sunmuştur.

Aynı komisyonun inceleme ekibinin başında bulunan sonradan Hindistan'ın müfettiş generali olan Albay G.H.D. Ryder (*'The Demarcation of the Turco-Persian Boundary in 1913-14'*, G.J., Cilt LXVI, 1925) komisyonun nasıl bir çalışma yaptığına dair kısa bir tanım verir.[30]

Seyahatlerini 1844'te yapan Rawlinson ve Jones ile 1888'de yapan Maunsell arasındaki kırk dört yılda neden bir tek Avrupalı seyyahın bile seyahat etmediğine dair tatmin edici herhangi bir açıklamam yok.

Araştırabildiğim kadarıyla şu anda bulunduğumuz mahali ziyaret eden ilk Avrupalı seyyah (o da eğer gerçekten bir Avrupalıysa) Haziran 1749'da 'misyonerlik faaliyeti yaptığı Karachulan'dan' Bağdat'a dönen Camalite Misyoner Heyetinden Fr. Fidelis idi. 'Bağdat'ta Hemedan'dan kaçan birkaç Ermeni ailesi buldu; ailelerden birini dinlerinden döndürmeyi başarsa da aynı şeyi ekseriyetle kendi inançlarını serbestçe ifade eden Nasturi aileleri üzerinde gerçekleştiremedi; ayrıca Kerkük'te de bazı ilerlemeler kaydetti.' (H.G. Chick, *A Chronicle of the Carmelites in Persia*, Londra, 1939, sf. 1261.)

Burada Arupalı seyyahların tamamından ziyade sadece İngiliz olanlara dair bütünlüklü bir liste sunmak amacındayım; ancak bu kitap süresince zaman zaman kendilerine gönderme yapacağım Avrupa dışından beş seyyahtan da bahsetmemin uygun olacağını düşünüyorum[31] ve işe bakın ki bu insanların hepsi de seyahatlerini İngilizlerin o kırk dört yıllık boşluk döneminde gerçekleştirmişlerdi.

Albay E.J. Chirikov (*Putevoyzhurnal*, 1849-52) o yıllarda toplanmış olan Türk-İran Sınır Komisyonu'nda Rusya delegesiydi ve görevi gereği bütün sınır bölgesini gezmişti.

Clément ('Excursion dans le Kourdistan Méridional de Ker-

30 İlk başta İngiltere'nin vekil komisyon üyesi olan ancak daha sonra asil komisyon üyesi olarak atanan A.T. Wilson *South-West Persia*, Londra, 1941'nın Onuncu bölümünde Komisyon'un çalışmalarına kısaca değinir.

31 Eğer sözünü ettiğimiz bölgeye 1915'ten önce ziyaret düzenlemiş herhangi bir Amerikalı vardıysa bile ben tespit edemedim.

kout à Ravandouz', *Le Globe: Mémories de la Société de Géographie de Genevé,* 1886) uzun yıllar Bağdat'ta temsilcilik yapmış ve bu süre zarfında, sürgünde bulunan Baban beylerinin sonuncusunu ziyarete gelen birçok önemli Kürt şahsiyetiyle tanışma imkanı bulmuştur. Bu şahsiyetlerin de yardımcı olması ve yol göstermesiye Kifri'den Kerkük'e oradan da Bazyan üzerinden Süleymaniye'ye bir seyahat düzenlemiştir (Temmuz 1856). Süleymaniye'de bulunduğu süre zarfında liva dışına yönelik iki gezi yaptı. Bunlardan ilkinde Seroçık'ı geçerek Pêncwin'e ulaşmış ve oradan da Şiwekal'dan Alan'a doğru kuzey-batı yönünde sınırı takip etmiş sonra da Qaşan'dan ve Azmir üzerinde yer alan Qeyewan Geçidi üzerinden Süleymaniye'ye dönmüştür. İkinci gezide ise Surdeş'ten geçerek Dokan'a, Koy'a, Balisan'a, Rewandız'a, Rayat yakınlarda sınır bölgesine, Sidekan'a, Rewandız Geçidine, Erbil'e ve oradan da ana yol üzerinden Xaneqin'e gitmiştir.

C. de Korab Brzezowski ('Itinéraire de Souleimanieh à Amadieh, 1869', *Bulletin de la Société de Géographie de Paris*, viime série, Cilt XIII, 1892) Bağdat Valisi Mithat Paşa'nın hizmetinde orman muhafaza memuru idi. 1869 yılında Kifri ve Sagirma'dan geçerek Süleymaniye'ye gitmiştir. Süleymaniye'de kaldığı süre zarfında Piremegrun'a tırmanmış ve Şarbajêr, Pêncwin ve Merge'ye geziler düzenlemiştir. Daha sonra da hakkında pek bilgi vermediği bir yol üzerinden Rewandız'a, oradan da Amediye'ye gitmiştir.

Alman arkeolog E. Herzfeld ('Die Aufnahme des sasanidischen Denkmals von Paikuli' *Proceedings of the Royal Prussian Academy of Sciences*, 1914 içinde) Haziran 1911'de Qasrı Şirin'den Hawreyn'e ve Bani Xêlan'da Sirwan'ı geçerek Paikuli, Qaradag, Süleymaniye Çemçemal ve Kerkük'e girmiştir; ve yine Temmuz 1913'te Kifri'den İbrahim Xançi, Paikuli, Bani Xêlan ve Qasrı Şirin'e bir gezi daha düzenlemiştir.

1914 Türk-İran Sınır Komisyonunda Rus delegesi olarak görev yapan ve bu vesileyle A.T. Wilson'un ve Ryder'in görev arkadaşı olan V. Minorsky'nin, İslam Ansiklopedisi'nde ve konuyla ilgili kültür dergilerinde yer alan sayısız makalesi, üze-

rinde başlı başına bir uzman olduğu Güney Kürdistan'a ilişkin ansiklopedik sayılabilecek ilk elden bilgi birikiminin kanıtı olmaktadır.

III. FRASER KUVVETİ

10 Ağustos 1914 gecesi *Goeben* ve *Breslau* adlı Alman kruvazörleri Akdeniz'deki İngiliz kuvvetlerini atlattıktan sonra Çanakkale Boğazı'nı geçerek İstanbul'a ulaştılar. Ekimin 29'unda Karadeniz'e çıkış yaparak Rusların birkaç limanını bombaladılar. Bunun üzerine Rusya Türkiye'ye savaş ilan etti. Rusya'nın ardından 5 Kasımda Büyük Britanya ve Fransa da Türkiye'ye savaş ilan ettiler. Türkiye'nin Almanya'nın yanında savaşa gireceği daha Eylül ayından beri açıkça belliydi. Bunu gözönünde bulunduran Majesteleri Hükümeti gelişmeleri beklemek üzere, biraz isteksizce de olsa, Hindistan'dan Basra Körfezi'nde bulunan Bahreyn'e bir seferi kuvvet göndermişti (kuvvet 16 Ekimde Bombay'dan hareket etti). Buna binaen Tuğgeneral W.S. Delamain komutasındaki 6. (Poona) Tümenden bir tugay asker Şattül Arab'ın ağzında buluna Fao'ya çıkarma yaptı ve kısa bir çatışmadan sonra Türkiye Arabistanı'nın ikinci büyük şehri olan Basra'yı işgal etti. 1904'ten 1913'e kadar Basra Körfezi'nde Siyasi Komiser olarak görev yapan, o yılın başından bu yana da Hindistan hükümetinin Dışişleri Bakanı olan Yarbay (daha sonra Tuğgeneral rutbesi alan) Sir Percy Cox da sefere Kumandan siyasi subay olarak eşlik etmişti.

Türkiye'yle olan savaş dört yıl sürdü. Ancak Hindistan Seferi Kuvveti 'D'nin görevlerinin zaman içinde neden bu kadar genişletildiği ya da Mezopotamya seferi sırasında yaşanan inişleri ve çıkışları başlıklar halinde özetlemek bile bu kitabın sınırlarının dışına çıkmak olacağından bu konuya burada hiç değinilmeyecektir. Sonuç olarak savaş bittiğinde 30 Ekim 1918'de Mondros'ta İngiliz harp gemisi Agamemnon'un güvertesinde bir ateşkes anlaşması imzalandı ve ertesi gün öğle-

den sonradan itibaren de çarpışmalar sona erdi. Dicle'nin yukarısında düşman takibinde olan İngiliz birlikleri Musul şehrinin altmış beş kilometre güneyindeki Qeyara'da bulunuyordu. Bu İngiliz birlikleri aynı zamanda Xaneqin'den Altun Köprü'ye giden ana yol üzerinde sıralanmış olan kentleri işgalleri altında bulunduruyorlardı. Bunlardan Kifri 28 Nisan'dan beri işgal altında tutulmaktaydı. Kerkük ve arada bulunan kentler de 7 Mayısta işgal edilmiş, 24 Mayısta boşaltılmış ve ateşkesin imzalanmasından beş gün önce tekrar işgal edilmişti. Musul ateşkes imzalandıktan sonra, 3 Kasımda, işgal edildi. Kentin Türk komutanı protesto etse de işgal ateşkes anlaşmasının Madde 16'sına tamamıyla uygundu. İşgalden sonra Türk birliklerinden on gün içinde kenti boşaltmaları istendi.

O zamanki İngiliz politikası, gelecekte düzlük bölgelerde inşa edilebilecek bir yönetime gevşek biçimde bağlanacak bir ya da birkaç Kürt beyliği kurarak, dağlık bölgeler için herhangi bir taahhütte bulunmaktan kaçınmaktı. siyasi subaylarımız Kifri'yi işgal ettiklerinden bu yana Süleymaniye ve Kerkük livalarının önde gelen Kürt şahşiyetleriyle, özellikle de Güney Kürdistan'ın önde gelen Seyid ailesi Berzenciler'in başı olan Şeyh Mahmud Berzenci ile sürekli bir şekilde yazışmaktaydılar. Bundan dolayı Binbaşı E.W. Noel yollar uygun hale gelir gelmez yukarıda bahsettiğim politikamızı hayata geçirmek ve halk tarafından kabul edileceği ümit edilen geçici bir idari sistem kurmak üzere Süleymaniye'ye gönderildi. Şeyhe Sirwan ile büyük Zap arasında onun liderliğini kabul edecek her Kürt topluluğunun ya da aşiretinin, kuracağı yönetimin bir parçası olmasına izin verileceği söylendi. Ancak çok geçmeden şeyhin popülaritesinin Süleymaniye ile Kerkük livasına bitişik birkaç bölge ile sınırlı olduğu açığa çıktı. Şeyhe Hükümdar ünvanı verildi ve kendisine danışman niteliğinde bir siyasi subay (PO) atandı. Çemçemal, Halepçe ve Ranya kazalarına yardımcı siyasi subaylar (APO) atandı. Diğer subaylar 'Süleymaniye Toplama Birlikleri' isimli bir askeri kuvvet meydana getirip eğitimini yaptırmakla görevlendirildiler; ayrıca modern anlamda bir polis kuvveti de örgütlendirilecekti.

Ancak Şeyh Mahmud ileride bizim için bir sorun olacağını göstermekte gecikmedi. Otoritesinin yukarıda tanımlanan bölgelerle sınırlandırılmasına çok sinirlenmişti. Resmi bir sıfatının olmadığı Türk yönetimi sırasında bile şiddet kullanmaya hazır adamları aracılığıyla kasabaları terörize eden bu adam şimdi resmi olarak hükümdar olmasına rağmen kendisine danışman olarak atanan Noel'in getirdiği ve oldukça makul sayılabilecek sınırlamaları anlamama konusunda büyük bir direnç gösteriyordu. Sonunda Nisan 1919'da bu politikadan vazgeçilmesine ve burada da işgal altındaki diğer topraklardaki gibi bir idarenin tesis edilmesine karar verildi. Bunun üzerine Noel, tam gönlüne göre olan bir başka göreve atandı; bu yeni görevi de gezici görevdi ancak görev sahası bu defa Musul vilayetinin sınırlarının diğer tarafında bulunan Kuzey Kürdistan'dı.[32] Noel'in yerine, oldukça değişik bir karektere sahip olan Xaneqin'den Binbaşı Soane getirildi.

1907 yılında Farslı bir Müslüman kılığında Süleymaniye'de bulunmuş olan Soane nereye gittiğini ve nasıl bir adamla uğraşmak zorunda kalacağını çok iyi biliyordu. Kendi hesabına, elindeki yetki ve ayrıcalıkların çoğundan mahrum bırakılacağını anlayan Şeyh Mahmud da vakit kaybetmeden bir isyan düzenledi. İsyana sayıları bir hayli fazla olan Berzenci aileleri ve bağlılarıyla, Hemawend ve Caf aşiretlerinin önemli unsurlarının yanısıra İran sınırının diğer tarafında bulunan Hewraman'dan çok sayıda silahlı adam katılmıştı. İsyan hazırlıkları çok gizli tutulmuştu; aşiret leşkerleri* 23 Mayısta şafak vakti Süleymaniye'ye sürpriz bir saldırı düzenlediler. Saldırı o kadar ani olmuştu ki resmi olarak İngiliz eğitmenlerin değil, hükümdarın kardeşi Albay Şeyh Kadir'in kumandası altında olan

32 Sir A. Ryan The Last of the Dragomans (Londra, 1951, 141-2) kitabında Konstantinapol'deki Yüksek Komiserliğin bu görevi ne kadar sıkıntı verici bulduğunu belirtir. Sultanın hükümeti aslında bu işin kolaylaştırılması için yerel otoritelere emirler verdi, fakat bu, Doğu Anadolu vilayetlerinde defacto [fiili] milliyetçi otoritenin genişlemesi ile aynı zamana denk geldi.

Leşker, Kürtçede asker demektir. Metinde aşiretlerin kendi adamlarından oluşan, dolayısıyla düzenli ordunun bir parçası olmayan birlikler anlamında kullanılmıştır [-ç.n.]

yarı-eğitimli Toplama birlikler yok oldular ve Şeyh Mahmud birkaç saat içinde şehrin kontrolünü ele geçirdi, Hazineye el koydu, orada bulunan İngiliz personelin tamamım hapse attırdı ve İngiliz bayrağını indirerek Siyasi Büro'nun gönderine yeşil zemin üzerinde kırmızı bir hilalin yer aldığı kendi bayrağını çekti. Bereket versin ki Soane karısıyla Basra'da buluşmak üzere bir gün önce Süleymaniye'den ayrılmıştı (yoksa Mahmud baş düşmanı olarak algıladığı bu adamı öldürmekte bir an bile tereddüt etmezdi). Halepçe'de bulunan Pilot Yüzbaşı G.M. Lees ayın 26'sında isyancılar kazayı ele geçirmeden önce kaçmayı başarmıştı.

Kerkük'te imparatorluk askerlerinden oluşan küçük bir garnizon bulunmaktaydı ve bu kuvvetlerin arttırılması düşünülmekteydi. Sonunda komutandan Çemçemal'e giden yol boyunca bir müfreze göndermesi istenildi. Kürtlerin savaş kabiliyetini hafife alan ve kendisine verilen emirleri dikkate almayan komutan, bir miktar süvari, Irak Toplama birlikleri, zırhlı araçlar ve üzerine Lewis makineli tüfeklerinin* monte edilmiş olduğu Ford kamyonetler eşiliğinde Süleymaniye'ye saldırmaya karar verdi. Teslûce geçidinde, kentin kırk kilometre uzağında dört bir taraftan saldırıya uğradı ve geri çekilmek zorunda kaldı. Kürtler geri çekilenleri kırk kilometre boyunca takip ederek ağır kayıplar verdirdiler; dört zırhlı araç ve on dokuz kamyonet yok edildi. Bu talihsiz olay doğal olarak yangını daha da ateşledi. Olayların başlagıcında mütereddit olan pek çok kesim Mahmud'a katılma kararı aldı; hatta sınırın diğer tarafında İran'a bağlı olan birçok aşiret, hükümetlerine [İran hükümeti] karşı başkaldırarak Şeyh Mahmud'un hükümdarlığındaki Kürt devletine katılmak istediklerini bildirdiler.

Artık durumu düzeltmek için geniş ölçekli bir operasyon elzem hale gelmişti ve bu operasyonu düzenleme görevi de o zaman Musul'da bulunan Genel Komutanlık 18. Tümen'den, Tuğgeneral Sir Theodore Fraser'e tevdi edildi. Kerkük'te bir

* Lewis Gun: Amerikan ordusundan Albay I.N. Lewis (1858-1931)'in bulmuş olduğu ufki mermi tamburalı gazla çalışan bir makineli tüfektir [-ç.n.]

araya getirilen kuvvet şu birimlerden oluşuyordu: 1/5. Doğu Surrey Alayı, 85. Burma Piyade Alayı, 1/87. Pencaplılar, 1/116 Mahrattas, 1 Bölük 49. Bengal Piyadesi, 239. Bölük 18. Hindistan Makineli Tüfek Taburu 25. Hindistan Dağ Bataryası, 'B' ve 'D' Bataryaları 336. RFA Tugayından Birimler, RAF 63 'A' sınıf uçaktan oluşan bir filo, işaretçi, lağımcı, mayıncı erlerle diğer yardımcı birimler. Soane konvoya siyasi subay sıfatıyla katılacaktı.

1910 yılında Doğu Akdeniz Konsolosluk İşlerinin öğrenci tercümanlık sınavını kazandım. Bu bölüm şimdi birleştirilmiş olan Dışişleri Dairesi'nin o zamanki beş kolundan biriydi. Başarılı öğrencilerin diğer konuların yanında Arapça, Türkçe ve Farsçadan oluşan Orta Doğu'nun üç temel dilini çalışmak üzere Cambridge'e gitmesi gerekmekteydi. Pembroke'ta E.G. Brown ve R.A. Nicholson'un dizlerinin dibinde geçirdiğim iki harika yıldan sonra Balkan savaşlarının ilk evresini görmeye yetişecek şekilde, 1912 yılının Eylül ayında Konstantinapol'e gitmek üzere İngiltere'den ayrıldım. Ancak ne var ki daha yoldayken görev yerim Bushire olarak değiştirilmişti; buna gerekçe ise Basra Körfezindeki siyasi temsilcimiz Sir Pery Cox'un kendisine daha fazla personel tahsis edilmesi yönündeki ısrarlı talepleriydi.

Nihayetinde Aralık ayında yeni görev yerim olan Bushire'ye vardım; Almanya'ya savaş ilan edildiği Ağustos 1914'te konsolos yardımcısı vekili olarak hâlâ orada bulunmaktaydım. Ülkeye dönüp cepheye yazılmak yönündeki talebim Dışişleri Bakanlığı tarafından geri çevrildi; ancak ertesi yılın Nisan ayında, araya bazı nüfuzlu kişileri de koyarak, gönlümün istediğini elde ettim. Sir Pery Cox tarafından resmi bir emirle Basra'ya çağrıldım ve generalin listesinde muvakkat yüzbaşı rütbesiyle görev aldım. Bir müddet kendisinin yardımcılığı yaptıktan ve Dicle ve Fırat'taki birliklerin siyasi yardımcı subay'ı olarak hizmet verdikten sonra 1916 yılının Aralık ayında Şustar'a atandım. İngiltere'deki Savaş Komitesi, Karun Nehri üzerinde, Anglo-Persian Petrol Şirketi'nin en önemli petrol sahasının hemen yanında yer alan bu antik kentin korunmasını Mezo-

potamya Seferi Kuvvetinin en önemli görevlerinden biri olarak belirlemişti. Bu görev vesilesiyle daha önce kendilerinden bahsettiğim olağanüstü iki insanla hem komşu hem de meslektaş olma olanağı buldum: Kuzeyde Dizful'un siyasi yardımcı subay olan E.B. Soane ve güneyde de Ahwaz'ın hem yardımcı siyasi subayı hem de konsolos yardımcısı olan E.W. Noel. Bu nedenle ileriki sayfalarda da sık sık karşımıza çıkacak olan bu iki şahsiyetin birer paragrafla da olsa tanıtılmaları gerektiğini düşünüyorum.

Noel ile ilk defa Bushire'ya giderken Port Said [Said Limanı] ile Bombay arasında sefer düzenleyen Avusturya bandıralı Lloyd S.S. *Semiramis* adlı gemide karşılaştım. Kendisi o sırada Hindistan ordusu, 44. Merwara Piyade Alayında teğmendi ve çok iyi hatırlıyorum Dışişleri ve Siyasi Şube bünyesinde oldukça paralı olan Hindistan görevleri için seçilmiş olduğu o zamanlarda bile Kuzey Kutbu dairesi içinde bulunan Beyaz Deniz üzerinde bir balık konservesi fabrikası kurup servet yapmaktan bahsediyordu. İki yıl sonra kendisi de İkinci Yardımcı Temsilci sıfatıyla Bushire'ye geldi. 1915 ilkbaharının ilk günlerinde Almanlar tarafından İran'a gönderilen kutsal savaş misyonerlerini takibe alan ekibe dahil olduk. Noel bu misyoner ajanların en ünlüsü olan Wassmuss'u Bushire'nin kuzeyinde küçük bir liman olan Bandar Dilam'ın yakınlarında yakalayarak neredeyse tarih yazdı. Ancak gece olduğunda Wassmuss muhafızlardan kaçmayı başardı. Ertesi gün olduğunda bu defa bizzat Noel, aklı bu Alman tarafından çelinmiş olan aşiret üyeleri tarafından yakalanmaktan zor kurtuldu. Bu olaydan kısa bir süre sonra Noel, Basra'ya tayin edildi. Benim de tayinimin hemen akabinde Basra'ya çıkması çok büyük oranda onun her zaman minnetle andığım girişimleri sayesinde olmuştu. Resmi olarak Arabistan,[33] Bahtiyaristan, Loristan ve Puşti Kuh yardımcı konsolosu olarak geçen Noel'in Ahwaz'daki bu yeni görevi birçok genç subayın elde etmek için can atacağı bir görevdi. Konsolos yardımcısının, diğer siyasi subay

33 Birkaç yıl sonra eski Huzistan ismi Rıza Şah tarafından resmi kullanım için tekrar gündeme getirilecek ve tercih edilmeye başlanacaktı.

yardımcılarının sorumluluğunda olan Kuzey Huzistan, Loristan ve Puşti Kuh dışında, Isfahan'dan başlayıp İran Körfezi'nin baş kısmına kadar bir alanı kapsayan gezici bir görevi de vardı ve ayrıca istediği zaman istişarede bulunmak üzere Tahran ve Basra'yı da (daha sonra Bağdat'ı da) ziyaret etmek için bahane yaratacak imkana sahipti. Savaş başlamadan bir ya da iki yıl önce Hindistan'ın ilk ödüllü yarışı Kader Kupası'nda ikinci olan Noel oldukça sıkı bir biniciydi; gerek Karun ve Dicle nehirleri arasında kalan düzlüklerde gerekse Bahtiyari dağlarında çok hızlı at sürmekle nam salmıştı. Kendisi resmi olarak kağıt üzerinde hâlâ bu makamda bulunurken bir yolunu bulup kendini General Dunsterville adına bir görevle Tiflis'e göndertti ancak dönüşte Hazar Denizi yakınlarında bulunan Reşt'te Bolşevik-esinli Jangalisler tarafından tutsak alındı. 'Ele geçirildiği ilk andan itibaren oldukça kötü bir muamele görmüş ve Jangalislerin yenilgiye uğraması sonucunda imzalanan barış anlaşması gereğince beş aylık bir tutukluluk süresinden sonra serbest bırakılmıştı. Bu süre zarfında her biri başarısızlıkla sonuçlanan birçok kaçma girişiminde bulunmuş ve her yakalanıştan sonra kendisine yapılan muameleler daha kötü bir hal almıştı.'[34] Serbest bırakıldıktan sonra yeni maceralara susamış bir şekilde Bağdat'a döndü ve yukarıdaki satırlarda belirtmiş olduğum gibi Süleymaniye'ye gönderildi.

İran Emperyal Bank'ın hafif kaçık muhasebecisi Soane'nin ismini ilk duyduğum yer de Bushire idi. Birkaç yıl önce kentin dışında Sengi köyünde bütün Avrupalılardan ve Avrupa tarzı yaşamdan uzak durarak İran tarzı bir yaşam sürmüştü. 1905 yılında Şiraz'da bir Şii olarak İslama girdi ve söylendiğine göre oradaki Müçtehitlerden birinin kızıyla da evlendi. Bir sonraki yıl bankanın Kirmanşah'taki şubesinin müdürü olarak Kürt halkı ve dili üzerine çalışmaya başladı. 1907 yılında istifa ettikten sonra Kürdistan'a doğru seyahate çıktı. Bu seyahatinden derlediği notları *Through Mesopotamia and Kurdistan in Disguise* adlı kitapta topladı ki bu kitap sonradan Kürdistan

34 Tuğgeneral L.C. Dunsterville, *The Adventurers of Dunsterforce*, Londra, 1920, sf.79.

seyahatnameleri arasında bir klasik olacaktı. Daha sonra Anglo-Persian Petrol Şirketi tarafından işe alındı ve 1914 yılında Xaneqin'in yakınlarındaki Çiyayê Surçê'de yürütülen sondajlama operasyonlarının başına getirildi. Kendisiyle ilk defa 1916 yılının başlarında Basra'da karşılaştım. Soane Basra'ya, savaş patlak verdiğinde Türkler tarafından tutuklanan ancak hemen akabinde Akdeniz'e göderilerek serbest bırakılan, İngiltere'nin Irak'taki diğer birkaç temsilcisiyle birlikte gelmişti. Aynı yılın Temmuz ayında 23. Hindistan Süvari sınıfından iki tabur eşliğinde yardımcı siyasi subay ünvanıyla Dizful'a gönderildi. Bu süvari sınıfı, kuzey-batı İran'daki Türk-Alman kutsal-savaş misyonuyla birlikte pek çok büyük Bahtiyari grubunu ortadan kaldırarak o bölgedeki nüfuzumuzu tesis etmiş ve Şuş'ta Fransız arkeologlar tarafından inşa edilen şatoya yerleştirilmiştir. Güçlü fikirlere sahip olan Soane'nin sevgisi de nefreti de oldukça şiddetliydi. Kendisini hepsi de insanı deliye çevirecek olan Bahtiyariler, Hindistanlılar, Genel Karargah'tan gönderilmiş olan ve yaptıkları işin sonunu hiç düşünmeden hareket eden aklı bir karış havada insanlar, diğer davetsiz misafirler, bir yabancı dili bile doğru dürüst konuşamayan sözde dilbilimciler ve *efendiler*den oluşan bir güruhun içinde bulmuştu. Daha sonra işinin doğası gereği Dizful'dakilerden ziyade askeriyeyle yakın bir ilişki içinde çalışması gerekmişti; bölge ve bölge halkına dair olağanüstü bilgi birikimine sahip olmakla ve görevlerini oldukça etkin bir şekilde yerine getirmekle beraber çalışma yöntemi bütünüyle İngiliz sayılmazdı. Bu nedenle geleneksel İngiliz erdem ve faziletleriyle donatılmış olan normal subaylardan ziyade komuta mevkiinde bulunanlar tarafından sevilirdi.

Soane Mart 1917'de, Bağdat'ın düşmesinin ardından, Kürtlerle ilişkiye geçmek üzere Xaneqin'e gitti ve ben de Dizful'da ondan boşalan makama geçtim. Buradaki askeri üsten Loristan içinde birkaç ay süren bir geziye çıktım. Nisan 1918'de, Kuzey İran'da yakalanmış olan Noel'in yerine geçmek üzere bir an evvel Ahwaz'a hareket etmemi emreden bir telgraf aldım. Ahwaz'daki öncelikli görevim Bahtiyari aşiretinin hanla-

rıyla görüşmelerde bulunarak petrol sahalarının güvenliğini savaş süresince garanti altına almak olacaktı.

Hanlar randevu yerine birkaç gün geç geldikleri için görüşmeler ancak ayın 22'sinde tamamlanabildi. Başarılı bir müzakere süreci yürüterek hükümetimin istediklerini kopardığım için Majesteleri'nin Tahran'daki bakanından takdirlerini ve tebriklerini bildiren bir telgraf aldım. Son bir iki gün kendimi hiç iyi hissetmiyordum; varılan anlaşmayı kutlamak üzere tertiplediğim geceyi ancak gece boyunca aldığım enfes şampanya ve önceden almış olduğum bol miktarda aspirin sayesinde çıkarabildim. Doktorlar ertesi gün yatak istirahati verdiler ancak aym 24'ünde şiddetli tifo teşhisiyle askeri hastaneye kaldırıldım. Hastalık mikrobunu Dizful'un batısındaki köylerin içinden geçerken atlı korumalarımdan eski bir elemanı görüp bir bardak çay içmek üzere mola verdiğim sırada almış olmalıydım. Bu nedenle Noel'in başına gelen felaket benim hayatımı kurtarmıştı; eğer hâlâ, derman için bir tek doktorun bile bulunmadığı Dizful'da olmuş olsaydım hastalığın kuluçka dönemi sona erdiğinde hayatta kalmam sözkonusu bile olmazdı. Fakat beni gerçekte hayata döndüren Basra'dan 'özel olarak' gönderilen feragat timsali iki askeri hemşirenin maharetli bakıcılıklarıydı; eğer onlar olmasaydılar bunları size anlatacak kadar bile şanslı olmazdım. Çok gecikmeden iyileşmek üzere eve gönderilmem kararlaştırıldı; Haziranın ortasından Eylülün sonuna kadar devam eden uzun bir yolculuğum oldu. Ancak sorunlarım burada da sona ermedi. Ateşkes gününde [30 Ekim 1918] İspanyol gribine yakalanarak yatağa düştüm. On altı gün hastanede yattıktan sonra Millbank Hastanesi yetkilileri hastaneden taburcu olacak kadar iyileştiğime karar verseler de yakalandığım hastalık ve üzerine gelen grip bünyemi çok zayıf düşürmüştü. Aslına bakılacak olursa Ahwaz'dan ayrıldığım günden beri zaman zaman kendimi çok halsiz hissediyordum ve bundan böyle kendime her zamankinden daha çok dikkat etmem gerekecekti.

Sonunda Nisan 1919'da kendimi çok fazla yormaman şartıyla Irak'a dönecek kadar iyileşmiş olduğuma karar verildi.

On üç aylık bir aradan sonra Mayısın sonuna doğru tekrar Bağdat'taydım ve doktarların tavsiyesi gereğince Bushire günlerinden eski bir dostum olan Vekil Sivil Komiser Yüzbaşı A.T. (daha sonra Sir Arnold) Wilson'ın (idari) yardımcısı sıfatıyla karargaha atandım. Ancak bu tarz rutin bir iş hiç de bana göre değildi. Bu kısa süreli görevime dair hatırlayabildiğim tek şey İran Kaçar hanedanının afacan çocuğu Salar ud Dewle'nin (Türk-İran sınırının Kürt bölgelerinde bir kez daha ortaya çıkarak sorun yarattı ancak daha sonra tarafımıza teslim olmaya ikna edildi) dikenli tellerin arkasında toz toprak içerisinde kalmış bir kampın tam ortasında kurulmuş bir esir çadırının içinde, gölgede 105° F olan bir sıcaklığın altında olabildiğince rahat etmesini sağlamak gibi bir görevimin olduğuydu.

Bir akşam spor klübünden döndüğümde yastığıma iğnelenmiş bir not buldum; not Wilson tarafından kaleme alınmıştı- onun dik ve köşeli elyazısım nerede olsa tanırım- ve notta beni fazlasıyla mutlu eden şu haber yer alıyordu: 'C.J.E.- Soane'ye 14 günlük izin verilmiştir- ki bu muhtemelen üç hafta olacaktır. Bu süre zarfında onun yerine birinin bakması gerekecektir ki elimde bu iş için gönderebileceğim tek personel sensin. Yarın akşam trenle Baiji'ye gelecek şekilde yola çıkabilir misin? Oradan da arabayla devam edersin. Vardığın tarihten itibaren Binbaşı rütbesi alacaksın; gerekli düzenlemeleri Genel Karargahla irtibata geçip halledeceğim. A.T.W. 8/6.'

Trenim Bağdat'ta Dicle'nin sağ şeridinin yukarı kısmından, Baiji'ye kadar olan 210 kilometrelik yolu on bir saate aldı. Bu, Bağdat demiryolunun Almanlar tarafından savaştan önce tamamlanan en kısa etabıydı. General beni karşılamak üzere kendi Vauxhall arabasını (o günlerde pek tanık olunan birşey değildi) ve bir Ford kamyonet gönderdi. Beni karşılamaya gelen arabalara bindikten sonra bir toz bulutu içerisinde Dicle'nin Cebel Hemrin içerisinden geçtiği yerde bulunan Fetha'daki kayıklardan oluşmuş bir köprüye geliverdik; daha sonra da kurşunî-kahverengi bir çölün ortasından geçerek aynı isimli livanın karargahı olan Kerkük'e ulaştık. Vardığımızda öğle olmuştu; geceyi siyasilerin ve RAF mensuplarının or-

taklaşa kullandığı yemekhanede geçirdim. Basra'ya doğru yola çıkmadan önce Soane ile sadece bir saatlik bir görüşme fırsatı buldum daha sonra da General Fraser'e malumat verdim. Kerkük'teki Siyasi Subay Binbaşı S.H. Longrigg eski Türk sarayında emrime bir çalışma odası tahsis etti. (Yemek salonunun da bulunduğu) saray, içinde iki üç avlunun ve birçok odanın bulunduğu kocaman bir binaydı. Odamın pencereleri doğu yönünde nehrin üzerinden (ya da daha doğru bir ifadeyle nehir yatağının; çünkü Khasa nehri yılın bu mevsiminde çakıllı bir yatağın içinden güç bela akan ince bir ip şeridini andırıyordu) cüzzamlı gibi görünen modern bir köprüye, karşı tarafta bulunan büyük, dörtgen, düzgün olmayan bir görünüme sahip olan höyüğe, harç ile bir araya getirilmiş topraktan rastgele çıkarılmış taşlardan yapılma donuk gri ve yanmış toprak rengi evlerin oluşturduğu bir manzaraya, Pizza Kulesini kıskandıracak güzellikte iki minareye, içinde yeterince irileşmiş ancak henüz uçmaya hazır olmayan yavrularla dolu kuş yuvalarıyla kaplanmış olan, sıvalanmış kubbelere bakıyordu.

Bana hiç uymayan Bağdat'taki sıkıcı görevimden ayrıldığım için mutluydum ancak yeni konumumdan da bütünüyle memnun değildim. Biri istihbarat subayından farklı olarak birlikleriyle birlikte sahada bulunan bir siyasi subayın değeri sadece bildiği dillerden değil, alanın coğrafi yapısı, alandaki aşiretler ve şahsiyetler hakkında doğrudan doğruya elde ettiği bilgilerden kaynaklanır; eğer bir de, genelde olduğu gibi, bulunduğu bölgenin aynı zamanda yöneticisiyse bilgisi fevkalade mükemmel olacaktır. Ancak ben bu niteliklerden hiçbirisine sahip değildim ve hiçbir hazırlığımın olmadığı bir mevkiye alelacele getirildiğim hissine kapıldım; tek avantajım orta bir eğitim almış her Güney Kürdünün akıcı bir biçimde konuşup yazabildiği Farsçayı iyi derecede biliyor olmamdı. Ancak bu da devam etmekte olan operasyonlar bitene kadar pek bir işime yaramayacaktı. General Fraser'i Fırat'ta görev yaptığım dönemden beri tanıyordum ve iyi de bir diyalogumuz vardı; ancak kendisi bir tür olarak siyasi subaylara karşı olan husumetiyle nam yapmıştı. Bu nedenle kusurlarıma ve eksiklerime en

ufak bir müsamaha bile göstermeyeceği gibi bir hissiyata sahiptim. Ancak çok geçmeden kendi yetersizliğime dair yaşadığım korkuların, özellikle generalden kaynaklı olanların ne kadar yersiz olduğu ortaya çıktı; generalin emri altında çalışan bütün arkadaşlar gerçekten mükemmel insanlardı ve generale gelince bundan daha zarif ve daha nazik olamazdı.

Longrigg'in, yardımcısı Yüzbaşı A.F. Miller'ın ve operasyonlar süresince RAF'a katılmak üzere Halepçe'den gelen Lees'in yardımlarıyla bu sınırlı süre zarfında mümkün olan en hızlı yoldan bilgi eksikliğimi gidermeye çalıştım. Askeri duruma ilişkin bilgiler Genel Karargah Subayı Binbaşı Claude Auchinchek tarafından verildi. Lees de beni uçağa bindirerek araziyi havadan görmemi sağladı. Bu benim Kürdistan'daki ilk uçak yolculuğumdu, ki ileride Kürdistan üzerinde sayısını unutacak kadar çok yolculuk yapacaktım.

Sıcaklık gölgede 112°F idi. Bu, yıllık ortalama derece olan 105°F'ın çok üzerinde bir rakamdı. Fakat buna rağmen Haziranın ortasından önce Fraser Kuvvetini bir araya toplamayı başardık. Ayın 15'inde Genel Karargah personel yemekhanesine götürüldüm ve bütün ekip hep birlikte oradan Çemçemal'e doğru yola çıktık.

IV. ÇEMÇEMAL

Çemçemal bizim aynı isimle andığımız, fakat Türkler zamanında Bazyan olarak bilinen kazanın idari merkeziydi. Kaza, Süleymaniye'ye bağlıydı ve şu birimlerden oluşmaktaydı: Qaradag'ın güneyinde Sengaw ve Çemçemal Merkez* nahiyesi; dağ sırasının kuzey tarafında Bazyan nahiyesi; ve en kuzey-batıda Qaradag kıvrımının Zap'a yaklaştığı yerin iki yakasında, Akçalar olarak bilinen Qala Sewka nahiyesi. Bu, gelişigüzel şekillendirilmiş bir idari birimdi. Şirwan'dan Zap'a 130 kilometre uzunluğunda idi ve genişliği 16 ila 32 kilometre arasında değişmekteydi. Ateşkesten sonra, Şêxbızını aşireti ve Cabari

* Merkez, Headquarters'ın karşılığı olarak kullanılmıştır. [-ç.n.]

seyitleri, Şeyh Mahmud'a katılmayı seçmişler ve böylece kazanın şekli her zamankinden daha garip ve yönetilmesi zor bir hal almıştı.

Şêxbızıniler, Kerkük'ün kuzeydoğusuna doğru yaklaşık 65 kilometre boyunca Zap'ın her iki kıyısında kurulu iki köy kümesinde meskûn olan yerleşik bir aşiretti.[35] Ağalar, soylarının dört kardeş olan Hasan Ağa, Mahmud Ağa, Hacı Hamza ve Molla Abbas'tan geldiğini ileri sürüyorlardı. Bunlardan son ikisi, Hacı Hamza ve Molla Abbas, bölgeye muhtemelen 18. yüzyılın başlarında "kuzey"den gelmişlerdi.[36] Sıradan bir Kürdün isimlerin kökenleri için dahiyane hikayeler anlatması alışılmadık birşey değildir. Şêxbızıni ismi içinse aşağıdaki hikaye anlatılır. Yukarıda adı geçen dört kardeşin babası ya da daha uzak bir atası dindar ve alim bir şeyhmiş ve çok sayıda dervişin manevi rehberi imiş. Şeyh, bir gün bir hizmetkarıyla birlikte bölgeden geçerken bir eşkıya takımı tarafından yolu kesilir. Bunun üzerine, katırını dörtnala kaldırmak için hamle yapar ve bastonunu katıra her indirişinde hayvanın kulağından bir eşekarısı çıkar ve eşkıyaların üzerine saldırır. Ortalığı feryat figan kaplar ve olanlar karşısında aşka gelen hizmetkar, Farsça, '*Şêx bizan, Şêx bizan!* Şeyh vur ona, vur ona!' diye bağırarak efendisini gayrete getirmeye çalışır.

Türkler zamanında güneydeki Şêxbızıniler, Koy ve Çemçemal kazalarıyla Kerkük merkez kazası arasında bölünmüştü;

35 Bu dönemde yapmış olduğum listeye göre, aşiret nehrin güney (sol) yakasında yaklaşık 25 köy (500 hane), kuzey yakasında ise 11 köye (350 hane) yerleşmişti. Nehrin ötesinde Koy'a daha yakın olan köylerde oturanların da Şêxbızıni soyundan geldikleri; ancak aşiret bağlarını kopardıkları söylenmekteydi.

36 *Şerefname*'de (1596), Şêxbızıni ismine, daha fazla ayrıntı verilmeden, Ceziret bin Omer bölgesindeki aşiretlerin listesi sıralanırken yer verilir. Hasan Ağa'nın soyundan gelenler, Büyük Zap'ın sol şeridi üzerinde Erbil-Musul anayolunun yanında ve kuzeyinde, en büyüğü Gayınj olan beş köy kurarak buraya yerleşmişlerdi. Seyyahlar, Türkiye Kürdistanı'nda; Kastamonu'nun güneydoğusunda, Ankara'nın güneydoğusunda Kızılırmak yakınlarında ve Erzurum'un kuzeyinde izole edilmiş Şêxbızıni grupları olduğunu söylerler. Kitapta bahsı geçen Qasroklu Tevfik'in oğlu, Cıwamêr Ağa, bana eşekarılarının hikayesini anlattığı zaman aşiretin asıl isminin Derbendi olduğunu söylemişti. Ancak sanırım Bölüm XXII'de bahsedilen komşu dört köyle karıştırıyordu.

ancak, bu kadar küçük bir aşiret için sayıları oldukça fazla olan ağalar, belli bir birlikteliği korumuş ve tamamı Şeyh Mahmud'a katıldıklarını açıklamıştı. Çok geçmeden nehrin sağ şeridi üzerinde [kuzeyde] yer alan köyler, Koy kazasının geri kalan kısmıyla birlikte birlikte Erbil'e geri bağlandı; fakat sol şerit üzerinde bulunanlar 32 kilometre uzunluğunda ve en geniş yerinde ancak 6,5 kilometre olan, nehir ile köylerin daha önce bağlı olduğu Şıwan nahiyesinin geri kalan kısmı arasında kuşatık bir alan meydana getirdiler; burası, Çemçemal'e bağlı Zap isimli nahiyenin bir parçası olarak varlığını 1923'e kadar sürdürdü. Aşireti bizim için önemli kılan şey Kerkük'ten Koy'a giden ana feribot yolunun geçtiği Taqtaq köyünün Şêxbızıni topraklarında bulunuyor olmasıydı. Uğraşmak zorunda olduğumuz başlıca aşiret reisleri kuzey yakasında Hacı Hamza'nın savaş gazisi torunu Sartikli Mahmud Ağa, güney yakasında ise Molla Abbas'ın torunu Qasrok'lu Tevfik Ağa ile Tevfik'in yeğeni Serçınarlı Faris Ağa idi.

Şeyh Mahmud'un en sadık taraftarlarından biri, Çemçemal'in güneyinde, Basira Nehrinin sağ şeridinde kurulmuş iki düzine kadar köyü kontrol eden Seyid Muhammed Cabari adlı bir zattı. Kerkük topraklarının içlerinde yer alan bu bölge Çemçemal'e bağlı olan Cabari isimli ayrı bir nahiye oluşturmaktaydı. Seyid'in akrabaları içinde ciddi bir rakibi yoktu ve dini nüfuzu sayesinde köylülerin kayıtsız şartsız bağlılığını sağlamıştı. Bu nedenle konumu, önemli bir aşiret reisininkine eşitti ve bir şekilde idarenin kara listesindeydi.

Qelasêwka nahiyesi (nüfus, 10000)[37] nehrin civarında bulunan bir düzine köyün Zap nahiyesine dahil edilmesiyle bir süre eski yapısını yitirmişti ancak sonuç olarak savaş öncesi boyutlarına döndürüldü. Nahiye, kuzeyde Zap, doğuda Binzird dağı, güneyde Kerkük-Süleymaniye yolunun 5-6 kilometre kuzeyinde ve ona paralel uzanan bir hat ile ve batıda Şıwan

37 Aksi belirtilmedikçe, nahiyelerin nüfusuna ilişkin bu ve bundan sonraki rakamlar 1947 yılı nüfus sayımına aittir. Bu rakamlar, 25 yıl öncesi için dahi olsa, büyük bir olasılıkla gerçeğe, müdürlerin ve gelir memurlarının bildirdiği her köydeki hane sayısına dayanarak yaptığımız kaba tahminden daha yakındır.

nahiyesiyle çevriliydi. Bahsettiğimiz kuzeydeki bu bir düzine köy, Şeyh Mahmud'un isyanına katılmış Askarlı Şeyh Abdullah isimli bir din hocasının nüfuzu altındaydı.[38] Yolun yakınında, köylülerin çoğu, en büyüğü Akçalar olan ve bazen ismini nahiyeye de veren devlet mülkiyetindeki kanallarda kiracıydılar ya da işçi olarak çalışmaktaydılar ve bu nedenle merkezi o oriteye karşı daha uysaldılar.

Kazanın ana kısmım meydana getiren Bazyan (nüfus, 4200) ve Çemçemal merkez nahiyeleri (nüfus, 12000), en küçüklerden biri olmasına rağmen, Güney Kürdistan'ın belki de en ünlü savaşçı aşireti olan Hemawend'in yaşam alanıydı; özellikle 1925'e kadar kesinlikle bütün Güney'in en savaşkan aşiretiydi. Hemawendlerin, 18. yüzyılın başlarında İran platosundan geldikleri ve bölgeyi fethederek yerleştikleri tahmin edilmektedir. İsimlerine bakıldığında görece olarak yeni geldikleri anlaşılmaktadır ve hâlâ Kirmanşah'takine benzeyen bir lehçe kullanmaktadırlar. Türklere karşı Süleymaniye'nin Baban prenslerini desteklemişlerdir ve beylik ortadan kalktıktan sonra da Osmanlı yönetiminde huzursuzluk kaynağı olmaya devam etmişlerdir.

Hemawendler birçok kez, sırf Perslerle çatışmak için tekrar sınırın diğer tarafına geçerek Zuhab'taki Qasrı Şirin mıntıkasını uzun aralıklarla kendilerine mesken edindiler. Zill-us-Sultan dönemine kadar hükümütleri [İran ve Osmanlı] birbirine karşı kullanarak bölgeyi Musul'dan Bağdat'a ve Kerkük'ten Kirmanşah'a kadar terörize edip dehşete saldılar. Nasirud-Din Şah Kaçar'ın en büyük oğlu olan Zillus Sultan başkenti İsfahan olan Güney İran'ın genel valisiydi; Zuhab valiliğine aşiretin başı olan Cıwamêr Ağa'yı atamanın akıllıca olacağım düşündü.[39] Qasrı Şirin'de bulunan ve günümüzde de Cıwamêr Ağa Kalesi olarak bilinen kalenin varlığı bu olayın doğruluğuna delalet etmektedir. Zill-us-Sultan'ın 1888'de tahttan düşme-

38 Faysal'ın Arap isyanındaki ünlü subayı Cafar Paşa el Askari, soyadını babasının göç etmiş olduğu Askar köyünden almıştı.

39 Cıwamêr, Farsçada 'genç adam' demek olan ve 'cesur' ya da'cesaretli' anlamına gelen 'cavân Merd'ın Kürtçe karşılığıdır. Soane, Curzon ve diğerleri tarafından kullanılan Jawan Mir yanlış bir yazımdır.

sinden sonra, Cıwamêr tekrar ayaklandı; ancak birkaç ay sonra tipik bir Kaçar hilesiyle öldürüldü.[40]

Geçici bir hezimete uğrayan aşiret tekrar Bazyan'a döndü; ancak Türkler aşiretin yarısını Kuzey Afrika'ya[41] yarısını da Adana'ya sürdü; Her iki yer de 850 kilometre ya da daha fazla bir uzaklıktaydı. Aşiretin 7 yıl sonra 1896'da kadın ve çocuklarla birlikte savaşarak Kuzey Afrika'dan geri dönüşü, Kürt aşiret tarihinin destanları arasındadır. Adana'ya giden grubun erkekleri de savaşma yolunu izleyince hükümet bu beladan bir an evvel kurtulmak için adamları serbest bıraktı ve karıları ve çocuklarıyla birlikte sürgünden dönmelerine izin verdi.

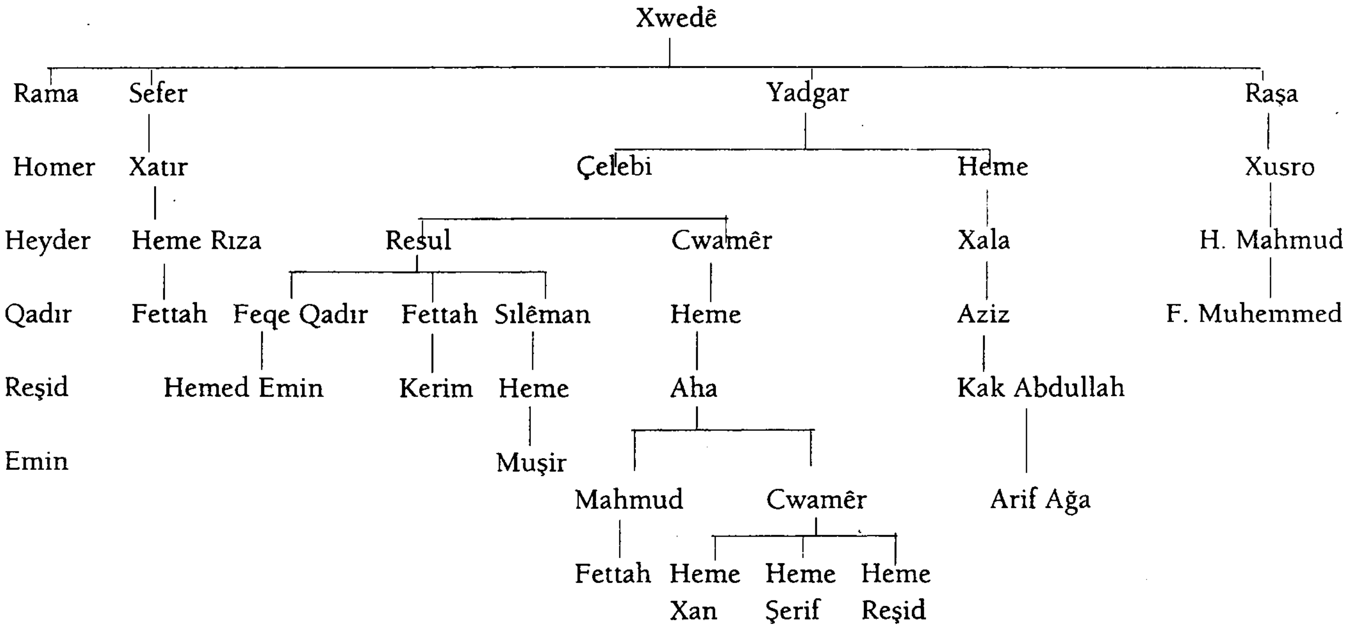
Hemawend'in çekirdeğini, muhtemelen 18. yüzyılın başlarında gelişip serpilen Xwedê'nin soyundan geldiklerini ileri süren yönetici aile oluşturmaktaydı; ancak öyle görülmektedir ki aşiretin ortak hafızası bir parça destan kahramanlarını andıran ataları Heme'ye kadar uzanmamaktadır. Aile dört kola ayrılmıştır ve bu kollardan üçü Xwedê'nin dört oğlundan üçünün soyundan gelmişler ve isimlerini de onlardan almışlardır. Ramawend Ramazan'dan, Sefarad Sefer'den, ve Reşawend Reşid'den gelmiştir. En kalabalık kolu üçüncü oğul Yadgar'ın soyundan gelenler oluşturmaktadır ve bunlar Beyzada olarak bilinmektedirler. En önemlilerini Setabasar'ın oluşturduğu birçok küçük kabile de ilk göçlerinde Hemawend'e eşlik etmişlerdir.[42] Bölgede [Bazyan] yerleşik olarak bulunan beş köye sahip Kafroşi ile iki köye sahip Şinki isimli iki küçük aşiret yeni gelen bu güçlü insanların uydusu oldular. Bizim işgal yönetimimiz sırasında Hemawend ağaları, Şeyh Mahmud'a ait olan on iki ve Sétabasarların elinde bulanan beş tanesi dışında iki nahiyedeki toplam yetmiş köye yerleşmiş durumdaydılar; aşiret üyesi olmayan köylülerinden Goranlarımız olarak bahsediyorlardı.

40 Olaydan Curzon, Persia, ii, sayfa 276; ve Rosen, *Oriental Memoirs of a German Diplomatist* (Londra, 1930) sayfa 251, bahsetmiştir.

41 Soane, Suriye'deki Trablus'a olduğunu söyler. Ancak yazılı Kürt kaynakları Kuzey Afrika'daki Trablus'a olduğunu söylerler. Hemawendlerin kendileri de sürekli olarak Bingazi'deki maceralarından bahsederler.

42 Kimliklerini koruyan diğer kabileler şunlardır: Hamayil, Witmawamend, Qurkawend ve Bablewend. Göç edenler arasında, yarısı Hemawend yarısı da Caf topraklarında yaşayan Sofiwand isimli bir başka küçük aşiret daha vardır.

HEMAWEND AİLE AĞACI

-Wend ile biten aşiret isimleri, gerçek anlamda Kürdistan'a özgü değillerdir, fakat özellikle Lakklar ve Lorlar arasında oldukça yaygındırlar. Bu sonek, Lakki-Lurr dilindeki *wendin* 'yavrulamak, doğurmak fiilinin köküdür ve 'dal, erkek evlat' anlamına gelir. Bu nedenle aşiret ismi bir yerin ismi değil; bir aile büyüğünün ismi olmalıdır.[43]

Hemawendlerin soy ağacında ilgi çekici olan bir ikinci nokta ise, Kürtlerde oldukça yaygın olan, isimlerin yerine onlardan oldukça farklı olan kısaltmaların kullanılmış olmasıdır; hatta bu farklılık bazen Richard'la Dick arasındaki farklılık kadardır. Örneğin; Muhammed'in kısaltılmışı Heme, Ramazan'ın Rama, Reşid'in Raşa'dır. Bunların dışında Aba, Abdullah için; Behram için, Bala; Fettah için, Pata; Mahmud için, Xula; Mustafa için, Miça; Nadir için, Nala; Piroz (kız) için, Piza; Qadir için, Qala; Şerif için, Şafa; Süleyman için, Sila kullanılıyor. Bunların kullanımlarıyla ilgili olarak büyük bir tutarlılık yoktur: Bazı adamlar isimlerinin uzun hali ile çağrılırken bazılarına hep kısaltmalarla hitap edililir. Bu hem bir tercih hem de bir samimiyet meselesidir. Şu tarz takma isimler (lakap) de oldukça yaygındır: Aha Reş, Kara ya da Esmer Ahmed; Hamedê Şin, Mavi gözlü Hama; Miça Picxol, Küçük Mustafa. Çoğunlukla bir isim babanın ve hatta bazen dedenin isminin esas isme -i takısıyla eklenmesiyle kullanılırdı. Kerim-i Fettah, Aziz-i Şerif-i Celil gibi.

Benim listemdeki gezginler arasında Hemawend'den ilk bahseden J.B. Fraser'di:

> Rehberimiz, (Qaradag'ın karşı tarafında) tuhaf bir durumun varlığından bahsetti; bu komşu bölgede arazisi olan Hemawend aşireti, ki 500-600 aileyi geçmedikleri konusunda beni temin etti, kendilerini o kadar başedilmesi güç kılmıştı ki, 10 ile12 bin arasında atlı ve çadır bir araya getirebilecek Caflar onların mıntıkasına yanaşmaya bile ce-

43 Bir Alman bilim adamı bu son ekin 'bağlı, taraftar' anlamına gelen *band (bend)* kökünden türediğini söylemiştir. Ancak benim ilk olarak Hürremabad'daki eğitimli bir Lordan öğrendiğim yukandaki çıkarsama bana çok daha doğru görünmekte ve diğer dillerle de bir paralellik sergilemektedir.

saret edemezlerdi; çünkü biri böyle birşey yapacak olsa sonunun kesinlikle ölüm olduğunu bilirdi. Buna karşın Hemawendler 20-30 kişilik gruplar halinde saldırarak, Cafları kendi evlerinde basıp yağma edebilirdi. Bence, bu anlatıda biraz abartı payı var çünkü Caflar gerektiği zaman Paşaya 1 000 iyi süvari verebilecek güçteydiler.

Clément (1853) ve Brzezowsi (1869) de Hemawendlerin bu kötü ününe tanıklık ederler:

La principale tribu kourde qui occupe le pays est celle des Amaouans, si redoutée des autres tribus et renommée par sa bravoure, son audace dans le pillage et sa turbulance perpétuelle.

[Ülkeyi ellerinde bulunduran en önemli Kürt aşireti Amaouanslarmkidir. Bunlar diğerlerinden daha korkunç olup yağmada ve kavgada gözü pek yiğitlikleriyle de nam salmışlardır.]

La deuxième nuit (after leaving Sulaimani) nous nous arrêtâmes souvent pour reconnaître le terrain, car on craignait quelque embuscade des Hamovantes, brigands qui, installés en Perse de l'autre côté dela Diala, font des incursions continuelles et infestent tout le pays jusqu'au delà de Kerkuk et Arbil.

[Süleymaniye'den ayrıldıktan sonraki ikinci gece, bölgeyi tanımak için sık sık durduk. Çünkü İran'da Diyala nehrinin diğer tarafında konuşlanan ve oradan devamlı akınlar düzenleyerek bütün memleketi Kerkük'ten Erbil'e kadar talan eden eşkiya Hemawendlerin kurdukları tuzaklardan korkuyorduk.]

Diğer seyyahların çoğu da benzer bir hikaye anlatır. Ainsworth (1837), Türk otoritesine karşı ayakabilean 'Hamuanalardan bahseder. Felix Jones (1844), bölgeden geçtiği sırada bu aşiretin Xaneqin ile Qasrı Şirin arasında yağmacılık yaptığını belirtir; ancak reisleri Rawlinson'u Pul-u Zuhab'da ziyaret etmiş. Maunsell (1892), Kifri'den Suleymaniye'ye gitmek için rehber bulmakta güçlük çektiğinden bahseder, çünkü yolun gruplar halinde baskınlar düzenleyen Hemawend Kürtlerince

tutulduğu söylenmekteymiş ve bütün ülke onlar tarafından yaratılan bir terör ortamı içindeymiş; öyle ki nerdeyse her yerde köylüler şu ya da bu Hemawend grubunu destekleyerek direnişe katılmışlardı. Dickson (1909) 'dehşet saçan Hemawendlilerden bahseder. Bu seyyahlar arasında yalnızca Mark Sykes (1903) yolculuğunu Hemawendlilerin nadiren durgun olduğu zamanların birinde yapmıştı; Bu, İsmail Paşa'nın Hemawendlere karşı yaptığı başarılı operasyonların sonrasıydı. Sykes, Çemçemal'de aşiretin ağalarından biri olan Ramawend'ın başı 'Hamad Reşid Hayder', büyük ihtimalle Emini Reşid, tarafından cömertçe ağırlanmıştı. Sykes, bu ağa tarafından kendisine sağlanan eskort için şunları yazmıştır, 'Sanki bir sentormuş* gibi at sürüyorlardı. Silah kullanmadaki hünerleri, eğerin üzerinde tamamen sağa-sola ve geriye dönüşleri; yenik piyadeleri takip eden bu düzensiz atlıların maharetinden şüphe eden herkesi ikna edebilirdi.

Soane (1908), Türk jandarma eskortunun da eşlik ettiği kervanıyla Kerkük'ten Sulemaniye'ye giderken tanık olduğu terör koşullarını canlı bir şekilde betimler. Yaşanmış olması pek muhtemel bir hikayeye dayanan bu şiir, böylesi bir maceranın genel atmosferini etkili bir şekilde yansıtmaktadır. Haftalık Kürt dergisi *Jîn*'in editörü olan pek değerli arkadaşım Hacı Tevfik 'Pîremêrd' birkaç yıl sonra bu şiiri bana ithaf etmişti. Şiir, eski kötü günleri, Manda yönetimi zamanında hüküm süren daha mutlu koşullarla karşılaştırmaktadır.[44]

Wulhat y Hemewend

Shewé y zman y Kurdiy w spas u nemekshinasiy
be yad y Myster Edmonds

Caran de rhoj be heche heche w bareberiyewe,

* Sentor: Grek ve Roma mitolojisinde insan başlı at [-ç.n.]

44 Bu kitapta kullanılan Kürtçe yazım sistemi için önsöze bakılabilir. Bu ve diğer şiirler, İran dillerini çalışan insanlara daha çekici hale getirmek için benimsediğim moda mod çeviri yöntemi nedeniyle edebi lezzetlerinden elbetteki çok şey yitirdiler.

Germa w sebuwn u lézme w baran u terhiyewe,
Tirs y teriye, péshkeshiy' swar, shewfrhéniy' diz,
Destiyaw y bar y kewtuw le céga y xeliysk u xiz,
Erk y gziyr u xanebigiyr, moryane y nwén,
Bolhe y keybanuw, kifr y qetarchy, plhar y cwén,
Chengsuwteke y beaw u kerhuw y norduwe-nan y kon,
Cuwte w leqe y tewiyle w halhaw y ters u bon,
Agir y tepalhe, luks y gizgil, gefiyn y seg,
Destew yexe y qetarchy leser ka, w sherhe kutek,
Siyxurmeke y beyaniy be helhsandin u peley,
Loqe w triske y éster u bazdan cogeley,
Laseng y bar ('Were, bere parseng y xwariyekew!').
Xo, kewty, pét le xirhke chuw, l'ew deshte chiy ekew?
Hécgar ke afretit leteka bu, be tirsewe
Her swaré der kewé, delhé 'Ay! Cerdeye ewe'.
Bacu piytak y Zengene, giyru girift y Caf,
Her chiy'sh ke hat e rhé y Hemewend birdy saf le saf.
B'em körewerhiyewe w kulemergiy w be chilhkewe,
Sébende wergerhaw, be ser u rhiysh y kulhkewe,
Inca dechuwyt e sharhewe nawmalh y Asyme.
B'ét u binuwsré, nabét e xö y chésht, eme keme.
Ésta ...

Hemawend yurdu

(Kürt dilinden Bay Edmonds'a şükran ve minnettarlıkla adanmış bir şiir)

Bazen hayvanları sürmek, yükleri kaldırmak için on gün sürerdi,
Sıcaklık ve samyeli ve rüzgarlar ve yağmur ve nem,
Eşkıya dehşeti, muhafızlara verilen rüşvet, gece hırsızlıkları,
Dik ve kaygan yerlerde düşmüş yüklere el uzatmak,
Önderin ve konaklama görevlisinin bitkinliği, yataklardaki bitler,
Büyük hanımın şikayetleri, katırcıların küfrü, gençlerin taşkınlığı,
Hafif ateşte kaynatılıp pişirilen dilimler, bayat ekmek
parçalarının üstündeki küfler,

Katır yollarında batmak ve çıkmak, gübrenin ve leş
kokusunun buharı
Tezek parçalarının ateşi, mazıların alevi, köpeklerin havlaması,
Katırcıların bezdiren yem ısrarı, değnek kavgaları,
Sabahın köründe dürtüp tokatlayarak uyandırmak,
Katırların hızlı yürümeleri ve sıçramaları, dereciklerin
üzerinden atlamaları,
Dengesiz vurulmuş yükler, (Gel, destek ol düşmesin!).
Ve sonra o vahşi yerlerde düşer ve ayağını burkarsan ne yaparsın?
Hele bir de, eğer yanında bir kadın varsa, ne zaman bir atlı görse
Korku içinde: 'Aman Yarabbi! Bir haydut bu!' der.
Zengenelerin haraç ve rüşveti Cafların her ne varsa elindeki
Hemawend yolunda hemen hiç edilir
Endişe dolu, bitkin ve perişan
Sızlayan bir bel ve saç sakal birbirine girmiş halde,
Nihayet şehre ulaşırsın, başkentin içindeki eve.
Eğer böyle yazıldığı gibi olsaydı, ancak yemeğe katılan bir tuz
kadar bile olmazdı; bu azıcık bir hakikatten bile uzakta
Bugünlerde...

Çemçemal, büyük bir tepenin yamacındaki bir dere boyunca kurulmuş oldukça bakımsız bir köydü. Yardımcı Siyasi Subay Yüzbaşı L. Bond, Süleymaniye'de tutuklanmıştı; ancak, görevlerine devam eden bazı sivil memurlara ulaşabildik. Bunlardan silahlı altı Hemawend süvarisini emir erim olarak yanıma aldım.

Oraya vardığımızın ertesi sabahı, Haziranın 16'sında, saat üçbuçukta kalkarak Derbendi Bazyan'a doğru keşfe çıktık. Söylentilere göre, Şeyh Mahmud bölgeyi kontrolü altına almıştı. Derbendi Bazyan'm güney yakası kendisine bağlı aşiret üyeleri, kuzeyi ise yine emri altında bulunan karma bir aşiret gücü ile İngilizler'in eğittiği toplama birlikler tarafından tutulmaktaydı. Çemçemal'in 130 kilometre ötesinde bu çorak, engebeli arazi yerini giderek düzleşen ve kuzeydoğuya doğru hafifçe yükselerek uzanan bir zemine bırakıyordu. Güneydoğu yönündeki Qaradag, berrak sabah ışığının parıltısıyla titreyen

sarı saman yığınlarının etrafında, tüm görkemiyle uzanmaktaydı. Dağın sağ ve sol omuzları önümüzde V şeklindeki bir yarık oluşturacak şekilde alçalıyor ve ardından geçidi aşarak birden bire 531 metre yüksekliğe ulaşıyordu. Burası iktidar mücadelesi içinde bulunan yerel güçler arasında yapılmış birçok önemli bir çatışmaya sahne olmuştu. Birkaç gün önce 200 kadar atlının burada keşif yaparken görüldüğü bildirmişti. Ayın 17'sinde tüm kuvvetler geçidin beş kilometre ötesindeki Tekye Kak Ahmed köyüne doğu ilerledi.

Ertesi sabah, henüz gün doğmadan ve yaprak bile kımıldamazken, piyadeler her iki yamacın yüksekliğini ölçmeye koyuldular. Günün ilk ışıklarıyla birlikte tam zirveye ulaşmışlardı ki, geçidin üzerinde ve öte yanında silahlar patlamaya başladı. 85. Burma Birliği büyük oranda Çinliler ve Kaçinlerden* oluşmaktaydı. Bunlar Moğolları andıran, küçük ilkel görünümlü adamlardı. Her biri normal silahların yanı sıra uzun ve ağız kısmı kıvrılan kılıçlar taşıyorlardı. Kendilerine karşı gelen aşiret üyelerini feci halde sıkıştırdıkları, hatta bir çatışmanın ardından alanda kalmış 48 düşman cesedinin kafasını kesmekten zorla alıkonuldukları söyleniyordu.

General ve ben at üzerinde geçide doğru ilerken, ciddi bir direnişin olmadığı kuzey tarafından 100 kadar tutuklu getirildi. Toplama birlikler, hemen, incelemek üzere tutukluların silahlarına el koydular, ardından henüz ateşlenmemiş olduğundan emin olmamız için silahlara bakmamızı istediler. İki memuru sorguya çekmek için yanlarına gittim. Onlarla Farsça konuşmam gerekiyordu. Adamlardan biri Şeyh Mahmud'u ayak bileğinden yaralanmış ve tek ayağı üzerinde sekerken görmüştü. Diğeri ise şeyhin ikinci defa, ama bu kez ağır bir şekilde yaralandığını düşünüyordu; eğer ölmemişse, büyük bir olasılıkla Darikali'ye kaçmaya çalışmış olmalıydı. O dönemde hiçbir haritada gösterilmeyen Darikali, geçidin otuz beş kilometre kadar ötesinde, Bazyan bölgesinde, bulunan şeyhe ait 12 köyden biriydi. Her iki adam da, şeyhin kendisinin yenilmesi durumuda tutukluların hemen öldürülmesi için Süley-

* Nepal'in kuzeyinde yerleşik bir topluluk. [-ç.n.]

maniye'ye emir verdiğini söylediler. Bu yüzden çatışma haberleri oraya ulaşmadan kasabayı işgal etmemiz gerekiyordu.

General Fraser, Teğmen F.P.G Denehy'nin komutasındaki 32. Lancers birliğine acilen Süleymaniye'ye ilerlemesini emretti. Kasaba sakinleri çatışmanın başladığını, saat altı buçukta sokaktan dörtnala geçen atlıların gürültüsünden anladılar. Birlik İngiliz personelin hapsedildiği *Debbe* (depo) olarak bilinen binaya doğru hızla ilerliyordu. Ne olduğunu anlar anlamaz gardiyanlarla rolleri değiştiler. Kapları açarak Denehy'ye katıldılar ve ana kuvvetler ertesi gün gelene kadar kasabanın güvenliğini sağlamak için gerekli tüm önlemleri aldılar.

General atlıları gerekli noktalara yerleştirdikten sonra Şeyh Mahmud'un durumunu öğrenmeye girişti. Şeyh Mahmud, ağır yaralı bir halde saklanıyor olabilirdi ve yakınlarda bir yerde olma ihtimali hiç de uzak değildi. Yanımdaki altı süvariyi kastederek: "Adamlarınızı Şeyh Mahmud'u yakalayıp getirmeleri için yollayınız" dedi.

Kendimi eğer bu o kadar basit birşey ise, bir Tümgeneralin, neden önüne süvari ve piyadelerden oluşan bir tugay asker ile çok sayıda zırhlı araç, cephane, istihkam eri ve daha bir dolu şeyi katarak Kürdistan'a geldiğini merak etmekten alamadım.

"Korkarım bunu yapamazlar, Efendim."

"E, öyleyse, bunlar ne işe yarar?"

"Bir işe yaradıklarını söylemedim, Efendim. Bir önceki güne kadar ben de onları hiç görmemiştim."

"Pekiyi, o zaman, onlara bir an önce gitmelerini emredin."

"Korkarım, bir yolunu buldukları an kendileri kaçacaklardır."

"Tüh, çok kötü."

"Eğer ısrar ederseniz ben de onlarla gitmek zorunda kalacağım"

"(Gülerek) Bence siz çok değerlisiniz."

"Bence de, Efendim."

Tutukluları sorgulamayı tamamaladıktan sonra, generalin ve personelin ardısıra yarık boyunca yukarı doğru yola koyuldum. Henüz çok uzaklaşmamıştım ki bir haberci, elinde Auc-

henlick'ten gelen bir notla beni durdurdu. Mesajda; iyi giyimli, açıkça önemli olduğu anlaşılan bir Kürdün yolun kenarında yaralı yattığı ve generalin onu taşıyıp getirmemi rica ettiği yazılıydı. Adamı az ötede bir yerde buldum. Şalvar tarzı Kürt işi pantolonunun paçalarını Rus modeli çizmelerinin içine tıkıştırmıştı. Parlak mavi pelerininin omuzları altınla sırmalanmıştı. Kafasına sardığı koyu mavi puşisinin altında sadece kara kalın bıyıkları farkedilebiliyordu. Bir çizmesi bilek hizasında yırtılmış, gömleğinin bel kısmı kana bulanmıştı. Kendisini İsmail Üzeyri aşiretinden Ali olarak tanıttı; diğer sorularıma ise ancak inleyerek cevap verebildi. Ayakta tedavi edilemeyecek kadar ağır yaralanmıştı ve belli ki, çok acı çekiyordu. Bu yüzden Hemawendli süvarilerimden birini, bir battaniye bulması ümidiyle, yaklaşık 90 metre ötedeki küçük Kürt kahvesine yolladım. Aniden bir bağırtı duydum. Başımı çevirdiğimde adamımı gördüm; battaniyeyi bulmuştu, ne var ki ensesine bir İngiliz subayının tabancası dayalıydı. Bağırarak karşılık vermem üzerine subay: 'Bu ciğeri beş para etmezi çatışma alanını yağmalarken yakaladım ve onu vuracağım' dedi.

Adamı ve battaniyeyi, neyse ki, kurtarabildik. Yaralıyı taşımaya çalıştık, ancak hareket edince canı öyle çok yandı ki, vazgeçmek zorunda kaldık. Aniden yaklaşık 400 metre ötedeki tepede seyyar ambulansa benzeyen birşey dikkatimi çekti. Hızla oraya doğru yöneldim ve görevli doktordan yaralıyı taşımak için bir sedye vermesini ve ayrıca, eğer göründüğü kadar acı çekmiyor olması gerekiyorsa, onu dikkatlice gözetlemesini istedim. Atıma binmiş uzaklaşmaya hazırlanıyordum ki, doktorun kaşını çatışı, birden bire alnının kırışması ya da her neyse, buna benzer bir mimiği, aniden aklıma Christ'in hastanesindeki muayene odasını getirdi.

'Adınız Jenkins olabilir mi?' diye sordum.

'Evet neden?'

'J.P.J. Jenkins, Thornton A.?'

'Evet ama siz kimsiniz Allah aşkına?'

Onu 15 yıldır görmemiştim. Başka bir yere gitmek için ayrıldığında o 15 yaşındaydı, ben de 14. 40 yaşına gelene kadar

gördüğüm yüzleri hiç unutmazdım, bu yüzden sık sık böyle tecrübelerim olurdu.

Yaralı tutukluyu Jenkins'e bırakarak Taynal Nehrinin kıyısındaki hoş bir arazide bulanan Karargah'a gittik. Geceyi burada geçirecektik. Ve neden sonra çok makbule geçen bir bardak çayımdan henüz bir yudum almıştım ki, APM beni bir kenara çekerek tutuklularla yolda ilerlerken iyi giyimli bir Kürdü yaralı halde yolun kenarında yatarken gördüklerini ve hepsinin bunun şeyh olduğunu söylediğini bildirdi. Aceleyle, tutukluların bulunduğu yere gittim. Başlarındaki muhafızın önünde çömelmiş oturuyorlardı. Toplama birlik mensubu bir kişi ile Şeyh Mahmud'la ilişkisi olan iki kişiyi ayrı ayrı sorguladım. Hepsi istihbaratı doğruladı. Yalan söylemeleri için hiçbir neden yoktu, aksine bunu yapmalarının kendileri için kötü olacağını biliyorlardı. Hemen generalin yanına döndüm ve adamı daha ilk karşılaşmalarında yakaladığı için kendisini kutladım. Karargah hemen ikiye bölündü; bir yanda Auchwnleck'in başını çektiği inananlar bulunuyordu, diğer yanda ise, hatırladığım kadarıyla istihbarat subayının safını tutan inanmayanlar vardı. Haberler gerçek olamayacak kadar iyiydi, ancak ben, bir hata olmadığından emindim. Gerekli talimatlar Bazyan'daki karakola bildirilmişti. En önemlisi onun bir Kürt tarafından teşhis edilmeden önce ölmemesi ya da kaçmamasıydı; onun hakkında mucizevi bir kayboluş efsanesininin yayılması başımıza tahmin edilemez belalar açabilirdi.

Ertesi sabah, Haziranın 19'unda, inanmayanların muhalefeti büyük ölçüde azalmıştı. Süleymaniye'ye yaklaşık altı buçuk kilometre kala, gözlerimiz, geniş, alüvyonlu yatağı boyunca pırıl pırıl çağıldayan bir dereyi görmüş olmanın sevinciyle, suyu görüp tazelenen kavrulmuş topraklar gibi parladı. Ellerimizi hemen suya soktuk; oldukça soğuk ve lezzetliydi. Bu, Tencero'yu besleyen birçok su yatağının en büyüğü olan Serçınar'dı. Derenin üzerindeki on kemerli köprü Türkler tarfından yapılmıştı ve adını yakınlardaki Qaliyasan köyünden almıştı. Köprü, kaynağın yaklaşık üç buçuk kilometre ötesinde kurulmuştu. Derenin Azmir dağlarının eteklerine uzandığı

yerde, kaynağın yaklaşık 8 kilometre uzağında, yatağı besleyen sular öyle boldu ki, burada küçük bir ırmak oluşuvermişti.

Adamlarımızı köprünün yanında bırakarak küçük bir süvari birliğinin eşliğinde yola devam ettik. Sabah 11 sularında kasabaya vardık. Tutukluların hepsi iyiydi. Diğerlerinin yanısıra Yardımcı Siyasi Subay Binbaşı F.S. Greenhouse'ı gördüğüme oldukça sevinmiştim. Greenhouse, 1913'te benimle Buşire'de kalmıştı. Hindistan'dan ayrıldıktan sonra, 1917 yılında benim yerime, Şustar'a yardımcı siyasi subay olarak atanmıştı. Bond, bizlere yakın olan bir Kürt memurla birlikte pek muhterem tutuklumuzu teşhis etmek için derhal Bazyan'a geri gönderilmişti. Varır varmaz, kendilerinin Şeyh Mahmud olduğunu doğruladı. Ayın 23'ünde tüm kuvvetlerimiz kasaba boyunca bir geçit töreni düzenlediler. Kurtardığımız tutuklularımız da selam kıtasında bizimle beraber yürüyorlardı. General, yolun karşı tarafında toplanmış olan Kürt asilzadelerinin, törenden gerektiği gibi etkilenmiş olduklarını umuyordu.

Fraser kuvvetinin öyküsünün geri kalan kısmı çabucak anlatılır. Haziran'ın 16'sında Xaneqin'den gelip Sirwan vadisi üzerinden gelen bir kol ile Süleymaniye'den geçen bir diğeri Halepçe'yi yeniden işgal ettiler ve Lees'i tekrar görevinin başına getirdiler. Temmuz ayı boyunca seyyar kollar Surdeş, Şarbajêr, Berzenci, Pêncwin ve Xurmal mıntıkalarını taradılar. Başka bir kol Qaradag ve Sengaw'a giderek civar köyleri aradı. İsyana katılan şeyhler ve diğer isyancılar yakanlandı, çok sayıda silaha el kondu ve yağmalanmış birçok mal yeniden ele geçirildi. Greenhouse ve bölgeyi bilen diğer yardımcı siyasi subaylar genellikle bu kollara rehberlik ediyorlardı. Bu sırada ben idari mekanizmayı yeniden işler hale getirmek üzere Süleymaniye'de kaldım.

Halepçe'nin yeniden ele geçirilmesine ilişkin komik bir olay yaşandı. Burası, Şarezor'un güneydoğu ucunda kurulmuş, en yüksek kısmı Hewraman'ın eteklerine uzanan bir ticaret kentiydi. Güney Kürdistan'ın belki de en önemli aşireti olan Cafların yaşadığı bölgenin tam merkezinde yer almaktaydı. Os-

manlı hakimiyetinin sonlarına doğru hükümet kente merkezden bir kaymakam atamak yerine, bu mevkiye aşireti yöneten ailenin ileri gelenlerinden Osman Paşa'yı getirmişti. Söylendiğine göre, Osman Paşa oldukça yumuşak başlı bir adamdı. Makamında bulunduğu pek gürülmezdi. Sonuç olarak, iktidarını günden güne kaybetti; hatta yaşadığı dönemde bile eşi Adile Han'ın tüm otoriteyi ele aldığı anlatılırdı. Adile Han işgal sırasında dul olmasına rağmen, Şarezor'un taçsız kraliçesi olmaya devam etti. İsyan sırasında, yönetimin sadık bir destekçişi olmuştu; sonraları, hizmetleri nedeniyle bir Hint ünvanı olan Han Bahadır ünvanıyla ödüllendirilecekti.

Haziranın sonuna doğru, General Fraser Halepçe'ye bizzat giderek Hammefendi'ye (ona genellikle böyle hitap ederdi), Başkumandanın teşekkürlerini iletmeye karar verdi. Yanına Greenhouse'ı ve Hanımefendi'nin oğulları Ahmed ve İzzet'i aldı. Ahmed ve İzzet, Hanımefendi'nin maiyetinde olan birçok Caf Beyzadesi gibi pahalı ipeklere ve şaşaalı türbanlara bürünmüşlerdi. Arazide yapılı yol yoktu. Heyet suyla dolmuş ovanın doğu ucuna yaklaştığında, arabalar önce yolu kaybetti ardından dingiller çamura saplandı. General, kurtarma operasyonunu başlatmak üzere araçtan indi ve arabayı iteklemeye koyuldu. Araba hareket ettikçe tekerleklerin altından şıçrayan iğrenç, vıcık vıcık çamur generalin tepeden tırnağa her yerini kapladı. Gözlerini kapatan çamuru sildiğinde, karşısında meraklı gözlerle ona bakan, ancak yardım için parmaklarını bile kıpırdatmayan Beyzadeleri buldu. Greenhouse'dan bu adamlara, hareketlerinden duyduğu tiksintiyi iletmesini ve eğer ki İngilizlerle iyi geçinmek istiyorlarsa kelimenin hem gerçek hem de mecazi anlamıyla 'omuzlarını tekerleğin altına koymalarını tavsiye ettiğini' söylemesini istedi. Adamlardan daha büyük olanı, son derece rahat bir şekilde, 'Evet' diye karşılık verdi Greenhouse'a. "Majesteleri General güzel şeyler söylüyor, ancak siz de ona bir kıyafetlerimize bakmasını söyleyin; paltomu ve türbanımı geçtim, ancak nereden baksan tek başına 300 rupi eden bu elbisemi (Generalin solmuş üniformasını işaret ederek) neden kendisinin 20 rupi bile etmeyen elbiseleri için mahfedeyim?"

Greenhouse bu hikayeyi anlattığında, hafızam beni tekrar okul yıllarıma, ancak bu kez, Küçük Erasmus sınıfına götürdü. Şunları söylediğimi duyar gibi oldum:

> Bir keresinde özellikle vagonların geçmesinin zor olduğu çamurlu bir yerden geçerken Cyrus'un asilleri taşıyan treni yolda kaldı. Bunun üzerine Cyrus, Glus ve Pigres'e vagonların çekilmesine yardım etmeleri için barbar birlikler getirmelerini emretti. Ancak, bu iş beklediğinden uzun sürecek gibi görününce, kızgınlık içinde, kendisine eşlik eden Pers soylularını vagonların kurtarılmasına yardım etmeleri için işin başma çağırdı. Soylular mor pelerinlerini çıkararak hep beraber, yalnızca zafere koşan askerlerin gösterebileceği bir disiplin ve çeviklikle vagonlardan indiler. Pahalı tunikleri ve rengarenk pantolonlarına aldırış etmeden, hatta kollarındaki bilezikler ve boyunlarındaki kolyelerini bile çıkarmadan, çamurun içine atladılar. Bir anda vagonları çekip, kuru bir yere taşıdılar. Ve, tüm bunlar göz açıp kapayıncaya kadar gerçekleşti. [45]

Maalesef hepimiz, General Frazer'in Caf Beyzadeleri'nin kadim İran mirasına leke düşürdükleri görüşünü paylaşıyorduk.

Temmuzun 1'inde, Soane Süleymaniye'ye döndü ve General Fraser kuvvetindeki siyasi subaylık görevimi ona devretttim. Ağustos'un 3'ünde yayımlanan bir bültende Güney Kürdistan'ın tamamının denetim altına alındığı bildirildi. Şeyh Mahmud, ayağa kalkacak kadar iyileşir iyileşmez askeri mahkemeye çıkarıldı: İsyan çıkarmak suçundan ölüm cezasına mahkum edildi. Ceza 10 yıl hapse çevrildi, ardından Şeyh Mahmud Hindistan'a gönderildi.

V. BABANLAR

Süleymaniye bölgesinin modern tarihinin, on yedinci yüzyılın ikinci yarısında, Baba Süleyman'ın yükselişiyle başladığı

45 Xenophon, Anabasis I.v.8, Loeb Kütüphanesi Tercümesi.

söylenebilir. Baba Süleyman, her biri Baba soyismini alan yöneticiler tarafından, birbirinin ardısıra kurulan bir dizi hanedanlığın sonuncusunun kurucusuydu.[46] Burada verilen soyağacında yer alan bilgilerin ilk kuşaklara dair olanları, Seyid Hüseyin Hüzni tarafından Kürtçe olarak kaleme alınan *History of Baban Rulers in Şarezor and Ardelan* [Şarezor ve Erdelan'daki Baban Yöneticilerinin Tarihi] (Rewandız, 1931) adlı çalışmaya dayanmaktadır; ancak ağaç önemli prensler ile bu prenslerin yönetime geçme tarihlerinden fazlasını içermemektedir. Otoriteler, yalnızca ilk kuşak yöneticilerinin bazılarının arasındaki akrabalık derecesi hakkında değil,[47] bunların tahta geçme tarihleriyle ilgili olarak da ihtilafa düşmektedirler. Türkiye ile İran arasındaki egemenlik yarışının da etkisiyle çok sık yaşanan ve oldukça sert geçen aile içi saltanat kavgaları nedeniyle yöneticilerin hükümranlık dönemleri birden çok kesintiye uğramıştır (Abdurrahman Paşa, 1789-1813 yılları arasında en az beş kez tahttan indirilmiştir), bu nedenle aynı dönem içinde birden çok hükümranlık ortaya çıkmış ve doğal olarak saltanatın kim tarafından, geçici olarak, gaspedildiğine ve sonuçta tahtta kimin olduğuna dair birbirinden farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Son özerk yönetici olan Ahmed Paşa'nın tahta çıkış tarihi Şair Nali'ye ait aşağıdaki kronogramda şu şekilde hesaplanmıştır:

> Shah y Cemca, Naliya, 'Tariyx y Cem' tariyxiye.
> Cem Şah, Cem tarihi, Ey Nali
> Bilmiş olasın ki Cemşid'in kronogramıdır.

Ebced* sistemine göre, 'Tariyx y Cem', 'Cem tarihi', kelime-

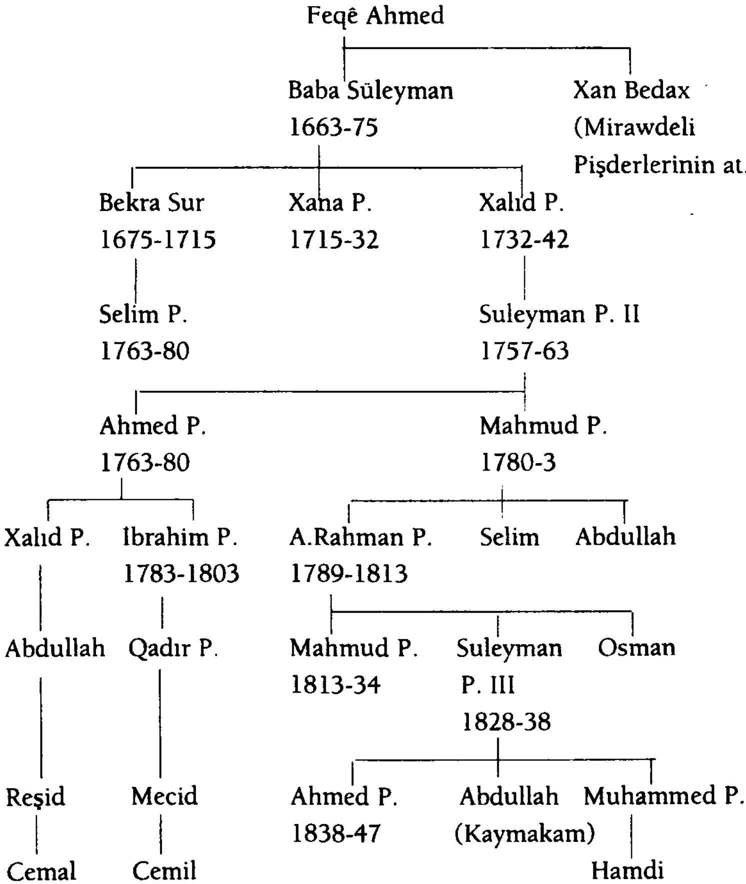
46 Kısa 'a' ile okunan 'Baba', ismin asıl ve doğru biçimidir; 'a' nın uzun okunduğu sonraki 'Baban' kullanımının ise kelimenin Türkçe bozulmuş bir şekli olduğu söylenebilir.

47 Özellikle Mehmet Emin Zeki'nin *Tariyx y Slémaniy w Wulhaty* (Bağdat: Najah Press, 1939) adlı kitabında yer alan soyağacına göre Baba Süleyman'ın hiç çocuğu yoktur; ayrıca Bakra Sur kardeşi, Xana ve Xalid de bir başka kardeşi Teymur'un oğulları olarak gösterilir.

* İşaret veya rakamlarla gösterme sistemi [-ç.n.]

leri oluşturan Arap harflerinin sayısal değerleri (elbetteki modern Kürtçeye değil de Farsçaya göre harflendirildiğinde) hesaplandığında Hicri 1254, Miladi 1838-9'dur.

BABAN AİLESİ

Baban yönetiminin ilk merkezi; kalıntıları hâlâ, Şarbajêr kazasının bügünkü merkezi olan Çıwarte köyünün aşağısından geçen aynı isimli nehrin [Qelaçıwalan] kuzey şeridi üzerinde görülebilen Qelaçıwalan idi. 1783 yılında tahta çıkan İbrahim Paşa başkenti, yaklaşık yirmi kilometre daha güneye, Azmir silsilesinin karşı tarafında bulunan Malkendi köyüne taşıdı ve

genellikle, dönemin Bağdat Paşasına istinaden Süleymaniye adını verdiği söylenen bir kent kurdu; ancak başka bir Kürt söylencesine göre sözkonusu yer Baba Süleyman tarafından kurulan ve zaten Süleymaniye olarak anılan bir yerdi ve ne ilginçtir ki, Rich tarafından Farsçadan tercüme edilen, *'Scroll of dates and facts connected with the History of Kurdistan'* [Kürdistan Tarihiyle ilgili olayların ve tarihlerin dökümü] (cilt i, ek 3) adlı eserde Hicri 1199 (Miladi 1784-5)'de Süleymaniye'nin ikinci [defa] kurulduğu belirtilir. Sınırları en geniş olduğu sırada Baban toprakları kuzeyde Koy'u ve Bane'yi, güneyde Kifri'yi, Qeretepe'yi ve hatta bazı iddialara göre Mendeli ve Badra'yı kapsıyordu. Rich, 1820 yılında kentin nüfusunu 10.000 olarak hesaplamıştır.

Babanların başkentlerinin Qelaçıwalan[48] olduğu döneme ya da bırakın bu kadar eskileri, Süleymaniye'nin kurucusunun kuzeni ve ardılı olan Abdurrahman Paşa dönemine dair günümüzde kaleme alınmış herhangi bir kaynağa rastlamadım; ki Abdurrahman Paşa iktidardan kısa bir süre önce düşmüştü ve bütün iniş çıkışlarına rağmen, yerel hafızada güçlü bir Kürt bağımsızlığının hüküm sürdüğü bir dönem olarak kalmıştı. Kürtçe kaynaklar da bu konuda pek birşey sunmamaktadırlar. Yakın dönem yerel tarihçileri, yerli belgelerden ve söylencelerden çok Rich ve diğer Avrupalı yazarların yazdıklarına dayanmışlardır ve 1800'den önce meydana gelmiş bir olayın birbiriyle örtüşen iki versiyonu bulunmamaktadır. Bu konuda iyi bir örnek 10 000 kişilik İran ordusuna bir gece baskını düzenleyip panik içinde kaçmalarına neden olan meşhur *'Meriwan'ın On İki Atlısı'* hikayesidir. Hikayenin ulaşabildiğim üç farklı versiyonu, kahramanların bazılarının ya da tümünün adını sayacak kadar ayrıntı verseler de, olayın geçtiği dönem için üç farklı tarih verirler; bir tanesi (Rich'i takiben) Baba Süleyman'ın dönemini, diğeri Ahmed Paşa'mn (1763-80) dönemini ve üçüncüsü de Baba Süleyman'dan yüz yıl sonra başa geçmiş olan İbrahim Paşa dönemini gösterirler.

48 Bölüm II'de Carmelite misyoneri Fr. Fidelis'in 1749 yılında yaptığı ziyaretten bahsetmiştim; Vatikan kütüphanesinde bulunan bu inceleme çok büyük bir ihtimalle bu konudaki bilgi boşlumuzu dolduracaktır.

Abdurrahman Paşa'dan sonra özerk Baban yönetimi giderek daha uzlaşmacı bir politika izlemeye başladı ancak yönetim en son ferdine kadar Kürt olmaya devam etti ve yöneticiler kendilerine ait düzenli bir ordu bulundurmaya ve ikincil öneme haiz diğer hükümdarlık simgelerini muhafaza etmeye devam ettiler.

Abdurrahman'ın oğlu Mahmud Paşa'nın (1813-34) davetli misafiri olarak Süleymaniye'de yaklaşık dört ay kalan Rich, o dönemdeki Baban sarayının eksiksiz ve canlı bir tasvirini yapar, Bağdat'taki Osmanlı Paşası ile Kirmanşah'ın prens valisinin entrikaları, takiben ortaya çıkan aile kavgaları, birçok devlet görevlisinin kişilikleri, evlilik törenleri, cenaze merasimleri, danslar ve nerdeyse günlük spor faaliyetleri olan kılıç müsabakaları, keklik ve köpek dövüşü, at yarışı ve güreş bu tablonun parçalarıdır.

Mignan, 1830 yılının ilk baharında, tahtta, Mahmud'un kardeşi Süleyman Paşa'yı (1828-38) bulur; ve hayal kırıklığı yaratacak kadar yetersiz bir açıklamayla, devletin, 'ne Türklere ne de İranlılara tabi olan doğuştan Kürt bir Paşa tarafından yönetildiğini; Paşa'nın açık sözlü ve dürüst biri' olduğunu söyler. Fraser, 1834 yılının ilk baharında, Süleymaniye'deki 'küçük devleti', 'üst üste gelen talihsizliklerin pençesinde perişan duruma düşmüş bir kurban' olarak; Süleyman Paşa'yı da "İranlılar tarafından sürekli taciz edilen, mülayim ve hoş bir insan' olarak anlatır. Ainsworth (1837), Paşa tarafından (kendisi isim vermese de şüphesiz Süleyman Paşa tarafından) 'büyük bir incelikle kabul edilmiş ve en iyi şekilde ağırlanmıştır'; Paşa'nın muhafız olarak kullandığı, düzenli birliklerden oluşan bir taburu ve Kürtlerle Kawasselerden oluşan atlı milisleri varmış. İran etkisi 'açıkça Türk etkisine nazaran daha fazladır çünkü, ilk resmi kabulünde paşanın sağında yer alan bir İran delegasyonu görmüş ve şehirde Osmanlı hükümdarının bir temsilcisi olduğuna dair hiçbir şey duymamış; ancak bu İranlıların sevildikleri anlamına gelmiyor, çünkü, Paşa daha sonra, solunda bulunan İngiliz adama [Ainsworth], 'Farsları huzursuz eden' Türk-yanlısı ifadeleri için teşekkür etmişti. 1844

yılında Felix Jones, zamanın yöneticisi Ahmed Paşa'dan (1838-47) övgüyle bahseder, Jones'a göre Ahmed Paşa tahta geçtikten sonra bir yıl içinde, 'Avrupai usullere göre kurup eğittiği sayıları sekiz yüzü bulan oldukça güçlü bir kuvvet meydana getrmişti.'

Ahmed Paşa 1847 yılında Bağdat Paşası Necip tarafından Koy yakınlarında yenilgiye uğratıldı ve böylece Baban özerkliği sona erdi. Süleymaniye'nin yönetimine Ahmed'in kardeşi Abdullah Paşa getirildi ama bu defa kaymakam düzeyinde bir Osmanlı memuru olarak; 1891 yılında bu görevden de atılmış ve yerine bir Türk getirilmiştir.

Baban yönetiminde, yüksek mevkiler az ya da çok babadan oğula geçerdi; ancak bir makamın sadece tek bir ailenin elinde olduğunu söylemek zordur, çünkü bütün Doğu kentlerinde ileri gelen aileler kendilerini iki ya da daha fazla kliğin taraftarı olacak şekilde gruplara bölme eğilimindedirler ve Süleymaniye'de mevkiler zamanın yöneticisinin Türklerden ya da İranlılardan hangisine meyilli olduğuna ya da hangisinin etkisi altında olduğuna göre el değiştirirdi. Başbakanlığı ve (soyisminin de çağrıştırdığı gibi) Maliye Bakanlığı görevlerini bir arada yürüten ve aynı zamanda ayrıcalıklı misafirlerin beğenisi için hazırlanan spor faaliyetlerinin baş düzenleyicisi olan, Rich'in arkadaşı Mahmud Masraf bugün, en büyük oğlu Aziz'e istinaden bu soy ismini alan Aziz Ağa ailesinden Hemeyi Abdurrahman Ağa tarafından temsil edilmektedir. Rich Mahmud'dan 'Beni oldukça iyi ağırlayan hoş bir adamdı' diye bahseder. Bir diğer önemli aile, hikayenin versiyonlarından birinde *Meriwan'ın On İki Atlısı*ndan biri olan Ahmed Bey Sahip Qiran adlı bir kişinin soyundan gelen Sahip Qiran ailesiydi. Ahmed Bey'in oğlu Mahmud, daha sonraki Babanlardan birinin ordusunda başçavuştu. Ailenin seçkin üyeleri, Ahmed'in kuzenleri ve torunları olan şair Mustafa 'Kurdi' ve Abdurrahman 'Salim' ve günümüzde de Ahmed Bey-i Fettah Bey ve üst düzey idari mevkilere kadar yükselen Salih Zeki idi. Halepçeli Adile Hanım, Senne'ye yerleşen, soyağacındaki ilk Ahmed Bey'in torununun torunudur. Babanlarla olan bağlarını bilme-

diğim, bir üçüncü önemli aile Ahmed-Ağa soy ismine sahiptir. Ailenin tanınmış üyesi, Versay Barış Konferansı'nda muhtemel bir Kürt devletinin kuruluşuna ilişkin maddelerin Sevr anlaşmasına konulmasını sağlayan emekli asker Şerif Paşa idi. Ailenin günümüzdeki başlıca en önemli üyeleri Süleymaiye Erbil Mutasarrıflığı yapmış olan ve ileriki sayfalarda kendisinden sık sık söz edeceğim Ahmed Bey-i Tevfik Bey Taburağası ve uzun yıllar boyunca düzenli bir şekilde Irak Parlamentosuna 'seçilen' Heme Salih Bey idi; bu kişi, diğerlerine nazaran genç olmasına ve aile tartışmalarında sessiz kalmasına rağmen zaman içinde aile büyüğü konumuna geldi. Bu ailelerin hepsinden çok daha önemli olan bir diğer aile bir sonraki bölümde kendilerinden özel olarak bahsedilecek olan Berzenci şeyhlerinin ailesiydi.

1919 yılında Süleymaniye'de hâlâ eski Baban yöneticilerinin soyundan gelen epey bir insan bulmak mümkündü ama artık ne zenginlerdi ne de nüfuz sahibi idiler. Diğer taraftan, Süleyman Paşa'nm torunu Hamdi Bey'e Bağdat'ın dışında geniş ve değerli yurtluk arazileri miras kalmıştı;[49] İbrahim Paşa'nın büyük torunu Cemil Bey, Kifri yakınlarında nüfuzlu bir toprak sahibiydi; diğer birkaçı ise Bağdat barosunda başarılı hukuki pratiklere imza atmışlardı ki bu pratikler onlara Irak kabinesinde önemli mevkilerin yolunu açmıştı.

İngiliz işgali sırasında, Baban yönetiminin sona erişinin üzerinden henüz yetmiş yıl bile geçmemişti ve yetişkin nüfusun büyük çoğunluğu, babalarının ağzından Kürtlerin bağımsız olduğu o mutlu ve ferah günlerinin övgü dolu hikayelerini dinlemişti. Ünlü Kürt Şairi Şeyh Rıza Talabani'nin (1842-1910) aşağıdaki şiiri yaygın olarak paylaşılan bu duyguları oldukça iyi bir şekilde dile getirmektedir.

Wulhat y Baban

Le Biyrim d'e Slémaniy ke Dar-ul-Mulk y Baban bu;

49 Bu araziler Kral Faysal'ın daha sonraları kır evi ve çiftlik olarak kullanmak üzere mülkiyetine geçireceği Harthiya'yı da içine alıyordu.

Ne mehkuwm y Ecem, ne suxrekésh y Al y Usman bu.
Leber qapiy' sera sefyan debest shéx u mela w zahyd;
Mutaf y kabe bo erbab y hacet Gird y Seywan bu.
Leber tabuwr y esker rhé nebu bo meclys y Pasha;
Seda y moziyqe w neqqare ta eywan y Keywan bu.
Drégh bo ew zemane, ew deme, ew esre, ew rhoje,
Ke meydan y criydbaziy le desht y Kaniyaskan bu.
Be zerb y hemleyé Beghday tesxiyr kird u téy helh da;
Sléman y zeman, rhastit d'ewé, bawk y Sléman bu.
Ereb! inkar y fezl y éwe nakem; efzelin; emma
Selaheddiyn, ke dinyay girt, le nesl y Kurd y Baban bu.
Qubuwr y pirh le nuwr y Al y Baban pirhle rhehmet bé;
Ke baran y kef y ihsanyan wek hewr y Nisyan bu.
Ke Ebdullah Pasha leshkir y Waliy' Sney shirh kird
Rheza ew wexte umry penc u shesh, tifl y debistan bu.

Baban ülkesi

Süleymaniyeyi hatırlıyorum, Babanların başkentiyken;
Ne İranlılara tabiydi ne de Osmanlılar tarafından köle gibi çalıştırılırdı.
Saray kapısının önünde şeyhler, mollalar ve zahidler kuyrukta beklerdi;
Sorunu olanların kabesi Gird-i Seywan idi.
Kalabalık askerler yüzünden Paşanın huzura kabul ettiği meclise yol bulmak ne mümkündü.
Davulun ve müziğin sesi ta Zuhal'e kadar yükselirdi.
Yazık o zamana, o döneme o çağa, o güne,
Mücadale alanı Kaniaskan ovasındaydı.
Bir hücum darbesiyle Bağdat'ı aldı ve helak etti;
Doğrusunu isterseniz, çağın Kral Süleymanı, Süleyman'ın babasıydı.
Araplar! Sizin mükemmelliğinizi inkar etmiyorum; en mükemmel sizsiniz; ama dünyayı ele geçiren Baban Kürtlerinin soyundan gelen Selahaddin'di.
Baban Hanedanının nurlu mezarları Tanrı'nın merhametiyle

doldurulabilir mi,
Onlardaki cömertlik Nisan yağmurları gibiydi.
Abdullah Paşa Senne valisinin ordusunu bozguna uğrattığında
Rıza, beş altı yaşlarında küçük bir okul çocuğuydu.[50]

Modern anlamda Kürt milliyetçiliğinin başlangıcı olarak alınabilecek ya da gelişiminde bir dönüm noktası teşkil edecek özel bir tarihten ya da olaydan bahsetmek o kadar kolay değildir. Modern milliyetçilik, benzer bir ruhun hakim olduğu önceki ifade biçimlerinden farklı olarak dile büyük bir önem atfeder. Bu nedenle, daha önce de bahsettiğim, Kahire'de ilk Kürt gazetesinin yayımlandığı 1892 yılına özel bir önem atfetdildiği düşünülebilir. Ancak Kürtçe yazdığı yurtseverlik şiirleri bugün Kürdistan'da hâlâ büyük bir aşkla ezberden okunan Haci Qadirê Koyi (1817-94) o zaman yetmiş beş yaşındaydı ve Şeyh Rıza'nın deyimiyle Baban beyliğinin 'Ne İranlılara tabi olduğu ne de Osmanlılar tarafından köle gibi çalıştırıldığı' dönemle kopmaz bir edebi bağ oluşturmuştu. 1892'de *Kürdistan*'ın yayımlanması, 1909 yılındaki Jön Türk devriminden sonraki kısa süreli balayında canlılık kazanan Kürt yazınsal aktiviteleri,[51] 1914-18 savaşının [Birinci Dünya Savaşı] sonuna doğru Başkan Wilson tarafından telafuz edilen ve özellikle nüfuz sahibi ailelere mensup entelektüeller arasında Kürtlerin [bağımsızlık] özlemlerine yeni bir güç kazandıran kendi kaderini tayin etme doktrini kesintisiz ilerleyen bir düşünce gele-

50 Şeyh Rıza'nın hikayesi için Bölüm XIX'a bakınız. Gird-i Seywan (dördüncü dize) Süleymaniye'nin dışında, güneydoğuda alçak bir tepedir, eskiden isimden anlaşılacağı gibi büyük bir konuk çadırının kurulduğu yerdi ve şimdi bir mezarlıktır. Kaniyaskan (sekizinci dize), Ceylanların Çeşmesi, ismini şehrin bir semtine vermektedir. Abdurrahman Paşa 1810'da Bağdat'ı ele geçiren koalisyonun en önde gelen üyesiydi (dokuzuncu dize), kentin Kuçik Süleyman isimli paşasını sınır dışı etti ve yerine Tütüncü lakaplı Abdullah Ağa'yı getirdi. (J.M. Kinneir tarafından hazırlanan *A Geographical Memoir of the persian Empire*, 1813 adlı eserde bu olaydan bahsedilir.) Abdullah Paşa'nın Senne valisinin komutası altındaki İranlılara karşı kazandığı zaferin tarihi 1842'dir (onbeşinci dize); tarih hatası, şairin yurtsever coşkunluğundan ötürü bağışlanmalıdır.

51 İlk Kürt siyasi klubü 1908 yılında General Şerif Paşa ve Emin Bedir Han tarafından Konstantinapol'de [İstanbul] kuruldu.

neğinin müstakil aşamaları olarak görülebilir. Süleymaniye'nin kendine bitişik Kürt bölgeleriyle birlikte bir kez daha otonom bir bölge olması gerektiği önerisi -Majesteleri Hükümeti'ne askeri olmaktan çok siyasi nedenlerle dayatılan bir politika idi- kimse tarafından yadırganmamıştı.

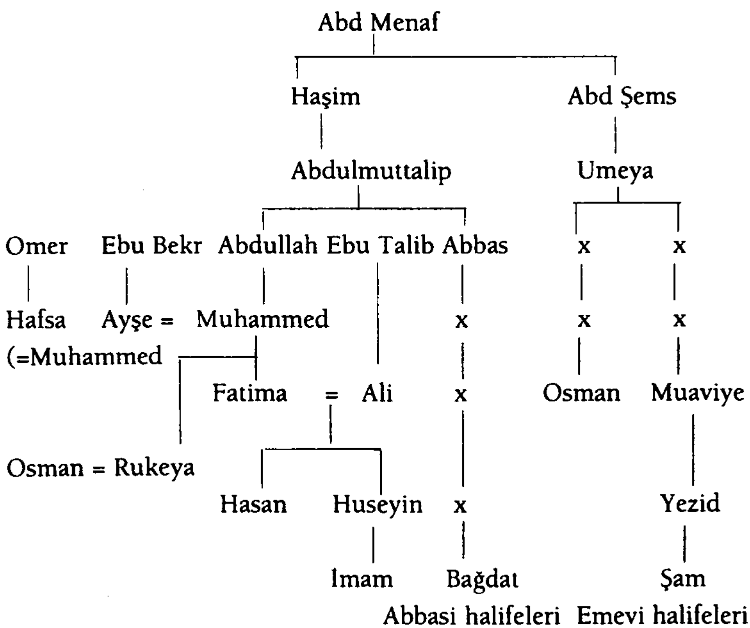
Milliyetçiliğin sık sık, herhangi bir kurulu düzene tahammülü olmayan aşiret adamlarının hırçınlığını ya da lider sıfatıyla ortaya çıkmış bazı insanların hırslarını perdelemek için iyi bir araç olarak kullanıldığı da elbetteki vakidir. Hiç şüphe yok ki Şeyh Mahmud da kendini bir başka Abdur Rahman Paşa olarak görüyordu; ve İngiltere de onun otokratik yönetimini sınırlamak için değil de İranlılar ve geleceğin Arap hükümetlerini, Kirmanşah valileri ya da Bağdat paşalarının yaptığı gibi, kendisinin içişlerine müdahale etmekten alıkoymak için devreye girecek yardımsever bir dost olacaktı. Fakat buna ek olarak Süleymaniye'de nüfusun her kesiminde, kentin, yeniden dirilecek geniş şumûllü bir Kürt devletinin tohumlarını barındırdığına ve bu devletin başkenti olmaya yazgılandığına dair kökünü tarihten alan ve sanki ezelden beridir süregelen kat'i bir inanç vardı. Ne kentin dış görünümüne ne de insanlarının sahip olduğu siyasi deneyime ve akademik düzeye bakarak bu inancı haklı çıkaracak herhangi birşeye rastlamak mümküm değildir. Ancak havada, bu neredeyse yıkılacakmış gibi duran köye benim ancak 'şahsiyet' olarak adlandırabileceğim hasleti kazandıran tuhaf birşey vardı ve bu o kadar güçlüydü ki ister kentin yabancısı olsun isterse sürgünden dönenler olsun çok az Kürt bu çarpıcı havanın etkisine uzun süre karşı koyabilirdi.

VI. ŞEYHLER VE SEYİTLER

Şeyhler, seyitler ve derviş tarikatları Kürdistan'ın gündelik hayatında o kadar önemli bir yer tutar ki konunun uzmanı bazı okuyucularımın affına sığınarak, genel okuyucu için bu ve bundan sonraki bölümlerin anlaşılmasında elzem olan erken

İslam tarihine ilişkin giriş mahiyetinde bazı bilgiler vermek istiyorum.[52]

Peygamber Muhammed, MS 571 yılında Mekke'de doğdu ve kırk yaşına ayak basmadan hemen önce de peygamberlik misyonunu üstlendi. 622 yılında Mekke'den Medine'ye göç edilmesinin daha uygun olacağını düşündü. Hicret olarak anılan bu olay Müslüman takviminin ilk günü olarak kabul edildi.[53] 632 yılında öldüğünde sadece bir dinin kurucusu değil, gerçekte, Arap yarımadasının büyük bir bölümünün yöneticisiydi de. Ölümünden sonraki olayların baş aktörlerini ve bu aktörlerin onunla olan yakınlıkları en iyi bir soyağacı tablosunda gösterilebilir.

52 Bu bölümün ilk kısmı elbette ki, İran ve Irak'ta bulunduğum süre zarfında ilişki kurduğum her türden ve her konumdan insandan edindiğim bilgilerle aydınlattığım -renklendirdirdiğim dersem daha doğru olur herhalde- genel bir okumaya dayanmaktadır. E.G. Brown'un eserlerinden sonra özellikle D.B. Macdonald'ın *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory* (Londra 1933)'sinden, Nallino'nun *Enciclopedia Italiana*'da yayımlanan

Muhammed'in ölümünden sonra yönetimi ilk önce, kayınpederi ve aynı zamanda yakın arkadaşı olan Ebu Bekir (632), daha sonra da sırasıyla öbür kayınpederi Ömer (634), damadı Osman (644) ve aynı zamanda kuzeni de olan öbür damadı Ali (656-61) devraldı. Bu dört kişi Hulafe-i Raşidin olarak bilinirler. Tarih 650 yılını gösterdiğinde Arap orduları, Suriye'yi Bizanslılardan almış, Sasani hanedanlığına son vermiş ve Arap Irak'ı da dahil olmak üzere İran'ı, bir imparatorluk oluşturacak şekilde İslam topraklarına katmışlardı.

Ancak hilafet devri sancısız ve rekabetsiz gerçekleşmedi. Ömer, Osman ve Ali suikastle öldürüldüler. Ali'den sonra yerine halife olarak, daha o hayattayken kendini merkezi otoriden tamamıyla bağımsız kılan Suriye Valisi Muaviye geçti. Muaviye başkenti Şam'a taşımış ve ismini büyük büyükbabasına istinaden Emevi koyduğu hanedanlığı kurmuştur. Ali'nin, Peygamber'in kızı Fatıma'dan doğma, küçük oğlu Hüseyin, 680 yılının Muharrem ayının 10'unda Muaviye'nin küçük oğlu Yezid ile Irak'taki Kerbela bölgesinde tutuştuğu savaşta öldürüldü ve İslam dünyası varlığım bugün de devam ettiren iki ana hizbe bölündü: Kazananları destekleyen ve Sünni -Ehl-i Sünnet- olarak adlandırılan çoğunluk; ve halifeliğin Ali ve Fatıma'nm soyundan gelenlerde kalması gerektiğini savunan 'Ali taraftarı' olarak bilinen Şiiler.

Emevi hanedanlığına, Şiilerin de yer aldığı bir ayaklanma ile 750 yılında son verildi. Ancak hilafet Ali'nin soyundan gelenlere değil de amcası Abbas'm soyundan gelen bir aileye geçti; başkent, Bağdat'a taşındı. Abbasi halifeleri dokuzuncu yüzyıldan Moğollar tarafından hanedanlığa son verildiği 1258 yılma kadar yavaş yavaş güçlerini kaybettiler ve hanedanlığın [dolayısıyla hilafetin] Arap olmayan koruyucularının elinde adeta birer kuklaya dönüştüler.

'Sufismo' adlı makalesinden, D.M. Donaldson'un *The Shi'ite Religon* (Londra, 1933)'ünden ve H.A.R. Gibb'in Home University Library Series'ten çıkan Mohammedanism adlı eserinden faydalandım. Tarihler Miladi takvime göre verilmiştir.

53 İslam takvimine ait tarihler A.H., harfleri ile gösterilecektir. [Biz çeviride Türkçede olduğu şekliyle 'Hicri' ibaresini kullanacağız.]

Muhammed tarafından ezberlenen ve nakledilen vahiyler, ölümünden yaklaşık yirmi yıl sonra Osman'ın hilafeti döneminde toplandı ve 'Okunan [Şey]' anlamına gelen Kur'an adlı kitap haline getirildi. Teoloji, fıkıh, ve sosyal pratikler sisteminin bütünü anlamına gelen Şer' ya da Şeriat zaman içerisinde, Ku'ran ve Peygamberin sözleri ve davranışları anlamına gelen Sünnet temelinde çalışılarak geliştirilmiş; genel anlamda kabul gören ve birbirleri tarafından tanınan ve kurucularının ismiyle anılan Hanefi, Maliki, Şafii ve Hanbeli isimli 4 mezhepte kodifiye edilmiştir. Bu fıkıhçılardan sonuncusu 855 yılında ölen Ahmed ibn Hanbel'dir. Kürtlerin büyük çoğunluğu Şafii mezhebine bağlı Sünni Müslümanlardır.

İlk dönem İslamınm basit dindarlık anlayışı ve hatta dokuzuncu yüzyıl müçtehitlerinin daha incelikli işlenmiş teolojileri, genişleyen imparatorluğun özellikle Arap olmayan unsurlarını İslam'ın potasına dahil etmek için vazgeçilmez olan duygusal ögelerden yoksunlardı. Bu boşluk, Doğu Hıristiyanlığının etkisi altında, önce çilecilik sonra da mistisizmle giderilmişti; ve ihtiyaç duyuldukça Kur'an'dan birinciyi onaylayacak ve ikincisinin de başlangıcına temel teşkil edecek metinler bulunup çıkartılabiliyordu. Mistiklerin Tanrı'yı doğrudan 'deneyimleme' ve vecd halinde Tanrı'yla temasa geçme fikri Kur'an'da geçen Allah ile insan arasındaki ilişki anlayışına yabancıdır. Ne var ki mistikler inançlarının Muhammed tarafından sadece Ebu Bekir'e ve Ali'ye, yani birinci ve dördüncü halifeye, sır olarak verilen Batıni bir öğreti olduğunu iddia etmişlerdir; ve dördüncü yüzyılda, uzun ve şiddetli mücadeleler sonucunda, onlar tarafından geliştirilen düşünce sisteminin Sünni Ortodoksinin çerçevesi dahilinde olduğu kabul edilmiştir. İlk büyükler sırtlarına aldıkları kalın hırkadan dolayı, Sufi, süf yün anlamındadır, olarak adlandırılmışlardır ve isim kalıcı olmuştur. Mistisizmi, neo-Platonik fikirler etkisinde gelişen ve bazen aşırı panteistik ve ahlakdışı doktrinlere yol açan metafizik spekülasyonlar takip etmiştir.

Sufilik sistemi zamanla kitlelerin dini haline geldi ve öğreti kurucularının, bilgileri ve azizlere özgü yaşama tarzlarıyla

toplumda önemli yer atfedilen tilmizleri bugün de İslam dünyasının her yanında rastlanabilecek olan derviş kardeşlikleri şeklinde örgütlendiler. Böyle bir tarikatın ya da kolunun, başında *yaşlı adam* anlamına gelen *şeyh* ya da *pir* bulunur. Öğretmen konumundaki şeyh, mürşid ya da manevi rehber; öğrenciler, mürid ya da talebe [talep eden]; öğreti tarikat ya da yol; şeyhin karargahını kurduğu ibadet yeri ise tekye ya da *xanegah* olarak adlandırılır. Pişman olduğunu dile getiren (*tevbe*) mürid, mürşid'in oluruyla tarikata girer; tarikatta da bilgi ve pratik yönünden yeterli seviyeye ulaşan müride mürşidi tarafından onu halife,[54] 'ardıl', 'vekil', olarak atayan icazet verilir; o da bundan sonra öğretmenlik yapma yetkisine sahip olur; şayet kafi derecede yeterliliğe ulaşırsa kendini şeyh ilan edip ve yeni bir mürid kuşağının mürşidi olabilir. Her icazet her tarikatın en yüksek mertebesi olan Ebu Bekir ve Ali'ye kadar giden bir vekalet silsilesi içermek zorundadır. Tekyelerde vekalet genellikle babadan oğula devredilir. Şeyhlerin oğulları da şeyh olarak adlandırılırlar ancak mürşid olmak ve tarikatın yeni müridlerine rehberlik edebilmek için tek başına kan bağı yeterli değildir; onlar da bilinen aşamalardan geçerek tarikata girmek zorundaydılar. Ali ve Fatıma'nın soyundan geldiklerini iddia eden kişiler "seyit" ünvanı alırlar; Orta Doğu'nun bütün bölgelerinde Sünniler ve Şiiler arasında binlerce seyid mevcuttur. Seyitler de genellikle bir tarikata girerler ve zaman içerisinde şeyh olurlar. Aynı zamanda seyid olmayan şeyhler, Kürdistan'da 'Seccade Şeyhi" (Şêxêy Bermal) olarak adlandırılır.

Sadece derviş tarikatlarının kurucuları değil olağanüstü kişiliklere sahip haleflerine de eskiden beri mucizevi güçler atfedilmiş ve bunlar öldükten sonra bile tilmizlerinden taparcasına bir hürmet görmüşlerdir. Sonuç olarak şeyhler ve soylarından gelenler büyük bir servet biriktirmişler, dünyevi bir güç elde etmişlerdir. Kürdistan'da, en çok takipçisi olan tarikatlar Kadiri ve Nakşibendi tarikatlarıdır.

54 Bu, Avrupa dillerine de yerleşen Caliph kelimesinin Arapça şeklidir.

Kadiri tarikatı, ünlü bir evliya olan Şeyh Abdülkadir Geylani (1077-1166) tarafından kurulmuştur ve onunkisi bütünüyle sahih kabul edilen tarikatlara iyi bir örnek teşkil eder. tarikatın liderliğini ve Geylani'nin Bağdat'taki türbesinin koruculuğunu günümüze kadar sürekli kendi soyundan gelen biri yapmıştır ve halen de yapmaktadır; Tarikatın liderleri Osmanlı'dan Nakib el Eşref ünvanı almışlardır; 1920'de, Iraklı Sünnilerin lideri olan zamanın nakibi Seyid Abdurrahman'a İngiliz işgal yönetimi tarafından ilk Ulusal Devlet Konseyi'ni kurup başına geçme görevi verilmiştir.

Nakşibendi tarikatı Buharalı Muhammed Bahaddin (1317-89) tarafından kurulmuştur. Bu tarikat da sahih kabul edilir fakat ya tarikatın başında komşu bölgedeki Bağdat nakibi kadar saygın [dini] liderlerinin olmayışından ya da öğretisinde var olan bazı usurlardan kaynaklanan bir sebepten dolayı, bu tarikatın Kürdistan'daki eğitimsiz üyeleri ayrıksı davranış sergilemeye daha eğilimli görünmüşlerdir.

Kürdistan'ın güneyinde Kadiri tarikatının müridleri derviş, Nakşibendi tarikatının müridleri ise *sofi*[55] olarak adlandırılmaktadır. Kuzeye doğru gidildikçe isimlendirme konusunda o kadar net bir ayrım gözlenmemektedir.

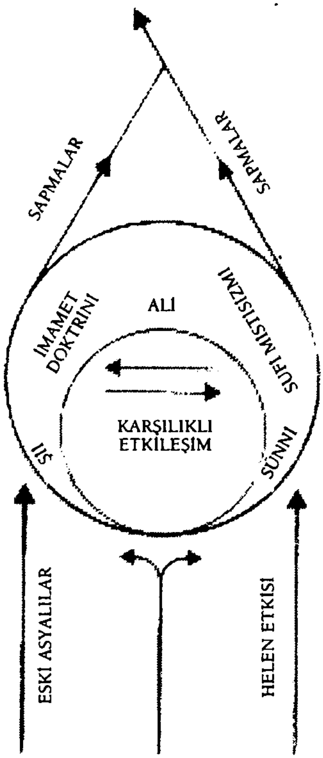
Şii ayrılığı başlangıçta esas itibariyle politik bir hareketti. Şiiler, Ali ve onun soyundan gelen haleflerini, halife olarak değil de imam olarak adlandırıyordu. Sonraki yıllarda onlar arasında da halefin kim olacağı konusunda bölünmeler yaşandı. Bunlar arasında en önemli ve ilginç olanı altıncı İmam Cafer'in büyük oğlu İsmail'i, çoğunluk tarafından kabul edilen Musa'ya tercih eden İsmaililerdir; bunlar, sadece yedi imamı kabul ederler ve tarihte, Suriye'deki liderleri Haçlılar tarafından "Dağın Şeyhi" olarak adlandırılan Haşhaşiler olarak ün yapmışlardır. Ancak biz burada sadece Ali ve oğulları Hasan ve Hüseyin'le (Kerbela şehidi) başlayıp, Hüseyin'den Cafer ve Musa'ya ondan da on ikincisi 873 tarihinde mucizevi bir şekilde ortadan kaybolan On İkinci İmam'a kadar uzanan ve ana gövdeyi meydana getiren On İki İmam'la ilgileneceğiz.

55 Tarikatın Kürt bağlılarından bahsederken bu isimlendirmeyi kullanacağım.

Özgün ve bağımsız Şii geleneği ve düsturuna ait olan tüm verilerin bir araya getirilip derlenmesi ve bağımsız bir fıkhın ve teolojinin oluşturulması, ancak, Kuzey İran'dan gelmiş Buyid Hanedanlığının [Büveyoğulları] hilafetlerini ilan ettikleri (932-1055) 10. yüzyılda gerçekleştirebilmiştir.[56] Bu ilkeler ve inançları (gelenek) bir araya getiren otoritelerin başlangıç noktası, Medine'de, öğrencileri arasında dört sahih Sünni mezhebinden ikisine adlarını veren Ebu Hanife ve Malik İbn Enes'in bulunduğu bir okul kuran altıncı İmam Cafer'e (702-765) götürülebilir. Hilafet onun imamlığı döneminde Emevilerden Abbasilere geçerek el değiştirmiş fakat kendisi bu makama talip olmamıştır. Gittikçe ayrıntılandırılan ve onun ismiyle birlikte anılan muhalif bir teoloji ancak siyasi kan davasını, hiç şüphesiz bilinçli bir şekilde, daha da beter hale getirmeye ve sürekli kılmaya hizmet ederdi. Bir rivayete göre, on birinci yüzyılın başlarında Şiiliğin diğer dört mezheple eşit statüde olacak şekilde, Caferi adıyla beşinci bir mezhep olarak kabul edilmesiyle bu bölünmüşlük neredeyse ortadan kaldırılacaktı ancak bu uzlaştırıcı tavrı nedeniyle dönemin halifesine ödenecek meblağ üzerinde anlaşma sağlanamayınca görüşmeler kesilmişti.

Bölünmüşlük ve ayrılık Safevi hanedanlığının kurucusu Şah İsmail'in 1502 yılında İran tahtına geçmesiyle had safhaya ulaşmış ve kesin olarak kalıcı hale gelmiştir. Şii inancı devletin resmi dini olarak bütün ülkeye dayatılmış; Buyidler tarafından Bağdat'ta başlatılan Muharrem ayında yas tutulması geleneği yeniden canlandırılmış ve daha da ayrıntılandırılmış; ve ilk üç halifeye, Ebu Bekir, Ömer ve Osman'a toplu bir şekilde lanet okuma ve küfretme uygulaması başlatılmıştır -şüphesiz tüm bunlar, sultanlarının halifelerin devamı olduklarını iddia ettikleri, ulusal düşmanları Türklere karşı halkın duygularını

56 Avrupalı otoritelerce bazen Buya bazen de Büveyh olarak yazılan bir isimden dolayı bu şekilde adlandırılmaktadır; herekesiz Arapçada her iki şekilde de okunabilir. Belki yetersiz bir açıklama gibi gelecek ama, 1920'de Hazar üzerinde, Qazvin'den Lehican'a giderken, bu yöneticilerin doğdukları yer olduğuna inanılan Buya adlı bir köyün yakınlarından geçtiğim için ben Buyid'i kullanmayı tercih ettim.

İlk dönem İslam

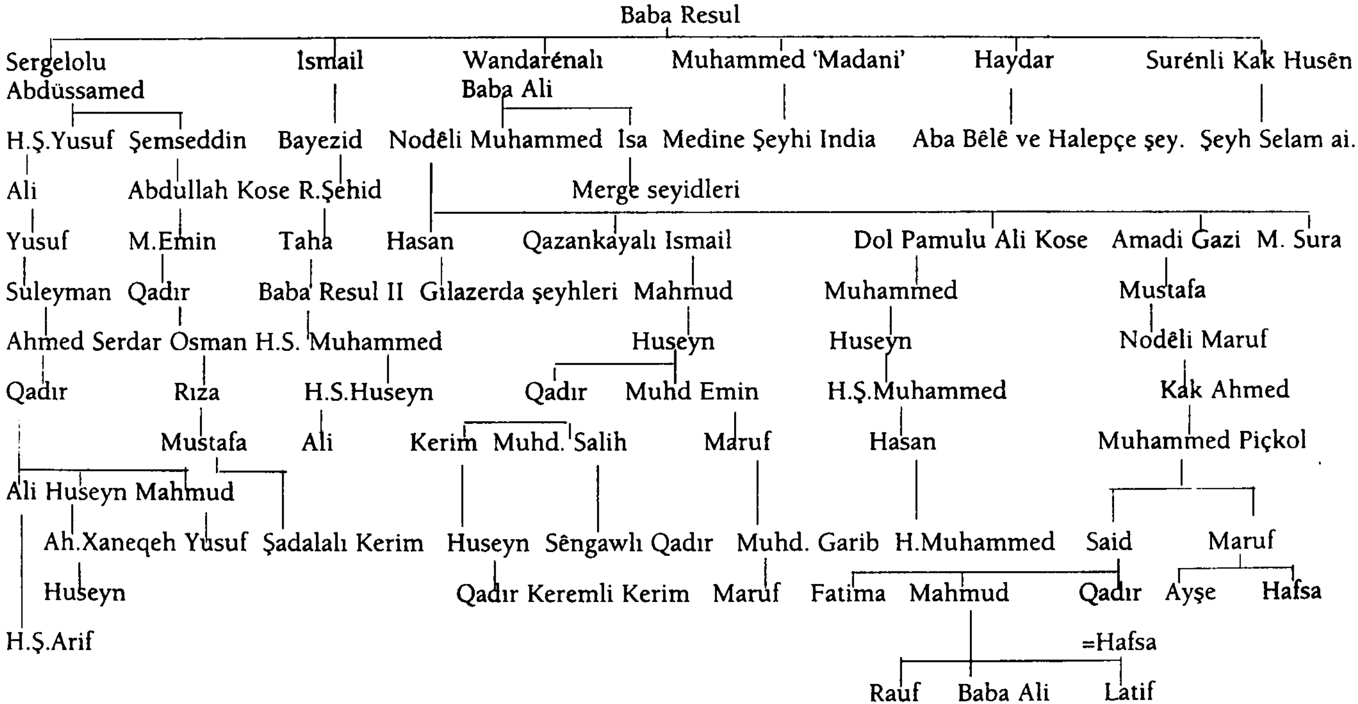
ayağa kaldırmak ve Türkiye'de yaşayan bazı grupların yönetime olan sadakatlerini azaltmak amacıyla yürütülen kampanyanın bir parçasıydılar. 1746'da, Safevi hanedanlığının sona ermesinden sonra, iki ülke arasındaki kronik savaş haline geçici sürelerle ara veren anlaşmalardan biriyle, kendisi de bir Sünni olan Nadir Şah, üç halifeye ve Peygamberin eşi Ayşe'ye küfür merasimleri düzenlenmesine son verilmesini sağlamayı ve devletinin resmi dinini Sünnilik olarak değiştirmeyi yükümlenmiştir; ancak anlaşmanın başlangıç kısmından, görüşmeler sırasında Nadir Şah'm sultandan Caferiliği beşinci sahih mezhep olarak tanımasını istediğini ancak başarılı olamadığını anlıyoruz. Modern çağlara gelindiğinde, 1924 Irak Anayasa-

sı, her dini mahkemenin gerektiğinde farklı mezheplerin kurallarına başvurması, kadıların görevlendirildikleri bölgedeki çoğunluğun mezhebinden olması, Basra ve Bağdat'ta biri Sünni diğeri Caferi olan iki kadının görevlendirilmesi hükmünü getirmiştir. Ancak Şiilerin ülke içinde anayasal bir eşitlik kazanması iktidar ve yönetim üzerinde yürütülen mücadeleyi hafifletmemiştir.

İlk dönem Şiileri teolojilerini geliştirirken Sünni çağdaşlarıyla az çok aynı akımların etkisi altında kalmışlardır ancak Sünniler arasında Sufizmin yayılmasında etkili olan neo-Platonist görüşlerden ziyade Batı Asya'nın eski yerel inançlarına karşı daha açık ve buyur edici olmuşlardır. Bu inançlardan bazıları son şekliyle Caferi mezhebini diğerlerinden ayıran temel nitelik olan imamet öğretisinde ifadelerini bulmuşlardır. Bu öğretiye göre, on iki imam günahsızdır, hatadan münezzehtir ve onları tanrısallığın sınırına getiren doğaüstü niteliklere sahiptir. Ancak öğretinin özünde, Sufilerin çok daha aykırı spekülasyonlarıyla yakın benzerlik gösteren enkarnayon [Tanrı'nın insanda vücut bulması], reenkarnasyon [yeniden doğuş] ve ruh göçü gibi öğretilerin diriltilmesine ya da geliştirilmesine ve farklı inanç içerimlerinin buralara kadar gelmesine izin vermeyecek bazı unsurlar bulunmaktadır. Bu tür yönelimlere sahip olan insanlar Şiiler tarafından *ghulât*, aşırıya kaçanlar, olarak adlandırılmış ve kafir olarak nitelenmişlerdir. Sünni Ortodoksi her zaman daha hoşgörülü olmuş ve yollarını açıkça ayırmayan grupları kınamakta daha temkinli davranmıştır.

Buradan Sünniliği ve Şiiliği, sağ ve sol gibi rahatça birbirinden ayıramayacağımız bir noktaya geliyoruz. Bir topluluğun Ali'yi sevip sayması o topluluğun Şii olarak sınıflandırılması için tek başına yeterli değildir (Bu arada unutulmamalıdır ki; Ali sadece Şiilerin ilk imamı değil, aynı zamanda dört halife arasında en insancıl ve en renkli olanıdır ve Sufi inancına göre Muhammed'in Batıni öğretisini alan iki kişiden biridir). Seyitler Şiiler arasında olduğu kadar Sünniler arasında da gayet saygın bir yere sahiptirler. Hiç bir partizan Şii erkek çocuğuna

BERZENCI SEYIDLERI AILE AĞACI

asla , Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Yezid ismini vermediği halde;[57] Ali, Hasan, Hüseyin ve Cafer isimleri Sünniler arasında en az diğer isimler kadar yaygındır. Ancak sağdan sola kaymalar [Sağ-Sünni, Sol-Şii], soldan sağa olanlardan daha fazladır ve herhangi bir politik ya da başka nedenden dolayı tarafsız kalmayı başaramayanlar için on iki imama hürmet göstermek bile Şii tarafında görülmek için yeterli bir sebeptir. 96. sayfada yer alan diyagram bu paragrafta dile getirilen argümanı açıklamaya yardımcı olacaktır.

Safevilerin kendisi de yukarıda bahsedilen eğilimlerden bazılarını sergileyen bir örnek oluşturmaktadırlar. Şah İsmail'in altıncı göbekten dedesi Şeyh Seyfeddin 1252'de doğmuştur. Ünlü evliyalardan Geylanlı Şeyh Zahid'in dizi dibinde geçen bir müridlik döneminden sonra bilinen aşamalardan geçerek mürşid olmuş ve 1300'lü yıllarda Erdebil'de kendi ismine istinaden Safevi adını verdiği bir derviş tarikatı kurmuştur. Kanıtlar kendisinin ve oğlunun Sünni olduğunu ve tarikatın sıradan bir Sufi kardeşliği olduğunu göstermektedir. Şii eğilimler gösteren ilk kişi, 1392'de tarikatın liderliğine geçen torunu Xwaja Ali idi. Xwaja Ali'nin torunu Cüneyd'in, müridleri arasından 10000 savaşçı adam çıkartabileceği kaydedilmektedir. 1502'de Cüneyd'in torunu İsmail, İran tahtını ele geçirebilecek kadar güçlüydü. Ancak ülkede bulunan ve kardeşlik birlikleri kurmuş olan çok sayıdaki gezgin derviş, önceden de belirttiğim gibi, Sünni bir ortamı, gelişmeleri açısından Şii bir ortamdan daha uygun görmüşlerdir. Bununla birlikte Safevi tarikati Kwaja Ali'den sonra bir yüz yıl daha, ordusundaki üst rütbeliler tarafından kraldan ziyade "pir" olarak görülen ve taparcasına sevilen, Avrupalılar tarafından da "Büyük Sofi" olarak adlandırılan İsmail dönemine kadar, Sünni-Sufi bir izlek üzerinde gelişmiş ve büyümüştür. Sonunda tarikat, bir sonra-

57 Bu konuda ilginç bir istisna teşkil eden, Ömer ve Osman isimli iki kardeşle karşılaşmıştım. Bununla ilgili olarak bana şöyle bir açıklama yapılmıştı; bir babanın bütün erkek çocukları daha bebekken ölürken, sadece kız çocukları hayatta kalıyormuş; o da bundan böyle oğul sahibi olursa, onlara, iğrenç isimleri olan çocuklar kem gözlerden ve diğer felaketlerden uzak olurmuş inancına istinaden bu tiksindirici isimleri vereceğine and içmiş.

ki bölümde üzerlerinde daha ayrıntılı duracağım, Anadolu Bektaşileri tarafından eritilmiştir.

Eski Türk-İran, bugünkü Irak-İran sınır bölgesinde seyahat eden seyyahların hafızalarında yer eden görüntülerden hiçbirisi büyük Kurhekejaw dağ kitlesinin ikiz tepeleri kadar (yaklaşık 2200 ve 2 150 metre) etkileyici olmamıştır. Güneye doğru uzanan kıvrımda, tepelerden alçak olanından beş kilometre uzaklıkta ve Süleymaniye kentinin yirmi beş kilometre doğusunda, Güney Kürdistan'ın en kalabalık ve en etkili Seyid ailesine ismini veren Berzenci köyü bulunur.

Ailenin kurucusunun, Baba Ali Hemedani'nin oğlu ve İran lehçelerinden biriyle yazan İran'ın ünlü mistik şairi Baba Tahirê Uryan'ın yeğeni İsa Nûrbexş olduğu söylenmektedir. Nûrbexş, soyağacında[58] Yedinci İmam Musa El Kazım'ın yedinci göbekten torunu olan bir seyid olarak görülmektedir.[59] Ailenin söylediğine göre Seyid İsa, kardeşi Musa ile birlikte hac görevini ifa etmek üzere Hemedan'dan Mekke'ye doğru yola koyulur. Medine'de iken ikisinin de aynı anda, yolda karşılarına çıkacak siyah renkli büyük bir taşı, durmalarını ve bulundukları yere cami kurmalarım emreden ikinci bir rüyaya kadar, yanlarında taşımalarını emreden bir rüya gördükleri söylenir. Dönüş yolculuğu sırasında yorucu bir günün ardından, bugün Berzenci köyünün bulunduğu yerde, çobanlar tarafından ağaç dallarından yapılmış bir çardağın (*zinc*) önüde (*ber*) uykuya dalarlar ve beklenen rüyayı görürler. İlahi emre sadık kalarak, o gece uyudukları yerde bugün halen ayakta duran bir camii inşa ederler ve siyah taşı da olayın ansına caminin duvarlarından birinde kullanırlar. Bu olayın gerçekleştiği tarih olarak genellikle Hicri 656 (Miladi 1258) yılı verilmektedir. Bu tarih aynı zamanda Moğolların Bağdat'taki [Ab-

58 Ailesinin soy ağacını çıkararak, bölgedeyken toparladığım bilgileri doğrulamama yardım eden dostlarım Saygıdeğer Şeyh Baba Ali'ye ve Bölüm XIV'te adları geçen Şadalalı Şeyh Abdülkerim ve Sergelolu Hacı Şeyh Arif'in soyuna ilişkin ek bilgiler veren Saygıdeğer Muhammed Said Qazzaz'a (şimdinin, 1957, İçişleri Bakanı) teşekkür etmek istiyorum.

59 Arada bulunan kuşaklar sırasıyla şunlardır: Seyid Baba Ali, Yusuf, Mansur, Abdul Aziz, Abdullah, İsmail.

basi] halifeliğine son verdiği tarihtir. 1929 yılında Berzenci'yi ikinci ziyaretim esnasında seyidler bana bu hikayenin daha ayrıntılı bir versiyonunu anlattılar; hikaye her ne kadar Seyid Musa'nın, atası Yedinci İmam'la karıştırılmasından kaynaklanan önemli bir tarih hatası içerse de, olduğu gibi aktarılmayı hakedecek kadar pitoresk bir niteliğe sahiptir.

Halife Harun Reşid, tebdili kıyafet yaparak Bağdat sokaklarında dolaştığı günlerden birinde, ölü bir eşeğin etini yemek üzere olan bir adama rastlar ve bu iğrenç davranışı için onu azarlar. Adam açlıktan ölmek üzere olan biri için her türlü et helaldir diye cevap verir. Bunun üzerine halife elindeki değerli tespihi adama uzatarak, onu satıp kendine helal yiyecek almasını söyler. Adam tespihi alıp bir Yahudi sarrafa gider. Adamın aciz ve savunmasız durumunu gören sarraf, tespihin kısa bir süre önce evinden çalınan kendi tespihi olduğunu iddia ederek kadıya şikayete gider ve yeşil türban giydirerek seyid olarak tanıttığı iki Yahudiyi de şahit olarak gösterir. Kadı iki 'seyid'in tanıklıklarını kabul eder ve zavallı adamın elinin kesilmesine karar verir. İki üç gün sonra zavallı adam tekrar Harun Reşid'e rastlar ve ondan sadaka dilenir. Adamı tanıyan Halife verdiği tespihin onu birkaç yıldan fazla idare edebileceğini söyleyerek müsrifliğinden dolayı adamı azarlar. Ancak sonradan olanları öğrenen öfkeli halife, sarrafın ve şahitlerinin boyunlarını vurdurur ve yapılan sahtekarlıktan habersiz bir şekilde, Bağdat'taki tüm seyitlerin yakalanarak öldürülmesini emreder.

Seyid Berzenci ailesinin kuruluş tarihi, Güney Kürdistan'da yaşanan bazı önemli sosyal ve mezhepsel gelişmelerin tarihinde önemli bir yer tutmaktadır ve bu nedenle üzerinde birkaç kelimeyle durmayı hak etmektedir.

Soyağacına baktığımızda Seyid Musa'nın çocuk bırakmadan öldüğünü görüyoruz. Dolayısıyla günümüzde ailenin Kürdistan'da bulunan ya da Türkiye, Suriye, Hindistan ve diğer yerlerde yaşayan bilinen üyeleri Seyid İsa'nın[60] dokuzuncu gö-

60 Arada bulunan kuşaklar sırasıyla şunlardır: Seyid Abdus Seyid, Resul, Kalender, Abdus Seyid, Kambur İsa Ahdab, Hüseyin, Bayezid, 'Qutb el A'zam' Abdulkerim.

bekten torunu olan Gewra, büyük, soyisimli Baba Resul'ün soyundan gelmektedirler. Baba Resul'e on sekiz erkek ve dokuz kız çocuk ihsan edilmişti ancak erkek çocuklarının sadece altısı hayatta kalmıştı. Bir önceki sayfada, soy ağacından tablo şeklinde yapılan alıntı, bu kitapta adı geçen seyitlerin soyundan gelenleri de göstermektedir. Berzenci karagahında Baba Resul'ün yerine, soyundan gelenlerin hâlâ orada ve komşu köylerde oturduğu, oğlu İsmail geçti. Ailenin diğer kolları ise geri kalan beş oğlun ya da onların soyundan gelen önemli isimlerin, atalarının tekyelerini kurdukları köylerin isimleriyle bilinmektedir; Sergelo, Gılazerd, Kazankaya, Dol Pamu, Nodê gibi.

Ailenin kronolojisini çalışırken önem arzeden bir tarih de, Sultan III. Selim tarafından Baba Resul'ün dördüncü, İsmail'in ise üçüncü göbekten torunu olan Seyid Taha'ya caminin bakımı ve onarımı için belirli gelirlerin tahsil edilmesini öngören bir ferman verildiği Hicri 1207 (1792-3) tarihidir. Eğer 1792 tarihini, Seyid Taha'nın sultanın takdirine mazhar olacak kadar güçlü olduğu bir tarih olarak alırsak, 1745'i de doğum tarihi olarak almak çok mantıksız olmaz.

Kesin olarak belirleyebileceğimiz bir diğer tarih ise Şeyh Mahmud'un büyük büyük dedesi Nodêli Şeyh Ma'ruf'un büyük bir itibar kazanmaya başladığı, Rich'in Süleymaniye'de bulunduğu 1820'dir. Ma'ruf'un '*Ahmedi*' adlı uyaklı Kürtçe-Arapça lügatçesinin, 1936'da Süleymaniye'de yapılan yeni baskısının başına eklenen biyografide şeyhin Hicri 1166'da (1752-53) doğduğu ve 1252'de (1836-7) öldüğü yazmaktadır. 1939'da Süleymaniye'de basılan *Menâqib-i Kâk Ahmed-i Şeyx* (Şeyh Kek Ahmed'in Menkıbeleri) adlı başka kitaba göre ise çocuk Hicri 1207 (1792-93) de (babası kırk yaşındayken) doğmuş ve 1305 (1887-8)'de 95 yaşındayken ölmüştür.

Bu yüzden, ilki Baba Resul'ün dördüncü, ikincisi ise beşinci göbekten torunu olan Berzencili Seyid Taha ve Nodêli Şeyh Ma'ruf, birbirlerinin çağdaşı sayılırlar. Çok eşliliğin yaygın olduğu bu bölgede varlıklı ailelerin erkek çocukları geç yaşta kendileri gibi genç olan kızlarla evlendiriliyorlardı ancak be-

bek ölüm oranı bir hayli yüksekti ve bu nedenle erkekler yaşları ilerledikçe kendilerinden yaşça küçük başka kadınlarla da evleniyorlardı; iki nesil arasına 30-40 yıl koysak yanlış yapmış olmayız. Nodê ailesine mensup günümüz seyidlerinin yaşlarını tam olarak bilmiyorum ancak Şeyh Mahmud'un doğum yılını 1880[61] ve onun oğlu Baba Ali'ninkini ise 1915 olarak alırsak, Ma'ruf'tan sonra gelen nesillerin her birinin arasında 32-33 yıllık bir süre olduğu sonucuna ulaşmış oluruz. Nodê kolu için ortalamayı 33, Berzenci kolu için 40 alırsak, Baba Resul'ün doğumu için yaklaşık olarak 1585 tarihine ulaşırız ve böylece rahatlıkla 17. yüzyıl başlarında büyüyüp serpildiğini söyleyebiliriz.

Eğer cami 1258'de inşa edilmişse, S. İsa Nûrbexş'in doğumunu akla uygun bir biçimde 1225 olarak belirleyebiliriz ve bu da bizi S. İsa ile Baba Resul arasındaki dokuz neslin her birinin arasında ortalama kırk yıl olduğu gibi kabul edilebilir bir sonuca ulaştırır.

Bu noktada bazı zorluklarla karşılaşıyoruz. Soy ağacı S. İsa'dan, 745 doğumlu İmam Musa'ya kadarki 480 yıl içerisinde, yedi neslin yaşadığını gösteriyor. Baba Tahir'in yaşamı hakkında ününe rağmen çok az şey bilinse de Browne[62] tarafından aktarılan bir anekdota göre Selçuklu Beyi Tuğrul'un 1055 ve 1060 yılları arasında kente düzenlediği bir ziyaret sırasında o, Hemedan'da yaşamakta olan yetişkin bir adammış. İmam Musa'dan Baba Tahir'e uzanan altı neslin her birinin arasına ortalama kırk yıl koyabiliyoruz ancak eğer Baba Ali, Baba Tahir'in kardeşi ise, S. İsa ile aralarında yaklaşık 200 yıldan fazla, yani nerdeyse altı nesillik bir boşluk ortaya çıkmaktadır.

Berzenci ailesinin Nodê koluna mensup şeyhlerinin bölgede üstünlüklerini sağlamaya başladıkları tarih olarak, İslam dünyasının birçok yerinden çok sayıda şeyhin manevi seceresini dayandırdığı ünlü Nakşibendi Hocası Mevlana Halid'in

61 Şeyh Mahmud 9 Ekim 1956'da öldü; Süleymaniye basınında ölümünün ardından çıkan bir yazıda doğum tarihi Hicri 1298= Miladi 1880-1 olarak verildi.

62 *A Literary History of Persia*, Cambridge 1926, ii, sayfa 117 ve 260.

gözden düşerek Süleymaniye'den kaçtığı 1820'yi alabiliriz. Ona karşı gösterilen hürmetin ve gözden düşüşünün öyküsü Rich tarafından verilmektedir:

> **24 Haziran.** Süleymaniye'de büyük bir Muhammedi evliya yaşıyor. Adı Şeyh Halid; ancak Kürtler onu 'Hazreti Mevlana' ya da 'Mukaddes Sevgili' haricinde bir isimle çağırmayı saygısızlık olarak görüyorlar; sözlerini ise *Hadeez** ya da içe doğan bilgi olarak nitelendiriyorlar. Kendisi Caf aşiretine mensuptur ve Delhi'de ünlü Sufi Sultan Abdullah'ın rehberliğinde girdiği Nakşibendi tarikatına bağlı bir dervіştir. Türkiye'nin ve Arabistan'ın çeşitli bölgelerinde 12000 müridi vardır. Tüm Kürtler onu evliya olarak adlandırırlar ve çoğunluğu onu neredeyse peygamberleri ile aynı seviyeye koyarlar. Paşa ve önde gelen Kürtler gibi onun müridleri arasında bulunan Osman Bey (Paşa'nın kardeşi) bana, onun en az ünlü Müslüman evliya Şeyh Abdulkadir kadar büyük ve değerli olduğunu söyledi.
> **20 Ekim.** Bu sabah büyük Şeyh Halid kaçtı. Ne yana doğru gittiği henüz bilinmiyor ... Kaçışı ani ve gizli oldu ... Dün Kürtler onu Abdülkadir'den de üstün görüyordu, Paşa önünde eğilmiş, piposunu doldurmuştu; bugün ise onun bir kafir olduğunu söylüyorlar ve kibrinden ve mukaddes değerlere ettiği küfürlerden dem vuran sayısız hikayeler anlatıyorlardı. Böyle gözden düşmesinin nedeni Paşa'nm oğlunun ölümüyle ilgiliydi (12 Ekim); onu kurtaracağını ve bu nedenle Allah'ın hazinelerinden onun durumuyla ilgili bazı bilgiler elde edeceği gibi şeyler söylemişti. Kaçışın sebebi hakkında çeşitli söylentiler dolanıyor ortalıkta. Kimisi, Paşa ve kardeşlerinin arasına nifak sokmaya çalıştığını söylerken kimileri yeni bir mezhep kurarak ülkenin dini ve idari liderliğini ele geçirmeye çalıştığını iddia ediyordu. Bütün ulema takımı ve seyidler, başlarında Şeyh Ma'ruf olmak üzere, gücünü koruduğu müddetçe onları geri planda bırakacak olan Şeyh Halid'den nefret ediyorlardı.

* Arapça bir kelimedir ve içe doğan bilgi anlamına gelmektedir; Evliyanın bilgilenme tarzını belirtmek için kullanılır [-ç.n.]

Mevlana Halid'in kaçışı Süleymaniye'de halen konuşulmaktadır. Duyduğum bir iddiaya göre, kaçışının nedeni Şeyh Ma'ruf'la giriştiği bir mucize yaratma müsabakasını kaybetmesi ve rezil olmasıymış (Bu iddianın Paşa'nın ölen oğlunun iyileştirilmesiyle bir ilgisi olduğu kesin).

Şeyh Ma'ruf dini eserler alanında oldukça üretken bir yazardı. Şeyh Halid olayından ziyade, daha önce de bahsettiğim ve bir nevi 'Ağdasız Arapça' diyebileceğim, *Kitâb-ı Ahmedi* ile hatırlanmaktadır.[63] Münacaat kısmından sonra uyaklı bir biçimde yazdığı önsözde çok öz bir biçimde, 'Kürtçe yazdığım bu kitapta, oğlum Ahmed Arapça kelimelere aşina olsun diye Arap dilinden bahsettim; bu yüzden kitaba 'Ahmedî' ismi verdim' demektedir. Kitabın çocuğun doğumundan üç yıl önce anne ile babanın (tıpkı İbrahim ve Sara gibi) çocuk yapabilecek yaşı çoktan geçtikleri bir dönemde yazıldığını ve bu nedenle kitabı ve oğulun doğumunu birer mucizevi olarak gören biyografi yazarları için bu pek tatmin edici bir açıklama değil. Ancak, babanın doğum tarihi ile çocuğunki karşılaştırıldığında arada, daha önceden de belirttiğim gibi, 39-40 yıl olduğu görülmektedir.

Şüphesiz, ezeli rakibi tarafından bırakılan cübbeyi 68 yaşına kadar hep ikincil konumda kalmış olan Şeyh Ma'ruf giyecek değildi; cübbe, eğitimsiz Kürtlerin tüm hürmetlerinin muhatabı olan seçilmiş evliyaları oğul Kak Ahmed'e kalmıştı. Onun ününü ne zaman, ne de bazı dervişlerinin[64] uygunsuz davranışları azaltabilmiştir. Kürtçe yayımlanan *The Miraculous Acts of Shaikh Kak Ahmad* adlı kitapta, editörü Hacı Tevfik, 'Piremêrd', tarafından kaleme alınmış bir önsöz (editör önsözde, adamının uluslararası ününe vurgu yapmak amacıyla, Kek Ahmed'in Kraliçe Victorya'ya, ona karşı kusur işleyen Hintli Rajah'ı savunan içerikte bir mektup yazdığından ve Kraliçe'nin özür dilemekle kalmayıp mektuba bir de cevap yazdı-

63 Yerli yanyınevleri tarafından kitabın iki ayrı edisyonu yapılmıştır: Rewandız, 1926 ve Süleymaniye, 1939.

64 Aile, 'torunun çocukları' anlamına gelen ve 'eşi benzeri olmayan büyükbanın soyundan gelenler' olarak anlaşılması gereken Hafidzade soyadını almıştır.

ğından bahsetmiştir) ve şeyhin hayat boyu kahyalığını ve hizmetçiliğini yapmış Xwaja Efendi soyadlı Aziz-i Osman Ağa tarafından Farsçadan Kürtçeye çevrilmiş, eski çağların büyük evliyalarınınkine benzer tarzda 80 sayfalık biyografik bilgiler ve anekdotlar yer almaktadır.

Mucize göstermek bir derviş mürşid'in kariyeri için (bazılarına göre) ne gerekli ne de arzu edilen birşeydir ancak pratikte halkın güvenini kazanabilmek büyük ölçüde onun halkı keramet (*karâma*) sahip olduğu konusunda ikna etme başarısına bağlıdır. Kürdistan'da, beklenildiği üzere, bu tür hünerlerin en çok rağbet göreni, insanlara, ateşli silahlara karşı dokunulmazlık verdiğine inanılan, insanların üzerlerine taktıkları ya da parlak kumaştan küçük zarfların içine konularak elbiselerin üzerine dikilen *gulebend* ya da kurşun durduran gibi özel bir isimle anılan muskalar yazabilmektir. Dolayısıyla, *Menakıblar*'da bu konuya geniş bir yer ayrılmıştır.

Şeyh Ma'ruf ölümünden önce, oğluna hacca gitmesini ve orada Kutsal Kitap'taki harflerin değerini, belli numaraların önemini ve bazı pasajların meziyetlerini bilen büyük bir adamın gelişini beklemesini öğütlemiştir. Kak Ahmed bu öğüte uyarak 'Allah ona bu kutsal kişiliği Fas'tan gönderene kadar, üç yıl boyunca Mekke'de beklemiştir.' Kak Ahmed usulüne uygun bir şekilde meziyeti ondan öğrenmiş ancak başkalarına göstermeden önce, edindiği mucizevi yeteneği, aşağıdaki anlatılan şekillerde kendi üzerinde denemiştir.

Süleymaniye'deki büyük camide teoloji eğitimi gören öğrencilere yemek yapmakla görevli bir genç kız, yakışıklı ve sesi güzel bir öğrenciye aşık olur ve tıpkı Potiphar'ın karısının* Yusuf'a yaptığı gibi onu baştan çıkarmaya çalışır, istediğini elde edemeyince de genç Yusuf'un kendine saldırdığını söyleyerek onu ihbar eder. Odadaki görüntü şüpheye mahal bırakmaya-

* Potiphar'ın Karısı: Potiphar, Yusuf'u kardeşleri tarafından atıldığı kuyudan kurtaran Mısırlı tüccardır. İsim sadece Tevrat'ta bu şekilde geçer, hem İncil'de hem de Kuran'da ismi belirtilmemiştir. Yusuf'u baştan çıkaran Potipar'ın karısının ismi de kutsal kitaplarda geçmez. Bazı Arap yorumcular isminin Rahil olduğunu söylerken bazıları da Züleyha olduğunu söylemişlerdir; bu ikincisi XV. yüzyıl Farsça şiiri Yusuf ile Züleyha'da da kullanılmıştır [-ç.n.]

cak biçimde çocuğun suçlu olduğunu göstermekteydi ve bağnaz Ahmed Paşa Baban, genci verilen ölüm cezasından kurtarmak için yoğun bir çaba harcayan (ve işin aslını bilen) Kak Ahmed'i mütemadiyen geri çevirir. Muhafızlar öğrenciyi eli, kolu ve gözleri bağlı bir şekilde infaz edecekleri tepeye doğru götürürken Kak Ahmed eve doğru koşar, babasından kalan hırkayı giyer, koluna gulebendi iliştirir ve infazcılar tam tetiği çekerken yetişip entarisiyle gencin üzerine kapanır. İkisi birlikte yere yığılır. Bütün kent yakılan ağıtlarla inlemektedir. Pişman olan genç kız gerçeği itiraf etmek üzere paşaya doğru koşar. Büyük bir korkuya kapılan paşa, hızla trajik sahnenin yaşanmakta olduğu yere gider ve Kak Ahmed ve gencin sapasağlam bir şekilde ayağa kalktıklarını görür; Ahmed'in kolları hâlâ, hayatını kurtardığı gencin üzerindedir.

Şeyh böylece büyük bir üne kavuşur. Bağdatlı Namık Paşa bu mucizeyi hemen Sultan Abdulhamid'e bildirir ve o da Kak Ahmed'i İstanbul'a davet eder. Bu mübarek adam daveti özür dileyerek geri çevirir ancak Süleymaniye müftüsü eliyle kendisine bir *gulebend* ve hakkında bilgi veren bir mektup yollar. Müftü sarayda büyük bir onurla karşılanır ancak İmparatorluk Sarayında Kadiri tarikatına düşman bir grup, sultanı kendilerine tılsımı bir boğa üzerinde denemelerine izin vermeleri için ikna eder. Allah tarafından muska işe yarar ve kurşunlar boğaya işlemez; ancak sultan, kendisinden başka hiç kimsenin giremediği özel odasına döndüğünde masanın üzerinde Kak Ahmed'in elyazısıyla yazılmış kendisini, gönderdiği talimatlara uymayarak muskayı saçma sapan bir amaç uğruna kullandığı için azarlayan bir mektup bulur. Bu mucizevi mektup kralın uzak diyarlarda yaşayan bu Kürt velinin meziyetlerine ilişkin olarak kafasında kalan tüm şüpheleri ortadan kaldırır ve sultan ondan şüphe ettiği için duyduğu pişmanlığı telafi etmek üzere Şarbajêr'deki beş köyün gelirini kendisine bahşeder. Bunlar; Nodé, Bizênyan, Azaban, Xeracyan ve Wêladar köyleridir.

Editör, yazdığı önsözde Kak Ahmed'in verdiği *gulebend*'in Abdülhamid'in hayatını birden fazla defa kurtardığını iddia etmektedir:

Ermenilerin, Hamidiye Camiinin giriş tarafında bulunan binek-taşının altına, Padişah arabasına binmek için üzerine çıktığı esnada patlamak üzere yerleştirdikleri bomba infilak ettiği zaman, yetmiş ile seksen kadar at arabası ve yüz ile iki yüz arası insan havaya uçmuş ve parçalanmıştı ancak padişahın arabasına koşulan atların burnu bile kanamamıştı. Sultan Hamid arabasına binmiş ve haykırarak; 'Kak Ahmed'in *gulebend*'ini taşıyorum ben; bir bomba kâr eder mi bana?' demiş.[65]

Kaydedilen Menakıblar genellikle aynı türdendir: İntikam (Şeyh Ma'ruf adına okutulan bir mevlid esnasında Kak Ahmed'le ölümden sonraki cezalandırma şekli hakkında tartışma cüreti gösteren İranlı bir Caferi vaizin aldığı, sabah olmadan bu konu hakkında her şeyi öğrenmiş olacaksın cevabı; endişe içindeki müridlerin rüyalarında Görünme; ev sahibinin konuğuna karşı olan hoşnutsuzluğunu ya da ikram ettiği etin İslami usullere uygun kesilmediğini Sezme; Gaipten haber verme; genellikle, efendisinin onun için yaptıklarını ve cömertliğini nasıl karşılayacağını bilmediği durumlarda hizmetçisi için altın para yaratmak ve bunun gibi şeyler. Hikayelerin çoğu oldukça ilginç ancak yer darlığı nedeniyle bunlardan sadece, önceki bölümde bahsi geçen yerel tarihle ilgili bir olayla bağlantısı olan bir tanesini aktaracağım; bu aynı zamanda, her Kürdün Kürt olmayanlara karşı mücadelelerinde, haklı ya da haksız olsun, bir velinin mucizevi yardımını hak ettiği gibi naif bir kanaati örneklemek açısından önemlidir.

Çok gözüpek ve cesur bir aşiret olan Hemawendliler, Türklere ve İranlılara sürekli korku ve dehşet yaşatmaktaydı. Sonuç olarak hükümet onları hile yolu ile bir şekilde Süleymaniye'ye gelmeye ikna etmiş ve sonra da hepsini genç-yaşlı, kadın, erkek demeden bütün aileleri ve hizmetçileriyle birlikte toplu sürgüne göndermişti. Kimisi

65 Bahsi geçen olay, Abdülhamid'e, 21 Temmuz 1905'te Cuma Selamlığında gerçekleştirilmek istenen suikast olmalı. Bkz Sir A.T. Waugh, *Turkey: Yesterday, Today and Tomorrow*, Londra, 1930, sayfa 105 ve Ryan, op.cit., sayfa 41.

> Rodos'a, kimisi Afrika'da Trablus'a ve geri kalanlar da farklı yerlere sürülmüş. Birkaç yıl içinde bütün gruplar sürgün edildikleri yerlerden kaçmışlar. Trablus'tan kaçan grup yol üzerinde savaşa tutuşmuş ve Arap kuvvetleri onları takip etmişler. Bir akşam vakti, Fırat'ın kıyısına varmışlar; karşıya geçmek istemişler ancak ortalıkta ne bir sal ne de bir sandalcı varmış ve düşman hızla yaklaşmaktaymış. Tam o sırada Kak Ahmed'in 'Beni takip edin' diyen sesini duymuşlar. Bunun üzerine, sesi takip etmişler ve bir de ne görsünler karşılarında; kıyıya bağlı bir sandal. Gruptaki herkes karşıya geçmiş. Düşman nehre ulaştığında sandalın öbür karşı kıyıda olduğunu görünce çılgına dönmüş. Bütün Hemawend, her bireyi dahil, bu hikayeyi bilir ve anlatır.

Mewlana Xalid, Nakşibendi tarikatını Güney Kürdistan'a tanıtan ilk kişi olması itibariyle derviş tarikatları tarihinde önemli bir yere sahiptir. Caf aşiretinin Mikaili kolundandır ve 1779 yılında Qaradag köyünde dünyaya gelmiştir. Önce babasından daha sonra da Senne, Süleymaniye, Bağdat ve başka yerlerdeki çeşitli alimlerden ders aldıktan sonra 26 yaşında hacca gitmiştir. Daha sonra Mekke'den Hindistan'a geçerek, Rich'in de değindiği gibi, çalışmalarına Delhi'de, kendisini tarikata kabul eden Şah Abdullah'ın rehberliğinde devam etmiştir. Şah Abdullah kendisine icazet vermiş ve onu öğretiyi başkalarına da ulaştırmakla görevlenmiştir. Delhi'den eve dönüş yolunda Senne'de birkaç ay kalmış ve eski hocasını tarikata katmıştır. Tahminen 1808 yılında, Irak'a döndükten sonra Süleymaniye'de ve Bağdat'ta ikamet etmiş ve gerek alt sınıflardan gerekse üst sınıflardan, toplumun bütün kesimlerince büyük saygı gösterilen bir mürşid olmuştur.

1820 yılındaki olaydan sonra Süleymaniye'ye bir daha dönmemiştir. Kadiri tarikatından olan rakibine yenildiği ise herkes tarafından kabul edilmemektedir. Hatta bir keresinde bir Nakşibendi müridi bana gerçeğin tam tersi olduğunu söyledi ve şöyle devam etti, 'Şunu bilmelisin ki Şeyh Ma'ruf, Şeyh Halid'den hep nefret etmiştir. Bir gün aynı zamanda öğrencileri

olan oğulları Kak Ahmed ve Talabanlı Şeyh Abdurrahman'a[66] gidip o büyük insanı öldürmelerini emreder. Emri alan oğulları onu öldürmek üzere yola koyulurlar ancak hedeflerine yaklaştıkça dizlerine felç iner ve yönlerini eve doğru çevirdiklerinde felç dizlerini terkeder. Bunu aşmak için kendi tarikatlarından öğrendikleri bütün formülleri denerler ancak bir faydası olmayınca başarısızlıklarını anlar haber vermek üzere geri dönerler. Ma'ruf onları tekrar gönderir ancak bu sefer de gözlerine perde iner. Böylece ısrar etmenin faydasız olduğuna karar verirler ve bu defa da takva sahibi hacılar olarak bu veliye saygılarını sunmaları gerektiğine karar vererek yollarına devam ederler. Huzura çıktıklarında Kak Ahmed, loş ışıkta beyazlara bürünmüş birini görür ve ateş etmek üzere silahını ona doğrulttuğunda eline felç iner. Sonunda ikisi de yerlere kapanarak öldürmek niyetinde oldukları adamın ayaklarını öperler, onları Nakşibendi tarikatına kabul etmesi için ona yalvarırlar. Xalid onların dileklerini kabul eder ancak rüyasında Şeyh Abdülkadir Geylani ona geleceğinin Suriye'de olduğunu söyleyince oradan ayrılmaya karar verir.[67] Süleymaniye'den ayrılış nedeni her ne olursa olsun, Süleymaniye dışında itibardan düştüğüne dair en ufak kanıt yoktur. Genç bir yaşta, kırk yedi, öldüğü 1826 yılına kadar önce Şam'da ardından da Bağdat'ta ünü yayılmaya ve perçinlenmeye devam etti.

Benim zamanımda yaşayan en önemli Nakşibendi mürşidleri, üçünden de ilerleyen bölümlerde bahsedeceğim, Kerküklü Seyid Ahmed-i Kanaqah ve Hewramanlı şeyhler Husameddin ve Alaaddin'di. İlki Berzenci ailesinin Sergelo kolundan olup soy ağacının sol tarafında yer almaktadır. Diğer ikisi ise önemli bir pazar merkezi olan Tawêla köyünün ileri gelen Ağa ailesinden Şeyh Osman Siraceddin'in torunları olan Seccade şeyh-

66 Bölüm XVIII'e bakınız.

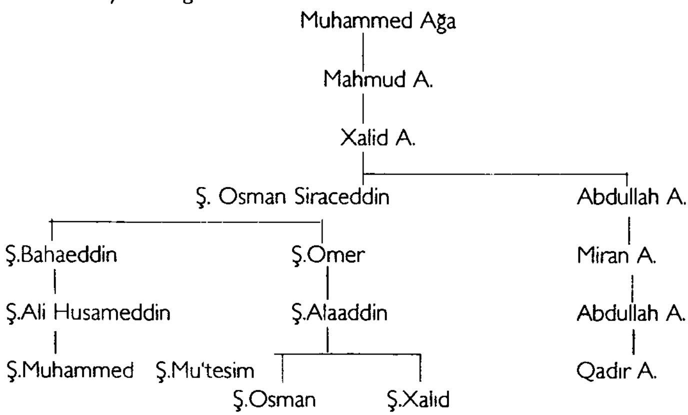
67 Bu konuda herhangi bir uyuşmazlık yoktur. Şeyh Abdülkadir gibi büyük bir veliye duyulan hürmet ortaktır, sadece kurduğu derviş tarikatının üyeleriyle sınırlı değildir. Kişinin iki tarikata birden girmesi az rastlanan birşey değildir. *Kak Ahmed'in Menakıbları*'nın yazarı, hayatının sonraki yıllarında kahramanının [Kek Ahmed]'in en iyi ilişkilerini, Şêx Xalid'ın en önemli halefi olan Biyareli Şeyh Osman'la geliştirdiğini karşılıklı olarak birbirlerinin tarikatlarına girdiklerini yazar.

leri idiler. İran tarafındaki etkileri belki de Irak tarafındakinden daha fazladır.[68]

Çoğunluğu Halepçe'ye komşu bir biçimde sınırın İran tarafında yaşayan bir başka önemli seyid hanedanlığı, yılın hangi zamanı olursa olsun -buna kış da dahil- oturduğu her yerde gül ve çimen bittiği söylenen Zaholu Pir Hıdır olarak bilinen ünlü bir velinin soyundan geldiklerini iddia etmektedirler. Bir keresinde bana, gerçek isminin S. Şehabeddin olduğu ve türbesinin halen, sınırda bulunan Bamo dağı eteklerinde olduğu söylenmişti. Soyundan gelenlerin, bölgeye gelen Şah Abbas'ın (1587-1629) ona kızını verdiği iddiası onun 17. yüzyılın ilk çeyreğinde buralarda yaşadığına ve Berzenci Baba Resul'ün çağdaşı olduğuna işaret etmektedir.

Güney Kürdistan'da Gilli Şeyxaniler ve Arap boyuna mensup Na'imler gibi başka seyid aileleri de bulunmaktadır ancak bunlar siyasi anlamda pek bir öneme sahip değildirler. Talabani ailesine mensup Seccade şeyhlerinin rolleri dini olmaktan ziyade aşiretseldir ve onlardan, Kerkük livasındaki aşiretlerin ve yönetimin durumunu incelediğimiz bölümde bahsetmek çok daha iyi olacaktır.

68 Tawêlalı Kadir Ağa tarafından bana verilen aşağıdaki soyağacı, ailesinin en önemli üyelerini göstermektedir.

Türklerin idaresi altında Süleymaniye livası batıda Çemçemal (bir önceki bölümde tanıtıldı), güneydoğuda Halepçe, ortada ve güneyde merkez, kuzey-doğuda Şarbajêr ve en kuzeyde de Pişder ya da Mu'murat el Hamid olmak üzere beş kazadan oluşuyordu. Erbil'in 1918'de Şeyh Mahmud'un hakimiyetine verilen kazalarından sadece Pişder'in batısında bulunan Ranya'nın idari konumu Nisan1919 sonrasında da değişmeden aynen devam etti. Süleymaniye'nin Pişder dışındaki bu kazalarının her birinin başında İngiliz bir siyasi subay bulunmaktaydı. Pişder ise Ranya'daki APO'nun genel gözetimi altında Pişder aşiretinin başı olan Babekr Ağa tarafından yönetilmekteydi. Kendisine kaymakam ünvanı verilen Babekr Ağa'dan ileriki bölümlerde çokça bahsedeceğim.

Süleymaniye'nin normal nüfusu yaklaşık olarak 10 000 civarındaydı; bunlardan 9000'i Müslüman Kürt, 750'si Yahudi ve 120'si Keldani Hıristiyan idi.[69] Belediye idari kolaylık için livayı yedi semte (gerhek) ayırmıştır: Goyza, Malkendi, Kaniyaskan, Dargezin, Serşeqem, Çiwarbax ve (bir Yahudi semti olan) Culekan. Bunların içerisinden Dargezin oldukça ilginç bir hikayeye sahiptir. Yerli ahali buranın, Hemedan'dan aynı isimli bir semtten Şii çoğunluğun zulmü nedeniyle kaçan bir grup (altı ya da yedi) Sünni aile tarafından kurulduğunu belirtiyor.

Süleymaniye savaştan önce önemli bir tüfek üretim merkeziydi. Kürdistan'ın, İran sınırının her iki yakasında bulunanların büyük bir kısmı silah ihtiyacını buradan karşılardı. Mark Skyes (1902) burayı ziyaret ettiği dönemde Martini-Peabody'ların takdire şayan imitasyonlarını yapan en az yüz elli işinin ehli tüfek imalatçısının var olduğundan bahseder. Bizim gelişimizle birlikte bu zaanat yavaş yavaş ölmeye yüz tuttu ancak fişekler bir süre daha bakkaldan alınan ürünleri ve diğer malları tartmak üzere standart bir ölçüm aracı olarak çarşıda

69 Bu rakamlar Belediye'nin, nüfusun 1918-19 felaketinden sonra yavaş yavaş normale dödüğü 1925 yılı kayıtlarından alınmıştır.

kullanılmaya devam etti. Büyük tüccarlar genel olarak tütün sanayii ile ilgileniyorlardı ancak küçük tüccarlar arasında en az Bağdat, Kerkük ve Musul'la olduğu kadar İran'da bulunan Bane, Saqiz ve Senne ile de ticaret yapan kimseler vardı.

Zamanında kenti ziyaret düzenlemiş olduğunu belirttiğim İngiliz seyyahlardan hiç birisi kentin dış görünüşü hakkında yapmacık bir şekilde methiyeler düzmemiştir; ve benim günlüğümün giriş kısmı da bu konuda bir istisna teşkil etmemektedir. 'Dünyadaki en ümit kırıcı yer; kentin büyük bir kısmı harabe halinde ve nereden bakarsanız bakın kent çamurdan evlerin toplamından başka birşey değil; ... edindiğim tek izlenim yıkılmış duvarlar, dağılmaya hazır samaların ve çamurdan damların unufak kalıntıları; ... dış görünümü iyi olan neredeyse tek yapı kentin batı girişinin yakınlarında bulunan Kak Ahmed Camii; caminin sade, gösterişsiz ama yine de etkileyici bir görünüme sahip olan minareleri parıltılı desenlerle süslenmiş. Tepedeki küçük kubbe ve şerefe için de yeşil ve beyazdan kiremitler ve tuğlalar kullanılmış.' Ancak daha sonradan keşfedeceğim gibi bu ilk izlenimler gerçeği bütünüyle yansıtmaktan uzaktılar. Dışı çamurla sıvanmış duvarların ardında İran stilinde fırınlanmış tuğlalardan inşa edilmiş, içlerinde şirin bahçelerin, asmadan çardakların, su arklarının ve turkuaz renkli görüntüsüyle bile insanı serinleten su sarnıçlarının olduğu büyük malikaneler bulunmaktaydı.

Duvarların ardında gizlenmiş bu güzelliğe rağmen kentin acınacak durumda olan görünüşüne pek şaşırmamak lazım; geçen yıldan beri ticaretin durmuş olması, tarımın ihmal edilmesi, Türk hükümetinin haraç mahiyetinde topladığı paralar ve son olarak yaşanan şiddetli kıtlık büyük insan kaybına ve hayvan telefine sebep olmuştu. Kasım 1918'de kente varan Noel terk edilmiş evlerde ve caddelerde boylu boyunca yatan cesetler görmüş ve hatta bazı yamyamlık olaylarına bile rastlamıştı; durum o kadar kötüydü ki normal nüfusun üçte ikisinden fazlası yok olmuştu. Aynı şekilde çevre köylerdeki nüfusun da üçte ikilik bir kısmının öldüğü ya da kaçtığı görülüyordu. Noel'in oraya gönderiliş amacı açlara ve çıplaklara yiyecek

ve giysi temin etmek ve çiftçilere tohum ve çift sağlamaktı. Hiçbir zaman unutulmayan bu insani yardımlar sonraki yıllarda büyük bir minnetle anıldı; ancak belki de bu konudaki en dokunaklı teşekkürler yirmi yedi yıl sonra yöreyi son defa ziyaret ettiğimde şerefime verilen resepsiyonda devlet yetkilileri tarafından yapılan konuşmalarda edilmişti.

Kenti temizleme ve kente bir çeki düzen verme işlemi isyanın patlak vermesiyle kesintiye uğramıştı. Bu nedenle isyan bastırıldıktan sonra bir süre daha bu büyük pisliğin içinde yaşamaya devam ettik. Halktan alınan vergilerle inşa edilmiş olan, dolayısıyla halk tarafından sürekli boşaltmamız istenen, eski siyasi büronun bulunduğu ortaokul binasını askeri karargah olarak değiştirdik. Siyasi büroyu ve yemekhaneyi de ayaklanmama sırasında İngiliz personelin hapsedildiği yer olarak bahsettiğimiz 'Debo'ya taşıdık. Burası tıpkı İran kervansarayları gibi içinde binaların bulunduğu, etrafı duvarlarla çevrili koca bir kasvetli yapı idi; tıpkı varoşlardaki gibi içiçe geçmiş kalabalık odalarda Kürt uşaklarla, Hindistanlı kadastro memurlarıyla, nöbetçilerle, katırcılarla, ambarcılarla ve mekanın diğer geçici sakinleriyle kucak kucağa yatarak adeta akraba olmuştuk. Odamda mobilya babından yalnızca bir kamp yatağı bir de çıplak beton zemin üzerine yerleştirilmiş çadır bezinden bir su kovası vardı; ve fenerin ışığı o kadar zayıftı ki karanlık bastıktan sonra birşeyler yazıp okumak neredeyse imkansızdı. Gündüzleri sinekler geceleri de tatarcıklar bitimsiz bir işkence kaynağı idi; tüm meslek hayatım boyunca orada geçirdiğim iki günden daha rahatsız edici bir dönem hatırlamıyorum; gündüz ve gece ya içerideki yatağımda ya da Debo'nun açık verendasındaki karyolamın üzerinde şiddetli baş ağrısı, yüksek ateş gibi semptomları olan tatarcık hummasından muzdarip bir şekilde yatıyordum. Üstüne üstlük bir de Kürdistan'ın 'kara rüzgarı' *rhesheba* [reşeba] döşek çarşafımı, yattığım yastığı; yüzümü, gözümü, kulaklarımı Doğu'da bir avluda bulunabilcek alışılmış pislikler olan saman çöpleri ve kir tabakalarıyla dolduruyordu.

Rhesheba Kürdistan'ın birçok bölgesinde etkili olan bir rüz-

gardır ve bu nedenle Kürdistan'a ilişkin iklim değerlendirmelerinde akılda bulundurulması gereken önemli bir unsurdur. Yazları sıcak eser ve insana rehavet verir, tıpkı Mısır'ın *khamsin*'i ya da aşağı Irak'ın *sharji*'si gibi; kışları ise oldukça sert ve soğuk eser. Bölgeye seyahat düzenleyen birçok seyyah tarafından bu duruma ilişkin çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Kendi tecrübelerime dayanarak rüzgarın etkisinin en yoğun hissedildiği yerlerin güney-batı yönünde uzun bir dağ sırtının bocasında kalan yerler olduğunu söyleyebilirim; rüzgar büyük bir hışımla kuzey-doğu yönündeki doruklardan gelir ve vadinin biraz ilerisinde etkisini tamamen yitirene kadar dağ yamaçlarından aşağı doğru akarak ilerler. Süleymaniye ve Koy tam bu konumda bulunan yerlerdi. En az iki üç defa damda uyuyorken üzerimden uçan yatak takımımı getirmek üzere sokağa çıktığımda kamp yatağım tıpkı bir kibrit çöpü gibi havalanmış ve avluya uçmuştu. Bu nedenle *rhesheba*'mn olduğu akşamlar bütün boğucu sıcağa rağmen aşağıda içeride yatmak çok daha akıllıcadır.

Kenti yeniden ele geçirdiğimiz ilk bir iki hafta boyunca tüm vaktimi isyanın nedenlerini ve hangi şartlar altında gerçekleştiğini araştıran askeri bir tahkikat komisyonu almıştı. Nasıl bir sonuca ulaştığımızı büyük oranda unutmuş olsam da (vakit kaybından dolayı duyduğum kızgınlığın dışında) sabahın altı buçuğundan öğlenin beşine kadar sıcak ve nemli bir havada oturup çalıştığımız hâlâ dün gibi aklımda; tüm gün boyunca sadece saat on iki civarında kısa bir mola verirdik ve komisyon başkanımız tüm çalışma saatleri boyunca başını masaya dayayarak kollarının arasına gömer ve uyuklardı; ben de soruları ve sorulara verilen cevapları, onları elyazısıyla kayda geçiren komisyonun diğer üyesi Albay B.... için harfi harfine çevirirdim.

İsyan bastırıldıktan sonraki ilk görevimiz Toplama birlik alayını yeniden oluşturmak ve polis teşkilatını yeniden örgütlemekti; bu nedenle akşamları, tahkikat komisyonu oturumlarından sonra, general tarafından seçilmiş olan askerlere yeniden sadakat yemini ettirilmesi merasimine başkanlık ediyor-

dum. Bu adamların hiçbirisi isyana kendi istekleriyle destek vermemişlerdi; hatta aslına bakılacak olursa Mahmud'un kendi kardeşi, Toplama birliklerin komutanı Albay Şeyh Kadir İngiliz eğitimcilerin başı olan Binbaşı A.M. Daniels'i birkaç gün evinde saklamıştı; uzun yıllardır kentin siyasi hayatında önemli bir yere sahip olan karısı Hafza Han'ın da[70] kayınbiraderinin adamlarından herhangi biri ona bir zarar vermesin diye Daniels'in kapısının karşındaki koridorda yattığı söyleniyordu. Ancak buna rağmen hem Kadir hem de karısı yardım birlikleri kente ulaştığında kaçmışlardı ve onlara verme yetkisinde olduğum güvenli geçiş iznini de korkularından kabul etmemişlerdi.

Kentte bulunan en kıdemli Kürt subayı Binbaşı Rıza Bey idi, kendisi birden çok kere, Türklerle yapılan mücadelerde yer almıştı. Şimdi de Başkomutan General Sir George MacMunn tarafından sadık hizmetlerine karşılık olarak kendisine onur kılıcı verilecekti. Aynı zamanda çok iyi bir hikaye anlatıcısı olan Rıza Bey akşamları birlikte vakit geçirmek için oldukça ideal bir arkadaştı. İsyan nedeniyle bir gerileme sözkonusu olsa da, o dönemde, ülkenin kendi insanlarına idari sorumluluklar tevdi etme konusunda, işgal yönetimi kurduğumuz bölgenin geri kalan kısmından daha ileri bir durumdaydık ve Binbaşı Rıza Bey askeri görevlerini bırakır bırakmaz Şarbajêr'e siyasi subay olarak atandı.

Diğer subayların bir çoğu da görmüş geçirmiş adamlardı. Hepsi yetenekli birer asker olmalarının yanısıra Türk ve İran edebiyatına hakim insanlardı da. Burada bunlarından her birinden ayrı ayrı bahsedemem. Ancak ileride çok iyi dostum olacak bir tanesinden bahsetmeyi gerekli görüyorum. Bu kişi aynı zamanda Kürtçe çalışmalarımı devam ettirmemde büyük pay sahibi olan bir insandı. Süleymaniye'deki günlerimin sonuna doğru Türkiye'den daha yeni dönmüş olan yabancı biri tarafından ziyaret edildim. Kendisi Süleymaniye'ye daha yeni

70 Eğer bir kadın önde gelen ailelerden birine mensupsa isminin sonuna erkekler için kullanılan 'Han' ünvanı getirilir; ancak isminin kullanılmadığı durumlarda kendisinden 'Hanım' olarak bahsedilir.

gelmiş olduğu için yukarıda bahsettiğim olayların hiçbirine katılmamıştı. Oldukça zarif bir Türkçeyle adının Tevfik Vehbi olduğunu söyleyerek kendisini tanıttı; ve Sivil İdare Amiri olduğunu söyledi. Kendini ifade etme yeteneğinden öylesine etkilenmiştim ki hemencecik Ranya'daki siyasi subay koltuğuna geçmesini tavsiye ettim. Bu makam o sırada, Babekr Ağa'nın da yardımlarıyla, isyan süresince kenti elde tutmayı başaran ve terhis olmak üzere olan Yüzbaşı R.E. Barker tarafından doldurulmaktaydı. Ben ayrıldıktan sonra görevi kabul edeceğine inanıyordum ancak onu bir dahaki sefere gördüğümde yeni kurulmuş olan Irak ordusuna subay yetiştirmek için Bağdat'ta Sandhurst hattı üzerinde kurulmuş olan Askeri Kolejin ilk komutanı olarak görev yapıyor buldum. Kendisi şu anda Irak Senatosu'nun bir üyesidir.

Toplama birlikler çoğu gece Debo'nun önünde bulunan açık alanda dans etmeye çıkıyorlardı. Genel olarak ne müzik ne de yapılan dans hakkında yeterli bir bilgiye sahip olmadığım için Süleymaniye'nin *chopiy*'sine ilişkin doyurucu bir tanımlama yapamayacağım. Ancak görebildiğim kadarıyla buradaki danslar Kürdistan'ın Batı İran'da ve Asyatik Türkiye'de bulunan kısımlarında sergilenen danslarla büyük bir benzerlik gösteriyordu; hatta belki de aynısıydı. Her dansın kendine özgü bir ismi var. Ancak oyunlar arasındaki farklılıkların her zaman adım sayılarından mı yoksa melodi ya da müziğe eşlik eden şarkı sözlerinden mi kaynaklandığından tam olarak emin değilim. Ancak tüm bu oyun çeşitlerinde ortak olan bir nokta vardır; o da oyuncular elleri kalça seviyesinde duracak şekilde kollarını iki yana bırakarak bir sıra oluştururlar; müzik iki ya da daha fazla zurnacı tarafından çalındığı için hiç durmadan devam edebilir; zurnacılara bazen davulcular da eşlik eder. Şağ baştaki oyuncu ekip başıdır (*serchopiykêsh*) ve hem o hem de sol dış başta bulunan oyuncu oyun süresince boşta kalan elleriyle müziğin ritmine göre birer mendil sallarlar. Oyun sırasında atılan adımlarla sıra ileriye, geriye ve yanlara doğru salınır. Yorularak oyundan çıkmak isteyen ya da oyuna yeni girmek isteyen oyuncular oyunu herhangi bir kesintiye uğrat-

maksızın bunu yapabilirler. Bu oyunlar içinde en yaygın olanı müziğin çok ağır bir ritimle çaldığı, insanların yarım daire şeklinde sıralandığı ve her bir oyuncunun daireyi en az bir kez tamamlayacak şekilde döndüğü *Rhoyne* oyunudur. Değişik zamanlarda ve değişik mekanlarda kaydettiğim diğer oyunlar da şunlardır: *Sêpêyiy*, üç adım; oyuncuların omuzlarını birbirine dayayarak oynadıkları *Milanê*; adımların hızlı ve belirgin bir şekilde sıçranarak atıldığı ve sonunda oyuncuların daha kaba bir oyuna çevirdiği *Shêkhaniy*; oyuncuların tam bir daire oluşturuduğu, adını 'Küçük Ayşe'ye' övgüler düzen bir aşk şarkısından alan *Ayishok*. Kadınların, çoğunlukla köy dışında yaptıkları gibi, *chopiy*'e katıldıkları durumlarda oyun *Rhesh-belhek*, adını alır.

Rich'in anlatımlarında da açıkça görüldüğü gibi Süleymaniye'de eskiden beri çok sık açık hava eğlenceleri ve kutlamaları düzenlenirdi ve halk bu kutlamalara büyük ilgi ve katılım gösterirdi. Ancak savaş sırasında ve hemen öncesinde bu kutlamalar eski coşkusunu yitirmişlerdi. İran'da yeni yılın başlangıcı olarak kabul edilen Mart ekinoksunda bütün ahali gruplar halinde bir festival için Serçınar çeşmelerine ve pınarlarının etrafında toplanır. Burada düzenlenen festivalde oldukça gerçek yetkilere sahip olan bir kötü-yönetim efendisi atanır; bununla birlikte bütün normal davranış kurallarının birçoğu çiğnenir ve normal yönetim neredeyse tamamen rafa kaldırılır. Senatör Tevfik Vehbi, Irak'taki Antik Eserler Genel Yönetim Kurulunun bir dergisi olan *Sümer*'de Kürt folkloru üzerine kaleme aldığı yazılarının bazılarında bu gelenekten kısaca bahseder.[71]

> Tayin edilen günün sabahında Süleymaniye halkı kentten ayrılarak festivalin düzenleneceği alanda toplanır. Bir kişi kral olarak tahta çıkarılır ve saray erkanı ile kraliyet muhafızları atanır. Kral bir öküzün üzerine bindirilir ve o önde, saray erkanı arkada kalabalığın arasından geçerek çadırların kurulduğu, divanların oluşturulduğu ve kazanla-

71 'The Rock Sculptures of Gunduk Caves', *Sumer*, cilt iv, No. 2, 1948.

rın dizildiği kampa doğru ilerlerler. Belli kişiler üç gün boyunca süren kutlamalar boyunca koyun ya da keçi derisinden maskeler takarak evcil hayvanların taklidini yaparlar. Başta bulunana tamamıyla itaat edilir. Hatta kendisi festival sırasında orada bulunsun ya da bulunmasın herkese vergi bile koyabilir. Bu kişi bir dahaki gösteriye kadar 'Paşa' ünvanına sahip olur Benim kanaatime göre bu festival, Firdevsi'nin *Şehname*'sinde yazdığı gibi, zalim Ejder-Kral Dehhak'a karşı ayaklanarak onu tahtından indiren ve İran tahtım geri alan Feridun'un başkaldırısının hatırasını canlandırmak amacıyla yapılmaktaydı. Kürtler Feridun'un saldırı emri verdiği ordularına bir ineğin üzerinde öncülük ettiğini söylerler.

Kentteki fiyatları belirleyen ve kente yiyecek sağlayan kişi olan Belediye Başkanı ile doğal olarak birçok münasebetimiz olmaktaydı. Gafur Ağa Dargezin semtinin önde gelen sakinlerinden biriydi ve ilk Hemedanlı mültecilerin birinin soyundan geldiğini iddia etmekteydi; kendi Fars kökenini ispatlamak için de dedesinin Ağa Taha olan ismini örnek olarak göstermiş ve şu açıklamayı yapmıştı: Ağa ünvanı İran'da daima isimden önce gelmesine rağmen Kürdistan'da daima isimden sonra gelmekteydi. Muşir Ağa isminde Hemedan'm Beyzade ailesine mensup bir adam vardı. Kendisini, bir hırsızı yakalamak için bir başka hırsızı görevlendir prensibi uyarınca Kerkük Süleymaniye yolunu koruyan muhafızlara komutan olarak atamıştık. Bu adam Gafur Ağa'nın kızına deli divane aşık olmuştu ve bir an evvel onunla evlenmek istiyordu. Bana da müstakbel kayınpederine başlık parasını düşürmesi yönünde 'emir' vermem için sürekli baskı uyguluyordu. Ne yalan söyleyeyim kendi adıma kentte yetişmiş bir kızın kabasaba bir aşiret adamıyla evlenmeye teşvik edilmesinin ya da böyle birşeye önayak olmanın adil birşey olup olmadığından pek emin değildim ve korkarım sırf bu kaygılarımdan dolayı benden istediği şeyi yapma yönünde pek bir çaba sarfetmedim. Ancak yine de bu iki kişi sonunda evlendiler ve sanırım oldukça da mutludurlar.

Tanıma fırsatı bulduğum diğer bir önemli insan da çarpıcı bir karaktere sahip olan Rabia Han'dı. Doğu'nun bütün kentlerinde yerel otoriteyi yıkıcı entrikalara karşı korumada, ekmek stokunun yönetimin en zayıf noktasını oluşturması gibi bir tehlike her zaman mevcuttur. Fakat Rabia Kürdistan'da eşine sıkça rastladığımız kudretli hanımlardan biriydi. Şeyh Mahmud'dan nefret ediyordu ve yönetime büyük bir sadakatle bağlıydı. Onun bilgece tavsiyeleri ve tüccar arkadaşları üzerindeki mutlak otoritesi sayesindedir ki bu bağlamda karşılaşabileceğimiz bütün güçlüklerin üstesinden gelebildik.

Süleymaniye'de beni ilk ziyaret eden kişilerden biri kentin Keldani papaz idi. Siyah bir papaz cübbesi giyen ve kırmızı takkesinin etrafını sıkı bir şekilde siyah bir türbanla saran bu adam kıyafetini tamamlayan siyah sakallarıyla oldukça ciddi ve ağırbaşlı bir görünüme sahipti. Bana cemaatinin, hepsi de Gozyha semtinde oturan otuz aileden oluştuğunu söyledi; bu ailelerin en alt tabakada bulunanları tütünü balyalamaya yarayan gevşek örgülü siyah çuvalların, *mutábchi*, yapımıyla uğraşmaktalarmış. Cemaatin en önde gelen üyesi bir hayli hürmet gören ve saygın bir tüccar olan Kerim Alaka idi. Bize oldukça yol gösterici tavsiyelerde bulunan bu zatın iki oğlu büromuzdaki en güvenilir yazmanlar arasındaydı; bunlardan biri daha sonra tıp tahsili yaptı ve doğduğu kasabaya tekrar dönerek halkına doktor olarak hizmet verdi.

Söylediğim gibi kentteki Yahudilerin sayısı 750 civarındaydı ve bütün bu nüfus sadece kendilerinin oturduğu bir semtte toplanmıştı. Sağa sola sallanan bir kuyruğa benzeyen bu semt, kentin nehrin aşağı yönündeki uç kısmını meydana getiriyordu; ayrıca burası diğer semtlerden gelen kanalizasyon sularının toplandığı yerdi. Kürdistan'ın diğer kısımlarında olduğu gibi burada da Yahudiler boyacılık, deri tabaklamak ve alkollü içkileri damıtmak gibi en nahoş işleri yapıyorlardı.

Son olaylardan sonra aşiretlere mensup olan birçok insan sadakatini yeniden bildirmek zorunda hissetmişti. Bu nedenle sürekli bir ziyaretçi akını altındaydım. Bölümün sonunda I (a) çerçevesi içinde yer alan, Pişderlerin yöneticisi Babekr Ağa ile

Adile Hanım'ın kocası Osman Paşa'nın kardeşi, göçebe Cafların son büyük yöneticisi olan Mahmud Paşa'nın resmi yer almaktadır. Resim öncelikle aşiret yöneticilerini olmak üzere, bölge insanlarını eğitmek amacıyla Tuğgeneral Morris tarafından Qaliyasan'da düzenlenen bir top sergisi sırasında çekilmiştir. Aynı zamanda birbirine oldukça zıt iki ayrı erkek giyim biçiminin de sergilendiği resim Kürt erkek kıyafetlerini anlatmaya başlayacağımız bir sonraki paragraf için de iyi bir başlangıç noktası teşkil etmektedir.

Başlıca giyim eşyalarının Kürtçe isimleri şöyledir: *Pélhaw* (ayağa giymek için), *kewsh* (genellikle topuksuz olan deri bir ayakkabı türüdür, arka kısmında yukarıya doğru sivri uçlu bir parça yükselir ve ayakkabı tabanı da parmak hizasında ayakkabının burnuna kadar yükselir) ya da *kelhash* (tabanları sıkıştırılmış bez parçalarından oluşan ve üst kısmı da pamuktan dokunmuş olan, İranlıların *malikî*'sine ya da *gíva*'sına benzer) şeklinde olabilir; *gorewiy* (çorap) ya da *gorewiy laskdréj* (uzun çorap); *derpé* (en üstteki kesim yerlerinden kancayla tutturulmuş beyaz, pamuklu don, genellikle pantolonun altına giyilen bu giysi tek başına pek giyilmez); *rhanik* (yerel dokumalardan yapılmış pantolon) ya da *pantolh* (ithal kumaştan yapılmış pantolon); *bendexön* (*derpé* ya da *rhanik*'in düşmesini önlemek için belden ziyade kalça hizasında bağlanan pijama ipi); *binkras* (iç yelek); *kras* (genellikle, tıpkı don gibi, beyaz pamuktan yapılan gömlek); *feqyane* (yere sarkacak uzunlukta olan gömlek kolu, ancak genellikle ceketin üzerinden dirseğe kadar katlanılarak ya da iki uç boynun arka kısmında birleştirilerek giyilir); *suxme* (bir sonraki tanıtacağımız elbisenin altına giyilen ceket); *choghe* (*suxme*'nin üzerine giyilen bir tür cekettir, pantolonun içine ancak donun üzerine bırakılır); *pishtén* (bazen uzunluğu birkaç metreyi bulan ve genellikle pamuktan bir basma parçasının bükülerek ip şeklinde örülmesiyle oluşturulan ve belin etrafına sarılan kemerdir);[72] *pestek* (ceketin üzeri-

72 *Pishtén* belin etrafına sarılırken hep aynı yönde hareket ettirilmez. İp şeklinde örülmüş kumaşın bir ucunun yaklaşık 45 cm'lik kısmı vücudun önkısmında yukarı yönde çevrilir, kemerin geri kalan kısmı kolayca tutabilmek açısından ke-

ne giyilen kalın keçe yelek); *klhaw* (külah) ya da *teple* (sert keçeden yapılma şapka); *mézer* (bazen bir bazen iki ya da üç adet 'dört köşeli kumaşla' sarılı bir takkeden ya da bir şapkadan oluşan türbandır, bu 'dört köşeli kumaşlar' pamuklu kumaştan dokunmuş olursa *camane*, İran'da gri ve siyah çizgili ipekten veya Bağdat'ta parlak renkli ipekten dokunmuş olursa *mishkiy*, her ikisinin birden giyildiği durumlarda *chefte* olarak adlandırılırdı.); ve son olarak ferenciy (keçeden yapılmış kısa palto), *qapuwt* (keçeden yapılmış uzun palto) ya da Arapların ve İranlıların giydiği 'abá ya da pelerin.

Erkeklerin, sapı fildişinden ya da boynuzdan yapılmış bir hançer taşımaları genellikle adettendir; hançerin baştan sona uzunluğu yaklaşık 41 cm'dir ve uç kısmı yukarı doğru hafifçe kıvrılmıştır. Hançerin kını tahtadan yapılır ve genellikle deri ile kaplanır; ancak bazen kının yapımı için çekiçle dövülmüş gümüş kullanılmakla birlikte bir maden olarak altın bu işte pek kullanılmaz. Hançer kemere takılır. Erkeklerin kullandığı bir diğer aksesuar kullananın vakit geçirmek için elinin etrafında çevirdiği *tezbéh*'tir. Köylüler genellikle, kemere yan tarafından iple bağlanmış bir tütün torbası ile yine kemerin içine konulan ya da boynun arkasından *choghe*'nin içinden aşağı doğru sarkıtılan tütün içmeye yarayan uzun bir boru taşırlar.

Güneyde Arap etkisi kendisini *kewa*'nın (Arapça ismi *zabún*'dur) giyiminde gösterir; bu, boyundan ayak bileğine kadar inen ve her iki yanda ayak bileğinden yaklaşık diz hizasına kadar yırtmacı olan ve uçları vücudun ön kısmında birleşen bir tür cüppedir; uçlar düz bir kuşak ya da ensiz bir kemer (*pish-*

ment gibi halka şeklinde sarılır ve önce belin arkasından sağ tarafa götürülür ve soldan öne doğru getirilir; burada tekrar halka oluşturacak şekilde yukarı yöne doğru sıkıca sarılır ve bir kez daha arkadan öne, soldan sağa olacak şekilde döndürülür; yine aynı şekilde, bu defa sağdan sola, önden arkaya doğru sarılır. Aşağıda kalça seviyesinden (pantolon giyildiği durumlarda kuşak hizasından) başlayan bu sarmal şekilli kuşak ip bitene kadar yukarı doğru bu şekilde sarılır; daha sonra kat kat durumda olan sargılar iyice sıkıştırılır ve ipin iki ucu kuşağın tamamını sıkıca bir arada tutacak şekilde bağlanır. Bu şekliyle otuz cm'lik bir genişliğe ulaşan *pishtén* vücuda sağlam bir destek oluşturur. Ön kısımdaki halkaların birbirine nasıl ekli olduğu Babekr Ağa'nın fotoğrafında açıkça görülebilmektedir.

tén) tarafından birbirine tutturulur. Kewa sade pamuktan yapılabileceği gibi giyenin zenginliğine ve zevkine göre parlak ipekten de yapılabilir. Bir *choghe*, *kewa* ile birlikte giyilmez, onun yerine kısa bir 'Eton' ceket olan *selhte* (favori renk parlak mavidir) ya da Avrupa'dan ithal edilmiş bir ceket veya palto giyilir; İran etkisinin hissedildiği yerlerde Kaşmir şaldan yapılmış benzer bir giysi giyilir. Yukarıdan kesimli pantolonlar *kewa*'nın altına giyilebilirler ancak *derpé*'nin her halukârda giyilmesi gerekir. *'Abá* genellikle tüm bu giysilerin üzerine giyilir. Bu giyim tarzı güneyin kentlerindeki alt sınıflardan insanlar, Caflar, Hemawend gibi Beranan-Binzird hattının güneyinde kalan diğer aşiretler ve bölgenin tümündeki dini şeyhler tarafından benimsenmiş olan tarzdır. Güneyin daha yoksul ya da gösterişe daha az düşkün olan kentli ve köylüleri *choghe* ve oldukça dar ve kısa, ev dokuması sade bir kumaştan yapılmış *rhanik* giyerler; genellikle gri ve sarımsı kahverenginin tercih edildiği kumaşa *buzuw* adı verilmiştir.

Güneyin giyim tarzını anlattıktan sonra sıra, orta kesimin giyim tarzını anlatmaya geldi. Merkeze hakim olan tarz Azmir-Qeresird hattından kuzey yönünde Rewandız'ın bulunduğu enleme kadar olan bölgede varlığını sürdürür. Bu bölge Süleymaniye'nin kuzey kazalarını, Erbil livasının büyük bir kısmını ve buraya bitişik olan İran'daki Sauc Bulak mıntıkasını ve Mukri kırsalını kapsar. Yukarıdan kesimli pantolonlar güneydekilere nazaran daha şalvar kesimlidirler; ithal kumaştan yapıldığı durumlarda *choghe* kalın kapitone bir hale getirilir; *pishtén* oldukça geniş bağlanır ve tüm bunların üzerine *pestek* giyildiği durumlarda giyene kamburu çıkmış bir görünüm kazandırır; doğrusu böylesine sıcak havalarda Kürtlerin böyle kat kat giyinmeleri benim için büyük bir hayret konusudur. İthal kumaşlardan yapılan giysilerin rengi o anda çarşıda mevcut olan malların rengine göre değişiklik gösterir ancak hatırlayabildiğim kadarıyla en çok tercih edilen renkler cam yeşili, koyu bordo rengi ve bilhassa sevimsiz bir görünüme sahip olan hardal rengiydi. *Buzuw* genellikle bisküvi renginde ya da gri şeritleri olan kirli beyaz bir renkte olmaktaydı.

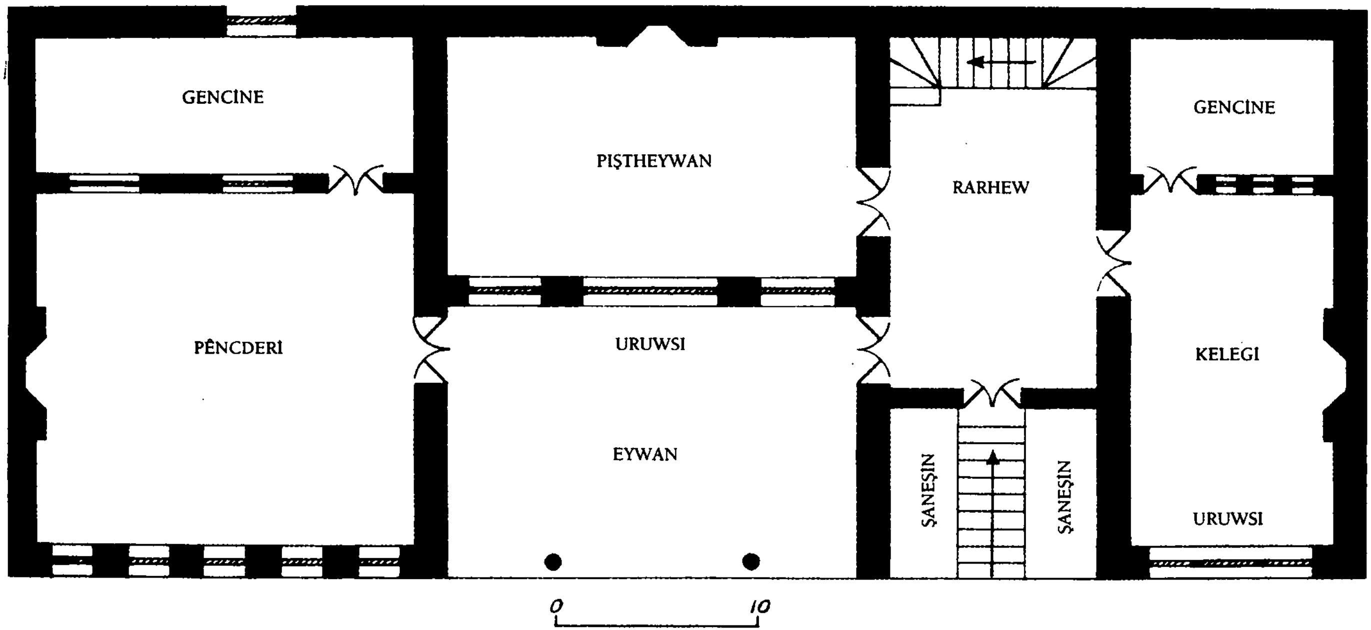
Rewandız'dan kuzeye doğru ve Musul livasının birçok kısmında pantolonlar bol ve düz dökümlüdür ve bazen hafifçe düşük belli de olabilmektedirler. *Choghe* ve *rhanik* neredeyse değişmez bir şekilde yerel *buzuw*'dan yapılır; bu kumaşların en kalitelileri istenilen zevke göre Zaho'daki Yahudiler ve Ermeniler tarafından dokunur; o kadar geniş bir desen ve renk çeşidi vardır ki şaşırırsınız, hatta kumaşın hareleri konusunda bile geniş bir seçim şansına sahipsinizdir. Takım elbiseler biri *choghe* biri de *rhanik* olmak üzere yaklaşık 30 cm genişliğinde iki boy kumaştan yapılır. Kumaşın renkleri düz büsküviden elektrik mavisine (bu rengin boyası zambak köklerinden elde edilir) kadar değişir; kumaş üzerinde isteğe göre değişik renk ve genişlikte çizgiler yer alır ve bazen baklava dilimi ya da diğer türlü desenler de kumaşa işlenir. Kumaşın *choghe* için ayrılan boyunda *rhanik*'tekine nazaran daha fazla süs vardır ve elbise tamamlandığında ceketin yaka ve kol çevrelerine ve pantolonun da ceplerine ve paçalarına nakış işlemek suretiyle fazladan süslemeler yapılır.

Her üç bölgede de erkekler, *kewa* giyildiği durumlar dışında, yolculuk esnasında pantolonlarının paçalarını çoraplarının (gevşek bir biçimde örülmüştür ve doğal bir kirli beyaz renge sahiptir) içine sokarlar öyle ki iyi kesilmiş bir golf pantolonuyla gezmeye çıkmış gibi görünürler. Bazı durumlarda, Rusların etkisiyle, pantolonlar dize kadar gelen binici çizmelerinin içine konulur.

Her yerde insanı şaşkına çevirecek kadar çok çeşitte başlık vardır; ve başlıklar aynı kumaştan yapılmış olsalar bile türbanın bağlanma şeklinden ve hatta külahın ya da takkenin başın üzerindeki duruş biçiminden bunları giyen kişinin hangi yöreden ya da aşiretten olduğunu büyük bir isabetle tahmin edebilirsiniz. Türban genellikle *klhaw*'ın üzerine bağlanır fakat bazı yerlerde *teple*'nin üzerine bağlandığı da olur. Güneyin en ucunda türban Arap *kafiya*'sının yapımı için Manchester'den ithal edilen dört köşeli, damalı pamuk kumaştan yapılmış olan ve başın etrafına sert ve kısa bir biçimde bağlanan tek parça bir *camane*'den oluşur; fakat bazı erkekler *cameneyi*, etrafına baş-

larını çevreleyecek biçimde Arap *'aqâl*'ı ya da başka bir *camane* bağlayarak tıpkı Araplar gibi takarlar. Kuzeye gidildikçe türban daha gevşek bağlanır ve camane bir *chefte* ya da *mishkiy* (hatta bazen her ikisiyle birlikte) ile kullanılarak birçok Caf Beyazadesinin, ruhani olmayan şeyhlerin ve kent soylularının giydiği oldukça geniş, hantal ve taşıması zor bir giyim eşyası meydana getirir. Hewraman'da türban alçak bir *teple*'nin etrafına sarılır. Pişder ve Mukri'de türban bir *khlaw*'ın etrafına sarılan iki *mishkiy*'den oluşur; ancak buradaki *khlaw* külahtan ziyade yeşil, mor ya da turuncu kadifeden yapılmış bir takkedir ve en tepede de püsküller vardır. Dört köşeli *mishkiy* özellikle çok geniştir ve bunun sonucu olarak da türban taşıyanı rahatsız edecek kadar ağır olur. Dört köşeli kumaşlar yerine bazen bir boy normal pamuklu basma kullanılır. En kuzeyde kalın keçeden yapılmış olan *teple* değişik şekillerde olmak üzere tekrar karşımıza çıkar ve bazı yerlerde *teple*'ye sarılan türban kumaşları sürekli üzerlerinde kalacak şekilde bunlara dikilirler.[73]

73 Fotoğraf 1 (a)'da Mahmud Paşa Kaşmir bir palto, çizmelerinin içine soktuğu çoraplar ve yaşlı bir adam olduğu için tek *camane*'li ve hafifliği ile sıradışı olan bir sarık giyer halde görünmektedir. Babekr Ağa'nın fotoğrafı orta bölgelerin tarzındaki epey bol *pantholh*'u, *pishtên*'leri bağlama şeklini, kol ağızlarına bağlanan *feqyane*'yi ve konik *klhaw*'ın etrafına dolanan pamuklu bezden büyük gevşek sarığı resmediyor. Fotoğraf 2'de (a) *choghe*'nin üstüne pestek giymekte ve daha geleneksel bir *miskhis* sarığı takmaktadır. Fotoğraf 2'de (b) S. Taha'nın giysisi orta bölgelerin tarzındadır ama başlığı kendi milli örgü işi "Balaclava"dır ve *choghe*'nin üstüne giydiği kısa ceket sıradışıdır. Şeyh Mahmud (Fotograf 2 (b)) içi dolgulu bir *choghe* ile *camane* ve *chefte*'nin birleşiminden oluşmuş bir sarık takmaktadır, ama *camane* sıradışı bir şekilde açık renklidir. Fotoğraf 6 (a) çoraplarının içine sokulan *buzuw*'dan yapılma üstten kesimli *rhanik*'in bıraktığı 'golf pantolonu' izlenimini sergilemektedir. Fotoğraf 2 (a) güney bölgelerin tarzının en şık örneklerinden birini göstermektedir: İpek *kewa*, orta enlikte bir *pisthén* (üzerine bağlanmış bir kemere dizilmiş tabanca mermileri zorlukla fark edilmektedir), *selhte*, boynun arkasından bağlanan feqyane, en azından bir *camane*'den ve *chefte*'den oluşma gevşek bir püsküllü sarık. Fotoğraf 12(b)'de Şeyh Qadir benzer bir giysiyle görünmektedir, ama en üste beyaz ipekten bir "*abâ*" giymiştir. Fotoğraf 1(b)'de nehrin ortasındaki Hemawendli atlı, boynun arkasından bağlanan bir *feqyane* takmaktadır ve başında Arap usulü '*aqâl*'le sarılmış bir *camane* vardır. Fotoğraf 13 (a)'da önde görülen Ca'feranlı Sa'id Ağa'nın, arkası kıvrılmış kewa'sının altından patiskadan *derpê*'si görülmektedir.

Figür 1. Bir Kürt kent evinin planı. Birinci kat. Ölçek yaklaşık 1: 100

Temmuzun başında Greenhouse ve ben küçük bir ev kiraladık. Kiraladığımız bu ev yazmanlarımızdan biri olan Said Efendiye aitti. Sevimli bir ihtiyar olan Said Efendi artık pek kullanılmayan klasik Farsçayla konuşup yazıyordu ve bundan hiç de gocunmuyordu. Kiraladığımız evin şirin bir bahçesi vardı; bahçenin içinde her bahçede bulunan cinsten kiremitten yapılma bir havuz vardı. Küçük bir su oluğu tarafından sürekli bir şekilde beslenen havuz asmadan bir çardağın gölgesinde yer alıyordu. Ev, biraz sonra genel bir tanımını yapmaya çalışacağım yerel mimarinin şatafatlı olmayan türünün iyi bir örneğini teşkil ediyordu.

Herşeyden önce tipik bir ev ve bahçe, sokağa (*kolhan*) dayanan dış duvarlarla ve başka yerlerde kerpiç briketten (*xisht y kalh*) yapılma ve duvar parmaklığı (*sereswane*) olarak çamurla sıvanmış çalı çırpıyla korunan bir duvarla (*diywar*) baştan sona çevrilmiştir. Bahçeye (*baxche*) giriş ya küçük bir sofa aracılığı ile ya da sıkıştırılmış toprak ve taştan küçük bir sahanlığı (*seko*) ve bank vazifesi gören sedirleri olan eyvan (*dalhan*) yoluyla olur; sofanın dışındaki benzer oturma yerleri *xwacanushyin* olarak adlandırılır. Hemen içeride, eyvanın hizasında tandır (*sertenuwr*), mutfak (*chéstkhane*), banyo (*hemam*) ve tuvalet (*abkhane*) yer alır. Havuzun (*hewz*) yanında muhtemelen akşamları etrafında oturmak için kilimlerin serildiği bir seko bulunur. Evin kendisine bahçeden geçilerek girilir ve ev taş ve kireçten (*berd-u gech*) veya pişirilmiş briketten (*xisht y suwr*) yapılmıştır ve bir giriş katı veya hiçmetçilerin kalacağı odalar, samanlık (*kayén*) ve hatta ahır (*tewiyle*) olarak bölünebilen bodrum (*jérxan*) ile üst kattan (*serxan*) oluşur. Üst kata ya doğrudan bahçeden ya da giriş katını ikiye bölen açık bir holün (*rharhew*) sonundan çıkılan basamaklarla (*pliykane*) ulaşılabilir. Her şekilde merdiven ilk katın odalarını ayıran başka bir *rharhew*'e çıkar. Odalar üçü karşılıklı, ikisi de holün sonunda veya belki de ikisi karşılıklı ve üçü holün sonunda olacak şekilde pek çok şekilde düzenlenebilir. Her şekilde üst kattaki *rharhew*'in bir tarafında oda yerine önü tamamen açık bir sofa (*heywan*) bulunur. İlk kattaki *rharhew*'in ön kısmı da

sofa olarak kullanılır ama adı *shanushiyn*'dir. *Heywan*'ın üstündeki çatı genellikle, çok eski gelenekleri temsil ettiği aşikar olan oldukça klasik formdaki antik sütun başlarıyla (*kotere*) süslenmiş tahta sütunlarla (*kolheke*) desteklenir. *Rharhew*'in diğer tarafında (ya da üç odanın birbirine baktığı bir cephe varsa, *heywan*'ın ilerisinde) ön duvara gömülmüş iki kanatlı üç, dört veya beş penceresi olmasına göre *séderiy*, *chwarderiy* ya da *pêncderiy* adı verilen oturma odası bulunur; eğer sofaya bakan üçüncü bir oda olursa, bu muhtemelen bir *kelegiy*, yani incelikle işlenmiş kepenklerin çekilmesiyle oluşan çerçeveli pencerelerden (*uruwsiy*) cephesi olan bir oda olur. Sofanın hemen arkasında onun ışığıyla aydınlanan odanın adı *pishtheywan*'dır ve yatak odası olarak kullanılabilir. Her odada ve bazen heywan ve *rharhew*'de çoğunlukla bacası olan açık bir şömine olur. Sofanın arkasında tek bir oturma odasından oluşan gayet küçük bir evcik yer alır ve adına *hode-w heywan*, yani 'oda ve sofa' denir. *Séderiy* ve *kelegiy*'in arkasında, birbirine bakan duvarların penceresinden ve ön cephede yer alan odadan veya evin dış duvarındaki kanatlı küçük pencerelerden gelen ışıkla aydınlatılabilen dar yüklükler (*genciyne*) bulunur. Tüm odaların duvarlarının iç yüzü sıvayla kaplanmıştır ve üzerlerinde raf görevi üstlenen kemerli oyuklar vardır. Dam (*serban*) üzerleri önce bir kat ince meşe dalları veya yaprakları olan ince dallarla (*chiluw*), sonra bir kat da kamış veya normal otla (*zel*) örtülen; sonra üzerine yüksekiliği kırk cm'yi bulan toprak yığılan ve son olarak da en üst kısmı, kalınlığı sekiz cm'yi bulan saman çöpleriyle karıştırılmış çamurla sıvanan, ana sütun görevi gören kavak (*spindar*) direklerinden (*kariyle*) ve çapraz çatı kirişlerinden (*darerha*) inşa edilir; dışa doğru çıkıntı oluşturan saçaklara *goswane* denir. Her damda ağır bir kütük veya silindirik ağır bir taş (*bagirdén*) bulundurulur ve yağmur yağar yağmaz su geçirmemesi için bu taş çatının üzerine yuvarlanır. Süleymaniye'de hoş bir gelenek vardır; bahsedilen türden iki veya daha fazla ev ve araziye, yani ihtiyaçlarından fazla *jérxan* odasına sahip olan zengin aileler fakir ailelerin onlarla birlikte yaşamasına izin verirler ve

karşılığında gerektikçe bahsedilen taşı damlarının üzerinde yuvarlamalarından başka birşey istemezler, evdeki böyle sakinlere *jérmalhe* denir. Tek bir ikinci kat odası (*balhexane*) çoğunlukla ilk kattaki *rharhew*'in üstüne inşa edilir ve yatak odası olarak kullanılır. Yazın orta ve alt sınıftan insanlar damlarda uyurlar; günbatımında yatak çarşafları ortaya çıkartılıp kahvelerdekine benzeyen tahta sedirlerin (*textebend*) ya da bezden yapılma hafif portatif karyolaların veya doğrudan çatıya yayılan kilimlerin üzerine serilince ortaya çok renkli bir manzara çıkar; mahremiyet *chiygh*[74] denilen paravanlarla ve tatarcıklar ile sivrisinekleri uzak tutmak için kullanılan ve bu nedenle en ufak bir esintinin bile geçemeyeceği kadar küçük gözenekli olan cibinliklerle sağlanır.

Süleymaniye'de ortalama yükseklikte bir dam dört tarafa da hakim, hayranlık uyandıran bir manzara sunmaktadır, ama benim hafızamda canlılığını en fazla koruyan manzara, vadinin üst kısmından kuzeydoğuya, daha önce bahsini ettiğim şekilde Azmir-Qeresird dağ silsilesinden bağımsız bir şekilde vadide dikilen 3000 metrelik büyük Piremegrun [dağ] kütlesine uzanan manzaradır. Pirèmegrun, güney-doğudan seyredildiğinde sivri uçlu zirve bana çatık kaşlı, ihtişamlı burnu ve gamzeli çenesiyle soğukkanlı, dalgın bir ölüm maskesinin ardından semaya bakan çok yaşlı bir adamı anımsatırdı. Bu açıdan, sonraki yıllarda onu donuk yüzlü bir maskenin ardından, koruyucusu olması gereken şehrin sürekli olarak başına gelen onca felaketi sinsice planlayan kötü niyetli bir dahi olarak düşünmüşümdür.

Bir siyasi subaya uygun hayat standardı hakkında benden bile katı görüşleri olan kişisel hizmetlim Abud, Debo'dan taşınma kararımızdan çok memnun oldu. Kendisi on dokuz yirmi yaşlarında Basra'da sandalcılıkla uğraşan oldukça naif bir

74 *Chiygh* (Luristan'da *chît*) yukarı doğru örülen ve farklı şekillerde aralarından ve etraflarından geçirilen siyah veya renkli iplerle ve tavandan tabana sarkıtılmış kumaşlarla birarada tutturulan kamış ve sazlardan yapılmıştır. Burada verilen zemin planı, Koylu S. Reşid Arif'in büyük bir kibarlık yapıp gönderdiği bir ev planları seçkisine dayanmaktadır.

gençti. Ağabeyiyle birlikte Kumandan siyasi subayın 1915'te Dicle kıyılarından yukarı, kızağımızın arkasında Kut'a kadar çektiğimiz *balam*'ından sorumluydu ve en müşkül durumlarda bile bir an bile olsun yüzündeki gülümsemenin kaybolmaması ve bol, uzun tişörtünün tek leke olmaksızın hep bembeyaz kalması dikkatimi çekmişti. Basra'ya 1918'te yaptığım bir gezide memleketine dönmek isteyen hizmetlim Bushiri'nin yerini alma önerisini kabul etmem, bu nitelikleri nedeniyleydi.

Taşınmamızdan birkaç gün sonra bu Sünni çoğunluklu çevrede, Bağdat yolundan beri midillim 'No Trumps' [Rakipsiz] ile beni takip eden ikinci bir Şii, seyisim Kurban Ali ile ekibimi kurma işim tamamlanmış oldu. Ulaşmış olmak onu da sevindirmişe benziyordu; yolculuğun zorluğu ve ancak tüm emirleri hiçe sayıp büyük bir sadakatle beraberinde eskort olmadan atını ileri sürerek üstesinden geldiği gecikmeler hakkında korkunç bir tasvire girişmeden önce elimi öpmek için öne eğildi. Kendisi üç yıl önce Şuştar'da hizmetime girmiş oralı bir Bahtiyari, yani bir Lor idi ama onun için hep bir eğlence kaynağı olan Arap Abud'un, ona taktığı adla 'Girbun'un, yanında Kürt akrabalarının arasında olduğundan daha az yabancılık çekiyordu. Oldukça yaşlı, basit düşünceli, özellikle kızdığı veya heyecanlandığı anlarda feci şekilde kekeleyen biriydi. 'B-b-bu K-Kürt-t-ler n-ne kad-dar vahşi böyle', derdi, 'giysileri ne komik, valla ayıptır s-söylemesi, ş-şap-pkama i-ilginç bir ş-şeymiş gibi b-bakıyorlar; s-salak S-sünniler, benim gibi dini bütün bir Şiiye, iki defa Müslüman olup olmadığımı sordular; ayıptır s-söylemesi, ata (*asp*) 'eşek' (*ulàgh*) diyen adamlardan ne beklersiniz ki zaten?'[75]

Kurban Ali oldukça iyi bir zamanda gelmişti, çünkü Soane on beş günlüğüne geri dönmüştü ve ben de azalan sorumluluklarımın bir miktar izin verir gibi olmasıyla etrafı gezmek

75 *Ulágh* normalde eşek için kullanılan Farsça bir kelimedir, ama Güney Kürtleri onu sırtına binilebilen herhangi bir hayvan, dolayısıyla da sık sık at için kullanırlar; eşek içinse başka bir Farsça isme *khar*'a karşılık gelen *ker* kelimesini kullanırlar. O zaman moda olan Bahtiyari tipi şapka ise, siyah ya da kahverengi keçeden yapılmış, alçak, tepesi yuvarlak, kenarları olmayan ve türbansız giyilen bir çeşit başlıktı. Pantolonlar ise siyah, düz kesimli ve epey genişti.

için daha büyük fırsatlar bulabileceğimi düşünüyordum.

Ağustos başlarında Greenhouse izne çıktı ve yeniden intizama sokulan Toplama birliklere komuta etmek için gelmiş olan 13. Hafif Süvari Bölüğünden Yüzbaşı H.C.D. Fitzgibbon bana katıldı. Hayat standardımızı biraz daha yükseltmemiz gerektiğine karar verdik ve bu amaçla yüzbaşı önümüzdeki günlerde görev nedeniyle Bağdat'a yapacağı geziden, profesyonel bir aşçı tutmak, çeşitli kumanya sevkiyatı sağlamak ve buradakilerden daha seçkin bir bağbozumunun ürünü olan ve kesinlikle şimdiye kadar idare etmek zorunda kaldığımız içilmesi imkansız Bordoların dışında şaraplar almak için yararlanmalıydı. Ayın sonlarına doğru, ağır tüvit bir spor ceket, içinden bir deri bir kemik bacaklarının eğri büğrü teller gibi fırladığı kısacık haki şort giymiş ve Viktoryen dönemin küçük bez takkelerinden takmış kara kuru küçücük bir yaratık çıkageldi; kendisi tam beklendiği zamanda gelen aşçımızdı. İsminin telaffuzu çok zor, hatta bizim için imkansız olduğundan, kendisini efsanevi Pers kahramanın anısına Rüstem adıyla çağırmaya karar verdik.

Kürt aşçımız haftalar boyunca öğle ve akşam yemeklerinde her gün aynı yemeği, yani domates, bamya (*bamê*) gevrek koyun ya da keçi etinden oluşan bir tür sebzeli yemek sunmuştu, öyle ki artık o yemeği görmeye bile tahammül edemez hale gelmiştik. Rüstem tam biz çıldırmak üzereyken gelmişti de aklımıza mukayyet olmuştuk. Pişirilen ilk yemeğin hazır olduğu anonsuyla birlikte kalbimiz heyecandan hızla çarpmaya başladı. Büyük bir iştahla tencerenin kapağını açtım ve Fitzgibbon'un suratının sanki Medusa'ya* bakmış gibi kül rengine dönüp kaskatı kesildiğini gördüm: Yemek aynı bildik menüden, yani keçi eti, domates ve bamyadan, müteşekkildi. Kendisinden bile daha kötü olan bir aşçının olduğu günlerde buyurgan karakteri ile mutfağın yönetimini eline geçirmiş olan Abud'un ta uzaktaki Goa'dan bizim cordon bleu'ya** işini öğ-

* Medusa: Yüzüne bakanları taş kesildiği mitolojik bir tanrıça [-*ç.n.*]

** Birinci sınıf aşçı [-*ç.n.*]

rettiği ortaya çıktı. Abud için domates[76] olmadan hiçbir yemek tam sayılmazdı ve birkaç gece sonra Rüstem, Culekan semtindeki *'araq* dükkanlarına yaptığı alelade bir ziyaretin ardından ağza konulmayacak bir yemek gönderdiğinde, o gün çarşıda şansına hiç domates olmadığını ve zavallı adamdan samansız kerpiç yapmasını beklemenin akla mantığa sığmayacağını ileri sürerek kendini savunmuştu. Tıpkı kendi kafasındaki diğer bir sürü insan gibi, arada sert sözler işitmesi gerekse de, hayli iyi bir aşçıydı ve bir kere başlangıçtaki güçlükler halledildikten sonra, Ağustosun sonunda ben yerimi devretmek üzere ayrılmadan önce İngiliz ve Kürt meslektaşlarımıza pek çok başarılı ve canlı akşam yemeği partileri vermeyi başardık.

Bu arada memuriyetteki gündelik işlerim umduğumun aksine azalmamıştı, ama gelecek bölümde anlattığım gibi Azmir'den Şarbajêr'e üç kısa seyahat yapmayı başardım.

VIII. ŞARBAJÊR

Azmir'in tepesine ilk defa çıktığımda beni bekleyen manzara, uzaktan kabaca üç tarafı yüksek tepelerle çevrilmiş düzgün içbükey vadilerin oluşturduğu görüntüye çarpıcı bir tezat oluşturuyordu: Dört bir yana uzanan yüksek dağ sırtlarının, devasa payandaların, sırt vermiş kubbelerin, düzgün kenarlı konilerin, sarp kayalık uçurumların ve göğe yükselen zirvelerin oluşturduğu, ilk bakışta belirgin bir örüntüsü olmayan bir yığın; aşağıya bakıldığında yalnızca kuzeybatıdan uzanan, yüksek, hem de 2100 metre yüksekliğindeki *chaîne magistrale*'nin, burada adlandırıldığı şekliyle Surkêw'in zirvesi görülebiliyordu.

Durduğumuz noktanın hemen karşısında, kuzeydoğuya doğru otuz kilometre ileride, doğu yönünde akan üç küçük ırmak, dağ sırasının devamı ile sınırı yaklaşık otuz kilometre boyunca kesiyordu: Şilêr, Qızılce ve Gogasur nehirleri öte ya-

76 Domates Arap mutfağının temel malzemesidir. 1942'deki son savaş sırasında fiyatları kontrol altına alma girişiminin bir sonucu olarak domates uzun süre Bağdat pazarında bulunmayınca Irak Bakanlar Kabinesi istifanın eşiğine getirilmişti.

kada sırasıyla elli, kırk ve yirmi beş kilometre boyunca uzanıyordu. Surkêw'in, Şilêr'in açtığı yarığa ulaştığı yerde sınır çizgisi nehrin etrafından iki havza arasındaki geçidi takip edecek şekilde, İran'ın iç kısımlarına doğru elli kilometre kadar giren bir delta oluşturarak doğuya kıvrılıyordu. Sınır, ticaret merkezi olan Pêncwin köyünün yaklaşık yüz kilometre kuzeyinde deltanın güney kolundan ayrıldıktan sonra, otuz beş kilometre boyunca düzensiz bir çizgiyi takip ederek önce Qızılce'yi ve Gogasur'u kaynaklarından yirmi ve on kilometre ötede kesiyor, daha sonra Gogasur yarığından on kilomete uzakta, artık Hewraman olarak adlandırılan, *chaîne magistrale*'ye tekrar katılıyordu. Sıradağların Şilêr ve Qızılce arasındaki kısmına Larhê deniyordu. Qızılce ve Gogasur arasındaki kesit ise Tariyar olarak adlandırılmıştı. Her iki alan da tamamen Irak toprakları içerisindeydi; Tariyar sık ağaçlıklarla kaplıydı, tepesi düzdü ve pek çok kısmı boyunca yaklaşık 1800 metre yüksekliğindeydi.[77]

Şilêr ve Qızılce sınırın hemen ötesinde birleştikleri yerde Siwail nehrini oluşturuyor; Siwail de birçok kıvrım ve yay çizerek batıya doğru uzanıyordu. Doğu-güney-doğu güzergahından çıkan Gogasur, sağ kıyısında antik Baban başkenti Qelaçıwalan'dan geçtiği yerde buranın ismini alıyor, hemen ardından sol kıyısında, önemi yüzünden olmasa da, bu bölümde anlattığım geziler sırasında çok defa üzerinden geçtiğim için söz etmem gereken Alasiyaw'm adıyla anılmaya başlıyordu. Nihayet aşağıya doğru akıntı yönünde yaklaşık on kilometre ileride ve Şilêr ile Qızılce'nin kavuştuğu yerden düzgün bir hat boyunca yirmi kilometre uzakta, Siwail, Qelaçıwalan ile birleşiyordu. İki nehrin buradan sonra Qelaçıwalan[78] olarak anılan

77 Eğer sınırın bu kadar yakınında güvenlik sağlanabilseydi Tariyar'ın Irak için hayranlık verici bir sayfiye yeri olabileceğini düşünmüşümdür; aslında, Süleymaniye'nin Temmuz sıcaklarından kaçmak istediğinde Rich'e önerilen yer, Tariyar'ın doğu yamacında bulunan Ahmad Kulwan köyü idi.

78 Nehirlerin adlandırılması da en az dağların adlandırılması kadar büyük güçlükler içerir. Zê (Zab), Sirwan ve Tencero gibi belli isimler özel olarak bir nehri belirtmek için kullanılmışlardır ve nehrin çok büyük bir kısmında bu isim geçerlidir. Fakat çok daha büyük bir sıklıkla, bir nehrin farklı kolları falan köy, bölge,

suları aniden kuzeye sapıyor ve inanılmaz kanyonlar açarak sınır boyunda zikzaklar çizerek uzanan Zap suyuna doğru ilerliyordu. Qelaçıwalan'ın kuzeye dönüşü o kadar beklenmedik ve nehirlerin birlikte anıldığı yerel isimler o kadar yanıltıcıydı ki, Maunsell ve Dickson gibi seyyahların mahir gözlerinin aldanması ve nehrin haritalarda yıllarca Azmir-Qeresird'in kuzey yamacı boyunca kuzeybatıya akmayı sürdürüyormuş ve Zap'a Dokan'ın kuzeyindeki Palko adlı derin koyak yoluyla, yani asıl kavuşma noktasının yüz kilometre ötesinde, ulaşıyormuş gibi gösterilmesi hiç de şaşırtıcı sayılmazdı. Hatanın devam etmesiyse doğrusu oldukça ilginçti, çünkü aslında Ker Porter, Rich, Fraser, Brzezowski ve Chirikov nehrin izlediği yolu doğru tarif etmişlerdi; Süleymaniye'deki Sivil Cerrah Dr. M. Halley'in asıl kavuşma noktasını tekrar keşfetmesine kadar yanlış düzeltilmedi.[79]

Güney Kürdistan'ın coğrafyası hakkında daha önce yaptığım genel tasvirde, kolaylık olsun diye Azmir-Qeresird ve *chaîne magistrale* arasında dördüncü bir koşut ırmak boyunun adını vermiştim; şimdi bu konuda fazlasıyla titiz davranmış olduğumu düşünüyorum. Bu dağlar oluşurken, aynı zamanda güçlü bir basınç da oluşmuş ve o ana değin mevcut olan bildik yapının düzenliliğini bozacak güney-kuzey doğrultulu kıvrımlar yaratmış olmalı (2100'er metrelik Daru ve Serşıv tepeleri ile sırasıyla 2220 ve 2325 metrelik Hazarkaniyan ve Gamo te-

geçit ve hatta kişinin suyu (*aw*), veya deresi (*chem, chom*) olarak bilinir. Örneğin, Şilêr, Qızılce'yle birleştiği yerin hemen üzerinde, Çema Reşid olarak isimlendiriliyor, Larhê'nin yukarı kısımları için Rich'e, yakınlarda bulunan köylere istinaden 'Awi Bestan' ve 'Awi Tattan" isimleri verilmiş. Qızılce kaynağının olduğu yerde, İran topraklarında kalan Awi Piran köyünün adıyla doğuyor. Ben, Gogasur'un (nehrin Irak topraklarına girdikten hemen sonra aldığı isim), Sebuwaran (Üç Geçit), Tankabur (Kolay Geçit), Zalan (bir köy) ve elbetteki Qelaçıwalan adı verilen kollarından geçtim; Rich ise Ahmad Kulwan'a giderken nehrin 'Tenguzee' olarak adlandırılan kolu üzerinden geçmişti.

79 G. J. Cilt LVIX (1922), sayfa 146'daki notuna ve Halley'in G. J. Cilt LXXXVI (1935) safya 158'deki 'The Gorge of the Qala Cholan and its Confluence with the Lesser Zab', isimli makalesine bakılabilir. Rich ve Chirikov kendi yazılı tasvirlerinde doğru bir şekilde anlatmış olsalar da, hem Rich'in haritasida hem de sınır komisyonunun 1849'da hazırladığı *Carte Identique*'de aynı yanlış yer almaktadır.

I (a) Mahmud Paşa Caf ve Babekr Ağa

I (b) Hemawend kırsalı

pelerinin oluşturduğu sırtın buna iyi bir örnek olduğunu düşünüyorum). Çizgisel bir uzun rampa oluşturmayan Kurhekejaw, Gojar-Gurgur hattını bir yana bırakırsak jeolojik yapının hakim eğimi aslında güneydoğu-kuzeybatı doğrultulu olmayı sürdürüyor. Gogasur ve Siwail'in suları önce ayrı ayrı doğubatı çizgisinde kesişiyor, derken kavuşma noktasının aşağısında, artık Qelaçıwalan olarak adlandırıldıkları yerde önce geriye kıvrılıyor, ardından Daru-Gamo dağ sırtına paralel olarak batıya doğru dümdüz akıyor. Qelaçıwalan'ın batısında dağ yapısı, bir tarafta Merge ve Bitwên ile diğer tarafta Qeladıza'nın geniş ovalarını ikiye bölen ve kuzeybatıya doğru Asos'un belirgin domuz sırtını oluşturan Gojar-Gurgur'un bel kemiğine doğru yükselen az çok koşut bayırlardan ve dar boğazlardan oluşan oluklu bir kütle halinde normal doğrultusunu takip ediyordu. Bu boğazlardan her birinin, doğu yönünden Qelaçıwalan'a doğru akan suları toplayan meyilleri, batıda, Dokan'ın yukarısında bizzat Zap'a dökülen sulardan ayıran kendi iç havza sınırları vardı.

Larhê-Tariyar'ın batısındaki Qelaçıwalan havzasının tamamı, böylece Şarbajêr[80] kazasını içine almaktaydı; kaza'nın etrafı güneybatıda Azmir, batıda bahsi geçen havza sınırı, kuzeyde Zap ve Zap'ın sınırı belirlediği yerde ona katılan Bane suyu, kuzeydoğuda *chaîne magistrale* ve güneydoğuda Azmir yeraltında kaybolduktan sonra Şarezor ovasının kuzey kenarını sınırlayan alçak tepelerle çevriliydi.

Şarbajêr Süleymaniye'den İran'a uzanan başlıca üç kervan yolunun üzerindeydi. Bunlar, batıdan doğuya doğru sayarsak; ilki Goyzha geçidi üzerinden Cinginiyan'a, oradan da Kurhekejaw'ın kuzey yanından Pêncwin'e; ikincisi, Azmir geçidi üzerinden ve Hemrin ve Şiwekal yoluyla Bane'ye; üçüncüsü, Qeyewan geçidi, Qelaçıwalan üzerindeki Qaşan köprüsü, Mewat köyü ve Zap üzerindeki Tayit köprüsünden geçerek kuzeye, Serdeşt'e gidiyordu.

Listemdeki yedi İngiliz seyyahtan altısı Şarbajêr'den geçmiş,

80 Doğuda Şilêr deltası ve, Tariyar ve sınır arasında 16 kilometrelik bir şerit meydana getiren Kızılca, Halepçe'ye bağlı olan Pêncwin nahiyesinde uzanır.

2 (a) Ehmedi Heme Salıh Beg Caf

ama onların takipçilerinden hiçbiri bunu yapmamış ve 1914 Sınır Komisyonu bu bölgeye ait tüm verileri yalnızca İran tarafında çalışarak elde etmişti; sonuç olarak 1919 yılı itibarıyla bu bölgenin İngilizce'de bulunan en yakın tarihli tasviri Fraser'in 1834'te yaptığı yolculuğun kayıtlarıydı. Cuinet, o muazzam eserini kaleme alırken bu kaynakların yanısıra, Clé-

2 (b) Seyid Taha

ment'in 1856 yılına ait ayrıntılı anlatısı ile Brzezowski'nin 1869'ta yaptığı, ancak 1892'ye kadar yayımlanmayan çalışmasından da bihabermiş gübü görünüyor, çünkü kazanın nüfusunu 6.600 ve merkez ilçenin adını Chiokl (belli ki, Şiwekal'ı Arapça yazılışından almaya yönelik bir girişim) olarak verdik-

ten sonra sadece şunları ekleyebiliyor: '*Ce kaza est peu connu ; on sait seulement que la plupart de ses habitants cultivent la vigne, le riz, le tabac, et les arbres fruitier.* [Bu kaza hakkında çok az şey bilinir. Burada oturanların büyük bir çoğunluğu bağcılık ya da pirinç, tütün ve meyve tarımıyla uğraşırlar.]'

Rotalarını ayrıntılı olarak tasvir eden bu seyyahlar manzaranın heybetine düzdükleri övgüler açısından benzeşmektedirler. Mignan, bu noktada hayli lirik bir anlatımda bulunur: 'Tüm kalbimle iddia ederim ki, Kürdistan tüm gördüğüm memleketler arasında istisnasız en göz alıcı olanı...; bu geçitler hakikaten de, insanın gönlünü kendinden geçmenin sınırlarında dolaşan mülahazalara sürükleyecek kadar ferahlatabilen, varolabilecek en ulu ve en asude tenhalıklar.' Ker Porter 'büyüleyici bir manzara', 'dağlardaki cennet' ve 'Doğu'ya girdiğimden beri gördüğüm kırsal güzelliklerin en zarif örneği' sözleriyle tanımladığı Mewat bölgesinin güzelliği ile genel incelik ve refah havası karşısında çarpılır. On altı yıl sonra Fraser aynı bölgeyi 1831 yılındaki veba salgını ve işgalci İran ordularının her şeyi harap etmesi nedeniyle boşalmış bulacak, ancak gene de 'bölgenin yüce ve heybetli doğası'na var gücüyle methiyeler düzmekten geri kalmayacaktı: 'Benzerini pek az gördüğüm ve daha görkemlisine hiç rastlamadığım ışıltılı renklerin gökkuşağı tanrıçası.'

Güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda yaklaşık 75 kilometre boyunca uzanan kazanın genişliği 30 likometre civarındadır. Kaza kuzeybatıda Mewat, ortada Çıwarte ve güneydoğuda Serochnik olmak üzere üç nahiyeye ayrılır.[81] Kalabalık ve nüfuz-

81 Şu an geçerli olan coğrafi düzenleme bu idi. Cuinet ve bende bulunan 1895 yılına ait eski bir Osmanlı almanağı, Seroçnik'i, Gulambar'a (Halepçe) bağlı olarak gösteriyor; 1919'dan bu yana nahiye siyasi durumun gereklerine göre kimi zaman Şarbajêr'e, kimi zaman Halepçe'ye, kimi zaman da doğrudan Süleymaniye'ye bağlandı. Aşiretlerle ilgili durumların coğrafi gerekliliklere baskın geldiği İşgal yönetimimizin ilk günlerinde, Daru-Serşıv ve Qelaçıwalan arasında yer alıp Pizhderler'in hakimiyeti altında olmayan ve iki büyük köyün ismiyle Saraw-Mirawa olarak anılan dokuz köy, Çıwarte'ye dahil edilirken, Gamo yamaçlarının Siwail tarafında yer alan yaklaşık aynı sayıdaki sınır köyü de Pişderin nüfuzu altına girdi ve Mewat'tan yönetildi.

lu Pişder aşiretinin yönetimi altında olan Mewat nahiyesine ilişkin bilgileri gelecek bölümde bu ailenin adıyla anılan kazayı anlatırken vermenin daha uygun olduğunu düşünüyorum. Çıwarte nahiyesi (nüfus: 18000) Mewat'tan yüksek Daru-Gamo dağ sırtıyla, Seroçnik'ten de (nüfus: 9.500) Tariyar'dan başlayıp Kurhekejaw dağ yığınının en yüksek noktasından geçerek (Keçelberav) Süleymaniye'nin on altı kilometre uzağındaki Azmir'e uzanan düzensiz bir hatla ayrılır; Çıwarte'nin Siwail nehrinin kuzeyinde kalan kısmı kısa bir dönem ayrı bir nahiye kabul edilmiş ve kimi zaman nehrin adıyla bazen de kazanın en nüfuzlu ailesine de ismini veren Şiwekal köyünün adıyla anılmıştır.

Şarbajêr nüfusunun büyük kısmı aşiret bağları olmayan köylülerden oluşur, ancak Kürdistan'ın büyük bir bölümünde olduğu gibi, burada da köyün en saygın ya da en varlıklı toprak sahibi köy ağası pozisyonunu üstlenmiş. Köy Ağası hem gelenekler hem de prestij ölçütleri gerektirdiği için, en yoksul ve pejmürde misafirlere bile açık olan bir misafirhane (*diywexan*) yaptırmış. Bu tür misafirhanelerde kısa süreli konaklamalar için dolaylı veya dolaysız herhangi bir ücret talep edilmiyor; dahası önce aşiret ağasının konumunu anlatırken değindiğim gibi o da kendi geçimini cemaat dolayımıyla sağlıyor. Ağanın, köyün resmi idari sorumlusu olan ve hükümete karşı belli sorumlulukları bulunan muhtarla (*köxa*) aynı kişi olması şart değil. Muhtar koşullara göre ağanın sağ kolu ya da baş düşmanı olabiliyor. Herhangi bir ağanın olmadığı köylerde ise misafirleri ağırlama sorumluluğunu muhtar üstleniyor. Köy camiinin misafirhane olarak kullanıldığı bu tür durumlarda gayri müslim ziyaretçilerin herhangi bir ayrım ya da önyargıya maruz bırakılmadığını söylemeliyim. Köyün en önemli kişisine ait olan misafirhane ya da misafir odası, tanıdıkların, yolcuların ve ziyaretçilerinin gelip kalabildikleri, hatta köylülerin hal hatır sormak ya da iş görüşmek amacıyla bir araya geldikleri bir cemaat kulübü işlevi görüyor. Misafir odasında bulunan herkes onur ölçeğindeki yerlerine göre, en yüksek mevkide olan kişi kapının en uzağında olacak şekilde, duvarın

dibinde kaba bir sıraya göre dizilip sohbet ediyor.

Yerel coğrafyacılar Siwail bölgesini iki kısma ayırıyorlar; Surkêw'in doğu yamacındaki on iki köyden oluşan ve Ma'ruf Ağa'nın adıyla veya Şiwekal olarak anılan Yukarı Siwail ve çoğunluğu Daru-Gamo'nun doğu yamacındaki geri kalan köylerden oluşan ve Süleyman Ağa'nın adıyla veya 'Kinaru' olarak anılan Aşağı Siwail. 'Alan' adı Zap'ın sınır boyunda Qelaçıwalan nehri ile birleştiği bölgede kıyının her iki tarafında bulunan köyleri anlatmak için kullanılır. Sıkça duyulan bir başka bölgesel isim de Barkêw'dir. Barkêw, Larhê-Tariyar'ın hemen batısındaki, kuzeyde Şilêr ve güneyde Gogasur arasında kalan yöreye verilen addır.

Dört kuşaktan beri bölgeyi yöneten Şiwekal ağaları, soylarını buraya Baban hükümdarlarından biri tarafından getirilip sınır beyi olarak atanan Selim Ağa adında birine dayandırıyorlardı. Selim Ağa da kuzeydeki Piran aşiretinin ünlü reisi olan Osman Ağa'nm torunuydu.[82] Ben, bu kişilerin çoğunun köylerin herhangi bir bölümünün yasal sahibi olarak kayıtlı olup olmadıklarını hatırlamıyorum ama, ister Babanlar tarafından atanmaları yüzünden olsun, isterse ağalıklarını belli uzlaşma ve yaptırım temelinde kabul ettirmiş oldukları için olsun, köylülerin bu kişilere vermek durumda kaldıkları örfi gelir nedeniyle ayaklandıklarını hiç duymadım. Bu açıdan Siwail, Pişder ağalarının egemenliklerini zora dayalı olarak kurdukları komşu Mewat nahiyesiden belirgin bir şekilde ayrılıyordu.

Siwail nehrinin güneyindeki Çıwarte'de bulunan pek çok köy ya Şeyh Mahmud ya da onun yakın akrabalarına aitti. Yine de, bu bölgede sıradan çiftçilere ait olan araziler hiç de gözardı edilemeyecek kadar büyüktü.

Bir iki istisna dışında, Seroçık'm tüm köyleri, varlıklı Berzenci ailesinin seyidlerine aitti. Nahiye suyunun güney yarısı, Şarbajêr'in geri kalanının aksine yazın ve sonbaharda tamamen kuruyordu. Bu sebeple buradaki temel iktisadi faaliyet bağcılıktı. Bunun yanısıra yağmur suyuyla yeterli oranda beslenebilen buğday ve arpa tarımı yapılıyor, kimi yerlerde de tü-

82 Piran için bkz. Bölüm XV.

tün tarımıyla uğraşılıyordu. Kavak yetiştiriciliği yaygın olan başka bir iktisadi faaliyet sayılabilirdi.

Nahiyenin Dola Gelal'ın içinde ve etrafında kalan ve güneye doğru Şarezor ve Tencero'nun sularıyla beslenen güneydoğu köşesi ile Barkêw'in bir bölümü, Nawdar (Uçurumdakiler) Gawara (Dışarıdakiler)[83] olarak adlandırılan küçük yarı-göçebe aşiretlerden oluşan ilginç bir gruba ev sahipliği yapıyor. Gelecek bölümde anlatıldığı gibi, bu grup Şarezor nüfusunun, on sekizinci yüzyılda Muradi Caflarımn gelmesiyle birlikte dışarı sürülen bölümünü oluşturuyor. Onlara bu hakaret dolu Gawara ismini veren de, sudan uzak durdukları ve asla yıkanmadıklarına dair yaygın söylentileri çıkaranlar da hiç süphesiz onları sürgüne gönderen işgalciler olmuştur.

Şarbajêr'e ilk olarak belli bir amaç doğrultusunda, kaza yönetim merkezinin yerini değiştirmenin cazip ve istenebilir olup olmadığını araştırmak amacıyla seyahat yapmıştım: Kazanın Türkler'in idaresi altında olduğu dönemde merkez olarak kullanılan Sitak Süleymaniye'ye o kadar yakındı ki resmi yöneticiler en küçük bahaneyle kente inmeye girişiyorlardı. Buna karşılık biz de, merkezi Sitak'tan Gogasur'un kuzeyinde daha merkezi bir yere taşıma niyetindeydik. Büroda yapmam gereken işler hâlâ çok ağırdı. Bu yüzden ancak Cumartesi günü mesai bitttikten sonra yola çıkabilmiştim ve Pazartesi sabahı saat sekize kadar mümkün olduğunca çok şeyi gözlemlemekle yükümlüydüm. 24 Temmuz günü öğleden sonra geç saatlerde yola çıkıp Azmir Geçidi üzerinden dağ sıralarını geçtim. Süleymaniye'nin çorak yamaçlarından oldukça farklı, sık ağaçlıklarla dolu bir yamaçtan inip toplam üç saat süren hoş bir gezintinin ardından Sitak'a ulaştık. Oraya vardığımızda, yerel geleneklerin gerektirdiği üzere, resmi görevliler ve köyün önde gelenlerini köyün hemen dışında bizi karşılamak için hazırlanmış bulduk. Sitak, kavak, çınar ve söğütlerden oluşan bir korunun ortasına kurulmuş yirmi kadar haneden

83 Gruptaki kabileler şunlardır: Bêsari (yedi köy, altmış hane); Çurçani (dört köy, elli hane); Hoz-i Hasani (iki köy, otuz beş hane); Parxi (bir köy, otuz hane); ve Qawilayi (1918 kıtlığından sonra etrafa dağılan yüz aile).

oluşan, etrafı geniş tütün bağları ve küçük buğday ve arpa tarlalarıyla çevrili şirin bir köydü. Şeyh Mahmud'un yönetimi altında, köye kaymakam olarak atanmış Şeyh Muhammed Garip, köyün sahibi, yani ağasıydı. Muhammed Garip Şeyh Mahmud'un kayınbiraderiydi ve Bazyan'da yakalanmıştı.

Ertesi sabah saat altı olmadan tekrar atımıza atlayıp, on kilometre kadar doğuda bulunan Alasiyaw'a indikten sonra, nehrin Gogasur'la kavuştuğu noktaya kadar geniş nehir yatağını takip ederek kuzeye ilerledik, oradan da suyun sığ yatağını takip ederek eski Baban başkenti Qelaçıwalan harabelerinin alt tarafından geçtik. İlkin dalgalanan kuru otların üzerinden hafif eğimli yamaçlarda, derken böğürtlen çalılarının ve asmaların oluşturduğu sık engellerin arasından dik ve taşlı bir patikayı takip ederek ilerlediğimiz diğer bir saatlik yolculuk bizi, yeni kaza yönetimi için uygun bir yer olarak önerilen köye, Çıwarte'ye ulaştırdı.

Muhtar köyün hemen dışında bizi karşılamak için bekliyordu. Alanda bulunan büyük bir caminin geniş çatısına sıralanmış köylüler bizi görünce ellerini göğüslerinde kavuşturarak "Hoşgeldiniz" mesaji verdiler. Önümüze taze ceviz ve badem, henüz tam olgunlaşmamış olgunlukta üzüm, kase kase yoğurt (*mast*) ile içi ayran (*mastaw*) dolu ve yüzeyinde armut ağacından oyulmuş kepçelerin yüzdüğü çanaklar konuldu. Semaverdeki su kaynadığında, İran işi küçük çay bardaklarında sunulan tatlı çay elden ele dolaştırıldı. Karşılama merasimi ve şeref yemeği böylelikle bittikten sonra, meseleyi tatışmaya devam etmek için köyün yukarısındaki pınarın yanıbaşındaki birkaç devasa çınar ağacının serin gölgesinin altına gittik.

Sarsir dağının güneybatı yamacında, 12,000 metre yükseklikte kurulmuş olan Çıwarte'ye çıktığımız bir zaman, aşağıda Gogasur vadisinin etrafından Azmir'e ulaşan muhteşem bir manzarayla karşılaştık. Uzun ince kavakların, dört bir yana dağılmış ceviz ağaçlarının ve devasa çınarların gölgesindeki dutlukların ve bademliklerin arasına saklanmış bu yerin harikulade letafeti karşısında çarpıldım. Kürtler dağ köylerinin yek *hewa*, "tek iklimli", olmasının ovalara kurulan köylere kı-

yasla ne kadar avantajlı olduğunu yüzyıllar önce keşfetmişlerdi. Çıwarte bu civardaki köylerin çoğunun ait olduğu köy sınıfının tipik bir örneğini oluşturuyordu.

Evler yamacın üzerine üç veya dört katlı olarak sıralanmış. Her bir evin samanlık veya ahır olarak kullanılan giriş katı (jérxan), aynı zamanda üst katların tamamen veya kısmen üzerine inşa edildiği yatay bir platform sağlıyor. Üst katın çatısı yukarıdaki evin giriş katıyla aynı seviyede kurulmuş. Bazı yerlerde bu iki evi birbirinden ayıran bir düzleme rastlanabiliyor, bazen de bir evin damı doğrudan arkadaki evin giriş kapısına açılıyor. Böylece, blokların arasında kör bir geçit çıkmadığı sürece, damdan dama geçerek pek çok eve gidebiliyorsunuz. Evlerin yamacın sert toprağı üzerine inşa edilmiş giriş katını oluşturan duvarlar sıvasız, işlenmemiş taş veya briketten yapılıyor. Üst kat duvarları ise daha hafif ve ince malzeme kullanılarak yapılıyor. Yatak odaları sıklıkla, kazıkların üzerinde yükselen ve mahremiyeti sağlamak için etrafına *chigh*'ler çekilmiş, küçük çardak biçiminde ayrı odalar oluyor. Pek çok köy, kışın ve sonbaharda akan sellerle oluşmuş dağ geçitleriyle ikiye ayrılmış durumda ve evler birbirine bakacak şekilde karşılıklı iki yana kurulmuş.

Hemen her zaman köyün aşağı ucunda bulunan cami, genellikle zeminin yetmiş seksen santimetre yukarısında yer alan bir platonun üzerine inşa edilmiş, sofası olan tek bir odadan (*hode-w heywan*) oluşuyor. Bazı camilerde zeminden birkaç basamak yüksekte etrafı alçak bir duvar çevrilmiş bir şadırvan bulunuyor. Yabancılar için başka türlü çok hoş bir mesire yeri olabilecek bu yerlerin tek bir dezavantajı var; su civardaki yerleşim alanlarına oldukça yakın olduğu için insanlarda buraları bir şekilde umumi tuvalet olarak kullanma eğilimi çok güçlü.

Genellikle köyün yukarısında bulunan büyük çeşme, toplumsal yaşamda daha hoş bir işleve sahip. Birkaç asırlık çınarların gölgesinde, işi olmayanların oturup çaycıların sunduğu çaylarını yudumlarken sohbet edip görüş alışverişinde bulundukları bir seko bulunur. Çeşmenin yanı başında, köylülerin

bir başlarına abdest alıp, öğle veya ikindi namazını kılabildikleri, kenarları pırıl pırıl parlayan, büyük, yuvarlak fayanslarlarla çevrilmiş bir sarnıç vardır. Onun yakınında da, kadınların çamaşır yıkayıp dedikodu yaptıkları, bir su kanalı veya ayrı bir dereden beslenen ve etrafı ayrı, sert bir taş duvarla çevrilmiş başka bir sarnıç bulunur. Bol miktarda olduğu zamanlarda, suyun mümkün olduğu kadar büyük bir kısmı, köyün her iki tarafında, meyve bahçelerinin arasından geçen ve tesviyesi ustaca yapılmış kanaletlerle, taraçalandırılmış sebze ve tütün bahçelerine akıtılır. Bazı bahçelerin içinde direkt akar suyla çalışan bir su değirmeni bulunur.

Çıwarte bana yeni bir kaza yönetimi merkezi için fevkalade uygun göründü. Makul ölçüde merkeziydi. Nüfusu yakın zamandaki kıtlık döneminde azalıp yirmi aileye düşmüş olsa da, köy savaştan önce yüz aileye ev sahipliği yapmıştı ve dolayısıyla gelişmeye kesinlikle müsaitti. Oysa Kurhekejaw-Gojar dağ geçidini birbirine bağlayan ve güneyde Gogasur, kuzeyde Siwail vadileri arasında kurulmuş olan Sersır gözlerden uzakta olmanın bir getirisi olarak oldukça güvenli bir yer sayılabilirdi; dahası, 1757 metre yüksekliğindeki zirvesi, o dönem için son derece önemli bir özellik olmak üzere, dört bir yanı gözetlemek için kusursuz bir seyir noktası sağlıyordu. Doğuya, kuzeye ve batıya uzanan rahat yolları vardı ve motorlu taşıtlar için Süleymaniye'den bu yana uygun bir hat bulmanın pek zor olmayacağına kani oldum.

Her Kürt suyun içim özellikleri konusunda uzman olarak doğar ve Sitak'taki toplantıda yer alan alt düzey görevlilerin pek de tarafsız olmayan görüşüne göre, tüm bu avantajlara rağmen, Çıwarte çeşmesinin suyunun *giran* olması, yani insanın karnını ağrıtması bu avantajlara rağmen ağır basıyordu. Ne var ki, döndüğümde merkezin Çıwarte'ye taşınmasını önerdim. Kaymakam olarak atanan Rıza Bey, General MacMunn'un ellerinden onur kılıcını almaya gittiği Bağdat'tan döner dönmez Çıwarte'de görevine başlayacaktı.

Eski Baban mezarlığına uğrayabilmek (orada, üzerinde "Çağının Efendisi, Süleyman Han" yazılı bir taş dikkatimi çekmiş-

ti) ve nehri Alasiyaw'la kavuştuğu yerin aşağısından geçmek üzere, geldiğim yolun daha batısında kalan bir yolu takip ederek yaptığım gece yolculuğunun ardından Sitak'a geri döndüm. Pazartesi günü sabaha karşı Azmir'in birkaç kilometre güneydoğusundaki Haruta adlı az kullanılan bir geçitten geçtiğimde saat üç buçuğu gösteriyordu. Üç saatten de kısa bir zaman içinde Süleymaniye'ye vardım. Zamanlama oldukça iyiydi; böylelikle saat sekizde mesaiye gitmeden önce bir banyo yapabilecek şansım olmuştu.

Gelecek hafta sonu da benzer bir telaş içinde ve oldukça sınırlı bir sürede çok şeyi incelemem gereken başka bir keşif gezisine çıktım. Bu kez yolum Gozyha Geçidi üzerinden geçiyordu. Geçit, Süleymaniye'ye en yakın olan yerdi ve Azmir'in on kilometre kadar güneydoğusuna düşüyürdu. Dik ve zorlu yamacı aşmak için bir saat harcadık. Aşağıdaki yol daha rahattı, ama yine de, bu geçit üzerinde motorlu taşıtların geçebileceği bir yol ya da patika inşa etmek kesinlikle imkansız gibi görünüyordu. Alasiyaw'ı, Sitak'ın üç kilometre yukarısında, Kurkazhaw'dan akan Şukê suyuyla kavuştuğu yerden geçtikten sonra yol solda Hemrin ve Bane kervan yolu, sağdaysa Pêncwin'e giden anayol olmak üzere ikiye ayrıldı. Kavşağın tam ortasında gürül gürül akan bir pınar bulunmaktaydı. Ona, müzisyen veya ötücü kuş anlamına gelen, Sazende adını vermişlerdi. Biz Pêncwin yolundan devam ettik. Böylece önümüzde hoş adımlarla ilerleyen birkaç uzun katarı seyretme fırsatı buldum. Nodê'yi, yani aziz mertebesine ulaşmış Şeyh Ma'ruf'un derin dere yatağında (*shiyw*) gizlenmiş memleketini sağımızda bırakarak ilerledik ve geceyi geçirmek için üç kilometre ileride, bizzat Şeyh Mahmud'a ait olan, suyunun mukemmel lezzeti ile üzüm bağları ve sebze meyvelerinin bolluğu sayesinde üne kavuşmuş Çingniyan köyüne gittik.

Ertesi sabah Çingniyan'ın üç kilometre ilerisinde, sağda Kurhekejaw'ın ana kütlesi ile solda kırılan dalga biçimine sahip ilginç Katu tepesini birbirinden ayıran uzun ve dar bir dağ geçidinden geçtik; burası yerel coğrafyacıların iyi bildiği bir koyağın adıyla, Dola Tu (Dut Vadisi), anılıyor. Öğle yemeği

için durakladığımız köyün adı Harmêla'ydı, yani Küçük Armut Ağacı. Doğrusu bu isim büyüleyici bir manzaraya sahip olan bolluk içindeki bu köyü oldukça uygun bir şekilde tanımlıyordu. Aşağıda, bu yörede bulunan kısmı Tankabuwar olarak adlandırılan Gogasur'un parıltılı suları ve Şilêr deltasının kuzeyindeki Kani Dizan, yani Hırsızlar Çeşmesi, geçidinden Bane'ye uzanan kervan yolu üzerindeki Wuliyawa köyü görünüyordu. Köylüler, geçen yıl Türklerin ağır yenilgisi açığa çıkar çıkmaz, Berzenci seyidlerinin Wuliyawa'daki Türk cephaneliğinde bulunan yüz katır yükü cephaneyi yağmaladıklarını anlattı.

Tankabuwar'ın suyunun derinliği otuz santimetreyi geçmiyor. Suyun kenarındaki balıkçılar ellerindeki ağlarla oldukça meşgul görünüyorlar. Geçidi aşar aşmaz, kervan yolunu geride bırakarak batı yönünde dik bir yokuşu tırmanmaya başladık. Bodur bir meşe ormanının içinden geçerek sayısız armut ağacı ve sumak çalılarının her yeri kapladığı bir ovaya vardık. Etraftaki yamaçlar geniş üzüm bağlarıyla bezenmişti. Sığırlar tepedeki güneş ışıklarından korunmak için büyük ağaçların gölgesine sığınmıştı; bir dizi kavak ağacı yakınlardaki küçük Pilinga köyünün varlığını haber veriyordu. Henüz atlarımızdan inmemiştik ki, köy çeşmesinin yanındaki gölgeliğe halılar serilip üzerlerine *mastaw* (ayran) dolu çanaklar ve çay bardakları yerleştirildi. Dokuz on hanelik köy, sakinlerine aitti ve köylüler buranın bir muhtarlık olmamasından ötürü oldukça mutluydular.

Saat dört buçukta, hava biraz serinlediğinde, tekrar atlarımıza atlayıp tepenin üzerinden güneydoğuya döndük ve yalçın kayalıkların arasından akan Gogasur'a geri dönen dik bir yamaçtan aşağı indik. Dere yatağını batıya doğru üç kilometre boyunca takip ederek ve bir sürü davetkar gölcüğü geride bırakarak güneydeki nehir yatağına ulaştıktan sonra nihayet geceleyeceğimiz Hemrin köyü ve Şiwekal adlı kervan yoluna çıkan park benzeri alana vardık. Ertesi sabah saat dörtten önce gene yola çıktım ve Sitak ve Haruta Geçidi üzerinden Süleymaniye'ye döndüm.

Sonuncu ve en ilginç hafta sonu gezimi (14-16 Ağustos günleri arasında) Seroçık'e yaptım. Amacım burada kaynayan fitne kazanına bir son vermek üzere Süleymaniye'nin önde gelen ailelerinden olan Abdurrahman Ağa'yı buraya yeni müdür olarak tayin etmekti. Abdurrahman Ağa'ya güvenlik gerekçeleriyle kendi korumalarını ve maiyetinde çalışacak kadroyu belirleme yetkisi verilmişti. Goyzha geçidinden doğuya dönüp, Sitak yolundan uzaklaşarak geçen gezimde nehri geçtiğim yerin üç kilometre yukarısındaki Waldana köyü üzerinden Çemi Alasiyaw'a ilerledik. Derken, akıntının tersi istikameti güneydoğu yönünde takip edip durmadan nehrin bir bu yanına bir öteki yanma geçerek, adını bir dağa veren Kazhaw köyüne vardık. Hemedanlı Şeyh İsa'nın bu köyden aldığı gelin daha sonraları Berzenci seyidlerinin varlıklı Ortodoks kolu ana tarafından atası olacaktı. Nehir yatağını dağa açıklık bir bölgeye dönerek geride bıraktıktan sonra, Süleymaniye'den bu yana at üzerinde yaptığımız üç buçuk saatlik yolculuğun ardından ancak akşam karanlığında hedefimize varabildik. Tüm gece boyunca korkunç bir *rhesheba* esip durdu ve biz uyumaya çalışırken üzerimize bin bir türlü çer çöp fırlattı.

Gêldara, at nah biçimindeki Kalayi Gêldara isimli tepenin iç yamaçlarının üzerindeki kırk elli evden oluşan, yanı başında geniş tütün bahçeleri ve düzlüğe yayılmış bildik sonbahar ve yaz ürünlerinin ekildiği tarlalar olan düzgün bir imara sahip, refah içinde bir köydü. Köyde, Seroçnik nahiyesinin idari merkezi olarak kullanıldığı dönemden kalan devlet daireleri, ticari amaçla kullanılan ahırlar ve müdürün ailesi için lojman vazifesi gören gösterişli sayılabilecek bir hükümet sarayı vardı. Abdurrahman'm atlı korumalarının kışlası haline getirmek üzere şeyhin evini müsadere ederek adamlarıma gerekli tadilatların yapılmasını emrettim.

İşlerimizi hallettikten sonra, at nalı biçimindeki tepenin doğu kolu boyunca atlı bir gezintiye çıkarak nahiyenin en güzel toprakları olmasıyla ünlenmiş on kilometre ötedeki Moyas köyüne doğru güneydoğu istikametinde uzanan Zalin veya Zêre ovası olarak adlandırılan küçük ovanın güzel manzarasını sey-

rettik.[84] Derken, on kilometre boyunca, 1200 metre yüksekliğiyle masmavi göğe uzanan sert ve kasvetli Kurhekejaw[85] tepesi yönünde kuzeye döndük.

On dakika içinde, daha bu kadar yakın olduğumuz aklımın ucundan bile geçmezken, yol keskin bir virajla döndü ve kendimizi Berzenci köyünün önünde bulduk. Berzenci köyü Kurhekejaw'ın geniş güney burnunun kıvrımında üst üste binmiş dokuz, on kat halinde inşa edilmiş 150-200 haneden oluşan büyük bir köydü. Biz yaklaştıkça toplanmaya başlayan erkek, kadın ve çocuk kalabalığı, sadece birkaç tane parlak renkli elbisenin yumuşattığı, kahverengi tonlarıyla yapılmış koyu renkli bir tabloya benziyordu.

Civarda pek meşhur olan caminin önünde atlarımızdan indik. Tahta kapıları, taban halıları ve meşe ağacından yapılmış parlak çatı kirişleri yılların ve isin etkisiyle tamamen kararmış, bir köy camiinin olabileceği kadar büyük bir yapıydı. Şeyh Musa ile Şeyh İsa anısına yaptırılmış iki buçuk metreye bir buçuk metre çapında kara taştan yapılmış fresk namazgaha açı-

84 Birkaç yıl sonra hâlâ Qelaçıwalan havzasındaki bu ovadan akarsu boyunu en alçak noktasından (1200 metre) geçip Muwan yakınlarındaki Süleymaniye-Halepçe yoluna bağlanan bir motorlu araç yolu yapıldı.

85 Bu ve diğer yolculukıarda yaptığım pek çok araştırmaya rağmen, Kurhekejaw kütlesine takılan adların doğru terminolojisini tespit edemedim. Son derleme (10. Ordu, Nisan 1942, l: 100.000) şunları gösteriyor: a) 1 690, 2 180 ve 2 204 metrelik üç doruğu olan ve bunların sadece sonuncusuna ad (*Geli*) verilen, güneydoğudan kuzeybatıya uzanan orta dağ sırtı b) sırasıyla 1610, 1 880 ve 1 960 metrelik üç doruğu olan öncekiyle koşut olarak kuzeydoğuya doğru uzanan dağ sırtı. Tüm kütleye "Kurikazao" ve 1 980 metrelik 'Barda Kunti' doruğu deniliyor. c) güneybatı çıkıntısında 2000 metre olarak belirtilen ve Woskaşo denilen tek bir doruk. Araştırmacı iki koşut dağ sırtının adını birbirine karıştırmış gibi görünüyor ve gerçek ise şöyle: İlk dağ sırtının 2176 metrelik doruğu kesinlikle Kurhekejaw, ama bu isim aynı zamanda sıklıkla tüm dağ kütlesini anlatmak için de kullanılıyor; 2204 metrelik doruğa genelde güney yamacındaki köy yüzünden Keçelberav, bazen de sadece Keçali deniliyor; 1684 metrelik doruk Mirab (belki de Piştі Çinaran); öteki dağ sırtındaki 1611 metrelik doruk altındaki köyden dolayı Pişti Haci Mamand; 1872 metrelik doruk Geli; 1955 metrelik doruk Ka Nasir; 1918 metrelik doruk Kelleyi Serim olarak adlandırılıyor. Bir de Woşkaşo diye bir terim var. Sanırım araştırmacılar bunun yükseklerden gelen herhangi bir dağ geçidini ifade eden *wuş-keşiyw*, yani Kurak Geçidin, karşılığı olarak kullanıyorlar.

lan kapının hemen yanındaki dalan duvarına yerleştirilmişti. Her gelen ziyaretçinin öpüp yüzünü sürdüğü taş nihayet pürüzsüz ve cilalı bir görüntüye sahip olmuştu. Demirden yapılmış büyük bir kapı tokmağının ise Mekke'deki tokmağın bire bir kopyası olduğu iddia ediliyordu. Görevli müderris Sultan Süleyman'ın 1792 tarihli fermanıyla Berzenci'nin gelirlerinin yarısının caminin bakımına ve tamiratına vakfedilmiş olmasına rağmen, bir süredir bu gelirin Seyid Taha'nın mirasçıları tarafından kendi özel ihtiyaçları için kullanılmasından yakınıyordu; ben de bu durumun düzeltileceğine dair kendisine söz verdim. Birkaç yıl sonra kendimi, tüm devlet hazineleri gibi, bu geliri devletin sıradan gelirleriyle birleştirmeye çalışan Irak Maliye Bakanlığı'na karşı mutemetlerin davasını savunurken buldum.

Sanırım, bizzat ziyaret etmeye hiç vakit bulamamış olsam da, Kürtlerin Kurhekejaw ve Berzenci Camiinin yanı sıra bu nahiyenin üçüncü harikası olarak gördükleri yerden, Moryas yakınlarındaki Seroçık Kalesinden, bahsetmem gerekiyor. Yöredeki rivayetlere göre, Büyük Baba Resul'un büyük babası S. Qalender, kaleyi, 16. yüzyılın ilk yıllarında Qawilayi aşiretinin reisi Boynuzlu Selim'in (bu isim bize doğu geleneğinde Büyük İskender'e takılan ismi hatırlattı) elinden almış. Bir İngiliz meslektaşım, Yüzbaşı C. H. Gowan, bir keresinde bana kalenin "yaşına rağmen iyi muhafaza edildiğini ve ziyaret edilmeyi fazlasıyla hak ettiğini" söylemişti. Yakın zamanda bölgeyi dolaşan bir Kürt seyyahının[86] anlatımına göre, kale, dik kenarları derin bir koyaktan 90 metre yüksekliğe uzanan yüksek bir tepeye inşa edilmiş. Kale'ye yalnızca güneybatıdan bir patikayla ulaşılabiliyormuş ve bu yol da bir dizi gözetleme kulesiyle korunuyormuş. Daire biçimindeki kale hisarının duvarları altı kuleyle çevriliymiş. Kalenin içindeki yerleşkeler, mutfaklar ve kışla iki üç kata kurulmuş ve ana avlu aynı anda 2000 kişiyi alabiliyormuş. Hisarla çevrilmiş kısmın kuzeybatı yanında, suyu hazmı kolaylaştıran (*sazgar*) bir kaynak varmış, öyle ki sabahleyin kaleye varan sıradan bir yolcu bile akşam ayrılınca-

86 Degy Gêtiy' Taze, IV. Cilt, no.1, Nisan 1945.

ya kadar dört ya da beş öğün esaslı yemek yeme ihtiyacı hissedermiş.

Son isyana karışmış olabilecek kişilerin misafirperverliğine sığınmak hiç içimden gelmiyordu; bu yüzden şeyhleri, hâlâ arananlar listesinde bulunan kaçaklardan birine yataklık etmeleri durumunda idare merkezini Gêldara'dan Berzenci'ye taşınmış bulacaklarına dair uyararak Abdurrahman'la birlikte atlarımızı tepeye sürdük. Baba Resul'un oğlu İkinci Baba Ali'nin kendi tekyesini kurduğu Wandarêna isimli küçük köyün yakınlarında öğle yemeği için verdiğimiz kısa bir molanın ardından kuzeybatıya doğru yola çıktık. Kurhekejaw ve Keçelberav'ın ulu doruklarından inen bir su yolunu takip ederek sağımızda Keçelberav ile solumuzda Kelleyi Serim'i birbirinden ayıran bir geçidi aştıktan sonra Pêncwin yolundaki Çingniyan'a akan uzun bir dere yatağının başına kurulmuş olan Beraw köyüne vardık. Bir başka kısa molanın ardından, önce güneybatıya, ardından Kelleyi Serim'in etrafından kuzeybatıya akıp Sitak'ın üç kilometre yukarısında Alasiyaw ile birleşen kuru bir dere yatağını takip ettik.

Yamaçları üzüm bağları, tütün terasları, karmakarışık meyve bahçeleri ve dizi dizi kavaklarıyla ve büyük su kaynaklarıyla bilinen Şukê' köyüne ulaşana kadar dere yatağı boyunca ilerledik. Köyde, ayrıca, kaçak şeyhlerden birine ait, gösterişli bir girişi, altı ya da sekiz odası, özel hamamı ve özenle bakılmış bir bahçesi olan güzel bir ev bulunmaktaydı. Köyün aşağısında dere gene kuruyordu. İzleyen yarım saatlik bir sürede dolambaçlı ve kayalıklı bir geçitten ilerleyerek, nihayet, Şeyh Mahmud ve karısının üzüm bağlarının bulunduğu, büyük harabelerin de şahitlik ettiği gibi bir zamanlar yüz hanelik refah içinde bir köy olan, ama artık on aileye ev sahipliği yapan Bizêniyan köyüne vardık.

Köyün camiinin damında bize Süleymaniyeli küçük, geveze bir molla katıldı; adam günbatımından hemen önce, neredeyse bir cümleyi ortasında keserek ne yaptığının farkında olduğuna dair hiçbir alamet sergilemeden ve hiçbir açıklama yapmadan ayağa kalkıp damın köşesine yürüyüp '*abâ*sını yere ser-

diğinde ve açık ellerini şakaklarına dayayıp hiç de ahenksiz sayılamayacak bir sesle ezan okumaya başladığında büyülendim. Akşam yemeğinden sonra bir konser düzenlemeye çalıştım. Abdurrahman'ın rençberlerinden üçü zoraki oturup istemeyerek türkü söylemeye başladılar; onları Kürt müziğinden örnekler sunmaya cesaretlendirsem de, Farsça şarkılara geri dönmeyi tercih ettiler. Sonunda çekinmeden şarkı söyleyebilecek bir aşık bulundu. Adamın büyük bir şevkle okuduğu parçayı doğrusu fazlasıyla tekdüze bulduğumu söylemeliyim: sanki adam son nefesini veriyormuş gibi eziyet verici bir soluk almayla biten her mısra, sona doğru hep aynı kısa nakarattan oluşuyor gibiydi.

Ertesi sabah saat beşte atıma atlayıp tekrar yola çıktım. Abdurrahman'ı Gêldara'daki görevinin başına bıraktıktan sonra Alasiyaw'a doğru bölgeyi boydan boya geçerek Küçük Goyzha geçinin yolunu tuttum.

Bu görkemli bölge hakkındaki tasvirimi Şarbajêr'in kuzeyine daha sonraki yıllarda yaptığım iki uzun yolculuğu da anlatarak genişletmek isterdim, ancak yerimin kısıtlı olduğunu düşünerek bundan vazgeçiyorum. Onun yerine, bölgenin cazibesini abartmadığımı ve 1820 ile 1919 yılları arasında köyün iktisadi ve toplumsal hayatında ne kadar küçük bir değişiklik yaşandığını göstermek için, Rich'in Senne'den dönerken tuttuğu notlarından kısa bir özet vermekle yetineceğim.

> *12 Eylül*.. Kısa bir süre sonra yokuşun zirvesindeki Bebbeh topraklarına vardık. Buranın muhteşem bir manzarası vardı. Yol önce insan gözünün seçemediği derin ve dar bir vadiye giriyordu; yerleşke karşı tarafta, bizim şu anda üzerinde durduğumuzdan daha büyük bir yüksekliğe erişiyor ve kuzeyde bir perdeyle birleşen iki dorukla[87] taçlanıyordu. Yörenin bu kısmı büyüleyiciydi. Zümrüt yeşili sık ağaçlıkların ortasında kalan çok sayıda köy ve geniş tarım arazilerinin ortaya koyduğu görüntü en değme tabloları gölgede bırakacak kadar görkemliydi. Dağ kıvrımları

87 Buralar Siwel bölgesinde yer alır.

usta bir ressamın fırçasından çıkmış gibi görünüyordu... Pek az engelle karşılaşarak açık ağaçlıkların arasından inmemiz yaklaşık iki saat sürdü. Yokuş epey dikti, ama yol kesinlikle bu kadar dağlık bir ülkede olmasını bekleyeceğiniz kadar kötü değildi. Kesinlikle hiçbir şey, bu manzaradan bakıldığında Kürdistan'ımız ile İran arasındaki fark kadar bariz değildir; toprak sanki doğasını ve soluğunu değiştirmiş gibi duruyor; burada herşey yüce ve güzel olanın karışımından türemiş. Öğle vakti yokuşun sonuna vardık ve burada başka dağ sularıyla birleşen Banna suyunu geçtik. Bu su İran'ı Türkiye'den ayırıyordu. Çok az batıya yönelerek kuzey yönünde akan Bane suyu, Qereçolan suyunun[88] yukarısından Altın Su'ya (Altın Köprü nehri, yani Küçük Zab, C.J.E.) dökülüyordu... Kendimi yeniden evimdeyiş gibi hissetmeye başladım. Karşı taraftaki tepelere doğru tekrar tırmanmaya başladık... Gerçek Kürtler tarafından oldukça hoş bir şekilde karşılandığımız Alan ilçesindeki Merva köyünde biraz rahat etmeyi umabilirdik. Köy dağın bir yamacına nehir seviyesinden pek yüksekte olmayacak şekilde kurulmuştu... Civarda geniş ve verimli tütün tarlaları bulunmaktaydı.

13 Eylül. Saat yedide yola çıktık ve önceden fark ettiğimiz Gimmo adındaki tuhaf biçimli bir tepeye doğru yamacı tırmanmaya başladık. Tepenin üzerinde çoğundan çiftçilerin faydalandığı ve gerektiği zaman eğimli arazi üzerinden tepenin yamaçlarındaki küçük kanallarla sevk edilerek aşağıya akıtılan çok sayıda pınar bulunmaktaydı. Saat sekizi çeyrek geçe, görkemli ceviz ağaçlarının arasına saklanmış olan güzel Deira köyüne vardık. Köyün dört bir yanı yamaçlardan inen bahçeler, üzüm bağları ve tarlalarla sarılmıştı. Asmalar pek çok yerde uzun sürgünlerle ağaçlara dolanmış, bir ağaçtan ötekine uzanarak kordonlar ve çardaklar oluşturuyordu. Tepenin yamacından fışkıran pınarlar sayısız küçük kanalcıklar halinde ağaçların köklerine uzanıyordu. Etrafta suyun şırıltısı dışında hiçbir ses duyulmuyordu. Bu güzel manzarayı bir mola verip tadını çıkarmadan geçebilmek çok zordu. Ömer Ağa'yla bir-

88 Karatçolan suyu Altın Su'ya Şinek yakınlarında karışır.

likte küçük bir derenin yanındaki cevizlerin gölgeliğinde biraz dinlenmeye karar verdik. Köylüler hemen önümüze yığınla bal, taze tereyağı, yayık ayranı, şeftali ve üzümden oluşan hafif bir yemek koydu. Dokuzu on geçeye kadar oyalandığımız bu yerden buruk bir duyguyla ayrılarak tırmanmayı sürdürdük ve yarım saat içinde tepenin Alp Dağlarını andıran en yüksek noktasına ulaştık. Yerden sayısız pınar fışkırmıştı... Görünürde hiç ağaç yoktu, ama toprak suyun bolluğundan yemyeşildi. Buraya Hezar Kaniyan, yani Bin Çeşme deniliyordu. Yolun en yüksek noktası burasıydı, ama her ikisi de sarp ve yalçın olan Gimmo ve yanındaki doruk hâlâ bizden hatırı sayılır bir yükseklikteydi. Bir süre yola onların gölgesi altında devam ettik... Platonun üzerinde kurulmuş, bazen de dağın yamaçlarına dayanmış köyler ve yemyeşil meyve bahçeleri manzaraya bir çeşitlilik katıyor. İçildiğinde insanın dişlerini sızlatacak kadar soğuk suyu olan bir pınara rastlamadan yüz metre bile gidemedik... Sık ağaçlıklarla kaplı olan yol gevşek ve taşlı olsa da, bu kadar dağlık bir arazi için hiç de kötü sayılmazdı... Siwell bölgesindeki Kenaro köyüne varmamız iki saati buldu.

14 Eylül. Saat altı buçukta atlarımıza bindik... Sonra Serser'in eteklerinden akıp hafif batıya dönen ve Mawutt'ta Qereçolan'la birleşen Siwell Nehrine doğru yamaçtan indik; biraz ileride her iki nehir de Altın Su'ya akıyordu. Nehri geçtiğimiz yerde, su birkaç adım boyunca atın üzengilerinin seviyesindeydi, geri kalan kısmındaysa sığdı... Su kış aylarında genellikle geçit vermezmiş veya keleklerin ya da salların üzerinde aşılırmış... Şehribazar ovasına... ve Qereçolan Nehrinin açtığı derin bir koyağa varıncaya dek yamaçtan aşağı indik. Daha sonra Kürdistan'ın bu bölümünün eski başkenti olan Qereçolan şehrinin bulunduğu noktaya ilerledik. Şehrin tarihinden arta kalanlar birkaç köylü kulübesinden fazlası değildi.

15 Eylül. Sabah altıyı on geçe yola çıktık. Hepimiz birkaç saatin sonunda Süleymaniye'ye varacak olmanın beklentisiyle coşku doluyduk. Sanki bir adamın kendi yuvasına dönmesinin yarattığı coşkuyu hissediyordum ve aslında Süleymaniye'de karşılaştığım kibarlık ve konukseverlik

orayı bir tür yuva olarak görmemi sağlamaya yeter de artardı bile.

Berzenci'den Süleymaniye'ye döndüğümde, A.T. Wilsom imzalı bir telgrafı beni bekler buldum. Wilsom, Avrupa ziyaretine çıkan Şaha eşlik edecek olan Albay Tom Wickham'ın[89] yerini almak üzere, "Kuzey Batı İran'daki Britanya Güçleri Siyasi Subayı" mevkiini kabul etmemi öneriyordu. Buradan ayrılma fikrinin birçok açıdan beni bir hayli üzdüğünü belirtmeliyim. Doğrusu Kürtlere ilgi ve sempati duymaya başlamıştım. Dahası sıkıntılarla boğuşan bu ülkede istikrarlı bir yönetimi yeniden tesis etme işine de kendimi giderek kaptırdığım söylenebilirdi. Ama her şeye rağmen İran, hatta güneşin kavurduğu o Güney İran benim ilk göz ağrımdı ve kuzeyde bir göreve gitme fikri bende hoş beklentiler uyandırıyordu.

28 Ağustos günü, belediye başkanı, yerel cemaatin önde gelenlerinden bir grup insan, İngiliz meslektaşlarım ve dğer İngiliz personelin hazır bulunduğu bir uğurlama töreninin ardından üç Ford marka otomobilden oluşan konvoyla birlikte Süleymaniye'den ayrıldım. Qelasiyan'a varmadan henüz on kilometre yol almamıştık ki, arabam sorun çıkartmaya başladı ve aynı sorun yol boyunca devam etti. Diğer araçlar biraz daha iyi durumda sayılabilirdi, ama yine de bir buçuk saatimizi araçları Çemçemal'in hemen batısındaki dik yokuştaki dönemeçlerde nöbetleşe iterek geçirmek zorunda kaldık. İnsanın beynini kavuran güneşin altında Kerkük'e yaklaştıkça kuruyup çatlamış kiremit rengi dağ etekleri her zamankinden daha da itici görünmeye başladı. Ancak ikinci arabanın Birmanyalı şöförü, bu şartlar altında baş edilmesi çok zor olan uyku sersemliğine yenik düşüp arabayı uçuruma sürünce, manzaraya ve mekanik sorunlara öfkelenmeyi bıraktık. Neyse ki, hem şoför ve hem de Abud arabayı kullanılmaz hale getiren bu kazadan sağsalim kurtulmayı başardılar. Abud ve valizlerimi sonradan getirilmek üzere orada bırakarak yolumuza devam ettik.

Ertesi sabah erkenden 1018. Münakalat Bölüğü'nün komu-

89 Wickham daha sonra Taunton'dan Parlamento üyesi seçilmişti.

tam Binbaşı Selwood'un Fatha'daki çadırına giderek akşamki Baiji-Bağdat trenininin hareket saati yaklaşana kadar bir günü uzanarak geçirdim. Çadırın içindeki bunaltıcı sıcağı biraz çekilebilir hale getirmek için Selwood'un geliştirdiği yöntemi ilginç bulmuştum: Elinin altında bulundurduğu büyük bir şırınga ile çok sayıdaki su dolu kovayı ikide bir sadece çadırın yanlarını değil, yeri ve hatta üzerinde uyumaya çalıştığımız yatakları sulamak için kullanıyordu.

3 (a) *Kurhekejaw*

3 (b) *Berzenci*

4 (a) *Alan*

4 (b) *Pêncwin*

İKİNCİ KISIM

IX. İKİ YIL SONRA SÜLEYMANİYE

Irak'a görevim gereği geri dönmeden önce aradan neredeyse iki yıl geçmişti. Bu süre zarfında, hikayemi uygun bir şekilde anlatabilmem için kısaca özetlemem gereken birçok önemli siyasi gelişme meydana gelmişti.

28 Haziran 1920'de oldukça milliyetçi yeni bir Türk kabinesi Misak-ı Milli olarak bilinen bir bildirge yayımladı. Bildirgenin ilk maddesi, 1918 ateşkes hattının güneyinde kalan Arap bölgeleri için self-determinasyon (kendi kaderini tayin) hakkım kabul ederken, çok açık bir ifadeyle Musul vilayetinin Osmanlı'dan ayrılmasını kabul etmeyeceğini belirtiyordu.

Bu misaka rağmen Müttefik Kuvvetleri imparatorluğun tamamen dağılmasına yol açacak bir barış anlaşması hazırladılar. Anlaşma 10 Ağustos tarihinde ilgili bütün taraflarca imzalandı ancak Mustafa Kemal'in Anadolu'daki askeri başarısı ve iktidara gelmesi nedeniyle uygulama olanağı bulamadı. Anlaşmanın iki maddesi doğrudan Kürtleri ilgilendiriyordu. Madde 62, Kürtlerin Doğu Anadolu'da nüfusun çoğunluğunu oluşturdukları yerlerde yerel otonomiye sahip olmasını öngörürken Madde 64'te de şunlar yazıyordu:

> Madde 62'de anılan bölgelerin Kürt halkı, anlaşma yürürlüğe girdikten sonraki bir yıl zarfında Milletler Cemiyeti Konseyi'ne başvurur ve sözü geçen bölgelerde yaşayan sakinlerinin çoğunluğunun Türkiye'den bağımsız olmak istediğini gösterirse, bu arada Cemiyet Konseyi bölge halkını bağımsızlığa yatkın bulursa, bu takdirde Türkiye, bu bölgeler üzerindeki kendi haklarından vazgeçmeyi şimdiden kabul eder ... Türkler tarafından böyle bir vazgeçme gerçekleştirildiğinde Kürdistan'ın halihazırda Musul vilayetinde oturmakta olan Kürt sakinleri bağımsız bir Kürt devletine katılmak istediklerini belirtirlerse başlıca Müttefikler buna itiraz etmeyeceklerdir.

Sevr Antlaşması ölü doğdu fakat uluslararası bir belgede zapta geçirilen bağımsız Kürdistan hayali hiçbir zaman unutulmadı. Musul vilayetinin kaderi bir altı yıl daha kesin bir çözüme kavuşturulamayacak, belirsizlik bir karabasan gibi siyasi arenanın üzerinde dolaşmaya devam edecek ve güvenli ve istikrarlı bir yönetim oluşturma yönündeki bütün çabaları boşa çıkaracaktı.

Milletler Cemiyeti Sözleşmesinin, Haziran 1919'da imzalanan Versay Antlaşmasının bir parçası olarak kaleme alınan ve kabul edilen 22. Maddesi daha önce Osmanlı İmparatorluğuna bağlı olan bazı toplulukların 'kendi kendilerini yönetebilecek seviyeye gelene kadar Mandater bir devletin tavsiye ve yardımlarını kabul etmeleri koşuluyla' geçici olarak bağımsız uluslar olarak kabul edilmeleri gerektiğini öngörüyordu. Majesteleri Hükümeti, 1920 Nisanında, ülkenin merkezindeki ve güneyindeki (Arap) bölgelerin, milliyetçi ajitasyonun harekete geçirdiği oldukça zorlu bir aşiret ayaklanmasıyla boğuştuğu bir dönemde Irak'ı manda olarak kabul etti. Ayaklanma sonbaharın başlarında bastırıldı ancak bu hiç de kolay olmadı. Askeri yönetim 4 Ekim'de, eski Sivil Komiser Sir Pery Cox'un Irak'a Yüksek Komiser olarak dönmesi ve sivil yönetimin idaresini, kendisi Majesteleri'nin Tahran'daki bakanı olduğu süre zarfında onun yerine bakan Sir Arnold Wilson'dan almasıyla sona erdi. 11 Kasımda, Kürdistan'daki derviş tarikatları bah-

sinde kendisinden söz edilen Bağdat Nakibi[1] Abdurrahman el-Geylani başkanlığında bir Geçici Ulusal Hükümet kuruldu. Yeni hükümetin birçok bakanlığına İngiliz danışmanlar ve ilgili birçok daireye de konularında uzman teknik elemanlar atandı. Eski Siyasi İşler Bölümünde [sayısal olarak] ciddi azaltmalara gidildi ve kalanlar da İngiliz temsilciliği ile Irak İçişleri Bakanlığı arasında paylaştırıldı: Bunlardan B.H. Bourdillon[2] Yüksek Komiser yardımcısı oldu ve H. St. J.B. Philby bir yardımcıyla birlikte bakanlık danışmanı olarak seçildi; diğerleri de Iraklı mutasarrıflara yardımcı olmak üzere İl Danışmanı ender bazı durumlarda da kazalara il danışman yardımcısı olarak atandılar.

İngiltere'de Sömürge Bakanlığı bünyesinde ayrı bir Orta Doğu Dairesi kuruldu ve Irak'ın sorumluluğu Hindistan Bakanlığından alınarak buraya devredildi. 1920 yılının Mart ayında Sömürgelerden Sorumlu Devlet Bakanı Winston Churchill Kahire'de, İngiltere'nin Orta Doğu'ya yönelik politikasının ana hatlarının ilan edildiği bir konferans düzenledi.

Konferansta alınan kararlardan biri de, Mekke Şerifi Hüseyin'in ikinci oğlu Emir Faysal'ın Irak'ta tahta geçmesi için kendisine destek verilmesiydi. Buna mukabil, Emir, Haziran ayında İngilizlere ait bir gemiyle Basra'ya ulaştı ve olumlu oyların %96 olarak beyan edildiği bir referandumun ardından kral ilan edildi. Süleymaniye livası herhangi bir şekilde referanduma katılmayı reddetti ve %4 oranındaki olumsuz oyların büyük bir kısmı Türklerin Osmanlı'dan bir yönetici ve Kürtlerin de Kürt bir yönetim istedikleri Kerkük'ten çıktı. İki livadan da hiçbir temsilci tahta çıkış törenine katılmadı. Kahire'de alınan bir diğer önemli karar ise, 1922 sonbaharından itibaren geçerli olmak üzere Kraliyet Hava Kuvvetlerinin, Irak'ın korunması ve iç düzenin muhafaza edilmesi sorumluluğunu Kara Kuvvetlerinden almasıydı.

Yönetim yetkisinin Yüksek Komiserlikten Geçici Hüküme-

1 Nakiblik Osmanlı hükümeti tarafından önde gelen Seyyid ailelerinin başında bulunan kimselere verilen bir ünvandır.

2 Daha sonra, Nijerya Valisi Sir Bernard Bourdillon olarak anılacaktır.

te devredilmesi Kürt bölgelerinin geleceğinin ne olacağı tarzında ciddi bir soruyu acilen gündeme getirdi. Sevr Antlaşmasının imzalanmasından sonra Türkler, doğal olarak, vilayet halkını bu anlaşmanın üzerinde yazılı olduğu kağıt parçası kadar bile değeri olmadığına inandırmak için harcadıkları çabayı ikiye katladılar: Büyük çaplı işgal tehditleri, kentli nüfusun liderleriyle yapılan gizli yazışmalar, mevcut durumdan hoşnut olmayan aşiret üyelerine verilen gizli görevler, halkı açıkça isyana teşvik etmeler, 'vatan hainleri'ne gözdağı vermeler ve hepsinden önemlisi, aynı zamanda halife de olan sultana sadakat için yapılan dini çağrılar bu çabaların bir parçasıydı. Bu propagandaların asıl hedefi olan Kürtler birbiriyle çatışan duyguların savaş alanı haline gelmişlerdi: Dinlerine sadakat, eski efendilerinin kudretine hem saygı duymak hem de ondan dolayı korkuya kapılmak, yalnızca, İngilizlerin vermeye pek istekli görünmedikleri destek sayesinde elde edilebilecek bir bağımsızlık hayali, hali hazırda onları yönetmekte olan otorite tarafından dayatılan kısıtlamalara karşı duyulan tahammülsüzlük, gerçekçi bir şekilde, ekonomik olarak Bağdat'a karşı ellerinin kollarımn bağlı olduğunun ayrımına varmaları ve kısmi bir özerklikle olsa da bir Arap krallığına tabi olma yönünde duydukları isteksizlik. Bu nedenle, Kahire Konferansında alınmış olan bir başka karar gereğince Yüksek Komiserlik, Kürtlerin gerçekte ne istediğini araştırmak üzere girişimlerde bulundu ve 6 Mayısta, Faysal'ın gelişinden yaklaşık yedi hafta önce, bir orta yol çözüm önerdi ve bunu bir bildiriyle yayımladı.

Kuzeydeki iki liva için öngörülen düzenlemeler aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

> a) Musul livasının Kürt bölgeleri* bir İngiliz yardımcı mutasarrıfa bağlı bir alt liva şeklinde yapılandırılmalı ve ikinci derece görevliler ya Kürt ya da Kürtçe konuşabilen Arap olmalı; atamalar Yüksek Komiserlik tarafından yapılacak ancak bunun dışında kalan konularda alt liva Irak'ın bir parçası olarak yönetilecekti.

* Zaho, Akra, Duhok ve Amediye [-ç.n.]

b) İngiliz görevliler, Koysancak ve Rewandız dahil Erbil yönetimiyle birlikte çalışmalıydı ve ayrıca hükümet görevlilerinin atanmasında halkın isteklerine saygı gösterilecekti.

Süleymaniye için öngörülen düzenlemeler daha ayrıntılıydı ve onları aynen aktarıyorum:

c) Süleymaniye bir Mutasarrıflık Konseyi tarafından yönetilen bir mutasarrıflık olarak kabul edildi ve Yüksek Komiserlik tarafından atanacak bir İngiliz danışman mutasarrıfa bağlanacaktı; Mutasaarıf atanana kadar bu görevi İngiliz siyasi subayı yerine getirecekti. Mutasarrıf Konseyine Yüksek Komiserlik'e başvurmayı da içeren bazı yetkiler verilmişti, ancak bu yetkilerin, Mutasarrıflık Konseyi ile diğer tarafta Irak Devlet Konseyi'ne danışıldıktan sonra, Yüksek Komiserlik tarafından onaylanması gerekiyordu. Sınırlı bir süre için kaymakamlar İngiliz olacak ancak bu görevi yerine getirebilecek kapasiteye gelir gelmez bunların yerlerini Kürtler alacaktı.

Kürt milliyetçiliğinin neredeyse hiç doğru dürüst dile getirilmediği Musul için öngörülen plan hiçbir zaman uygulanamadı; idaresi oldukça güç olan Musul livasının idari olarak bölünmesi yönünde zaman zaman yapılmış kamuoyu yoklamalarında, örneğin 1944'te, olumlu bir görüş ortaya çıksa da Musul'un ileri gelen ailelerinin kazanılmış hakları bunun uygulanmasını engelleyebilmişti.

Erbil için kaleme alınan tavsiye kararınm yazılış tarzı oldukça sorgulanmıştı. Bunun nedeni geçici hükümetin Erbil, Koy ve Rewandız'ın ayrı kazalar olarak Kerkük'e bağlı olduğu Türk örgütlenmesini yeniden tesis etmeyi önermiş olmasıydı ancak il, Yüksek Komiserin müdahale etmesiyle, başında bulunan Kürt yardımcı mutasarrıfın Kerkük mutasarrıfından görünüşteki bir bağlılık dışında tamamen bağımsız olduğu bir alt-liva şeklinde yapılandırılmıştı. Refarandumdan sonra, Erbil'deki yardımcı mutasarrıf göndere Irak bayrağı çekmesine

rağmen Kerkük'teki amiri ve Rewandız'daki astı böyle birşey yapmadığından garip bir durum ortaya çıkmıştı.

Bahsi geçen bu iki grup öneri resmi olarak yürürlüğe konmadıysa da Yüksek Komiserlik, Türk hükümetiyle imzalanacak olan 1926'daki anlaşmaya kadar hatta 1932'de Manda yönetiminin sona erişine kadar Kürt bölgelerinin işlerine aktif olarak müdahale etti. Referandumdan sonra, Süleymaniye'de siyasi subay bir konseyle birlikte livayı temsilcinin verdiği emirlere doğrudan bağlı olarak yönetmeye devam edecekti.

Daha 1921 Mart'ında Qazvin'de bulunduğum sırada temsilcilikten, Irak devletinin yeni yönetim örgütünde bir il danışmanı olarak atandığımı ve İçişleri Bakanlığına yardımcı danışman olarak seçildiğimi bildiren bir mesaj almıştım; görevlerimi kıdemli yardımcı subayıma devretmem ve hemen Bağdad'a doğru yola çıkmam emrediliyordu. Ancak ayrılmam için belirlenen tarihten bir iki gün önce Tahran'da Seyid Ziyaeddin ve Rıza Han tarafından bir darbe gerçekleştirilmişti; arabamı yola bırakıp kalın kar tabakasının içinden bir devenin üzerinde canhıraş bir şekilde yoluma devam ettikten sonra, Hemedan'a ulaştım ve Qazvin'e dönmemi emreden bir telgraf buldum. Norperforce [Norper kuvveti] baharın sonunda tamamen çekilene kadar Qazvin'de kaldım.

Mayısın ortalarında, Bağdat'ta bulunduğum sırada Philby'nin yardımcı danışman olarak görevlerimi bir an evvel üstlenmem için yoğun baskıda bulunduğu bana bildirildi. Fakat, tifo nedeniyle almış olduğum hastalık izni dışında, Basra Körfezine ilk olarak ayak bastığım 1912 yılından bu yana hiç doğru dürüst izin kullanmamıştım ve kavurucu sıcaklarda işe başlamadan önce, güçlüklerle dolu bir başka yaz geçirmekten kaçınmak için İngiltere'de bir görev için ısrar etmeye hakkım olduğunu düşünüyordum. Günlüğümün Nisan 1920, Ağustos 1922 yılları arasını kapsayan dönemi sonraki bir bölümde anlatacağım olaylar sırasında kayboldu fakat o dönemden kalan bazı fotoğraflara bakarken gemimizin Şattül Arab'da nehrin ağzında oluşmuş bir sete saplandığını ve kavurucu sıcakta tam dokuz gün orada kaldığımızı ve biz oradayken Kraliyet Hin-

distan Donanması gemisi Hardinge'in güvertesinde Emir Faysal'ı taşıyarak -ki herkesçe bilinen bir sırdı- bizi geçip Basra'ya doğru gittiğini anımsadım.

1922'nin başında Bağdat'tan izinden döndüğümde bakanlık danışmanlığı görevine Philby'nin yerine, ilk olarak Emir Faysal'la birlikte onun irtibat subayı ve danışmanı olarak ortaya çıkan Albay Cornwallis, şimdiki adıyla Sir Kinahan geçmişti. Atamaların ilk tasarlanan şekillerinde başka değişiklikler de meydan gelmişti. Atanmış olduğum göreve getirilmeyeceğimi öğrendiğimde hem çok şaşırmış hem de aşağılanmıştım. Çünkü Irak'ta bir ile bile atanmamış, biraz önce bahsettiğim gibi, yeni krallığın dışında kalmasına karar verilen Süleymaniye ilindeki Halepçe'ye yardımcı siyasi subay olarak atanmıştım. Bu görev bana son beş sene içinde atandığım en kıdemsiz görev gibi göründü ve emrim altında beş yardımcı siyasi subayın olduğu, batıda ve kuzeyde Türk ve Rus sınırından doğuda ve güneyde Tahran ve Hemedan'a kadar, ordu ile İran yönetimi ve halkı arasındaki ilişkilerden Genel Komutanlığa karşı sorumlu olduğum ve işimi iyi yaptığıma dair bir bilince sahip olduğum Norperforce siyasi subaylığı göreviyle karşılaştırıldığında oldukça büyük bir zıtlık teşkil ediyordu. Süleymaniye ilinin huzursuzlukla kaynadığı ve bu yüzden özel deneyimleri olan subayları gerektirdiği ve dahası bunun danışma niteliğinde değil de icrai bir görev olduğu ve sıradan bir görev olmayıp 'özel görev' olarak adlandırıldığı yönündeki açıklamalar beni pek rahatlatmamıştı. İran'da ve izinde olduğum için hazır bulunamadığım ve önemli kararların alındığı değişim sürecinden sonra bir tek Allah'ın kulunu tanımadığım topraklara dönmüştüm, bu nedenle neredeyse yedi yıldır geçici bir görev nedeniyle ayrı kaldığım esas görev yerime, yuvama, dönmemin daha akıllıca bir iş olacağını düşündüm. Ricam üzerine Yüksek Komiserlik, Majesteleri'nin Tahran'daki bakanı olan Sir Percy Loraine'e bir telgraf çekerek İran'da verecekleri bir görevle hizmetimden yararlanmak isteyip istemediğini sordu. Cevap gelmeden önce belli bir süre geçmesi gerecekti. Gelen cevapta, o sırada Kuzey Kürdistan'da bulunan ve Hindistan'a

dönmektense Yüksek Komiserliğin emri altında herhangi bir görevde gönüllü olarak çalışmak istediğini belirten Noel görevini bitirip gelene kadar Halepçe'deki görevi geçici bir süre için kabul etmem istendi.

Süleymaniye'de de değişiklikler meydana gelmişti. Il, Arap isyanı süresince Soane'nin etkili ve güçlü yönetimi sayesinde sükunet içinde kalmıştı ancak yeni düzenlemeler hoşuna gitmediğinden o da gitmeyi tercih etmişti. Onun yerine geçen Goldsmith güneyde ve Xaneqin'de iyi işler başarmış olan hoş bir insandı fakat onun da sağlık durumu pek iyi değildi. Halepçe'ye geldiğimde karşılaştığım atmosfer daha sonraki bir dönemde kullandığım bir jargonda tanımladığım gibi "gözle görülür biçimde gergin"di. Halepçe'de görevi kendisinden devralacağım APO'nun sinirleri harap olmanın eşiğine gelmişti. İran tarafındaki Dizli'de kalan Mahmud Han'ın aşiretinin (ki bu zat, 1919'da Şeyh Mahmud ayaklanmasında öncü bir rol oynadıktan sonra İran Hükümeti tarafından sınırdışı edilmek üzere bize teslim edilmiş ancak, basiretsiz bir şekilde, birkaç aylık gözaltından sonra geri dönmesine ve böylece Kemalist ajanlarla bir kez daha ilişkiye geçmesine izin verilmişti) Hewreman Dağlarındaki vahşi adamları sürekli bir şekilde Şarezor Ovasına çapulculuk için saldırı yaparken, sınırın Irak tarafında köyleri olanlarsa doğal ürünler üzerine konan vergileri toplamaya gelen, hatta bu ürünler üzerine vergi koymaya çalışan herhangi bir resmi görevliyi kapı dışarı ediyorlardı. Ocak ayının ortalarında zavallı Fitz Gibbon Xurmal yakınlarında cereyan eden bir kavagada öldürülmüş ve Halepçe'ye yapılan bir saldırı ancak başarılı bir hava harekatı sayesinde geri püskürtülebilmişti. APO'nun konumu Halepçe'deki ve Adile Hanım'ın başında bulunduğu Caf aşiretleri arasındaki entrikalar nedeniyle daha da zora girmişti. Adile Hanım, Soane ve Lees isimleriyle birlikte anılan 'Şanlı Hükümet'e esas itibariyle bağlı olmakla birlikte, hükümetin son temsilcisiyle hemencecik anlaşmazlığa düşmüştü. Tabii ki bundaki en temel etken hükümet görevlisinin Adile Hanım'ın ihtiraslarının tatmin edilmesini barış zamanı yönetiminin gerekleriyle uzlaşmaz bulmasıydı.

Doğrudan doğruya Türk ajitatörleri tarafından çevrilen entrikalar nedeniyle Ranya'daki durum çok tehlikeli bir hal almıştı. Pişder, Bilbas ve Ako aşiretlerinin kolları huzursuzluk içindeydi. 1921 Ağustosunda Ranya'ya Türk askerleriyle takviye edilmiş aşiret üyeleri tarafından bir saldırı düzenlenmiş, saldırı başarılı bir hava harekatıyla başarısızlığa uğratılsa da, APO sürekli bir şekilde küçük çaplı denetleme operasyonları yapmak zorunda kalmıştı. Ayrıca, kendisine hançerle saldıran yerel bir ağayı silahla ateş ederek öldürdüğünden kişisel bir kan davasının içine giren APO'nun, yerine biri bulunur bulunmaz oradan ayrılması gerekiyordu.

Süleymaniye'nin orta ve güney bölgeleriyle Kerkük livasına komşu olunan bölgelerin tamamında hazır ve nazır bulunan ve hukuk devletinden usanmış olanların hoşnutsuzluğuyla daha da güçlenmiş olan Berzenci ailesinin şeyhleri, hali hazırda, sürgüne gönderildiği Hindistan'dan Kuveyt'e kadar geri gelmiş olan Şeyh Mahmud'un ile geri dönmesi ve tabii ki eski mevkiine kavuşturulması amacıyla Kürt milliyetçiliği görüntüsü altında yoğun bir sinir savaşı veriyorlardı. Bu ajitasyonun önemli ismi, dış görünüşü itibariyle ılımlı ve mantıklı bir portre çizen ve tekkesi Kerkük'te Basira Nehrinin sol tarafında bulunan bir köy olan Qadır Kerem'de bulunan Şeyh Abdulkerim'di.

Durum bütünüyle değerlendirildiğinde elbette ki pek iç açıcı görünmüyordu. Yüksek Komiserlik fiziki kaynakların neredeyse tamamını Irak hükümetine teslim etmişti ve İngiliz Genel Karargahı, imparatorluk askerlerini hiçbir çıkarlarının olmadığını düşündüğü bir alanda istihdam etmeye her zamankinden daha az istekliydi. İngilizlerin finanse edeceği yerel savaşçılardan oluşmuş askeri bir birlik için izin almaksa neredeyse imkansızdı. İlin doğrudan gelirleri olağan kamu hizmeti ve kolluk hizmeti giderlerini karşılamaya yetebilirdi ancak merkezi hükümetin gümrük vergisi, üretim-tüketim vergisi ve diğer gelirlerinden pay almaksızın kıt kanaat bir geçimden fazlasını sağlamak sözkonusu bile olamazdı. Bağdat'taki bakanlıklarda ve şubelerinde görev yapan İngiliz görevlilerin çoğu,

bilerek ikinci planda kalmayı seçmiş olan Kürtlerin, kendileri için bir hak talebi olabileceğini kabullenmemekte milliyetçi bir Arap kadar fanatiktiler. Yasalara bağlı çalışkan bir toplumla hükümet bir süre daha görevini devam ettirebilirdi ancak iyi bir vatandaş olmanın getireceği olağan yükümlülüklerin nüfusun onda dokuzu tarafından tahammül edilemez baskılar olarak algılanıldığı bir ülkede siyasi subayın görevini ifa edeceğini düşünmek hayal kurmak olurdu.

İngiliz tarafında yönetime talip kimsenin olmaması gündeme iki alternatif politikayı getiriyordu. Bunlardan ilki, halk sevsin ya da sevmesin Süleymaniye'yi (ve Kerkük'ü) tek taraflı bir kararla Irak devletine dahil etmekti; ancak bu İngiltere'de Parlamento'da, Kürtlerin Arap bir hükümete tabi olmaya zorlanmayacağı şeklinde verilmiş olan resmi garantinin çiğnenmesi anlamına gelecekti. İkincisi ise doğrudan yönetim yerine halkın yaygın desteğini sağlayabilecek olan ve basit düşünceli köylülerin ve aşiret üyelerinin çoğunun kolayca etkisinde kaldığı Türk halifenin propagandalarına kolayca kanmayacak olan bazı seçkin Kürt şahsiyetlerin başında olacağı dolaylı yönetime geçmekti. Baban ailesinden gerekli niteliklere sahip bir isim olsaydı şeyhlerden ziyade kendisi milliyetçi unsurları etrafında toplayabilirdi; ancak Bağdat'tan Süleymaniye'ye gelmeye teşvik edilebilmiş ailenin en kıdemli üyesinin Kürtçenin ne olduğunu bile bilmediği ve günün pratik siyasi sorunlarından ziyade ailesinin tarihiyle ilgilendiği ortaya çıkmıştı.

Goldsmith, çevresindekilerin görüşüne göre çok da sürpriz sayılmayacak bir şekilde, Şeyh Mahmud'un eski mevkiine geri getirilmesi yönünde bir eğilime sahipti. Benim görüşüme göreyse Şeyh Mahmud iflah olmaz biriydi ve bizim daha başka birine, mesela Şeyh Mahmud Sıdıq'ın oğlu ve kendisiyle kişisel olarak hiç tanışmadığım fakat hakkında adamlarımızın, modern bir düşünce yapısına sahip, ağırbaşlı ve ölçülü bir adam olduğu yönünde olumlu raporları olan Türkiye'deki ünlü Şemdinanlı Şeyh Ubeydullah'ın torunu Seyid Taha'ya bakmamız gerekirdi. Geldiğinde Noel de, karşılıklı görüşmelerde,

yola geldiğine dair bir izlenime sahip olunmadıkça Şeyh Mahmud gibi hali hazırda başa çıkılması zor güçlükler ortaya çıkaran bir adamın geri getirilmesinin çok akıllıca olmayacağını düşünüyordu. Nihayetinde olayların hızlı seyri bize kendi tercihini dayattı.

Osman Paşa'mn Adile Hanımdan değil de ilk karısından olma Hamid Bey Caf'a ait olan, ancak 1919'daki ayaklanmaya katılması üzerine el konulan iki ev Halepçe'deki APO tarafından resmi daire ve ikametgah olarak kullanılıyordu. Kentin batı ucunda olan evin ön kapısı dar bir geçite açılıyor ve üst kattaki verandanın arka tarafından aşağılara doğru bakıldığında antik höyüklerle beneklenmiş olan Şarezor ovasının gözün alabildiğine, nefes kesen manzarası görünüyordu. Görevi devralmaya gittiğimde selefimin bana gösterdiği ilk şey bahçe duvarının arka kısmında açılmış gizli bir kapıydı. Kapı, kendisinin selefi ve Lees'in halefi tarafından, Hewraman'ın kuytu bölgelerinden çıkan ve kenti çok ciddi bir biçimde tehdit eden düşman leşkerlerin evi doğu tarafından ele geçirmeleri durumunda kolayca ve hızlı bir şekilde kaçılabilmesi amacıyla yapılmıştı.

Yeni görevimi işte böylesine cesaret kırıcı yardımlar eşliğinde devraldım.

X. TÜRK-İRAN SINIRI: 1639-1914

İran Körfezinden Ağrı'ya (Ararat) kadar uzanan ve yaklaşık 2000 kilometre olan eski Türk-İran sınırının 1200 kilometrelik bir kısmı Kürdistan'dan geçiyordu. Irak bu sınırın yaklaşık bir buçuk kilometrelik kısmını Osmanlı İmparatorluğundan devraldı; bu sınırın da 700 kilometrelik kısmı Kürdistan toprakları içinden geçiyordu. Kürtlerin siyasi ve ekonomik yaşamı bu uluslararası sınırın her iki yakasında da yaşıyor olmaktan derin bir şekilde etkilenmiştir ve benim, hikayemi anlatabilmem için bu iki imparatorluk arasında cereyan eden, dini nitelikli olmayan anlaşmazlıklara dair bir parça bilgi vermem

gerekiyor; aslına bakılırsa işin en hareketli ve eğlenceli kısmı da burası.

Bu iki imparatorluk arasındaki sınırı tanımlayan en eski belge Sultan Murad IV'ün Şah Seyfeddin I'e karşı düzenlediği başarılı bir seferin ardından 1639'da Zuhab'da imzalanan anlaşmadır; fakat bu düzenlemenin kendisi yaklaşık bir yüz yıl önce, 1555'te, Muhteşem Süleyman'ın Şah Tahmasp'a zorla kabul ettirdiği şartlar üzerine bina edilmişti. Zuhab Anlaşmasının hem Türkçe hem Farsça orijinal metinleri 1843'ten önce bilinmeyen bir tarihte kayboldu ancak metnin Türkçe bir kopyası Viyana'daki İmparatorluk Kütüphanesinde muhafaza edilmekterdir. Anlaşma Büyük Vezir Mustafa tarafından imzalanmıştır ve bir barış müzakeresinden çok tek taraflı bir ferman izlenimi uyandırmaktadır. Mu'tamin-ul- Mulk (Tahran, 1908) tarafından hazırlanan Farsça derlemede, *Recueil des traités de l'empire persanavec les pays étrangers, [İran İmparatorluğunun Yabancı Devletlerle Yaptığı Anlaşmalar]*, anlaşmanın Türkçe metni Farsça çevirisiyle birlikte verilmiş ve altına da metnin Türklerden sağlandığına ve koleksiyona anlaşmanın hiç Farsça kopyası olmadığı için dahil edildiğine dair bir açıklayıcı not düşülmüştür. Fakat gerçekte bu, bir sonraki yıl, 1640'ta onaylanmış Türkçe belgeden yapılmış bir alıntıydı.

Bizim Charles I'imizin döneminde Orta Doğulu yasa yazıcılarının kullandığı ağdalı ve tumturaklı üslubu görmek açısından Vienna belgesinin giriş bölümünün tam metnini vermeye değer:[3]

> ÖVGÜ bağışlaması bol, mukaddes olan ve zafer bahşeden Allah'adır. O ki, barış ve karşılıklı anlayış kapısını "*Doğrusu ben uzlaşmayı ve barışı herşeyden çok isterim*" sözleriyle açmış ve savaşın ve kavganın karanlığını mutluluğun ve sükunetin ışığıyla ortadan kaldırmıştır. Salat ve selam, çiçekler kokularını yaydığı ve gün ışıdığı sürece dini tam ve açık bir şekilde bize ileten ve kutlu gelişiyle birlikte İsla-

3 Burada verilen çeviri, 1843-8 Erzurum komisyonu için hazırlanmış olan çevirinin paragraflama, noktalama ve imla düzeninde birkaç küçük değişiklik yapılmış halidir.

mm çoşkuyla karşılandığı O'nun Peygamberinin ve ailesinin çocuklarının [Ehli Beyt] ve dinin yayılmasında büyük yararlılıklar gösteren ashabının üzerine olsun.

ŞİMDİ MADEMKİ, direkleri olmaksızın gökyüzünü yükselten O'nun arzusu ve rızasıdır ve herşeyi çepeçevre kuşatmış olan bilgeliği ve sınırsız gücüyle bir eşi olmayan O'dur, toplumda güzel bir düzenin sağlanması ve dünya düzeninin korunması en az kralların adaletine dürüstlüğüne ve anlayışlarına ve birlik halinde olmalarına bağlı olduğu kadar onların olumlu ya da olumsuz ilahi emirlerin tamamına boyun eğmesine bağlıdır; ve BU NEDENLE yüce sultanlar, "*Allah'tan korkun ve birbirinizle uzlaşın*" buyruğuyla uyum içinde mutluluğun kaynağı olan uzlaşma yoluna başvurmuşlar, düşmanlıklara ve savaşa son vermişler ve sonuç olarak karşılıklı anlayışsızlık kılıcını kınlarına yerleştirmişler ve birbirleriyle savaşan milletler canı gönülden birbirleriyle uzlaşmışlardır ("*Bu Allah'ın size bir lütfudur, O'nu kime dilerse ona verir ve Allah bağışlaması en bol olandır* ");

VE MADEMKİ Allah'ın bütün kulları arasında en aciz olan ben imparatorluğu ve milleti ilgilendiren herhangi bir konuda birşey yapmak ya da yapmamakla görevlendirilmiş ve bu konuda yetkili kılınmışım ve arzu ettiğim şekilde savaşma ya da barış yapma yetkisine sahip kılınmışım -ki bu yetkiyi, haşmeti Süleyman'ınki kadar büyük olan, *Adil bir hükümdar Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir* özdeyişini kendi kişiliğinde somutlaştırdığından Allah'ın yeryüzündeki halifesi olan, en büyük Müslüman beylerin sığınağı en ünlü Türk yöneticilerinin korunağı, İslam'ın ve Müslümanların dayanağı, sapkınların ve müşriklerin eceli, iki karanın ve iki denizin, iki doğunun ve iki batının hakimi ve iki kutsal şehrin hizmetkarı, dinin savunucusu şanı büyük Padişah'tan almışım- sahip olduğum bütün gücümle ve Sultan vekili olarak, muzaffer Türk askerlerine Bağdat'ın aşağısından ilerleyerek doğruca İran topraklarına girmek cihetiyle harekete geçme emrini verdim;

VE BUNUN SONUNDA Haruniye olarak adlandırılan bir istasyona varmamız üzerine asilzadeler arasında en seçkin kişi olan Başvezir Şemseddin Muhammed Quli Bey

elinde, İran tahtının süsü, Cem krallığının eşi bulunmaz güzelliği, ihtişamı Darius'un ihtişamına denk, büyük bey ve ünlü lord, krallık denizinin değerli incisi, hakimiyet göğünün güneşi, mukaddes toprakların asil kartalı, askerleri gökyüzündeki yıldızlar kadar çok olan, beylerin en ünlüsü ve en büyüğü olan muhterem Şah'tan (Allah, sancağını yeryüzünden göğün en üst katına ve sarayını göğün kubbesine kadar yükseltsin!) bizim yüce Padişahımıza yönelik bir mektupla büyükelçi sıfatıyla oraya geldi; bana da gururumu okşayan bir mektup gönderilmişti;

BU NEDENDEN DOLAYI büyükelçi, Yüce Şahlarının iki taraf arasında uzlaşma ve barışın yer alması yönündeki isteğini belirterek savaş ateşinin söndürülmesini, kavganın ortadan kaldırılmasını istedi ve ben de kendi payıma "*Eğer onlar sizinle uzlaşmak niyetinde iseler, siz de onlarla uzlaşın*" babındaki kutsal kitabın emrine uyarak insanlığın güvenliği ve sükuneti için barış yapmayı kabul ettim;

VE BUNA KARŞILIK Şah'a; Haşmetmeaplarının iki taraf hükümetinin şanına ve onuruna yaraşır bir barışın şartlarını belirlemek yetkisiyle donatılmış güvenilir bir adam göndermesi amacıyla bir mektup yollanmış ve Şah kabul edilmiş kanunlara ve kurallara uygun bir şekilde, bu barış anlaşmasını müzakere etmek ve sınırın alacağı durumu belirlemek üzere her türlü kusurdan münezzeh ve sözünün eri Saru Han'ı gönderdi (İnşallah, sükuneti ve güvenliği sağlayacak olan bu görüşmelerde hepimiz için hayır getirir!);

BU NEDENLE, Zuhab'da kurulu olan imparatorluk kampına vardığı zaman, Saru Han büyük bir misafirperverlik örneği gösterilerek karşılandı ve Peygamber'in (bütün dualar onunla birlikte olsun!) Hicret edişinin 1049'uncu yılında Muharrem ayının on dördüncü gününde imparatorluk kampında ünlü Vezirlerin, Mir-Miranların, Komutanların ve Yeniçeri Ağalarının, altı Bölük Ağasının ve diğer subayların hazır bulunduğu bir Divan toplandı, gerekli bütün yetkilerle donatılmış hükümet temsilcisi Saru Han ve Muhammed Quli Bey takdim edildiler, tartışmaları sağlam bir zemine oturtmak amacıyla Divandakilerle o aşamaya gelene kadar olan sorunlar tartışıldı.

İki taraf arasında cereyan eden tartışmalar kayda geçirildi ve ortaya şöyle bir metin çıktı:

Anlaşmanın, onaylama mektubunda himaye edici bir tınısı olsa da, öteki Yüksek Sözleşen Taraf'ın üyelerinden 'Kızılbaş topluluğu' olarak bahsetmesi düpedüz bir aşağılamadır. Bununla birlikte, burada tanımlanan sınırlar bazı yönlerden anlaşmanın kendisinde tanımlanan sınırlardan daha açık seçikti ve ben de Farsça metnin ilgili pasajının moda mod çevirisini verdim:

> Bağdat ve Azerbaycan doğrultusundaki sınıra ilişkin olarak Jassan ve Badray'ın bizde ve Mendeli kasabasından Dartang'a kadar olan yerler (Sar-i Mil olarak adlandırılan yer Dartang sınırı olarak belirlenmiştir) ve bu iki yer arasında kalan ovalar bizde, civardaki dağlar karşı tarafta kalacaktır; Sar-i Mil Dartang sınırı olarak belirlendiği için Darna bizde kalacaktır; Caf aşiretine bağlı kabilelerden Ziyaüddin ve Harun bize bağlı olacaktır; Béra ve Zarduli de diğer tarafta kalacaktır; Zanjir Kalesi yıkılacak ve batısında yer alan köylerle birlikte bizde kalacak doğusunda yer alan köyler ise karşı tarafta kalacaktır; Şarezor civarında Zalm Kalesinin ötesinde yer alan dağın, bu kaleye bakan bütün yüzleri Majestelerimiz tarafından işgal edilmektedir, Hewraman Kalesi onun bir parçası olan ya da ona bağlı olan köylerle birlikte karşı tarafta kalacaktır; Çughan geçidi Şarezor sınırı olarak belirlenmiştir, sonuç olarak Kızılca ona bağlı olan yerlerle birlikte bizde kalcak, Mihriban ve ona bağlı olan yerler karşı tarafa ait olacaktır. (Bahsi geçen bir sonraki yer Kutur'dur, epey bir kuzeyde, sınırın devam ettiği 480 kilometre boyunca uzanır.)

Onay belgesinde adı geçen, hem bizim bölgemizin içinde yer alan hem de bu şekilde tanımlayabileceğimiz yerler bu bölümün sonunda yer alan haritada gösterilmiştir; Jassan ve Badray (ya da Badra) bugün Irak sınırları içinde yer alan kentlerdir ve güney ucundan Loristan'a Puşti Kuh'a bitişiktirler. Chirikov'a göre Darna ve Dartang bölgeleri neredeyse tam olarak

sonradan Zuhab Paşalığı olarak bilinen yere tekabul ediyordu; ki bölge, takribi olarak kuzey batıda Sirwan tarafından, kuzey doğuda nehrin kollarından biri olan Zimkan tarafından, güneydoğuda nehrin bir başka kolu olan Hulwan tarafından ve güney batıda da Kirmanşah'a giden ana yol üzerindeki Karind'den 12 km uzaklıkta, Sar-i Mil'in kuzey ya da kuzey doğusundan geçen bir hat tarafından çevrelenmişti. Dartang'ın kendisi Hulwan'ın, içinden geçerek ovaya döküldüğü koyağın ağzında kurulmuş olan modern Rijab köyüne yakın bir yerdeydi; Rawlinson ve Felix Jones tarafından hazırlanmış olan bir haritada ve ikincisine atfedilen bir belgede Darna, Sar-i Mil'in 42 km kuzeyinin hafifçe doğusunda bulunan Zimkan'ın sol şeridi üzerinde gösteriliyor. Sözü edilen iki Caf kabilesinden Haruni kabilesi Irak'taki dördüncü büyük taife olarak varlığını sürdürmekte fakat Ziyauddin artık bu isimle varlığını sürdürmemektedir. Béra ve Zarduli ile ilgili bazı zorluklar mevcuttur; geçmiş dönemlerde yapılmış İranlılara ait bir çalışmada anlaşmadan bir alıntı yapılmış ve Déra ve Zardoyi bu alıntıda yer almıştı; Déra Ovası, ana yol üzerinde bulunan Sar Pul-i Zuhab'ın yaklaşık 16 km güneyinde yer alıyor (ve böylece biraz önce sözü edilen Zuhab Paşalığının sınırları dışında kalıyor); Chirikov, hiç şüphe yok ki haklı bir nedene dayanarak,[4] Zardoyi'nin, Déra Ovasının yanında bulanan Hulwan'ın sol şeridi üzerinde kurulmuş olan Qelaşahin'in bir başka ismi olduğunu söylüyor. Qelazenjir iyi bilinmekteydi ve Sar-i Mil'den Felix Jones'un Darna'yı konumlandırdığı yere doğrudan uzanan bir hat üzerinde yer alıyordu. Zalm kalesi ve Şari Hewraman olarak bilinen köy, sırasıyla Halepçe'nin kuzeydoğusunda *chaine magistrale*'nin Hewraman kesiminin batı ve doğu tarafında yükseliyorlardı. Osmanlı rejimi sona erene kadar Qızılce ismi (daha yeni, bir nehir ismi olarak karşımıza çıkmıştı) zamanımızda, temel bir pazar köyü olması sebebiyle Pêncwin olarak yeniden adlanırılan bir nahiye için kullanıldı.

4 Onun bu konudaki uzmanlığı olmasaydı bile göndermenin Zimkan ve Şaho arasında yer alan Sirwan'ın güneyindeki bir köy grubuna yerleşmiş olan Zardoyi aşiretinin topraklarına yapıldığını öne sürmek makul olurdu.

Mihrban, Kürtçe Meriwan isminin eski Farsça şeklidir. Çughan'ı tespit edemedim; Albay Williams tarafından derlenen eski bir haritada Pêncwin ve Süleymaniye'nin arasında bir yerde gösterilmişti ki muhetemelen yanlıştı; olsa olsa Pêncwin ya da Şilêr deltası ile Meriwan arasındaki sınır çizgisi üzerinde olabilirdi.

Anlaşma (Viyana metni) şöyle sonuçlanıyordu:

> Sonuç olarak, bütün kuvvetim ve mutlak otoriteme istinaden, bu apaçık olan ve göz kamaştıran anlaşmayı kaleme alıyorum ve onu Majesteleri Şah'a ve Yüce Padişah'ımıza gönderiyorum. Şah, Kutsal Kitab'ın buyruğunca "*Bir anlaşma yaptıktan sonra artık ona uyun ve onu ihlal etmeyin*" şiarına uygun bir şekilde bu Anlaşmaya bağlı kalırsa İmparator Hazretleri görkemli Padişahımız da Kutsal Kitab'ın "*Anlaşma yaptığınız da yükümlülüklerini yerine getirin, bu sizin için bir zorunluluktur*" buyruğuna uygun bir şekilde hareket edecektir. Bu kutlu barış, Allah'ın izniyle, kıyamet gününe kadar sürecek ve korunacaktır ve kim ki artık bunu duyduktan sonra onu değiştirmeye kalkarsa, doğrusu, bunun günahı onu değiştirenlerin üzerine olacaktır.

Soylu duyguların belagatli bir üslupla dile getirilmesine ve Kutsal Kitab'm yüce tanıklığına rağmen taraflardan her biri, kendini ilk adımı atacak kadar güçlü hissetikleri anda anlaşmayı yenileme yoluna gitmişlerdir. 1727'de (Hemedan), !736'da (Constantinople), !746'da (Mughan) ve 1823'te (Erzurum) yapılan anlaşmalarla bu yöndeki girişimler geçici olarak durdurulabilmiştir. 1746 Anlaşması 1639'da, şu anda Cennet pınarının tadını çıkaran kudretli İmparator Sultan Murad IV'ün (zavallı Seyfeddin'in durumundan hiç bahsedilmez) şanlı hükümdarlığı döneminde sonuçlandırılmış olan anlaşmada karara bağlanmış sınırları açık bir biçimde teyid ediyordu; ve 1823 anlaşması iki imparatotluk arasındaki kadim sınırları olduğu gibi kabul ederek 1746 Anlaşmasının şartlarını teyid ediyordu. 1833 ve 1842 arasında cereyan eden bir dizi

önemli olay bu iki devleti bir kez daha açık bir savaşın eşiğine getirdi; 1833'te Bayezid'e kadar uzanan bir İran baskını vuku buldu; 1835'te Van Kürtleri Qutur'a baskın düzenlediler ve Rewandızlı Muhammed Paşa İran'daki Mêrgasor'u ateşe verip halkı kılıçtan geçirdi; 1837'de Bağdat Paşası, Muhammara'yı[5] yakıp yıktı ve şehrin bütün sakinlerini katletti; 1840'ta İranlılar bir sefer süzenleyerek Süleymaniye'yi geçici olarak işgal ettiler; 1842'de Süleymaniye'den gelen bir kuvvet Erdelan valisine saldırdı;[6] ve bunlar kadar ses getirmese de daha birçok benzer olay meydana geldi.

İki taraf arasındaki anlaşmazlığın modern dönem tarihi iki hükümetin o yıllarda İstanbul'da Sir Stratford tarafından temsil edilen Büyük Britanya'nın ve Rusya'nın önerdikleri arabuluculuk teklifini kabul etmeleriyle başlar. 1843 yılında dört Ülkenin delegelerinden oluşan bir komisyon Erzurum'da toplandı: İran'dan Mirza Taqi Han, Türkiye'den Enver Efendi, Büyük Britanya'dan Albay Fenwick Williams (daha sonra Kırım Savaş'ında Kars'ta yaptığı savunmayla büyük bir şöhret kazanacaktı) ve Rusya'dan Albay Dainese, *Visits to Monasteries in the Levant [Levant Manastırlarını Ziyaret]* kitabı nedeniyle iyi tanınan Saygıdeğer Robert Curzon görüşmelerin ilk bir ayında Williams'a müşterek komisyon üyesi olarak eşlik etmiş ve deneyimlerini *Armenia: A Year at Erzeroomand on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia [Ermenistan: Erzurum'da Rusya, Türkiye ve İran Hudutlarında Bir Yıl]*[7] adlı kitabında dile getirmiştir. İngiliz tercüman, Türkçe-İngilizce sözlüğü Mustafa Kemal'in Türk dilindeki yaptığı reformlara kadar standart bir çalışma olarak kabul edilen J.S. Redhouse idi.

Curzon müzakerelerin tam olarak nasıl cereyan ettiğini anlatmaz ancak birçok göndermeden ve anekdottan ve bunların yanısıra resmi tutanaklardan açıkça anlaşıldığı gibi komisyon üyeleri arabuluculuk faaliyetleri boyunca oldukça zorlu bir

5 Bugünkü Hürremşehir.

6 Hiç şüphe yok ki bu olay sayfa 86'da Şeyh Rıza Talabani'den alıntılanan şiirde bahsedilen olaydır.

7 Londra, 1854.

süreç yaşamışlardı. Görüşmeler daha başlangıçta, Kerbela'daki Şiilerin katledildiği ve 22000 Farsın hayatını kaybettiğinin iddia edildiği Kerbela'da Şiilere karşı girişilen katliam haberleriyle neredeyse kopma noktasına geldi. Komisyondaki tartışmalar, temelde Türklerin çıkardığı zorluklar nedeniyle uzamaktaydı; ancak kendi imparatorluklarının sınırlarının ta Efrasiyab (İran ulusal destanında tamamen mitik bir kişilik) döneminden beri iyi bilinmekte olduğunu iddia eden İranlıların bu katı tutumu da benzer bir sonuca yol açmaktaydı. Komisyon üyelerinin faaliyetleri 'huzuru korumak ve meslektaşlarımıza en basit işlemleri bile açıklama çabası' olarak tanımlanır. Mayıs ayında ardarda yapılan üç toplantı, henüz her iki merkezin de görüşmelerde herhangi bir ilerlemeyi olanaksız kılacak kadar güçlü olduğunu göstermişti. Yeniden gözden geçirilmesine karar verilen yönergeler tarafların ellerine ulaşıncaya değin görüşmelere beş aylık bir süre boyunca ara verildi. Yeni yönergeler geldiklerinde orjinal halleri üzerinde çok az bir iyileştirme yapılmıştı, taraflar bir kez daha taleplerini 'diğer tarafın haklarından kayıtsız şartsız feragat edilmesiyle' sınırlandırmıştı... ancak gönderilen delegelerden hiçbirinin gerçekte bir pazarlık gücü yoktu'; üstüne üstlük İran hükümeti 'korkunç Kerbela olayı' için tazminat ödenmesini tüm anlaşma için önkoşul saymaktaydı.

Bununla birlikte Komisyon arabuluculuk görevini layıkıyla yerine getirmek için mücadele etmeyi elden bırakmadı. Yaz mevsimi esnasında, Şattül Arab'ın kıyı şeridi üzerinde ikamet eden Arap Şa'b aşiretinin lideri Şeyh Thamir Türkler tarafından kendi lehlerine tanıklık yapmak üzere Erzurum'a getirildi. Mirza Taqi, ta Noah zamanından beri İran'a bağlı olan aşiretin İranlıların kölesi olduğunu ve hiç bir zaman Türkiye'ye bağlı olmadığını ileri sürerek şeyhin dinlenmesine karşı çıktı'. Komisyonun ısrarı üzerine şeyh sonunda Aralık ayındaki sekizinci oturuma katıldı, fakat *la répugnance du plénipotentiaire de Perse à voir le cheik et le secrétaire du tribunal de Bassorah, Abd-el-Kadir Efendi, joint à la vivacité arabe de ces derniers, produisit quelque confusion; des demandes et des réponses entrecoupé-*

es s'ensuivirent; et au milieu de ces interruptions il ne fut possible de retenier que ce qui suit....' [İran büyükelçisinin şeyh ve Bassorah adliyesi başkanı Abdülkadir Efendi'yi görmekten dolayı duyduğu tiksinti, bu son ikisinin öfkeleri ile de birleşince bir takım karışıklıklara yol açmıştı. Sürekli bölünen soru ve cevaplar birbirini takip etti, bu müdahalelerin ortasında konuşulanları akılda tutmak mümkün olamamıştı...] Bir keresinde yerel otoriteler bin kişilik fanatik bir Sünni güruhunu İranlı temsilcinin kaldığı yere saldırmaya kışkırttılar. Williams'ın takdire değer bir çabayla kendini riske atıp validen onları evin etrafından uzaklaştırmasını istemesine rağmen ev birkaç saat kuşatma altında kaldı. Aynı gün, kentin başka bir yerinde, Mirza Taqi'nin sekreteri bir kasap tarafından vahşi bir şekilde öldürüldü.

Birçok kesintiye ve komisyonun önleme amacıyla toplandığı, taraflar arasında cereyan edecek bir savaşın çıkmasını hızlandırabilecek bu tür olaylara rağmen müzakereler 31Mayıs 1847'de ikinci Erzurum Anlaşmasıyla[8] sonuçlanana kadar Erzurum'da ve Avrupa'da devam etti. Anlaşmanın sınır düzenlemeleriyle ilgili maddelerinin tam metni aşağıda verilmiştir:

> Madde 2. İran Hükümeti Zuhab eyaletinin bütün düzlük kısımlarını -yani batı kısmını- Osmanlı hükümetine bırakmayı yükümlenir; ve Osmanlı hükümeti de Karin Vadisi dahil olmak üzere adı geçen eyaletin doğu kısmını -yani bütün dağlık kesimlerini- İran hükümetine bırakmayı yükümlenir. İran Hükümeti Süleymaniye eyaleti ve şehri üzerindeki bütün iddialarından vazgeçer ve Osmanlı hükümetinin sözü geçen eyalet üzerindeki egemenlik haklarına müdahale ve tecavüz etmeyeceğini önceden yükümlenir. Osmanlı hükümeti, İran Hükümeti'nin Muhammara şehri ve limanı, Hızr adası,[9] demirleme yeri ve Şattül A-

8 Bir karışıklığa mahal vermemek için 1823'te Erzurum'da imzalanan ilk anlaşmadan söz edilirken sadece tarihi verilecektir. İkinci anlaşmanın burada yer alan İngilizce (burada Türkçeye çevirilmiştir [-ç.n.]) şekli Milletler Cemiyeti'nin Fransızca 'traduction identique'sinin Redhouse ve Rus meslektaşı tarafından yapılmış çevirisidir.

9 Günümüzde meşhur Abadan adası olarak bilinmektir.

rab'ın doğu tarafındaki kıyısı -yani batı kıyısı- üzerinde yer alan ve İran'a bağlı olması kararlaştırılan aşiretlere ait olan topraklar üzerindeki sınırsız egemenliğini resmi olarak tanır. Dahası, İran gemilerinin herhangi bir izne gerek duymadan ve herhangi bir engellemeye maruz bırakılmadan Şattül Arab'ın, ağzından iki tarafın sınırlarının bitiştiği yere kadar olan kısmında serbestçe dolaşma hakkı vardır.

Madde 3. Her iki imzacı taraf, bu anlaşmayla birlikte bütün diğer toprak iddialarından vazgeçerler ve komisyon üyelerini ve öteki uzmanları iki devlet arasındaki sınırları bir önceki maddeye uygun bir şekilde belirlemek üzere kendi temsilcileri olarak görevlendirmeyi yükümlenir.

Madde 9. Önceki anlaşmaların, özellikle de 1238'de (1823) imzalanan Erzurum Anlaşmasının, bu anlaşmayla açık olarak tashih edilmeyen ya da ortadan kaldırılmayan bütün maddeleri, bu anlaşma vesilesiyle, içerdikleri bütün koşullarla birlikte, sanki bu anlaşma ile kararlaştırılmışlar gibi yeniden onaylanacaklardır.

Anlaşmanın yüksek tarafları, anlaşma metinleri karşılıklı olarak birbirlerinden aldıkları anda onu kabul etmiş ve imzalamış da sayılırlar, anlaşma bu tarihten itibaren iki ay ya da daha kısa bir zamanda onaylanacak ve taraflarca karşılıklı olarak alınıp verilecektir.

Osmanlı hükümeti son anda kendi temsilcisine belirli şartların tam olarak ne anlama geldiği açığa kavuşturulmaksızın anlaşmayı imzalama yetkisi vermekten vazgeçti. Bunlar bir açıklayıcı not ile birlikte Constantinople'deki Rus ve İngiliz büyükelçileri aracılığıyla Porte'ye iletildi ve nehir sınırıyla ilgili olarak da Muhammara kentinin limanının, Karun Nehrinin Şattül Arab'la değil de, bu iki nehirin karşılaştığı noktanın yukarı kısmında olduğu açıkça belirtildi. Bu not birkaç ay geçene kadar İranlılara bildirilmedi.

Müzakereler süresince nehir üzerindeki egemenlik sorunu gündeme getirilmedi, alternatif güzerhgahlar üzerinde duruldu: 50-60 km arası doğuda bulunan Khaur Musa'ya uzanan eski Karun kanalı, Hizr adasını ikiye bölen bir hat, ve nehrin ba-

tı şeridi boyunca uzanan 'gerçek sınır.' Daha sonraları Sublime Porte'a Büyükelçi olacak olan A.H. Layard otobiyografisinde,[10] henüz genç bir adamken yazmıştı ama daha sonra yaptığı önemli yolculukları *Early Adventures [İlk Maceralarım]*[11] kitabında anlatmıştır, Sir Stratford Canning tarafından, sınırın bu kısmına dair özel bir rapor hazırlamak üzere nasıl görevlendirildiğini anlatır. Layard, tarihe ve geçmiş kazanımlara ve adalet ilkesine büyük ölçüde uygunluk gösterdiği için bu alternatif hatlardan ikincisini önerdi ve Canning de bunu onayladı. Fakat öteki arabulucu devletin kızgınlığını yatıştırmak kaygısıyla Lord Aberding, Layard ve Canning'i kızdıracak şekilde, Rusların ısrarlarına daha fazla dayanamadı ve İranlıların en fazla lehine olan üçüncü hat galip geldi. İranlıların lehine olacak şekilde 1639 Anlaşmasında bir başka değişiklik daha yapıldı: Zuhab, Sar-i Mil'e kadar tamamen Türkiye'ye bırakılmış olmasına rağmen, bir hayli batıya kayan yeni bir hatla ikiye bölündü. Ancak İran hükümetine sağlanan tüm bu önemli kazanımlara rağmen arabulucu devletler sorunları çözebilmiş değillerdi ve ancak Paris'te bulunan İran büyükelçisine yapılan yoğun diplomatik baskıların sonucunda onu anlaşmayı onaylamak üzere Constantinople'a gitmeye ikna ettiler.Beklenen onaylama işlemi, anlaşma metninde iki ay olarak belirtilmesine rağmen anlaşma imzalandıktan on ay sonra nihayet 21 Mart 1848'de gerçekleşti.

Madde 3'te öngörülen düzenlemeleri gerçekleştirecek Sınır Komisyonunda (Delimitation Commission) Büyük Britanya'dan bir kez daha Albay Williams, İran'dan Mirza Cafer Han, Türkiye'den Derviş Paşa ve Rusya'dan da Albay Chirikov bulunuyordu. Aşağıda Sir Stratford Canning'in Williams'a gönderdiği talimat mektubu oldukça çağdaş bir tınıya sahiptir:

> İşlemler yapılırken muhtemelen üzerlerinden sınırın geçeceği geniş dağ yollarında ve büyük ovalarda dağınık bir vaziyette yaşayan çok sayıda insanın çıkarı da gözönünde bulundurulacaktı. Varılan hükümlerin ilgili ülkelerin vah-

10 Sir A.H. Layard: *Autobiography and Letters*, Londra, 1903.
11 Early *Adventures in Persia, Susiana and Babylonia*, Londra, 1887.

şi ve yabani sakinleri arasında aşama aşama hayata geçirilerek toplumsal gelişmenin temellerini atmasını ve aynı zamanda barışın muhafaza edilmesine güçlü bir şekilde katkıda bulunmasını beklemek akla uygundur.

Mesaj spontane bir ironiyle sona eriyordu:

> Bu konuyu burada kapatıyorum ve kaçınılmaz bazı olaylar nedeniyle şimdikinden biraz daha az uzayan bir aradan sonra Erzurum'daki görüşmelerinizi nihayetinde sonuçlandırarak gösterdiğiniz başarıyı şimdiki görevinizde de göstermenizi canı gönülden diliyor ve umuyorum.

Komisyon daha toplanmamışken (sürecin nasıl şelilleneceği belli olmuş) ve komisyonun işi zora girmişti. Deviş Paşa görünürde Musul'daki görev arkadaşlarına katılmak üzere İstanbul'dan çıkmışken, yolunu çevirerek emrinde silahlı bir güçle İran'da bulunan Qutur'a yönelmiş, İranlı yöneticileri görevden almış, düzenli birliklerden oluşan bir Türk garnizonu inşa etmiş, kışlaların temelini atmış ve buradan Xoy kentine 10-12 km'lik bir mesafeye kadar kentin o tarihtan itibaren Türkiye'ye katıldığını bildiren yazıtlarla birlikte 'sınır taşları' dikmişti. Bu olay komisyonun Türk üyesinin görevde kaldığı birkaç yıl boyunca sürdürdüğü bir dizi 'uygunsuz ve münferit hareket'in sadece ilkiydi.

Temsilciler Haziran 1849'da Bağdat'ta toplandılar fakat Muhammara'da kaldıkları 1850 Ocağına kadar çalışmaya başlama yönünde bir girişimde bulunmadılar. Bir kez daha 'hilenin, dalaverenin, çekişmenin ve mütecavizliğin ruhu' başarıya ulaşmak için gösterilen bütün girişimleri boşa çıkardı; öyle ki Sir Stratford Canning ilk iki yılın sadece üç haftasında sınırları belirlemeye yönelik muamelelerin yapılabildiğini hesaplamıştı. Derviş Paşa kendini sağlığa elverişsiz bir vadi olan Badra bölgesinde, daha doğru bir deyişle sınırın üzerinde, izole ederken İngiliz, Rus ve İran delegeleri daha serin ve rahat başka birçok yer bulunabilecek olmasına rağmen 1850 yazını Loristan'daki ıssız ve ücra Mungara vadisinde geçirdiler. İngiliz ve

Rus delegeler 1951 Nisanında Karind'e ve ondan sonra da yazı geçirmek üzere Senne'ye taşındılar.[12] İngiliz ekibe eşlik eden ve bütün bir kışı Şuş'ta bulunan Aşağı Fırat üzerindeki alanları araştırmakla geçiren jeolog W.K. Loftus *Travels and Researches in Chaldaea and Susiana*[13] adlı kitabında Williams'ın bütün bir ay boyunca Şuş'taki büyük höyüğün kazı çalışmalarım bizzat nasıl yönettiğini anlatır. Komisyonun taraflardan herhangi birini kendi önerilerini kabule ikna etmekteki başarısızlığı planlarda değişiklik yapılmasına yol açtı. Buna göre komisyonun ilk yapması gereken sınır çizgisini kesin olarak belirlemek yerine içinden sınırın geçeceği bir toprak parçasını belirlemeye çalışmak olacaktı; ancak müteakip tartışmalar gözönünde bulundurulduğunda görüşmelerin bir aşamasında, denizden Karun kavşağının hemen üst noktasına kadar Şattül Arab'ın batı şeridi boyunca yukarı doğru uzanan ve böylece nehrin tamamını Türk egemenliği altında bırakan sınırı İranlıların koşullu olarak kabul ettiğini, Türk tarafınınsa reddettiğini belirtmenin ilginç olacağını düşünüyorum. Komisyonun çalışmalarına Kırım (1854-6) ve Anglo-İran (1856-7) savaşları nedeniyle ara verildi. Bir talihsizlik sonucu Albay Williams'ın notları ve günlükleri eve ulaştığı sırada gemiden Thames nehrine düşerek kayboldu.

1857 yılında savaşlar sona erdikten sonra İngiliz ve Rus harita memurları 1850-2'de toplanan materyallerden haritalar derlemek üzere Petersburg'da biraraya geldiler. Haritalar 1865'te tamamlandı; ancak iki grup harita karşılaştırıldığında, öyle görünüyor ki çalışma süresi boyunca böyle birşey yapmayı akıl etmemişlerdi, o kadar çok faklılık ortaya çıktı ki bunları gidermek için yeniden masa başına oturmak zorunda kalındı. 'Carte Identique' tarzında dizayn edilmiş yeni harita taraflara sunulacak hale getirilmeden önce dört yıl daha geçti. Harita taraflara ulaştırıldığında İran herhangi bir çekince koyma-

12 Onlara Mungara'da dört aylığına kolsuz ve bacaksız doğan sonradan Carlow Kontluğu milletvekili ünvanını alacak olan ünlü İrlandalı Arthur MacMurrough katıldı; benim '*The Travels of Arthur MacMurrough Kavanagah in Kurdistan and Loristan in 1850* JRCAS, Cilt.XXXVI, 1949, adlı makaleme bakınız.

13 Londra, 1857.

dan sınırın haritayla belirlenmiş alan içerisinde hakem kararıyla belirlenmesini kabul etti fakat Türkiye anlaşmayı ancak 1875'te, o da koşullu olarak kabul etti.

Bu süre zarfında daha başka anlaşmazlıklar iki ülkeyi, 'dört ülke tarafından oluşturulan komisyonun incelemeleri sırasında yürürlükte olan statüko'ya riayet etmelerini sağlayacak bir başka Sözleşme (3 Ağustos 1869) akdetmeye yöneltmişti. Bu sözleşme de kendinden önceki sözleşmelerden daha etkili değildi; aslına bakılacak olursa 'sözleşme metninde geçen statüko, davacı tarafların her biri tarafından farklı bir şekilde değerlendirildiğinden yeni bir anlaşmazlık unsuru ortaya çıkarmıştı'. 1847 yılında tamamıyla Türklerden ve İranlılardan oluşan bir komisyon Konstantinapol'de toplandı. Fakat, İranlıların sınırın her köşesinde 1847'deki statükoyu yeniden restore etmek için Erzurum Anlaşmasının 3. maddesini esas alırken Madde 2'ye hiç değinmemesi Türklerinse 1823 Anlaşmasının ve böylece Sultan Murad'ın 1639'da belirlediği sınırın tatbikini istemek için Madde 9'un uygulanması konusunda ısrar etmesi (ki bu konudaki ısrarlarına 1912'ye kadar aralıksız olarak devam ettiler) nedeniyle görüşmeler neredeyse daha ilk baştan düğümlendi. Sir A. Kemball ve Albay Zelmoi komisyona arabulucu olarak katıldılar. Komisyon, sınırın düzenlenmesinde Madde 3'ün uygulanmasını isteyen İranlıların görüşünü baz alarak 1850 hükümlerini olduğu gibi kabul etti ve Madde 9'un konuyla ilgisiz olduğu hükmüne vardı ayrıca o ana kadar yaşanan birçok sükut-u hayalden sonra tam bazı ilerlemeler kaydediliyor gibiyken 1876'da Türk-Rus savaşının patlak vermesi sonucu bütün çalışmalara tekrar ara verildi.

Bütün bu yıllar boyunca İran anlaşma hükümlerinin sürekli bir şekilde ihlal edilmesine son verilmesi için mütemadiyen arabulucu taraflara başvurdu. Qutur'un Türkler tarafından devam eden işgali herhangi bir anlaşma (ihtimali) önünde duran sürekli bir engeldi. *Wild Life among the Koords [Kürtler Arasında Doğal Yaşam]*[14] kitabının yazarı olan İngiliz subayı Binbaşı

14 Londra, 1870. [Kitap Doz Yayınları tarafından *Kürtler Arasında Doğal Yaşam* ismiyle Türkçeye çevrilmiştir].

Frederic Millingen, 1867 dolaylarında sınırı ihlal ederek geçmiş olan Türk garnizonunun bilfiil başında bulunmuştu ve kitabının başlangıç kısmında yer alan haritada sınırın Xoy'a kadar olan kısmında doğuya doğru oldukça büyük bir çıkıntı yer alıyordu ki bu çok açık bir şekilde Derviş Paşa'mn 1849'da (belirlediği) sınırdı. Her ikisi de sonuçsuz kalan San Stefanos Anlaşması ve onun yerini alan Berlin Anlaşması (1878) Türklerin Qutur'u boşaltması gerektiğine dair hükümler içeriyordu ve 1880 yılında karma bir Anglo-Rus komisyonu bir protokolle kesin sınırı tanımladı ancak fiili olarak sınır çizilmedi; bununla birlikte Türk garnizonu yerinde kaldı. Ancak işin ilginç yanı diğer tarafın meydan getirdiği daha da ciddi sınır ihlallerinin tüm bu diplomatik alışveriş sırasında daha az dikkat çekmesiydi: İranlılar, 1823 anlaşmasının kendilerinin geriye yönelik bırakma yapmasını gerektiren özel hükümlerine ve Erzurum Anlaşmasıyla sağlanan uzlaşmaya rağmen çok sessiz bir şekilde Zuhab'ın batı yarısını işgale devam ettiler. Zuhab, Kirmanşah'm Prens-Valisi Muhammed Ali Mirza'nın, babası Feth Ali Şah'tan izin almaksızın ilan ettiği bir savaşla ele geçirilmişti; bunun sonucunda Sirwan Nehrinin kendisi uzun yıllar fiili sınır olarak kalmıştı.

İki taraf arasındaki bir sonraki sınır görüşmesi 21 Aralık 1911'de tarafların doğrudan görüşmesi sonucunda akdedilen ve yeni bir 'Ortak Sınır Belirleme Komisyonu'nun oluşmasını sağlayan 'Tahran Protokolü' idi. Komisyonun çalışmaları '1263'te (1847) yapılan ve Erzurum Anlaşması olarak bilinen anlaşmanın' maddelerine dayanılarak yürütülecek ve üzerinde anlaşmazlığa düşülen her nokta Lahey Hakem Mahkemesine götürülecekti. 1912'nin Martından Ağustosuna kadar Konstantinapol'de on sekiz toplantı yapıldı ve pek bir sonuç alınamadı; ve bir kez daha Rusya'nın, hükümetlerinin gerçek sınırın büyük oranda uzunluğuyla ilgili görüşlerini bildiren bir not göndermesiyle arabulucu ülkelelerin büyükelçileri duruma müdahale ettiler ve özellikle Türk tarafına '1848'deki statükonun restorasyonu anlamına gelecek olan Erzurum Anlaşmasının açık hükümlerinin vakit kaybetmeden yerine getiril-

mesinin gerekliliğini' vurguladılar. 1913 Temmuzunda Sir Edward Grey, o sırada Porte'un özel bir temsilcisi olarak bir dizi önemli sorunu görüşmek üzere Londra'yı ziyaret etmekte olan Hakkı Paşa'yı çok daha güneyden geçen bir sınırı kabul etmeye ikna etti ki bu sınır açıkça İran lehine idi ve Türk hükümetinin o zamana kadar vermeye hazır olduklarından çok daha fazlasını içeriyordu.

Bu dört taraflı görüşmeler, 4 Kasımda İstanbul'da dört hükümetin temsilcileri tarafından imzalanan ve içinde sınır çizgisinin hayli detaylı bir şekilde tanımlandığı bir başka protokolün imzalanmasıyla sonuçlandı. Qutur'la ilgili olarak 1880 Protokolü yeniden onaylandı. Bir bölgede, Halepçe'nin doğusundaki Hewraman kırsalında, 1848'de oluşturulan statükodan özel bir eksiltme yapıldı ve 1905'e kadar fiili durumda yapılan değişiklikler (ki hepsi İran lehine idi) olduğu gibi kabul edildi. Güneyde, Grey-Hakkı düzenlemesi kabul edildi. Muhammara'da, 'Açıklayıcı Not'ta güvenceler verilmiş olmakla birlikte, Karun kavşağından bir miktar yukarı ve aşağı doğru uzanan Şattül Arab'daki modern demirleme yeri 'Erzurum Anlaşamasma uygun bir biçimde' İran'a bırakıldı. Dört hükümetin temsilcilerinden oluşan bir Sınır Belirleme Komisyonu oluşturulacak ve sınır belirlemeyle ilgili görevlerine ek olarak sınırın protokolde tam olarak belirtilmemiş kısımlarında 1848 statükosunun oluşturulması görevini de üstlenecekti.[15] Komisyonun İngiliz ve Rus üyeleri bütün anlaşmazlıkları hükme bağlayabilecekleri kişisel yetkilerle donatıldılar; ve herhangi bir bölgenin sınırları çizilir çizilmez o bölgenin kesinlikle ve değiştirilemez biçimde belirlenmiş olduğuna karar verilecekti.

Hubbard'ın kitabında anlattığı komisyonun hikayesi böyledir.[16] Sınır Belirleme Komisyonunun çalışmaları 1914 Ocakın-

15 Bu amaçla komisyon, yerel araştırmalara ek olarak, sık sık Chirikov'un, Derviş Paşa'nın ve ikincisinin sekreteri olan Hurşid Efendi'nin günlüklerine de başvurdu; İngiliz tarafının çizdiği karamsar tablonun nedenlerini ortaya koyacak bir delil sunulmadı.

16 İngiliz komisyon üyesi, benimde bağlı bulunduğum Doğu Akdeniz Konsolosluk Hizmetlerinde kıdemli bir görevli olan, A.C. Wratislaw, çalışmalar sırasında hasta düştü ve yerinde Vekili A.T. Wilson geçti; kitabında A Consul in the East (Londra, 1924), komisyondan hiç bahsetmez. Rusya'nın komisyon üyesi, bu sayfalarda adı sık sık geçen, Rusya İmparatorluk Diplomatik Servisinden V. Minorsky idi.

da Şattül Arab'da başladı ve Ekim ayında, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden birkaç hafta sonra Ararat'ta [Ağrı] tamamlandı. Komisyon tutanaklarında anlaşmanın çerçevesi oldukça ayrıntılı bir biçimde tanımlanıyor ve ayrıca her noktanın coğrafi koordinatları veriliyor ve bunlar ayrıntılı bir şekilde tanımlanıyordu; birçok yerde, özellikle de anlaşmazlığa temel teşkil eden topraklar üzerinde otlatma ve su kullanma hakları tanımlanıyordu. Türklerin sınır ihlalinde bulunduğu yerler genel olarak kuzeyde, İranlılarınki de güneyde idi; bu nedenle yeni sınır belirlenirken kuzeyde İranlıların lehine güneyde de Türkiye'nin (ve sonradan o bölgede onun ardılı olacak olan devletin, Irak'ın) lehine düzenleme yapılmaya çalışılıyordu. Türk delegesi Qutur'da tırnaklarını o kadar sert bir şekilde masaya geçirdi ki komisyon, Avrupa'daki yükselen tansiyonu da gözönünde bulundurarak, bu küçük bölgede gerçek sınırların belirlenmesi işini daha uygun bir zamana erteledi.

1915'ten itibaren, İngiliz kuvvetleri Basra'dan kuzeye doğru ilerlediğinden, İşgal kuvvetleri yeni çizilen sınıra kadar olan bölgenin idari sorumluluğunu üstlendi. Diğer taraftan, savaştan sonra, Osmanlı'nm yerini alan yeni Türk Cumhuriyeti selefinden daha uzlaşmacı bir tutum sergilemedi ve İranlıların protokol şartlarına uygun hareket etmesi yönündeki taleplerini, 1913 Protokolü'nün 'ne Meclis-i Mebusan tarafından onaylandığı ne de Sultan tarafından imzalandığı gerekçesiyle artık geçerli bir siyasal belge olarak kabul edilemeyeceğini' bildirerek yanıtladı. Her iki tarafın da en kötü davranışıyla karşı karşıya kalma olasılığı ile yüz yüze gelen İran hükümeti, üzerinde karara bağlanmış anlaşmalara yönelik geleneksel tutumundan vazgeçerek Türklerin tuttuğu yolu izledi.

Hubbard'a göre, CXXXVII numaralı sınır tabelasının Küçük Ağrı ile Büyük Ağrı arasındaki geçide dikilmesi, yetmiş yıllık diplomatik görüşmelerin, uluslararası konferansların ve özel komisyonların birikimi, bütün hikayenin ne olduğunu anlatıyor: "Doğu diplomasisinin kayıtlarıyla paralellik göstermeyen bir sürüncemede kalma durumu". Daha yirmi yıl geçmeden,

kararlaştırılan düzenlemelere her iki tarafça da itiraz edileceğini ve Milletler Cemiyeti'nin, iki başka anlaşmaya ve onlarca komisyonun referanslarına rağmen, İkinci Erzurum Anlaşmasının yüzüncü yılının Irak ve İran arasındaki bir buçuk kilometrelik sinirın yaklaşık 1 400 kilometresinin hâlâ belirlenmemiş olarak geçip gideceğini tahmin etmemişti.

XI. CAF VE HEWRAMAN

Halepçe kazası güneyden kuzeye yüz kilometrenin üzerinde bir uzunluğa sahiptir ve genişlik olarak da Halepçe kentinden geçen enlem üzerinde elli beş kilometreden, Pêncwin yakınlarında on üç kilometreye kadar değişiklik göstermektedir. Halepçe kuzey ve doğusunda en az iki yüz yetmiş kilometrelik İran sınırıyla çevrelenmiştir; batısında ve güneyinde ise Şarbajêr, Süleymaniye merkezi, Çemçemal ve Xaneqin kazalarına bitişiktir. Kent dört nahiyeye bölünmüştür: Pêncwin, Xurmal, Halepçe merkezi ve Warmawâ.

22000[17] nüfuslu Pêncwin, Qelaçıwalan havzasının, Larhé-Tariyar dağ sırtı ile uluslararası sınır arasında uzanan kısmını kapsıyordu. 19500 nüfuslu Xurmal, Tencero'nun ve Zuhab Anlaşmasında bahsedilen ünlü hisarın inşasından sonra Zalm suyu olarak adlandırılan kolunun kuzeyinde uzanan Şarezor Ovasının bir parçasını uşturuyordu. Güney kesiminde Zalm'ı, Tencero'nun doğı ınu ve üçgen biçimli Şamiran yerleşim bölgesini içine alan 23000 nüfüslu Halepçe merkezi kuzeyde Sirwan, doğuda uluslararası sınır ve batıda da Xaneqin sınırıyla çevrelenmişti. 7000 nüfuslu Warmawa, Şarezor Ovası'nın, Xurmal'ın güneyinde ve Halepçe merkezinin batısında bulunan Tencero'nun oluşturduğu halkanın içinde yer alan geri kalan kısmıyla, bir yurtluk arazisi* olan, Sirwan'ın sağ şe-

17 1947'de nüfus sayımı yapıldığı sırada göçebe Caf aşireti sayıca yaklaşık 600 aileye kadar inmişti; ve ben onların, nüfus sayımı için hangi idari birim altında gösterildiklerini bilmiyorum.

* Yurtluk: Kürdistan'ın Osmanlı İmparatorluğunda kalan kısmında, egemen bir ailenin yönetimindeki otonom bölge. Hazineye haraç ödemez ancak Sultan'ın

ridinden Qaradag vadisinin doğu ucunun, ve aynı isimli nahiyenin nehirle bağlantısını kesecek biçimde aşağı doğru dar bir 'bacak' şeklinde uzanan Diziyayiş'ten oluşuyordu.[18]

Halepçe eşsiz Caf aşiretinin merkeziydi; tahminlerime göre kazanın onda dokuzunun tapusu[19] yönetici ailenin değişik üyelerinin elindeydi ve nüfusun en az dörtte üçü de Caf üyelerinden oluşuyordu. Caflar kendi dönemlerinin en önemli Kürt topluluğuydular ve hiç şüphesiz Güney Kürdistan'ın en önemli aşretiydiler; kendilerinden, onları öteki aşiretlerin üyelerinden ve aşiret üyesi olmayan köylülerden ayırmak üzere özel olarak ve onlara özgü bir anlamı olacak şekilde 'Kürt' diye bahsedilirdi. Caflar, kökleri ta 17. yüzyılın başına kadar giden ve o günden bugüne varlığını sürdüren köklü bir Kürt aşireti olduklarını iddia ederek kendileriyle gurur duymaktadırlar. Bir önceki başlık altında belirttiğimiz gibi aşiretin konumu Osmanlı ve İran imparatorlukları arasında anlaşmazlıklara neden oluyordu. O zamanlar Cafların çoğunluğu İran'da, Kirmanşah ve Halepçe'nin arasında Senne'nin güneybatısında yer alan Cewenrûd 'da ikamet ediyor görünmektedirler. Şu anda coğrafi konumlarına göre üç ana gruba ayrılmışlardır: Bunlardan birincisi ve en geniş olanı Irak'ta Sirwan'ın batısında yaşarlar ve kendilerine Muradiler denir; ikincisi hâlâ 'Cewenrûdililer' olarak adlandırılırlar; ve üçüncüsü olan 'Kirmanşahlı-

ordusuna düzenli olarak asker verirdi [Kaynak; Martin van Bruinessen, Ağa, Şeyh ve Devlet, [-ç.n..]

18 1922'de bu 'bacak' Sengaw'ın doğu ucunu ve Qaradag'ın güneyini de içine alacak biçimde sağ şerit üzerinde daha aşağılara sarkıtıldı; nahiyenin bu idaresi güç, biçimsiz şekli aşiret faktörünün ilk başlarda yönetim örgütü üzerinde ne kadar etkili olduğuna ilişkin bir başka güzel örneği teşkil etmektedir-değişiklikten etkilenen köyler Halepçe'de yaşayan Mahmud Paşa Caf'ın varislerinin mülküydü ve idari yönetimleri mülk sahiplerini memnun edecek şekilde düzenlenecekti.

19 Osmanlı Toprak Hukukunda *mülk* olarak adlandırılan küçük bir kategorinin dışında bütün topraklar devlete aittir ve *mirî* olarak adlandırılır. Başlıca iki türlü mirî arazi vardır: 'tapuyla verilenler' ve verilmeyenler ya da 'mutlak mirî'. Tapuyla devredilen ama istenildiği gibi kullanılamayan *mirî* arazi teoride devlete geri dönse de kullanım açısından tam mülkiyet durumuna işaret eder; alınıp satılabilir ve *mülk* için geçerli olan şeriat yasalarından daha liberal olan yaslara göre miras olarak devralınabilir. Halk dilinde devredilen *mirî* kısaca tapu olarak ve devredilmeyen *mirî* de sadece *mirî* olarak anılır.

lar' on dokuzuncu yüzyılın ortalarında ikinci gruptan kopan yedi küçük kabileden oluşmuştur ve dinsel farklılığa rağmen kendilerini Goran Konfederasyonuna bağlamışlardır.[20]

Muradi Caflarınm tarihi yerel hafızada kaldığı kadarıyla meşhur Zahir Bey'in yaklaşık yüz kişilik bir toplulukla Cewenrûd'dan Sirwan Nehrinin tam da Qaradag silsilesinin nehre doğru indiği batı şeridi üzerinde, yani Baban topraklarında kurulu olan Bani Xêlan'a gelmesiyle başlar. Bu olay için değişik otoritelerce birbirinden farklı tarihler verilmiştir ve hatta aslını söylemek gerekirse bu konularda beni bilgilendiren başlıca kişi olan, yönetici aile üyelerinden Kerim Bey bana farklı zamanlarda birbirinden farklı tarihler vermiştir. Grubun isminin nereden geldiğini ortaya çıkarmaya çalışan bazı yazarlar bu insanların Osmanlı topraklarına Sultan Murad IV'ün hükümdarlığı döneminde (1623-40) geldiğini söylerler. Ancak daha kesin olan ve benim de büyük ihtimalle doğru olduğuna inandığım, Ahmed Paşa'nın Qelaçıwalan'ın yönetiminde bulunduğu 1772 (Hicri 1186)[21] tarihidir. Zahir Bey bölgenin yöneticileri tarafından ilk başta nezaketle karşılandı. Fakat gelişinden kısa bir süre sonra o yörede yağmacılık yapan bir kırk

20 İkinci ve üçüncü gruplara yaygın bir biçimde Fars uyrukluğunun atfedilmesi, Sirwan'ın yasal değil fiili sınır olduğu zamandan (1821-1914) kalmadır; 1914 tarihindeki sınır düzenlemesi, her iki grubun bazı üyelerini sınırın Irak tarafındaki Xaneqin kazasında bıraktı.

21 Bu geç tarih 1639'daki ve öncesindeki anlaşmazlıkların varlığıyla çelişmez, çünkü Sultan Murad IV'ın zoruyla kabul ettirilen sınır daha sonraki etkili Türk idaresinin sınırının oldukça doğusundaydı. Kürt tarihçisi Emin Zeki *Tariyx y Slémaniy W Wulhaty* (Bağdat, 1939) kitabında Kerim Bey'den de alıntılar yaparak Khalid Paşa'nın Baban yöneticisi olduğu 1737 (Hicri 1150) tarihine işaret eder. İsimle ilgili ortaya getirilen ve zaman zaman duyulan bir diğer açıklama da Cafların aslında Suriye'deki Muradi aşiretinden kopan Araplar olduğu yönündedir. Bu tarz bir açıklama Kürtler arasında kendi kökenlerini Araplara dayandırma yönündeki yaygın bir eğilime iyi bir örnek teşkil eder. Böyle bir eğilim sadece genellikle Seyyidlik iddiasında bulunan yönetici ailelere özgü değildir, yönetici aileye mensup olmayanlar da bu tür bir eğilime sahiptir. Hiç şüphe yok ki bu durum ya Arapların Orta Çağın fatihleri olarak sahip oldukları prestijden ya da Muhammed Peygamberin Arap soyundan gelmesinden kaynaklanmaktaydı. Fakat Cafların aslında Arap olduğu iddiası Caflarla ilgili olarak bilinen diğer şeylerle uyum içinde gözükmemektedir.

haramler gürûhunun yaptıklarından sorumlu tutularak onların teslim edilmeleri karşılığında rehin alındı. Zahir Bey'in oğlu Kadir Bey kendileriyle bölge yöneticilerinin arasını bozan bu haramileri istenildiği gibi yakaladı ve hepsini öldürdü. Ancak babasını kurtarmak için çok geç kalmıştı çünkü Zahir Bey sabırsız Babanlar tarafından öldürülmüştü. Soyguncuların Bani Xêlan yakınlarında katledildikleri yer bugün hâlâ Gori Kurhagel, Genç Mezarı, olarak adlandırılmaktadır. Zahir Bey'in türbesi, adaletin yanlış uygulanmasını telafi etmek üzere Kadir Bey'e hibe edilen Diziyayiş ilçesinden bugün bile görülebilmektedir. Onun soyundan gelenler Muradi Caflarının yönetici ailesini meydana getirirler ve Beyzadeler olarak tanınırlar. Paşanın cömertliğinden cesaret alarak giderek daha çok çadır gelmeye başladı ve bu Muradiler bölgede önemli bir güç olana kadar böyle devam etti; ulaştıkları sayıyla ilgili olarak genellikle 10000 çadırdan bahsedilmektedir.

Zahir Bey'in gelişinden önce Şarezor'da, birçoğundan bahsettiğimiz, bazılarından da ileride bahsedeceğimiz bir düzüne kadar aşiret bulunmaktaydı: Celali, Şeyh İsmaili, Besari, Çûçani, Qawilayi, İsmail Uzeyri, Şinki, Kefroşi, Bilbas, Kelhur, Tilako, Gelbaxi ve Mendumi. İsimlerini saydığımız ilk dört aşiretin elli yıl kadar önce göç ederek oraya gelen Caflar olduğu söylenir. Bu aşiretler arasında çobanlıkla uğraşanlar kışları Qaradag'ın güneyinde Gil ve Sengaw'da, yazları da İran'ın dağlık bölgelerinde Senne ve Saqız arasında geçirirlerdi.

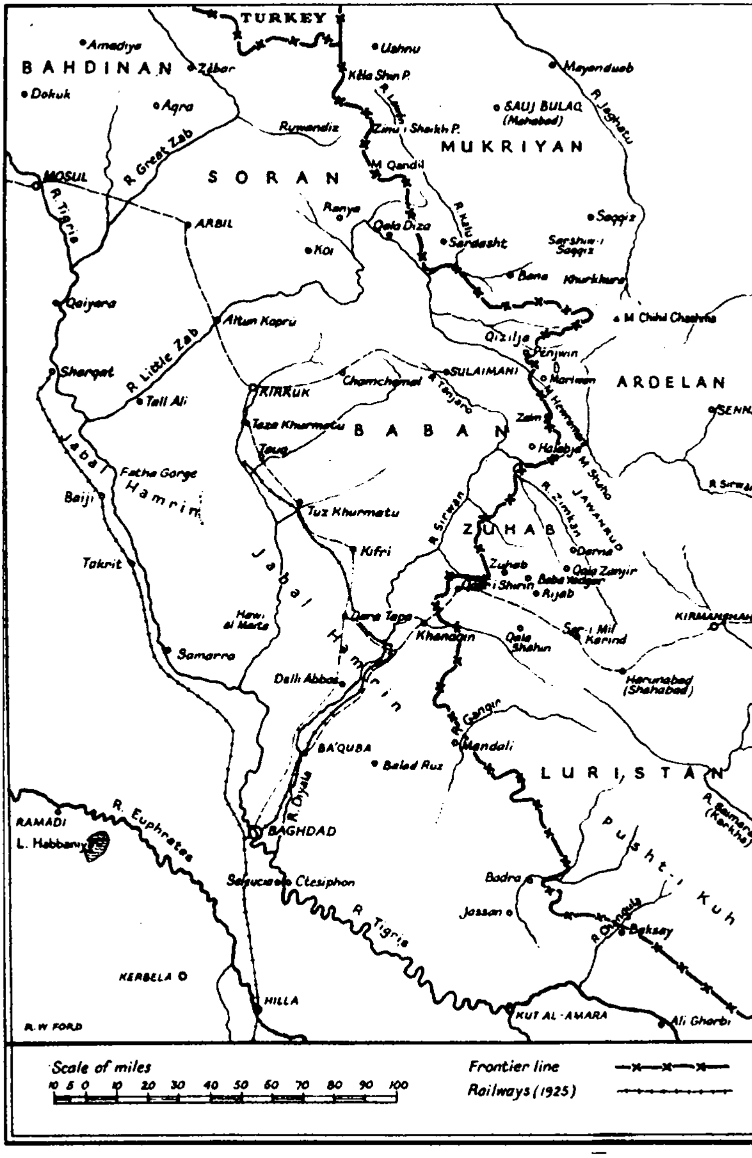
Yeni gelenlerin sürüleri büyüdükçe kendilerinden öncekiler gibi yazları kuzeye doğru göç etmeye başladılar. Fakat onlar ancak Pêncwin'e kadar yaklaşabilecek ve sürülerini onlara belli bir mesafede otlatabilecekler ve sonbaharda da onlardan önce geri döneceklerdi. Bu ikincil olma konumundan iyice sıkılmış olan Kadir Bey çatışmak için bahane arıyor ve önüne gelen her yerde Celalilerin lideri Şêr Ağa'ya istinaden köpeğine 'Şêra' adını koyduğunu söylüyordu. Celaliler, Kadir Bey'in akrabalarından birinin köpeğinin kuyruğunu keserek buna karşılık verdiler. Bir adamın öldürülmesi kendiliğinden, ancak aynı şekilde giderilebilecek bir kan davasına yol açarken hem

Kürtler hem de Araplar arasında evcil bir hayvanın sakatlanması ya da öldürülmesi derhal açık bir savaş ilanını gerektirecek kadar ağır bir suç olarak algılanırdı. İstediği fırsat böylece kendisine verilmiş olan Kadir Bey Şilêr Vadisinin baş kısmı yakınlarında Hasan Şehid (Şehidan)'de Şarezorilere saldırarak içlerinden dört yüz kişiyi öldürdü, geri kalanları da dağıttı.

Hezimete uğrayan koalisyondan Celaliler teslim oldular ve dördüncü büyük kabile olarak Muradilerle birleştiler. Ancak Celalilerin birlik içerisinde hâlâ üyeleri ağa ünvanı taşıyan bir yönetici aileleri vardı ve Beyzadeler tarafından kendilerine sıradan yöresel liderlere gösterilmeyen bir ihtimam gösterilirdi. Şeyh İsmaililer Şarezor'un[22] kuzey ağzındaki tepelere bakan altı köye yerleştiler ve yazları Caflarla birlikte İran yaylalarına çıkmaya devam ettiler. Bêsariler, Çûçaniler ve Qawilayilerin yaşadıkları yerler, sahip oldukları alışkanlıklar Bölüm VIII'de anlatılmıştı. İsmail Üzeyriler daha batıya Serçınar, Surdeş, Bazyan ve Qelasêwka'ya ilerlediler. Bilbaslar kuzey Xurmal'daki Qeynêce ve Cebel Hemrin yakınlarındaki Qeretepe'ye kadar uzanan bir alanda birbirinden oldukça uzak köylere dağılmışlardı. Kelhurların bir bölümü kaçıp o sırada Xaneqin-Kirmanşah yolunun güneyinde bulunan bu aşirete katılmış olabilir, ancak 150 çadırlık bir kısmı Caflarm Tarkhani koluna katıldı. Tilakoların bir bölümü Saqiz'ın güneydoğusundaki Khurkhura'ya gitti ancak diğerleri Mikaililer ve Cafların Rûxzadi kolu tarafından eritildi. Gelbaxiler ve Mendumiler benzer şekilde Senne ve Saqiz bölgesine kaçtılar ancak Surdeş ve Bazyan'ın köylerinde hâlâ birkaç Mendumili bulunmaktadır.[23]

22 Clément, Tariyar yakınlarında karşılaştığı Şeyh İsmaili aşiretine mensup kişilerin, Yukarı Siwail'de gördüğü oval yüzlü güzel adamların aksine olağanüstü çirkin yuvarlak yüzlere sahip olduğundan bahseder.

23 Bilbas geniş bir aşiretler konfederasyonudur. Bir defasında Pişderli Babekr Ağa bana Bilbasların Şarezorlu kesiminin Sinn ve Ramk kabileleri olduğunu, bunların en gözüpek şövalyelerini Nadir Şah'ın (1737-47) emrine verdiklerini ve Selim Baban tarafından sürüldüklerini söylemişti. Rich (Cilt. I, sf. 183) Pêncwin'deyken günlüğüne şunları yazmıştı: 'Civar ovalarda gördüğümüz çadırlar Ghellalilere Kelhorlara ve şu anda dağlardan inmekte olan diğer birkaç aşiretin bölümlerine aittir, yoksa Cafların kendisine değil.

1 Irak- İran sınırından bir kesit ve Kürt beylikleri

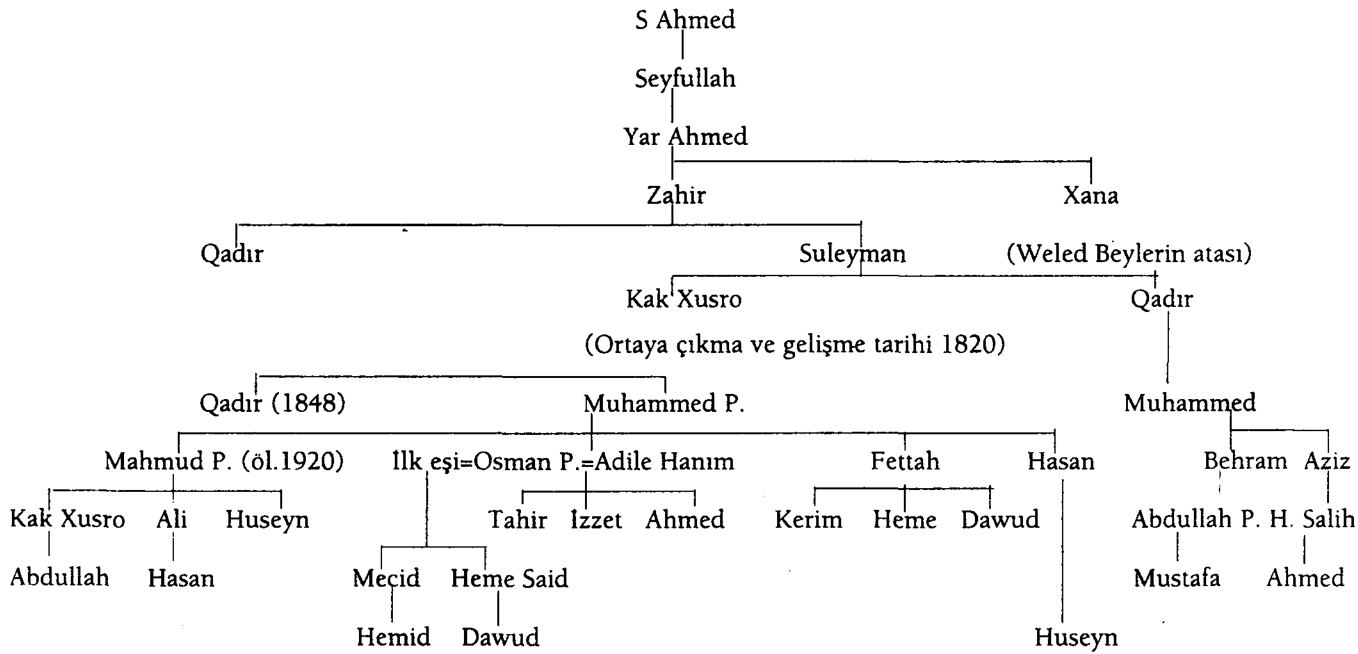
Takip eden yıllarda Beyzadeler ya fetihle ya hibe yoluyla ya da satın almak suretiyle güneyde Cebel Hemrin'in ötesinde Kızıl Rabat'tan kuzeyde Pêncwin'e kadar yayılan geniş yurtluk arazilerinin tapusuna sahip olmuşlardı. Zahir Bey'in 1848'de

öldürülen ve onun da adı Kadir olan büyük toru ve bölgenin eski sakinleri olan Gézh, Rojbeyani ve Zend aşiretlerini Kifri'nin doğusundaki Serqela ve Şirwana'dan sürerek Cafların güneydeki konumunu güçlendiren liderleri olarak hatırlanmaktadır.

Arka sayfada yer alan tabloda birbiriyle her zaman tutarlılık göstermeyen kendi notlarıma ve diğer notlara dayanarak, bu kitapta bahsi geçen başlıca Beyzadeler arasındaki akrabalığı gösteren bir soyağacı hazırlamaya çalıştım. Beyzadeler tarafından bana ailenin kurucusu olarak verilen isim daima, yıldızı büyük ihtimalle on yedinci yüzyılın ortalarında parlayan, Zahir Bey'in büyük büyük babası S. Ahmed olmuştu. Kürt aşiretlerinin diğer yönetici aileleri gibi Beyzadeler de bu zata dayanarak Arap peygamberin soyundan geldiklerini iddia ediyorlardı. Seyidin kendisini Caflar arasında bir manevi rehber olarak kurumsallaştırdığını ve bildik bir yol izleyerek dini nüfuzunu ruhani bir niteliğe sahip olmayan önceki yönetici aileyi safdışı etmek için kullandığını söylersek pek yanlış birşey söylemiş olmayız. Şu anda bu ailenin aynı soydan gelen iki kolu Irak'ta oldukça ayrıcalıklı bir konuma sahiptir: Hasan Şahid'deki savaşın galibi olan Kadir, görünüşe göre geride hiç erkek evlat bırakmamıştı ancak kardeşi Süleyman'ın Keyhüsrev ve Kadir isminde iki oğlu olmuştu. Kollardan biri Keyhüsrev'e istinaden Keyhüsrev-Begi diğeri de Kadir'in büyük torununa istinaden Behram-Begi olarak bilinmektedir.[24]

24 Kadir isminin bu kadar rağbette olması birçok karışıklığa neden olmaktadır; hatta ben bile soy ağacının başındaki akrabalık ilişkilerini doğru verip vermediğimden tam olarak emin değilim. Bugün, Zahir Bey'in erkek kardeşi Xana Bey'in soyundan geldiği söylenen Weled Begi isimli üçüncü bir kol da İran'da bulunmaktadır. Bana Arap dilinde yazılmış *The Kurdish Tribes of Iraq* (Bağdat, 1947) adlı kitabının bir kopyasını gönderme nezaketinde bulunan Saiyid Abbas al-Azzawi , kitabında Saiyid Ahmed'i ünlü Şaholu Pir Xıdr'ın torunlarından biri olarak gösterir. Hatırlanacağı üzere, Pir Xıdr'ın Büyük Şah Abbas'ın hükümdarlığı döneminde (1587-1629) büyüyüp yayıldığını söylemiştik, bu nedenle böyle bir iddia ihtimal dahilindedir. Hiçbir Keyhüsrev Begilinin böyle bir iddiayı dillendirdiğine tanık olmadım ancak Weled Begilerin Babajani kolundan ve yönetici aile mensubu olmayan üyelerinin Beyzade soyundan geldiği söylenen küçük Yénaxi kabilesindan buna benzer bir iddia işitmiştim.

CAF BEYZADELERİNİN SOYAĞACI

Bizim işgal yönetimimiz döneminde Caflar hala, bir tarafta aristokratik bir yönetici ailesi olan, diğer taraftan da alt birimlerinden her biri Kökha (*köxa*, Farsça *kedhüda*) adı verilen liderler tarafından yönetilen çok sayıda reaya* kabileden oluşan klasik Kürt aşiretlerinin tipik bir örneğiydi. Kabilelerden bazıları uzun bir süreden beri yerleşik hayata geçmiş ve tarımla uğraşmaya başlamışlardı. Çoğunluğu oluşturan diğerleri ise esas olarak göçebeydi. Ancak son yıllarda giderek daha fazla sayıda kabile yerleşik hayata geçme yönünde bir eğilim göstermişti; fakat bu, aşiretlerin bir daha göçebe hayata dönmeyecekleri anlamına gelmiyordu: Bir adam bir doğal afet sonucunda, aşiretler arası bir savaşta ya da hükümet müdahalesi sonucunda sürülerini kaybedebilir ve sonuçta hayatını devam ettirebilmek için toprağı ekmek zorunda kalabilirdi; fakat eski zenginliğine geri kavuştuktan sonra, bu bazen birkaç yıl alsa bile, yeniden göçebe hayata dönmeye karar verebilirdi. Kabileleri yerleşik hayata geçmeye zorlayan en temel etken kökleri geçmişe dayanan ve gelenek halini almış olan alışkanlıklarına karşı hükümetin gerçekleştirdiği müdahalelerdi.

Muradilerin aşağıda isimleri sayılan, yönetici aile mensubu olmayan on iki kabilesi göçebe olarak sınıflandırılmışlardır (parantez içinde yer alan rakamlar mevsimlik göç yapan aşiretlerin 1922 yılında kabaca tahmin edilen çadır sayılarıdır): Mikaili (1100), Şatri (1000), Celali (1000), Rûxzadi (750), Tarxani (500), Haruni (440), Kemalayi (200), Amala (150), Sadani (150), Bedaxi (80), Yar Wais (70).[25] Bu dönemde, gö-

* Ryot kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet*'te şu tanımı verir: 'Kürdistan'da bu terim, özellikle aşiret üyesi olmayan bağımlı köylülük için kullanılır.' [-*ç.n.*]

25 Bu kabilelerin büyük çoğunluğu belirli kollara bölünmüştü. *Kabile*-altı birimleri ifade eden bu kollardan bazıları büyüklüklerinden dolayı bazı küçük kabilelerdan daha önemliydiler. Hatta bu yüzden bazı seyyahlar tarafından kabile olarak tanımlanmışlardır. Aşağıdaki liste bu altı büyük kabilenin alt birimlerini göstermektedir.

Mikaili: Heme Ali Weysi, Alibegi, Reşaburi, Şıwankara, küçük yerleşik kollar.
Şatri: Mir-Weysi, Wurdahatri, Yusufyani, Brayim.
Celali: Begzada, Bora, Xıdr-Weysi, Pişderi, Serkaç, Karamawani.
Rûxzadi: Heme Can, İsmail, Rûxzad, Şêx Ali Weysi, Serhad.

çebelerin sayısı ile göçebelikten yerleşik hayata geçenlerin sayısının eşit olduğu tahmin ediliyordu ki bu göçebe Caf Muradilerin 10000 aileden oluştuğu yönündeki genel görüşle uyum içindedir.[26]

Altı büyük kabilenin kışlak olarak kullandığı alanlar batıdan doğuya, kuzeyden güneye şu şekilde uzanıyordu: Mikaililer, Basira Nehrinden Awa Spi'ye kadar uzanan Sengaw'da; Rûxzadiler ve Tarxaniler Awa Spi'nin güneydoğusunda karmaşık bir yapıya sahip olan engebeli arazilerde; Haruniler, Péwaz civarında Sirwan Nehri üzerinde; Şatriler, Rûxzadi ve Harunilerin güneyinde; Celaliler de Kifri'nin doğu ve güneyinde kışlıyorlardı.

Kuzeye yapılan göç de benzer bir güzergah seyreder. Qaradag'dan geçmek için Sagirma ve Paikuli geçitleri ile Sirwan üzerindeki Bani Xêlan geçidi kullanılır; Beranan dağ silsilesinden geçişler içinse doğrudan Süleymaniye'ye açılan Beranan geçidi, Paikuli'nin karşısında yer alan Gawra Qala ve Pasharhé geçitleri ile Sirwan üzerindeki Derbendixan Geçidi kullanılır. Mikaililer, Sagirma ve Beranan geçitlerini kullanarak Tencero vadisinde Arbat'a ulaşırlar, buradan Azmir dağ silsilesi üzerinde yer alan Serkeli Péchan Geçidinden geçerler. Ya Kurhekejaw'ın batısındaki Harméla üzerinden ya da doğusundaki Berzenci ve Hacı Mamend üzerinden Şarbajêr'in karşı tarafına geçerler ve kuzey kolu üzerinde Kanidizan ve Kotra Reş boğazlarını kullanarak İran'da bulunan yazlık yaylaları Bane'nin güneyine ulaşırlar. Diğer bütün aşiretler, Seroçık dağlarının doğusunda Şarezor'dan Pêncwin'e doğru açılan bir vadi ağzı-

Tarxani: Aliq, Qadir-Hasan-Ali, Qeçol.
Haruni: Selim, Nadirşayi, Qaramani, Haruni.

26 1914'teki sınır düzenlemeleri süresince İran'daki Cafların neredeyse yasa düzeyinde olan yazlık-otlatma hakları beraberinde herhangi bir toprak talebini getirmediğinden komisyon toplantı tutanaklarında bu haklardan hiç bahsedilmedi. 1931 yılında İran Hükümeti Cafların sınırın öbür tarafına geçme haklarını tamamen reddetti ve bundan sonra da aşamalı bir şekilde yaylaya çıkmalarını önce engelledi sonra da tamamen yasakladı. Böylelikle göçerler yazları Şarezor ovasında geçirmek zorunda kaldılar. Bunun sonucunda yaşanan yoğun çocuk ve koyun ölümleri yerleşik düzene geçişi hızlandıran en temel etken oldu.

nın uç kısmında bulunan Kawlos'ta birleşirler: Rûxzadiler ve Tarxaniler Paikuli, Gawra Qala ve Şarezor'daki Muwan'dan; Celaliler Paikuli ve Pasharhé ile Rûxzadilerin takip ettiği yolun az doğusunda ki bir yoldan; Şatrilerin yarısı Haruniler'in, diğer yarısı da Rûxzadilerin geldiği yoldan; Haruniler Bani Xêlan ve Derbendixan Geçitlerini kullanarak Sirwan kavşağının on iki on üç kilometre kuzeydoğusunda Tencero üzerindeki Tuwaqut köprüsüne gelirler ve oradan da kuzeydoğuya yönelerek Xurmal'ın karşı tarafına geçerler. Kawlos'tan Kan-i Spika, Nalparéz ya da Taratawan geçitlerinden birini kullanarak Qızılce Ovasına ulaşırlar. Oradan da hep birlikte (sınırı Pêncwin yakınlarında geçen Haruniler hariç) Nawxuwan Geçidinin tam uç kısmından İran'a girmak üzere Shilér ağzına doğru yürüyüşe geçerler. Küçük kabilelerden Kemalayiler Mikaililerle birlikte, Amalalar, Bedaxiler ve Sadaniler Harunilerle birlikte göç ederler. Sınırı geçtikten sonra bütün aşiret yeniden bir kavis çizerek daha Çil Çeşme, Kırk Çeşme (3 120 metre yükseklikte)'nin etrafına yayılırlar; Mikaililer Bane civarlarına, Rûxzadiler Xurxura'ya doğru yayılarak onların doğusunda yer alırlar ve böylece Meriwan'ın doğusundaki dağlarda bulunan Haruniler'i çevrelelerler.[27] Qeretepe yaklaşık olarak Muradiler'in kışlık kaınpının güney ucunu belirler (burası Celaliler'in kamp yeridir); buradan da anlaşılacağı gibi aşiretin mevsimlik göçünün yapıldığı bölge her yöne doğru 225 km uzanan bir alanı kapsar.

Göçebe kabilelerin yerleşik unsurlarının oluşturduğu köyler kışlık kampların yanında yer alır ve göç güzergahının her iki yanına kurulurlar. Göçedenler geniş kışlık çadırlarını ve ağır yolculuk eşyalarını aynı kabilenin yerleşik üyelerinin yanına bırakırlar ve sadece yolda ve dağda kullanmak üzere hafif çadırları yanlarına alırlar. Çok daha varlıklı olan kabile reislerinin çoğu ya satın almak yoluyla ya da başka bir yolla İran'da köy sahibi olurlar; bilhassa Celaliler bu hususta İran'ı Irak'a tercih eder.

27 İsmail Üzeyriler Mikaililerin kuzeydoğusunda yani Bane'ye çok yakın bir mesafede kamp kurarlar.

Göçebe Cafların zenginlikleri doğal olarak sürüleriydi; Haruniler'e ait 1922 tarihli bir sayım listesini saklamıştım. Bu listeye göre 10000 koyunları vardı ve bütün göçebelerin koyunlarının toplam sayısı 125000 olarak belirtiliyordu. Bir yaşının altındaki kuzular bu listeye dahil değildi. Sayım esnasında birlikte çalışılması gereken kabile reisinin hayvanlarından bir kısmını sayımdan muaf tutmak gibi bir gelenek vardı ancak tabii ki kabile üyeleri güneyin engebeli arazi yapısında hayvanlarını köşelere bucaklara gizleme sanatında ustalaşmışlardı. Bu nedenle yaklaşık rakam resmi beyanlarda gösterilenden hatırı sayılır derecede yüksekti. Koyunun yanısıra her aile binek olarak ve taşımacılık işlerinde kullanılmak üzere at ve öküze de sahipti.

Tamamıyla yerleşik olan kabilelerin en önemli iki tanesi Halepçe yakınlarında on altı köye dağılmış bir şekilde yaşıyan 600 hanelik Noroliler (Deşt ve Parça kolları) ile Şamira üçgenindeki sekiz köye dağılmış bir şekilde yaşayan Yezdanbexşilerdi;[28] kabilelerin ikisi de asıl olarak Muradi göçebelerindendi.

Aşiretin tamamı üzerinde gerçek bir otorite tesis eden son büyük yönetici Muhammed Paşa idi. Onun ölümünde sonra Adile Hanım'ın kocası da olan oğlu Osman Paşa (ölüm, 1909) Halepçe'de yaşayıp Türk makamları tarafından kazanın kaymakamı olarak atanırken diğer bir oğlu Mahmud Paşa göçebelerle birlikte hareket etmeye devam etti; geriye kalan dört oğlu kendi yurtluk arazileri üzerinde yaşamaya devam ettiler. Beyzadeler, Mahmud'u açgözlülüğü nedeniyle sadece kendi kardeşlerini ve kuzenlerini değil fakat aynı zamanda reaya kabileleri de yabancılaştırarak Cafların birliğini yok etmekle suçlarlar. 1919'a gelindiğinde Beyzadeler toprak ağaları olarak sahip oldukları nüfuzu korumak ve aristokratik kökenleri dola-

28 Genellikle Muradi Caflannın listesine dahil edilen diğer küçük yerleşik ya da yarı-göçebe kabileler şunlardır: Eskiden en büyük reisin yakın hizmetlerini gören Pişmala; Pêncwin'deki Mes'udi; Şatriler arasındaki İsayi. Kimi zaman Caf olarak değerlendirilen ama Muradi oldukları söylenmeyen diğer bir küçük grup aşiret için Kakailer bölümüne bakılabilir.

5 (a) Biyarada'ki İran sınırı

5 (b) Cafer Sultan, Adile Hanım, Ahmed Bey

6 (a) Prenses Zerinkewş'in Tahtı

6 (b) Kakai seyidleri aile ağaçlarını gösterirken

yısıyla önemli ölçüde saygı görmekle beraber kalabalık göçebe topluluklar üzerindeki tüm otoritelerini kaybetmişlerdi. Bu topluluklar üzerinde tekrar otorite kurmak bundan böyle ancak hükümet görevlisi olmakla mümkün olabilirdi.

Benim listemde, Kürdistan'ı ilk ziyaret eden gezginlerden biri olarak geçen Rich, Cafların reisi Keyhüsrev Bey'in, Süleymaniye'deki paşanın maiyetinde bulunduğunu ve kendisini daha sonra Meriwan'daki yazlık kampında ziyaret ettiğini yazar. Rich'in belirttiğine göre Keyhüsrev Bey'in yanısıra üç oğlu (isimleri belirtilmemiş) ile selefi Kadir'in oğlu olan yeğeni Muhammed de kampta bulunuyormuş. Kendisi bütün aşiretin savaş gücünün 2000 atlı ve 4000 piyade olduğunu belirtir; daha sonra, Bane yakınlarında, o civarda verdikleri zarara dair pek çok ciddi şikayet duymuştur. Fraser, daha önce Hemawendileri anlatırken değindiğimiz o aşağılayıcı hikayede Caflardan bahseder. Felix Jones, Xaneqin ve Qasrı Şirin arasındaki yolun Caf ve Hewraman aşiretlerinden yağmacı gruplar tarafından istila edilmiş olduğu için yolun refakatçi muhafızlar olmadan gidilemeyecek kadar güvensiz olduğunu ve bu nedenle Sar Puli Zuhab'a birkaç kilometrelik mesafeye gelene kadar kendisine ve Rawlinson'a bizzat aşiret reisi Mahmud (? Muhammed) Bey'in komuta ettiği geniş bir Caflı süravi grubunun refaket ettiğini kaydeder. Hubbard 'atlarını sürdükleri her yerde ve buldukları her fırsatta yağma yapan ve ortalığı kasıp kavuran bu grupların tüm ülkeye dehşet saçtıklarını' anlatır.

Soane'nin zevkle okunan kitabındaki en keyifli bölüm belki de Halepçe'de geçirdiği günleri anlattığı sayfalardır. Soane Halepçe'ye vardığında, yörenin geleneklerine uygun olarak, Adile Hanım'ın en büyük oğlu Tahir Bey'in[29] evine çat kapı girer ve hiç korkmadan kendisini İranlı bir katip ve tüccar olarak tanıtır. Adile Hanım'ın emri üzerine ilkin Tahir Bey'in üst kattaki evinde bir odaya yerleştirilir. Daha sonra alt kata, Adile Hanım'ın evinde bir odaya yerleşir ve zamanla hanımın Fars-

29 Soane, Tahir Bey'i tuhaf bir şekilde Adile Hanım'ın üvey oğlu olarak tanıtır; Adile Hanım'ın bir üvey oğlu olduğu doğrudur, ancak bu kişi Tahir Bey değil Mecit'tir. Tahir, Adile Hanım'ın üç oğlundan en büyüğüdür.

ça yazmanlığı görevini üstlenir. Tahir hatırı sayılır derecede ünlü bir şairdi, ulaşılabilen eserlerinin toplandığı ve 1936 yılında Süleymaniye'de yayımlanan küçük bir kitabın önsözünden alıntılayacağım şu bölüm onun yaşamı ve çalışmaları konusunda önemli bilgiler verecektir.

> Dizeleri ahenkli ve sözleri tatlı olarak tanınmış ünlü şair Tahir Bey, Cafların önderi Muhammed Paşa'nın oğlu Osman Paşa'nın oğludur. Caf Beyzadeleri aile ve neseb itibariyle ünlü Kürt emirleri arasında sayılırlar. Beyzadeler yüz elli yıl önce Caf aşiretinin yöneticiliğini ele geçirdiler. Daha sonra Baban hükümetinin teşviğiyle Şarezor'a geldiler ve Baban hükümeti döneminden Irak hükümetinin kuruluşuna kadar geçen süre zarfında Cafların liderliğini ellerinde tutmaya devam ettiler.
>
> Tahir Bey Hicri 1295 (1878)'de dünya geldi ve ve 1337 (1918)'de Süleymaniye'de bu dünyadan ayrıldı. Naaşını Halepçe'ye getirdiler ve Halepçe'de, atla bir saatlik mesafede bulunan ve Peygamber'in sahabelerinden birine istinaden bu isimle anılan Ebabilê' köyünde defnedildi. Tahir Bey'in resmi anlamda iyi bir eğitim aldığı söylenemez. Doğrusu, okul hayatı köy okulunun ardından sona ermişti. Bununla birlikte anlayışı, genel kültürü ve basireti bu eğitim düzeyinin çok çok üzerindeydi.
>
> Tahir Bey Kürtçe, Farsça, Türkçe ve Arapça olmak üzere dört dilde şiirler yazdı. Bu dört dilden kafiyeli dizeler halinde bir lügatçe meydana getirdi. Çok büyük çaba sarfetmemize rağmen maalesef bu nadide kitaba ulaşmayı başaramadık. Kitabın bazı parçalarına onları bize gönderen kızkardeşi Nadide Hanım sayesinde ulaşabildik. Biz bu zatın başka çalışmalarını ellerinde bulunduranlardan, bunları ikinci baskıya eklenmek üzere bize ulaştırmalarını istiyoruz.
>
> Tahir Bey işte böyle bilge bir zattı. Türk hükümeti döneminde, Büyük Savaştan (tam) on beş yıl önce, ünlü Binbaşı Soane Irak Kürdistanı'na bir seyahat düzenledi. Seyahatini birkaç yıl devam ettirdikten sonra Tahir Bey'in babası Osman Paşa'nın evine gitti. Onun bir memuru oldu

ve altı ya da yedi ay onun emrinde çalıştı. Kendini Gulam Huseyn olarak tanıttı. Aslında Binbaşı Soane olan Gulam Huseyn kendine verilen görevleri layıkiyle yerine getirdi. Bu hizmetlerine karşılık Tahir Bey de ondan hoşlandı ve ona büyük bir saygıyla yaklaştı. Gulam Huseyn'in bazı davranış özelliklerinden Tahir Bey şüpheye kapıldı, davranışları diğer memurlarınkine hiç benzemiyordu; çok kibar ve çok titiz biriydi.

Bir gün Tahir Bey Fransızca bir kitaba göz atıyordu. Gulam Huseyn (Binbaşı Soane) ona 'Majesteleri Fransızca biliyorlar mı Efendim?' diye sordu. Tahir Bey 'Evet bir parça; ya siz, siz hiç biliyor musunuz?' diye cevap verdi.

O da 'Evet, altı yedi yıl kadar önce İran'dayken bir Fransızın hizmetindeydim, ondan bir parça öğrendim' diye yanıtladı. Tahir Bey bunu öğrendikten sonra bütün gizli konuları kendisiyle Fransızca konuşmaya başladı. Bir gün birlikte yürürlerken Gulam Huseyn (Binbaşı Soane)'in ağzından farkında olmadan 'na' sözcüğü yerine 'new' sözcüğü çıktı. Bu durum karşısında şaşırıp kalan Tahir Bey, 'new' kelimesinin 'na'nın İngilizce karşılığı olduğunu bildiğinden, Gulam Huseyn denen bu adamın bir İngiliz olduğu sonucuna vardı.

Tahir Bey Gulam Huseyn'i çağırdı ve 'Senin adın ne?' diye sordu. Gulam Huseyn 'Ben size kurban olayım; senin adın ne demekle ne kastediyorsunuz? Benim adım beni çağırdığınız isimdir' diye cevap verdi.

T.B. 'Hayır, sen ismini değiştirmişsin, sen bir İngilizsin.'

G.H. 'Bunu nereden biliyorsunuz?'

T.B. 'Bu, konuşmandan açıkça anlaşılıyor.'

G.H. 'Evet haklısınız; ben bir İngilizim; adım da Binbaşı [aynen bu şekilde yazılmıştır] Soane. Birkaç yıldan beridir İran, Türkiye ve Irak çevresinde seyahat ediyorum.'

Tahir Bey bu cevabı duyduktan sonra hükümeti kızdırmaması için ondan artık orada kalmamasını istedi. Bunun üzerine Binbaşı Soane oradan ayrıldı ve Tahir Bey'in bilgeliğinden ve zekasından da bahsettiği bir gezi kitabı yazdı.

Soane'nin kitabında kimliğinin Tahir Bey tarafından deşifre edildiğinden hiç bahsedilmez. Onu bir an evvel göndermeye

çalışmaktan çok, özellikle de kendisini iki genç oğluna Farsça eğitmeni olarak tutmak isteyen Adile Hanım'ın, gitme zamanı geldiğinde önüne her türlü engeli koyduğundan bahseder. Ancak zaman zaman endişeye kapılmaktan kurtulamamıştır. Yaşadığı sıkıntılardan ilkinin kaynağı Alman asıllı bir dönme [mühtedi] olan ve Adile Hanım'a doktorluk hizmeti veren Emin Efendi adında biri idi. Bir İranlı olsa bile yıllarca Avrupa'da seyahat ettiği söylenen bir adamın onun doktorluk konusundaki şarlatanlığını açığa çıkarabileceğinden korkan Emin Efendi, Tahir Bey'in aklına şüphe tohumları ekmeye başladı. Fakat bu konuda söyledikleri yabancının milliyetinden ve dininden çok işine ve davranışlarına yöneltilmiş gibi görünüyordu. Sıkıntılardan ikincisi kendine Senne'nin şeyhülislamı adını veren birinin bölgeye gelmesiyle yaşanmıştı. Soane bu adamla İstanbul'da karşılaşmış ve kendisini ona bir İngiliz olarak tanıtmıştı ve bu adam şimdi Biyare'ye gelmişti. İstanbul'daki tanışmalarında Soane'nin bir İngiliz olduğuna inanmayan şeyh şimdiki karşılaşmalarında kendisini Müslüman olarak tanıtan bu adamın samimiyetine güvenmediğini açıkça belirtmişti. Gerçekten de şeyh, Soane Süleymaniye'ye döndükten sonra Halepçe'yi ziyeret etti ve Adile Hanım'm günlük kabulünde herkesin önünde açık bir şekilde onun bir Hıristiyan olduğunu söyledi. Fakat kendisi de kabulde hazır bulunanların arasında olan Soane'nin hizmetkarı Heme'nin getirdiği habere göre Adile Hanım ve oğlu, Soane'nin Şirazi aksanını ve dua ederken görüldüğünü ileri sürerek onu savunmuşlardı.

Soane, gerçek kimliğini açıkladığı tek insanın, Süleymaniye'deyken kendisine dostluk elini uzatmış olan Musul'lu bir Hıristiyan olduğunu söyler; kendisine bunu Kerkük'te, Bağdat'a gitmek üzere yola çıkacakken söylemişti. Bir defasında Adile Hamm'a onun evinde kaldığı süre zarfında Soane'den hiç şüphelenip şüphelenmediğini sordum. 'Aslında' dedi 'Oğlum Tahir'in bir gün yanıma gelip Gulam Hüseyn'in bir Avrupalı olabileceğinden şüphelendiğini söylediğini hatırlıyorum; fakat ona, onun bizim misafirimiz olduğunu ve bizi ilgilendir-

meyen konulara burnumuzu sokmamız gerektiğini söyledim.' Adile Hanım'ın bu olayı böyle sağduyuyla karşılayıp karşılamadığını bilmiyorum fakat Kürt tarafından edindiğim bu izlenimler her halükarda Soane'nin orada kaldığı süre zarfında bu rolü ne kadar iyi oynadığını kanıtlamaktadır. Tahir Bey'in bilgeliğine methiyeler düzen hayranı bile Tahir Bey'in ancak altı ya da yedi aylık bir arkadaşlıktan sonra bu aldatmacayı farkettiğini söylemektedir.

Halepçe'nin siyasi hayatında önemli bir rol oynayan diğer bir aşiret de *chaine magistrale*'nin her iki yanına yayılmış olan ve dağın bu kısmına kendi adlarını veren Hewrami ya da Hewramanilerdir (İran resmi makamlarınca Avromani olarak adlandırılmıştır). Aşiret *Kurdî* [Kürtçe] konuşan Süleymaniye ve Erdelan arasında Goranice konuşan bir üçgen meydana getirir. Luhun ve Text adlı iki ana kola bölünmüşlerdir ve bunlardan ikinci olanı daha da bölünerek Hasan Sani,[30] Bahram-Begi ve yönetici ailenin bir kitaba adını veren atasından dolayı o isimle anılan Mustafa Sani alt kollarını meydana getirmişlerdir.

Luhun'un yerleştiği on sekiz köy, kuzeydoğuda Hewraman dağ silsilesinin ve güneyde Sirwan'ın meydana getirdiği bir açı içinde sıkışmış bir görünüm arzetmektedir. Uluslararası sınır bu köylerin en kuzey noktasının yakınlarından geçen doruktan, Birdawaz'dan, aşağı doğru iner ve bu sınır 1914 Komisyonu tarafından köylerin tamamını İran'a bırakacak şekilde çizildiğinden oldukça düzensiz bir güzergah izler (hatırlanancağı gibi, 1848 statükosunun 1905 öncesinde üzerinde değişiklik yapılan ve sonradan da onaylanan kesimi burasıdır). 1914'ten önceki birkaç yıl Luhun ve Osmanlı sınır garnizonu arasındaki ilişkiler özellikle tatsızdı ve bu tatsızlık aşiretin yöneticisi Cafer Sultan'ın ikametgahının da bulunduğu en önemli köyleri olan Nosud'un yakılarak yok edilmesiyle doruğa ulaştı. Luhuniler, bu olaya sınırın karşı tarafına yaptıkları saldırıları iki katına çıkararak karşılık verdiler. Aynı zamanda İtalya ve Bal-

30 San, Safevi feodal örgütlenmesinde önemli yere sahip [aşiret] reislerine verilen Sultan ünvanının kısaltılmış şeklidir.

kan savaşları ve diğer işgaller nedeniyle Türk otoritesi öylesine zayıfladı ki, komşusu Biyare gibi, sınırın hemen yukarı tarafındaki geniş bir köy olan Tawéla'nın çalışkan ve barışsever halkı, saldırıdan korunmak için Cafer Sultan'ın oğullarından Kadir Bey'in gelip onlarla yaşamasını rica etti; bunun sonuçları öngörülebilirdi, Kadir Bey bir evden sonra bir bahçe elde etti ve baskısını daha da arttırıp köyün tek hamamım ve daha çok sayıda bahçeyi kendine ayırdı. Ailenin diğer üyeleri savaş sırasında, 1914-1918, Osmanlı İmparatorluğunun tamamıyla çöküşünden faydalanarak Irak tarafında çoğu yasal olarak değişik Caf Beyzadelerine ait olan ve tıpkı Hewraman halkı gibi Goranice konuşan on sekiz köyde daha otoritelerini kurdular. Benzer bir şekilde, farklı dönemlerde İran'da da kendi hükümetlerinin zayıflığından faydalanarak, güneydoğu yönündeki Pawn bölgesinde yine halkının çoğu Goranice konuşan bir dizi köye kadar hakimiyetlerini genişlettiler.

Irak tarafındaki Luhun köylerinin hemen kuzeyinde yer alan dört köyde Behram-Begiler onların kuzeyindeki sekiz köy de Hasan-Saniler oturmaktaydı. İran tarafında ise, bu iki koldan her birinin yaklaşık on dörder köyü vardı fakat köyleri arasında kesin bir ayrım çizgisi yoktu. Behram-Begilerin en önemli köyü Dizli, Hasan-Sanilerin en önemli köyü ise Zuhab anlaşmasında adı geçen Şari Hewraman idi. Üzerinde yaşadıkları on dört köy başlangıçtan beri kendilerine ait olan ve Razaw'da bir karargahları bulunan Mustafa Saniler doğu yönünde ilerlediler ve Irak'ta hiç mülk edinmediler. İranlıların zayıflama döneminde bu kolların üçü de hakimiyetlerini doğu yönünde genişlettiler; Mustafa Saniler Sirwan Nehrinin Senne'nin güneydoğusundaki yukarı kısmında yer alan Jawaru bölgesindeki en az kırk köyü ele geçirdiler.

Hewraman Beyzadeleri Kürdistan aşiretlerinin çoğundan farklı olarak kendi kökenlerini Peygamber Muhammed'e değil de İskender Bey'in (Büyük İskender) ölümünün ardından İsfendiyar'ın [aynen bu şekilde yazılmış] oğlu Dara'nın oğlu Bahman tarafından Hewraman valisi olarak atanan, İran'nın efsanevi Kayani hanedanının bir prensi olan ünlü Tahmu-

rath'a dayandırıyorlardı.[31] Beyzadeler, on yedinci yüzyılın birinci yarısında meydana gelen kısa bir kesinti dışında valiliğin günümüze değin kendi ailelerinde kaldığını iddia ederler.

Anlattıklarına göre Wulo Han isminde Erdelanlı ünlü bir Kürt lideri, Büyük Şah Abbas'a (1587-1629) başkaldırmış ve Hewraman'ın doğusunda Sirwan üzerindeki Jawaru bölgesinde hakimiyetini ilan etmişti.[32] Daha sonra Kürtlerin Hanı ünvanını alacak olan oğlu Han Ahmed Han babasının hareketlerini onaylamamış ve bu hareketlerin hiçbirinde yer almamıştı. Jawaru'ya düzenlediği birkaç başarısız seferin ardından Şah, Han'a pazarlık teklifinde bulundu. Han babasının teslim olmasını sağlayacak ve karşılığında da Şah, kızı prenses Kelhawzêr'i, Altın Baş, onunla evlendirecek ve Wulo'nun hayatını bağışlayacaktı. Pazarlığı kabul eden Han bir düzen tertipleyerek babasını yakalattı ve İsfahan'a gönderdi. Şah Wulo'yu öldürmek yerine sadece gözlerini oyarak ikinci sözünü tuttu, ancak Wulo kısa bir süre sonra bu acıya dayanamayarak öldü. Baba-

31 Beyzadeler istisnasız biçimde meraklılara Razawlı Hüseyin Han'ın oğlu Hasan Han'ın himayesinde olan, taslak halindeki Hewraman tarihine bakmalarını söylerler, ancak Hasan Han taslağı kimseye vermemekte inat eder. Luhunlu Heme Emin Bey'in oğlu olan ve şimdi London School of Economics'de okuyan Tahsin Bey'e taslağın, Hasan Bey'in memuru tarafından hazırlanan, Farsça özetini bana getirdiği için teşekkür etmek istiyorum. Bununla birlikte sevincim kursağımda kaldı, çünkü özet, bazı yerlerde okunamayacak kadar kötü olan karman çorban bir *nim-shikasteh* elyazısıyla yazılmıştı; ancak ilgi çekici birkaç noktayı çıkarmayı başarabildim: Silsilelerini İsfendiyar'dan başlayıp bilinen isimler aracılığıyla, Kayani'den bir önce kurulan efsanevi Pişdadi hanedanlığının ilk kralı Gayumarth'a getiriyorlardı; *leşker* tedarik eden Loristan valisinin ismi Şahverdi Han olarak geçer; Kal Mecnun'un Sultan Murad'ın (Murad IV, 1623-40) ordusundaki bir kahraman olduğu söylenir; Abbas Quli'nin vali olarak atandığı tarih 1641, ölüm tarihi de 1664 olarak verilir.

32 Hikaye 1942'de kaydettiğim sözlü bir anlatıya ve aynı yıl Luhunlu Efrasiyab Bey'in oğlu Zuhrab Bey tarafından benim için Kürt dilinde yazılmış olan *History of the Hewraman and its Chiefs* adlı tarihçeye dayanmaktadır. Wulo Han'ın başkaldırısının tarihi 1606 ve katliamın tarihi de 1615 olarak verilir, fakat Şahın ismi, geçtiği her yerde tuhaf bir şekilde Hüseyin (1694-1722) olarak verilir. Sözü geçen Şahverdi Han, 1597'de Şah Abbas tarafından yerinden edilip öldürülen, Lorlu Atabeylerin sonuncusu değil de modern Puşt-i Kuh valilerinin atası olan Hüseyin Bey olabilir; Şahverdi'nin Loristan valiliği yaptığı tarih çok büyük bir ihtimalle 1630-60 tarihleri arasındaydı (Benim 'Anoble Persian Author', JRCAS, cilt XVI, 1929, sayfa 350, isimli makaleme bakınız).

sının ölümüyle kedere boğulan ve bir rivayete göre Şah'ın birici sözünü de tutmamasıyla öfkeden deliye dönen Han Ahmed ayaklanarak bu dağlarda hakimiyetini ilan etti ve kışları Zalm'da yazları da Şari Hewraman'ın kuzeyinde Hawargeyi Pir Rüstem'de geçirmeye başladı. Bölgenin en güçlü aşiret reisinin sadakatini bildirip destek sunmasına rağmen Ahmed Han kendisini ailenin bütün erkek üyeleriyle birlikte bir şölene davet etmek için elverişli bir durum yarattı ve önce davetlileri katletti sonra da o sırada evlerinde uyumakta olan savunmasız çocukları.

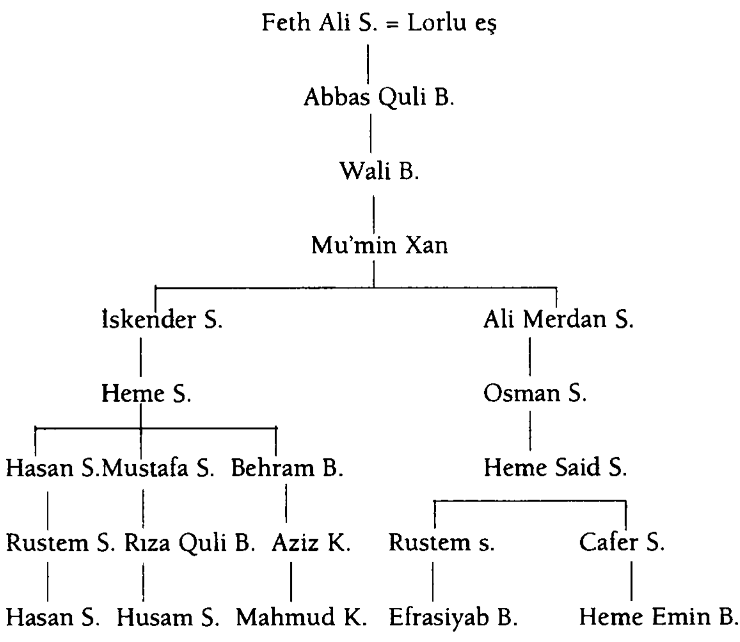
Fakat ailelerden birinin hanımı hamileydi ve babası olan Loristan valisini ziyaret etmeye gittiği için orada yoktu. Çocuk, Abbas Quli, kadının babasının evinde dünyaya geldi ve dayısı tarafından büyütüldü. Bu arada, Han Ahmed Han delirerek ölmüştü. Yetişkinliğe eriştikten kısa bir süre sonra Abbas Quli, Kal Mecnun adı verilen bir isyanı bastırmak üzere büyük bir ordu eşliğinde Loristan'dan yola çıkarak Hükümete büyük bir destek sundu ve karşılığında da atalarının yerine geçirilerek ödüllendirildi.

Yandaki tablo ailenin başlıca kollarının kökenini göstermektedir. Ailenin daha genç kuşakları kendilerinden öncekilere nazaran daha üretken olmuşlardır. Elimde 1942'de oluşturulan ve eksik olduğunu bildiğim bir soyağacı var. Sadece erkek çocukları gösteren bu ağaca göre yedinci kuşakta yetmiş bir erkek ve sekizinci kuşakta 119 erkek yer almaktadır; sadece Cafer Sultan'm on dokuz oğlu vardı.

1915'ten itibaren Avroman ismi, ikisi Grekçe ve biri de Parthan dilinde yazılmış üç elyazmasınm burada ortaya çıkması nedeniyle Avrupalı bilim adamları arasında oldukça tanıdık bir isim haline gelmişti. Bir sonraki bölümde bu konuya tekrar döneceğim.

Önceki sayfalarda Hewraman'ın Nakşibendi şeyhlerinden söz etmiştim. 1921 yılında tarikatın en önde gelen iki aktif mürşidi, Şeyh Osman'ın torunları Tawélalı Şeyh Ali Husameddin ve Biyareli Şeyh Alaaddin idi. Bunlar, pek tabidir ki, siyasal alana az önce bahsini ettiğim iki büyük aşiret kadar etki

edememişlerdir ancak bununla birlikte yerel siyasetin belirlenmesinde önemsiz sayılamayacak bir role sahip olmuşlardır. Bunlardan Şeyh Ali Husameddin'e manevi otoritesini daima düzenin ve yasaların yararına kullandığı ve hükümetin hizmetlerine karşılık olarak kendisine teklif edilen şeyleri sürekli olarak reddettiği için büyük bir saygı beslemişimdir. Ancak hiçbir zaman rahat durmayan aç gözlü kuzeni, hükümetle işbirliği içinde olduğu izlenimi bırakmaya özen gösterirken, nesillerdir sıradan köylülerin mülkiyetinde olan toprakların mülkiyet hakkını yeniden elde etmek için ele geçirdiği her fırsatta nüfuzunu idare üzerinde kullanmıştır. Hükümetten küçük bir maaş da alıyordu ve üstelik sürekli maaş artışı isteyebilecek kadar da yüzsüz biriydi.[33]

Son olarak , Hewramani Luhun bölgesi, Şarezor'un ona bitişik olan kısımlarıyla birlikte parlak bir Fransız oryantalisti-

33 Şeyh Alaaddin, 1941 yılınraki Reşit Ali ayaklanmasında, bu ihaneti onaylayan bir fetva yayımlayarak kendisini daha da alçaltmıştı.

nin[34] yaklaşık yüz yıl önce *'la religion vraiment importante de la Perse, et par ses dogmes, et parle chiffre de ses adhérents, et par Lur qulaite'* [dogmaları, taraftarlarının sayısı ve niteliği nedeniyle İran'ın en önemli dini] diyecek kadar önemle bahsettiği bir inancın doğuş yeri olarak ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Bu kadar önemli olsun ya da olmasın, Kakai mezhebi o kadar ilgi çekicidir ki ayrı bir bölümde ele alınmayı hak etmektedir.

XII. HALEPÇE'DE YAŞAM

Günlüğümün 1922 ilkbaharının başlarında Halepçe'de geçirdiğim birkaç haftayı kapsayan kısmı kaybolduğundan orada geçirdiğim günlerin hikayesini, müteakip senelerde kazaya yaptığım ziyaretlerle tazelenen hafızama dayanarak yeniden yazmalıyım.[35]

Kazadaki hakim yerel kişilik hiç şüphe yok ki hâlâ Adile Hanım'dı. Adile Hanım etkinliğini kaymakam olarak atanan oğlu Ahmed Bey eliyle gerçekleştiriyordu. Müdürler sıradan kamu görevlileriydiler ve emirlerini doğrudan, aynı zamanda kaza merkezindeki bütün önemli kararları da alan yardımcı siyasi subaydan alırlardı. Keyhüsrev-Begi ailesinin diğer bir kolunu temsil eden Davud Bey belediye başkanı idi. Mahmud Paşa'nın 1920'deki ölümünün ardından oğullarından Ali Bey göçebe Cafların 'reisi' olarak atandı; fakat selefim tarafından yetersiz görülerek görevden alındı ve yerine daha düşük bir statü ile 'temsilci' sıfatıyla, oldukça güneyde Kifri'nin doğusunda Sirwan yakınlarında Kelar'da yaşamakta olan, Mahmud ve Osman Paşa'nın küçük kardeşlerinin oğullarından Kerim Bey getirildi. Adile Hanım ve Beyzadeler bu kadar önemli bir görevin ailenin küçük kollarından birine verilmesini pek kabullenemedi-

34 Comte A. de Gobineau; Bölüm XIII'ün başlarında kendisinden bahsedilecektir.

35 Halepçe'deki ilk yardımcı siyasi subay olan ve 1919 Martından 1921 Ocağına kadar orada kalan G.M. Lees tarafından yapılan 'Two Years in Kurdistan' başlıklı konuşmanın metni 1928 tarihli JRCA.S, Cilt XV, sf. 253'te yayımlanmıştır. Noel'in ve Hava-Mareşal Higgins'in tartışmaya yaptığı katkılar metnin cazibesini arttırmaktadır.

ler ve bu olay sonraki dönemlerde devamlı şikayet konusu oldu.

Reis ya da temsilcinin görevini iyi yapıp yapmadığı her bahar on iki göçebe Caf kabilesine ait koyunların sayımı ve o zamanlar her baş için sekiz *anna* olan verginin toplanması sırasında belli olurdu. Herhalde geniş hayvan sürülerini saklayabilmek için Qaradag'ın güneyindeki engebeli araziden daha elverişli bir toprak parçası hayal etmek zor olurdu; her zaman otoritenin her türlüsüne, özellikle de vergi toplayanına karşı tahammülsüz olan reaya kabile liderleri sınırın diğer tarafına göç edene ve geçici olarak vergiden, bu büyük baş belasından bağışık olacakları ana kadar, hile ve kandırmaca yoluyla vergi ödemeyi ertelemenin bir yolunu bulabiliyorlarsa daha da saldırgan oluyorlardı. Ali, selefim tarafından bu konuda gösterdiği başarısızlıktan dolayı görevden alınmıştı ve kendisinin belirttiğine göre Kerim Bey şu ana kadar daha iyi bir performans sergileyememişti. Kerkük topraklarında, Süleymaniye ilinin dışında, kamp kurduklarında Caflardan APO sorumlu oluyordu. Bu nedenle bir an evvel Kelar'da yaşayan Kerim Bey'i ziyaret etmeye ve kışlık kamplarındaki kabileleri yerlerinde görmeye karar verdim.

Bir sabah küçük bir eskort eşliğinde Halepçe'den ayrıldım. Yaklaşık beş kilometre sonra üç kilometre uzunluğunda ve iki kilometre genişliğinde oldukça şirin bir yüksek ovaya geldik. Ovanın tam ortasında Guna köyü yer alıyordu ve köyü çevreleyen tepelerin karşısında Norolilerin köyleri vardı. Kürdistan'da çok daha güzel ve büyüleyici biçok yer olmasına rağmen, muntazam düzlükleri ve çayırları, böğürtlen ağaçları ve özenle tasarlanmış tarla ve bahçe çitleriyle Orta Doğu'ya ilk olarak adım attığım on yıldan beri evime en çok benzeyen yer olduğu için buraya 'Mutlu Vadi' adını verdim. Vakitten kazanmak için vadinin aşağısından geçen geçitlerden birini kullandık ve Halepçe'ye üç saatlik mesafede bulunan Tencero ve Sirwan nehirlerinin kesiştiği noktada kurulmuş olan Şeqmeydan köyüne ulaştık. Kavşağın suları vadinin tabanındaki (*rhend*) otlağı sulamak üzere oraya doğru yönlendirilmişti; köy oldukça sıcaktı ve arazi de bataklıktı. Bir zamanlar livada bufalo av-

cısı Arapların yaşadığı bir yerleşim yeri vardı ve livada yaşayan tek Araplar onlardı; 1922'de hâlâ orada yaşasalar bile kısa bir süre sonra kaybolup gittiler.

Tencero'yu yürüyerek mi geçtik yoksa kelek mi kullanmak zorunda kaldık hatırlamıyorum. Yol, insana zorluk çıkaran konglomeraların üzerinden Sirwan'ın sağ taraftaki kıyısını takip ediyordu; Şeqmeydan'dan sekiz kilometre sonra Derbendıkan'ın ikiye ayrılan vadisine geldik, bu vadide nehir Beranan ve güneydoğudaki uzantısı arasında kıvrılıyordu, bu uzantı Xaneqin ve Şamiran arasındaki sınır, Xoşik'ti; burada patika daralıyor, son derece dik kayalar yüzünden oldukça çetin bir hal alıyordu, net bir şekilde görebildiğimiz uzaktaki kıyı da eşit derecede tehlikeli görünüyordu. İlk vadinin başlarından, Diziyayiş düzlüğüne çıkmamız bir saat aldı; burası Caf Beyzadelerinin Baban bölgesinde elde ettikleri ilk araziydi. Nehrin vadiden çıktığı yerin hemen altında ve nehir genişlemeden hemen önceki yerde eski bir köprünün kalıntıları vardı, hiç şüphe yok ki bu kalıntılar, iki yerin de aynı hükümete bağlı olduğu dönemde Süleymaniye'den direkt Kirmanşah'a giden yolun burası olduğuna işaret ediyordu. Geceyi Bani Xêlan'da çamurdan ve kamıştan yapılmış bir çay evinde geçirdim; burada Qaradag sıraları, nehrin herhangi bir engele takılmadan geçebilmesini sağlayacak kadar alçalıyordu ve nehrin üzerinde geçmemizi sağlayacak bol miktarda sığ yer vardı.

O gece hava karardıktan sonra Kerim Bey'den telaş dolu bir mektup aldım; mektuba göre [Adile] Hanım'ın ajanları Caflar arasında benim onu görevden almak üzere oraya gittiğime dair bir hikaye yayıyorlarmış tahmin edilebileceği gibi bu da itaatsiz aşiret üyeleri ve onların vergi ödeme şevkleri üzerinde fevkalade olumsuz etkilere yol açarmış. Ben de mesajı getiren kişiye, bütün gece dolaşıp bildireceği talimatlarla birlikte kaleme aldığım uygun bir cevap mektubu vererek gönderdim. Mektubu, Arapça ya da Türkçe değil de bütün güneyli Kürtlerin takdir ettiği Farsça ile yazmış olmam çok olumlu bir izlenim yarattı ve Caflar arasında yaptığım sonraki seyahatlerimde hep bu mektuptan bahsedildi.

Bani Xêlan'da geçirdiğim gece yaşadığım bir başka önemsiz ve gülünç olay daha var. Müşterilerden birinin hesabını ödemesini isteyen ama bu nahoş mesajı benden gizlemek isteyen dükkan sahibi, '*fulûseke götir*' diye fısıldadı ve iki kelimede üç farklı dil kullanma maharetini kullandı; *fulûs*, günlük Arapçada 'para' anlamına gelir, -eke ise Kürtçe nitelediği ismi belirleyen son ektir ve *götir* ise 'getirmek' anlamına gelen Türkçe kelimedir.

Sirwan'ın batısındaki engebeli bölge, Bani Xêlan'ın güneybatısına otuz beş ve nehrin en yakın kıvrımına yirmi bir lilometre metre mesafede 1 100 kilometreye kadar kıvrılarak yükselir. Dari Hila olarak bilinen bu ana ganglionun kolları dört bir yana dağılmıştır ve bu kolların arasında Sirwan'ın güneydoğusuna, Narin'in (Cebel Hemrin yakınlarında Sirwan'a ulaşan küçük bir nehir) güneybatısına ve Awa Spi'nin kuzeybatısına doğru uzanan çakıllı sel yatakları bulunur. Yolumuz nehirden hiçbir zaman uzak düşmüyordu. Dari Hila'dan gelen sel sularının genişlettiği birçok çakıllı yataktan geçtik. Çoğunun ağzına yakın yerlerde Türk askerlerine ait karakol; Péwaz ve Bawa Nur'da ise, nehrin 'fiili' sınır olduğu 1914 tarihini anımsatan iki büyük kışlanın yıkıntıları yer alıyordu. Bazı yerlerde vadinin tabanı o kadar çok genişliyordu ki pürüzlü konglomeralar yerlerini burada ılgın çalılıkları ve dikenleri arasında uzanan taze ve yumuşak çimlere bırakıyordu. Yolculuk esnasında gözlerimi sık sık doğuya, İran tarafındaki büyülü isimlere sahip tepelere çeviriyordum; kuzeydoğuda, parıldayan kar örtüsüyle Şaho'ya, Şeyxan'ın arkasında yükselen darboğazlarla oyulmuş Bamo'ya, Goran bölgesinin kalbindeki Dalaho'ya ve birbirinin ardı sıra dizilmiş, arkadaşlarımın adlarını bilmediği daha nice yükseltiye.

Kerim Bey ve erkek kardeşleri kuzeyden, güneyden ve doğudan çağırdıkları çok sayıda Kökha ile birlikte Kelar'dan birkaç kilometre at sürerek benim *istikbalime* geldiler- bu tür durumlarda seramonik bir karşılama töreni hâlâ önem verilen birşeydi- ve Kelar'a kadar bana eşlik ettiler. Elbetteki Kerim Bey'in böyle yapmaktaki amacı kabile üyelerinin APO'yu mi-

safir edişini kendi gözleriyle görmelerini sağlayarak otoritesini güçlendirmek ve belki de hükümetin onlardan yapmalarını beklediklen şeyi daha yüksek bir makamdan kendi kulaklarıyla duymalarını sağlamaktı (ki bunu da duydular, hem de çok sert bir şekilde).

Yazlık ikametlerinde, farklı bir giyim tarzına sahip olan kuzeyle ilişki içinde olmalarına rağmen, Caf erkekleri giyim kuşam konusunda esas olarak güneyli kaldılar. En alt tabakadan gelenler bile pantolonlarının ya da daha yaygın bir şekilde patiskadan yapılmış paçalı donlarının üzerinden *qewa* sarkıtırlardı; daha varlıklı ya da gözü yükseklerde olan Kökhalar tıpkı Beyzadeler gibi abartılı derecede büyük türbanlar ve pahalı ipekten *kewa*'lar kullanırlardı, tabii bunlar istisnaydı. Erkeklerin büyük bir kısmı sakal bırakır ve sakallarını özenle çevirirlerdi, bazen bir parça alt dudağın her iki ucunun aşağısına, yani genç bir erkeğin sakalının en seyrek olduğu yere kadar traş edilirdi.

İpek *kewa*'sının üzerine İran keşmirinden yapılmış uzunca bir şal dolayan yaşlı bir adam özellikle dikkatimi çekti. Sonradan adamın Berzenci ailesinin Dol Pamu kolunun lideri Şeyh Hasan olduğunu öğrendim. Dış görünüşünün tamamı gözönünde bulundurulduğunda Ortodoks bir Sünni gibi gözüken Şeyh Hasan bir sonraki bölümde kendilerinden bahsedeceğim Tuzxurmatû ve Kerkük livasının yukarısından geçen yolun yanı başındaki öteki Türkmen köylerinde yaşayan Kızılbaşlar tarafından manevi rehber olarak kabul ediliyordu. Batıl inançlı takipçileri tarafından yapılan bağışlar sayesinde küçük ve büyük baş hayvan sayısında o kadar çok artış olmuştu ki şeyh de Şatri kabilesine katılmış ve uzun yıllar onlarla birlikte göç etmişti.

Göçebe Kürtler de Bedevi Araplar gibi kıl çadırlarda yaşarlar. Elde eğrilmiş keçi kılından meydana getirilen şeritler halinde örülerek yapılan bu çadırlar oldukça uzun ve geniştir. Kıl çadırların bazı kenarları ve köşeleri hava koşullarına ve rüzgarın yönüne uygun olarak zemine oturtulur ya da yukarı kıvrılabilirler. Çadırı iç bölmeler ayırmak ya da kenar kanatla-

rı yukarı kıvrılmışken mahremiyeti sağlamak amacıyla *Chiygh*'ler kullanılır. Kişinin sahip olduğu nüfüz ya da servet genellikle çadırın büyüklüğünden anlaşılabilir; bu konudaki standart ölçü çadırı kurmakta kullanılan direklerin sayısıdır. Daha önce de belirttiğim gibi çoğu Caf ailesinin, geniş olanı kışın, daha küçük ve hafif olanı göç süresince ve yaylalarda yazın kullanılan iki ayrı çadırı vardı. Misafirperverlik görevi tıpkı yerleşik halk arasında olduğu gibi göçebeler arasında da son derece önemlidir. Çadırların çoğu bir *chigy* yardımıyla iki ayrı bölmeye ayrılmıştır. Bu bölmelerden birisi misafir odası (*diywexan*) işlevi görür ve içerisi çadırın geri kalan kısmından görünmez. Yatak-döşek ve kış için stoklanan buğday, prinç ve sade tereyağı (*rhone*) çadırın geri kalan kısmında saklanır aynı zamanda kadınlar burada kimse tarafından rahatsız edilmeksizin işlerini yapabilirler. Çok geniş çadırlarda çadırı bölmelere ayırmak için tepeden aşağı sarkıtılmış perdeler kullanılabilir. Kadınlara yönelik mekansal bir ayrımcılık sözkonusu değildir; doğrusu, kadınların erkeklerle beraber misafir odasında oturup dedikodu yapmaları sık karşılaşılan bir durum değildir ancak kadınlar tanıdık bir erkekle sohbet etmekten ne rahatsız olurlar ne de böylesi sohbetlerde tuhaf bir eziklik duygusuyla hareket ederler.

Bir iki gün Kelar'da kaldıktan sonra Kerim Bey'le birlikte Celalilerin kamp yaptığı ve kuzeye doğru yapılan bahar göçlerinin arifesinde özellikle koyunlara iyi geldiği düşünülen hafif tuzlu akıntıların bulunduğu, Kifri'nin yirmi kilometre güneyindeki Qara Tapa yolu üzerinde bulunan Çimen Köprüye doğru yola koyulduk. Reaya kabile liderlerine genellikle yukarıdan bakan bir edayla yaklaşan Kerim Bey, bizi karşılamaya gelen ve atlarından indikten sonra kendileriyle el sıkıştığı ve omuz başlarından öptüğü Celali ağalarıyla daha dostane bir ilişkiye sahipti.

Yönetici ailenin en kıdemli üyesi olan Tevfik Ağa'nın bizi karşılamaya gelen ve onun misafir çadırına kadar bize eşlik eden istikbalde olmadığı dikkatimi çekmişti, fakat kendisi kısa bir süre sonra gelerek mazeretini bildirdi: Biz kampa doğru

yaklaştığımız sırada karısı dünyaya bir kız çocuğu getirmişti. Geleneklerine göre çocuğa şeref misafiri isim verirdi. Bu durumda yeni doğan bu kız çocuğuna ismini şeref misafiri olarak benim vermem mi gerekecekti? Nitekim öyle oldu ve o zaman kız çocuğu için aklıma gelen ilk isim Gladys oldu; meşhur bir Caf şairinin dediği gibi:

Hatim be bone y xalhit; tuws y daw y zilfit bum;
Teyrek y nabeled bum; nem zaniy dane y dawe.

Yanaklarındaki daneyi aramak için geldim; zülüflerinin
tuzağına düştüm;
Saf bir kuştum ben; o danenin tuzağa konulan yem olduğunu
bilemezdim.

Bu yüzden ben de Farsça 'Posy' kelimesinin Kürtçe karşılığı olan 'Guldasa'yı önerdim. Sonrası pek romantik gelişmedi; İngiltere'deki Guldasa'nın kalbi geçen yaz tenis kortlarında en önemsiz şeyler için çarptıysa (ki buna inanacak doğru dürüst bir sebebim yok), ben evden ayrılmadan önce, benimki gibi normal ritmine dönmüştür; Celali Guldasa, çocuk ölümlerinin korkunç boyutlara ulaştığı bu topraklarda çoğunluğun kaderini paylaşmıştır. İki üç yıl sonra Tevfik Ağa'dan kızı sorduğumda öyle bir çocuğun dünyaya gelip gelmediğini bile hatırlamakta zorluk çekiyordu.

Güneş battıktan sonra karşı tarafta bulunan bir diğer nüfuz sahibi ağayı, Heme Rıza'yı ziyaret ettim. Bir çift gaz lambasının ışığında, yere serilmiş halıların üzerine oturup sohbete başladığımız sırada eli yüzü kir içinde ve kirden görünmeyen gömleğinin arasından yuvarlak göbeği görünen beş yaşlarında bir oğlan çocuğu hanımların odasını ayıran *chiygh*'in arkasından uzanan bir çift el tarafından içeri itildi. Kürtlerde de Araplarda olduğu gibi hem kendi temizliklerine hem de giysilerinin temizliğine özen gösteren anne babaların, çocukların kir pasak içinde ve bazen de yüzleri gözleri kara sineklerle kaplı bir vaziyette dolaşmalarına izin vermeleri benim için hep bir

hayret konusu olmuştur. Babası çocuğu kucağına alarak sevmeye ve ona bazı sorular sormaya başladı ki bununla çocuğu konukların önünde marifetlerini sergilemesi için teşvik etmeyi amaçlıyordu. Bu büyümüş de küçülmüş yumurcak, hiç utanmadan konukların eşyalarını farkettirmeden çalmaya başladı ve çok geçmeden çocuğun annesi ve anneannesi de başlarını ve omuzlarını perdenin arkasından uzatarak çocuğu hayretler içerisinde büyük bir karanlıkla izleyen koroya katıldı. Kadınlardan daha yaşlı ve daha cesur olanı doğrudan bana dönerek: 'Evet, Vali Ekselansları, gerçekten de çok gelecek vaadeden bir çocuk; çünkü, Allah'ın lütfuyla ve yüce İngiliz yasalarının kanatları altında, daha şimdiden karanlık basar basmaz komşu çadırların etrafında dolaşıyor ve hiç kimseye yakalanmadan aşırdığı birçok eşyayla geri dönüyor' dedi. Ben de bu tür durumlarda çokça başvurulan ve işe yarayan, birçok anlama çekilebilecek olan bir nezaket yöntemine başvurdum ve 'Oh, lütfen yapmayın! O da en az babası kadar iyi yetişecek' dedim. Celaliler, Caflar arasında bile, Rich'in daha yüz yıl önce belirttiği gibi, hırsız olarak büyük üne sahiptiler. Yaptığım dokundurma Kerim Bey'in gözünden kaçmamıştı ve lambanın titrek ışığında bile gözlerindeki parıltıyı yakalamıştım.

Sirwan Nehri boyunca Qara Bulaq köyünden ve Şirwana höyüğünden geçerek Kelar'a geri döndük.

Qara Bulaq'ta, Qadiri kardeşliğinin etkili gruplarından Seccadeci şeyhlerin üyelerinden Şeyh Wahab Talabani tarafından ağırlandık. Şeyh Wahab bana Talabanilerin sahip olduğu toprakların ve gayri menkullerin Kerkük yakınlarında yer almasına rağmen, babası Şeyh Hamid'in ailenin nüfuzunu genişletmek amacıyla kendisi için buralardan ve diğer kardeşi Mustafa için de nehrin karşı tarafından, Caf Beyzadelerinin yurtluk arazilerinin bulunduğu Binqudra'dan arazi aldığını söyledi.

Kelar'ın üç buçuk kilometre güneyinde nehre yakın bir yerde duran Şirwana höyüğü Felix Jones, Chirikov ve Maunsell tarafından da bahsedilen önemli bir yerdir. Höyük oval şekildedir ve tabanında 140 metre uzunluğunda 90 metre genişliğindedir. Höyüğün bir köşesinde her biri yaklaşık 900 cm^2

olan, fırında pişirilmiş Babil tipi tuğlalar gördüm. Bunlardan bazıları Kerim Bey'in büyükbabası Muhammed Paşa tarafından şimdi harabeye dönmüş olan iki katlı sekizgen bir avcı kulübesinin tepesinin yapımında kullanılmıştı. Chirikov buraya, Anushirwana adını vermişti ki bunun bu ismin nereden geldiğine dair en güvenilir ipucu olduğunu düşünüyorum. Nehir ve höyük arasındaki isim benzerliği zaman zaman karışıklığa neden olmuş ve bazı seyyahlar nehre yanlışlıkla 'Şirwan' demiştir.

Bir sabah Kerim Bey ve kardeşleriyle birlikte oturuyorken adeta Hacı Baba'dan[36] fırlamış gibi bir adam aniden misafir odasına daldı. Kazak ya da Gürcülerin giydiği türden uzun, pileli bir palto giyiyordu, paltonun her iki tarafındaki göğüs hizasında bulunan ceplerde gümüş süslü fişeklikler bulunuyordu, pantolonların paçaları Rus tipi çizmelerin içine tıkıştırılmıştı ve kuzu derisinden uzunca bir başlık giymişti; kıvrış kıvrış sakallarına daha yeni yaptığı belli olan siyah boya parıl parıl parlıyordu. Misafir odasında bulunan konuklar yerlerinden hafifçe doğrularak başlarıyla adamı selamladılar; o da onlara Aleykümesselam dedi. Adamın selamı odada bulunanlarca kabul edildi ve adam odanın aşağısına doğru ilerledi ve duvarlardan birinin dibine oturarak konuklar arasındaki yerini aldı. Adama hiçbir soru sorulmadı ve ancak beş on dakika geçtikten ve iki üç el çay içildikten sonra Kerim Bey özel olarak adama birşey sormaksızın ortaya bir sohbet atınca adam bunun kendisini tanıtması gerektiğine dair bir davet olduğunu anladı ve harika bir Farsçayla Kur'an ayetlerinden, Sa'di'den ve diğer ahlakçılardan, yabancılara ve zorda kalmışlara cömertlik ve konukseverlik gösterilmesi gerektiğini buyuran darb-ı meseller aktaran ağdalı bir konuşma yaparak orada bulunuş nedenini anlatmaya başladı. Onun ve adamlarının savaş nedeniyle Kirmanşah yakınlarındaki yurtlarından Kafkasya'ya nasıl sürüklendiklerini ve ancak şimdi evlerine dönme imkanı bulabildiklerini anlattı ve Kerim Bey'den onu ve birlikte olduğu insanları bir an önce doyurmasını, benden de kendisine, beledi-

36 *The Adventures of Hajji Baba of Isfahan*, James Morier, Londra, 1824.

7 (a) *Hawar*

7 (b) *Hawar'ın Kakai köylüleri*

8 (a) Xurmal

yeyi aradan çıkarmak pahasına, doğrudan Pêncwin müdürüne hitaben yazılmış ve oraya vardıkları anda doyurulmalarını emreden bir mektup vermemi istedi. Söylediklerinde ters olan bazı şeyler vardı ve bu nedenle bende şüphe uyandırmıştı. Kendisine evlerine en kısa zamanda, 21-22 km ötede sınırı geçerek ulaşabileceklerini ama İran'a illa yasalara uygun bir şekilde girmek istiyorlarsa Xaneqin siyasi subayından onlara kolaylık sağlamasını isteyebileceğimi söyledim. Misafir odasından çıkınca yabancının bir yemliğe bağlanmış olan atını gördüm; bir Kazak eyeriyle eyerlenmiş muhteşem bir siyah aygır. Adamın kampını gördüğümde, tabii eğer yıkık dökük barınaklardan oluşan bir yere kamp denilebilirse, şüphelerimde haklı olduğumu anladım. Adamın arkadaşları Loristan'da gördü-

8 (b) Mahmud Ağa Ako

ğüm en perişan ve pejmurde Çingenelerdi ve bu Çngeneler Osmanlı İmparatorluğunu, Kafkasya'yı ve İran'ı ve hatta çok daha uzak bölgeleri bir uçtan diğer uca dolaşırlardı. Birkaç yıl sonra Aşağı Fırat üzerinde bulunan Suq-aş-Şuyux'tan, Kafkasya'dan evlerine dönmeye çalışan İranlı bir aşirete ilişkin aldığım bir rapor bu olaya ilişkin anılarımı canlandırdı ve grubun Bağdat'a sunmak üzere beraberinde bulundurduğu vesikaların incelenmesini sağladım; sayıları üç dört düzineyi bulan bu vesikalar, aşiret reisleri, Irak'taki küçük kentlerin belediye başkanları ve başkaları tarafından verilmişti ve üzerlerinde grubu üç gört günlüğüne misafir ettikleri ve doyurdukları ve sonra da yolcu ettikleri ve başkalarından da aynı muameleyi talep etmelerini istedikleri yazıyordu. Aradan geçen yıllar boyunca

nerede olduklarını ya da kaç defa daha Irak'a döndüklerini bilmiyorum fakat bu sefer Fırat'ın yakınındaki kentlerde halka zarar vererek semirmekteydiler ta ki birkaç hafta önce genelge uyarısıyla bu dolandırıcılığa son verilene kadar.

Halepçe'ye geri dönüş yolculuğu için nehrin birkaç kilometre batısındaki engebeli araziden geçen yolu seçtim ve bizim haritalarımızda 'eski kale' olarak geçen o harikulede yapıyı incelemek için Qaradag üzerindeki Paikuli Geçidini kullandım. Kürtlerin adlandırdığı şekliyle *Butkhana*, Put Evi, Cafların göç için takip ettikleri yolun yakınlarında yer alan geçitin güney ayağı üzerindeki doğal bir tepenin üzerinde açıkta durmaktadır. Yapının aslı yıkılmış ve geriye sadece en yüksek olan kuzey tarafında, üç buçuk metre yüksekliğinde, taş, moloz ve harç yığını kalmıştır. Ancak tepenin yamacı çoğu dikdörtgen, bazıları yuvarlak, bazıları da kalıba dökülmüş çok sayıda yontulmuş taş bloklarla doluydu. Dikdörtgen taş blokların çoğunun ve yuvarlakların da bir kısmının üzerinde Pehlevi alfabesiyle yazılmış yazılar vardı. Yıkıntıların arasında yatan, sadece baş ve omuzları olan dört figür dikkatimi çekti. Figürlerden her birinin, bir zamanlar Lorların giydiği keçeden yapılma kocaman şapkaları hatırlatan, balon gibi şişkin büyük geniş taçları, uzun sakalları ve yüzlerinin her yanına düşmüş bukleleri vardı. Bu kırık dökük büstlerin ikisi yapının batı tarafında, bir tanesi kuzey bir tanesi de doğu tarafındadır; batı ve doğu tarafında yer alanlar tacın tepesinden sakalın bittiği yere kadar yaklaşık doksan cm uzunluğundadır; kuzey tarafında yer alan büst bunlardan çok az daha kısayken batı tarafında yer alan ikinci büst küçük ve önemsizdir.[37]

Bilebildiğim kadarıyala bu yapıdan ilk olarak 1 Kasım 1834'te Şarezor'la ilgili olarak yazdığı bir paragrafta J.B. Fraser bahsetmiştir: 'Tanıdığım bir şeyh bana ovada bir yerlerde bulunan ve içinde üzerinde kimsenin çözemediği yazılar olan bir

37 Yapıya ilişkin bu tanım günlüğümün orayı tekrar ziyaret ettiğim 16 Ekim 1923 tarihli sayfasında yazmış olduklarıma dayanmaktadır. Ayrıca benim şu çalışmama bakılabilir: 'Two Ancient Monuments in Southern Kurdistan,' G.J., Cilt LXV, 1925, sf. 63.

taşın bulunduğu bir *Bootkhaneh*'den ya da put tapınağından söz etti.' 1836 yılında Şamiran'ı ziyaret eden Rawlinson'a da 'nehrin karşı tarafında yaklaşık üç fersah uzaklıkta' yer alan ve içinde 'bu ülkeyi ziyaret edecek her seyyahın ilgisini çekebilecek taş yontularının ve heykellerin bulunduğu' Butkhana'dan söz edilmiştir. Kendisi sekiz yıl sonra, Felix Jones'un da anlattığı uzun gezisinden dönerken yapıyı bizzat ziyaret etmiş ve üzerinde yazı bulunan otuz iki taş bloğun kopyalarını ve çizimlerini ülkesine getirmişti. Rawlinson'un yere ilişkin izlenimleri saygıdeğer Edward Thomas'ın 1868'de yayımlanan JRAS'daki yazıtları konu alan uzun makalesine ek bir bölüm olarak yayımlanmıştı.

Harabeler hakkında bilgi veren bir sonraki Avrupalı seyyah, 1911 ve 1913 yıllarında bölgeye aceleyle yapılmış iki ziyarette bulunan ve yaklaşık yüz kadar yazılı taşın fotoğrafını çeken, yazıların özetini çıkaran ve elde ettiği bulguları, fotoğraflar ve çizimlerle bezediği anıtsal çalışması *Paikuli* (Berlin, 1925)'de ortaya seren Alman arkeolog Ernst Herzfeld idi. Kitabın önsözünde bir zamanlar Sir Thomas Arnold'dan[38] da dinlediğim bir hikayeyi anlatır. Herzfeld kendi bulgularını desteklemek için özellikle Rawlinson'un orijinal not defterlerinden sık sık yararlanmış, British Museum'da ve diğer kütüphanelerde araştırmalar yapmış ancak kendisi için işe yarar birşey bulamamış. Bir gün başka bir iş için Arnold'la birlikte Royal Geographical Society'nin Kensington Gore'daki binasına gitmiş ve giriş salonunda sergilenen tarihi eserlere ve kalıntılara gözünü gezdirirken aniden sayfaları açık bir kitapta uzun zamandır bulmak için can attığı bloklardan birinin resmini görmüş; taş blok ancak kendisiyle tamamlanmış olacak olan bir yazıtın tam da orta kısmını oluşturuyormuş. Orada ayrıca Rawlinson'un ziyareti sırasında tam ve bozulmamış olan ancak daha sonra bir kısmı yıkılan başka bir önemli bloğun da kopyası varmış.

1923 yılında, o zamanlar Irak'taki kendi kurmuş olduğu Antik Eserler Dairesi'nin yönetiminde olan Bayan Gertrude

38 Ayrıca bkz., G.J., Cilt LXV, sayfa 273.

Bell benden Herzfeld'in bölgeye bir ziyaret daha yapabilmesini sağlamamı istedi. Bunun üzerine Caflarla ona eskort ve koruma sağlanması yönünde bir anlaşma yaptık (böyle bir koruma gerekiyordu çünkü Şeyh Mahmud o sırada ayaklanma başlatmıştı ve Süleymaniye onun kontrolündeydi). Yapıyı bir kez daha ziyaret etme fırsatı bulan Herzfeld şunları yazmıştır:

> Paikuli'yi ziyaretim için yapılan organizyon bir harikaydı ve bana öyle geliyor ki burada çok rahat edeceğim. Sekiz gün boyunca harabeye dönmüş kulenin yıkıntıları arasında gerçek bir kazı yapma imkanı buldum; sonuçta otuz yazılı blok daha buldum ve bunlarla birlikte toplam yüz otuz tane bloğum olmuş oldu; bu son bulduklarımla birlikte yazıtlar neredeyse tamamlanmış hale geldi. Üstelik şu ana kadar olduğundan çok daha güvenilir ve ilgi çekici bir hal almıştı.

Kitabında (bu son bulgularla geri döndüğünde yayımlanmak üzereydi) araştırmanın sonuçlarından bahsetmedi. Herzfeld şu anda hayatta değil ve doğrusunu söylemek gerekirse ben de araştırma sonuçlarının herhangi bir yerde yayımlanıp yayımlanmadığını tam olarak bilmiyorum. Dolayısıyla bilim dünyası bu konuda mevcut materyallerin ancak dörtte üçüne bağlı olarak araştırma yapmak durumundadır.

Herzfeld'in biraraya getirdiği parçalarla birlikte yapı eksiksiz bir şekilde yeniden ortaya çıktı. Yapının dış cephesinin dört tarafı da yontulmuş taşlarla kaplıydı. Dörtgen, yazılı taş bloklara ek olarak Herzfeld başka parçaları daha gün yüzüne çıkarmıştı ki bunlar büyük bir ihtimalle mazgal delikleri, pervazları ve üst kısımlarında yer alan sivri tepeli kuleleriyle burç duvarlarına aitti. Herzfeld yapının güney tarafında yer alan bir büyük dördüncü büstten daha bahseder (besbelli ki gözden kaçırmışım) ve batı tarafında yer alan ikinci büstün bu büstün ilk provası olduğunu, ancak çok küçük olduğu için heykeltraş tarafından bir kenara atıldığını ileri sürer. Bütün bunlardan ortaya çıkan sonuç bu olağanüstü yapının bir kale ya da tapınak değil, yazıtları ve onları diken kralın suretlerini taşımak

amacıyla inşa edilmiş bir kule olduğuydu. Yazıtlar biri doğu biri batıda bulunan iki yontulmuş taşın üzerinde yer alıyordu. En üst sırada kısa bir dize yer almakta ardından da taşların bir ucundan diğerine uzanan yedi sekiz sıra yer almaktaydı. Yazıtların biri Pehlevi dilinde diğeri de Parth dilindeydi. Büstler en üstteki kısa satırın ve aynı yükseklikteki yazısız tarafların üstünde duracak şekilde yapılmıştı; kötü hava koşulları büstleri yıpratmış olsa da, gerdanlık ve küpe gibi kraliyet sembolleri ayırdedilebiliyordu. Her Sasani kralı için farklı şekilde olan tacın şeklinden ve paralardan ve yazıtların kendisinden anladığımız kadarıyla yapıt, MS 293'te büyük yeğeni Behram III'ü tahttan indiren, hanedanın yedinci ismi Narseh (Narses) tarafından tahta çıkışını kutlamak üzere dikilmiştir. Burada, bağımsız yöneticilerin ve onlara vergi ödeyen aşiret reislerinin yer aldığı liste ve varlığını bugüne dek koruyan iki dilde yazılmış olan, günümüzdeki en önemli belgeler olarak adlandırabileceğimiz metinler, yapının eşsiz tarihsel ve filolojik önemini ortaya koymaktadır.

Profesör W.B. Henning kısa bir süre önce yayımlanan, Herzfeld'in incelemelerini derinleştirdiği ve ulaştığı sonuçların belli kısımlarını düzelttiği yazısında[39] böylesine muhteşem bir yapının dikilmesi için neden böylesine az uğranılan ıssız bir yerin seçildiğine ışık tutmaktadır. Babası Behram II'nin ölümü üzerine Behram III olarak tahta çıkan veliaht prens henüz küçük bir çocuktu. Nüfuz sahibi bir grup asilzade ve devlet yöneticisi devletin başında daha güçlü birinin olması gerektiğine kanaat getirerek tacı Şapur I'in (MS 241-72) en küçük ve hayatta kalan son oğlu olan, o zaman ki Büyük Ermenistan Kralı Narseh'e teklif ettiler. Bunun üzerine Narseh Azerbaycan'daki Ganzaca ve Şarezor üzerinden Ctesiphon'a doğru yol aldı. Asilzadeler onun gelişiyle ilgili haberleri beklemek üzere başkentin 200 kilometre kuzeyinde Binqudra'da çadırlarını kurdular ve daha sonra tekrar atlarına binerek kendisini, yolu üzerindeki düzlükleri geçerken aşması gereken son

39 A Farewall to Khagan of Aq-agatäran,' B.S.O.A.S., Cilt XIV, bölüm 3, 1952, sayfa 501.

dağın eteklerinde karşılamak üzere iki günlük bir yol daha katettiler. Paukuli abidesi Narseh tarafından kendini kralların Kral'ı ilan ettiği yeri işaretlemek üzere dikilmişti.

Paukuli'den sonra, Pasharhé Boğazını kullanarak Berananları geçtim ve buradan da dış rotamın birkaç kilometre kuzeyinden geçen patikayı takip ederek Tuwaqut köprüsü üzerinden Tencero'ya geçtim. Halepçe'nin girişinde bir Anglo-Indian telgraf görevlisi ve bir polis müfrezesi beni karşıladı. Telgraf görevlisi bana aşiret üyeleri tarafından yolumun kesildiğine ve pusuya düşürüldüğüme dair söylentiler üzerine kalabalık bir polis grubu eşliğinde beni karşılamak üzere Süleymaniye'den gönderildiklerini söyledi. Sonra çok melodramatik bir şekilde 'her şeyi kontrol altına alabileceğini ve Halepçe'nin bayrağının indirilmesine izin vermeyeceğini söylediğini' anlattı. Söylediği sözler kadar hoş bir insan olduğuna şüphem yoktu ve (genel kanının aksine) sadakat ve bağlılık sahibi ve cesur bir sınıftan geliyordu. Bu olay o sırada ortama hakim olan 'tedirgin' atmosferin tipik bir göstergesiydi. Halepçe'de yaptığım gezi son derece başarılı ve sükunet içinde geçmişti; doğrusu Cafların tam olarak kontrol altında olmadıkları iddiası sadece bu gerginliği daha da arttırmaya yarıyordu ve bu düşünce canımı oldukça sıkıyordu.

Halepçe'deki ilk ziyaretçilerimin arasında Nakşibendi şeyhleri Tawélalı Husameddin ve Biyareli Alaaddin'in gönderdiği iki karşılama heyeti vardı. Her biri bir paket kudret helvasından (Kürdistan'da ve İran'ın diğer kısımlarında bazı belli dağ çalılarının üzerinde dolaşan böceklerin salgıladığı beyaz bir tozdan yapılan bir çeşit şekerleme), ince örülmüş bir çift çoraptan ve yine bölgeye özgü el yapımı ipek mendile sarılmış bir çift *kelhas*tan oluşan küçük bir hediye paketi göndermişti. Beni karşılamaya gelenlerin içerisinde Taliş'in (Hazar Denizinin güneybatı köşesindeki Rus topraklarına bitişik olan İran bölgesi) yönetici hanı, Emir Muktedir'in adamlarından birinin de olması benim için gerçekten çok ilginçti. Emir Muktedir, Qazvin'de bulunduğum sırada yakın ilişki geliştirdiğim bir zattı; kendisini, İran hükümetine karşı ayaklanan Bolşevik

esinli Jangali ayaklanmasının lideri Kuçik Han'ı dengelemek üzere yanımızda tutmak istiyorduk. Adamın o heyette yer alması Avrupa'daki papaların konumuna sahip olan bu Nakşibendi şeyhlerinin nüfuzlarının ne kadar geniş olduğunu gösteriyordu; bu müridin, manevi rehberinin elini öpme ayrıcalığına erişmek için 650 kilometrelik bir mesafeyi katetmesi alışılmamış bir olay değildi. Bu iki heyetin ziyaretine elbetteki bir karşılık vermek gerekiyordu.

Luhun genel itibariyle, sınırın (daha önce de belirttiğimiz gibi anlaşma yoluyla oluşturulmuş düzensiz bir güzergah takip eder) her iki yanında da Hewraman'ın tepesinden güneybatı yönünde aşağılara doğru inen büyük bir dağ kolu görünümündedir; üzerinde büyüklü küçüklü kıvrımlar yer alır. Büyük olan kıvrımlarda geniş ceviz korulukları ve meyve bahçeleri olan nüfuzlu köyler yer alırken daha küçük olan kıvrımlarda çeşmeleri ve bahçeleriyle birlikte üç dört haneli mezralar bulunur. Yamaçların büyük bir ustalıkla teraslanmış olması çok uzun zamandan beridir orada yaşandığının bir göstergesidir. Bir defasında ünlü bir sulama mühendisi bana dağlık arazilerde kanallar inşa etmek için toprağın nasıl teraslanması gerektiğine dair Hewramililerin kendisinden öğrenecekleri birşey olmadığını söylemişti.

Tawéla büyük Hewraman köylerine iyi bir örnek teşkil etmektedir. Köye vadi yatağının üst kısmındaki ceviz koruluğundan ve insanın içinde yolunu bulmasının zor olduğu meyve bahçelerinden geçerek ulaştım. Terasların (telan) sayısını saymak imkansızdı ancak bazı yerlerde sadece üç sıra ağacı alacak genişlikte olan en az yirmi basamak vardı. Sular birçok seviyede inşa edilmiş sulama kanallarının içinden hızla akarak teraslara dökülür ve kat kat aşağı inerler; ki her katta var olan bir ark iki ya da üç terasın sulama işlevini yerine getirir. Su, bahçe sahipleri arasında saat esasına göre taksim edilir; her birinin hakkı *ab antiquo* olarak bilinir ve bu konuda aralarında herhangi bir anlaşmazlık yaşanmaz. Köyün kendisi Hewraman'ın en üst noktasının yaklaşık beş kilometre aşağısında iki dağ kıvrımının kesişme noktasında kurulmuştur. Sayıları 800

ila 900 arasında olan köyün evleri sağlam bir şekilde taştan örülmüştür ve genellikle iki katlıdırlar. Köyün değişik yerlerine dağılmış sayıları on ila yirmi arasında değişen birbiri üzerine sıralanmış ev kümelerinin dışında köyde birşey bulunmamaktaydı. Karanlık basıp da, dağ kıvrımının karşı tarafındaki evlerin ışıkları yanmaya başladığında kendimi, çadırımdan, bir gökdelenin orta katından bir başka gökdeleni seyrediyor gibi hissederdim.

Vadinin tabanında Şeyh Husameddin'in eğri büğrü bir görünüme sahip olan pitoresk tekye'si bulunurdu; bir Hewrami köy ağası ile aynı mekanda olmayı pek içine sindiremeyen bu yaşlı adam daha kuzeyde bulunan Baxa Kon adlı bir köye taşınmıştı. Daha sonra kendisini o köyde oldukça süslü bir bahçe düzenlerken bulacaktım. 1 Mayısta yaptığım bir başka ziyaretimde tekyenin yanında bir aile mezarlığı gördüm; uzun süsen çiçeklerinin yarattığı güzel görüntü bazıları dışı yassılaştırılmış dört galonluk parafin tenekelerinden yapılmış derme çatma mezarlıkların yarattığı çirkin görüntüyle mahfolmuştu.

Köyde yaşayan insanların çoğu bahçe sahibi olmanın yanı sıra zanaatçılıkla uğraşıyordu. Tawéla'nın *kelhashe*'leri ünlüydü ve ben bir defasında bir ayyakabı tamircisini bir ayakkabı tamir ederken gözlemlemiştim: Pençeler bir parça eski kumaştan yapılmıştı, kumaş parçası tabanı kaplayacak bir uzunlukta ve gerekli kalınlığa ulaşmak için iki ya da üç kat katlanacak bir genişlikte kesilmişti; tamirci yaklaşık otuz cm yüksekliğindeki küçük bir kütüğü örs olarak kullanıyordu; bez parçasını her katladığında prinçten yapılmış bir çekiçle iki üç defa hızlı bir şekilde dövdü ve daha sonra istenilen uzunluğa gelinceye kadar onu tutamaçla (*pékene*) bir şişin ucuna geçirip çekti; daha sonra delgeçten çok, sivri uçlu tornavidaya benzer bir aletle (*direwsh*) bezin üzerinde dört delik açtı ve dört tane deri bağcığı bu deliklerin içinden sıkıca geçirdi; bağcıkların uç kısımları 'burun' (*luwt*) adı verilen bir ayak ucu parçası ve boynuz ya da deriden yapılmış bir topuk parçası (*chek*) yardımıyla berkitilirdi; genellikle ayakkabının tamamını tanımlamak için kullanılan *kelhash* kelimesi aslında bu tip pençelere verilen

isimdir; üst kısmı (*ser y kelhash*) pamuk iplikten (*perg*) örülmüştür. Dikkatimi çeken diğer zanaatkarlar *kewsh*-yapıcıları, nalbantlar, marangozlar ve dokumacılardı. Bu zanaatkarların yanı sıra her yerde gördüğümüz türden dükkanlar, manavlar, tuhafiyeciler ve İran'a yapılan transit ticarette komisyonculuk yapan insanlar vardı. En önemli ticaret eşyalarından biri yabani bir şekilde yetişen fıstık ağacından (*qezwan*) elde edilen reçine (*bnésht*) idi; en kaliteli reçine, ağaçtan ilk alınan bembeyaz renkli olanıdır, sonraki seferlerde rengi iyice sarıya döner ve kalitesi düşer. Köylülerin çoğu geçimini bu reçineleri toplayarak ve ayrıca topladıkları cevizleri ve kurutulmuş dutları ovada[40] hububatla değiş tokuş ederek temin eder.

Sınır çizgisi her iki dağ kıvrımının kestiği noktanın iki kilometre kadar yukarısından, her birinin üzerinden geçiyordu ben de arabamı bu iki dağ kıvrımının batısına doğru, LXXVI no'lu sınır tabelasının sonundaki bahçelere kadar sürdüm. Tam bu noktada dağ tarafından iki soğuk su kaynağı çıkar ve kavisli bir şekilde çevrelerinde dizilmiş taşlar sayesinde suların kirlenmesi önlenir. Burası sıcak havalarda vakit geçirmek için seçilen gözde bir mesire yeridir. Diğer dağ kıvrımı üzerinde yer alan Tawéla'nın bahçeleri sınırın İran tarafındaki Dizawar bahçeleriyle bir devamlılık arzeder, ancak bahçelerin kime ait olduğu konusunda bir sorun yaşanmaz çünkü hem bahçeleri ayıran çizgi hem de bunu takip eden sınır çizgisi taraflarca her hangi bir itiraza mahal vermeyecek şekilde kabul edilmiştir.

Biyare de Tawéla benzeri bir başka yerdir ancak burda sınır çizgisi olağanüstü derecede karışıktır. Biyare, İran'a bağlılık göstermiş Hana Garmela, Kémina ve Birdawaz köylerini içine alan geniş bir dağ kıvrımının her iki yakasında, köylerin yukarı kısmında kurulmuştur. Bu dört köyün korulukları ve meyve bahçeleri birbirini takip eder. Yüksekte yer alan iki sulama kanalı konturları takip ederek başlarını dağ kıvrımının tepe-

40 Dut mevsimi festivaller ve Gziydan denilen karışık danslarla başlardı; çocuklar, dans eder bir şekilde, ağaçları sallayıp kadınların toplaması için meyveleri yere düşürmeden önce ağaçların altı temizlenirdi.

sinden uzatırlar ve Biyare yakınlarındaki ana akımın beslediği aşağı düzeyde yer alan iki kanal tarafından sulanan diğer bazı bahçelerin epey altında kalan bahçeleri sularlar. 1914 Komisyonunda yer alanlar oldukça karmaşık bir durumla karşı karşıya kalmışlardı. Bahçe sahiplerinden bazılarının, biri Biyare'de diğeri Hana Garmela'da kalan iki eşi vardı ve adam bazen bir eşinde bazen diğerinde kalıyordu. Bazı ortak mülkler de taraflar arasında taksim edilmemişti, dolayısıyla mülkün hangi parçası kime ait belli değildi ve mülk sahiplerinden her biri değişik bir köyde oturuyor oluyordu. Genel olarak yüksek seviyedeki kanallar tarafından sulanan bahçelerin İran'da, aşağı seviyedeki kanallar tarafından sulananların da Türkiye'de bırakılmasına karar verildi. Sonuç olarak, ortaya çıkan uluslararası sınır Türkiye'den çıkan ancak İran'da yol alan, yoğun meyve bahçeleri arasında genişliği en fazla doksan cm olan bir kanalın güzergahı baz alınarak çizilmişti. Köylüler kendi başlarına bırakıldıklarında her zaman tarafları memnun eden bir *modus vivendi*'ye* ulaşabiliyordu; ancak işin içine hükümetlerine bırakılması gereken toprak konusunda hiçbir esneklik göstermeye yanaşmayan ateşli devlet görevlileri girince konuyla asıl ilgili olan bahçe sahipleri büyük sıkıntılar yaşıyorlardı.

Ceviz koruluklarının arasından geçerek Biyare'den, Luhun ailesinin önde gelen üyelerinden Efrasiyab Bey'in bir gecelik misafiri olarak kalacağım Hana Garmela'ya doğru yola koyuldum. Oradayken sağlıkla ilgili düzenlemelerin beni çok etkilediğini anımsıyorum. Orada gördüğüm düzenlemeler Irak ya da Hewraman dışında İran'da gördüklerimden kat kat daha iyiydi ve bu başarı rahatlıkla Vespasian'ın hesabına kaydedilebilirdi: Caminin karşı tarafında, yamacın aşağı doğru inen kısmında taştan yapılmış, tahta kapılı bir sıra üstü kapalı tuvalet vardı ve içeride yukarıdan akanı abdest için kullanılan ve aşağıdan akanı da lağıma giden iki farklı su çıkışı vardı.

Hewraman, gerek doğrudan gerekse ondokuzuncu yüzyılın

* Geçici anlaşma [-*ç.n.*]

reformcu hükümetleri aracılığıyla etkisini tecelli ettiren Avrupa'dan, Türk ve İran yönetimi altındaki diğer bölgelerin hemen hemen hepsinden daha az etkilenmişti. Çağdaş Kürt şairi Mirza Abdullah Gulam'ın aşağıda yer alan şiiri benim sıradan literal çevirimle bile önceki çağın feodal İslami toplumundan bugüne dek varlığını sürdüren belki biraz idealize edilmiş ama kesinlikle imanlı bir yaşama biçimini, benim yapabileceğim her türlü tanımlamadan çok daha iyi ifade edecektir.

1. Geşt le Hewraman

Diymeny Rhégaw Ban
Komelhe shaxêk, sext u gerdinkesh,
Asman y shiyny girtot e bawesh,
Serposh y luwtkey befr y zor spiy,
Be daristan rhesh nawdohl y kipy.
Coge y awekan téyda qetiys maw
Her erhon, naken péch y shax tewaw.
Hawar u haje y kef, chirhiyn y chem
Bo tenyayi' shew laylaye y xem.
Tuwle rhé y bariyk tuwnawtuwn piskin
Rhébwar exat e endéshe y bébin;
Nawrhéga teqteq, larhé berd y zil
Ke Héshta gerduwn péy nedawe til.
Ga serewjuwre, ga serewxware,
Talhiy w shiyriyniy' dinya y rhébware

1. **Hewraman'da gezi**

Engin Yolun Manzarası
Vahşi ve meydan okuyan dağ kütlesi
Mavi cenneti kucağında topladı;
Zirvesi bembeyaz karla örtülü,
Sessiz vadileri ormanla kararmış.
Dereciklerine sular hapsolmuş
Akar gider ve ne de tepelerin etrafında dönmeyi bırakır;

Köpüklerin gürlemesi ve ıslığı derelerin acı türküsü,
Gecenin sessizliğinde keder için yakılan ninniler.
Geçitten geçide yavaş ve ihtiyatla hareket eden dar patika,
Yolcusunu sonu gelmeyen bir endişeye bırakır;
Patikadaki kayalık merdivenler, kenarında ayrı duran iki kaya
parçası
Cennetin henüz aşağı yuvarlamadığı.
Yolcunun acı ve tatlı dünyası,
Şimdi tepenin üstünde, şimdi tepenin altında.

2. Rhéga y Nawbax

Pésh ewe y bigey be awat y dé
Ekshét enaw bax tuwlw mar y rhé.
Shine y séber y dar y göz u tuw
Esrhé areq y rhébwar y manduw.
Teskiyniy' rhéga y baxewbax y wélh
'Manduw neby'- ye l'em kélh bo ew kélh.
'Selamu elék, mame y bin dargöz'
'Selam y manduw le piyr y béhéz.
'Mer-heba, serchaw, bechke y kakolqiyt,
Smore y ser dar, rhole y zring y ziyt'.
Erhoy, her erhoy telanawtelan,
Inca egeyt e berdem y malhan.

2. Meyve bahçelerinin arasından geçen yol

Arzularının köyüne ulaşmadan önce
Yılankavi patika meyve bahçelerinin arasından süzülür gider.
Ceviz ve dut ağaçlarının gölgesindeki hafif esinti
Yorgun yolcunun alnındaki teri siler.
Çardaklardan gelen 'yorgun olma!' çağrısı
Bahçeden bahçeye giden bıktırıcı yolu kolaylaştırır.
'Selamün aleyküm ceviz ağacının altındaki amca!'
Yorgun yolcunun zayıf ve yaşlı amcayı selamlaması.
'Merhaba, başım gözüm üstüne (geldin) benim

'kıvır kıvır saçlı' oğlum,[41]
Ağacın üstündeki sincabım, canlı delikanlım'.
Bir evden ötekine ilerler durursun;
En sonunda evlerin kenarına varırsın.

3. Dé

Kam berberhochkey zor basefaye
Cheshn y dilh y shad déye, awaye.
Xanuw y begzade le sa y drexta
Aram y buwke le kosh y bexta.
Xanuw y ehaliy'sh, zoryan duw nihom,
Hendé qincu qiyt, hendé laru kom,
Yek leser yektir berew lutke y kéw.
Le déda kam cét gewre ber chaw kewt
Malh y Aghaye w xaneqa w mizgewt.

3. Köy

Herhangi aydınlık ücra bir yer çok güzelse,
Neşeli bir kalp gibi, orada küçük bir köy vardır, bir köy.
Beyzadenin ağaçların gölgesindeki malikanesi
Mutluluğun kucağındaki gelinin istirahat yeridir.
Köylülerin evlerinin çoğu da iki katlıdır,
Bazıları düz ve dik dik, bazıları çıkıntılı ve eğik
Tepenin doruğuna kadar sıra sıra yükselir,
Cinlerin merdiveni cennete doğru yol gösterir.
Köyde büyüklüğüyle göze çarpan yere gelince
Ağanın evidir, misafirhane ya da camidir.

4. Jiyn y diywexan

Ke geyishtyt eber derga y gewre

41 İran'ın ve Kürdistan'ın birçok yerindeki gençler, şapkanın ya da başlarına sardıkları türbanın arkasında alttan kıvrım kıvrım taranmış, boyun hizasında saç bırakırlar; 'kıvır kıvır saç' (kakolh) budur.

Her xizmetkare u lét eda dewre.
Rhét piyshan eden taku diywexan
Iytir diywane w mer-haba y miywan.
Deste y xizmetkar, fiyshekdan le mil,
Be chefte w mishkiy ser u teple zil,
Des leser xencer, chawerhé y firman
Chi bo serbirhhiyn, chi bo nan da nan.
Hech kesé taze b'ét e diywexan,
Kirnuwshék eka be ser da newan.
Germe diywan y shew y Begzade,
Tékelh u pékelh, babet u made.

4. Divanhanede hayat

Büyük kapının eşiğine vardığında,
Hizmetkarların telaşını ve etrafta toplanan ahaliyi görürsün,
Onlar sana salona giden yolda kılavuzluk ederler,
Sonrası hep misafirperverlik ve konukları hoş karşılamadır;
Hizmetkarlar heyeti, fişeklikleri omuzlarına asılmış,
Başları ve şapkaları parlak ipekten yapılmış örtülerle
kabarmış,
Elleri hançerlerin üzerinde emredilmesini beklerler,
İster kelle uçurmak için ister yemek getirmek.
Her yeni gelen kişi salona girdiğinde
Hürmet eder, başını eğer.
Ve Beyzade'nin akşam toplantısı gittikçe ısınır
Olayların ve fikirlerin karşılıklı alışverişiyle.

5. Mela y dé le diywexan

Lejér mézera mela y nushtawe,
Rhiyshy bo sersing pirsh u bilhawe,
Qiyafet perhpuwt wek ktéb y kon,
Zimany shiyriyn, seruchawy mon,
Baz y rhoh y chesh be shyir y edeb
Belham shéwe y zuw y Ecem u Ereb.

Bo miywan bibé maye y tesella
Le korh y shewa melaye w mela;
To w mela w shyir u felsefe y Islam.
Gö rha girtin y tawtaw y ewam
Bé ziyadu kem d'énét epésh chaw
Serinc y köran le name y nuwsraw.
Ke diywan cholh buw chuyt enaw céga
Des ekeyt emil xew y pash rhéga.

5. Köy mollası misafir salonunda

Yayılmış türbanının altında başını önüne eğmiş Molla'yı gör,
Dağınık sakalı göğsüne saçılmış,
Yüzü büyük bir kitap gibi tamamen kırışmış,
Tatlı dilli, görünüşü kederli,
Acemlerin ve Arapların eski modası olduğu halde
Ayetlerde ve şiir ve edebiyatta başlıksız bir şahin gibi
Eğer misafir için bir avuntu kaynağı varsa
Akşam meydanında o Molla'dır Molla
Sen ve Molla ve ayetler ve İslam'ın öğretileri.
Ayaktakımmm değişken dikkati
Gafillerin Kutsal Kitab'a olan ilgisinin düzeyini
Tam olarak gösterir, ne fazla ne daha az
Salon aydınlandığında odana gidersin
Kollarına uzun yolu takip eden uykuyu alırsın.

6. Beyan

'Ellhahu Ekber!' Melabangane,
Tariyku lélhiy' ber y beyane.
Mang y becé maw le sefer y shew
Zerde le tirs y qaspeqasp y kew.
Esteré y meghryb wek qetre y emel
Kizkiz etkét enaw befr y serkel.
Le rhé y ewber y shax deng y zeng d'é,
Le shön y rhawker teqe tfeng d'é.

Wa be tewawiy dinya rhuwnake,
Her husn y rhuwte sirusht éstake.
Le drext eda shine y ba y seher,
Cirmu cuwlhyety cheshn y sewda y ser.
Leser coge y ash qaz u mirawiy
Chawerhé y rhojin helh b'éné chawy,
Belham ta xulhky neka chéshtengaw
Nayét enaw dé pirshing y hetaw.

6. Sabah vakti

'Allahu Ekber!' Sabah namazına çağrı
Şafak vaktinde.
Tembel ay her geceki devrinde
Kekliğin ötüşüyle korkup solmuş.
Akşam yıldızı umudun kesilmesi gibi
Donuklaşmış ve doruktaki kara doğru süzülmekte.
Tepenin arkasındaki yoldan kervanların çıngırak sesleri gelir,
Avcının saklandığı yerden tüfek patlaması.
Bak, dünya şimdi apaydınlık,
Doğa sade bir güzellik.
Sabahın hafif esintisi ağaçları titretir,
Onların titremesi başağrısının ürpertisi gibidir.
Değirmen deresinde kazlar ve ördekler
Günün gözünü açmasını beklerler,
Ama kahvaltı zamanı onları çağırana dek
Güneşin ışıkları köye gelmeyecek.

7. Mizgewt

Binchiyne y mizgewt nyshtot enaw chem,
Rhuw berew qyble, pisht le cehenem.
Mizgewt y kat y chéshtengaw y chol
Wek mirduw kifny bédengiy le kolh.
Suwre chinar y liqu pop dréj,
Séber eka bo xew y berdenöj.

Carcar Imam y tenya y goshe y hewz
Sersing mach eka rhiyshy be wenewz.
Kesé bang eda, eslheqéné gom,
Imam helh esé, dar be des, pisht kom.
Ta tewaw ebé 'Ellhahu Ekber!'
Peng exwatewe lafaw y nöjker.
Nöj betalh ebé, cemaet bilhaw,
Chend piyrék ebin be xilhte y lafaw,
Suwchék germ eken be rhaz y cwaniy,
Ax be ba eden bo dinya y faniy.

7. Cami

Caminin temelleri akarsuya gömülmüş,
Yüzü Mekke'ye doğru arkası cehenneme dönmüş,
Kahvaltı vaktinde boş cami
Sessizliğin kefenine bürünmüş bir ceset gibidir.
Sere serpe dallarıyla çınar
Gölgesini, düz namazlıkların üzerine kısa bir uyku için saçar.
İmam arada sırada sarnıcın köşesinde tek başına
Sakalını göğsüne değdirebilmek için başım önüne eğer.
Biri seslenir ve gölcükte dalgalar meydana getirir.
İmam ayağa kalkar, asası elinde ve omuzları eğilmiş.
'Allahu Ekber!' Mümin seli taşkına dönüşmeden önce
Ezan güçlükle bitirilir.
Namaz sona erdi, cemaat dağılıyor,
Selin tortusu birkaç yaşlı adam,
Köşeyi gençlik sırlarıyla ısıtıyor,
Ve bu fani dünya üstüne iç çekiyor.

8. Kaniy' jinan

Serchawe y awé kelheké le ser-
Jiné téy eché, jiné d'ét e der.
Emeysh le déda kaniy' jinane
Qyble y dilhdariy' herzekarane.

Éwaran polpoł law y kakolhluwl
Sererhé egrin, sergerm u ecuwl.
Herchend harhey d'é heyase y cwanék
Le hélane y dem efrhé 'Aman' –ék.

8. Kadınlar çeşmesi

Bir kızın girip bir kızın çıktığı
Taştan duvarla çevrilmiş çeşme.
İşte bu, köydeki kadınlar çeşmesidir
Genç aşıklar için şehvetin kıblesidir.
Akşamleyin kıvır kıvır saçlı, öfkeli ve sabırsız genç delikanlılar,
Birbirleri peşi sıra yolu kapatırlar.
Her zamanki duyulan şey ise genç kızların kuşaklarının
çıngırtısıdır
Genç erkeklerin ağzından çıkan ise 'Bize merhamet edin!'
yakarışıdır.

9. Jin

Jin y Hewraman sertapay xishilh;
Serchawe y bon y méxek u similh;
Ta bilhéy terhposh; alhuwalha cil;
Bejnu balha cwan; leshy nerm u shil;
Niywnygay xende y estére y emel;
Neghme y dwany wek criywe y mel;
Jiny behar y eshq u cwaniy;
Cylwega y husny rhé y bax u kaniy.

9. Kızlar

Hewramanlı kız baştan aşağı mücevherlerle süslenmiş;
Karanfil[42] ve melisa kokulu;
Zerafeti kelimelerin ötesinde; parlak renkler giyinmiş;

42 Çoğunlukla Kürt kadınları tarafından takılan 'méxekbend' içine karanfil konulan bir çeşit mücevher, kapalı bir kolyedir.

Endamı hoş; vücudu yumuşak ve narin;
Yandan bir bakışı umut yıldızından bir gülümsemedir;
Konuşmasının makamı kuşların şarkısıdır;
Onun hayatı aşkın ve gençliğin bahar mevsimidir;
Güzelliğinin geçtiği yer meyve bahçesinin çeşmeye giden
yoludur!

10. Goraniy

Eshq y éwaré y sererhé y kaniy
Ber edat e chem gilhpe y goraniy.
Rhoj awa ebé, chem tariyk da yét.
Deng y 'Kina Leyl' her dwayi' nayét.
Mang helh d'é, be triyfey shax ebé keyl;
Héshta her germe nalhe y 'kina Leyl'.
'Siyachemane! Siyachemane!'
Behesht y eshqe em Hewramane
Ewande y daru berd y Hewraman
Shabash le jin y bejnu balha cwan.
'Siyachemane! Siyachemane!'
Hewraman céga y siyachemane.

10. Şarkı

Çeşmenin yolunda akşam kur yapmak
Şarkının ateşini vadinin karşısına salıver.
Güneş batıyor, vadiye karanlık iniyor.
'Sevilen Kız'ın[43] müziği bitmeksizin.
Ay çıkıyor, kayalıklar onun ışıklarıyla büyülenmiş;
Hâlâ 'Sevilen Kız'ın feryadı sürüp gidiyor.
Kara gözler! Kara gözler!
Kur yapmanın cenneti, Hewraman.
Hewraman'm her tahtası ve taşı
Zarif kızlara bir övgüdür.

43 Şarkının Hewrami lehçesindeki orijinal adı olan 'Kina Leyl' bu şekilde çevrilebilir.

Kara gözler! Kara gözler!
Hewraman kara gözlü güzellerin yurdudur.

Yüksek Komiser'in, asıl görev yerime dönmem talebiyle Dış İşlerine gönderdiği telgrafa henüz bir yanıt gelmemişti ki, Noel görevimi devralmak üzere Halepçe'ye geldi. Benim ise geçici bir görev için Ranya'ya gitmeme karar verildi. Ayrılmadan önce, hafızamda yer eden iki kısa geziye çıkmıştık.

Bunlardan ilki politik durum hakkında Goldsmith'e danışmak üzere Süleymaniye'den yola çıkan araçlar için yılın o vaktinde hiç de güvenli olmayan bir bölgeden, Şarezor üzerinden, Halepçe'den Muwan'a atla yapmış olduğum bir yolculuktu; ve dönüş yolculuğunu da Tencero yakınlarından geçen bir yoldan yapmıştık. Şarezor'da, kısa bahar mevsiminin en güzel vakti Nisan'ın üçüncü haftasıdır; evet, bu zamanda, belki çoğu yabani çiçek daha açmamıştır, ancak, yeni ekinler ve otlar halen narin bir güzelliğe sahiptir, güneş ışığı yumuşaktır, dağ etekleri, üzerlerinden bulut kümeleri geçerken düşen gölgeler ile küçük benekli giysilere benzerler ve kırmızı düğün çiçekleri, mor, mavi ve beyaz anemonlar (*gulhe-niysan*, Nisan Gülü), parlak renkleriyle arazinin her tarafına yayılmış olurlar. Gidilecek 80 kilometrelik yolumuz vardı ve gün batmadan geri dönmek zorundaydık, bu nedenle atlarımızı hızlı sürmek zorundaydık; ancak şunu söylemeliyim ki, hayatımda bunun kadar canlı ve renkli çok az gezi yaptım. Narin çimenlerin arasından geçerken rastladığımız eski zamanlardan kalma çok sayıda höyük arasından en önemlileri Halepçe yakınlarındaki Bakrawa'da bulunan tepesi kütleştirilmiş koni biçimli höyük; Tencero'da bulunan kare şeklindeki devasa Yasin Tepe[44] höyüğü ve Muwan'da bulunan koni biçimli Bingird höyüğüdür. Yapmış olduğumuz istişareler sonucunda, bölgede giderek artan politik rahatsızlığa derhal bir çare bulunması gerektiği, ke-

44 Öyle sanıyorum ki artık bilim adamları arasında Yasin Tepe'nin Orta Çağ Kürt krallığı Şarezor'un başkentinin bulunduğu yer olduğuna dair bir uzlaşmaya varılmış durumdadır; Speiser'e (op.cit.) göre 200'e 180 metre boyutlarında ve 18 metre yüksekliğindedir. Speiser ayrıca Bakrawa ve Bingird'i de Atlila'yla ve Ashurnasirpal'in Zauma'ya karşı sefer düzenlediği Arakdi ile özdeşleştirir.

sin bir politika belirlemeden, Türkiye ile yapılan barışın sonucunu beklemenin artık yersiz olduğu ve dolaylı olarak yönetime talip olan ehveni şer iki lider adayından Şemdinanlı Seyid Taha'nın, Şeyh Mahmud'a tercih edilmesi konusundaki ortak fikirlerimizi Sir Percy Cox'a bildirmeye karar verdik; bu sırada Seyid Taha'nın Urmiye'ye yakın bir yerde İran topraklarında olduğunu öğrenmiştik ve döner dönmez benim onunla hemen irtibata geçmemi öngören bir teklif sunduk.

Öteki yolculuğumuzu ise, hatırlanacağı üzere Hindistan'daki sürgün günlerinden sonra serbest bırakılan, Behram-Begi aşiretinin reisi Dizlili Mahmud Han'la görüşmek üzere Hewraman eteklerindeki Yalanpé köyüne yapmıştık; Mahmud Han yine sorun çıkarmaya başlamıştı ancak, Irak sınırındaki köylerine karşı gerçekleştirilen bir dizi hava saldırısından sonra aman dilemişti. Fişekliklerle kuşanmış, ellerinde silahları olan, başlarına geniş türbanlar bağlamış aşiret üylelerinden oluşan bir mecliste oturduğumuzu anımsıyorum. Önü açık *heywan*, meşeli dağ eteklerinden ve batıya doğru göz alabildiğince uzanan meralar arasında yer alan Şarezor'dan oluşan muhteşem bir manzaraya sahipti. Görüşmenin detaylarından çok azı aklımda kaldı. Ancak genel olarak başarılı geçtiğini, en azından başarı için ön açıcı olduğunu söyleyebilirim; şöyle ki Yüksek Komiser'in 1922-23 dönemi Irak yönetimine dair hazırladığı raporda, 'Dizli ile Mayıs bütün şartlar üzerinde anlaşıldığı' ve Hewrami aşiretlerine karşı General Nightingale yönetiminde Mayıs ve Haziran aylarında başlatılan askeri operasyonların kapsamında yer almadıkları belirtilmektedir.

Geriye baktığımda, Yalanpé'ye yaptığım bu ziyaretin sorun hakkında birkaç kesin fikir verdiğini söyleyebilirim: 'Her erkeğin ergenlik çağından itibaren yanında silah taşıdığı ve insan hayatının bu kadar ucuz olduğu Kürdistan gibi bir yerde, bir siyasi subayın kendisini, hükümete kaşı kötü tutumlar sergilemiş ya da hükümetin kara listesinde adının yer aldığına inanmak için kendince geçerli sebepleri olan bir aşiret adamının nüfuz alanına girmesi ya da onun insafına terketmesi ne kadar doğrudur?' Aradan geçen bunca zamandan sonra yaptı-

ğımız işin riskli olduğunu söylemek istemiyorum; ikimizin de acemi değildik ve oldukça güvende olduğumuzun farkındaydık. Daha önce de belirttiğim gibi Yüksek Komiser, Kürdistan'ı oldukça yetersiz kaynaklarla yönetmeye çalışyordu ve siyasi subaylar büyük ölçüde kendi kabiliyetlerine güvenmek zorundaydılar. Yönetim tamamen çökmediği müddetçe onların yapabildiği tek şey küçük eskortlar eşliğinde kendi bölgelerinde sakin ve soğukkanlı bir şekilde geziye çıkmaktı. Öte yandan, böylesi bir olayın vuku bulmasının diğer üzücü yanlarından çok ayrı olarak, bir siyasi subayın yapacağı en vahim hata öldürülmesine izin vermekti: Bu tür bir olay geliştiği anda bütün yönetim sistemi aniden çökecek ve 'bir koyun için asarlarsa bir kuzu için de asarlar' düşüncesinden hareketle bütün bölge ya da ilgili aşiret hep birlikte isyana kalkışacaktır ve durum tekrar kontrol altına alınıncaya dek büyük oranda can kaybı ve yıkım meydana gelecektir. Kanımca bir siyasi subay iki şeyi önceden görebilmelidir: Bunlardan ilki, ilgili aşiret üyesinin (Lorların çok basitleştirdikleri şekliyle) *umídvár*, umutlu mu yoksa *ma'yús*, umutsuz, çaresiz mi olduğu; ikinci ve daha önemlisi, genel olarak hükümetin ve özel olarak kendisinin o anda sahip olduğu prestijdir. Kendisinin, idari merkezlerde bir *acte de présence* [mevcudiyet hali] üzerinde kesin şekilde ısrar etmesi gereken durumlar vardır (tabii ki yeterli bir destek gücünün geleceğine güvenmediği zamanlarda çekingen davranabilir); küçük bir ziyaretin sürgün vermekte olan bir isyanı önleyebileceği yerde, ilgili kişinin yeteneksizliğinden ziyade, bilinmeyene karşı duyduğu korkudan kaynaklı aptalca davranışlara yol açan durumlar da vardır. Ancak herşey bir yana, sağlıklı bir muhakeme gücü kadar şansın da önemli rol oynadığı kabul edilmelidir ve genel olarak siyasi subayların, şüphede kaldıkları zamanlarda yapabilecekleri tek şey cesurca bir tavır takınmak ve en iyisini umut etmektir.

XIII. KAKAİLER

Irak'taki Güney Kürdistan'da Kakai ismi, Batı İran'da genellikle Ali-Allahi, Ali-llahi ya da Aliyullahi olarak bilinen dini mezhebi tanımlamak için kullanılmaktadır. Avrupalı seyyahların ve yazarların büyük bir çoğunluğu da onları böyle adlandırmışlardır. Mezhebin büyükleri kendilerini Ehl-i Hakikat ya da Ehli Hak, ilahi aklın ya da hakkın zuhul ettiği insanlar olarak adlandırmaktan hoşlanırlar ki, bu tanımlamalarla 'Logos'un* hatta bizzat 'Allah'ın' insanları olduklarını ima ederler. Bu isimlerden hiçbiri gerçek anlamda tatmin edici değildir. Çünkü kendilerini hem Ehl-i Hak olarak tanımlayan hem de inandıkları yüce insanlar arasında Muhammed Peygamberin amcasının oğlu ve damadı olan Ali'ye Kakailerden çok daha büyük bir önem atfeden birçok mezhep ve tarikat vardır.

Öte yandan Kakai ismi doğrudan bu özel mezhebin kuruluşuyla ilgili bir söylenceden türemiştir ve bu, olası bütün karışıklıkları ortadan kaldırmaktadır. Batı İran'daki Ali İlahilere ilişkin bilgi veren J. Macdonald Kinneir'in *Geographical Memoir of the Persian Empire* (1813) *[İran İmparatorluğu Üzerine Coğrafik Rapor]*, G. Keppel'in *Personal Narrative of a Soviney from India to England,* (1817) *[Hindistan'dan İngiltere'ye Yapılmış Bir Yolculuğunun Kişisel Öykusü]* gibi kaynaklar vardır ama onlar hakkında ayrıntılı bilgi veren ilk Avrupalı seyyah bu kitap boyunca sık sık göndermede bulunduğum *'Notes a March from Zohab to Khuzistan'* (JRGS, 1939) [*'Zohab'tan Huzistan'a Bir Yürüyüş Üzerine Notlar'*] isimli ünlü raporun yazarı Rawlinson'dur. Hatırlanacağı üzere Rawlinson uzun süre, büyük çoğunluğu Goran aşiretine mensup Ali İlahilerden kurulu olan, İran ordusunun bir alayının başında bulunmuştur. Fakat, ilgi duymasına ve fevkalade imkanlara sahip olmasına rağmen Ali İlahiler hakkında derinlemesine bir inceleme yaparak gizlerinde saklı olanı açığa çıkarmayı başaramamıştır. Gerçeklerin izini ortaya çıkaran ilk kişi olma şerefi Napolyon

* Logos: Hıristiyan teolojisinde Tanrının vücut bulduğu İsa anlamındadır [-ç.n.]

III'ün Baş Sekreteri olarak Kaçar Sarayına diplomatik bir görevle gönderilmiş Kont A. De Gobineau'e verilmelidir. Gobineau gözlemlerini oldukça ilginç bilgiler içeren ve bugün de büyük bir zevkle okunan *Trois Ans en Asie*[45] isimli kitapta toplamıştır. Sonraki seyyahların birçoğunun anlatıklarında bu mezhebe yapılan atıflara rastlanabilir ama bana göre onlar hakkında en kapsayıcı ve en yetkin bilgiler V. Minorsky'nin *Notes sur la Sect des Ahlé-Haqq*'ı[46] ile İslam Ansiklopedisi'nde 'Ehl-i Hakk' ve 'Sultan İshak' başlıklı iki makalesi altında yazdıklarıdır.

Minorsky'nin verdiği bilgiler, şimdiye kadar Avrupa'da yayımlanmış tüm kaynaklardaki bilgiler gibi, İran'dan toplanmıştır. Aşağıda okuyacağınız benim yazdıklarım ise, aksi belirtilen yerler hariç, sınırın hemen İran tarafındaki köylerinde oturan bir iki kişi dışında çoğu Irak'ta yaşayan mezhebin bağlıları tarafından ilk elden verilen bilgilere ve belgelere dayanmaktadır. Bunların çoğunun birçok bakımdan Minorsky'yi doğruladığı ve bugüne kadar karanlıkta kalmış birçok noktaya ışık tutacağı görülecektir. Benim elde ettiğim bulgular ve ulaştığım sonuçlar bazı noktalarda onunkilerden ayrılıyor ancak şunu teslim etmeliyim ki eğer onun yazmış oldukları rehberlik etmeseydi kendi sınırlı bilgilerimle pek bir yere ulaşamazdım. Bu vesileyle kendisine teşekkürü bir borç bilirim.

Bu kitapta Kakailerin batıni inançları ve törenlerini bütünüyle derinlemesine incelemekten ziyade tarihleri, örgütlenmeleri, coğrafi dağılımları ve Güney Kürdistan'ın toplumsal düzeninde tuttukları yer üzerinde yoğunlaşmaya çalıştım. Yine de aklımdayken şunu söyleyeyim ki, Kakailerle ilişkili olduğu kadar ilk Hıristiyanlar[47] da dahil dinsel törenlerini gizli yapan topluluklarla ilgili olarak sürekli anlatılan, ışıkları sön-

45 Paris, 1859

46 *Revue du Monde Musulman*, Cilt XL ve XLV, 1920-1; Paris'te Ernest Leroux tarafından bir kitap olarak tekrar yayınlanmıştır (1922). Minorsky'nin Rusça yayımlanmış daha önceki eserleri maalesef benim için kapalı kutudur. *The Truth-worshippers of Kurdistan* adıyla yazılan bu bölüm W. Ivanov tarafından İngilizce olarak Bombay'da yayımlanmıştır. Kitap çoğu İran'daki Ateş-Bey kaynaklarından derlenmiş ilginç bilgiler içermektedir.

47 Bkz, Gibbon: Decline and Fall, Bölüm XVI.

dürdükten sonra yapılan kadınlı-erkekli gece alemleri türünden hikayelerin hiçbir temeli yoktur ve tümüyle yalandırlar.

Temel kaynaklarım şunlardır: (1) Eskiden Osmanlı devletinde memurluk yapmış zeki ve tahsilli bir Kakai tarafından özel olarak benim için eski Türkçe ile yazılmış olan küçük bir risale ya da *Tezkere*;[48] (2) Gorani lehçesinde yazılmış birkaç şiir; (3) Mezhebin bir düzine ya da daha fazla ileri geleniyle yaptığım konuşmaların dikkatli bir şekilde günlüğüme aktardığım ayrıntılı dökümü.

Mezhebin kuruluş öyküsünü en iyi Tezkere'nin kendisinde bulabiliriz:

> Bu batıni dinin (*Mezheb-i Batıni*) kurucusu, Şeyh İsé[49] Berzenci ve Gorani'nin en küçük oğlu Seyid İshak'tır. Soykütüğü ağacında 'En Büyük Kutup' (*Qutp el A'zam*) olarak adlandırılan Şeyh İsé, Hemedan'ı terketti ve Hewraman dolaylarında, Süleymaniye'nin doğusundaki Berzenci köyünü kurdu. Kendisiyle birlikte olan kardeşi Şeyh Musé'nin hiç çocuğu yoktu. Baba Ali Hemedani'nin oğlu olan Şeyh İsé ..., Kazhawi[50] aşiretinden bir kadınla ilk evliliğini yaptı ve bu evlilikten Şeyh Abdüsettar, Seyid Abdülkerim ve Seyid Abdülkadir isimli üç oğlu oldu.
>
> Artık yaşlandığı zamanların birinde hepsi de veli olan üç derviş (*erenler*) Şeyh İsé'ye gelerek bir kez daha evlenmesi için onu zorladılar. Şeyh önce ilerlemiş yaşını ileri sürerek kendisini mazur görmelerini istedi ancak sonunda ikna oldu ve dindarlığı ve güzel ahlakı ile dillere destan olmuş, Caflarım reisi Mir Muhammed'in kızı Deyirek[51] ile evlenmek istediğini dervişlere çıtlattı. Kendi mezheplerinden olmayan (*záhhirí*) ve çok gururlu bir adam olan Mir Muhammed bu teklifi reddettiğini açıkladı ve adamlarına, bu üç aracı dervişi parça parça etmelerini emretti. Derviş-

48 *Tezkere* kurşun kalemle ve çok küçük yazıyla yazılmıştır. Ben genellikle ona iliştirilmiş olan ve çok daha rahat okunan Kürtçe çevirisine baktım ancak gereken yerlerde Türkçesinden kontrol ederek tabii ki.

49 Kakailer bu isimleri hep İsé ve Musé ya da İsí ve Musí olarak telafuz ederler.

50 İsmini Berzenci yakınlarındaki Kazhaw köyünden almıştır.

51 *Tezkere*'de böyle geçmektedir; ancak beni sözlü olarak bilgilendiren kaynaklarım ismin Dayira olduğunu söylediler.

ler öldürülür öldürülmez tekrar dirildiler. Bir ikinci ve üçüncü kez öldürüldüler ama her seferinde yeniden dirildiler. Dervişlerin keramet sahibi oldukları su götürmez biçimde ortaya çıkınca Mir Muhammed, aşiretindeki ak sakallı bilgelerin de onayını alarak, kendini bu ısrarlı aracılardan kurtaracak bir formül buldu; üç gün içinde Şéx Isé'nın dergahından kendi sarayının kapısına kadar bütün yolu pahalı halılarla kaplamaları, kendisine bin katır yükü altın, on bin baş deve ve bununla eşit sayıda kısrak, at ve koyun getirmeleri şartıyla tekliflerini kabul ettğini söyledi. Dervişler akşam olduğunda oradan ayrıldılar ve sabah olduğunda yani sadece bir gece içinde Mir'in tüm isteklerini yerine getirmişlerdi. Daha fazla mazereti kalmayan Mir Muhammed kızını Şeyh Isé'ye verdi. Bir yıl sonra, Hicri 671'de (Miladi 1272-73) Deyirek Hatun Seyid İshak'ı dünyaya getirdi.

Yıllar geçti ve Seyid İshak büyüdü. Seyid İsé'nin emektar dergahının tamirata ihtiyacı vardı; tamirat yapılırken duvarın üstünden çatıya yükseltilecek olan direğin çatıya yetişemeyecek kadar kısa olduğu ortaya çıktı. Babasının bu işe çok üzüldüğünü gören İshak hemen duvarın üzerine fırladı ve direklerden birinin ucunu tutarak babasına ya da ağabeyine '*Kake bikêshe*' (Abi, çek!) diye bağırdı. Böylece onlar da o çok kısa olan direği çektikçe direk uzadı ve yerine oturdu. [52]

Kardeşleri, babalarının ve mucizeye şahit olmuş insanların büyük takdirine ve sevgisine mazhar olan genç ve sevimli İshak yüzünden büyük bir kıskançlığa kapıldılar. Etrafa, babalarının yaşlı ve iktidarsız olduğu bir zamanda yaptığı evliliğin dervişlerin bir uydurması olduğu ve onun gerçek babasının dervişler olduğu yolunda bir hikaye yaydılar. Bu hikaye nedeniyle duyduğu tiksinti ve kardeşlerinin nefreti nedeniyle Seyid İshak kardeşlerini terketti ve sıradan bir dergah yerine, içinde toplantıların da yapılabildiği bir *niyazhane*[53] kuracağı Hewraman'a gitti. Kurucusu olduğu bu batıni din ... Hicri 716 (Miladi 1316-17) yılında burada kurulmuştur.

52 Berzenci'deki caminin ana direğinin mucizevi direkle aynı olduğu iddia edilmektedir.

53 Niyaz kelimesi genel olarak Farsçada 'yakarış', Kürtçede 'niyet' anlamında kul-

Seyid ya da bundan böyle ona verilmiş olan ünvanıyla Sultan İshak karargahını, Sirwan'ın sağ şeridi üzerinde, Hewraman-i Luhun'daki modern zamanlarda kurulmuş Şeyxan köyünün yakınlarında, sınırın nehre doğru indiği yerin yaklaşık üç buçuk kilometre yukarısında bulunan Pirdi War'da kurmuştur. Burada tarikat yöneticiliği yaptığı dönem 'Pird-i War dönemi' olarak bilinir.

Pirdi War'da Sultan İshak'la birlikte olan ve genel olarak Haft Tan, Haftawana[54] ve Haft Halife olarak adlandırılan yedi kişiden oluşan üç grubun yanısıra, içlerinden sadece Haftad û du Pîr, yetmiş iki pirden bahsedeceğim başka gruplar da vardı.

Haft Tan, sultanın Pirdi War'daki yedi yoldaşıydı ve isimleri, Davud, Bünyamin, Mustafa-i Dawudani, Pir Musa, Pir Rezbar, Yar Zerdeban ve Êwat idi. Bu kişilerin kim olduklarına ve işlevlerinin ne olduğuna ilişkin bir tartışma beni, Kakailerin batıni inançları ve törenleri konusuna, yani kendime koyduğum sınırın çok ötesine götürecektir. Onlardan bahsetme nedenim ilk iki ismin önceki bazı gezginlerin imgelemlerini harekete geçirmesi ve onları, oldukça yanlış biçimde, burada Yahudilikle bir bağlantı olduğuna ikna etmiş olması ve bu yedilerden üçüncüsünün, Haft Halife'nin, Haf Tan'dan Davud'la olan ilişkisidir.

Haftawana (veya Haft Tan Naciyan) Sultan İshak'ın yedi oğluydu: S. Ahmed Mir- Sur, S. Mustafa Safidpoş, S. Muhammed, S. Abdül Wefa, S. Bawa[55] İsé Alemdar, S. Şehabettin ve S. Habib Şah. Bunlardan son ikisinin erkek çocukları olmadı. Diğer beşi sırasıyla Miri ya da Miresuri, Mustafai, İbrahimi (S. Muhammed'in, türbesi Bağdat'ta bulunan torunu Şah İbrahim'e istinaden) Xamuşi (Abdul Wefa'nın oğlu Xamus'a istinaden) ve Bawiséyi olarak bilinen aileleri kurmuşlardır. Bunlar biraz-

lanılır. Kakailer arasında kelimenin, adak olarak sunulan meyve ya da sebze manasına gelen özel bir anlamı vardır (buna karşılık adak olarak sunulan ete *nazr* denir).

54 Ancak *Tezkere*'de ilk grup Haft Tan-i Cavidan 'Yedi Ölümsüzler', ikincisi de Haft Tan-i Naciyan 'Yedi Günahsızlar' olarak geçiyor.

55 Bawa, Farsça 'Baba'nın Kürtçedeki karşılığıdır.

dan Kakai toplumundaki rollerini anlatacağım en önemli beş 'Seyid' ailesidir.

Haft Halife, Sultan İshak tarafından yetmiş iki pirin arasından šeçilmiş ve sadece seyidlerin değil topluluğun bütün üyelerinin delilleri ya da rehberleri olmak üzere Haft Tan'dan Davud'un sorumluluğu altına verilmişlerdir. *Tezkere* bu isimleri Pir Moxi, Pir Neriman, Pir Abdül Aziz, Halife Muhammed, Halife Şehabeddin, Halife Bapir, Halife Cabbar[56] olarak veriyor. Bugün artık yedi deliller hiçbiri doğrudan asıl halifelerin soyundan gelmeyen yedi aile tarafından temsil edilmektedir.

Her Kakai, syid ve delil ailelerinin üyeleri de dahil, pirleri olarak bir seyide ve bir delile bağlı olmak zorundadır. Pird-i War'da Haftawana birbirlerinin piri olarak şu şekilde eşleştiler: S. Ahmed Mir- a Sur ile S. Mustafa, S. Şehabeddin ile S.Abdül Wefa, S. Habib Şah ile S. Bawa İsé; yedisi içinde 'en saygın ve en bilgilileri' olan S. Muhammed piri olarak S. Ahmed'i seçti ama kendisi kardeşlerinden hiçbirine Pir olmadı.[57] Pirlerin ve delillerin kendilerine bağlanan insanlara karşı yerine getirmeleri gereken belli görevleri vardır ve bunun karşılığında belli bir miktar para alırlar; ayrıca niyazhanede belli törensel görevleri vardır. Ancak buna karşın Kakai teolojisinde uzman olmak zorunda değillerdir ve dua okuma ve öğretme işi, üç grup arasından da seçilebilecek olan, Kalamxwan adı verilen kişilere tevdi edilmiştir. Bunlar üç sınıf arasından da seçilebilirler. Teoride her Kakai (belki Seyidler hariç) kendi pirini ya da Delil'ini seçmekte özgürdür; ancak uygulamada genellikle babalarını örnek alırlar ve pir ya da delilin ölümü halinde Pir ve delilin oğullarının kendi aralarında mirasla bölüştürmesi sonucunda kendi paylarına düşen pire ya da delile riayet ederler. Birbiriyle pirlik, delillik ya da müridlik ilişkisi içinde olan insanların birbirleriyle evlenmeleri yasaktır.

56 Beni bilgilendirenler içerisinde oldukça donanımlı olan bir tanesinin verdiği listede ilk iki isim yerine, Emir ve Jahani isimleri yer almaktaydı.

57 Bu yedi kişiden ikisinin erkek çocuğu olmadığı için yeni bir düzenleme gerekli oldu ve şu andaki ilişkilenmeler şu şekilde gerçekleşmiştir: Önceden olduğu gibi Mir-a Suriler karşılıklı olarak Mustafailerle, İbrahimiler karşılıklı olarak Xamuşilerle; Bawiséyiler Mir-a Surilere (fakat tersi doğru değil).

Zaman içinde, coğrafik veya diğer nedenlerle, beş asıl Haftawana ailesi, isimlerini, kerametleriyle ve evliyalara yakışır yaşam tarzlarıyla kurucunun soyundan gelenlerle eşit statüde görülen beş zattan alan, ancak mutlaka onların soyundan gelmek zorunda olmayan beş başka aileyle ilişkilendirildi. *Tezkere* (onların statü eşitliği iddialarını geçersizleştirmek için) sadece iki isimden, Bawe Haydar ve Şeyh Hayas'tan bahsediyor ama benim bizzat konuştuğum kişiler bu iki isme üç isim daha eklediler. Bunlar, Bawe Yadgar, Mir Hamza ve Ateş Bey'dir.[58] Bu ailelerin beşi de, beş asıl Haftawana ailesinin dördünün seyidlerine bağlı kalmaya devam etti: Haydarlar Mustafa ailesine, Hayaslar Xamuslara, Yadgar ve Hamza aileleri İbrahimlere ve Ateş Bey ailesi de Mir-a Surlara.

Tezkere'ye göre Bawa Haydar aslında bir Delil idi (asıl bir halife olan atanın ismi verilmemiştir). Ailesinin üyeleri müritleriyle olan ilişkilerinde pirlik ve delillik görevlerini birleştirmişlerdir. Sözlü ya da yazılı yararlandığım bütün kaynaklar ittifakla, onların sara hastalığını, felci ve yılan sokmasını tedavi etmek gibi kerametleri olduklarını söylüyorlardı. Kendisi bizzat delillik yapmış olan bilgi kaynaklarımdan biri bu sınıfı iki gruba ayırdı: İsimlerinin önüne Bawa ünvanını alan Bawa Haydar ve Ömer Mandan[59] aileleri ile Mam ünvanı taşıyan diğer beş tanesi, ki bunlar da Pir Miho (? Mohi), Pir Neriman,

58 Bawa Haydari seyidlerinin, Bawa Danyal ve Bawa Xubyar isimli iki kardeşinin; Hayasilerin, şeyhin 'hizmetkar'ı (muhtemelen türbesinin koruyucusu) Dasawar'ın; ve Yadgarilerin de Xayal ve Wasal isimli iki 'hizmetkar'ın soyundan geldikleri söylenmektedir. Aksine, Mir Hamza, Ali Kalender'in bir 'hizmetkar'ıydı (bir veli olan Ali Kalender'in konumu ve yaşadığı tarih tam olarak bilinmemektedir) o yüzden bu ailenin seyidleri bazen Ali olarak adlandırılırlar. Minorsky (*Notes*, sayfa 23) 1914 yılında Bawa Yadgar'ın Zuhab'taki türbesini ziyaret ettiği zaman kendisine, Seyid Wasal isminin yazılı olduğu bir türbe gösterilmiştir ve Seyid Wasal'ın Hicri 1005 (Miladi 1596-7) yılı dolaylarında buralarda ün salan Yadgar'ın evlatlık oğlu olduğu anlatılmıştı.

59 Bu isim ilginçtir. Kerkük'ten direkt giden Taqtaq'a yolun yakınlarında, Zap'tan çok uzak olmayan bir noktada Umar Mandan isimli bir köy vardır. Birkaç kez oradan geçerken bana köyde oturanların seyid oldukları ve yılan ısırığını tedavi etme kerametine sahip oldukları söylendi ancak Kakai olduklarına dair hiçbir şey söylenmedi. Bununla birlikte, seyidlerin Şeyh Hayas ailesine mensup Kakailer olduklarını öğrenmek beni pek şaşırtmadı.

Pir Muhammed, Pir İbrahim (son iki isim onların Haftawanalı adaşlarıyla karıştırılmamalıdır) ve Yar Piroz'dur.

Avrupalı yazarların çoğu Kakailerin, bağlıların pirlerini seçtikleri on aileden bir ya da daha fazlasının ismini benimseyen 'kol'lara ayrıldığını söylemektedirler. Bu tarz bir tanımlama bana oldukça yanıltıcı gelmektedir; çünkü, gördüğümüz gibi, her birey teorik olarak kendi pirini seçme konusunda geniş bir özgürlüğe sahiptir, ki bu da bağlanma konusunda aynı köyün sakinleri hatta aynı ev hanesinin üyeleri arasında büyük farklılıklar ortaya çıkacağını göstermektedir. Kakai gelenekleri ve inançları genellikle, Gorani lehçesiyle ya da Türkçe yazılmış kolayca akılda kalabilen uyaklı şiirler halinde ifade edilmiştir. Doktriner farklar bağlanılan pirlerin farklarından değil de coğrafi farklılıklardan ve Kalamxwanlar kadar vasıflı olan hırslı seyidlerin ya da delillerin getirdiği yeniliklerden kaynaklanmaktadır; bu farklılıklar Ateş Beyilerde öyle bir boyuta ulaştı ki belki onları ayrı bir 'kol' olarak nitelendirmemiz gerekir. Benim edindiğim izlenim Kakai inanç ve geleneklerinin sınırın Irak tarafında, İran'da olduğundan daha saf ve ilk biçimleriyle korunmuş olduğudur.

Dikkat edileceği gibi burada anlatılan Kakai örgütlenmesinde, Gobineau ve diğerlerinin yaptıkları gibi ayrı Davudi 'kol'una yer verilmemiştir. Bir keresinde deneyimli bir Kerküklü devlet görevlisi (ancak kendisi mezhebin bağlısı değildi) bana Kakai isminin genel olarak mezhebin bütün üyelerini belirtmek için kullanıldığını, ancak sadece seyidlerin bu isimle tanımlanması gerektiğini diğerleri içinse Davudi denmesinin daha doğru olacağını söylemişti. Haft Tan'ın Davud'unun, bütün delillerin öğretmeni ve lideri olduğu düşünüldüğünde bu açıklama bana oldukça ihtimal dahilinde göründü ancak Davudi isminin bir bütün olarak Kakaileri tanımlamak için kullanıldığını duyduğum tek örnek buydu.

Irak'taki Kakai seyid hanedanlarının en önemlisi en kıdemli kol olan İbrahimilerdi ve benim zamanımda Tewq bölgesinde yaşayan, Rüstem'in oğlu Seyid Ali, Halil'in oğlu Fettah ve Walad'm oğlu Süleyman olmak üzere üç amcaoğlu tarafından

temsil ediliyordu. Bu üç amcaoğlu da Seyid Muhammed'in torunlarıydılar. 1931 yılında bana soyağaçlarını gösterdiler. Yaklaşık iki metre uzunluğunda yirmi beş cm genişliğinde bir rulo üzerine yazılmıştı ve başında bir şükür duası ve uzun bir giriş yer almaktaydı. Siyah renkli ilk beş satırın ardından gittikçe açılan tonlarda satırlar gelmekte ve en sonunda satırlar tekrar siyahtan başlamakta mavi, kırmızı, sarı ve yeşil diye devam etmekteydi. Soyağacı Rumi takvime[60] göre 1215'te (Miladi 1799-1800) yukarıda bahsi geçen S. Muhammed'le sona erer. Soyağacında, Kak Ahmed'inki de dahil çeşitli Ortodoks din otoritelerinin mühürleri (bana onlara ait olduğu söylendi, kendim doğrulama fırsatı bulamadım) bu tarihin doğru olduğunu teyid etmektedir.

S. Muhammed, soyağacında S. İshak'm on sekizinci göbekten torunu olarak görünmektedir. Bu ise S. İsé Nurbakş'tan S. Ali ve S. Fettah'a yirmi bir kuşak yapar. Her kuşak arasına ortalama 32 yıl koyarak doğum tarihini 1895-1900 arası bir yer olarak hesapladım. Arada bulunan kuşakların isimleri bu mezhebin tarihsel kökenlerini belirlemek açısından büyük bir öneme sahiptir; bu isimler takip eden dipnotta verilmiştir.[61] Fark edileceği gibi S. İshak'ın oğlunun ismi Ziyaeddin olarak geçmektedir Muhammed değil; ancak burada bir sorun yoktur, çünkü derviş mürşidler kendi isimlerine ek olarak, 'din' kelimesiyle birleşmiş resmi bir isim alırlar.

S. İshak'ın annesinin kimliği birkaç kelimeyle yorumda bu-

60 1789 yılında Sultan Selim III tarafından uygulamaya konulan mali güneş yılı takvimidir. Eski biçim takvimle aynıdır ancak yıl 12 Martta başlamaktadır ve başlangıç olarak da, 1205 yılı alınmaktadır; bu Eylül 1790'daki Hicri yıldır. 1904 yılında Rumi takvim 1320'yi gösterirken Hicri takvim 1322'yi gösteriyordu. Aradaki fark her bir yılda otuz üç gün fark eden güneş yılı ile ay yılı arasındaki farktan kaynaklanmaktaydı.

61 Arada bulunan kuşakların sırasıyla isimleri: Seyid Muhammed, İbrahim, Rüstem, İbrahim, Ali, Muhammed, Halil, Ali Han, Rıza, İbrahim, Mira, Şah Ali Han, Chiragh, Cafer Han, Mira, İbrahim Şah, Ziyaeddin, İshak; Ortodoks Berzenci soy ağacını örnek alarak daha ileriye gidecek olursak, İmam Musa el Kazım'a sekiz kuşak, İmam Ali'ye on dört kuşak ve 'İnsanlığın Babası' Adem'e (yirmi yedinci ve yirmi sekizinci sıralarda İbrahim ve İsmail olmak üzere) kırk beş kuşak daha vardır.

lunmayı gerektirmektedir. *Tezkere*'de Mir Muhammed Caf'ın kızı olarak tanıtılmaktadır. Beni bilgilendiren insanların çoğu ise babasının Mir Muhammed değil Hasan Bey Caf olduğunu söylemişlerdi. Caf adı *Şerefname*'de (1593) geçmemektedir. Fakat ondan yaklaşık elli yıl sonra, 1639 yılındaki Zuhab Anlaşmasında bu aşiretten özel olarak bahsedilmektedir; bu da bizi, aşiretin iki imparatorluk arasında uzun süreli bir sürtüşme kaynağı olduğunu düşünmeye sevk ediyor. Eğer Cafların bir aşiret olarak varlıkları 14. yüzyılın başlarına kadar gidiyorsa yerleşim yerleri büyük bir ihtimalle Cewenrûd'du (Muradi grubunun batı yönüde Sirwan'ın karşı tarafına yapacağı göç için bir dört yüzyıl daha beklemek gerecekti) ki burası da Berzenci'de ikamet eden ve kendine bir gelin bakan nüfuzlu bir din alimi için o kadar uzak bir yer sayılmazdı. O zaman Mir Muhammed (ya da Hasan Bey), 17. yüzyıl ortası ile on sekizinci yüzyıl ortası arasında bir zaman diliminde şimdiki Beyzadelerin bir atası, belki de soyağacının kendisiyle başladığı kabul edilen S. Ahmed tarafından, yerinden edilen bir yönetici aileye ya da bu ailenin bir halefine mensup olmalıydı.

Kakailer aslında köken ve örgütlenme itibariyle bir derviş kardeşliğidirler. Batıni inanışlarından birçoğu diğer bazı Sufi tarikatlar tarafından da paylaşılmaktadır ancak kurucuları ve onlara özgü olan bazı inanışları ve törenleri itibarıyla onlardan ayrılırlar. İlahi gerçekliğe (hakikat) dayalı bu inanışların ve törenlerin, tarikat aşamasında ya da çok daha alt seviyede olan, Kutsal Kitabın kelimesi kelimesine ve belirlenen sınırlara uygun bir şekilde yorumlanmasına dayalı şeriat aşamasında bulunanların inanış ve törenlerinden çok daha üstün bir seviyede olduğunu iddia ederler. (Marifet adı verilen başka bir aşama daha vardır; ancak öyle görünmektedir ki buna ancak üç aşamanın herhangi birinde olabilecek bazı büyük ve istisnai evliyalar ulaşabilir. Bu nedenle bir tarikatın sıradan bireyleri tarikat ehli ya da hakikat ehli olarak adlandırılabilir ama marifet ehli olarak adlandırılamaz.) Kakailer, benim *Şeyhler ve Seyidler* bölümünde dikkatle üzerinde durmaya çalıştığım bir konuya iyi bir örnek teşkil ediyorlar: Onlar İslam mistisizmi-

nin temelinde yatan sırların doğal muhatabı olan Ali'ye ve onun soyundan gelen On iki İmama büyük bir saygı beslemelerine ve onları adaletin yanlış tecellisinin talihsiz kurbanları olarak görmelerine rağmen Allah'ın kendi hikmetiyle olmasına izin verdiği bir konuyla ilgili bir tartışmada yer almak istemediklerini belirttiler; ve Irak'ta (Kızılbaş komşularından farklı olarak) çizginin Şiilikten çok Sünni tarafında kaldılar; evlenme törenlerini Hanefi usulüne göre yaptılar (bu törenden sonra ek törenler de yapıyorlardı), Ortodoks Sünni cemaatten kız aldılar, herhangi bir rahatsızlık duymadan kızlarına Ayşe ismini verdiler ve Osmanlılar zamanında yönetimden hatırı sayılır ölçüde iltimas gördüler.

Kakai tarikatı Loristan'da ortaya çıkan ve gelişen ve Şarezor-Hewraman bölgesine Bawa Xoşên isimli bir Mübarek Şah tarafından getirilen önceki bir örgütlenmenin içinden çıkıp gelişmiş gibi görünmektedir. Bawa Xosşên'in de (Sultan İshak'ın yedi yoldaşına benzeyen) yedi Yoldaşı varmış ve isimleri de: Kake Ride, Xweda, S. Felekeddin, Ba Faqê, Fatıma Lerhe-İnce Fatıma-, Baba-i Büzürg ve Mirza Haman imiş. Bu grup içerisindeki en ilginç şahsiyet Baba Tahir'in[62] kız kardeşi ve sadık yoldaşı ve dolayısıyla Ortodoks Berzenci seyidlerinin ve Kakai Seyidlerinin soyundan geldiklerini iddia ettikleri Baba Ali'nin kızkardeşi olan meşhur Bibi Fatıma'dan başkası olmayan Fatıma Lerhe'dir. Bu durum akla şunu getiriyor: Ana *ocağı* Loristan'da olan, Baba Tahir'in de üyesi olduğu bir tarikat 11. yüzyılın ortalarında Hewraman'a taşındı ve iki yüz elli yıl boyunca, Sultan İshak tarafından reforme edilene kadar yayıldı ve gelişimini sürdürdü.

Bazıları tarafından tarikatın sıradan bireyleri iki sınıfa ayrılmıştır: Goran ya da ilk inananların soyundan gelenler ve 'kılıçla kazanılmışlar' anlamına gelen Şemşirawurda, yani sonradan dönenler. Kuşkusuz bu daha ilk bakışta Şeyh İsê'nin *Tez-*

62 Minorsky (İslam Ansiklopedisi, 'Baba Tahir' maddesi), Baba Tahir'in bizzat kendisinin, Baba Xoşên'in yedi yoldaşından dördüncüsü olduğunu söylüyor. Fakat onun ismi bana farklı kaynaklar tarafından verilen listelerin hiç birinde yer almıyordu. Tezkere, Baba Xoşên döneminden hiç bahsetmiyor.

kere'de neden tuhaf biçimde 'Berzenci ve Gorani' olarak tanımlandığını açıklıyor. Ancak kılıçla dönmüş olma fikri Kakai'ler hakkında bilinen diğer herşeye oldukça yabancıdır. Bu ayrım, ilk dini metinlerin Gorani dilinde yazılmış olması olgusuyla birleşince, önceki bölümlerden birinde farklı öncüllere dayalı olarak yapmış olduğum, Şarezor ve bitişiğindeki bölgelerin, Muradi Caflarının son dalgasını oluşturduğu, Kürtçe konuşan kaba saba göçebelerin istilasına uğrayana kadar Gorani kanuşan, aşiret temelinde örgütlenmemiş bir halk tarafından oturulduğu yönündeki tezimle büyük bir uyum göstermektedir. Bu insanların çoğu büyük ihtimalle derviş kardeşliğine üyeydiler; zaten ilk dönem önemli şahsiyetlerinin isimlerini taşıyan türbelerin ve kutsal mekanların sayısı oldukça fazladır.

Yerleşim yeri, Karind yakınlarından geçen Xaneqin-Kirmanşah ana yolunun kuzeyinde, Karind de dahil bir grup köy olan Goran aşireti belki de İran'daki en iyi bilinen Kakai topluluğudur.[63] Bu yolun daha doğusuna doğru özellikle Kirmanşah'ta, Sehna'da (Sena ile karıştırılmamalıdır) ve Hemedan'da önemli sayıda topluluk vardır. Daha güneyde, başta Dilfan olmak üzere Lakki konuşan, Piş-i Kuhlu (bu Loristan'ın, batıda Simarra doğuda Hürremabad ve Kaşgan nehirleri arasında uzanan bir parçasıdır) birçok aşiretin bu mezhebin üyeleri oldukları çok iyi bilinmektedir. Dilfanlı mezhep üyelerinin özellikle büyük kış gündönümü festivalinde, sarhoşken ya da dinsel bir çoşkunluk içindeyken çıplak ayakla, hiçbir zarar görmeden, ateş üzerinde yürüdüklerine inanılmaktaydı (bu olayı gördüklerini iddia eden insanlar beni mütemadiyen olayın doğruluğu konusunda temin ediyorlardı). 1918 yılının Ocak ayında, kuvvetleri önemli sayıda Dilfanlı içeren Piş-i Kuh Valisi Nazar Ali Han'la birlikte, Kuh-i Deşt yolu üzerinden Hürremabad'dan Kirmanşah'a giderken kendisine böyle bir gösteriyi izlemeyi çok istediğimi söyledim. Doğrusu beni biraz şaşırtarak isteğimi geri çevirmedi ancak yaptıkları işi çok ciddi-

63 Aşiretin başlıca kolları şunlardır: Goran'la beraber Tufangçi, Qalxani, Qala Zanjiri. Bölüm XI'de bahsedilen Caf kabileleri aşiretsel amaçlarla Goranlara katıldıklarından Ortodoks Sünni olarak kaldılar.

ye aldıları için kesinlikle alay etmemem gerektiği konusunda beni uyardı. Ama koşullar bu isteğimi gerçekleştirmemi engelledi. Aşağıda bahsedilecek olan doğruluğu kuşkulu bir olay dışında Irak'taki Kakailer arasında bu tür davranışların sergilendiğini işitmedim.

Rawlinson,[64] daha doğuda Bala Gariwa'da Ali İlahiler için çok kutsal bir mabed olan Şehzade Ahmed'in türbesinin bulunduğundan bahseder ve bu velinin, Bawa Xoşên'in yedi yoldaşından biri olarak karşımıza çıkan Baba-i Büzürg'ün kardeşlerinden biri olduğunu söyler. Türbe Dizful'un yaklaşık yetmiş iki kilometre kuzeyinde, Deyrekwand aşiretinin Qelawend kolunun bölgesinde, kubbe şekilli Kus dağının üzerinde yer almaktadır. Başlarına sardıkları koyu kırmızı türbanlarından ayırdedilen türbenin muhafızları, ben 1917'de oradayken sık sık Dizful'un çarşısına inerlerdi. Bir keresinde kuzeyde Mungarra'da yolculuk ederken bunlardan dördü benim ekibime katılmış ve bana gösterilen misafirperverlikten birkaç gün boyunca onlar da nasiplenmişlerdi. Seyidlere özgü ayrıcalıklardan yararlanan ve tıpkı onlar gibi belirli kısıtlamalardan muaf olan bu muhafızlara Papi denir; ancak bunların, Qalawendlilerin kuzeyinde, 'Burujirdli' Çarleng Bahtiyarilerinin hemen bitişiğinde, Diz Nehrini besleyen kaynaklar üzerinde yerleşik olan aynı isimli aşiretle hiçbir ilgileri yoktur. Türbeye büyük saygı gösteren Qelawendliler ve diğer Deyrekwandlılar elbette ki 'Ali İlahi' değillerdi; ancak bunun pek bir önemi yok, çünkü bütün Batı Asya'da, hac yeri olan birçok kadim yer birbirinden tamamen farklı inanışlara mensup birçok insan tarafından aynı anda büyük saygı görürler. Papi muhafızlar, bende Ortodoks Şii Müslümandan farklı birşey olamayacakları izlenimini uyandırdılar ve genç ve tecrübesiz bir subay olarak aklıma hiç başka bir inanca mensup olabilecekleri gelmedi. Pird-i War dönemiyle ilgili herhangi birşey bilip bilmediklerini öğrenmek ya da Bawa Xoşên'in ilk örgütünün günümüzdeki temsilcileri olup olmadıklarını bilmek çok ilginç olurdu.

64 age, sayfa 95.

Loristan'ı bitirmeden önce önemli bulduğum bir konudan daha bahsetmek istiyorum. Baba Tahir genellikle 'Hemedani' soyadıyla anılır; bu nedenle, hayatının büyük bir kısmını Hemadan'da, Loristan'ın oldukça uzağında geçirdiğini düşünmememiz için hiçbir neden yoktur. Bundan başka, bir Lor olduğu ve Lorí olarak adlandırıldığı söylenmektedir; fakat ondan söz eden ilk kaynaklarda kısa *u* ile yazılan ve genellikle sonuna *í* almayan ve o soydan gelenleri belirtmek için kullanılan 'Lur' yerine, isim 'Lúrí' olarak geçmektedir.[65] Dizful ile kuzey yönündeki ilk dağ sırası arasında yer alan ve Deyrekwandlılarla diğer Lur aşiretlerinin kışlık kampı olan ovanın bugünkü ismi Sahra-i Lúr'dur; dikkat edilirse, Lur olarak değil uzun *u*'lu Lúr olarak yazılmıştır.[66] Bu nedenle Baba Tahir'in soyisminin anlamı 'Lur' değil fakat 'Lúrlu' olmalıdır; doğal olarak burası Loristan sınırları içinde yer alıyordu ve Şehzade Ahmed'in türbesinin yakınlığını düşündüğümüzde Baba Tahir'in de bağlı olduğu kardeşliğin önemli bir merkezi olmalıydı.

Bana sık sık Sincabilerin (İbrahimilere katılmışlardı) çoğunun ve Goran ve Loristan arasına yerleşmiş bazı Kelhur aşiretlerinin Kakai oldukları söyleniyordu. Ancak bu insanlarla doğrudan bir bağlantı kurma imkanım olmadı. Gobineau, Minorsky ve diğerlerinin anlatıları 14. yüzyılda Hewraman'da kurulan tarikatın asıl yeri Zagroslar'ın çok ötelerine yayıldığını gösteriyor;. kuzeybatı İran'ın birçok bölümünde özellikle Azarbeycan'da, olduğu kadar, Qazvin, Geylan ve Mazandaran eyaletleriyle, bizzat Tahran'da önemli sayıda Kakai toplulukları bulunmaktadır.[67]

65 Minorsky İ.A. 'Baba Tahir' maddesi.

66 Arap coğrafyacıları da Dizful yakınlarında bulunan antik bir Lúr kentinden bahsediyorlar.

67 Onbeşinci yüzyılın ortalarında bu bölgenin tamamı Türkmen Karakoyunlu hanedanlığının hakimiyeti altındaydı. Hanedanlığın ikinci yöneticisi olan Cihanşah, Tebriz ve Bağdat'ta 1437'den 1467'ye kadar hüküm sürdü. Minorsky, kısa zaman önce yayımlanan *Jihan-shah Qara-qoyunlu and his Poetry* (BSOAS, 1954, XVI/2) isimli bir makalede onun Ehl-i Hak ile bağlantısı olduğuna dair bazı kanıtların varlığına dikkat çeker ancak tarikatın Sultan İshak tarafından kuruluşu için daha geç bir tarih vererek şu hükme varır: 'Ehl-i Hakk, Karakoyunlular iktidarında bir tür devlet dini olmasa da Karakoyunlu Sultanlarının saltanatları dö-

Irak'ta şu anda en iyi bilinen ve önde gelen Kakai topluluğu, anayolun batısındaki Tewq merkez nahiyesinde (Kerkük livasında) bulunan yaklaşık on sekiz köyde yerleşmiştir.[68] Bu köyler Seyid Rüstem, Halil ve Walad tarafından on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında satın alınmışlardır bu nedenle tarihleri çok eski değildir; yeni toprak sahipleri müridlerini yolun diğer tarafında, Kara Hasan, Gil ve Tavuk nahiyelerinde, tepelerin yanıbaşında, birkaç türbelerinin ve mülklerinin bulunduğu köylerden toplamışlardır.[69] Türbelerden, Talabani köyü Kor Mor'un yakınında bulunan Bawa Qatal türbesi bugün hâlâ yılan sokmasından[70] zehirlenen kimselerin şifa aradığı kutsal bir yerdir. Zengin ve nüfuzlu toprak sahiplerinin idaresi altındaki bu modern ve türdeş Kakai yerleşimi, diğerleri Talabani ve Dawuda olan Tewq nahiyesinin üç aşiretinden biri olarak kabul edilebilirler. Köylülerin çoğunluğu muhtemelen İbrahimilerden geliyorlardı.

Diğer bir önemli grup da Irak-İran sınırının her iki tarafında, Xaneqin kazasında ve Qasrı Şirin ilçesinde bulunan on ya da on ikişer köyden oluşmaktadır.[71] Irak tarafındaki köylüle-

neminde hakim olan Heterodoks ikliminden fazlasıyla faydalanarak gelişme imkanı bulmuş olabilirler.' Bu nedenle, *Tezkere*'de verilen ve daha erken bir döneme işaret eden 1316-17 tarihi, zaman üzerindeki çelişkileri ortadan kaldırıyor ve dahası bu öğretilerin kuzey yönelimli bir güzergah izleyerek Loristan'dan Kürdistan'a oradan da Azarbeycan'a yayıldığı (yoksa tersi değil) yönündeki diğer kanıtlarla da büyük bir tutarlılık arzediyor.

68 Bu köylerden büyük olanlarının 1922 yılı tahminlerine göre hane yaklaşık sayılan şunlardır: Albu Sarraj (50), Ali Seray (60), El Muhammed ile Büyük Dalis (90), Arapköy (100), Lasin ile Topzawa (120), Metik (40). Diğer küçük köyler de şunlardır: Banşah, Küçük Dalis, Muhammed Xajik, Rubeyda, Sékaniyan, Süheyl, Tarraba, Zangirh, Zuglawa. Kakai toprak sahiplerinin kiracılarının hepsinin Kakai olmadığı muhakkaktır.

69 Genellikle sözü edilen köyler şunlardır: Badawa, Hasar, Kulakani, Büyük ve Küçük Tappalu, Çewrka, Ziyaret, Şorav, Sungur.

70 Bu köyün yakınlarında Halife Bapir'in de bir türbesi vardır. Ancak bunun Heft Halife'deki Bapir olup olmadığını bilmiyorum. Eğer öyleyse Bawa Haydariler, Bapir'in günümüzdeki temsilcileri olabilirler.

71 Ben bu köyleri hiç ziyaret etmedim ancak orayı ziyaret edenlerin bana verdikleri listeye göre isimleri şöyledir: Irak'takiler: Amin Bapir, Bawa İsmail, Barika, Çemçaqal, Dara Xurma, Gabya, Kani Şabaz, Méxas, Merkez Hudud, Qalama, Qarapula, Tapa Qayser. İran'da bulunanlar: Nasratabad yurtluğu (Seyid Ah-

rin çoğunluğu İbrahimilere katılmışlardı, fakat Mirilerin ve Bawisêyilerin de ikişer köyü bulunmaktaydı. İran tarafındaki köyler için söyleyebileceğim tek şey S. Davud köyünün tamamıyla Xamuşilere katıldıklarıdır. Bir defasında bana Barika halkının ateş üzerinde yürüme törenleri yaptığı söylendi ancak yazık ki onların kime bağlı oldukları konusunda bir bilgi edinemedim.

Büyük Zap'ın Xazir ırmağı ile kesiştiği noktanın her iki kıyısında, üçü solda, dördü sağda, yedi Kakai köyü bulunmaktadır.[72] Burada Sarli olarak bilinirler ancak bu ismi kendilerinin kabul edip etmediklerini bilmiyorum. Bir defasında onları küçük gören Ortodoks bir Kürt bana bu ismin Türkçedeki sarılmak kelimesinden geldiğini söyledi; Kufe'deki camide İmam Ali'yi öldüren İbn-i Mülcem saklanmak için, yere serili hasır paspaslardan birine sarılmış isim de buradan gelmekteymiş! Bundan daha uydurma bir açıklama olamaz. Sarliler, Musul livasında bulunan diğer Ortodoks olmayan Kürt gruplarından oldukça farklıdırlar ve Kürt Kızılbaşları, Şabaklar olarak bilinirler.

Musul'un yaklaşık altmış altı kilometre batısında bulunan Türkmen ağırlıklı Tel Afar kasabasında Taife-i Wahhab Ağa olarak bilinen ve Osmanlılar zamanında Belediye başkanının genellikle aralarından seçildiği oldukça nüfuzlu bir aile, İbrahimi soyundan gelen Kakai seyidlerindendir. Kakai ailelerinin sayısı, bana farklı zamanlarda 40 ve 300 olarak verilmişti. Kuşkusuz doğru sayı bu iki rakam arasında bir yerdedir. Sık sık Bağdat'ı ziyaret eden aile üyelerinden birinden edindiğim izlenim Wahhab Ağa ve belediye başkanı olan kardeşinin dünyevi ve ruhani otoritelerini kasaba halkının tümü üzerinde güçlendirme arzusuyla, Kakailer ve çok daha fazla sayıda olan Kızlbaşlar arasındaki farkları ortak bir Şii potası içinde eritme

med, Xalil, Zuhrab ve Şerif mezralarını içermektedir), S. Esadullah, S. Davud, S. Lufta, Darbanjik, Garawa, Qala Sabzi, Mama Murad, Ya'qub, Tepe Qawirsan ve Tangaw. İran'daki köylerin bazılarından iki kez bahsedilmesi mümkündür; hem seyidin ismiyle hem topografik ismiyle.

72 Sol kıyıda bulunanların isimleri -Sufaiya, Matrat (2); Sağ kıyıda bulunanlar- Tall al Liban, Gazakan Wardak, Qarqaşa.

isteği içinde olduklarıydı. Telafer'de İbrahimilerin yanı sıra birkaç Ateş-Beyi de bulunmaktadır.

Bu az ya da çok homojen köy gruplarının dışında, Bağdat'ta ve Musul, Kerkük, Xaneqin ve Süleymaniye gibi büyük şehirlerde de izole edilmiş Kakai aileleri bulunmaktadır. Süleymaniye'deki önde gelen aile Kubilazade soyismine sahiptir ve toplumun üst tabakasında saygın bir yere sahiptir. Köken olarak ŞamŞirawurdadırlar ancak Mustafailere katılmışlardır. Bedra ve Zurbatiya'da da Kakai grupları olduğu söylenmektedir ancak kendim şahsen buralarda bir inceleme yapmadım.

Bu bölümü en iyi, yıllar sonra (1941) belki de tüm yerleşimler içinde en ilginci olan, Halepçe'nin on üç kilometre doğusunda ve geldikleri Pird'i War'dan yalnızca sekiz kilometre uzakta gözden ırak bir vadide kurulmuş olan Hawar köyüne yaptığım kısa bir seyahati aktararak bitirebilirim. Hawarlılar, mezhebin kurucusunun gezip konuşmalar yaptığı ve benim Kusal olarak adlandırdığım topraklarda yaşayan tek ve sonuncu Kakai topluluğuydu. Bu nedenle köy altı yüz yılı aşkın bir zamandır bu dinin büyüklerine ev sahipliği yapmıştır.

18 Mayısta küçük bir polis eskortluğunda, bilgili fakat boşboğaz bir ulak (19 yıl önce Halepçe'den Kelar'a Caflar arasında yaptığım ilk gezintimde bana eşlik ettiğini hatırlattı) ile birlikte güney-doğu yönlü bir güzergah izleyerek Halepçe'den ayrıldım. Son derece kirli ve pis olan Caf köyü Bamok'u geçtikten sonra (ekili tütünler hâlâ büyümemişti, buğday tarlaları parlak renkli hatmi çiçekleri ile kaplıydı. Çoğu evin dışına ev sahipleri, haşerattan korunmak amacıyla, üzerinde uyunacak yüksekçe tahtalar atmışlar ve üzerine de her tarafını kapatacak şekilde sıkı sıkıya *chiyghs* germişlerdi), Halepçe'nin yaklaşık üç buçuk kilometre dışında yol, sağımızda Magirk (yaklaşık 1700 metre) ve Balambo (yaklaşık 1600 metre) ve solumuzda Şindirwe'nin (yaklaşık 2100 metre) çıplak tepelerinin yer aldığı bir bölgeye doğru yükselmeye başladı. Yaklaşık bir üç kilometre daha gittikten sonra Mil-a Humalé olarak adlandırılan bir boğazdan geçtik ve kendimizi birdenbire Hewraman'dan Sirwan'a, nehrin *chaine magistrale* içinden kendine yol buldu-

ğu noktanın batısına doğru uzanan karma karışık dağ yollarının içinde buluverdik. Tepelerin yamaçları *kingirdirhk* denen, taze ve yumuşakken Kürtler tarafından yenen, tamamen büyüyüp kartlaştığı zaman kesilip Temmuza kadar kurumaya bırakılan ve kışın sığır yemi olarak kullanılmak üzere saklanabilen deve dikeni bitkisiyle kaplıydı.

Dolaşmak için mükemmel olan bir havada geze geze yaptığımız bir yürüyüşün ardından, Sirwan'ın yaklaşık iki kilometre uzağında ve Magirk'in diğer tarafında bulunan, Kakailere ait ilk eserlerde kendisinden bahsedilen Mordin köyünün yaklaşık altı buçuk kilometre doğusunda,[73] Sazan ve Kosawa köylerinin yukarısındaki tepenin yamacına kurulmuş bir polis karakolunda mola verdiğimizde öğlen olmasına daha bir saat vardı. Karakolda üniformalı bir çavuş ve yerli ahaliden derlenmiş altı polis memuru vardı; golf pantolonuna benzeyen, paçaları uzun yün çoraplarının içine tıkıştırılmış bordo renkli şalvarımsı pantolonlarıyla ve özellikle havanın kuru olduğu zamanlarda kayalık arazide yürümeye elverişli, hafif bez tabanlı *kelhashe*'leriyle ciddi ve her an hareket etmeye hazır görünüyorlardı. Çavuş, devamlı devlet hizmetinde (*nokeriy*) çalışmış olan, az ücret ve yalnız başına olma durumuyla özetlenebilecek yaşam şartlarına ve verdikleri emeklerin ve bu zorlukların üstleri tarafından tam bir ilgisizlikle karşılanması işine sonsuz bir sadakatle bağlanarak katlanabilen, sınıfının tipik bir örneğiydi. Çeşitli operasyonlarda üç kardeşini kaybetmiş, kendisi de 1922 Ranicol felaketinde Süleymani toplama birliklerinde er olarak görev almıştı ve boynundan ciddi bir şekilde yaralanmıştı.[74] Polis memurları da tamamıyla deneyimsiz sayılmazlardı çünkü onların da çoğu toplama birliklerde görev almış ve Daniels, Fitzgibbon, Makant ve emrinde çalıştıkları diğer İngiliz subayların büyük sevgisini kazanmışlardı.

Kürdistan'daki seyahatlerimde beni devamlı şaşırtan şey ülkenin en erişilmez bölgelerindeki köylerin çoğunun göreceli olarak yeni kurulmuş olmasıydı. Sazan halkı Şeyh Mü'min ad-

73 Minorsky, *Notes*, sayfa 25. Köy şu anda Kokoyi aşiretine aittir.
74 Bkz. Bölüm XVI.

lı bir zatın (yol üzerinde, mezarının yanından geçtim) soyundan gelen seyidler olduklarını iddia ediyordu. Şeyh Mü'min buraya İran'daki Goran kırsalından gelmiş ve suyu çok hoşuna gittiği için (*sazan*) kalmaya karar vermiş. Kosawa da benzer bir şekilde elli yıl önce Hewrami köyü Teshar'dan[75] göç edenler tarafından kurulmuştu. Kalan Hewramiler şu anda, Sirwan'ın bu bölgedeki her iki kıyısında ve biraz uzakta güneydeki ya da İran tarafındaki kıyısı üzerinde kurulu olan ve bazen Caf olarak sınıflandırılan sekiz küçük aşiretten birinin nüfusunun yarısını meydana getirmektedir; diğer yarısını ise Yênakhiler oluşturmaktadır.[76] Yénakhi aşiretinin Beyzadelerden oluşan bir yönetici aileleri vardır, fakat alışılageldiği gibi bu bir asalet farkına işaret etmez, çünkü köylüler de meşhur Şaholu Seyid Pir Hıdır'm soyundan geldiklerini iddia ederler.

Sazan ve Kosawa'nın hemen aşağısında pirinç yetiştirmeye elverişli geniş bir düzlük bulunmaktadır. Yamacın kenarında yer alan eski bir Türk polis karakolunun olduğu yerden baktığımda nehrin İran tarafındaki kıyısı üzerinde bulunan Yénakhi köyü Lanewan'ın aşağısında bulunan harabe bir köprünün dört ayağını görebiliyordum. Bana hemen oracıkta bulunan ve elle şekillendirildiği açıkça belli olan olağanüstü bir taş gösterdiler; büyük bir ihtimalle ya sunak taşı olarak ya da bir heykelin üzerine oturtulduğu taban olarak kullanılmıştı; ya da halkın anlattıklarına bakılırsa bu bir tahttı. Hikayeye göre İslam-öncesi dönemde yaşamış Mir Abdullah Han isimli büyük bir asilzadenin karısı olan Prenses Zérinkewş (Altın Terlik) hep buraya gelir, bu taşa oturur ve hayran hayran, aşağıda kıvrılarak akan nehre ve kim bilir belki de gelin çıktığı Cewenrud tepelerinin[77] yüksek zirvelerine bakarmış.

75 Bu köyden de ilk Kakai edebi metinlerinde bahsedilmektedir (Minorsky *Notes*, sayfa 24)

76 Aşağıdaki liste Irak'ta ya da her iki ülkede birden bulunan aşiretleri vermektedir; parantez içindeki rakamlar ilki Irak'a ait olmak üzere) her bir ülkede bulunan köy sayısını göstermektedir: İmami (1 ve 4), Kokoyi (3 ve 0), Yénaxi (4 ve 12), Zardoyi (4 ve 6). Şu köyler ise sadece İran tarafında yer almaktadır: Bayingani, Mirawli, Satyari, Kelhaşi.

77 Bu bölgede dağların çoğunun ismi *Má* hecesiyle başlıyor: Magazan, Masan, Makuwan, Magart vb. *Má*, Cuwanrud lehçesinde dik uçurum yamaçlarını belirtmek için kullanılır.

Önümüzde zorlu bir gün olduğunu bildiğimden ertesi sabah altıda at üzerindeydim. Şimdi genel doğrultumuz doğu yönündeydi, Şindirwé'den güneye doğru çıkan dağ yolları ile sağımızdaki derin koyaktan mavi-yeşil bir ip gibi bükülerek akan Sirwan Nehrini takip ediyorduk ve yaklaşık otuz beş kilometre önümüzde, sislerin arasında 3000 metrelik karlı Şaho zirveleri yükseliyordu. Kayalıklardan oluşma doğal basamaklara tırmanarak Kokoyi köyü Boyin köyüne yaklaştığımızda ayağı küçük bir çatlağa sıkışmış bir polis atını kurtarmak için onbeş dakika harcadık. Köylüler Şindirwé'deki yaylalarındaydılar. İşimiz bittikten sonra ismini oraya gelip yuva yapan kartallardan aldığı sanılan Dalharhé, kartal yolu, adlı oldukça dik bir patikaya tırmanarak, hayvanlarımız önde biz arkada, yaklaşık 1 500 metre yükseklikteki Mil-a Çalan'a doğru yolumuza devam ettik; bu, insanda hal bırakmayan çok yorucu bir tırmanıştı. Yakıcı bir susuzluk, soluklanmak için kısa aralarla verilen molalar, bana kuvvetli bir biçimde artık yaşlı bir adam olduğumu hissettirdi, ne de olsa Halepçe'nin benden sorulduğu günlerin üzerinden tam yirmi yıl geçmişti.

Mil-a Çalan'dan, 750 metre aşağıda bulunan, sel sularının açmış olduğu derin bir yarığa ve yine elli yıl önce Cewenrûd'dan göç edenler tarafında kurulduğu söylenen küçük Giryana köyüne baktık. Polis karakolunu yoklamak amacıyla yaya olarak aşağı inmeye başladım ancak rehberimiz dağın yamacında yolu kaybetti. Bir süre boşa dolandıktan sonra, keklik avlarken karşılaştığımız Behram isimli güçlü kuvvetli Hawarlı bir genci de yanımıza alarak tekrar yukarıdakilere katılmaya ve onların izlediği güzergahı takip etmeye karar verdim.

Öğle üzerinden yarım saat sonra, Haftawana'dan Mir Ahmad-a Sur ve ismini sürekli duyduğum ancak mertebesini tam olarak bilemediğim Ahmad-i Hawari için inşa edilmiş olan türbelerin bulunduğu Hawar-a Kewn, Eski Hawar, mezrasına ulaştık. Burada oturmakta olan iki üç aile de, diğer birçoklarının yaptığı gibi, Şindirwé'nin yüksek yamaçlarındaki yaylalarındaydılar; ancak bu pek önemli değildi çünkü hiçbir şey susuzluktan kavrulmuş ve yorgunluktan bitap düşmüş biri için

köyün çesmesinden çevresi yeşil düz taşlarla döşenmiş bir sarnıca gürül gürül akan buz gibi sudan daha güzel olmazdı. Sudan kana kana içtikten sonra, aşağı tarafta bulunan atlarımızı ve katırlarımızı suladık ve tekrar tırmanmaya başlamadan önce, yarım saatliğine bir dut ağacının gölgesinde dinlenmeye karar verdik; canımız hiç devam etmek istemiyordu çünkü Giryana yarığının yukarısında tırmanmamız gereken üç buçuk kilometrelik son bir yolumuz daha vardı.

Yarım saattir at üzerindeydik ki, alçak bir tepeyi aştığımızda aşağıda buluan yaklaşık elli haneli bir köy gördük; sağlam bir şekilde, yontulmuş taşlardan yapılmış olan evlerin çoğu iki katlıydı ve bir daire meydana getirmiş koruların ve meyve bahçelerinin içinde yer alıyorlardı. Yaklaşık dört yüz metre uzakta köyü rahatça görebileceğimiz yükseklikte oldukça hoş bir seki üzerinde çadırlarımızı kurduk. Yakınlarda bir açıkhava kahvesi vardı. Çok geçmeden köyün başkanı Keyhüsrev, Hamid Emin isimli eski bir Osmanlı askeri (Birinci Dünya Savaşı süresince Şerihf Hüseyin'in Arap isyanına katılmak için ordudan kaçmış ve Cafer Paşa'nın çaycısı olarak görev yapmıştı), biz sohbet ederken *kelhash* yapmaya devam eden yaşlı bir adam ve kıvır kıvır uzun beyaz sakalıyla sofuları andıran ve ağır bir görünüme sahip olan Reşit isimli bir zat bize katıldılar. Temel geçim kaynaklarının yabani fıstık ağacından elde edilen reçine satışı ve kervancılık olduğunu söylediler; daha aşağıda bulunan Kifri (Germiyan) ve Erbil'den getirdikleri arpa ve buğdayı kurutulmuş dutlarla takas ediyorlarmış.

Hawar, en yüksek olduğu noktada (yaklaşık 3000 metre) Hewraman ana dağ sırtından çıkan ve birbirine paralel iki 'V' şekli oluşturacak şekilde önce güney batı ve sonra da güney doğu yönelimli bir hat izleyen iki büyük dağ burnu tarafından çevrelenen bir vadinin batı tarafında yaklaşık 1100 metrelik bir yükseklikte konumlanmaktadır. Batı tarafındaki 'V' şeklinin aşağı taraftaki kolu, yamacının üst kısımlarını Mil-a Çalan'da geçtiğimiz Şindirwé'dir ve doğu tarafındaki 'V' şeklinin aşağı taraftaki kolu ise, aynı zamanda sınırı da oluşturan, Qalaga'dır. Tawéla bu aynı vadinin daha yukarı taraflarında

uzanmaktadır ve Tawéla akarsuyu, Hawar yakınlarında Balkha'nın küçük bir kolunu da kendine katarak dar Giryana yatağına girer ve buradan Sirwan'a doğru akar. Hawar'ın hemen arkasında büyük bir buz yalağı Şindirwé'nin içlerine kadar uzanır ve güneyinde bu dağın ana doruğu (yaklaşık 2000 metre) ve kuzeybatısında da 'V' şeklinin köşesini meydana getiren ikinci büyük doruğu Bafr-i Miri, Prens Karı, yükselir.

Şindirwé bölge köylüleri daima yazlık bir dinlenme yeri olagelmiştir; burada tanıştığım birçok yeni Kakai arkadaşımın, kutsal ziyaret yerlerini gösterirlerkenki zevkleri yüzlerinden açıkça okunabiliyordu: Wezyar, Sultan İshak'ın *chadirga*'sı; Sêqalatan, Hafatawana grubu için kutsal olan adak yeri olan *nazarga*; Kani Piroza, Bünyamin'e ithaf edilmiş olan, Mutluluk Çeşmesi; ve Qamar-i Qalam'da bulunan Kutsallar Kutsal'ı. (Onu adlandırdıkları şekliyle) Şah Xoşên *nazargası*'nın buz yalağının kuzey kolunun dış tarafında bulunan küçük bir vadinin üstünde yer aldığını söylüyorlardı ve Pir Musé'ninki de Tawéla yolu üzerinde bulunan köyün hemen dışında yer almaktaymış; Piremegrun yetmiş iki pirden birisiydi; Xurmal'ın kuzey batısında Şarezor'da ikinci bir Mir-a Sur *nazarga*'sı vardır. Hawar'lıların büyük çoğunluğu Pir olarak Mir-a Surlara ve Delil olarak da Nerimanilere bağlıydılar.

Ertesi sabah, son derece kirli bir köye ve onu çevreleyen meyve bahçelerinin içinden geçerek Tawéla'nın ana gövdesine vardık; kısa süre önce onarılan, S. Khamush'un oğlu Pir İskender'in ve Sofi Reşidlerin on sekizinci göbekten torunu olduklarını iddia ettikleri yetmiş iki pirden biri olan Pir İsmail'in türbelerinin yakınlarında bulunan bir köprü üzerinden karşıya geçtik. Gittikçe yükselen yolda yaklaşık bir saat devam ettikten sonra Daratuwé[78] ceviz koruluğuna ve Haftawana'dan S. Bawa İsé *nazarga*'sına ulaştık. Tırmanmaya devam ederek, önceki gün tanıştığım asker kaçağı arkadaşım Hamid Emin'in teresladığı küçük ve derli toplu bir köyden ve Kani Hermêla, Küçük Armut Çeşmesi, adı verilen teraslanmış bir başka köyden geçtik; Kani Harméla sakinleri de yaylaya çıktığı için köy-

78 Ya da Gorani lehçesinde Daretifê: *Tuw. tif* dut demektir.

de kimse yoktu ancak buradaki çeşmenin de lezzetli sularından kana kana içtik. Sonunda Qalaga burnunun 1500 metre yükseklikte bulunan ve sınırın tam üzerinde yere alan, Mil-a Gakuzhé, ölü öküz geçidi, adı verilen zirvesine ulaştık.

Ayağımızın dibinde uzanan bayırın her iki tarafı üzüm bağları ile kaplıydı ve doğu yönünde teraslanmış meyve bahçelerinin ve ceviz korularının işaret ettiği Luhun köyleri yer almaktaydı; köyler ötede devasa yükseltilerin altında uzanan, Şoşmé, Nosud ve Wazli isimli birbirine paralel üç vadi üzerinde bulunuyordu. Pawa'dan Nosud'a giden ve çirkin bir yara izini andıran yeni İran askeri karayolu nehrin kuzeyindeki yamacın üzerinde açıkça görülebiliyordu. Hemen aşağımızda bulunan Şeyxan köyü doğal bir engebeyle gizlenmişti ancak yine de Pird-i Kurhan'ın, Genç Erkekler Köprüsü,[79] şimdiki adıyla Pird-i War'ın beş kemerini görebiliyordum.

Şimdi, arkamda Şindirwê, önümde Pird-i War, Kakailerin kutsal topraklarının tam kalbindeydim.[80] 1941 Ağustosundaki Rus-İngiliz işgalini takip eden Kürt isyanı sınır bölgesindeki İran otoritesine tamamen son vermişti. Kutsal yerlere olan bu ziyaretimi kurucunun mezarını ziyaret ederek tamamlamak yönünde karşı konulmaz bir istek duydum. Ancak öyle bir resmi konuma sahiptim ki politik bir düşüncesizlikte bulunmak türünden birşeyle suçlanma riskini göze alamazdım. Atımın üzerinde kararsız bir şekilde dönüp durdum ve sonra da, serin bir gölgeliğe sahip olan Tawéla ceviz koruluğuna doğru inmeden önce gidebildiğim kadar giderek sınır çizgisi boyunca atımı sürdüm.

XIV. TENCERO, SERÇİNAR VE SURDEŞ

Halepçe'den Ranya'ya devam etmeden önce Sülemaniye'de

79 Kuşkusuz bu köprü nehrin birkaç kilometre aşağısındaki Pird-i Kinaçan'ın, Genç Kızlar Köprüsü, bir eşidir.

80 1914 yılında Pird-i War'ı ziyaret eden Minorsky'e yakınlarda bulunan Pir Razbar ve Mustafa Dawudani türbeleri gösterilmiştir.

birkaç gün geçirdim. Sanıyorum burası, hikayemin kronolojik akışını bozmam gerekse de durup, şu ana kadar tarif etmediğim merkezi yerler hakkında birkaç şey söylemek için uygun bir yer. Kuzey-doğu'da Azmir-Qeresird, güney-batıda Beranan-Binzird arasında yer alan Süleymaniye vadisi üç nahiyeye bölünmüştür: Halepçe sınırından (sınırın ötesinde vadi, Şarezor Ovasını meydana getirecek şekilde dışa doğru genişler) Süleymaniye kentinin dış mahallelerine kadar uzanan Tencero (nüfus 10100); kentten, kenti de içine alarak, kuzeybatıya doğru vadi boyunca Piremegrun'un zirvesine doğru uzanan Serçınar (nüfus 41100); oradan Zap'a kadar olan Surdeş (nüfüs 12100).[81]

Süleymaniye'nin yaklaşık on sekiz kilometre kuzeybatısında alçak bir havza ayrım çizgisi Serçınar nahiyesinden geçer ve Tencero havzasını kuzeybatıya, Zap'a doğru yönelen akarsu yatağından ayırır. Bu sonrakiler iki ana kolda toplanırlar: Piremegrun'un kuzeyinden çıkan Tabin, güneyinden çıkan Çarmega ile birleşir; birleşen bu iki su burada vadiyi daraltacak şekilde dışa doğru genişleyen Sarsird engeliyle karşı karşıya gelirler; önce on kilometre batısına daha sonra da on iki kilometre güneyine yönelerek engeli aşarlar, sonra Surqawşan[82] adı verilen dolambaçlı bir derin boğazı takip ederek Dokan'dan on kilometre aşağıda nehre ulaşırlar.

Surdeş'te kuzey yönünde devam ettikçe vadi daralır, yüzey daha engebeli hale gelir ve dağın yamacı meşe ağaçları ile kaplanır. Piremegrun'un kuzey-batı dağ yolunun arka tarafından kireç taşından zik zak şeklinde ince bir çift-çizgi bırakarak çıkan Azmir silsilesi (bu bölgede Çarmaban olarak adlandırılı-

81 Türk yönetimi altında Tencero'ya Doğu Serçınar, ötekine ise Batı Serçınar deniyordu; bu iki nahiye her zaman doğrudan mutasarrıfa ya da kaymakama tabi olmuştu. Surdeş bir zamanlar Merge kazasına bağlıydı ama 1918'den yıllar önce Süleymaniye merkezine bağlıydı. Dördüncü bir nahiye olan Karadağ ise merkeze bağlıydı ve hâlâ da öyledir, fakat bu kitabın kapsadığı dönemden beri Sengaw'la birleştirilerek bağımsız bir kaza haline getirilmiştir, bu kazaya ilişkin tanımlama bir sonraki bölümde verilecektir.

82 Nüfus çoğunlukla Kürtlerden oluşsa da bu civarda Türkçe isimler de hiç az değildir. Surqawşan muhtemelen Suqawşan 'Suların kavuşması' idi ve Kürtçe Duwawan 'iki su' olan on kilometrelik ilk kısma tekabül ediyordu.

yor) bir dizi sivri uçlu tepeler ve yarıklar oluşturarak Zap'a yaklaşır; patikalar Qamçugha ve Jasana köylerinin arkasındaki yarıkların içinden şeyh bağı olarak adlandırılan pek geniş olmayan bir üzüm bağına çıkarlar. Nehrin yaklaşık on üç kilometre ötesinde zikzaklar kaybolur[83] ve dağ sırası nehre doğru büyük ve geniş bir çıkıntı yapar, alt çenesi nehre kadar iner ancak üstteki çene derin bir pitoresk koyağın sarp yamacında kaybolur. Kuzeyde yer alan bu çene, gerçek anlamda Qeresird olarak adlandırılan yerdir; vadi ağzının karşı kıyıdaki uzantısı Ranya ilçesindeki Qosret dağ sırasıdır. Çarmaban ve Piremegrun arasında oldukça aşağılarda, o kısımda ana vadidekinden daha yüksekte zirve ile aynı seviyede bulunan havza ayrım çizgisinin hizasında, üzerinde küçük bir buzulun da yer aldığı Mérgapan, Koca Megrun uzanır. Buralar, Kürtler tarafından münasip bir yazlık dinlenme yeri olarak tavsiye edilir; bunun nedeni muhtemelen yerin yaz ortasında bile tüm gün gölgede kalmasıdır. Şeyhbağının arkasında Maunsell'in, Qelaçıwalan'ın ağzı olarak kabul ettiği büyük bir geçitte sona eren uzun ve dar bir dağ vadisi yer alır; vadide birkaç mezra ile önemli bir köy olan Sergelo yer alır; vadinin karşı tarafındaki dağ sırası Surdeş ile Pişder'de bulunan Merge nahiyesi arasındaki sınırı oluşturur.

Tencero ve Serçınar suyu bol olan yerlerdir ve tahmin edilebileceği gibi toprakların büyük bir kısmı Şeyh Mahmud'a, Caf Beyzadelerine ve kentin öteki ileri gelen ailelerine aittir. Surdeş'ın en önde gelen asilzadesi Sergelolu Hacı Şeyh Arif'ti; o ve akrabaları yasal olarak ya da köy ağası ünvanıyla ana vadinin aşağısında ya da yukarısında bulunan daha tenha yerlerde yaklaşık on altı köye sahiplerdi ve dini nüfüzları bu alanın çok daha ötesine uzanmış durumdaydı. Hacı Şeyh Arif ve akrabaları Nakşibendi tarikatına bağlıydılar ve genel olarak Şeyh Mahmud'a ve Berzenci ailesinin Nodé kolunun ihtiraslarına karşı düşmanlık besliyorlardı.

83 Qamçûxa'nın yukarısında, bana öyle göründü ki, şeyh bağını çevreleyen testere ağızlı iki yol bir daire çizerek Surdeş vadisine bakan dağın kenarında sona erer, bu yüzden Jasana geçidi bunlardan birindeki yarıkken, Qamçûxa geçidi her ikisinin son kısımları tarafından oluşturulmuştur.

Üç nahiyede yaşayan köylülerin büyük çoğunluğu aşiret temelinde örgütlenmemiş olan 'Goran'larla, onsekizinci yüzyılda Cafların[84] gelişiyle birlikte yerlerinden sürülen Şarezor'un eski sakinlerinden geriye kalan birkaç aileden oluşuyordu. Fakat Tencero'da, göç yollarının oldukça batısında Caflı Mikaililer, Rûxzadiler, Kemalayiler sadece kendilerinin oturduğu yaklaşık bir düzine köy kurmuşlardır (şüphesiz o zamandan bu yana bu sayı artmıştır) ve diğer birçok köyde de Goranlarla karışık bir şekilde yaşamaktadırlar.

Şarezor'un Caf öncesi aşiretlerinden bir diğeri olan İsmail Üzeyriler kendi göçebe yaşam tarzlarını muhafaza ettiler ve yaklaşık 600 çadıra sahiptiler. Aşireti meydana getiren dört koldan Miralailer kışları genellikle Surdeş'te Binzird'in eteklerinde ya da diğer tarafında bulunan Qelasêwka'da geçirirken, Xél Faizalar (genellikle, aşiretin bütününü belirtmek için kullanılan İsmail Üzeyri ismiyle anılırlar) ile Gomayiler Serçınar'da geçirirler ve Qarawaisiler de Bazyan, Serçınar ve Şarbajêr'e dağılırlar. Aşireti meydana getiren bu dört kol kadim kışlık karargahlarından çıkarılmış olsalar bile İran'daki geleneksel yazlık yaylalarına göç etmeye devam ettiler; ya Şarbajêr'i geçerek ya da Şarezor yoluyla, Şilér vadisine doğru ilerler; oradan Kani Dizan'da sınırı geçerler ve Saqiz yolu üzerinde Bane'ye on beş-yirmi kilometrelik bir mesafede bulunan Kal-i Xan Geçidinin olduğu bölgeye varırlar. Böylelikle de Mikaililerin kuzey-doğusuna gelmiş olurlar. Caflar gibi onlar da toprağa yerleşme eğilimindeydiler ve daha şimdiden Serçınar'da üç ya da dört köy kurmuşlardı.[85]

Önceki bölümlerin birinde Kürdistanlı Nakşibendilerin (eğitimli kentlilerin değil fakat ücra köylerde yaşayan köylülerin) ekzantrik davranışlar sergileme yönünde özel bir eğilimleri olduğundan bahsetmiştim. Ahlak kurallarını ihlal eden bu

84 Şeyh İsmaililer, Mendumiler, Gelbaxiler, Şinkiler. Ayrıca yedi Gawani ve bir Kalwi köyü vardır, bunlar aralarında çok az bağlılık bulunan, haklarında bunun dışında bir bilgi sahibi olmadığım aşiretlerdir, ayrıca bir Sofiwand ve bir Cafa Reşka köyü vardır.

85 Bana 1957 yılında, İsmail Üzeyrilerin tümden yerleşik hayata geçtiği bilgisi verildi.

eğilimlerin, dışarıyla normal ilişkileri kesilmiş olan ve hükümet görevlileri tarafından da nadir olarak ziyaret edilen Surdaha ve Merge sınırı üzerindeki ücra dağ köylerinde uzun zamandan beri varolduğundan emindim ancak böyle bir olayla uzun yıllar sonra ilk defa 1932'de karşılaştım. Bir grup polis, Sergelo'dan altı buçuk kilometre uzakta bulunan, Şeyh Mahmud'a ait köylerden biri olan Heledin'e bir celp kağıdı vermeye gitmiş, köye vardıklarında caminin sarnıcında yapılmakta olan kadınlı erkekli bir banyo partisine ve başka acayipliklere kendi gözleriyle tanık olmuşlardı. Livadaki otoriteler, bazı ciddi ve aklı başında tütün tüccarları da Sergelo'da benzer bir manzarayla karşılaştıklarını ve onları bu yaptıklarından dolayı kınamaya kalktıklarında nasıl kötü bir muameleyle karşılaştıklarını anlatana kadar bu anlatılanlara şüpheyle yaklaştılar. Yapılan incelemeler sonucunda ortaya ilginç bir hikaye çıktı: Hacı Şeyh Arif'in akrabalarından biri olan, Sergelo yakınlarındaki Şadala'da yaşayan Şeyh Abdulkerim adlı bir zat, *Raqsat-as-Sûfîya, Mistiklerin Dansı* adlı bir kitapta yazılanlar üzerine bina edilen Haqqa isimli bir tarikat kurmuş ya da bu isimde bir tarikatı yeniden canlandırmıştı. Kitap hükümete karşı bir takım belli sorumlulukları olan ve sağduyulu bir şekilde geri planda kalmayı tercih eden bölgenin en önde gelen şahsiyeti Hacı'nın kendisi tarafından yazılmıştı. Tarikat üyeleri arasında toplumsal ilişkinin kural ve kaideleri bölgenin geneline göre büyük ölçüde esnekti. Sufiler boyunlarına kadar köydeki tezek yığınlarının içine gömülür ve Tanrı'ya niyaz ederlerdi. Kadınların da dahil olduğu bir çeşit ortak mülkiyet anlayışına sahiplerdi. Her iki cinsin de yer aldığı küçük partiler düzenlenirdi ve erkekler karanlık bastıktan sonra kadın elbiseleri giyerek ya da mücevherler takarak tepelerin yamaçlarında dolaşmaya çıkarlardı. Herkesin ortak gözlemi olan, camilerde yapılan karışık banyo partilerinde insanlar köpekleri de sarnıcın içine alırlar (Ortodoks bir Müslüman için ıslak bir köpek özellikle mekruhtur) ve içine sidik konmuş kaseleri sarnıcın içinde elden ele dolaştırırlardı. Kendinden geçmiş bir grup Sufinin Sergelo'daki camiye saldırıp bir Kur'an nüshasını herkesin gözü

önünde yakmasının ardından mürşidler sorguya çekilmek üzere Süleymaniye'ye gönderildiler. Sorgulama esnasında, bizzat kendilerinin bu tür uygunsuz davranışları şiddetle kınadıklarını belirtip ancak eğer bir mürid vecd halinde iken kısa bir süre için Ortodoks dine ve ahlaka aykırı bir davranış sergilerse bundan dolayı suçlanamayacağını belirterek yapılanlara bir mazeret bulmaya çalıştılar. Olaya ilişkin ayrıntıların doğruluğu konusunda kesin birşey söyleyemesem de anlatılanlarda bir doğruluk payı olduğuna eminim. Kanaatime göre bu tür olayların meydana gelmesini önlemenin en etkin yolu okul açmaktı; ancak bu tür düzenlemeler taşra görevlilerinin yetkisi dışındaydı ve üstelik birkaç yıldan beridir de periyodik olarak Haqqa inancının yeni müridler kazandığı ve hızla komşu bölgelere yayıldığına dair haberler gelmekteydi.

1936 yılının Ağustos ayında Haqqa olayının geçici olarak durulduğu bir dönemde, Çarmaban ve Piremegrun arasında bulunan yukarı Tabin vadisindeki Şadala'da bir geceliğine Şeyh Abdulkerim'in misafiri oldum. Önde gelen şeyhlerin kendilerine ikametgah olarak hakim konumda olan güzel yerler seçmek konusunda hep özel bir yetenekleri olduğunu düşünmüşümdür ve Şeyh Abdulkerim de bu konuda bir istisna değildi. Tekyesi dağın yamacına kurulmuş büyük bir terasın üzerinde yer alıyordu. Terasın batı ucunda yer alan bir sıra kavak ağacı, dağlardan gelen kar sularının meydana getirdiği küçük bir dere tarafından sürekli olarak beslenen, çevresi taşla çevrilmiş bir su sarnıcının tam yukarısına, gelişimizin şerefine serilmiş İran kilimlerinin oluşturduğu mozayiğin üzerine hoş bir gölge düşürmüştü. Ev sahibimin bembeyaz türbanı ve hırkası, uçları kıvırcıklaşmış ve yeni boyandıkları için parlaklıkları daha da artmış olan simsiyah sakal ve bıyıkları sayesinde daha da göze çarpar bir hale gelmişti. Şeyh, sahte dindarlık kokan bir edayla kelimeleri uzatarak konuşuyordu ve dudakları sanki daha yeni tereyağı yemiş gibi ıslak ve parlaktı. Fakat gözlerindeki neşeli parıltı ve üst dişleri arasındaki boşluk yüzünün her iki profiline kafa karıştırıcı bir ifade veriyordu. Konuşmaları dünyevi bilgeliğinin izlerini taşıyordu, öyle ki otur-

duğumuz yerden vadinin karşısında Piremegrun'daki üzüm bağlarıyla kaplı yamacı seyre koyulduğumuzda birkaç ay önce yönetimi meşgul eden ürkütücü sapkınlık haberlerinin baş mimarının bu şeyh olduğuna inanmak oldukça güçtü.

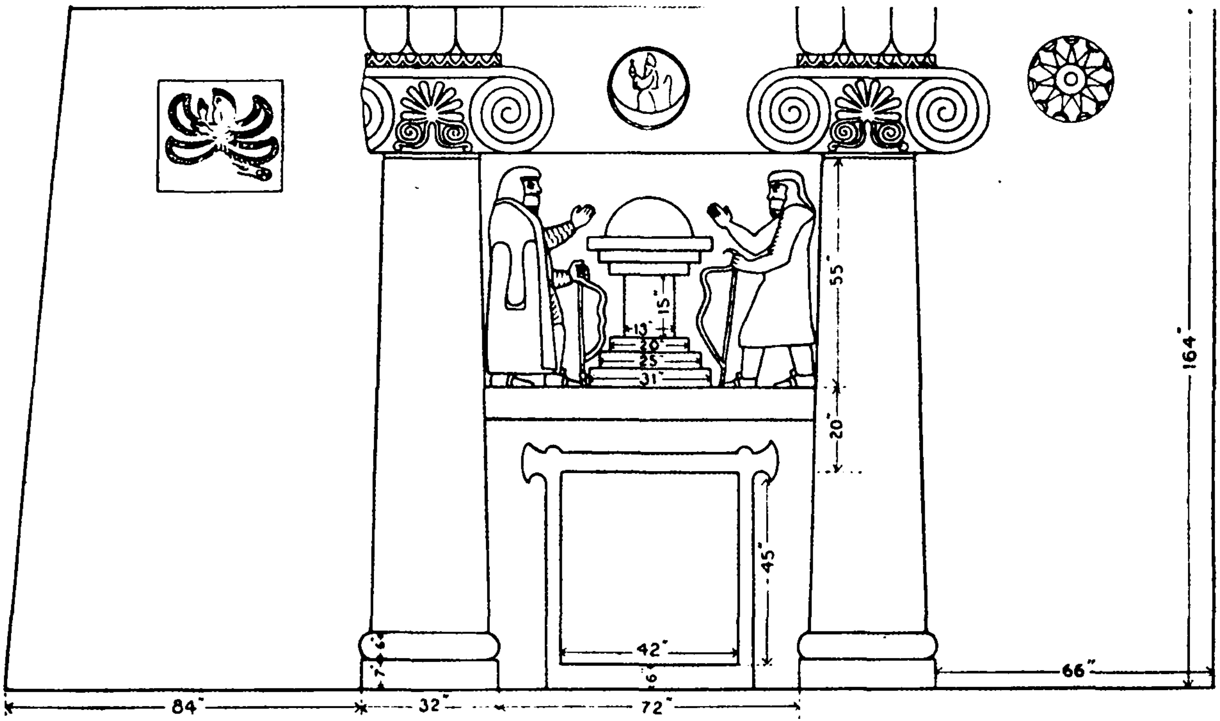
1944 yılında, İkinci Dünya Savaşı sırasında, oldukça utanç verici bir olay meydana geldi. Oldukça yetenekli fakat bir o kadar da pervasız olan Erbil'in genç mutasarrıfı ne Bağdat'a ne de Haqqa inancına mensup olanların büyük çoğunluğunun bulunduğu Süleymaniye ve Kerkük'teki meslektaşlarına danışmadan nehrin, Dokan'ın karşısında Erbil tarafındaki Kalsumaq'ta yaşayan, Abdulkerim'in ardılı Mama Rıza'yı tutuklamış ve siyasi şüphelilerin gözaltında tutulması için Aşağı Dicle üzerinde bulunan Amara'da hazırlanmış bir kampa göndermişti. Bu olay üzerine şeyhin birkaç yüz kişilik takipçisi karıları ve çocuklarıyla birlikte köylerini terkedip sürgündeki mürşidlerine katılmak üzere yaklaşık 805 km sürecek bir yolculuğa çıkmışlardı. Kerkük'te zorlukla durdurulabilen kafilede bulunanlar Mama Rıza, kutsal elini öpebilecekleri hac ziyareti için ulaşımı daha kolay olan ve çok daha ferah bir atmosfere sahip Süleymaniye'ye gönderilmediği müddetçe ve gözaltı koşulları onur kırıcı olmayacak bir hale getirilmedikçe maruz kaldıkları onca sıkıntıya rağmen yerlerinden ayrılmayacaklarını söylediler. Öğretileri nedeniyle kızılmayı hak eden ancak hiçbir zaman devlet için ciddi bir tehdit oluşturmayan bu yaşlı kibar adamı sürgünden döndükten sonra görme fırsatım olmuştu.

Diğer yerlerde olduğu gibi bu üç nahiyede de çok sayıda antik höyük vardı. 1927 yılında Dr. E. A. Speiser, Arbat'ta, Bistansur'da ve Yasin Tepe'de sondaj için ölçüler yapmış ancak bu yerlerden hiçbirinde gerçek anlamda bir kazı işine girişmemişti. Diğer taraftan birkaç mağara da ya tarih öncesi döneme ait özellikleri ya da günümüzde hava saldırılarına karşı bir korunak işlevi görebilmeleri nedeniyle dikkat çekmekteydi. Süleymaniye'nin güney-batısmda yer alan Ceyşana ve Hazar Mérd köylerinin yukarısında Berananlarm yamacında bulunan bir grup mağara kentten bakıldığında siyah noktacıklar halin-

de açık seçik görülebiliyordu. Abdalan yakınlarında Surdeş'in kuzey-batısında bulunan bir diğer mağara dağın yamacından çok içerilere gitmesiyle meşhurdu ki hiç kimse mağaranın sonuna kadar gidememişti. Bahsettiğimiz bu mağaralardan ilki, paleoletik döneme ait araçlar bulan ancak heykellerin, kabartmaların ve diğer yaygın efsane haline gelmiş şeylerin hiç birini bulamayan, tarih öncesi dönem üzerine bir otorite olan Miss Dorotyh Garrod tarafından incelenmişti. Öteki büyük ve tanınmış mağaralar halihazırda bahsettiğimiz Jasana ve Qamçugha'nın yukarılarındaki büyük yarığın kenarlarında yer alıyorlardı.

1931 yazında Bağdat'taki devamlı görevime ek olarak, Irak hükümetinin Süleymaniye'deki ilk mutasarrıfı olan Ahmed Begi Tevfik'in Surdeş nahiyesinde antik İran dönemine ait olduğunu düşündüğü bir kaya oyuğu keşfettiğini bildirmesi üzerine kayayı bizzat incelemek üzere birkaç aylığına Antik Eserler Bölümü'nün yöneticiliği görevini üstlendim; yaşadığım acemiliği varın siz tahmin edin. Ahmed Bey'in bildirdikleri oldukça şaşırtıcıydı. Livanın, hükümetin doğrudan idaresi altında olduğu 1918-1922 yılları arasında birçok sivil ve askeri görevli bölgeyi kolaçan etmiş ya da bölgeye spor amaçlı geziler düzenlemişti; hükümet otoritesinin yeniden tesis edildiği 1924'ten bu yana ziyaretçiler daha sık gelmeye başladılar. Ben kendim iki üç kez o civarda bulundum ancak bahsedilen türde bir abidenin varlığına dair en ufak birşey işitmedim. En kısa zamanda bölgeyi ziyaret etmeye karar verdim; ancak kaderin kötü cilvesiyle üç yıl boyunca başka işlerle öyle meşgul oldum ki Müslümanların Kurban bayramı tatilleriyle Paskalya tatilinin kesiştiği 1934 yılına kadar bu amacımı gerçekleştiremedim.

Süleymaniye'de mutasarrıf hâlâ Ahmed Bey'di. Kendisiyle birlikte Süleymaniye'den Mugah'a kadar motorlu bir araçla gittik. Burada köyün dışına kurulmuş kara bir çadırın içinde kısa bir çay molası verdikten sonra tırmanışa geçtik. Yaklaşık üç buçuk kilometre sonra Çarmega ile birleştiği noktada Tabin'i geçtik ve Zarzi'ye kadar altı buçuk kilometre boyunca

Şekil 2. Işkewti Qizqapan. Ön Cephe-Dikey kesit.

Duwawan'ın, bu birleşik suların oluşturduğu akıntı bu şekilde adlandırılıyordu, sağ şeridini takip ederek yürüdük. Sarsird, burada Géçil olarak adlandırılıyordu ve güney yönünde, ufak gedikler ve büyük ve derin mağaralarla delik deşik olmuş kayadan bir duvar yükseltiyordu. Işkewt-i Qizqapan, Gönülçelen Mağarası, köyün arkasında yerden yedi buçuk metre yükseklikte bir kayanın yüzüne oyulmuştu ve içine girilebileceği yüzeyi o kadar dikti ki giriş neredeyse imkasızdı. Girişe ancak ünlü Qadiri mürşidi Husameddin'in oğlu ve halefi olan ve geçmiş dönemlerde yaşanan sorunlarda Şeyh Mahmud'a destek veren Abdalanlı Şeyh Abdulkerim tarafından bizim için önceden hazırlanan bir halat ve çürük bir merdiven yardımıyla ulaşabildik; merdivenin en üst basamağının mağaraya girdiğimiz yerin zemininden doksan cm aşağıda olduğu gözönünde bulundurulursa halatlar için ne kadar minnettar kaldığımız anlaşılabilir.

Mağaranın ağzından dışarıya doğru bir çıkıntı oluşturan kaya tabakasına tırmandığımda kendimi ince bir koridorla içteki bölüme açılan ve muhtemelen bir sarayın önyüzünü ve saçaklarını oluşturacak şekilde biçimlendirilmiş olan dar ve açık bir dış mağaranın içinde buldum. Bu dış mağara 7 metre uzunluğunda, 2.7 metre genişliğinde ve 3 metre 15 cm yüksekliğindeydi. Sarayın önyüzü olan arka duvar kendisinden, çaplarının yaklaşık üçte ikisi kadar bir uzaklıkta bulunan içiçe geçmiş iki sütun aracılığıyla üç bölüme ayrılmıştı. Sütunun zemini, sütun tabanından ve yuvarlak bir altlıktan oluşuyordu. Sütunun gövdesi sade ve süssüzdü ve tepesine, spiraller arasına İyon tarzında palmatte süslemelerin işlendiği bir sütun başlığı yerleştirilmişti; çörkü, yumurta ve dil şekilli motiflerle zenginleştirilmişti; her bir sütunun üzerine üç büyük direk konulmuştu ve duvarın karşısında çapraz bir kiriş ile saçakları oluşturan iki kirişi destekliyordu. Sağ el tarafındaki sütun daha çok hasar görmüştü; sol el tarafındaki sütun başlığının sol spirali kırılıp düşmüştü.

Sütunların tabanlarıyla gövdelerinin üst kısımları arasında yer alan boşluk hafif kabartma şeklinde bir demir çubukla en-

lemesine iki eşit parçaya bölünmüştü. Altta kalan kısımda bir mezar odasına giden alçak bir kapı açılmıştı; kaya hasar görmüştü fakat sol köşenin en üstünde hafif kabartma şeklinde olan dikme ve üst eşik görülebiyordu.

Üstte kalan kısımda, iki yanında hafif kabartma şeklinde, birbirinin yüzüne bakan iki insanın bulunduğu yanan bir sunak-kurban taşı vardı. Sunak üç kısımdan oluşuyordu: Gövde; gövdenin üzerinde yer alan üç kalın kat ve tabanda da bu katların yansıması gibi duran diğer bir üç kat dilim. En üst katın üzerinde yer alan yarım daire ateşi sembolize ediyordu. 140 cm uzunluğunda olan insan figürleri gerçek ebatlarının dörtte üçü kadarlardı. Her iki heykelin de sağ elleri ateş yönünde yukarıya doğru uzanmıştı ve sol eller bacaklarla sunak arasındaki boşluğu dolduran birer yayın[86] tepesini tutuyorlardı. Süslü başlıkları yüksek değildi ve başın arka yarısına sarkıyorlardı ve bezden bir bantla ağızlarını ve çenelerini kapatmışlardı; sakallar bantların alt kısmından görünüyordu. Ayakkabıların ayağın üst kısmını örten bölümlerinin üzerinde bağcık ya da ayakkabı tokasına benzer birşey vardı. İki figürün giydiği kıyafetler birbirinden farklıydı. Sağ taraftaki figür baldırlara kadar gelen gömlek benzeri bir elbise giymiş gibi görünüyordu; ve sol kol yakınlarında omuzdan itibaren görünüyordu; dizi, bir tüfek kurşunuyla ciddi bir şekilde hasara uğramıştı. Solda yer alan figürün üzerinde ayak bileğine kadar uzanan kenarları işlemeli kaskatı bir pelerin vardı. Pelerin, figürün omuzlarına atılmıştı ve giysinin kolu boş bir şekilde yanlara düşmüştü; ön kollar* ve bacakların biri pelerinin altından dışarı çıkmıştı; kolları ve uyluğu örten elbise bir çeşit kalın kapitone maddeden yapılmış olmalıydı; incik kısmı düz ve pürüzsüzdü ve binici çizmesi ya da tozluk benzeri birşey giyilmişti.

Sütun başlıklarının ortasında ve saçakların altında, tepede-

86 Nesneyi tanımlamak için 'yay'ın daha iyi olacağını düşündüm; notlarıma baktığımda o zaman nesneyi 'arp' olarak adlandırdığımı gördüm; ancak her iki durumda da ellerinde tuttukları nesnenin gerçekte ne olduğunu tanımlamak oldukça zor.

* Ön kol: Kolun dirsek ile el arasındaki kısmı [-ç.n.]

ki panelin orta kısmında, dış yüzeyinin alt tarafı hilal şeklinde kabartılmış olan yuvarlak bir madalyon yer alır. Madalyonun üzerinde yüzünü sola dönmüş kısa şapkalı, sakallı ve saçları arkaya doğru taranıp arka tarafta şapkanın altından *kakolh* şeklinde bırakılmış olan küçük bir figür yer almaktaydı; adam elinde şeklinden anlayabildiğimiz kadarıyla cop ya da kadeh olan birşey tutuyordu; adam oturuyor görünüyordu ve bir pelerin giymişe benziyordu.

Ön cephenin sol el tarafındaki bölümünde yerden yaklaşık 3 metre yükseklikte bulunan ve boydan boya yaklaşık 70 cm uzunluğunda olan kare şeklinde bir panel dekorasyonu vardı. Panelde üzerinde Bistun ve diğer Ahemen heykellerindeki Ahura Mazda temsillerine benzeyen sola doğru bakan kanatlı bir figür yer alıyor ancak şu farkla ki bu figürün üst kanatları yukarı yönde panelin üst köşelerine doğru kıvrılmıştı ve kısa olan alt kanatları da yatay yönde açılmıştı ve büyük bir başı olup göğsü yoktu. Panel havanın etkisiyle çok yıpranmıştı ancak üst iki kanat, başı ile sol üst kanat arasında asılı duran bir el, sol üst kanadın ortasında duran bir diğer el, sağ kanat ve altından sarkan bir kurdela ve kuyruk olduğu gibi seçilebiliyordu. Baş çıplak gözle yeterince ayırt edilemese de benim çektiğim fotoğrafta açık seçik görülebiliyordu.

Bu ön cephenin sağ tarafında ise ortada bulunan madalyonla yaklaşık olarak aynı hizada bulunan, dıştakinin çapı 45 cm uzunluğunda olan içiçe geçmiş üç eşmerkezli daireden oluşan bir süsleme yer alıyordu. İçte yer alan yassı ve yuvarlak yüzey ile dışta yer alan daire, ortadaki daireye göre kabartma oluşturacak şekilde dizayn edilmişti; dış dairede hafif kabartma tarzında on iki tane, koni biçimli sapı olan şarap bardağına benzeyen çağ* yer alır. İçte yer alan yassı ve yuvarlak yüzey onu çevreleyen kayaçtan daha kırmızı görünmektedir ve sanki sonradan boyanarak renklendirilmiş gibi durmaktadır.

İçerideki mezar, mağaranın ağzında giriş yeri işlevi gören çıkıntıya paralel olarak içeriye doğru 9 metre 15 cm genişli-

* Çağ: Tekerlek çomağı, tekerleğin dış çemberini merkeze bağlayan çubuklardan birisi [-ç.n.]

ğinde oyulmuştu ve yaklaşık 2 metre 10 cm yüksekliğindeydi. Mezar enine bir şekilde her birinin içinde, zeminin içine doğru 60 cm derinliğinde oyulmuş küvetler bulunan üç odaya bölünmüştür. Orta odada yer alan küvetin uzunluğu rahatlıkla 180 cm'nin üzerindeyken diğer iki odadaki küvetler bunun sekiz on cm altındadır. Her küvetin yaklaşık 8 cm derinliğinde bir dış kenarı vardır ve küvetler üzerleri zeminle aynı seviyede yer alan bir kapakla kapatılabiliyordu. Ortadaki odadan diğer odalara geçişi sağlayan kapıların hafif kabartma biçiminde gösterilmiş üst eşikleri ve dikmeleri vardır. Ana kapının solundaki kayanın üzerindeki yuva ve kayanın karşısında yer alan kısa duvarın içine açılmış olan bir delik demir, bir sürgünün girişi boydan boya geçtiğini göstermektedir. Sağ el tarafında bulunan odanın ön duvarında bulunan bir başka yuva sürgünün boştaki ucunun girebileceği bir kilit olabileceğini göstermektedir; ancak kapıyı yerinde tutan demir sürgünün kendisi ise, içeride biri olmaksızın kapının nasıl kiltlenebileceğini anlamak oldukça güçtür.

Mağara doğrudan Duwawan vadisine bakmakta ve Piremegrun'un insanı kendine hayran bırakan muhteşem manzarasını gözler önüne sermektedir.

Geceyi Abdalanlı Şeyh Abdulkerim'in erkek kardeşlerinden birinin misafiri olarak Kalabash köyünde geçirdik ve ertesi sabah Şornax köyünün arkasında, tam doğu yönünde Çarmega'dan Piremegrun'a bakan Binzird uçurumunun olduğu yerde bulunan bir başka kaya mezarı, Işkewt-i Kur û Kiç, Oğlan ve Kız Mağarasını incelemeye gittik. Mağaraya merdiven yardımı olmadan yürüyerek ulaşılabiliyordu ve hiç şüphe yok ki bundaki başlıca etken mağaranın bulunduğu konumdu. Mağaranın ağzında giriş yeri işlevi gören çıkıntı diğer mağaranınki kadar uzundu ancak sadece 180 cm genişliğindeydi. Bu mağarada bulunan iki sütun iç içe geçmemişti fakat ön yüzden 60 cm uzakta duruyorlardı; sütunlardan sadece birinin, solda bulunanın tabanı, gövdesinden 25,5 cm'lik bir kısımla birlikte bugüne kalmıştı. Qizqapan'ın üç parça olan kirişlerinden daha iri olan iki büyük dörtgen kiriş, mağaranın ön cephesinden

bütün çatıyı kaplayacak şekilde sütunların üzerine doğru uzanmıştı. Sağ sütunun tepesi hâlâ bu kirişlerden birine dayanmaktadır. Eğer mağaranın ön cephesinde herhangi bir kabartma vardıysa bile hiçbir iz bırakmadan yok olup gitmişti.

Mağarada sadece bir iç oda vardı ve o da 210 cm 150 cm ebatlarında ve 120 cm yüksekliğindeydi. İçeriye yüksek olmayan bir kapı girişiyle ulaşılabiliyordu ve oda sağ tarafını işgal eden ve buna bakarak uzunluğunun 150 cm olduğunu söyleyebileceğimiz bir küvet tarafından neredeyse tam olarak ikiye bölünmüştü. Bu mağaradan da vadiden Piremegrun'a uzanan muazzam bir manzara seyretmek mümkündü. Eğer mezar, uçurumun bir metre kadar daha öbür tarafında olmuş olsaydı Piremegrun tam karşıdan görülecek ve daha muazzam bir manzaraya sahip olacak, Süleymaniye'den Şarezor'a uzanan vadinin aşağı kısımlarının ve 130 kilometre ötede, ova seviyesinden yaklaşık 2100 metre yüksekliğe kadar uzun bir perde gibi yükselen Hewraman'ın büyüleyici manzarası dar bir açıdan da olsa görülebilecekti.[87]

İki mezarın yanında da herhangi bir yazıt bulmadım. Uzmanlar iki mezarın tarihi için de şu ana kadar birşey söyleyebilmiş değiller. Merhum Dr. Herzfeld bana biri Kuzeybatı İran'da ve diğeri de Persepolis ve Susa arasında yer alan iki benzer mezar gördüğünden bahsetmişti. Kuzeybatı İran'daki mezarın Med tarzında, kayanın dışında bağımsız olarak yükselen iki sütunu olduğunu ve Persepolis ve Susa arasında yer alanda ise sütunların Ahemeniler öncesi Pers tarzında içiçe geçmiş olduğunu belirtiyordu.[88] Chicago Üniversitesinden Dr. G.G. Cameron[89] Kur û Kiç'in Medlere ait olabileceğini ve mezarın da Herodot'a göre Surdeş'e pek uzak olmayan Suriye'ye yapılan bir saldırı sırasında öldürülen (Deioces'in oğlu ve Cyaxares'in babası) Phraortes'e ait olabileceğini düşünüyor; Qiz-

87 Mezarların ayrıntılı ölçümlerini, planlarını ve çok sayıda fotoğrafı içeren tam bir betimlemesi için benim *Iraq*, Cilt. I, 1943'te yayımlanan 'A Tomb in Kurdistan' adlı makaleme bakabilirsiniz.

88 Ayrıca şu esere de bakılabilir: Herzfeld, *Archaeological History of Iran*, Londra, 1931, sf. 30-22.

89 Early History of Iran, Universitiy of Chicago Press, 1936, sf. 182.

qapan'ın ise sonraki bir tarihe ait olduğunu belirtiyor.

İsimlerinin de işaret ettiği gibi Kürtler bu mağaralara, Zagros bölgesinde yer alan, antik döneme ait harabe köprülerle ilişkili birbirinden değişik efsaneler atfederler.[90] Burada Kur û Kiç'te bir prens yaşıyormuş; prens Tabin çayının ötesinde Qizqapan'da yaşayan bir prensesi seviyormuş ve her akşam onu ziyaret ediyormuş; prenses prensin gelişini kolaylaştırmak ve daha çabuk ve daha az yorularak gelmesini sağlamak için çayın üzerine bir köprü yaptırmış ancak sonuç amaçlananın tersi olmuş; bunu gören prenses de köprüyü yıktırmış.

İncelememiz sona erdikten sonra Şeyh Abdulkerim'in tekyesinde öğle yemeği yemek üzere uçurumun aşağı kısmından tepenin diğer tarafına, Abdalan'a doğru devam ettik. Ev sahiplerimiz, Julindi olarak adlandırlan ve onlara göre mezarlardan çok daha harika olan antik bir kaleyi de ziyaret etmemiz gerektiği konusunda ısrar ettiler. Soruları formüle ediş tarzım sonradan da görüleceği gibi mekana dair gerçeğe yakın bir izlenim edinmemi sağlamış olsa bile Surqawşan'ı, beş yıl önce geçtiğim noktaya kadar bir kez daha incelemek için bir mazeret bulmuş olmaktan son derece memnun olmuştum. Böylece yola koyulduk ve Qoj Bulaq köyünü geçtikten sonra arabamızı, güneyden gelip Abdalan'daki ünlü mağaranın girişine kadar ulaştığı söylenen Çem-i Razan koluna doğru sürdük. Kolu, nehre döküldüğü yerde geçerek, bu noktada batıdan kuzeye doğru kıvrılan Surqawşan'ın batı şeridi boyunca ilerledik. Yaklaşık bir buçuk kilometre sonra nehir derin boğazlardan geçerken art arda üç keskin viraj oluşturduğundan iki tane oldukça dik dağ sırtından geçmek zorunda kalmıştık. Dik bir yamacın yambaşındaki bir kaya çıkıntısının üzerinde iki domuz gördük; domuzlar silahı ateşlememizle ürküntüye kapıldılar ve büyük bir hızla ve dağ keçilerine özgü bir dikkatle

90 Birden, Qelaçıwalan kavşağının yakınlarında Küçük Zap üzerindeki Tayit köprüsü, Halepçe'nin güneydoğusunda Sirwan üzerindeki Pird-i Kinaçan köprüsü, Kuristan'da Kashghan üzerindeki Pul-i Kurh u Duxtar köprüsü, Ali Garbi'nin aşağısında Dicle'nin karşı kıyılarında yer alan Filaifila ve Surud höyükleri -ki nehrin Loristan dağlarına en yakın olduğu yer burasıdır- hakkında bana anlatılan o aynı hikayeyi hatırladım.

kaçmaya başladılar. Dağın yamacında insanın gözünü gönlünü açan laleler ile, dünyanın her yerinde bulunan mazı meşesi (*darberûw*) ve diğer ağaçların yanısıra botanist olmadığım için tam olarak tanımlayamadığım bitkiler vardı; tanımlayabildiklerimi Kürtçe isimleriyle birlikte not ettim: Fıstık (*daraben* ya da *qezwan*), (*ziy*) ve alıç (*gojiy*).

Julindi kalesi nehrin üçüncü virajı aldığı yerde sağ şerit üzerinde konumlanmıştı. Loristan'da *diz* olarak bilinen türden doğal bir tepe kalesi olan Julindi'nin üç tarafı nehre kadar inen sarp uçurumlarla korunuyordu ve taştan ve molozdan yapılmış yapay tahkimatlarla güçlendirilmişti. Kalenin düz olan en üst kısmında ahır, kışla ve sarnıçlara ait olduklarını varsayabileceğimiz çok sayıda yıkıntı vardı. Çeşmeye benzeyen hiçbir şey göremedim; yol arkadaşlarım çok akıllı bir şekilde bu yapıların harcını oluşturabilmek için çok miktarda suya gereksinim olduğunu belirterek bilinen bir efsaneyi tekrar ettiler. Buna göre sular bir boru aracılığıyla nehrin diğer yakasında yer alan bir çeşmeden getirtiliyordu. Kalenin ne zaman ve nasıl kurulduğuna dair bildikleri bir söylence yoktu. 1902-3 yılında Sauc Bulak'ta (Mahabad) Mukri Kürtçesiyle[91] yazılmış olan örnekleri toplayan Oskar Mann, Julindi başlıklı bir balad* kaydeder: Pagan bir kral olan Julindi Müslümanların ilerleyişi karşısında telaşa kapılır ve Şeytanla ittifak kurar (ki Şeytan pitoresk bir geçitte güzel bir genç kız halini alarak Allah'ın aslanı Ali'yi baştan çıkarır ve onunla birlikte olur); kral defalarca Medine'ye saldırır ve -birçok olaydan sonra- ta ki Ali tarafından öldürülene kadar Medine halkını terörize etmeye devam eder. Elbette Kürt Müslümanlar, Kürt dağlarının hikayesini Hicazi bir ortama uyarlayarak, Peygamberin kuzeni ve damadı olan kişiye Kürtlere özgü bir cesaret atfetmişlerdir, böylece hainin asıl ismi unutulmamıştır, ancak Surdeş'teki Julindi kalesi ile Hicaz arasında ilişkiyi destekleyecek coğrafi bir bağ yoktur.

91 *Kurdisch-Persische Forschungen: Die Mundart der Mukri-Kurden*, Berlin, 1906, Cilt i, sf. 228-46.

* Balad: Şiir tarzında kısa bir öykü [-*ç.n.*]

Farkına varmadan oldukça geç bir vakte kadar kalede kaldığımızdan Abdalan'a geri dönmek yerine geceyi olduğumuz yerde açık havada geçirmeye karar verdik. Hizmetkarlarımız nehrin aşağısında bir kayanın altında yarı-oyulmuş bir tünelin içinde, kumla kaplı temiz mıntıka buldular; fakat bulunduğumuz yer su seviyesinin pek üzerinde değildi ve havanın kötü gidişatını da gözönünde bulundurarak geri dönmeden önce daha yüksek fakat sağlığa daha az elverişli bir resife taşındık. Atlarımızı geceyi geçirmeleri için Qoj Bulaq'a geri gönderdik. Karanlık bastıktan sonra zillerin çalması, Abdalan'dan yatak çarşafları ve yiyeceklerle yüklü bir arabanın gelişini haber verdi. Yanan meşe ağaçlarının ateşi ve bulutların kaybolmasıyla dolunayın saçtığı ışığın eşliğinde harika bir yemek yedik. Usta bir hikaye anlatıcısı olan Abdalan'ın ayakkabı tamircisinden, hikaye kahramanlarını canlandırarak anlattığı 'Kral'ın oğlu' ile 'Vezir'in kızı'nı dinlerken uykuya dalmış olmalıydım ki, çakan şimşeklerin gürültüsü ve fırtınanın sesiyle uyandım. Kulakları sağır eden fırtına bizi bir saaten fazla bir süre uyanık tuttu.

Ertesi sabah erkenden kalkıp yaya olarak yola çıktık. Şilexan'ın iri yarı, neşeli reisinin rehberliğinde dar bir patikayı izledik; yolun genişliği sağ taraftaki dik uçurumun yukarısında, zaman zaman beş on cm'ye kadar düşüyordu. Zarzi'ye yaklaştıkça yokuş düzleşmeye başladı. Tanıdık sütunları ve saçaklarıyla birlikte Qizqapan'ı (Gönülçelen) geçtikten sonra Tabin'i geçtik ve Mughag'a yöneldik; burada, tekrar arabalara binmeden önce, Kürtler tarafından çok sevilen yenilebilir bir deve dikeni (*kenger*) ile pişirilmiş dağ kekliği (*kew*) ve dağ keçisi etinden (*bizn-e kéwiy*) oluşan güzel bir yemek yedik. Ahmed Bey'in sunak olduğunu düşündüğü, kayalara yontulmuş taş basamakların bulunduğunu söylediği Qereçitan köyünü ziyaret etmeye niyetlendik ama hava o kadar bozmuştu ki bir an önce dönmeye karar verdik ve biz Süleymaniye'ye varır varmaz bir fırtına koptu ve o kadar şiddetli bir yağmur yağdı ki ertesi gün Kerkük'e giden oto yol ulaşıma kapandı.

XV. RANYA VE PİŞDER

O zamanlar Musul'a bağlı olan Erbil'e atanan ilk yardımcı siyasi subayımız olan Yüzbaşı W.R. (şimdiki ünvanıyla Sir Rupert) Hay, *Two Years'in Kurdistan*[92] *[Kürdistan'da İki Yıl]* adlı kitabında Koy, Ranya ve Pişder kazalarında (Türklerin yönetimi altında, bu kazalardan ilk ikisi Kerkük livasına üçüncüsü de Süleymaniye'ye bağlıydı) nasıl İşgal yönetimini başlattığını anlatır; fakat kazalar Şeyh Mahmud'un prensliğinin sınırları içinde kalacaktır; şeyhin ayaklanmasından sonra ise Koy, yeni oluşturulan Erbil iline bağlanırken diğer ikisi de Ranya ilçesi[93] adı altında Süleymaniye'ye bağlı kalmaya devam edecektir.

Bu iki kazanın olağandışı topografik özellikleri şöyledir: İlk olarak, Zap Geçidi yakınlarında 2340 metreden kuzeyde 3540 metreye kadar çıkan yüksek bir dağ silsilesi İran sınırım oluşturmaktadır; ikinci olarak, Şarbajêr'deki Kurhekejaw-Gojar-Gurgur silsilesinin devamı niteliğinde olan uzun Gurgur-Asos-Kêwarheş silsilesi; ve üçüncü olarak Irak'a girdikten sonra 48 kilometre kadar kuzey-doğu yönünde akan ve sonra önüne çıkan dağ silsilesini Derdend-i Ramkan'da (Asos kesimini Kêwarheş'ten ayırır) yararak geçtikten sonra tam güneye doğru dönen ve burada yatağını genişleterek Qeresird Geçidine kadar akmaya devam eden ve geçide vardığında yatağı tekrar daralan Zap'ın oluşturduğu keskin viraj. Sınırdaki dağ silsilesi yılın büyük bir bölümünde karla kaplıdır ve ışıl ışıl parlayan 'Qendilli' Kogiz ya da sadece Qendil (3400 metre) dorukları, en yüksekleri olmasalar da, sevimli bir şekilde aynı hizada durarak aşağıdaki labirentte yolunu bulmaya çalışan bir

92 Londra, 1921.

93 Bu şekilde oluşturulan ilçe doğuda İran sının, kuzeyde (bazı ufak tefek küçülmeler olmakla birlikte) iki Zab arasındaki havza ayrım çizgisi tarafından, kuzeybatıda kenti Koy'un sekiz kilometre kuzeyine kadar boydan boya kesen düzensiz bir hat tarafından ve güney-batıda da bu noktadan Küçük Zap'a kadar olan kısımda Heybet Sultan (yaklaşık 1050 metre) olarak adlandırılan ve Beranan-Binzird'in kuzey-batı yönünde uzantısı olan uzun düz bir dağ sırtı tarafından çevrelenmiştir. Güneyde Surdeş'e ve güney-doğuda Mewat'a bitişik durumdadır.

yolcuya tıpkı bir dost gibi rehberlik ederek nerede olduğunu anlamasını sağlar. Asos-Kêwarheş dağ silsilesi Gurgur'da ana dağ kütlesinden ayrıldığı sırada daralır ve Qeladıza ovasını, kuzey-doğu tarafında Merge'den ve güney doğu tarafında da Bitwên'den ayırır; daha sonra tekrar Rewandız civarındaki karmaşık dağ silsilesi içinde kaybolur. Nehir Qeladıza tarafında Derbend'e kadar dağ silsilesine çok yakın akar ve dağla nehir arasında ince bir hat üzerinde Paşkéw olarak adlandırılan bir dizi köyün sıralandığı küçük bir alan meydana getirir; fakat nehrin sağ şeridi üzerinde ova en önemlileri Jarawa (İran tarafında ortaya çıkar ve *chaine magistrale*'nin yüksek doruklarının havza ayrım çizgisi ile kesismediği 30 kilometrelik bir sınır oluşturur) ve Garfén (Qendil'den çıkar) olan birkaç sel yatağıyla kesişir. Dağ silsilesinin diğer tarafında Zap, güney yönünde akarken, Merge'yi Bitwên'den ayırır ve Baselam'ın sağ şeridinden gelen bir kolu kendine katar.[94] İki kaza arasındaki sınırı, uluslararası sınırdan Zap'la birleştiği yere kadar Jarawa, buradan Qeresird Geçidne kadar da Zap'ın kendisi oluşturmaktadır.[95]

Ranya doğal bir şekilde üç nahiyeye bölünür: Jarawa ile Kêwarheş arasında yer alan Nawdeşt (nüfus 8650), ortada yer alan Ranya merkezi (nüfus 12000) ve Baselam'ın güneyinde yer alan Çinaran (nüfüs 4800). Ranya genel görünüş itibariyle ilk iki nahiyesinin kuzey-doğudan, kuzeyden ve kuzey-batıdan Zap ovalarına doğru indiği ve Çinaran'ın da tutacağını oluşturduğu biraz şekilsiz bir yelpazeye benzetilebilir. Pişder iki nahiyeden oluşur: Jarawa'dan ve Zap'tan sınırdaki dağ silsilesine kadar yukarıya doğru eşkenar bir üçgen şeklinde bir eğim gösteren Qeladıza ya da merkez (nüfus, 22500); ve Zap

94 Bu ismi haritalardan aldım. İsmin genellikle Awi Xildan'a işaret ederken kullanıldığını gördüm ancak kanaatime göre Awi Xildan ismini, onu oluşturan sulardan birini belirtmek için kullanmaya devam etmek daha yerinde olur

95 Türklerin yönetimi altında bu hat Süleymaniye ile Kerkük arasında liva sınırıydı ve hemen sonra da Süleymaniye ile Erbil arasındaki sınır oldu. Cuinet ve sözünü etmiş olduğumuz Türk yıllığı Merge'yi ve Qeladıza'yla birlikte Pişder'in merkezleri olarak, Surdeş'i de bağlı nahiyeleri olarak gösterir.

ile Surdeş ve Mewat sınırları tarafından çevrelenen ve Asos tarafından eşitsiz bir şekilde uzunlamasına ikiye bölünen Merge (nüfus 13100). Her iki kaza da yaklaşık 50 kilometrelik bir uluslararası sınıra sahiptir.

Kendilerine göndermede bulunduğum eski seyyahların İngiliz olanlarından hiçbiri bu yolu kullanmamıştı. Diğerlerinden Chirikov 1849-52 arasında Sınır Komisyonu'yla birlikte burada bulunmuştu; ben de zaman zaman Clément'in (1856) ve Brzezowsky'nin (1869) raporlarında yer alan ilginç noktalara atıfta bulunacağım. Bölgeyi tanımlayan ilk İngiliz Maunsell'di (1888) ve ondan sonra 1914'e kadar bölgeyi ziyaret eden tek kişi Mark Skyes oldu. 1914 Sınır Komisyonu bölgeye vardığında burada durmayarak ilerledi ve komisyon üyelerinin tamamı kamplarını İran tarafında kurdu ve yalnızca Hubbard bir ya da iki defa Türk tarafına geçti.

1922 yılında uygulamada olan idari düzenlemeler yukarıda anlattığım düzenlemelerden oldukça farklıydı: Ranya, Merge, Çinaran, ve Garfén'e kadar bir kısmı budanmış olan Nawdeşt nahiyeleri doğrudan yardımcı siyasi subayın yönetimindeydi. APO bu nahiyelerden ilk ikisini devlet memuru olan müdürler aracılığıyla üçüncü ve dördüncü nahiyeleri de yerel aşiret bağları olan 'kurşun geçirmez'* adaylar eliyle yönetiyordu. Diğer taraftan Qeladıza ve Nawdeşt'in geri kalan kısmı dolaylı bir şekilde, resmi olarak Qeladıza kaymakamı ünvanını taşıyan fakat aynı zamanda (İran yönetimi altında olmayan) sınırın diğer tarafında ya da Merge ve Mewat gibi Pişder nüfüzunun güçlü olduğu yerlerde, aşiret politikalarını etkileyen konularda yardımcı siyasi subaya danışmanlık yapan Babekr-i Selim Ağa eliyle kontrol ediliyordu. Hay'm, bilgeliği ve sadakatiyle ilgili olarak oldukça hoş bir iltifatta bulunduğu ('birinci sınıf bir centilmen.... Kürdistan'da kaldığım iki yıl süresince karşılaştığım birçok aşiret reisinin en bilgesi ve en mükem-

* İngilizlerin, kendi bulundukları ortamda sahip oldukları nüfuz ve aşiret bağları nedeniyle kolay kolay dokunulamayacak olan ve İngilizlerin tarafında bulunan adamları betimlemek için kullandığı 'bullet-proof'un karşılığı olarak kullanılmıştır [-ç.n.]

meliydi') Babekr aslında Şeyh Mahmud tarafından atanmıştı; fakat 1919'da yaşanan olaylar sırasında sadık bir biçimde hükümeti destekledi ve ayaklanma bastırıldıktan sonra da görevinde kalmaya devam etti.

Önceki bölümlerden birinde Cafları Güney Kürdistan'daki 'en güçlü aşiret' değil de en önemli aşiret olarak tanımlamış olmamın nedeni bu ünvanın, muhtemelen halen de, Pişderlere ait olmasıydı. Pişder ismi, batıdan bakıldığında, 'boşluğunda arkasında [olan]' (*scilicet* of Derbend-i Ramkan) anlamına gelmektedir; aşiretin yönetici aile dışında kalan kısımlarının gerçek ismi Nurudduni idi ve yönetici ailenin ata ismi de Mirawdeli idi. Mirawdeli ağaları aşiret içindeki otorite ve prestijlerini büyük ölçüde korumaya devam ettiler; bunlar çok doğurgan insanlardı ve köy ağaları ya da hükümet temsilcileri olarak, daha önce herhangi bir şekilde nüfuz alanlarında olmayan çok sayıda köye yerleştirildikleri 1918'den önceki yıllar onlar için hızlı bir yayılma dönemiydi. Bu nedenle, en parlak devirlerini geride bırakmış ancak Cafların uzun bir süreden beridir içinde olduğu dağılma dönemine girmemiş, toplumsal ve siyasal evrimin belli bir aşamasındaki büyük bir aşiretin tipik bir örneği olarak bir nebze incelenmeyi hak ediyorlar. Onlara dair çizeceğim portrede sadece belli başlı kabileler yer alacak ve Pişderlerin yönetici aileye mensup olmayan üyelerinden, Nuruddinilerden, pek bahsedilmeyecektir; yani hikayemiz yönetici ailenin hikayesi olacaktır.

Mirawdeliler, Babanlar gibi aynı atadan, Darişmanalı Faqé[96] Ahmed'in soyundan geldiklerini iddia ederler. Babekr Ağa tarafından bana anlatıldığı kadarıyla hikaye şu şekildedir. Bir zamanlar Marag köyünde Kaka Mir ve Kaka Şeyh adında iki kardeş yaşarmış. İkisi de bir cinayete kurban gittikten sonra Kaka Mir'in dul karısı hamile bir şekilde bugünkü Çinaran nahiyesinde bulunan Xidran'a kaçar ve burada oğlu Ahmed'i dünyaya getirir; ana oğul daha sonra Qeladıza'nın 11 kilometre

96 İslam hukuku öğrencisi anlamına gelen Arapça *faqih*'in Kürtçedeki şeklidir. Hikayenin çok daha uzun ve ayrıntılı bir versiyonu Rich tarafından Süleymaniye'de kaydedilmiştir (age. Cilt. I, sf. 292-6).

doğusundaki Darişmana'ya giderler. Faqé Ahmed burada hem bir alim hem de yiğit bir savaşçı olarak yetişir. Müslümanların kafirlere karşı savaş verdiği yıllarda o zamana kadar karşısına çıkan bütün Müslüman savaşçıları yenmiş olan Frenk İmparatorunun savaşçı kızı Kéghan'ı tek bir muharebede yenilgiye uğratır. Esir aldığı kızı Darişmana'ya götürüken yolda bir aslanın saldırısına uğrayarak yaralanır ve kız bu fırsattan yararlanarak kaçmayı başarır. Faqé Ahmed yaraları iyileştikten sonra tekrar Kéghan'ı aramaya koyulur ancak bu sefer kendisini savaş meydanında yenilgiye uğratan tek insan olan bu adama tutkulu bir aşkla bağlanan Kéghan kendi rızasıyla Faqé Ahmed'le Darişmana'ya döner. Zaman içinde Faqé Ahmed ve Kéghan'ın üç oğlu olur: Babanların atası olan Baba Süleyman; Mirawdelilerin atası olan Han Bedax; ve Mukri yönetici ailesinin, soyundan geldiklerini iddia ettikleri diğer oğul. Bazen Kaka Mir'in Büyük Selahaddin'in soyundan geldiği ve ailenin Merge'ye yerleşmeden önce Suriye'den Ceziret bin Omer'e geldiği de söylenmektedir.

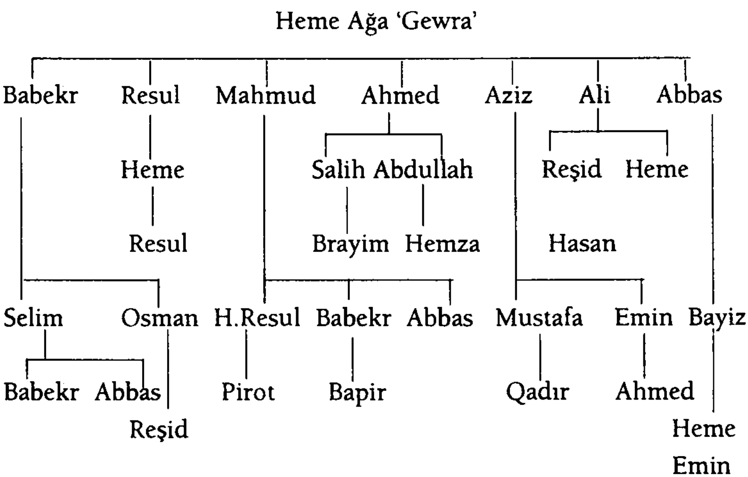
Sözünü edeceğimiz bir diğer ata da Han Badax'ın soyundan gelen üç kardeşten biri olan ve aileye ismini veren Mir Awdal'dır: Mir Awdal, Qeladıza'nın altıbuçuk kilometre güney doğusundaki Nuruddin köyüne yerleşir; Mir Zeyndin Erbil'in 30 kilometre doğusundaki Iskaft Saqqa'ya gider ve bu livadaki Gerdi aşiretinin yönetici ailesinin atası olur; ve Şemzin'de kuzeye bugün Türkiye sınırları içinde bulunan Şemzdinan'a (ya da genelde Kürtlerin adlandırdığı biçimiyle Şemdinan'a) gider.

Kısa bir süre öncesine kadar bütün Mirawdeliler,[97] büyük ihtimalle 1790 ve 1850 yılları arasında yaşamış olan ve yedi karısı olup geriye saysız oğlan çocuğu bırakan 'Gewre', 'Büyük' soy isimli Heme Ağa'yı ortak ataları olarak kabul ediyorlardı. Bu oğullardan on dördünün de kendi oğlan çocukları olmuştu. Kendisinden sonra, Clément'in[98] 1856 yılında İran Alan'ı

97 Üyeleri ile şahsen tanıştığım aşiretin diğer tek kolu, Qeladıza yakınlarda üç köyün sahibi olan Umar Ağa'nındı.

98 Clément sınırın Surkéw bölümü boyunca Şiwekal'ın içinden geçerek ilerlemiş, Zap'ı geçip İran Alan'ına geçmiş, Ganaw'a kadar Qeladıza bölgesine girmiştir, burası Mewat'tan Süleymaniye'ye dönmeden önce sınırdan iki buçuk kilomet-

ile Qeladıza arasındaki sınırın yakınlarında gördüğü ve söylediğine göre o zamanlar otuz yaşlarında olan ve hayatta olan on sekiz erkek kardeşi ve yirmi kızkardeşi bulunan ve 2000 silahlı adamı harekete geçirecek güce sahip en büyük oğlu Babekr Ağa Pişderlerin lideri oldu. Ailenin Heme Ağa tarafından kurulan yedi kolu, yedi karısının her birinin en büyük oğlunun ismiyle anılmaktaydı fakat Aziz-Ağa koluna genellikle Beyzade denmektedir ve bunun nedeni sanıldığı gibi Aziz Beyin annesinin Heme Ağa'nın diğer eşlerinden daha asil olması değil fakat yüzüne bakılmayacak kadar çirkin bir kadın olduğu için kendisine iğneleyici bir şekilde 'Bey' lakabının yakıştırılmasıydı. Aşağıdaki tablo bu hikayede karşımıza çıkan en önemli ağaların arasındaki akrabalık ilişkilerini göstermektedir.

Qeladıza ana nahiyesinde bütün kollar, en güçlüden en güçsüze doğru sıralayacak olursak Ahmed Ağa, Babekr Ağa ve Mahmud Ağa kolları tarafından temsil ediliyordu. Merge'de

re ötededir. Clément aşiretten şöyle bahseder: *En été la forte et redoutable tribu des Kourdes Nouradine campe dans ces parages; sa férocité est redoutée jusqu'à Keui-Sanjak'.* [Yazları, güçlü ve korkunç Kürt aşireti Nureddiniler bu yörelere kamp kurarlar; Bunların vahşeti Koysancak'a kadar korku salmıştır.] Qaşan'da aşağı Qelaçıwalan'a yaklaşmış hatta buradan geçmiş olmasına rağmen, Clément bu yapının ne olduğunu farketmiş gibi görünmüyor.

özellikle Mahmud Ağa kolu güçlüydü ve ayrıca bu kol Surdeş sınırındaki Şilan ve Caf-a Reşka dağlıları gibi iki uydu aşiret üzerinde de etkinlik sağlamışlardı. Mewat'ta Babekr-Ağa ve Ali-Ağa aileleri üstünlüğe sahiplerdi. Gurgur ana dağ kütlesinin çevresine yerleşmiş olan Beyzadeler bu konumlarıyla Qeladıza, Mewat ve Merge nahiyelerinin her üçüne de yerleşmiş oluyorlardı. Babekr Ağa kolu büyük bir ihtimalle sınırın İran tarafındaki en güçlü koldu.

Soyağacından da görülebileceği gibi Babekr-i Selim Ağa göze çarpan kişilik özelliklerinin yanısıra, en önemli kolun en kıdemli üyesi olarak Pişderlerin doğal yöneticisi olarak sivrildi ve herkesçe de öyle kabul edildi. Fakat Büyük Babekr genç sayılabilecek bir yaşta ölünce yöneticilik kısa bir süreliğine genç kardeşi Mahmud'a geçti ve Mahmud'un en küçük oğlu Abbas iktidarın kendilerine kısa süreliğine de olsa bu geçişini asla unutamadı. Onun, Babekr Ağa'nın konumunu zayıflatmak için çevirdiği dalavereler ve Babekr Ağa'nın kendi konumunu korumak için yaptığı manevralar ve bunların bir sonucu olarak aileyi oluşturan birbirinden farklı kollara mensup üyelerinin meydana getirdiği siyasi gruplaşmalar ve komşu aşiretlerle girilen ittifak ilişkileri politik havayı bütünüyle bozan bitmek tükenmek bilmeyen sorunların kaynağını oluşturuyordu. Ancak aile içinde cerayan eden bütün bu rekabetin ve nefretin bir özelliği Mirawdelileri Kürt aşiretlerinin çoğunluğundan ayırıyordu: Gergin olan ilişkiler hiçbir zaman kardeş kanı dökmeye varmıyordu; herhangi bir konuda köşeye sıkışan taraf mat olmayı beklemeden oyunu bırakıyor daha sonra yeni umutlarla yeni bir oyuna daha başlıyordu.

Bu ayrıntılar biraz sıkıcı bulunabilir ancak Güney Kürdistan'ın bu en güçlü aşiretinin iç örgütlenmesine ve siyasetine dair bir parça bilgi İngiliz yönetiminin takip eden bölümlerde anlatacağım çöküş nedenlerini ve Süleymaniye ilinden geri çekilme nedenini anlamamızı sağlayacaktır. Nüfusu meydana diğer kesimlere daha kısa değinebiliriz.

Bilbas konfederasyonu beş aşiretten meydana gelir: Mengur, Mameş, Piran, Sinn ve Ramk. Dağlık arazide yaşayan

Mengurlar, Lawên'in (Zap suyunun İran tarafındaki yukarı kısımlarının ismi) her iki tarafında sınırın Ranya bölümünün kuzey yarısının doğusundaki bölgede yaşayan önemli bir İran aşiretidir. Ovada yaşayan Mengurların Irak'ta bulunan iki parçası vardır; Jarawa suyunun batısında yirmi altı köyün sahibi olan Mengur Zudi ile Jarawa'nın sağ şeridinin ağzına yakın kısmında yer alan dört köylük küçük bir birim olan Mengur-a Ruta, Çıplak Mengur. Bu ovada yaşayanlar dağlık arazide yaşayan yönetici ailenin üstünlüğünü kabul ederler ve en büyük otoriteye sahip olan aşiret başkanı, geleneksel olarak, her yıl dağlık arazide yaşayan iki asil ailenin birini ya da diğerini ovada yaşayanların başkanı olarak görevlendirirdi. Mengur'un kuzeyinde ve Lawên'in doğusunda yaşayan bir diğer önemli İran aşireti Mameş'ti; onların da Mameş-a Reşka,[99] Kara Mameş isimde, Irak'ta, Çıplak Mengur'un yukarısında Jarawa üzerinde yer alan dört köye sahip küçük bir kolları vardı. Piran'ın, İran'da Mengur'un kuzeyinde ve Lawên'in batısında ikamet eden dağlı bir kolu ve Bitwên'de on iki köy kurmuş olan bir ova kol'u vardı; ancak buradaki ovalılar tamamıyla bağımsızlardı ve dağlılarla herhangi bir astlık üstlük ilişkileri yoktu. Ovada yaşayanların o sıradaki lideri, genç yaşta kolun başına geçen ve aşiretin neredeyse tamamının sadakatini kazanan Suwar Ağa'ydı. Bir zamanlar Nadir Şah'ın özel süvari birliklerinin göz bebeği olan Sinn ve Ramk bir felakete uğradılar ve her biri Zap yakınlarında Bitwên'de beşer fakir köye sahip hale geldiler; Ramklar birinin ismi ilginç bir şekilde Keçel u Klhawspiy, 'Kel ve Beyaz-Kafa' olan iki kola bölündü (diğerinin ismi de Faqé Weysi idi).

Üzerinde duracağımız diğer önemli aşiret, yelpazemizin ortadan kıvrılan yerinin dış kenarını oluşturan ve gevşek bir konfederasyon -ki bu pek rastlanan birşey değildir- olan Akolardır. Yerleşik aşiretler kolaylık olsun diye coğrafik olarak ilk önce Nawdeşt, Şawur ve Ranya'da gruplaşmış olabilirler. Nawdeşt grubu iki önemli aşireti içerir: Sharoshi (Qendil'in yukarı yamaçlarındaki sekiz köye yayılmışlardır) ve Raz-

99 Caf Muradilerinden ayrılan Cafa Reşka, Kara Caf isimli kabileyle karşılaştım.

hikeri; Razhikeri (pek duyulmuş bir isim değildir), Bawobi (Saroşi'nin yukarısında iki ve batı yönündeki bir sonraki vadinin baş kısmında yer alan dört köyleri vardır), Xayla (Saroşi ve Bawobi arasında yer alan yedi köyleri vardır) ve Mendemara (Xayla'nın güneyinde dokuz köyleri vardır ve biri dışında köylerin hepsi yukarı Nawdeşt vadisini güneyden çevrelyen Zérnako ana kütlesinin güneyindeki ovanın ağzında bulunmaktadır) olmak üzere üç ana kabileden oluşuyordu. Şawur grubu aynı isimle anılan vadinin yukarı kısımlarında yer alan on dört köye sahipti ve Ranya grubu da Şawur suyunun denize en yakın olan kısmı ile Ranya'nın aşağı kısımlarında yer alan on sekiz köye sahiptir. Bir bütün olarak Ranya grubunun ve Mendemara kabilesının bir özelliği neredeyse her köyün kendine ait bir aşiret ve topografya ismine sahip olmasıdır. Tamamen göçebe olan Bolé ve Babolé aşiretleri yaklaşık olarak 150 çadıra sahiptirler ve konfederasyona dahildirler; yazın hayvanlarını Rewandız'ın doğusunda sınırın her iki tarafında da otlatırlar ve kışı da Ranya, Koy ya da Erbil'de otlak kiralayabildikleri (*puwsh*) yerlerde geçirirler.

Akonun en kıdemli aristokrat ailesinin soy adı Başağayi'dir; aile (soy isminin de işaret ettiği gibi) *primus inter pares** olmak gibi bir konuma sahip görünmekteydi ve bildiğim kadarıyla aşiretin tamamı üzerinde herhangi bir otorite iddiasında bulunmamıştı; fakat ailenin benim zamanımdaki kıdemli üyesi Mamend Ağa 'Ako' olarak anılıyordu. Ailenin Ranya'nm kuzey-batısında Serkabkan isimli bir köyleri ve yukarı Nawdeşt'in kuzey ucunda, Zap havza ayrım çizgisinin diğer tarafında yer alan Zergeli ve Bokristan isimli iki köyleri vardı.[100]

Burada, listeyi tamamlamak için Kêwarheş'in ilerisinde ikamet eden iki küçük aşiretten de bahsedilebilir: Irak tarafında, Mengur Zudi'nin yukarısında sınırın her iki tarafın da sekiz köyleri olan ve bazan Bilbas konfederasyonuna dahil edilen Ucaq; ve aşağı Garfên'de üç köye sahip olan Xıdr Mamsénan.

Ranya'daki atmosfer birçok yönden, komşu Erbil livasından

* Eşitler arasında birinci [-ç.n.]

100 İki Bawabi köyü, Léwzha ve Yandiza da havza ayrım çizgisi diğer tarafında yer alır.

ziyade Süleymaniye'de cereyan eden olaylar tarafından etkileniyordu; ve tabii ki Ranya'nın karmaşık siyasi dramasında önemli bir rol oynayan Koy'un Montague ve Capulet'lerinden* de kısaca söz etmek gerekir. Gafuri ve Huweyzi soy isimli iki aile vardı ve bu ikisi birlikte sadece Koy kazasında değil Çinaran nahiyesine bitişik yerlerde de oldukça geniş topraklara sahiplerdi. Hay, kitabında bu iki aile arasındaki düşmanlığın, birbirlerine karşı çevirdikleri dolapların ve aralarındaki rekabetin oldukça canlı bir anlatımını yapar ve daha Koy'a gelmeden önce aralarındaki sorunlara nasıl bulaştığını anlatır. Her ailenin, Ranya'daki farklı aşiretlerle ya bağlantısı vardı ya da o aşiretlerin içinde akrabaları vardı. Zaten Hay'in ziyaretinin asıl nedeni Gafuriler tarafından kışkırtılan Piranlı Suwar Ağa'nın, Huweyzilerin evlerine saldırmasıydı ki saldırılar kentteki Huweyzi karargahının işgaline kadar varmıştı. Bu ilişkilerin dışında, bir taraftan Pişder aşiretinden Mirawdeliler'in diğer taraftan da Koy ağalarının yayılmacı baskıları Ranya aşiretlerini sürekli bir savunma durumunda kalmaya zorluyordu ve Ranya Süleymaniye'ye bağlı olduğunda avantaj Pişderlere, Kerkük ve Erbil'e bağlı olduğunda da Koy'a geçiyordu.

Bu aşiretlerin tamamı ya da bazı birimleri, ağalar ve reayalar farketmeksizin, yazları sürüleriyle birlikte sınırın her iki tarafında da geçirme alışkanlığındaydılar: Zap ve Jarawa arasında Pişderler; onların kuzeyinde Ujaqlar; ondan sonra Mengur Zudiler; Qendil yakınlarında yerleşik Akolar; onlardan sonra da göçebe Akolar. Koy ağalarının küçük ve büyükbaş hayvanları o kadar çoktu ki sürülere bakan çobanlar yarı-göçebe bir aşiret şeklinde örgütlenmişti; Şıwankara ya da çobanlar dört koldan oluşuyordu: Bab Raswa (Mengur'dan ayrılmışlardır), Binzéri (üç Mandamara köyünden gelmişlerdir), Marwan (yukarı Nawdeşt'teki Sila köyünden gelen Ako'lardandı) ve Kurd (Caf-a Reşka'dan ayrılmışlardır).[101]

* Shakespeare'ın *Romeo ve Julietin*'de Juliet Capulet'tir ve Romeo da Montague'dir. [-ç.n.]

101 Geçmiş sayfalarda Caf aşiretinden bahsederken 'Kürt' kelimesinin dar bir anlamda onları tanımlamak üzere kullanıldığından bahsetmiştik; yukarıdaki kullanım bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir.

'Ağa' ünvanı Türk orijinliydi ve tıpkı bey ünvanı gibi (bu ünvan da Türk orijinliydi ve özellikle, ancak münhasıran değil, Osmanlı paşası ünvanını taşıyanların soyundan gelenler tarafından kullanılırdı) çoğu aşiretin yönetici aile üyelerini belirtmek için isimlerinin sonuna eklenirdi. Fakat ünvanın bu tarzda kullanılışı göreceli olarak modern gibi görünmektedir; 'Bey' ünvanmın ve zaman zaman da İranlıların kullandığı 'Han' ünvanının bulunduğu *Şerefname*'nin (1596) hiçbir yerinde 'ağa' ünvanına rastlamadım. Ünvan, Güney Kürdistan'a Sultan Murad IV'ün 1637'de Bağdat'ı fethinden sonra yayılmış olabilir. Ne şekilde gelmiş olursa olsun ben, ağa ailelerinin öncelikli konumlarını kimi otonom Kürt prensleri tarafından özel olarak atanmış olmalarına borçlu olduklarını düşünüyorum ve belki bu durum bize neden çoğu Kürt aşiretinin tarihinin ve doğal olarak yönetici ailelerin tarihinin, on yedinci yüzyılın ortalarına kadar gittiği birkaç durum dışında, en fazla on sekizinci yüzyılın başına kadar gittiğini açıklıyordur. Şu ana kadar şeyhlerin, yakın geçmişte, kendilerini nasıl aşiret yöneticileri haline getirdiklerini gördük; dini nüfuzlarını ancak daha yüksek bir dünyevi otorite tarafından atandıklarında etkili bir şekilde kullanabiliyorlardı.

Türkler iktidarı yerel prenslerden devraldıkları zaman ağalar, reayalar için, yasal olarak onların yöneticisi konumunda olan yabancı kamu görevlileriyle onlar arasında arabuluculuk yapacak bir kesim olarak vazgeçilmez bir hale geldiler ve bunun doğal sonucu da bu yeni aristokrat sınıfın konumunun güçlenmesi oldu. Bu ağaların despotik yönetimlerinin nasıl gayet doğal karşılandığını ve normal görüldüğünü Rewandız kazasında oturan Balikli Şeyh Muhammed Ağa'nm bir zamanlar bana anlatmış olduğu bir hikaye gayet iyi örnekliyordu. Şeyhin babası hırsızlık yaptığı gerkçesiyle reayalarından birinin elini kesmiş ve daha ağır bir suç işleyen bir diğerinin de gözlerini oydurmuştu; olaylar Türk kaymakamlığının kulağına kadar gelmiş ve kaymakam olayın kurbanlarını tanıklık yapmak üzere Rewandız'a çağırmıştı. Adamlar kendilerine yapılan bütün baskılara ve ikna çabalarına rağmen başlarına ge-

lenlerle şeyhin herhangi bir ilgisi olduğunu kabul etmemişlerdi. Onlar ve onların soyundan gelenler sadakatlerinin bir karşılığı olarak ağanın, tebasından istediği, *aghatiy* [*axatî*, ağalık] olarak adlandırılan her türlü zorunlu ödemeden ve hizmetten sonsuza dek muaf tutulmuşlardı.

Bu başlık altında istenen zorunlu ödeme kışlık arpa ve buğdaydan alınan ondalık vergisi, *zakât*, idi. Buna ek olarak şunlar yer alırdı: Elli baş koyun ya da aynı miktarda nakit para tutarında olan *merhane*; otlatma vergisi, *puwshane*; ve neredeyse her çeşit tarım ürününden duruma göre değişen oranlarda alınan ve ürünün sonuna *-ane* son ekinin getirilmesiyle isimlendirilen gümrük vergisi- tereyağı üzerine konan *rhonane*, armut üzerine konan *herméyane*, yumurtalar üzerine konan *hélkane*, ve bunun gibi. Bütün bu gruptakilerin tamamı, ağanın kahyasının maaşına bir katkı olarak düşünülmüş olan *micéwar* dahil, yüzyıllardır süregelen adetlere göre ağaya ya da köy ağasına düşen, köye gelen misafirleri ağırlama görevi sebebiyle belli bir meşruluk kazanıyordu (ancak bu ağırlama yemek vakitlerinde misafirlerle birlikte konuk odasında bulunan köylüleri kapsamıyordu); fakat takdir edilecektir ki ağanın evinin tüketimini misafir evininkinden ayırdetmek oldukça güçtü.

Nakit para talepleri daha az meşrulaştırılabilir türdendi: Kötü ve uygunsuz davranışlardan ya da daha az karşı çıkılabilen şekliyle bir anlaşmazlığı çözmek için alınan para cezası anlamında *ceriyme* ya da daha kuzeydeki ismiyle *draw*; bir şilin'den on pound ya da zenginliklerine göre daha fazlasına kadar değişebilen (kız kaçırma durumlarında taraflar arasındaki kavgayı yatıştırmak ve arabulucu rolü oynamak için ek bir *ceriyme* alınır) ve tarafların anne babalarından alınan evlilik ücreti; ağanın ailesinden birinin evlenmesi durumunda ya da herhangi bir diğer tören nedeniyle, bütün kabile üyelerinden masrafın karşılanması amacıyla alınan aidatlar anlamına gelen *piytak*.

Tüm bunların en kötüsü, ağanın her haneye uyguladığı *corvée* çeşitleri olan *bégar* ve *herewez* idi; yılda iki üç gün onun toprağını sürerler (*herewez y cuwt*) ya da ekinini kaldırır ve

harmanını döverler (*herewez y drew u gére*); belli bir gün, hayvan yemi olmak üzere yaprak toplarlar ve kışlık yakacak olmak üzere de odun keserler (*herewez y gelha w dar*); yapacağı yeni bir ev için kiremit taşırlar, kanalını temizlerler ya da birşeyler alıp getirmek üzere kent pazarına giderlerdi- tabii ki reayalar tüm bunları yaparken kendi araçlarını ya da hayvanlarını kullanırlardı.[102]

Ağanın, reayalarla çok eskilere dayanan aşiret temelli bir ilişkisinin olmadığı ve onların askeri desteğine ihtiyaç duymadığı durumlarda *ağalık*, biraz önce belirtmiş olduğum gibi çok can sıkıcı durumlara neden olabiliyordu. Modern Irak'ta, bazı Arap milliyetçileri bundan hazzetmese de, Kürt bölgelerindeki yöneticilerin Kürt olması ya da en azından Kürtçe konuşan biri olması kuralı, artık ağaya yabancı ve yanına yaklaşılması güç kamu görevlileri ile arabuluculuk görevi yapacak biri olarak ihtiyacı ortadan kaldırdığı için ağanın konumunu düşünüldüğünden çok daha fazla zayıflatmış ve merkezi hükümetinkini de güçlendirmiştir. Eğitimin yaygınlaşması ve iletişim olanaklarının gelişmesiyle *ağalığa* dair şikayetler gittikçe daha keskin bir hal almaya ve mevcut yönetim oldukça nazik problemlerle karşı karşıya kalmaya başladı: Sıradan devlet memurları kendisine başvurulduğu zaman genel kaidelere aykırı bu tür taleplerin hukukiliğini kolay kolay savunamazdı; böyle birşey olsa olsa ülkenin yasalarıyla uyum içinde olmayan ancak çok uzun zamandan beridir yürürlükte olduğu için hükümet tarafından da bir nevi kabul görmüş olan bir toplumsal sistemi bıçakla keser gibi sona erdirmeden, sağduyuya uygun bir *modus-vivendi** sağlayabilecek kişiliğe ve prestije sahip olan birkaç müdür ya da kaymakam tarafından yapılabilirdi.

102 Daha kuzeyde Zêbar'da *corvée* daha kibar bir şekilde *zibare*, 'yardım', olarak adlandırılır; öte taraftan modern Kürt gazetecilik dilinde *herewez* kelimesi 'yardımlaşma' anlamında kullanılır. Amediye'nin kuzeyinde Berwari'de *corvée* hiç dolandırmadan Arapçada 'zulüm/eziyet' ya da en azından 'yük' anlamına gelen *ta'addi*, kelimesiyle adlandırılır; *ceriyme* hiç kuşkusuz 'para cezası' anlamındaki Arapça *jarima*'dan ve *draw* da 'para' anlamındaki Arapça *dirhem*'den gelmektedir.

* Geçici anlaşma [-*ç.n.*]

Bir defasında, oldukça hoş bir adam olan, Babekr Ağa'nın kardeşi Abbas-i Selim Ağa ile onun tarımsal sorunlarını tartıştığımızı ve ona kaçınılmaz olana boyun eğerek uzun vadeli düşünmesi gerektiğini ve bazı köylerdeki payını satıp diğerlerinden kalanları satın almak suretiyle yasal konumunu güçlendirmesi gerektiğini tavsiye ettiğimi hatırlıyorum. Benim naifliğim karşısında dehşete düştü: Eğer bir köyün tamamını satın alacak olursa köydeki bütün reayalar artık kendilerine verilen herhangi bir görevi yerine getirmeyi reddeder ve istedikleri zaman çekip gitmekte serbet hale gelirlermiş; yaşamını ancak mümkün olduğunca çok sayıda köyde sadece orada oturmaya (ya da bir oğlunu veya adamını kendi yerine oturtmaya) hak kazanacak kadar toprağa sahip olmakla sürdürebilirmiş, çünkü ancak bu sayede bütün sakinlerin 'hizmet vermelerini' garanti altına alabilirmiş.

Bilbas ve Ako'nun kadınları iflah olmaz derecede romantik oluşlarıyla ün salmışlardı; kız kaçırma (*jin helh girtin*) ve kızın aşığı ile kaçması (*rha duw kewtin*) bu iki konfederasyonun aşiretleri arasında oldukça sık rastlanan bir durumdu ve çoğu ateşli genç kız başka bir şekilde evlenmeyi hayal etmemiştir. Fakat tüm bunlar, sanıldığı gibi, adet yerini bulsun diye yapılan bir jest değildi; gelin ve damat herşeyden önce babaların ve abilerin tüfekleriyle yattıkları bir ülkede böyle bir maceraya girişmenin bütün risklerini üstlenmiş oluyorlardı ayrıca böyle bir kaçma/kaçırma olayı kız üzerinde öncelikli hakkı olan kızın amcası oğlunun hakkını ihlal edebilir ya da gelinin babasının iyi bir başlık parası elde etme hayallerini yıkabilirdi ve unutmamak gerekir ki bu coğrafyada en ucuz şey insan hayatıydı. Genç çift takipten kurtulur kurtulmaz, ya genç adamın ağasının ya da tarafsız olduğu kabul edilen bir aşiret reisinin veya bir derviş şeyhin mekanına sığınıp İslam hukukunun öngördüğü şekilde evlilik işlemlerini tamamlarlardı. Ancak bundan sonradır ki kızın ve oğlanın mensup olduğu aşiretlerin ağaları, eğer gerekiyorsa arabulucu bir ağanın ya da şeyhin eşliğinde tarafları uzlaştırmak için görüşmelere başlarlardı, ve tabii ki bu arada uygun bir *ceriyme* ve eğer uygun düşüyorsa

bir de *suwrane* alırlardı. Bütün formaliteler usulüne uygun bir biçimde tamamlandıktan sonra genç çift güven içinde damadın evine dönebilirdi. Süleymaniye'de başlık parası için literal olarak 'süt parası' anlamına gelen *shiyrbayi* terimi kullanılır; fakat aşiretler arasında, genel olarak diğer aileyi bir üyesinden evlilik ya da ölüm suretiyle mahrum bırakmanın karşılığı anlamında *xön*, 'kan parası' terimi kullanılır.

Yeni görev yerime gitmek üzere Mayıs ayının başlarında Süleymaniye'den ayrıldım. Hatırlayabildiğim kadarıyla Tin-Lizzie marka Fordlar beni Dokan'a kadar götürdü ve oradan, benim için bekleyen kervana ve eskorta katılmak üzere, kelekle Zap'ın karşı tarafına geçtim. Karşı kıyıda Qosret'in yamaçlarına doğru tırmanan bir patika vardı ve yukarı tırmandığımda Galnéri ve Torba köyleri arasında yer alan hakim bir noktadan yeni ilçemin nefes kesen manzarasıyla karşı karşıya geldim. Hemen aşağıda Qeresird Geçidinin içinden mavi bir kurdela gibi kıvrıla kıvrıla akan Zap nehri geçiyordu; diğer tarafta uzun zamandan beridir Qelaçıwalan'ın ağzı olduğuna inanılan karanlık ve kasvetli Palko Canon uçurumu, Merge ve Bitwên'in yeşil ovaları, bu iki ova arasında yer alan ve zik zak bir güzergah takip eden gümüş renkli su yollarıyla kesişen geniş bir çakıllı nehir yatağı; ve koyu bir şerit şeklinde Derbend Geçidine doğru hafifçe inen ve Kêwarşah'ın, kuzey-batı yönünde, geçidin yukarısında ve Şawur ve Nawdeşt yükseltilerinin ötesindeki kızıl sis perdesinin altında kaybolduğu anda tekrar yükselen Gurgur-Asos yer alıyordu. Oldukça engebeli olan yolu dikkatli adımlarla yürüyordum ki karşı taraftan tıpkı büyük adamlar gibi giydirilmiş yedi ya da sekiz yaşlarında bir oğlan çocuğu geldi; çocuk, yerel kumaştan yapılma üstten kesimli şalvar bir pantolon giymiş, şalvara iç lastiği gibi geçirilmiş olan bir kuşak bağlamış, birkaç yazmanın birleştirilmesiyle oluşturulmuş geniş bir türban takmıştı. '*Manduw neby*,' dedi çocuk; 'inşallah yorgun değilsinizdir'. Ne dediğini tam olarak anlayamadığım için onu durdurdum ve tam olarak ne söylediğini sordum. Benim acayip giyim tarzımdan ve atlarını yukarı doğru dizginleyen süvarilerin kalabalığından korkan za-

vallı çocuk gözlerini kapatıp ağzını açtı ve avazı çıktığınca ağlamaya başlayarak gözyaşlarına boğuldu. Bu küçük adamın cana yakınlığını ve içten gelen samimi tavırlarını düşününce çocuğu korkuttuğum için büyük bir üzüntüye kapıldım ve kendimi affettirebilirim umuduyla avucuna bir rupi koydum.

Yol artık nehre doğru iniyordu. Mirza Rüstem'den geçtik, burası keleklerle yolculuk yapılabilecek bölgenin sonuydu. Burada usta tomrukçular, Altun Köprü'ye hatta Bağdat'a kadar yüzdürülmek üzere, yerel deriden elli ya da yüz arası sayıda kelek yapmakla ve kavak ağacından inşaat malzemesi olarak kullanılacak tomruklar hazırlamakla meşguldüler. Üç buçuk kilometre sonra Baselam'ı, ağzına yakın bir yerden geçtik ve varlıklı olmadıkları her hallerinden belli olan Sinn ve Rank köylerinin içinden geçtik. İlçe merkezinin yönetimini selefimden devralacağım Derbend'e doğru yaklaştığımızda, üzerinde oldukça bol duran pantolonu ve kuşağı içinden bağlanan ve kahverengi kadifeden siperli ve püsküllü bir takkenin etrafına sarılmış gri çizgili büyük türbanı olan Babekr Ağa'nın öncülüğünde kalabalık bir atlı grubu da dörtnala *istikbalim*'e doğru at sürüyordu. İlçedeki devlet görevlileri ve aşiret reisleri benimle tanıştırıldıktan sonra (selefim olan C..... ben gelmeden önce oradan ayrılmış olduğundan bizi kimin tanıştırdığını unutmuşum) köylerine dağıldılar ve böylece ben de önümüzdeki birkaç ay boyunca kalacağım yeri tanımak için çevreyi gezinme olanağı buldum.

Derbend'in, hem her iki kazaya göre merkezi bir konumda yer aldığı için hem de Ranya çeltik tarlaları nedeniyle sıtma mikrobu saçtığı için ilçe merkezi seçildiğini düşünmüştüm. Hükümet binaları, APO'nun üç odalı ve mutfaklı bugalovundan, Kürt memurlar için yapılmış olan bir dizi kulubeden ve nehre doğru, yamacın yaklaşık 180 metre kadar aşağısında bulunan dört-beş odalı bir bürodan oluşuyordu. Büroda ayrıca Kürt ziyaretçiler için yapılmış bir konuk evi de vardı. Kavak tomrukları, kirişler ve çamur kullanılarak yapılan binalar yörenin en ilkel işçilik yöntemleriyle yapılmıştı. Binaların çevresi güvenliği sağlayacak set ya da duvar gibi herhangi birşeyle

çevrilmemişti; örneğin, acemi bir nişancı, arka taraftaki Kêwarheş yamacında ya da nehrin karşısında Asos'ta pusuya yatacak olsa kendisini binalara saldırmaktan alıkoyacak hiçbir engelle karşılaşmazdı. Büroyu incelemek üzere aşağı indiğimde gözüme çarpan ilk şey ortada duran bir kavak sütununun üzerinde büyük harflerle yazılmış olan bir yazıydı: 'SAVAŞ MAYISTA BAŞLAYACAK?!'

XVI. RANYA'DA YAŞAM

Komşu Erbil ilinde ya da Musul'un Kürtlerin yaşadığı kısmında cereyan eden olayların bir dökümünü yapmak bu kitabın sınırları dışında kalır. Ekim 1920'de ilan edilen ateşkesin ardından buralarda meydana gelen olayların ayrıntılı bir tarihi Hay'in kitabında bulunabilir. Ben Ranya'dayken durum aşağı yukarı şöyleydi: 1920'nin sonlarından itibaren idari sınır Rewandız kazasını benim kuzeyimde, nüfuzlu ve güçlü Xoşnaw aşiretinin yerleşim yeri olan Şeqlawa nahiyesini de benim batımda bırakacak şekilde dağların eteklerine kadar geri çekilmişti. Bu yeni düzenlemeyle Şeqlawa nahiyesi Türk ajitatörlerinin ve hatta küçük bir grup düzenli ordunun eylemlerine açık hale gelmişti. Sınırın bu şekilde geri çekilmesinden sonra devamlı bir şekilde meydana gelen saldırılara biz de hem karadan hem de havadan yaptığımız karşı saldırılarla karşılık veriyorduk; bu saldırıların biri 1921 Ağustosunda üniformalı askeri birliklerin Şawur'a ve bizzat Ranya köyüne girmesiydi. Ancak Koy, kasabanın kaymakamı, Huweyzi ailesinin önde gelen üyelerinden biri olan ve Hay'in 'Koy'un büyük şeyhi' olarak adlandırdığı Heme Ağa Gafuri'nin kızlarından biriyle evli olmanın avantajlarını da kullanan Cermil Ağa'nın yönetimi altında güvenlikli sayılırdı.

Derbend'e geldikten sonra aldığım ve çok sayıda Mirawdeli ağası ya da adlandırıldıkları şekliyle 'düşman Pişderler tarafından imzalanmış bir haber notunda hükümetin hep Babekr Ağa'ya iltimas geçtiği ve kendilerineyse pek nazik davranılma-

yıp sürekli bir şekilde ihmal edilmeleri nedeniyle üzüntülerini bildirerek yeni görevim nedeniyle beni tebrik etmeye gelemeyeceklerini yazıyorlardı. Bu mektup herkesçe bilinen bir sorunu bir kez daha, fakat bu defa çok daha ciddi bir şekilde, gündeme getiriyordu.

Selefim olan C....., Derbend'den ayrıldıktan sonra bir daha Irak'a dönmedi ve bu yüzden ben de hiçbir zaman kendisiyle tanışma fırsatı bulamadım. Kendisi ilçede dolaşırken normal Kürt kıfayetleri giyer ve ağalarla, köy yöneticileriyle ya da görevini icra ederken dikkatini çeken daha önemsiz mevkilerde bulunan insanlarla yakın kişisel ilişkiler kurarmış. Derbend'deki koşullar bu tür bir yakınlık geliştirmeye müsaitti. Yakınlarda bir köy ya da kasaba olmadığından nerden gelmiş olurlarsa olsunlar ziyaretçiler geceyi hükümete ait konuk evinde geçirirlerdi, kendilerine bir yatak tahsis edilir ve atları için de yem verilirdi. Burada en sıradan isteklerini ve sorunlarını tartışmak için bol bol vakitleri olurdu. Bu tür bir senli benlilik birçok açıdan yararlı olsa da, Kürdistan gibi hiziplere bölünmüş bir ülkede genç ve tecrübesiz bir siyasi subay için birçok handikapı da içeriyordu: İnsan daha ne olduğunu anlayamadan kendini aşiret, köy ve hatta aile bağlarını kesen hiziplerden birinin tarafı olarak bulurdu. Bunun sonucunda diğer hizbin bağlıları kendilerini hakarete uğramış farz ederek hükümete karşı, haklı olduklarına inandıkları kızgınlıklarını göstererek hükümet nezdindeki sicillerini daha da kötü hale getirirlerdi; bu olay durumun değişeceğine dair umutlarını tamamen kaybedip açıkça hükümetin politikalarına karşı olduklarını bildirmelerine kadar devam ederdi.

Bunları söylemekteki amacım C.....'yi eleştirmek değildir. Genellikle yanlış anlamalar ya da basiretsiz politikalar insanları isyana teşvik etse de birçok durumda sadakat ya da sadakatsizlik bir mizaç meselesiydi: Bize büyük sorunlar yaratanların çoğu aynı zamanda Türklere karşı da isyan halindeydiler ve Irak hükümeti, her ne kadar böyle olacağını beklemiyorduysa da, yönetimi bizden devraldıktan sonra benzer bir durumla karşı karşıya kalmıştı. Şeyh Mahmud olayı Güney Kür-

distan'ı baştan aşağı ikiye bölmüştü; Pişder'deki Babekr Ağa ekibi ilçenin geri kalan kısımlarında kendilerine bağlı olan gruplarla birlikte bütünüyle hükümete dost kalırken, Mahmud Ağa'nın ekibi kendilerine bağlı olanlarla birlikte düşmanlarımızı destekliyorlardı.

İsyanlar bastırılıp düzen tekrar kurulduktan sonra 'sadık dostların' ödüllendirilip asilerin cezalandırılması gerekirdi. Fakat sadık dostları, yönetimin bir an evvel eski tarafsız konumuna dönmesinin onların uzun dönem çıkarlarına daha uygun olduğuna inandırmak pek kolay değildi. Bunun nedeni sıradan bir aşiret üyesini, özellikle de bir Kürdü, erdemin kendisinin bir fazilet olduğuna ya da var olan bölünmeler ciddiyetini muhafaza ettikçe, vergi toplama ve suçluları yakalama yetkileriyle donatılan bir aşiretin liderinden kopanların sayısının ona katılanlarmın sayısından kat be kat fazla olacağına inandırmanın neredeyse imkansız oluşuydu. Hükümetin güçlü olduğu durumlarda sağduyulu ve güvenilir bir yönetici çok fazla zorlanmadan tekrar tarafsız bir konuma dönebilirdi; ancak hükümet ederken yalnızca aklına ve zekasına dayanmak zorunda olan bir kişi (Süleymaniye ilindeki siyasi subayların neredeyse tamamının olduğu gibi) bu tür bir kumarda arkadaşlarını ve kendini destekleyenleri kaybetmeyi kolay kolay göze alamazdı. Ranya'daki müteakip APO'lar, yönetimi ancak Babekr Ağa'yı destekleyerek ve onun tarafından desteklenerek sağlayabildiler, öyle ki 'Babekr'den yana' olmak ya da 'Babekr'e karşı' olmak 'hükümet yanlısı' olmak ya da 'hükümet karşıtı' olmak anlamına geliyordu.

Bu suretle, Rewandız'daki Türk ajanları, Babekr Ağa'ya düşman olan Abbas-i Mahmud Ağa liderliğindeki Mirawdeli aile üyeleri ve onların müttefikleri ve dostları ile çağdaş yönetimin normal muamelelerini bile kendi yaşam tarzları ve alışkanlıkları açısından katlanılmaz bulan diğer kesimler arasında propagandaya oldukça elverişli bir zemin bulur hale gelmişti. Halifelik makamı sıradan Kürtlere karşı oynanabilecek en güçlü kartlardan biriydi ancak Osmanlı rejimine dair tatsız hatıralara sahip olanlar bile eski efendilerinin [düzensizliğin ve hu-

zursuzluğun kaynağı olarak görülen C.....'nin ve onun yerine gelcek olan Edmonds'un] çok yakında geri döneceğine dair korkuya kapılmışlardı. O sırada, 1922 Mayısında, ilçenin tamamı huzursuzluk içinde kaynıyordu; C.....'nin kendisini patlamak üzere olan bir volkanın üstünde oturuyor gibi hissetmesine ve ilçeden ayrıldığı sırada son bölüme de eklediğim teamüllere pek uygun olmayan bir mektup bırakacak kadar kaygıya kapılmış olmasına da şaşırmamak gerekir.

Güney Irak'tan gelen resmi olmayan sıradan ziyaretçiler, özellikle de balık avlamak için sırıklarını kendileriyle birlikte getirenler Derbend'in çok tatlı ve çekici bir yer olduğunu düşünürlerdi; ve gerçekten de, o güzel göller, uzun ve siyah dağ sırtlarında kayaların üzerinden akan köpük köpük, duru mavi sular ve Qendil'in bembeyaz karla kaplı, ışıldayan dorukları resimlere konu olacak dercede güzeldi. Fakat Derbend [tüm bu güzelliğine rağmen] yaşamak için korkunç bir yerdi. Geriye dönüp baktığımda herhangi bir yüksek otoritenin bizden, APO'dan ve Kürt yöneticilerden, savaş sonrasında böylesi bir pislikte yaşamamızı nasıl bekleyebildiklerine hayret ediyorum. Derbend'de, Halepçe'deki gibi bir köy bile yoktu ve düşünmeye vakit bulduğum zamanlarda içimi kaplayan yalnızlık duygusu başka yerlerde hisettiğimden çok daha yoğundu. Sözünü ettiğim gibi hükümet binalarının çevresinde onları dış saldırılara karşı koruyacak duvarlar yoktu. İçmek ve bulaşık yıkamak için gerekli olan suyu katırlarla nehirden getirmek zorundaydık ve sırf su olmadığı için hiç bahçe düzenlenmemiş, dikenli çalılar ve deve dikenleri kapılara, pencerelere kadar uzanmıştı. Ara yere bir hidrolik dinamo yaptırmayı planladım, ancak bu planımı hiçbir zaman gerçekleştiremedim. Aydınlatma için sadece gaz lambası vardı ve kullanılan gazyağının kalitesi o kadar düşüktü ki onların ışığı altında birkaç dakikadan fazla okumak mümkün değildi. Akşam yemeği ile yatağa gitme vakti arasındaki en önemli meşgalem duvarlarda gezen akrepleri avlamaktı, özellikle de benim odamda perdenin arkasında gizlenmiş olanlarını; bu konudaki rekorum bir akşamda otuz üç akrepti, ondan önceki rekorum da otuz iki

akrepti. Akrepler tarafından sadece bir defa sokuldum: Geceleri dışarıda evin önünde yatıyordum. Yine böyle bir akşam İranlıların *abá* dedikleri ve benim de hem yatak örtüsü hem de sabahlık olarak kullandığım giysim yatarken üzerimden yere düşmüştü. Ben de sabahleyin kalkıp onu omuzlarıma attığım anda ısıtılmış bir iğnenin pijamamın içinden butuma saplandığını hissettim; akrebin soktuğu yeri usturamla yardım ve Karindli bir Kakai olan emir erimin tavsiyesi doğrultusunda telgraf bürosundaki akümülatörden getirdiği amonyum kloridden [nışadır tuzu] usturamla yardığım yerin içine bir parça boşalttım. Sabah boyunca bir parça ateşim oldu ancak akşama doğru olay aklıma geldikçe tüylerimin diken diken olmasının dışında birşeyim kalmamıştı.

Beni tüm bu yalnızlığım içinde en fazla mutlu eden ses yaklaşan uçakların uğultusuydu. Karşı kıyıda, nehrin keskin bir viraj yaptığı noktada bulunan Sarsiyan köyü yakınlarında, o zamanlar kullanımda olan DH9 bombardıman uçaklarının ve Bristol avcı uçaklarının inebileceği bir alanımız vardı. Alan soğuk mizaçlı biri olan , beş ya da altı köylük Turk-a Reşa aşiretinden Resul isimli yaşlı bir ağanın yönetimindeydi; kendisi aynı zamanda Babekr Ağa'nın ateşli bir yandaşıydı da. Adamları uçaklar inişe geçtiği sırada uçaktakilerin rüzgarın yönünü anlayabilmelerini sağlamak için sesin geldiği yöne doğru duman salan ateşler yakmak konusunda eğitilmişlerdi. Eğer bir ziyaretçi bekliyorsam Resul tarafından tedarik edilen küçük bir kelekle (ki kendisi bu gayri resmi nehir taşımacılığından hatırı sayılır bir gelir elde ediyor, karşılığında da hükümete ufak bir kâr payı ödüyordu) nehrin karşı tarafına geçerek ekibi karşılıyor ve onları soğuk birer bira içmek üzere tekrar eve getiriyordum.

Karargahtaki Kürt personelim bir başkatip ve çevirmenden (oldukça parlak biri olan ve iyi derecede İngilizce bilen Celal Sa'ib isimli bir genç), bir gelir denetçisinden, bir muhasebeciden, bir telgraf görevlisinden, bir gümrük memurundan ve konuk evinin kahyası (hepsi de eski Osmanlı devlet memurları idi) ile mesaj getirip götürme işleriyle polislik görevlerini bir-

likte yerine getiren, yerel aşiretlerden tedarik edilmiş yirmi atlı adamdan oluşuyordu. Babekr'in Qeladıza'da, bulunması zorunlu olan sivil katiplere ek olarak resmi kadrolara yerleştirilmiş otuz kadar özel hizmetkarı vardı. Nahiyelerde her müdürün iki tane katibi (biri gelir işlerine bakan) ve beşten ona kadar değişen sayıda polis ulağı vardı. Babekr Ağa gibi nüfuz sahibi ve zengin 'kurşun geçirmez' adamlarımızdan sahip olduğu kaynakları gerektiğinde emrimize vermesi beklenirdi. Ayrıca olağanüstü durumlarda ilçedeki aşiret reislerinden yedek kuvvetlerini ya da leşkerleri sivil otoriteyi desteklemek üzere harekete geçirmeleri istenirdi; bu hizmetlerine karşılık kendilerine bir ödeme yapılmazdı ancak istihkak olarak ambarlardan prinç ve buğday, yemeklik sade tereyağı (*rhon*) ve atları için de yem ve nal verilirdi. Herhangi bir aşiretten temin edilen leşkerler, tıpkı bu aşiretlerden işe alınmış olan devlet memurları gibi, kendilerine zaten düşman olan başka aşiret üyelerine saldırıp kendilerini bir kan davasının içinde bulmak istemediklerinden çoğu zaman pek faydalı olmuyorlardı. Benim orada bulunduğum süre zarfında bir leşkeri en fazla on beş gün emrimiz altında tutabiliyorduk, bu süre sonunda karılarına ve evlerine dönme isteği dayanılmaz bir hal alıyordu; bu nedenle bu sistem uzun süreli krizlerde pek bir işe yaramıyordu.

Beni ziyaret etmeye gelenler arasındaki en önemli kişi elbette ki Babekr Ağa'nın kendisiydi. Kendisi daima ipek türbanını giyer ve türbanın bir kenarını, kaybettiği gözünün üzerinden geçirirdi; bu özüründen hiç bahsedilmezdi ve doğrusu ben de bugüne kadar gözünü nasıl kaybettiğini öğrenebilmiş değilim. Diğer gözünden dışarıya, en ciddi tartışmalarda bile muhafaza ettiği neşeli bir parıltı yayılırdı ve garip bir şekilde, ağzında neredeyse hiç diş olmaması (bu yüzden olduğundan daha yaşlı görünürdü) gülüşünün zerafetinden hiçbir şey eksiltmezdi. Ne zaman siyasi durum özellikle gerginleşecek olsa (bir sonraki bölümde anlatılacağı gibi) ve Derbend'e yönelik bir saldırı ihtimali ortaya çıksa, kendisi bir-iki gün içerisinde Derbend'e gelerek Pişderlerin her koşul altında hükümeti destek-

leyeceği mesajını verirdi; ve aslında böyle yapmakla da yönetici ailenin daima kaçındığı aileler arasında kan davası başlatma riskini göze almış olurdu. Bizi ziyarete geldiği bu tür durumlarda ben de yemeğimi aşağıda misafir odasında onunla birlikte yerdim ve Şark usulü döşenmiş bu odada oturup konuşurken Bağdat'taki otoritelerin büyüyen Türk tehdidine karşı konumlarını muhafaza etmek için en basit önlemleri almakta bile isteksiz davrandıkları yönündeki sorularına tatmin edici cevaplar vermekte olağanüstü zorlanırdım. Kendi sığ görüşüne göre hükümetin çıkarları ile onun otorite ve prestijinin korunması birbiriyle o kadar özdeşti ki ona en yakın olan ve onu en iyi tanıması gereken benim bile bu gerçeği göremeyerek, örneğin, pek de matah olmayan bir ağanın sahip olduğu ve oradaki toprağın bir bölümünü elde ettiğini söylediği, Ranya tarafında Derbend'e en yakın Ramk köyü Kurago'da bir temsilcilik kurma arzusu gibi taleplerini yerine getirmekteki isteksizliğime bir anlam veremiyordu. Bütün bunlarla birlikte hiçbir zaman seçtiği yolu sonuna kadar inançla takip etmekte tereddüt etmedi.

Babekr Ağa Derbend'e geldiğinde beraberinde ona eşlik eden bir eskort olurdu ve eskortta kendisine bağlılık bildirmiş olan bir ya da iki tane ikinci derecede önemli ağa da bulunurdu. Bu ağalardan biri de 40 yaşlarında, diken diken kızıl bıyıkları olan Resul-i Pirot adında biriydi. Resul-i Pirot birgün, keşif yapan bir uçağa rehberlik etmek ve uçak dağların üzerinden geçerken de kuşlama yapmak istediğini söyledi. Kendisini, türbanını ne kadar sıkı bağlarsa bağlasın havada, uçağın üstü açık olan yardımcı pilot koltuğunda otururken başından uçacağına bu nedenle uçuş için uygun bir başlık bulması gerektiğine ikna etmekte epeyce zorlandık; ancak türbanı başından çıkarıp da kel kafası cascavlak ortaya çıkınca neden türbanı çıkarmakta o kadar tereddüt ettiğini anladık. Resul-i Pirot daha önce hiç uçmamış olmasına rağmen uçağı hatasız bir şekilde yönlendirdi.

Derbend'deki diğer bir arkadaşım da Ranya köyünden Heme Ağa idi. Kendisi Babekr Ağa kadar nüfuzlu olmasa da sö-

zünün eri bir dost olan, sade, dürüst ve doğru bildiğini koşullar ne olursa olsun dile getirmekten çekinmeyen açık sözlü biriydi. Bir defasında selefime saldıran biri ile selefimin arasına girmiş ve selefimi hedeflemiş olan saldırganın elindeki hançer onun omzuna saplanmıştı; bu durum selefime kendini toparlayıp silahını çekme fırsatı vermişti. Selefimin açtığı ateş sonucunda saldırgan ölümcül bir yara almış ve böylece kendisi de bir an evvel oradan ayrılmasını gerektiren bir kan davasının içine girmişti.

Zaman zaman Derbend'e gelen ilginç ziyaretçilerimden biri de Şawur'da iki ya da üç köyü bulunan Surk Ağa'nın, Ağa Jin, Hanım Ağa olarak tanınan ve oldukça buyurgan bir insan olan eşiydi. Hanım Ağa hımbıl ve oldukça aptal bir adam olan kocasından çok daha gençti ve yaşadıkları o ücra vadide siyasi güç dengesini sağlamak görevi tamamen onun omuzlarına binmişti. Bazen yanında Surk'u da getirirdi ve bir boşboğazlık edip bütün işleri berbat etmesinden çok korktuğu için onu sürekli geri planda bırakır ve nadiren konuşmasına izin verirdi. Zavallı yaşlı Surk birkaç ay sonra çıkan olaylar sırasında öldürüldü fakat Ağa Jin aşiret onurunu geri kazandırmak için kadın başına kan davasını yürüterek kocasının intikamını aldı.

Derbend'de kaldığım süre zarfında tanıdığım bir başka ilginç karakter de insanların Faqé Marif gibi bir erkek ismiyle çağırdıkları, çocukluğundan beri erkek giysileri giyen yirmi beş yaşlarında genç bir kadındı. Genç kadın gündüzleri ev ev dolaşan ve serbestçe erkeklerin arasına karışan ancak geceleri kalmak için tekrar kadınların arasına dönen ve attan bir çeşit ayakkabıya kadar kendine hediye olarak verilen herşeyi alan bir tür profesyonel soytarıydı. Derbend'a sık sık beni görmeye gelir ve sırf hükümete bağlılık gösterdiği için birçok düşman edindiğini söyler ve 'adamım' olduğunu iddia ederdi. Onu ilk defa Qeladıza'da, Babekr Ağa'yı ziyaret ettiğim zaman gördüm: Bir oğlan çocuğu alışılmadık bir zerafetle çayımı bana ikram ederken odanın diğer ucunda bulunan Babekr Ağa'nın tek gözüyle bana alaycı bakışlarla gülümsediğini farkettim. Babekr Ağa çocuğa 'Ona gerçeği söyleyeyim mi?' dedi ve sonra bana

döndü ve eliyle çocuğu işaret ederek: 'Bu var ya, aslında göründüğü gibi değil; o bir kadın, evet bir kadın... ve hep böyleydi' dedi. Bir defasında kıza neden hiç evlenmediğini sordum o da bana bu benim doğama aykırı diye cevap verdi.

Ziyaretçilerimin çoğu oldukça hoş ve çekici insanlardı; gezilerim sırasında onlarla birlikte yemek yemediğim ya da kamplarını ziyaret etmediğim durumlar dışında, güvenilir ve sağlam çiftçiler mütevazı isteklerini belirtmek için beni ziyarete gelirlerdi ve mahcubiyelerini ve samimiyetlerini belirtecek çekilde yüzlerinde tatlı bir tebessüm olurdu. Fakat bir de daha ısrarcı ve daha az çekici olan, yalakalık yaparak ve düşman kampta olduklarını düşündükleri insanları ispiyonlayarak işlerini yaptırmaya çalışan tipler de vardı; böylelerini kendimden uzak tutmak için elimden geleni yapıyordum.

Bu bölümün başında bahsettiğim tehlikelerin tam olarak farkında olacak kadar deneyimli biriydim ve mümkün olduğu kadar kısa zamanda ilçede olup biten her şeyi öğrenmem gerektiğine karar verdim. Ayrıca bir yandan Babekr'i desteklerken diğerlerine de bir özürle, ondan aldığımız dersler dışında, geçmişin geçmişte kalacağı mesajını vermeye çalışıyordum. Özellikle Piranlı Suwar Ağa'nın güvenini kazanmaya çalışıyordum; çünkü kanaatime göre bazı sağlam nitelikleri olmasa aşireti tarafından bu kadar sevilip sayılmazdı. Derbend'e geldiğim andan itibarenki ilk altı hafta boyunca ilçede olup bitenleri tam olarak öğrenmeye çalıştığım için sürekli geziyordum. Fakat Haziran ayından itibaren yükselen siyasi tansiyon nedeniyle karargahtan ve telgraf hattının başından ayrılmam imkansız hale gelmişti. Hükümet görevlilerine ait bütün atların Ordu Atbakımı Bölümünün mülkü olacağı yönündeki bir düzenleme uyarınca önceki Mayıs, Qazvin'den Bağdat'a geldikten sonra 'No Trumps'ı bakımı için onlara bıraktım ancak döndükten sonra izini bulamadım. Bu nedenle Ranya'da selefim tarafından bırakılmış olan iki atı üzerime aldım; atlardan birine, bağlı olduğu İran hükümetine karşı uzun bir ayaklanmaya girişmiş olan kuzeydeki Şikak aşiretinin liderine istinaden 'Simko'; sevimli yelesi ve kuyruğuyla krem rengi bir enek

hayvanı [iğdiş edilmiş at] olan diğerine ise Qeladıza'da 'kadı'lık yapan , beyaz türbanı ve beyaz sakalları ile halim selim bir ihtiyar olan bir zata istinaden 'kadı' adını verdim. Yolcuklarımda genellikle Simko'yu tercih ediyordum; bunun nedeni, pek rahat olmamak ve tehlikeli olmakla birlikte hayvanın gerçekten çok hızlı oluşuydu.

Yelpazemizin tutacağı olan Çinaran, kuzey-doğuda Zap ve kolu Baselam ve güney-batıda da Heybet Sultan silsilesi ile çevrilmiştir. Nahiye 1500 metrede en yüksek noktasına ulaşan, çevresinden izole edilmiş bir şekilde duran, ağaçlarla kaplı bir tepe olan Qosret tarafından boylamasına ikiye bölünmüştür. Hükümet, sahip oldukları toprakların çoğunu tapuya kaydettirmiş Koy ağalarının meşru haklarını içlerinden birini Müdür olarak atayarak tanıdığını göstermişti; çok zeki olmasa da kendi halinde, içten samimi ve sadık biri olan İsmail Ağa'nın Faqé Ahmed'in hikayesinde de karşımıza çıkan kendi köyü olan Xidran'da bir karargah kurmasına müsaade edildi. Çinaran köyünü, çok sayıda küçük su akıntısının Qosret'in yamacında yer alan birbirine karışmış meyva bahçelerinin içinden geçtiği ve böylece Zap nehrinin o geniş yatağına ve Merge Ovasına çok hoş bir görünüm kazandırdığı sevimli bir yer olarak hatırlıyorum. Bir kereden fazla ziyaret ettiğim yerlerden biri de Kani Aspan'dı. Burası Qosret'te, 1200 metre yükseklikte yer alan bir büyük 'koltuk' görünümündeydi. O civarda ayrıca mağaralar da vardı ve iki ya da üç mağaranın oldukça ilginç sarkıt ve dikitleri bulunmaktaydı ve söylendiğine göre mağaralardan biri o kadar derinmiş ki o güne kadar kimse sonuna kadar gitmeyi başaramamış; mekan Derbend'den yalnızca 24-25 kilometre uzaklıkta, yol üzerinde gelip geçerken görülebilecek bir yerdeydi; mekanın bu kadar uygun oluşu nedeniyle orda bir yazlık kamp kurabilirim diye düşündüm. Bu niyetimi gerçekleştirmek için yaptığım girişimlerden birinde oldukça dik bir patikayı tırmanarak Qosret'in tam zirvesine ulaştım ve geceyi karşı tarafta yer alan Şeyh Hacı köyünde geçirdim. Qosret ve Heybet Sultan arasındaki dar vadinin içinden geçen su yatakları, güzergahlarındaki zakkum

ağacından dökülen çiçeklerle kalınlaşıyorlardı ve ağaçlardan dökülen çiçeklerle 180 metre ya da daha uzun pembe bir çiçek kütlesi halini alın bir akıntıyı ömrüm boyunca unutabileceğimi sanmıyorum. Oradan, bu su akıntılarının da kendisi aracılığıyla Qosret'ten geçerek Baselam'a katıldıkları dar bir vadiyi takip ederek atımı Xidran'a doğru sürdüm. Yol boyunca birkaç tane seyrine doyum olmayan şelale gördüm; bunlardan bir tanesi yaklaşık kırk ya da elli metre yükseklikte yer alan bir kayadan düşüyordu.

Ranya nahiyesi, yelpazenin dört yaprağını oluşturan dağlık bir kuzey kesimden ve güneyinde yer alan Bitwên Ovasından oluşuyordu. İdari sınırın Erbil'e kadar geri çekilmesine uyarak Xoşnaw aşiretinin üç kolundan biri olan Piştgelilere (diğer ikisi Mir Yusufi ve Mir-Mahmali idi) ait, yelpazenin batı yönüdeki üç yaprağını idare etmek yönünde hiçbir girişimde bulunmadık. Doğu yönündeki bir sonraki vadinin yukarı kesimlerine doğru bir şekilde Şawur ismi verilmiştir; Kêwarheş'in uzantısı olan Béramga (2475 metre) ve Berdardeş (2400 metre) sırtı onları doğu yönünde Nawdeşt'ten ayırır. Şawur tütünlerinin mükemmelliğiyle ünlüdür ve Irak'ta yetişen en kaliteli tütüne ismini verir. Yukarı kesimlerinde sular, Ranya'nın yaklaşık 15 km kuzey-batısmda bir araya gelirler ve tek bir kol halinde, güney-batıdaki seti yararak geçip, daha geniş bir ovaya döküldükleri noktaya kadar dar bir vadinin içinden aşağı doğru akarlar.[103] Şimdi ki adlandırıldığı ismiyle Best-i Astrilan suyu, batı yönünden gelen diğer sularla Baselam'da buluşmadan önce batısındaki Piran köylerini doğusundaki Sinn ve Ramk köylerinden ayıracak şekilde, Bitwên ovasını kuzeyden güneye doğru böler.

Bir kısmı Kêwarheş'in tabanından yaklaşık bir buçuk kilometre uzaklıkta bulunan yapay bir höyüğün yamacında bir kısmı da höyüğün dışında düzlüğün üzerinde kurulmuş olan

103 İşlerimin yoğunluğu bu dönemde beni Şawur'a bir ziyaret düzenlemekten alıkoymuştu. 1927 yılında bu güzergahı kullanarak Rewandız'dan Ranya'ya gittim, ki yol daha önce Skyes ve dönüş yolu olarak da Maunsell tarafından kullanılmıştı.

Ranya köyünde o zamanlar yaklaşık altmış kadar hane vardı ve köy, yarım düzine dükkanı olan bir pazarı, bir camii ve yazın kuruduğu ana kadar taş bir sarnıca gürül gürül akan ve üzerindeki çınar ağaçlarının gölgesiyle oldukça hoş bir görünüm arzeden bir çeşmesi olmasına rağmen çok çekici bir yer sayılmazdı. Köyde su oldukça boldu ve özellikle pirinç ekiminin çok kârlı olması nedeniyle hükümete ait birkaç sulama kanalı daima sert bir rekabete konu oluyordu; pirinç ekimi nedeniyle büyük bir kısmı su altında olan Bitwên Ovasının havası oldukça boğucuydu ve çok miktarda sıtma mikrobu içeriyordu. Ranya'nın sadece altı buçuk kilometre güneyinde Şawur suyunun sağ ve sol şeridi üzerinde konumlanmış olan ve Haziran ayında bile oldukça serin olduğu için idari merkez olarak hem Ranya'dan hem de Derbend'den daha uygun olduğunu düşündüğüm Akolara ait Serkabkan isminde bir köy olduğunu keşfettim.

Merge Ovasında yer alan köyler kuzeyde yer alan Turk-a Reşa aşireti ile güneyde yer alan Abbas Ağa ailesi Mirawdelileri arasında bölüşülmüştü; bu iki aşiretin tam ortasından da Şilana aşireti geçiyordu. Mahmud Ağa ailesi Asos'un diğer tarafındaki Paşkéw köylerine sahipti, Şilana köyünü kendi sadık uyduları haline getirmişleridi, ve ayrıca güney-doğudaki yüksek dağlık alanda yaşan Caf-a Reşka dağlılarının üzerinde de oldukça nüfüz sahibiydiler. Bence Merge köyü tüm ilçenin en iyi köyüydü ve bahsettiğim gibi bir ara Pişder kazasının merkeziydi. Köydeki evler yamacın yukarı kısımlarına kurulmuşlardı fakat sık meyve bahçelerinin ve bunların arasından geçen sayısız küçük su kanalının arasında kalmışlardı. Köyün tamamı her biri kendi camiinin güzelliğiyle övünen dört mahalleye bölünmüş olan seksen haneden oluşuyordu. Oraya yaptığım ziyaretlerden daima zevk almışımdır; hiç unutamam, bir gece dört camide de aynı anda derviş-dinsel uyanış ayini düzenlenmişti; ve hep bir ağızdan söylenen ve ritmik bir şekilde yinelenen 'La ilahe illallah' sözleri meyve bahçelerinin içinden geçerek gerçekten ahenkli bir melodi oluşturuyordu. Bu sırada Süleymaniye livasının birçok yerinde Kadiri şeyhleri tarafın-

dan etkin bir misyonerlik kampanyası yürütülüyordu; gece karanlık bastıktan sonra evlerin arasında dolaşıp, cin çarpmış gibi zikr sözlerini tekrar eden muhtedilerin seslerini duymanız çok olağan bir hale gelmişti. Birkaç adi serserinin birden bire tövbe edip, örnek birer vatandaş haline geldiklerine kendi gözlerimle tanık olmuştum. Müdür olan Sa'id Efendi Gafur, alçakgönüllü, özü sözü bir, son derece güvenilir, eski bir Osmanlı memuruydu, kendisi ayrıca elde edilecek rekoltenin ve diğer gelir kaynaklarının ne kadar olacağını tahmin etme konusunda gerçek bir uzmandı; yani kısacası geliri az olmasına ve yüksek mevkilere getirilerek takdir edilmemesine rağmen uzaktaki Batılı okuyucuların beklediği gibi, Doğululara özgü bir alışkanlık olarak görülen rüşvetçiliğe bulaşmamış farklı bir yönetici sınıfının mükemmel bir örneği idi.

Yerel söylenceler bugün bile antik zamanlarda Ranya ana kanalının sularının Zap'tan Derbend'deki Merge Ovasına bir su kemeri aracılığıyla taşındığını söylüyorlar ve Kürtler kayalıkların yukarı kısmında, nehrin sağ şeridi hizasında, kemeri taşıdığına inandıkları zincirlere ait delikler tespit ettiklerini belirtmektedirler. Orada bulunduğum süre içinde bahsedilen yerde bir mağara ya da yazıt olduğundan bahsedildiğine hiç tanık olmadım. Bu nedenle birkaç yıl sonra Sir Percy Sykes'ın hacimli çalışması *History of Persia*[104] *[İran Tarihi]*'nin arkasına eklenmiş olan bir haritada, tam olarak Derbend dönemecinin uç kısımında 'çok önemli bir Asuri kaya kabartmasının' yerini belirlemek üzere koyu kırmızıyla işaretlenmiş bir haç merakımı uyandırdı; Irak'ta bu tür, tanınmış ve ünlü birçok yapı bulunmasına rağmen sadece iki tanesi işaretlenmişti ve bu da onlardan biriydi. Kafamın karışıklığından, o sıralar Paris'teki Ecole des Languaes Orientales'de dersler veren ve ortak ilgi alanlarımızı oluşturan birçok konuda kendisiyle tatlı tatlı yazıştığımız Minorsky'e bahsettim; ortak ilgi alanlarımızı oluşturan konuları tümden ifade etmek için 'Zagroloji' terimini icat etmiştim. Minorsky sıkıntımı gidermek amacıyla, beni şu ana kadar kendilerinden bolca alıntı yaptığım Clément ve Brze-

104 Londra 1915.

zowsky isminde Kıta Avrupasından iki seyyahın notlarına yönlendirdi.

Şawur'un batısında yer alan Piştgeli bölgesini kullanarak Koy'dan Rewandız'a gitmekte olan Clément, yolu üzerinde bulunan Derbend'de inceleme yapmak üzere yönünü buraya doğru çevirmişti; yazılarında bu ziyaretine iki sayfa ayırır ancak hiçbir yerde antik bir abidenin varlığından sözetmez. Ancak Brzezowsky'nin tuttuğu notlar bana aradığım şeyi bulmamı sağladı; Piremegrun'un zirvesinden gördüğü manzarayı şöyle anlatıyordu:

> *Du sommet du Pir- Morgoroun on voit une suite non interrompue de mınts considérables, formant comme une muraille droite courant du sud-est au nord-ouest; ce n'est que la contuniation dela méme chaîne de montagnes que nous connaissons déjà sous le nom d'Asmir-Dagh et de Goijeh-Dagh. On voit aussi qu'à l'est du Pir-Mogoroun s'étend une autre chaîne de montagnes qui, d'abord paralléle à celle de Pir-Mogoroun, la coupe ensuite en s'infléchissant dans la direction de l'ouest. Il est bien clair que les eaux énfermees dans l'angle formé par l'intersection de ces deux chaînes de montagnes, ainsi que les eaux qui viennend du sud et contournent le massif de Pir-Mogoroun, comme les riviéres de Tanjah, de Chaché, et de Bistan-Sou, doivent trouver une issue vers le Tigre. Cette issue setrouve à 35 kilométres à vol d'oiseau du sommet du Pir-Mogoroun dans un défilé entre le mont Derbend et le mont Kollara. Ce défilé est domîne par des rochers à pic et couronné sur la rive driote du petit Zab par un fortin turc. Sur la même rive, à l'entrée du défilé, il y a, comme audessus du fleuve du Chien, prés de Beyroth, un rocher sculpté du même caractére. La sculpture, malgré la dureté encore distincte; il n'y a aucune inscription. La zone de hautes montagnes qui s'étend entre la Mésopotamie et la Perse se trouvant ici la moins large et les montagnes elles-memes étant déchirées per pendiculairement à leur longueur, le défilé de Derbent devait servir de chemin le plus court entre Ninive et la Perse. Quel était le nom de ce passage dans l'antiquité?*
>
> [Pirmegrun'un zirvesinden bakıldığında güneydoğudan

kuzeybatıya doğru, dimdik bir duvar gibi uzanan fakat yüksek dağların kesmediği bir sıra görünür. Bu sadece bizim daha önce Azmir- Dağ ve Gojye Dağ adıyla tanıdığımız aynı dağ silsilesinin devamıdır. Pir-Magrun'un doğusunda, önceleri Pir Magrun'a paralel giden daha sonra batı yönünde alçalarak onu kesen bir dağ silsilesi daha görünür. Bu iki dağ silsilesinin kesişmesiyle şekillenen bir açı içine hapsolmuş sular aynen güneyden gelen Pirmegrun kütlesinin çevresini dolaşan Tanjah, Çaçé ve Bistan-Su çayları gibi Dicle'ye doğru kendilerine bir yol bulmak zorunda olmaları çok doğaldı. Derbend ve Kollara dağları arasındaki boğazdan bu çıkış Pirmegrun'un tepesinden kuş bakışı olarak 35 kilometreyi bulur. Sivri kayalıkların hakim olduğu Küçük Zap suyunun dik kayaları üzerindeki bu boğaz bir tabya ile taçlandırılmıştır. Bu kıyıda boğazın girişinde aynen Beyrut yakınlarında Çiyen ırmağının üzerinde olduğu gibi aynı tarzda yapılmış oymalı bir kaya vardır. Taşın sağlamlığına rağmen bu oyma (yontu) biraz silinmiştir. Fakat bir kralın imajı hâlâ belirgindir. Kayanın üzerinde hiçbir yazı yoktur. Uzunlamasına dikey olarak ayrışan ve Mezopotamya ve İran arasında uzanan yüksek dağ havzası burada daha az geniş konumdadır ve Derbend boğazı, Ninova ve İran arasında daha kısa bir yol olarak hizmet ediyor olmalı. Bu geçidin geçmişteki adı neydi acaba?]

Elime geçen her fırsatta, Ranya'dan Bağdat'a giden her resmi görevliye ve ziyaretçiye bu konuda sorular sormama rağmen verdikleri cevaplar, Derbend'de bu tür bir yapının ne şimdi ne de geçmişte var olmadığı yönündeki görüşleri destekler nitelikteydi. Brezezowsky Şarbajêr'deki nehirlerin Derbend'deki Zap'm yukarı kısmına kadar ulaştığını doğru bir şekilde gözlemlemiş olsa da, bölgenin topografyasına dair geri kalan tanımlamaları birçok sorun içeriyordu. *Geographical Journal*'a[105] gönderdiğim bir makalede, birçok riski ve yanılma payını da göze alarak, hükümet tarafından bir orman muhafaza memuru olarak işe alınan Brzezowsky'nin muhtemelen ma-

105 A third Note on Rock Monuments in Southern Kurdistan', G.J., Cilt LXXVII, No. 4, Nisan 1931.

kalesinde tanımladığı yerlerin dışında da birçok yeri ziyaret ettiğini ve örneğin, bahsettiği kabartmayı Şeqlawa'dan Rewandız'a giden yol üzerindeki Batas yakınlarından geçerken görmüş olabileceğini ve yirmi yıl sonra anılarını yazmaya otururken hafızasının ona bir oyun oynamış olabileceğini yazdım.

Makale yayımlanır yayımlanmaz, *Royal Geographic Society*'nin Sekreteri Bay Hinks eliyle bizzat Albay Maunsell'den bir mektup aldım (o zamanlar yetmiş yaşındaydı); mektupta şunlar yazıyordu:

> Korab Brzezowski'den yapılan alıntıda 'Derbend boğazı, Ninova ve İran arasında daha kısa bir yol olarak hizmet ediyor olmalı' deniliyor. Burada kesinlikle bugün Ninova'dan (Musul), İran'a zAhmedsiz bir şekilde geçmemizi sağlayan geçidin içinden geçen yol anlatılıyor olmalı. Nehrin içinden geçtiği dağ sırasını adeta dik bir açı oluşturacak biçimde kuzey-batı yönünden güney-doğuya doğru keskin bir dönüş yaparak Bitwên ovasını, sınırın bitişiğinde bulunan Pişder ovasından ayırır. Yol, nehrin, içinden geçtiği boğaz 350 ya da 450 metre uzunluğunda olan kısa bir geçitti. Yol nehrin sağ şeridine yakın bir şekilde seyrediyordu ve nehirle aralıksız bir şekilde devam eden kayalıkların arasında yolunu takip edeceği aralık oldukça dardı, bu yüzden: (Burada kabataslak bir resim çizeceğim). Bu noktada çok sarp olan ve geçit vermeyen kayalıklar nedeniyle savaş arabalarını nehre indiremeyen Asurlu savaşçılar bu zorluğu aşmak ve ve güvenli bir şekilde Ninova'dan İran'a ulaşabilmek için 60 cm derinliğinde ve ikibuçuk metre genişliğinde, 180 metre uzunluğunda bir geçit inşa etmişlerdir. Bu benim için, bu yolun antik zamanlarda çok sık kullanıldığının ancak günümüzde yaşayan Kürtlerin sert kayaların içinden bir geçit açmak gibi bir ihtiyaçları olmadığı için yolu kullanmadıklarının bir kanıtıydı. Daha sonra yaklaşık 12 metre yukarıda üzerinde duran bir kayanın yüzüne çiviyazısıyla işlenmiş olan yaklaşık 120 cm²'lik bir yazıt gördüm. O yükseklikte ne yazılanları okuyabiliyordum ne de yazının bir kopyasını çıkarabiliyordum; bu iş için bir merdivene ya da iskeleye ihti-

yacım vardı ki her ikisi de yanımda yoktu. Şans bu ya, tam o sırada başlayan bir kolera salgını ilçeyi kasıp kavuruyordu ve Kürtler hiçbir şey yapamadan çadırlarında birer birer ölüyorlardı dolayısıya karşıma çıkan ilk kervanla bir an evvel ilçeye doğru yola çıkmam gerekiyordu. Ancak yine de anlattığım bu noktaları kaydetme fırsatım oldu; hiçbir kabartma göremedim sadece üzerine yazı yazılmış olan kare şeklindekı bu kaya parçasını gördüm. Eğer biraz daha inceleme yapılsaydı belki yukarılarda buna benzer bir kaya daha bulunabilir ancak ben böyle birşeye pek ihtimal vermiyorum.

Evet, herşey giderek tam bir bilmece halini alıyordu. Clément çok açık bir şekilde hiçbir yerde, herhangi bir abide gördüğünden bahsetmiyor; Brzezowsky bir insan figürüne ait bir kabartma görmüştü ama bunun kategorik olarak, *'il n'y a aucune inscription'* [üzerinde yazı bulunmayan kabartma] olduğunu söylüyordu; Maunsell de yaklaşılamayacak kadar yüksek bir kayanın üzerinde bulunan çiviyazısı bir yazıt görmüştü ama o da hiçbir kabartma gördüğünden bahsetmemişti; ben kendim, önceki bu üç seyyahtan ve araştırmacıdan daha fazla imkanlara sahip olmama rağmen Derbend'de ne böyle bir yazının olduğunu ne de harhangi bir yazının sökülüp alındığına dair bir işaret gördüm; üstüne üstlük hiç kimseden de böyle birşeyin var olduğunu işitmedim.[106] Bu konudaki araştırmalarıma yeniden başladım ve bazı eski arkadaşlarımı da Maunsell'in işaret ettiği yerde sistematik bir araştırma yapmakla görevlendirdim. Bu konudaki ısrarım Ranyalı Heme Ağa, Mamand Ağa Ako ve Xidranlı İsmail Ağa'dan aldığım, antikanın bulunduğunu bildiren bir mesajla meyvelerini vermiş oldu. Aynı yılın, 1931, sonbaharında Derbend'i ziyaret etme fırsatım

106 Merge'de bir yazıtın bulunduğuna dair hikayeler işitmiştim ancak yedi yıl sonra bahsedilen yerde bir inceleme yaptığımda havanın ve iklimin etkisiyle oldukça değişime uğramış iri bir kaya kütlesinin üzerinde yer alan bir dizi fosil izinden başka birşey bulamadım. Bir defasından bana, Garfên'in tepelerden çıktığı Zung'daki Xidr-Mamsênan köyünün arkasında yer alan Qara Tilan'da bir oyuk olduğundan bahsetmişlerdi; ancak bu hikayenin doğruluğunu araştıracak zaman bulamadım.

ele geçirdim. Çok şiddetli bir bel ağrısı çekmeme rağmen onların yardımı ve rehberliği sayesinde aynen Maunsell'in tarif ettiği şekilde olan yere tırmandım. Kayanın yüzünde yüzeyin düzleştirilmesiyle oluşturulmuş yaklaşık 90 cm uzunluğunda ve 75 cm yüksekliğinde bir levha vardı; levhanın sol tarafında muhtemelen bir zamanlar bir insan figürü kabartması olan hafif bir şişkinlik (şekil için en fazla bu söylenebilirdi) vardı ancak çiviyazısma dair herhangi bir işareti yoktu. Levhanın tam cepheden fotoğrafını çekmeye imkan yoktu, ancak Mamend Ağa'nın çektiği resim sol ucundan başının sağ tarafına olan kısmını gösteriyordu. Aşağıda kalan yola geri dönüp yukarı baktığımda, artık nereye bakacağımı biliyordum, levhanın uç kısmını ve şişkinliği çok açık bir şekilde görebiliyordum.

Ancak, 1922'ye geri dönecek olursak o güne kadar yaptığım en ilginç gezinin Süleymaniye'ye ve oradan da tekrar Mewat'a geri dönerken yaptığım gezi olduğunu söyleyebilirim. Qeladıza'nın doğusundaki yerler için engebeli tabirini kullanabilirim ve meşe ağaçları yeni yeni çıkmaya başlamıştı. En kısa ve kolay yol Kalu vadisinden, güneye bakan sarp uçurumları olan Baindirwé isimli yüksek bir dağ sırtıyla ayrılmış bir bölge olan İran Alan'dan geçiyordu. O sıralarda İran Alanı'nm tamamında çoğunluğunu Babekr Ağa ailesi üyelerinin oluşturduğu Mirawdeliler oturuyordu. Babekr Ağa'nın kardeşi Abbas-i Selim Ağa beni karşılamak üzere bir grup süvariyle birlikte göründü; geceyi Germawan'da onun misafiri olarak geçirdim. Köy, sınır civarında seyahat ederken sık sık rastladığım köylerin iyi bir örneğiydi: Tıpkı bu köyde olduğu gibi sınırın yalnızca kağıt üzerinde var olduğu ve aynı aşiret üyelerinin izin almadan ve herhangi bir engelle karşılaşmadan sınırın bir tarafından diğerine geçip geri geldiği yerlerde bile İran tarafındaki köylerin Türk tarafında yer alan köylere göre daha yüksek bir medeniyetle ilişkili olduğunu düşünürdünüz; evlerin yapımında daha iyi bir taş işçiliği kullanılmıştı, bahçe düzenlemesi bu işi çok daha iyi bilen kimselerin elinden çıkmıştı, velhasıl köyler çok daha zarif bir şekilde düzenlenmişti.

Ertesi sabah Abbas'ın, su seviyesinden bayağı yukarılara ka-

dar yükselen taş sütunlar üzerine inşa ettiği bir köprüyü kullanarak Zap nehrinden Qelaçıwalan su kavşağının üç buçuk kilometre yukarısında bulunan, Irak sınırları içindeki Taiyit'e geçtik. Yakınlarda, yol arkadaşlarımın bana hakkında herkesçe bilinen prenses hikayesini anlattığı daha eski bir köprünün sütunları duruyordu. Köprüyü geçince ormanlarla kaplı muhteşem bir dağ kenti olan Mewat'a ulaşmıştık; kentin heybet ve görkemi benden önceki İngiliz seyyahlar üzerinde de benzer bir etki yaratmıştı. Nahiyeye ismini veren köyün içinden geçtikten sonra yol, aşağıda bulunan geniş Qaşan düzlüklerine iniyordu. Kuzeye doğru uzanan Qelaçıwalan nehri, köyün kurulduğu yerde aniden ve hiç beklenmedik bir şekilde normal seyrinden saparak batısındaki dağ yamacının içlerine süzülüyor; sonra yamaçları birbirine dik olan, dar ve derin bir vadiyi yararak kıvrımları boyunca uzandığı tarlaların eğimi yönünde tekrar kuzeye doğru akmaya başlıyordu. Qaşan'da onarılmış bir köprüyle, sayıları iki ya da üç olan başka köprülerin yıkıntıları dikkatimi çekmişti; köprülerden birinin Bağdat'a yönelik başarısız bir kuşatmanın ardından Kerkük'ten geriye doğru çekilen Nadir Şah'ın ordularının geçişi sırasında çöktüğü söylenir. Nehrin sol şeridine geçtikten hemen sonra ağaçlarla bezenmiş bir yola çıktık. Yolun her iki yanı boyunca dizilmiş olan devasa meşe ağaçlarının dalları gökyüzüne doğru birleşiyordu, İngiltere de olsak karşımıza eski zamanlara ait bir İngiliz malikanesi çıkması kaçınılmazdı. Yol Siwail su kavşağının altı buçuk kilometre kadar yukarısında Kunamasi, Balık-deliği, olarak adlandırılan enfes bir yerde tekrar nehre ulaşıyordu; güzel su birikintileri ve ferah düzlükleri ile Kunamasi, geride bıraktığımız vahşi araziyi düşününce özellikle dinlendirici bir yer olarak görünüyordu. Süleymaniye'ye otuz iki kilometre kala geçmemiz gereken son geçide, Qeyewan Geçidine, geldiğimizde yol iyice yavan ve sıkıcı bir hal almıştı.

Dönüş yolculuğu için de ilk 40 kilometrelik aynı yolu izledikten sonra Qaşan köprüsünü kullanarak Qelaçıwalan'ı geçmek yerine, kuzey-batıya yönelerek Şinkilerin[107] köyü Qa-

107 Bu Şinkilerin Bazyan Şinkileriyle hiçbir ilgisi olmadığı söylenmektedir.

miş'a ulaştım ve köyün ağası, Beyzade ailesindeki en kıdemli Mirawdeli olan Emin Bey tarafından ağırlandım. Ertesi sabah biz önde, atlar ve katırlar arkada, oldukça sarp bir patikayı takip ederek yaklaşık 2400 metre yükseklikte bulunan Gurgur'un zirvesine ulaştık. Zirvede içi, bir çamur denizi kaynatılmış da fantastik şekiller oluşturacak biçimde katılaşmış gibi duran bir çeşit krater olduğunu hatırlıyorum. Gurgur'dan, Beyzadelere ait olan Kani Tu köylerine (insan olarak geceyi geçirmekten büyük zevk aldığımız ve hayvanlarımızın da çok rahat ettiği hoş bir yerdi) inen diğer taraftaki yol, çıkarken kullandığımız yoldan çok daha sarptı aslında gerçeği söylemek gerekirse belki de beni o güne kadar en fazla zorlayan yol oydu.

Çok acele bir şekilde Nawdeşt'e de bir ziyaret düzenledim. Yol, Girtak ve Şehidan (köy, pek alışılmadık bir biçimde, Nawdeşt grubunun herhangi bir koluna değil de Ranya'daki Binzéri Akolarma aitti) köylerine akan Garfén'i takip ediyor ve sonra dar bir geçitten yolunu bularak tepelerin içine doğru kıvrılıyordu. Nawdeşt'te iken gözüme oldukça büyük bir mezarlık ilişti; mezar taşlarının birinin üzerine üç halka ve bir haç oyulmuştu. Patika birçok defalar bir taraftan yukarı doğru çıkıp sonra nehre doğru aşağı iniyor ve sonra tekrar diğer taraftan tırmanışa geçiyordu. Sonunda ise Nawdeşt ve Şaroş vadilerinin kesiştiği yerde önce kayalardan oluşmuş bir merdiven şeklinde sonra da oldukça dik bir yol izleyerek Zinu-i Kurtak isimli bir geçidin tepesine ulaşıyordu.

Kurtak'a çıktığımızda aşağıdaki Komtan (Mendamara) ve Bayewan (Xayla) köylerini ve dağlık arazinin insanı mest eden o pastoral güzelliğini seyrettik. Burada iki kabile reisi tarafından dostça ağırlandık ve Xaylalı Muhammed Ağa'yı köyü olan Bolé'de ziyaret ettikten sonra (burada, yüksek bir tepeden, Şaroş vadisinin üst kısımlarını ve ötedeki sınırı gözlemleme fırsatım oldu) geceyi geçirmek üzere köylerden birine geri döndük. Köylerdeki insanlar oldukça ilkeldi ve nahiyenin tümünden bırakın yazmayı, okuma bilen yarım düzine adam çıkacağından şüpheliydim. Selefim, yöneticileri Gafur Han'ı Léw-

ja'daki kalesinde kuşattığı Bawobilerle oldukça büyük sorunlar yaşamıştı ve ben de nahiyeye, tombul, arkadaş canlısı hoş bir insan olan ve kendisine ihtiyaç duyduğumuz kritik anlarda güvenimizi boşa çıkarmayacak bir yapıya sahip olan, eski dostum Behlul Ağa'nın şahsında 'kurşun geçirmez' bir müdür atamanın uygun olacağını düşünmüştüm. Fakat ne o ne de oğlu okuma yazma bilmediklerinden Merge'nin müdürünün kardeşi Reşid Sıdqi'yi ona yardımcı olarak atadım ve bu atamayla Kürdistan'ın vahşi kısımlarındaki uzun ve faydalı kariyerime başlangıç yapmış oldum.

Her zaman olduğu gibi yine antik eserleri araştırmakla meşguldüm. Adamlarım bana, biri Bolé'nin arka kısmında diğeri de Şaroş'ta Pishtashan yakınlarında olmak üzere Mazon ve Salot isimli iki Hıristiyan manastırı harabesinin varlığından söz ettiler ancak bunları inceleyecek vaktim olmadı. Bir defasında da Mendamara kentinde gömülü hazinenin yerini gösteren, büyük bir kuş şeklinde olan bir kayaya dair hikayeler duydum ve inceleme yapmak üzere yolumu o yöne doğru çevirdim. Komtan'dan dar bir patikayı kullanarak doğrudan, Nawdeşt vadisinin güneybatı duvarını oluşturan Zérnako'ya tırmandık. Berrak ve muazzam bir hava vardı ve geçidin 1500 metre yüksekliğindeki zirvesinden geriye bakıp da karşı tarafta Qendil'in doruklarındaki ormanlarla kaplı vadilerin ve dağ yollarının büyüleyici manzarasını izleyince bütün yorgunluğumu unuttum.[108] Daha sonra uzun ve kasvetli bir yolu olan Dugoman

108 Her yerde olduğu gibi burada da sınır bölgesinin doğru terminolojisini ortaya çıkarmak kolay değil. Aşağıdakiler, benim daha sonraki (Kogiz zirvesine tırmandığım zaman yaptığım) bir araştırmanın sonuçlandır; ve Temmuz 1942 tarihli tarihli 1: 100 000 ölçekli Savaş Bürosu haritasında kullanılan, CXVII ve CXVIII No'lu sınır tabelalannın arasındaki bölüm için geçerlidir: Zirve 9337 (burada güneyden gelen sınır batıya döner), Kotral; zirve 10 151, Gılala (doğru); Mamarut (gösterildiği gibidir); zirve 10 465, Seri Sawa; merhum Şeyh Şaro'dan 2 kuzeydeki zirve; zirve 11 324, Kogiz; zirve 11 807, Hacı İbrahim değil Kuç Baş; sondakinin 4 kilometre kuzeydoğusunda sınır zirvesi, Qendil-i Giçke (Küçük Qendil). Qendil ismi genellikle, Sari Sawa ile Qendil-i Giçle arasındaki yer için, özel olarak da zirvelerin en yükseği değil ama en simetriği ve en önemlilerinden olan Kogiz için kullanılır. İran'daki Kuç Baş'ın kuzeydoğusundaki 10 304 rakımlı zirve genelde Sar-i Gabelhek, Piebald-Ox Tepesi, olarak adlandırılır, ama zirve 10 304'ten zirve 9 240'a kadar olan dağ sırası aşağıdaki vadideki bir me-

yarığını takip edek tekrar aşağı indim. Doğu yönüne bakan sarp kayalıklarda birçok mağara vardı ve yukarı kısımlarda yer alan mağaralardan birinin üzerinde kayalık, kanatlarını yana doğru açmış ve başını öne eğmiş bir kartal şeklini almıştı. Kanaatime göre figür doğal bir şekilde oluşmuştu ancak hatları o kadar keskin ve belirgindi ki adeta üzerinize saldıracağını zannediyordunuz; baş kısmı diğer mağaraların biraz altında yer alan ve hazinelerin gömülü olduğuna inanılan küçük bir mağarayı gösteriyordu. Büyük dikdörtgen şeklinde bir taş parçası mağaranın ağzına yerleştirilmişti. Taşın üzerinden tırmanarak mağaranın içine girdim; içerisi oldukça küçüktü; mağara duvarının bir kısmının doğal kayaç mı yoksa günümüz İranlı taş ustalarının hâlâ büyük bir ustalıkla yaptıkları çakıl ve harçla mı, *sang-bandi*, yapılmış olduklarından pek emin olamadım. Mekana yeniden ancak bu defa patlayıcılar ve kazı aletleri ile birlikte geri gelme yönündeki planlarım bir sonraki bölümde anlatacağım olaylar nedeniyle gerçekleşme olanağı bulamadı.

XVII. RANICOL

Ranicol olayı, o yıllarda yaşanılanları düşündüğümüzde elbetteki önemsiz bir olay olarak telakki edilebilir ve zaten insanların çoğu da olayı çoktan unutmuştur; ancak son derece müşkül durumlarda çalışan bir siyasi subayın yaşamındaki bir olay olarak, türü olmasa bile şiddeti ve yoğunluğu açısından ilgilenmeye değer bir olaydır. Sanırım olayları en iyi, Yüksek Komiserliğin 1922-23 yılları arasında Irak yönetimiyle ilgili olarak Sömürge Bürosu'na sunduğu raporun ilgili kısımlarını aynen alıp detayları da kendimden katarak anlatabilirim. Eğer olanları anlatırken zaman zaman Genel Karargah'a karşı biraz fazla acımasız davrandığım görünümünü veriyorsam bunun nedeni, olayların üzerinden bu kadar yıl geçmişken, birilerini

zardan sonra Hacı İbrahim olarak da adlandırılır. [Zirve yükseklikleri 'fit' olarak verilmiştir ancak özel isim mahiyetinde olduğu için 'metre' cinsinden yazılmadılar [-ç.n.]

suçlarken birilerini de temize çıkarma isteğim değildir; aksine, o kısa zaman dilimi içinde vuku bulan olayların gerçekçi bir resmini verebilmek için olayların bizzat içinde yer almış bir insan olarak hikayeyi mümkün olduğunca o zaman tutmuş olduğum notlara dayandırarak anlattım. Aşağıda yazılanlar olaya ilişkin olarak tutulan resmi kayıtlardan alınmıştır:

> 1921'den itibaren küçük gruplar halindeki Türk askeri öncü birlikleri Irak'ın kuzeyindeki aşiretler arasında yönetim aleyhinde yaptıkları propagandalar eşliğinde savaş hazırlıklarını devam ettirirken, emirleri altındaki küçük askeri birlikler eşliğinde de ülkenin doğusunda düşmanca faaliyetlere girişip benzer bir şekilde aşiretleri isyana teşvik ediyorlardı... Geleceğin, ülkedeki her muhalif isyancı unsur için iyi şeyler getireceği hususunda onları şüpheye düşürmek ve Osmanlı rejiminin geri dönüşünün görüşlerini özgürce ifade etmelerini engelleyecek büyük bir talihsizlik olacağını düşünenleri de bundan caydırmak, propagandalarının asli unsurlarını oluşturuyordu.
>
> 17 Mart 1922'de Ankara hükümeti Remzi Bey adında bir adamını Rewandız kaymakamı olarak atayarak ilçeye gönderdi. Mayısın sonuna doğru Rewandız'a ulaşan Remzi Bey gelir gelmez aşiretler arasında yoğun bir kampanya faaliyetine girişti ve onlara çok büyük bir Türk kuvvetinin gelmek üzrere olduğunu söyledi ve bu kuvvetin yardımıyla Süleymaniye, Kerkük ve Erbil'in İngilizlerin elinden çekip alınacağına dair güvenceler verdi. Remzi Bey'i, Haziran ayı ortalarında bölgeye gönderilen ve Öz Demir ismiyle tanınan Albay Ali Şefik takip etti. Kendisi öncü bir askeri güç olarak sınırdaki ajitasyon faaliyetlerinin başını çekecek ve görevini Musul vilayetinin tamamını ele geçirmek olarak açıklayacaktı.
>
> Mayıs ayının sonuna doğru Türk hükümetinin kışkırtma faaliyetleri meyvelerini vermeye başladı. Cabbari Kürtlerinin yöneticisi, Çemçemal yakınlarında müdüre saldırdı ve onu yaraladı ve kendi adamlarına da haber göndererek bir an önce bulunduğu yere gelmelerini söyledi. Onun yönetime bu şekilde meydan okuyuşu, Hemawend'deki

1919 isyanında Şeyh Mahmud'a katılmış olan Kerim-i Fettah Bey'in öncülük ettiği, arası zaten yönetimle iyi olmayan unsurlar için bir ateşleyici işlevi gördü. Kerim-i Fettah, APO'ya gönderdiği mektuplarda önce tehditvari bir üslup kullandı ardından da yaptıklarına pişman olduğu görünümünü vererek hükümetle anlaşmak istediğini belirtti ve Yüzbaşı Bond ve Toplama birliklere komuta eden Yüzbaşı Makant'a haber göndererek müzakerelerde bulunmak üzere Bazyan Geçidi yakınlarında toplanmayı teklif etti; 18 Haziran buluşma tarihi olarak saptandı. Dost aşiret reisleri tarafından bunun bir tuzak olduğu konusunda uyarılan bu iki subay, öyle bile olsa barışçıl bir çözüme yönelik her teklifi değerlendirmek zorunda olduklarını belirterek daveti kabul ettiler. Buluşma yerine yaklaştıklarında Kerim Bey'in yaptığı sıcak karşılama ile subayların bütün şüpheleri dağıldı ancak beraberce buluşma yerine doğru atlarını sürerlerken Kerim Bey'in adamları tarafından arkalarından vuruldular. Hemen ardından bu Hewramanlı reis de Cabbarilerin başlattığı bu ayaklanmaya katıldılar.

Toplama birlikler bir aydan fazla bir süre Hava Kuvvetlerinin de desteğinde dağlık tepelerde onları kovaladılar... Temmuz ayının sonlarında Kerim Bey'in ülkenin kuzeyine doğru giderek Türklerden sığınma talebinde bulunduğu haberleri geldi. Toplama birlikler Zap'ı geçerek Pişder mıntıkası olan Ranya'ya kadar takipte bulundular. Buraya geldiklerinde Babekr Ağa'nın, aşiretinin düşman kesimleri tarafından zor bir durumda bırakılmış olduğunu gördüler; İran sınırının karşı tarafına kadar geri çekilmiş olan bu kesim, Türkler tarafından Babekr Ağa'ya saldırmak için zorlanıyordu. Toplama birliklerin varlığı Babekr Ağa'nm durumu dengelemesini sağladı....

Kavurucu yaz sıcağında aralıksız devam eden kovalamacadan ve takipten harap ve bitap düşen Toplama birliklerden oluşan kolun dinlenmesi ve kendini toparlaması için bir mola vermek gerekiyordu. Buna uygun olarak kol 9 Ağustos tarihinde Süleymaniye kentine geri döndü. Sadece kolun bu geri çekilme olayı değil ancak bununla birlikte meydana gelen diğer birkaç olay durumun kötüleşmesine yol açtı. Kerim-i Fettah Bey'in ortaya çıkışı Kema-

listlerin, aşiretlerle işbirliği yapılabileceği yönündeki umutlarını arttırdı. Türkler küçük gruplar halinde güneye, Pişderlerin düşman kesimleriyle buluşacakları Ranya sınırına doğru ilerlediler ve burada onlara katıldılar. 21 Ağustosta Hindistan birliklerinin Ranya'ya ulaşmasına ve bu birliklerin Toplama birliklerle takviye edilmesine rağmen savunma durumunda olan adamlarımız, sayıları gittikçe artan ve Türklerin takviyeye geldiği yönündeki fantastik haberlerle iyice coşan aşiretlerin ilerleyişini durduracak kadar güçlü değildi. Ve sonuç olarak İngiliz kolu 1 Eylülde Ranya'dan çekildi.

Rewandız'dan bana gelen istihbarat bilgileri oldukça iyi hazırlanmıştı ve bu sayede, her seferinde de olayın hemen akabinde, ilk önce Remzi'nin ardından da dağ topu eşliğinde bir grup subayın, beraberlerinde aşiret üyelerine dağıtılmak üzere getirdikleri bol miktarda cephaneyle birlikte Rewandız'a geldiklerini rapor edebilmiştim. Ayrıca Cizre Cephesinden sorumlu Türk komutanı tarafından ilçedeki önemli zatlara gönderilmiş olan ve Musul vilayetinin Irak'a bırakılmayacağını vurgulayan ve onları cihada katılmaya davet eden çok sayıda mektubu ele geçirmiştim. Bu yazışmalardan birinin son paragrafını zamanında muhafaza etmiştim:

> Bütün din kardeşlerimizin Osmanlı hükümetinin yaratmış olduğu bu birlikteliği korumak için mücadele etmesi gerekmektedir... ki gerçek müminler yeniden rahat bir nefes alabilsinler. Cephane ve diğer mühimmatlar konusundaki eksiklikleriniz tarafımızdan gözönünde bulundurulmuş olup hepsi en kısa zamanda temin edilecektir. Allah zaferi din yolunda savaşan ve sizler gibi kanını O'nun yolunda dökenlere bahşetsin. Ve Allah'ın laneti dinlerini İngilizlere, Faysal'a ve onun adamlarına satanların üzerine olsun, ki artık onlar da kafirlerdendirler. Amin.

Bunların yanısıra Rewandız ile o sıralarda sınırın İran tarafındaki yazlık kamplarında bulunan Pişderler arasında sürekli özel elçiler gidip gelmekteydi.

Eğer bu kadarla kalmış olsaydı bu tür dolaplara karşı mücade etmek pek zor olmazdı ancak Bond ve Makand'ın 18 Haziranda öldürülmesi yönetimin otoritesine ve prestijine ağır bir darbe indirmiş ve zaten karışık olan duruma yeni bir olumsuz faktör eklemişti. Ayın 20'sinde şu telgrafı gönderdim:

> Çemçemal'deki belirsizlik ve Rewandız'daki pek hayra alamet olmayan hareketlilik gözönünde bulundurulduğunda Pişderlerin düşman kesiminin faaliyetleri daha bir önem kazanmaktadır ve kısa zaman önce meydana gelen olaylar da ilçedeki dengeleri alt üst edebilir. (Telgrafın bundan sonraki kısmında alınmasını önerdiğim bazı önlemlerin bir listesi yer alıyor ve ayrıca daha fazla örtülü ödenek talebinde bulunuyorum.)

Öz Demir'in 'Ulusal Başkaldırı Kumandanı' sıfatıyla ayın 23'ünde bölgeye gelmesi yönetimi hedef alan düşmanca faaliyetlerin sadece Ranya'da değil fakat aynı zamanda Koy'da ve Erbil'deki Xoşnaw'da artacağı anlamına geliyordu. 2 Temmuzda Goldsmith'e ve Yüksek Komiser'e durumu özetleyen bir memorandum gönderdim:

> Yaklaşık on beş gün önce, yönetime gücenmiş olan Pişder ağaları, Türklerle görüşmek üzere Rewandız'a dört kişilik bir heyet gönderdiler ve İngiliz-karşıtı faaliyetlerinde kendilerine yardımcı olmaları için onları sıkıştırdılar. 28 Temmuzda bu heyette bulunanlardan üçü (her birine hediye olarak 500'er adet hafif silah mermisi verilmişti) resmi bir kağıda yazılmış 'Filistin ve Suriye İslam Milleti Kumandanlığı' başlıklı ve 'Irak ve Kürdistan İslam Milleti Kumandanlığı' imzalı bir mektupla döndüler. Mektupta Mustafa Kemal ve Cevdet'in, Pişder ağalarının değerli hizmetlerinden haberdar oldukları ancak doğu ve batı cephelerinde yoğun bir şekilde savaşmakla meşgul olduklarından kendilerine yardım etme fırsatı bulamadıkları ama artık elleri serbest hale geldiğinden 'Kürdistan Delegesi' Ahmed Taqi'yi yaklaşık elli adamla (İran'da CXVI no'lu tabela yakınlarında) Wazna'ya göndereceklerini yazmaktaydı. Babekr

> Ağa, eğer Ahmed Taqi gelecek olursa yönetime gücenmiş olan ağaların kendilerini ispatlamak için 'bir şeyler yapmak' zorunda olacaklarını ve bu 'bir şeyler'in de Derbend'e bir saldırı düzenlemek olacağını beyan etti. Sözü edilen elli asker elbetteki sadece hayaldi ancak şurası bir gerçekti ki Türkler şimdi, bize karşı harekete geçmek için çok az bir teşviğe ihtiyaçları olan Pişderlerin düşman birimleriyle daha yakın bir ilişki içindeydi. Eğer Pişderler böyle bir işe girişirlerse bu, şu anda sessiz kalmayı tercih eden diğer hoşnutsuz unsurlar için bir ateşleyci olacaktı. Bu nedenle bu Pişderler cezalandırılmadığı müddetçe ilçedeki belirsizlik devam edecektir. Şu sıralarda sınırın tam karşısındaki tepelerde bulunuyorlar ve eğer bizi daha önce saldırmaya mecbur etmezlerse sonbaharın, onlara karşı düzenlenecek operasyon için en uygun vakit olduğunu düşünüyorum. Ancak kötülük yapmak için kullanacakları güçleri, bütün başıboş unsurların patlamak için en uygun anı beklediği hasattan sonra doruğa ulaşıyordu. Bu nedenle Şawur, Nawdeşt ve Pişder'deki durum ilçede bir an evvel asker bulundurulmasını elzem kılmaktadır.

Bu arada Öz Demir'in faaliyetlerine ilişkin bilgiler elime geçtikçe endişelerim artıyordu; memorandum'u gönderdikten sonraki birkaç gün boyunca Rewandız'a bir hava harekatı düzenlenmesi, Pişder kampları üzerinde gösteri uçuşu yapılması ve bir an evvel Derbend'e kara birlikleri gönderilmesi için istekte bulundum; üzerine basa basa 'mevcut edilgen politikamızı bırakmamızın tam zamanı' olduğunu belirttim. Kendisi de fırtınanın yaklaşmakta olduğunu hisseden Erbil'deki meslektaşım Yüzbaşı W.A. Lyon yaptığı benzer uyarılar ve tavsiyelerle bana katılıyordu.[109] Yüksek Komiser durumun hassasiyetinden, tehlikenin büyüklüğünden tamamıyla haberdardı ve bu konuda hem Süleymaniye'deki Goldsmith tarafından hem de Rezidans'taki Bourdillon tarafından desteklenmekteydim. Fakat kara birliklerinin gönderilmesi ve hava harekatı sözko-

109 Mesajlarım teknik olarak Süleymaniye'deki PO'ya hitaben yazılmış olsa da doğrudan Yüksek Komiser'e iletiliyorlardı ve o da genellikle bu mesajlar ona gönderilmiş gibi muamele yapıyordu.

nusu olduğu durumlarda son söz, bu konuda birşey yaptırmanın neredeyse imkansız olduğu Genel Karargah'ın ellerindeydi. Başkomutanlık sonunda Rewandız'ı bombalamayı kabul etti ancak kara birlikleri göndermeme konusundaki ısrarında diretti ve hatta Rewandız'dan daha öteye uçakların gözdağı vermek amacıyla bile gönderilmesine izin vermedi. Hava saldıları o zamanın koşullarına göre büyük sayılabilecek bir kuvvetle, iki filo* uçakla, 10-11 Temmuz günlerinde gerçekleştirildi. Hava harekatının dağlık bir arazide ancak çok sınırlı bir etkisi olabileceğini düşünemediğimden (çünkü o sıralarda bombalama vizörü gibi şeyler yoktu ya da vardıysa bile en azından Irak'taki uçaklarda kullanılmıyordu) büyük ümitler bağladığım bu harekata ilişkin ilk raporlar gelmeye başladığında beni oldukça müteessir eden büyük bir hayal kırıklığına uğradım: Bombaların çoğu dağın yamacındaki boş alanlara düşmüştü; hiç yangın çıkmamıştı; dört evin balçıktan yapılmış duvarları hasar görmüştü; ve sadece bir Türk askeri yaralanmıştı.

İmkanım dahilinde olduğu müddetçe bulunduğum yerden Türklerin ve düşman aşiretlerin ilerlemesini geciktireceğini düşündüğüm bu tür önleyici tedbirler alınmasını sağlamaya devam ederken, Bağdat'ı da o anki kararsızlığından vazgeçip durumu daha ciddi değerlendirmeye davet ediyordum; aşağıda yer alan yazışmalarım bu konuda bir fikir verecektir:

> *Telgraf: 16 Temmuz.* Uçak göndermeyişinizi teessüfle karşıladım. Eğer mutlaka gerekli olduklarına inanmasaydım onları göndermenizi talep etmezdim. Aşiretlerden leşker topluyorum ancak güçlü bir hükümet desteği gönderilmediği sürece, patlak verebilecek bir isyanı önleyebileceğim konusunda garanti veremem. Eğer uçaklar Sawan-Germawan hattı üzerinde (yani sınır hemen diğer tarafında bulunan Pişderlerin yazlık kampı üzerinde) uçmayacaksa bile ovanın üzerinde bir görünmeleri dahi hükümetin yardım için hazır olduğu mesajını vermeye yetecektir. Ayrıca aşi-

* 10 ila 18 arasında uçaktan oluşan orta büyüklükte hava birliği [-ç.n.]

retlerin, uçakları Türk uçakları sanıp ateş etmeleri gibi bir durum da sözkonusu değildir.

Telgraf: 17 Temmuz. Tüm saygımla, Ranya'da yaşananları tali bir sorun olarak görmenin akıllıca birşey olmayacağını söylemek istiyorum... Öz Demir aşiretleri 'ulasal bir ayaklanma' için örgütlemek gibi özel bir görevle gelmiştir. Onun ne kadar başarılı olacağı tamamıyla bizim alacağımız karşı önlemlere bağlıdır. Bizim en zayıf noktamız Pişderdir; şu anda aklı selim bir şekilde düşünebiliyorlar ve halihazırda bunun değişmesi için bir neden de görünmüyor. Benim bütün endişem bu en zayıf noktamızın elimizden çıkması ve bunun beraberinde gelecek olan tufandır. Eğer bir defa böyle bir kargaşa ve ayaklanma baş gösterirse sonunun nerelere varacağını kimse tahmin edemez. Yüksek makamların Öz Demir'in başarılı olmasını engellemek için gerekli bütün önlemleri almak niyetinde olup olmadıklarını öğrenmek beni mutlu edecektir. Eğer böyle bir niyetleri varsa bunu sağlamanın en iyi yolu, aşiretler gemilerini yakıp kendilerini Türklerin yazgısına teslim etmeden önce hükümetin onların bu yöndeki cesaretlerini kıracak şekilde bir güç gösterisinde bulunmasıdır.

Aynı gün, telgrafta yazdıklarımı daha da genişleterek bir mektupla gönderdim:

Memorandum: 19 Temmuz. Siyasi durum hâlâ çok karanlık ve olayların nereye doğru evrileceğini kestirmek imkansız... Ancak hiçbir durumda, başımıza bu dertleri açan Pişderlerin düşman kesimlerinin bu davranışları nedeniyle cezasız bırakılması kabul edilemez. Ben onları cezalandırmak üzere bir askeri kolun bir an evvel üzerlerine gönderilmesini öneriyorum. Koldaki asker sayısı Halepçe sınırı boyunca hareket düzenleyen koldakinden az olmamalıdır. Eğer bizi daha erken harekete geçmek zorunda bırakmazlarsa Eylül harekat için en uygun zamandır ama dediğim gibi daha erken harekete geçmek zorunda kalabiliriz.

Yaptığım öneriyi daha da ayrıntılandırmam istendiğinde onlara şu mesajı gönderdim:

> *Telgraf: 19 Temmuz*... En az 600, tabi mümkünse daha fazla sayıda tüfek ve makineli tüfek tedarik edilmelidir. Dağlık köylerdeki direnişi önlemek için top bulundurulması şarttır. Buna rağmen eğer hâlâ direnecek olurlarsa onları gerektiği şekilde cezalandırabiliriz; eğer sınırın diğer tarafına kaçarlarsa biz de boşalttıkları köylere girer, ağaların taşınabilir mallarına el koyarız. Babekr Ağa'nın taraftarları bizimle işbirliği yapacaktır. Büyük çaplı bir cezalandırma harekatının diğer aşiretler üzerinde de büyük bir etkisi olacaktır. Ancak diğer aşiretlerin katılımından önce harekete geçersek harekatımız göreli olarak daha kolay geçer ve başarıya ulaşır... Yavaş yavaş yasadışı olaylar da meydana gelmeye başladı; örneğin bir grup adam müdürü öldürmek istediklerini belirterek Merge'ye girdi; suçluları takip edip yakalamaya çalışıyorum.

Uyarılarıma ve yakınmalarıma cevaben sadece bir müfreze Toplama birlik Derbend'e gönderildi ve Rewandız bir veya iki defa daha bombalandı ancak pek bir sonuç alınamadı; fakat tüm çabalarıma rağmen Genel Karargahı, İran sınırının 12 kilometre içerisinde bulunan ve bir Türk heyetinin sınırın her iki tarafından da gelmiş olan aşiret liderleriyle toplantı yaptığı Sawan'ı bombalamaya ikna edemedim.

Bond ve Makant'ın katillerine karşı bir hareket düzenlemekte olan Süleymaniye Toplama birliklerinin kumandanı olan Albay E.C.T. Minet, 23 Temmuzda Kerim-i Fettah Bey'in Dokan yakınlarında Zap nehrini geçtiğine, Rewandız'a doğru ilerlemekte olduğuna dair bir rapor aldı (ancak sonradan açığa çıktığı gibi rapor Kerim-i Fettah Bey'in gelişini on gün kadar erken hesaplamıştır). Albay Minet, kuvvetlerinin büyük bir kısmını yanına alarak büyük bir hızla onların peşine düşmüş ve ayın 27'sinde Derbend'e ulaşmıştı. Bu gelişme ortama iki yeni faktör daha eklemişti. Eğer rapor doğrulanırsa Kürdistan'da, yüzün üzerinde iyi savaşçının herşeyi göze almış ünlü

bir liderin komutasında bir araya gelmesi Öz Demir'in gücüne güç katacaktı ve ona erken bir aşiret ayaklanması başlatma şansını verecekti. Diğer taraftan Minet kolu, benim öteden beri yakınıp durduğum güç gösterisinin zamanı gelince elzem olan cezalandırma harekatlarını da üstlenebilirdi. Ayrıca tam bu sıralarda, Halepçe'den Ranya'ya nakledilmemin ardından kendisini de Ranya'ya göndermem istenilen Seyyid Taha'dan benimle 10 Ağustosta Babekr'in kampında buluşmak istediğini bildiren bir mesaj aldım.

Savaştan önceki sivil hayatında büyük bir ziraatçi olan Minet savaşma azmiyle yanıp tutuşan büyük bir savaşçı haline gelmişti. Ben ve o, Babekr Ağa'yla istişarede bulunduktan sonra aldığımız ortak tavsiye kararını ilgili aşiret reislerine gönderdik. Buna göre; kol, düşman aşiretlerin reislerinin gözlerini korkutmak amacıyla bir an evvel Qeladıza'ya hareket etmeli, durum diplomatik ilişkilerle ve sınırlı hava harekatıyla kontrol altında tutulmalıdır; yani öncelikle ben Seyid Taha ile görüşene, ardından Pişderler sonbaharda, çadırları ve hayvanları ile birlikte tepelerdeki kamplarından saldırıya daha açık olacakları düzlük alanlara dönene kadar bir kara harekatından kaçınılmalıdır. Ancak, önceki telgraflarımda değindiğim, elimizden geldiğince geciktirmemiz gereken, şartlar oluştuğunda bu tür kara harekatlarına girişmek zorunda kalabileceğimizi de belirttik.

Önerilerimizden sadece Qeladıza'ya doğru harekete geçme planımız onaylandı ve ayın 29'unda yola çıktık. Aynı gün güvenilir bir kaynaktan, hem Şawur'dan hem de Nawdeşt'ten geçerek Rewandız üzerinden düzenlenecek bir ani saldırı planının çoktan beridir yürürlüğe konulduğu ve yetmiş kadar askerin makineli tüfekleri ve bir karavan cephaneyle birlikte Sawan'daki Türk grubunu desteklemek üzere yolda oldukları haberini aldım. Sınırın üzerinde 2700 metrelik bir alanda uzanan ve içinde iki Türk subayının kamp yaptığı Sawan ve Kani Reş'i bombalamanın çok zevkli olacağını düşünerek aşağıdaki telgrafı çektim ancak bir sonuç alamadım:

> Bu noktada İran sınırının sadece kağıt üzerinde kaldığını belirtmek istiyorum çünkü Kani Reş bölgesi Pişderler tarafından da yazlık kamp olarak kullanılmaktadır ve burada ne bir İran vatandaşı ne de yerleşik bir İran köyü vardır; dahası 115 kilometre dahilinde İran otoritesinin izi bile yoktur ve bölge, hükümetimize yönelik düşmanca faaliyetlerin merkezi haline gelmiştir.

Qeladıza'ya doğru harekete geçişimizin ilk elden yarattığı etki tam beklediğimiz gibiydi ve buna ilişkin olarak aşağıdaki telgrafları gönderdim:

> *Telgraf: 4 Ağustos.* Minet kolunun varlığı bölgenin tamamında yatıştırıcı bir etki yarattı. Türklerin gerçekleşmek üzere olan Nawdeşt ve Şawur üzerinden baskın düzenleme planlarını beklemeye alması ve Sawan'a doğru yola çıkan ekibin Ranya'da kasıtlı olarak bekletilmesi hep aynı nedene bağlanabilir... Pişderlerin açıkça, niyetlerinin hükümeti devirmek olduğunu açıklaması hiç şüphe yok ki cezalandırılmalarını gerektirmektedir. Bana göre bunu yapmak için en uygun vakit sonbahardır. Bu nedenle Kol Komutanı, Babekr ve ben, Babekr Ağa'nın düşmanların ilerleyişine karşılık vermesi, onlara geçici bir anlaşma dayatması ve böylece ani bir hareketi önlemesi için birliklerin varlığını kullanması gerektiğine karar verdik.
> *6 Ağustos.* Dün Babekr Qeladıza'ya döndü ve düşman grubun, şartlarını kabul ettiklerini bildirdi. İki Türk subayını Kani Reş'ten göndermeyi kabul ettiler (sonradan bu iki subayın eski dostlarımız İrfan ve Hasan oldukları ortaya çıktı) ve Türklerin Rewandız'da yürüttükleri faaliyetlere katılmamayı taahhüt ettiler. Babekr onları, İngiliz ve Osmanlı imparatorluklarının arasında cereyan eden sorunların, Pişderler arasında her iki tarafı da yok edecek bir iç savaşla çözüme kavuşturulamayacağına ikna etti; onların da dediği gibi eğer Türklere sadık kalmakta kararlı iseler bu sadakatlerini Türkler Bağdat'ı aldıklarında da (eğer alacak olurlarsa) gösterebilirlerdi. Babekr eğer umulmadık bir gelişme olmazsa onların aile içinde varılan bu uzlaşma-

ya birkaç haftalığına uyacaklarına inanıyordu. Varılan bu anlaşma aba altından sopa göstermekle sağlanabilmişti. Hükümetin onları bu suçlarından ötürü affettiği izlenimini vermemek için görüşmelere müdahil olmaktan özellikle sakındım.

8 Ağustosta, Seyid Taha ile randevum için yola çıkmadan birkaç saat önce kendisinden bir not aldım. Notta İran hükümetine karşı giriştiği ayaklanmada bütün varlığı ile kendisini destekleyen, ancak şu anda kendisinden çok büyük kuvvetlerin tehdidi altında olan dostu Simko'dan çok acil bir çağrı mesajı aldığı için görüşmeyi ertelemek zorunda olduğu yazılıydı. Bu arada öldürücü bir sıcak hava tarafından esir alınmıştık ve sıtma salgını baş göstermişti; Minet'in adamlarının beşte dördü yatağa düşmüştü ayrıca aralarında bir İngiliz subayının da olduğu birkaç kişi hayatını kaybetmişti. Minet geride Derbend'de 100 tüfek ve 4 makineliden oluşan bir müfreze bırakarak adamlarının iyileşip tekrar sağlıklarına kavuşması için Süleymaniye'ye dönmesi gerektiğine karar verdi; iki gün içinde eskisinden daha güçlü bir şekilde döneceklerine inanıyordu. Böyle bir karar almak zorunda olduğunun farkındaydım ve yapabileceğim tek şey var olan göreli sükunetin bu iki günlük süre içerisinde de varlığını devam ettirmesi için dua etmekti. Fakat ne talihsizliktir ki, kendisinin gidişinden hemen sonra Kerim-i Fettah Bey, Hemawendli kanun kaçaklarıyla birlikte Rewandız'a ulaştı. Tarih 12 Ağustosu gösterdiğinde açık bir şekilde Minet'in gelişinden önce bulunduğumuz noktaya geri dönmüştük ve kapıda ciddi bir kriz beklemekteydi. Lyon da ben de, olayların oldukça hantal olan normal usüllere uyulamayacak kadar hızlı seyrettiğini düşünüyorduk ki bu usullere göre hava harekatı yönündeki bir talep siyasi subaydan Yüksek Komiser'e gidiyor, orası da bu talebi, Musul ve Kerkük'teki filolara talimat verecek makam olan Genel Karagah'a iletiyordu; bu yüzden filo komutanlarına doğrudan bizim tarafımızdan gösterilen hedeflere saldırı düzenleme yetkisi verilmeliydi; ayrıca bir takım radyo cihazı göndermelerini

de rica ettim. Aşağıdaki yazışmalar ayın 16'sında yapılmıştır:

16 Ağustos. APO'dan PO'ya ve HC'ye, Ağustos 16. Öz Demir'in onları, oluşturduğu kuvvete katılmaya davet eden mektubu, Nawdeşt'in bütün (aşiret) liderlerine dağıtılmış durumdadır. Bu sabah 40 Türk, 2 makineli tüfek ve aşiret üyesi 150 adam eşliğinde Léwja'ya gittiler. Mincol'un (Minet kolu) bir an evvel yola çıkarılmasını ve Kerkük'teki filoya ait uçakların doğrudan benden alacakları talimatlar doğrultusunda bombalama yapmalarına izin verilmesini talep ediyorum.
Aynı gün, daha sonra. Yandiza ve Léwja'da Türklerin olduğu doğrulanmıştır; birçok aşiret üyesi de onlara katılmıştır. Lütfen oraları derhal bombalayın. Eğer gerekiyorsa Kürt gözcü gönderebilirim ancak bu fırtınalı havada iniş yapmak oldukça zor olur.
PO'dan APO'ya. Bütün Toplama birlikler perişan bir halde oldukları için lütfen bizden kara birliği göndermemizi talep etmeyin, böyle bir yola ancak son çare olarak baş vurabiliriz ve o zaman bile ancak 4 makineli tüfek ve 200 tüfekli piyadeden bir birlik gönderebiliriz. Kanaatimize göre Türklerin Nawdeşt'te bombalanması onları dafa fazla ilerlemek konusunda düşünmeye sevkedecek ve büyük bir ihtimalle de bunu yapmaktan vazgeçeceklerdir.
APO'dan PO'ya. İki aylık bir hazırlık sürecinin ardından harekete geçen Türkler'n saldırılarının Nawdeşt'le sınırlı kalacağını düşünmek zannımca biraz aceleci bir yargıdır. Başka yerlerde de saldırılar beklenmelidir ve bulunabilecek her adam hiç gecikme olmadan bir an evvel bu taraflara gönderilmelidir. Babekr, Qeladıza'yı tutarken bizler de Ranya ve Derbend'i tutmalıyız. Komutan, müfrezesi zaten küçük olan mevcut garnizonun daha da bölünmesini akıllıca bulmamaktadır.

Telgraflaşmalarımız ayın 17'sinde de devam etti:

HC'den APO'ya. GHQ, radyo cihazı, Kerkük'le istişare içinde yapılacak doğrudan bir hava harekatı ve Toplama

birliklerin bir an evvel harekete geçirilmesi ile ilgili taleplerinizi olumlu karşılamamıştır.

APO'dan PO'ya ve HC'ye. Türklerin Nawdeşt'e saldırısının üzerinden tam kırk sekiz saat geçti fakat biz en ufak bir tepki bile göstermedik ve bu tutumumuzun bütün ilçenin gözünde bizi acınacak bir duruma düşürdüğünü bilmenizi isterim. ... Bildirildiğine göre Türkler aşiret üyelerinden oluşan yaklaşık 400 kişilik güçlü bir leşkerr eşliğinde Nawkéwan Geçidinden Şawur'a girmişler ve benim tamamıyla güvenilmez olan aşiret üyelerinden oluşan küçük bir leşkerle tuttuğum Ranya'ya doğru ilerliyorlamış. Ranya'ya ulaşmadan önce mutlaka bellerinin kırılması gerekmektedir. Toplama birliklerden oluşan bir müfreze sınırın her iki yanını da gözlemek üzere Derbend'de kalacaktır. Bu arada sizler de çok yoğun bir şekilde ve aralıksız olarak Nawdeşt ve Şawur'u bombalamalısınız tabi eğer gerçekten ilçeyi elinizde tutmak istiyorsanız. ... Büyük bir ihtimalle sabah olmadan telgraf hatları kesilecek ve bir daha benden haber almayacaksınız bu nedenle artık gerekli bütün önlemleri almayı sizlere bırakıyorum.

Akşam geç vakitte Genel Karargah'ın Ranicol adı verilen bir kuvvet oluşturulması emri verdiğini bildiren bir telgraf aldım; telgrafa göre Ranicol şunlardan oluşuyordu: 15. Sihlerden iki Piyade Bölüğü ve bir makinali-tüfek müfrezesi; Yarım Takım Ambala Paraşüt Bataryası; Toplama birliklerden oluşmuş iki Süvari Bölüğü; Süleymaniye Toplama birlikleri 4. Taburundan geri kalanlar ve aynı taburdan kalan 100 piyade tüfeği ve daha önceden Derbend'de konuşlanmış olan Asuri makinalı tüfek müfrezesi. Yeterince erzak almam tembih edilmişti özellikle de çok sayıda teke almam, çünkü eğer yanılmıyorsam Sihler et olarak bir tek bunu yiyorlardı.

Fakat önceden gerekli önlemler alınmamışsa en küçük düzenli bir kuvveti bile savaşa hazır hale getirmek epey zaman alırdı. Günler geçti ancak Ranicol'den bir haber çıkmadı. Sadık dostumuz ihtiyar Behlul Ağa Nawdeşt'te düşmanla yiğitçe bir mücadeleye girişmiş ancak RAF tarafından yanlışlıkla

bombalanmış ve ağır kayıplar vermiş, bombalama sırasında üçüncü oğlu da ömür boyu sakat kalacak şekilde yaralanmıştı. Kendisi de Qendil yakınlarında ciddi bir şekilde yaralanmış ve Babekr'in komutasındaki dost bir leşkerin yardımıyla, o da güçlükle, kendini İran'a atabilmişti. Ayın 26'sında düşman bir kuvvet erzaklarımızı temin ettiğimiz en önemli alışveriş merkezi olan Merge'yi işgal etti ve müdürü de esir aldı. Ako ve Bilbas aşiretlerinin adamlarından oluşan Ranya'daki leşkerim yardım için kendilerine bel bağlayamayacağımız kadar geç harekete geçirilmişti, Çinaran kontrolümüz dışındaydı, Qeladıza'daki Babekr'in otoritesi de sağdan ve soldan gelen itaatsizliklerle hiçe sayılmaya başlanmıştı. Tekeler bile kaçıp gitmesinler diye Derbend'in en fazla bir kilometre uzağında, otlakların çok fakir olduğu yerlerde çobanlar tarafından otlatılıyorlardı. RAF sahip olduğu birkaç uçakla bu olağan üstü zorlu arazide olağanüstü bir performans gösterse de yükselen isyanı yalnızca hava harekatıyla durdurmak için artık çok geçti.

Sonunda ayın 27'sinde Ranicol Kol Komutanı Albay H..... beni görmeye geldi. Davranışlarından, buraya gelmeden önce hırçın APO'nun ileri süreceği ısrarlı önerilere karşı kendini koruması yönünde uyarıldığı izlenimini edindim. Ancak kendisi de, daha önce böyle düşünmesine rağmen, kuvvetin tamamı Koy'da biraraya gelene kadar beklenemeyeceğine kanaat getirdi ve ayın 29'unda Ranicol Karargah Komutanı, bir bölük atlı ve bir bölük de piyade Toplama birliği Ranya'yı savunmak üzere Yüzbaşı H.E.D. Orr-Ewing'in komutasında orada bırakırken Sihlerden oluşan bir bölük asker, Paraşüt Bataryası ve Toplama birliklerden oluşan bir süvari taburu eşliğinde Derbend'e ulaştı. Büromu Albayın emrine verdim ve bungalovum subay yemekhanesi olurken çatısı da yatakhane oldu. Yeniden rahat bir soluk almıştım. Yaptığım blöfler ve dolambaçlı aşiret diplomasisi sayesinde Öz Demir'i iki aydan fazla bir süre oyalamıştım ama tüm bunların artık bir işe yaramayacağı aşamada ordu yardımıma yetişmişti ve artık herşey yolundaydı. Genel Karargah'm direktifleri doğrultusunda bir kez daha Pişderlerin üzerine doğru harekete geçildi. Babekr Ağa'ya da (Hazi-

ran ayından beri yazlık kampına uğramamıştı ve ne zaman saldırı için bir plan hazırlığı olsa kendiliğinden Derbend'a gelmeye alışmıştı) bundan sonraki rolünün Qeladıza'nın ve bulunduğu kazanın olabildiğince büyük bir bölümünü elinde tutmak olduğunu bildirdim ve dağınık bir vaziyette Ranya'da bulunan leşkerlere de evlerine dönmesi için resmi izin verdim.

31 Ağustos günü şafak sökmeden bir saat kadar önce art arda patlayan silah sesleriyle uyandık. Aceleyle elbiselerimizi giyerken bir taraftan da ne olduğunu anlamaya çalışıyorduk. Çok geçmeden Asos'un, nehrin karşı tarafında bulunan tepelerinden birinde mevzilenmiş olan on iki kişilik 15. Sih müfrezesinin saldırıya uğradığı açığa çıktı. Bir süre sonra saldırı yaylım ateşi şeklini aldı ve çok geçmeden de savunma hattının hemen ilerisinde patlayan el bombalarının seslerini duymaya başladık. Bir ara aniden silah sesleri kesildi ve şafak vaktinin alacakaranlığında kentin ufukla birleştiği noktada belli belirsiz insan silüetleri görünmeye başladı -dokuz, on, on bir, on iki. ... ve sonra bir on üçüncü, bir on dördüncü. Ve sonra da olanlar oldu. Kulaklarımızın dibinden vınlayan kurşunlar katırlarımızı bağladığımız yöne doğru gidiyordu; bu da demekti ki ilk zaiyatımız taşıma araçlarımızdı. Bungalovum içinde kalınamayacak kadar korumasız ve saldırıya açık olduğu için onu terketmek zorunda kaldık. Resmi binalar bir miktar koruma sağlıyordu ancak orada da atları ve katırları koruma imkanımız yoktu. Nehrin bu tarafına geçmeyi başaran yaralı iki Sih on arkadaşlarının öldürüldüğünü söylediler.

Hava saldırılarına ve Dağ Bataryası'nın borbardımanına rağmen karşı taraftaki ateş gün boyunca devam etti ve üstelik nehirden su getirmeye giden adamlarımız için herhangi bir koruma sağlayamıyorduk. Sabahleyin mevziyi yeniden ele geçirmek için bir girişimde bulunamayacak kadar güçsüz olduğunu belirtip Derbend'i takviye etmek amacıyla Orr-Ewing'i Ranya'dan Derbend'e gönderen Albay H..... öğlenleyin, akşam karanlık basmak üzereyken kolun Derbend'i boşaltıp Ranya'ya geri çekileceği emrini verdi ve Orr-Ewing'e gönderdiği yeni bir emirle de eski emirlerini iptal etti. Fakat Orr-Ewing verilen

emir doğrultusunda çoktan harekete geçmişti; bunun ardından Ranya, Şawur üzerinden gelen düşman Pişderlerin düşman kesimi tarafından işgal edilmişti; artık ilerlemesinin bir anlamı olmayan Orr-Ewing, üç buçuk kilometre güney-doğu yönünde, antik bir höyüğün ve bol miktarda suyun bulunduğu Boskin köyünde durdu; Ranya düşmanlar tarafından ele geçirilmiş olduğu için Albay H..... Koy'a çekilinmesi gerektiğine karar verdi.

Güneş battığında ateş sona erdi ve kol Derbend'i boşaltmak üzere hazır hale getirildi. Ben de bungalovuma döndüm ve aceleyle yatağımdan, Nisan 1920'den beri iki buçuk yıldır tuttuğum günlüğümden ve içinde birkaç bin rupi bulunan banka hesap cüzdanımdam oluşan bir katır dolusu yük hazırladım. Ayrıca sivil memurlarım ve (üniformaları olmayan ama kollukları olan) polis ulaklarım için askeri kolun ortalarında taşıma birliğinin hemen arkasında bir yer ayarladım.

Tam yola çıkmak üzereyken Celal Efendi yanıma gelerek aşırı derecede güvenlik merkezli düşünen bir İngiliz subayının 'bu çapulcu Kürtleri' onlar için tahsis edilen yerlerden attığını bildirdi. Personel subayı ile görüşerek yeniden yerlerine dönmelerini sağladım ve adamların konumlarının kolda onlara en yakın birimlerde bulunan subaylara açıklanmasını istedim. Ben kolun arkasındaki artçı kuvvetlerle birlikte kaldım ancak diğer atlardan daha güçlü ve hızlı olan Sımko beni bir anda adamlarımın hâlâ kendilerine ayrılan yerde olduklarını görme fırsatını da elde ettiğim kolun orta kısmına getirdi ve aynı hızla devam ederek kolun başına kadar ilerledi. Ancak adamlarıma yakın olabilmek için kolun ortalarına bir yere geri döndüm. Tam Paraşüt Bataryasının ve Taşıma birliğinin yanından geçiyordum ki sağ tarafımızdan, Derbend'dan üç buçuk kilometre uzaklıkta bulunan Kurago köyünden dört beş el ateş edildi.

Kurşunlar vızıldamaya başladığı anda bütün konvoy, en azından benim gördüğüm kısmı, panik bir halde yürüyüş istikametinden 225 derecelik bir açıyla dönerek solumuzda bulunan sülfürlü Ganaw (Acı Su) gölüne doğru kaçmaya başladı-

lar. İnce uzun bacaklarıyla tıpkı bir tavşan gibi kaçan ve bu arada zimmetine verilmiş gaz lambasını da elinden düşürmemeye çalışan Hintli bir hizmetçi çocuğun hali hâlâ gözlerimin önünde. İnsan bu tür durumlarda ne kadar aptalca şeyler söylerse söylesin kulağa olağan üstü gelir; topçu subayımız Broad'a 'Bu gürlemeleri durdurmana yardımcı olmamı ister misin?' diye bağırdığımı hatırlıyorum; kendisi başını onaylar bir şekilde sallamış ve bir iki dakika içinde Simko hayatının en hızlı koşusunu yapmıştı; tecrübeme ve aldığım eğitime dayanarak söyleyebilirim ki bir siyasi subay askeri düzenlemelere pek müdahale etmemelidir. Çabalarım hiçbir sonuç vermedi ve gümüş rengi ayışığının altında yapayalnız durduğum ve Ranicol'un, buraya gelmelerinden sorumlu olduğum askerlerin, gözlerimin önünde sonsuza dek kaybolduklarını gördüğüm o gecede hissettiğim hüznü ve çaresizliği ömrüm boyunca unutamam.[110]

Birkaç dakika sonra komutanı, yanında bulunan süvari Toplama birliklerinden Yüzbaşı S. Fosdick'i ve içlerinden biri borazancı olan iki üç Hintli eri gördüm. Borazancı er toplanma borusunu çaldı. Öncü savunma toplama birlikleri ve Sihler düzgün bir sıra içinde sağ taraftan ve topçular, taşıma birliği ve sivillerden oluşan dağınık bir güruh da sol taraftan gelerek bize katıldılar. Kurago tarafından başlayan ilk yaylım ateşinden sonra bir daha ateş sesi duyulmadı. Az bir zAhmedten sonra kolu yeniden toparladık ve vardığımızda Orr-Ewing'i yerleşmiş bir vaziyette bulduğumuz Boskin'e doğru ilerledik. Derbend yönünde gökyüzüne doğru yükselen parlak alevleri görebiliyorduk.

Askerler gün boyunca birşey yiyememişlerdi (bekleneceği üzere ateş başladığında tekeler çobanlarıyla birlikte ortadan kaybolmuştu). Bu nedenle ertesi sabah, 1 Eylülde, geri çekil-

110 Olaydan sonra öğrendim ki ateş edenler Ramklı sakinler tarafından terkedilen köye sığınmış olan Şilana aşiretine mensup sekiz silahlı adammış. Askerlerin rap rap seslerinden ürküntüye kapılmışlar ve bir müddet tereddüt ettikten sonra sesin geldiği yöne hep birden ateş edip sonra da tabanları yağlayıp kaçmışlar; yaptıklarının nasıl bir sonuca yol açtığına dair en ufak bir fikirleri bile yokmuş.

me işlemine tekrar başlamadan önce herkese sıcak yemek verileceği bildirildi. Fakat hesap edilmeyen birşey vardı ki yemek pişirmek çok uzun zaman alan bir işti. Saat on civarlarında kola hareket emri verildi; daha ne askerler ve geceyi onlarla birlikte açık havada geçirdiğim Toplama birlikler yemek yemişti ne de yol boyunca bizi koruyacak uçaklar gelmişti, üstelik çeşitli köylerde dağınık bir vaziyette bulunan düşmanlarımız tekrardan yakınlarımıza kadar sokulmuşlardı. Ben bu defa kolun başına, öncü savunma birliklerinin yanına geçtim. Köyün [Boskin] yaklaşık 90 metre kadar uzağında, hareket saatinden 10 dakika önce kolu düzene koymaya çalışırken üç tarafımızdan yoğun bir ateş açıldı. Boskin'den dolu dızgin çıkan bir grup Ranya polisi, Kürt memuru ve karma karışık taşıma birliği öncü savunma birliklerine çarparak ünlü Waranga höyüğüne doğru ilerledi. Piyade toplama birlikler, onların önünde tutunabilmek amacıyla ileri doğru götürüldü. Artık toplama birlikleri, Asurileri ve Hintlileri de içine alan (ve sürücüsü olmayan çok sayıda katırdan) oluşan taşıma birliğini durdurmak yönündeki tüm çabalarımız sonuçsuz kaldı ve öncü savunma birliklerine komuta eden Yüzbaşı Griffith ne zaman piyadeleri durdurmaya ya da yerlerine yönlendirmeye çalışsa taşıma birliği ya tekrar onlara çarpıyor ya da karman çorman bir biçimde aralarına karışıyordu. ... Tüm bu süre zarfında savaşçı toplama birliklerdeki askerlerin bir tekinin bile yüzünde korku ifadesi görmedim. ... Sağ kanat yönünde ileri doğru gönderilen bir grup süvari Toplama birlik ortadan kayboldu; sonradan Türkler'e sığınacak olan yaramaz bir Kürt subayının komutasındaydılar.[111]

Tüm bunlar olup biterken hâlâ üç taraftan yaylım ateşi altındaydık. Yaşadığımız karışıklıktan daha da cesaret bulan düşmanlarımız o kadar yakınımıza gelmişlerdi ki Sih askerler onlara süngüleriyle karşılık vermek zorunda kalmışlardı; aşiret üyeleri bu tür yakın savaş tarzını ve sonucunda gelebilecek

111 Bu paragraf neredeyse tamamıyla, Genel Karargah'ın ricası üzerine Toplama birliklerin olay anındaki davranışlarına ilişkin olarak yazdığım rapordan alınmıştır.

olan ciddi yaralanmaları pek tercih etmediklerinden bu Sih askerlere cesaretlerinden dolayı liyakat madalyaları verilmişti.

Ranya'dan üç buçuk kilometre sonra, Koy'a giden en düz ve en iyi yol, alçak bir dağ sırtının üzerinden geçiyordu, burası Bast-i Astrilan'm doğusundaki Bitwên ovasına giden, Şawur duvarının güneybatıdaki en son dağ burnuydu. Önümüzde duran bu engelin görünüşünü pek beğenmeyen komutan, araziyi geçmek için daha güneyden geçen bir yol kullanmamız konusunda ısrar etti; eğer Ranya kanalı tarafından sulanan çeltik tarlalarına gelinirse tarlaların çevresinden bir yol bulabileceğini söyledi. Komutanın ısrarları doğrultusunda akşamleyin yolu keşfe çıktığımızda arkadan gelen ve daha tam olarak kontrol altına alamadığımız kol dur emrimizi duymadı ve geniş bir bataklık yola girerek orada kaldı; bu arada düşman ateşi hâlâ yoğun bir şekilde devam etmekteydi ve biz ise bu bataklıkta silahlarımızı ve neredeyse eşyalarımızın tamamını (kıymetli evraklar ve benim katırıma yüklediğim eşyalarım dahil olmak üzere) kaybetmiştik.

Nihayet bizi korumaya gelecek olan uçakların makinalı tüfeklerinin seslerini duyduğumuzda vaziyetimiz buydu; aslında, hareket saatimizi erken almamış olsaydık uçaklar zamanında gelmiş sayılırlardı. Koldan geri kalanlar çeltik tarlasının diğer tarafına ulaştığında düşman kurşunlarının vızıltısı yavaş yavaş sona eriyordu; kolu burada yeniden düzene koyduk ve artık kimse tarafından herhangi bir saldırıya uğramadan Burayş adı verilen bir yere doğru yola çıktık. Buraish'e vardıktan sonra yanıma küçük bir eskort alarak Piran'ın nabzını yoklamak üzere Suwar Ağa'nın köyü Sarkhuma'ya gittim. Suwar Ağa aşireti üzerine mutlak bir hakimiyete sahipti ve adamlarını çatışmalara katılmaktan alıkoyacak kadar da sağduyu sahibi biriydi; Pişderler için kestanelerini ateşe koymak gibi bir niyeti yoktu. Dahası zaten, Derbend'deki Ranicol'a katılmak için çok geç kalan askerler tarafından çevrilmişlerdi; Koy'da kalan bu askerler 15. Sihler'den oluşan bir bölükten ve bir Toplama birlik süvari taburundan oluşuyordu. Bütün bunlara rağmen sağduyulu davranmayabilirdi de; bir an için, biz o bataklıktay-

ken eğer Piranlar bizi bataklığın batısında bekliyor olsalardı ne olurdu diye düşünüyorum da.

Edindiğim izlenimlerden memnun bir şekilde, kolun hareket saatine kadar birkaç saat kestirebilirim umuduyla Burayş'e döndüm. Uyuyacağım zaman miğferi çıkarmak için elimi başıma attığım da, bir Cawnpore olan miğferin sağ tarafında birbiriyle aynı hizada olan ve başımdan yaklaşık 6 mm yukarıda bulunan iki küçük düzgün delik buldum ve o anda Boskin'le bataklık arasında bir yerde hafif bir darbenin etkisiyle miğrefin başımdan sol gözümün üstüne doğru kaykıldığını hatırladım. Gündüz ne kadar sıkıntı yaşamış ve strese girmiş olursam olayım geceleri rahat uyuyabilmem benim için her zaman büyük bir şans olmuştur. Fakat o gece bir ara aniden pop-pop-pop sesleriyle uyandım. Duyduklarımı önce makineli tüfek sesi sandım ancak sonra çevreme bakındığımda gördüm ki sesler hapishanede uyumakta olan bir Türk askerinden geliyordu. Gece yarısı tekrar yola koyulduk. İnsanı kendine hayran bırakan gümüş renkli bir ayışığınm altında dar bir patikayı izleyerek Heybet Sultan'ın tepesinden kasabaya doğru yaptığımız yürüyüş Simko'nun sürekli kişnemesi, karşılaştığı bütün aygırlara saldırması ve kısraklara da binmeye çalışması nedeniyle tam bir rezalete dönüşmüştü.

Ertesi gün öğle üzeri Sihlerin bir an evvel Erbil'e, Toplama birliklerin de Kerkük'e hareket etmesini emreden bir emir aldık. Bu hiç hoş değildi çünkü kaçıyormuş gibi görünüyorduk ve bu yüzden bölgedeki İngiliz prestiji daha da azalacaktı, ancak sonuçta emir emirdi. Ben Toplama birliklere eşlik ettim. O gece Zap üzerinde bulunan Taqtaq'a ulaştık, şafak sökmeden nehri geçtik, gün ağarınca sıcakta yol almamak için gündüzü Süleymaniye nahiyesinin merkezi olan Rédar'da dinlenerek geçirdik ve geceleyin bir kez daha, dün geceki kadar parlak olan ayışığının altında, yola koyulduk; yolda da üç saatlik bir mola verdikten sonra 4 Eylül sabahı saat sekiz civarlarında Kerkük'e ulaştık. Vardığımızda, önceki gün bütün İngiliz ve Hintli personelin uçakla Süleymaniye'den ayrıldıkları ve Goldsmith'in maiyetindeki subaylarla birlikte Bağdat'a ulaş-

mış olduğu haberini aldık. Bu nakil olayı, havacılık tarihinde kendi türündeki en başarılı ve iddialı operasyon olması sebebiyle, olaya sebebiyet veren gelişmelerden daha fazla yankı uyandırmıştı; öyle ki olayın kurgusal bir tasviri için *Illustrated London News* iki tam sayfa ayırmıştı.

Goldsmith Süleymaniye'den ayrılmadan önce hazineyi ve idareyi (hala kentte bulunan Toplama birliklerin idaresi dahil) seçimle iş başına gelen meclise bırakmıştı- ki bu meclis Yüksek Komiserlik'in 6 Mayıs 1921'de yayımladığı bir bildiri uyarınca onunla birlikte çalışmaya başlamıştı- onlar da birkaç gün önce Süleymaniye'ye gönderilen, Şeyh Mahmud'un kardeşi Kadir'i meclis başkanı olarak seçmişlerdi. Şeyh Mahmud'un kendisi de Kuveyt'e kadar getirilmişti. Şeyhlere karşı izlenen bu yatıştırma politilkası ve Seyid Taha'nın 10 Ağustos'ta benimle olan randevusuna gelememesi mantıki olarak Mahmud'un, İdare Meclisi başkanı olarak kardeşinin yerini alacağı Süleymaniye'ye dönmesini sağlayacak bir karar alınması sonucunu doğuracaktı. Buna karşılık kendisi de Türkleri sadece kente sokmamayı ve fakat aynı zamanda ilin diğer kısımlarından da atma görevini yükümleniyordu; dahası hiçbir koşulda Kerkük ve Erbil'in işlerine karışmamayı da taahhüt ediyordu. Görevi süresince Noel, Yüksek Komiser temsilcisi ve danışman sıfatıyla kendisine eşlik edecekti.

Derbend'deki görevi devraldıktan dört ya da altı hafta kadar sonra karşıma başka iki görev olanağı çıktı: Bunlardan biri Yüksek Komiser tarafından önerilen, Irak Gelir idaresinde kıdemli bir mevkiydi diğeri ise Majestelerinin Tahran'daki bakanı tarafından Sir P. Cox'un Nisan ayında bu yöndeki araştırmalarına cevaben uzun bir gecikmenin ardından bana teklif edilen Şiraz'da vekil konsolosluk göreviydi. Görevin elverdiği oranda da en kısa zamanda gerçekleşecek bir terfi sözü veriliyordu. İki teklifi de hiç düşünmeden reddettim. Her iki görevi de bu kadar çabuk reddetmemin ardındaki neden sanırım kanımın bir kere kaynamaya başlamış olması ve Ranya'da kalarak olayların nasıl sonuçlanacağını görme yönündeki isteğimdi. Ancak yine de reddetme nedenlerimi kendimle tartış-

mıştım: Birincisiyle ilgili olarak şunu söyleyebilirim ki Gelir İdaresi benim işim değildi ve ben genel müdürlük için yaratılmamıştım; ikincisine ilişkin olarak da şunu söyleyebilirim ki Doğu Akdeniz Konsolosluk İşlerinde terfilerle ilgili var olan olumsuz tutum düşünülürse bana söz verilen terfi için çıkmaz ayın son Çarşambasına kadar beklemem gerekecekti. Ancak şu anda, bahsettiğim tahliye işlemleri bir kez daha geleceğime ilişkin acilen sonuca kavuşturulması gereken bir dizi belirsizlik ortaya çıkarmıştı. Eski Siyasi İşler Bölümü, Rezidans ve İçişleri Bakanlığı olarak ikiye bölünmüştü; ancak artık bu bölünme ortadan kalkmış ve iki birimin kadroları kalıcı hale getirilmişti. Süleymaniye'ye atanmış olanlar bu iki birime de bağlı olmadığı için 'ihtiyaç fazlası' bir duruma düşmüşlerdi. Yüksek Komiserlik ufak bir yerdi ve bir kişi için bile fazladan bir yer yoktu. Yeni İçişleri Bakanlığı Danışmam Cornwallis dışarıdan gelmişti ve bizi tanımıyordu; Faysal ve bakanlarının Musul vilayetinin bir kısmını yeni krallığın sınırları dışında tutan düzenlemelerden şüphelenmesi gayet doğaldı; bazı eski meslektaşlarımız sırf terfi şanslarını engellemeyelim diye bizi dışarıda tutmak için büyük bir çaba sarfediyorlardı; atamalar ilk başta yapılırken bize bir seçim hakkı tanınmamıştı, fakat bu durum tamamen bizim talihsizliğimizden kaynaklanıyordu. Ben her ne kadar Kürdistan'a atanışımı protesto ederek kabul etmişsem de, Gelir İdaresine atanmayı reddedişimin Irak'ta bir göreve atanma yönündeki taleplerimin kabulüne pek bir katkısı olacağını sanmıyordum; çünkü benim için değilse bile onlara göre oldukça iyi bir teklif yapan Dışişleri Bakanlığı yedi yıldır asıl görev yerinden başka bir yere geçici olarak atanmış ve kendi tekliflerini reddetmiş bir kadir kıymet bilmezin yeni bir görev talebinde bulunmasını pek hoş karşılamazdı.

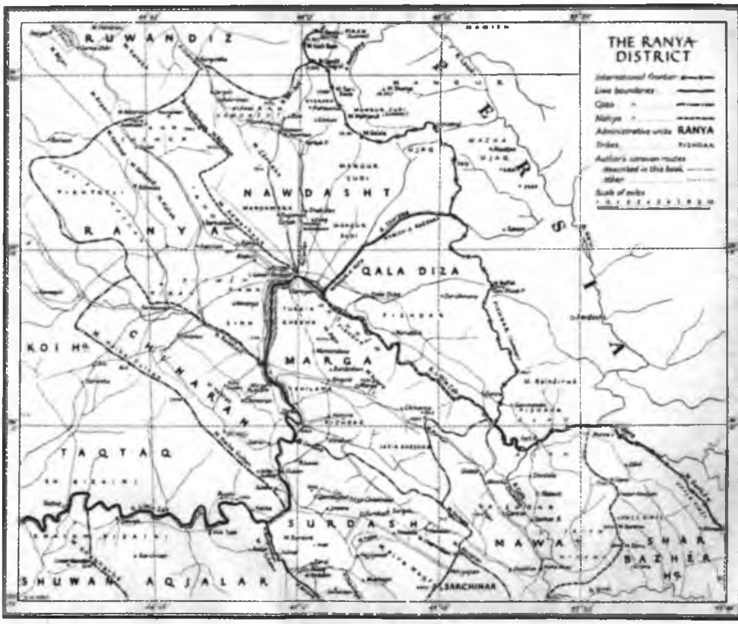
Ancak durumun ne yöne evrileceğine dair belirsizlik gözönünde bulundurulduğunda Yüksek Komiserlik'in hizmetlerimizden bir süreliğine daha yararlanması ve bu nedenle bize Bağdat'ta geçici görevler vermesi akıllıca olurdu; maaşlarımız da Süleymaniye'de kalan ve artık bir işe yaramayan malların ve

eşyaların satımından elde edilecek gelirlerle ödenecekti; ki gelirler Rezidans'm denetimindeydi. Tesadüf eseri Kerkük'ün İl Danışmanıı olan Binbaşı C.C. Marshall izindeydi. Onun baş yardımcısı olan Lyon, Ranicol felaketinin kendi ilçesi Erbil üzerindeki olumsuz etkilerini gidermeye çalışmakla o kadar meşguldü ki ilinin tamamıyla ilgilenecek hali yoktu. Bu nedenle öyle bir düzenleme yapıldı ki görev yaptığım süre boyunca sadece Kerkük'ten sorumlu olacaktım ve Erbil'e ilişkin herhangi bir sorumluluğum olmayacaktı. Bu sıralarda Marshal izinden dönerken yolda hastalanmış ve görevine tekrar başlayamamıştı.

İçişleri Bakanlığı kadrosunda il danışmanı olarak atanmamın onaylanmasının ardından Dışişleri Bakanlığında bir kariyere sahip olma imkan ve umudum tamamen sona ermişti. Toplam otuz yıl olmak üzere bir yirmi üç yıl daha bu geçici görevde kalacaktım.[112] Geriye dönüp baktığımda, ben ilk katıldığımda Dış işlerinin bölündüğü beş birimin birleştirilmesi tam da çağdaşlarıma yarar sağlayacak bir zamanda gerçekleştirilmiş olsa da, hiç pişmanlık duymuyorum. Görevlendirildiğim yerler Asya'nın küçük bir bölümüyle sınırlıydı, doğru, ama bu sınırlar içinde çok çeşitli tecrübelerim oldu, ve uzmanlaşmanın hazları ve ödülleri de vardır.

112 Statümü ve emeklilik haklarımı kaybetmemek için, Irak hükümeti Hazine'ye gerekli parayı yatırıyordu, bununla beraber benim de, Dış İşlerinde çalışıyor olsaydım alacağım maaşın gelir vergisini İngiltere'ye ödemem gerekiyordu. Özellikle hayali maaş ve dolayısıyla vergiler arttığı zaman bu çok ağır bir yüktü ama arkamda döneceğim sürekli bir görev yerimin olması bana her zaman, büyük bir ahlaki değer taşıyan, bağımsızlık duygusunu veriyordu.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Ranya ilçesi

XVIII. KERKÜK

İkinci bölümde Kerkük livasının topografyasını ana hatlarıyla vermiştim. Livanın dahili idari sınırları hem bu kitabımın yazımı sırasında hem de daha sonraki süreçte birçok defa değiştirilmiştir. Bu nedenle nüfusun ırklar ve aşiretler arasında nasıl bir dağılım sergilediğini gösterebilmek için işe idari örgütlenmenin aldığı son şekli bir çizelge halinde göstererek başlayıp ardından bunun 1922'de yürürlükte olan düzenlemelerden nasıl farklılaştığını göstermenin uygun bir yöntem olacağını sanıyorum.

Kaza	*Nahiye*	*Kaza*	*Nahiye*
Merkez	Merkez	Çemçemal	Merkez
	Malha		Adjalar
	Altun Köprü		Sengaw
	Şıwan		
	Qerehesen		
Tewq	Merkez	Kifri	Merkez
	Qadır Kerem		Qeretepe
	Tuzxurmatû		Qela Şirwana
			Pêwaz

Çemçemal'e bağlı görünen nahiyelerin her üçü de 1922'de Süleymaniye'ye bağlıydı ve kitabın başka bir yerinde bunlar hakkında bilgi verilmişti. 1922'de Tewq diye bir kaza yoktu: ana nahiye Kerkük'e ve Tuz da Kifri'ye bağlıydı; Qadır Kerem üç aşiret bölgesi arasında parsellenmişti: Gil (Talabani ailesinden bir şeyh buranın idaresinden Kerkük'e karşı sorumluydu), Zengene (aşiretin, Kifri'ye bağlı olan ağasının yönetimindeydi) ve Cabari (Çemçemal'in idaresi altındaydı); bunun yanısıra Berzenci şeyhlerine ait olan ve idaresi Sengaw'dan yapılan küçük bir grup köy vardı. Qela Şirwana, Kifri merkezinin bir kısmını oluşturuyordu ve Péwaz, Halepçe kazasındaki Warmawa'ya bağlıydı.

Kerkük şehri kısmen yerden yaklaşık 360 metre yükseklikte bulunan dörtgen bir höyüğün üzerinde kısmen de höyüğün, çakılla döşeli geniş bir yatağı olan Xasa Çayının her iki kıyısı üzerinde de bulunan tabanı üzerinde kurulmuştu. Höyüğün batı yarısı büyük oranda harabeye dönmüştü ancak aşağı kısımları göreceli olarak yeni sayılırdı ve önde gelen Müslüman aileler buralarda yer alan nispeten modern yapılı sayılabilecek evlere yerleşmişlerdi; fakat Hıristiyanlara ait olan doğu tarafında yer alan evler oldukça iyi durumdaydı ve buralarda oturulmaktaydı ayrıca yamacın yolla kesiştiği noktadan epey yukarılara doğru yükselen geniş duvarlı birkaç ev şehre sanki surlarla çevrilmiş gibi bir görünüm kazandırıyordu. Kentte yer alan birçok cami, tekye, türbe ve diğer yapıların sadece iki tanesinden söz edeceğim; Daniel'in ünlü türbesi ve Selçuklular zamanından kalma sekizgen bir kule. Bunlardan ilki ile ilgili söylenceler tahmin edileceği gibi 'yanan alevli fırın' hikayesi ile bağlantılıydı; burası kentin yaklaşık üç buçuk kilometre kuzey-batısında bulunan içinde sürekli yanan petrol gazlarının bulunduğu Baba Gurgur adı verilen bir çukurdu. Çukurun yanında petrol endüstrisinin ilkel bir prototipi sayılabilecek elle kazılmış petrol kuyuları vardı ve bunların tarihi Herodot zamanına hatta belki de daha eskilere uzanıyordu. Üzerindeki yazıdan ikincisinin Buğday Hanım isminde asilzade bir kadının onuruna dikildiğini anlıyoruz; ancak günümüzde civarda

bulunan evlerin tezeklerini serip kurutacakları mükemmel bir yer olarak başka türlü bir önem kazanmıştır. Osmanlı ve İran arasındaki sınır anlaşmalarının ilkinde, 1555 anlaşmasında, Kerkük kesin bir biçimde Osmanlı sınırları içerisinde kaldı ancak sonraki iki yüzyılda cereyan eden savaşlar sırasında, 1623-30'da Şah Abbas ve 1743-46'da Nadir Şah tarafından olmak üzere iki kez işgal edilerek el değiştirdi.

Bu kitabın yazıldığı sırada 25000[1] olan kent nüfüsunun büyük çoğunluğunu Türkmenler, dörtte birini Kürtler ve geriye kalan kısmını da çok az bir nüfusa sahip Arap, Hıristiyan ve Yahudi toplulukları oluşturuyordu. Kerkük on sekizinci yüzyılda, modern Kerkük, Erbil ve (ismen) Süleymaniye livalarından oluşan ve Bağdat tarafından atanan bir mütesellim tarafından yönetilen Osmanlı eyaleti Şarezor'un merkeziydi; 1869-1872 yılları arasında Bağdat valisi olan Mithat Paşa'nın yaptığı reformlar sonucunda Şarezor ismi Kerkük sancağına (bugünkü Kerkük ve Erbil livalarına tekabül ediyordu) verildi ve tarihi Şarezor da yeni Süleymaniye sancağının sınırları içinde kaldı; Musul vilayeti 1879'da kuruldu; Osmanlı dönemi boyunca Kerkük önemli bir garnizon kenti olarak kaldı ayrıca nüfusunun sahip olduğu dil ve ırk kompozisyonu onu yönetimin gözünde, güvenebileceği devlet memurları ve jandarmalar tedarik edebileceği önemli bir merkez haline getirdi.

Aslına bakılacak olursa önde gelen aristokratik aileler gerçekte ya Türklerdi ya da etnik kökenleri Kürt olsa bile kendini Türk sayan ailelerdi. Bu ailelerden en önemlileri şunlardı:

1 Bu rakam elbetteki Irak Petrol Şirketi (IPC) bölgede petrol aramaya başlamadan önceki döneme aittir. Savaş öncesi rakamlar biraz daha yüksek olabilir ancak asla Mark Skyes'ın söylediği gibi 70000 olamaz. Kerkük o zamandan beri IPC'nin petrol arama faaliyetlerinin merkezi olmuştu ancak 1948 nüfus sayımında bile nüfus sadece 69000 olarak gösterilir. Milletler Cemiyeti *Report on the Question of the Frontier between Turkey and Iraq*, Türkiye Irak arasındaki Sınır Sorunu üzerine Rapor metninin yazarları, Majesteleri Hükümeti'nin 'Türkler' ve 'Türkmenler' arasında yapmaya çalıştığı ayrımın uygunluğunu tartışmaya açtılar. Ben de bu kitapta toplumun daha alt kesiminde yaşayan ve dil olarak Türkçeyi konuşan köylülerden ve kasabalılardan bahsederken Türkmen ismini, Osmanlılaştırılmış devlet memurları, subaylar ve aristokratik aile mensuplarından bahsederken de Türk ismini kullandım.

Neftçizadeler; bu aile adından anlaşılacağı gibi eski zamanlardan kalma petrol sızıntılarının yer aldığı toprakların sahibiydiler ve buradan büyük bir gelir elde ediyorlardı; Yakubizadeler, toprak sahibi olan bu ailenin Kürt Zengenelerin soyundan geldiği iddia edilmektedir; ve hem toprak sahibi olan hem de ticaretle uğraşan Qirdarlar. Bunlara ek olarak, köklü ve zengin ailelerden gelmemiş olsalar bile Osmanlı devlet idaresinde yüksek mevkilere kadar gelmiş olan ancak imparatorluğun dağılmasıyla birlikte doğdukları eyalete geri dönen çok sayıda devlet memuru ve asker vardı. Kentin önde gelen Kürt şahsiyeti Berzenci ailesinin bir üyesi olan fakat aile üyelerinin çoğunluğundan farklı olarak bir Nakşibendi olan Seyid Ahmed Xaneqeh idi; bol gelir getiren tekyesini herkese açık tutardı ve tahmin edileceği gibi, livanın tümünde en büyük ırk grubunu oluşturan çiftçi hemşerileri üzerinde büyük bir nüfuza sahipti.

Sasani İmparatorluğu döneminde Kerkük, Piskopos Béth Garmé'nin makam yeri olarak Nasturiler için oldukça büyük bir öneme sahipti. Bu kadim topluluk şu anda 150 Keldani[2] aile tarafından temsil edilmektedir ve bunlardan çoğu biraz önce sözünü ettiğim gibi höyüğün en eski bölümlerinden birinde yaşarlar. Topluluğa, sorumluluğunda olan bölge hâlâ antik zamanlardan kalma ismini kullanan Metropolit Stefan Jibri ile Minas Garib, Qustantin ve Toma Hindi isminde güç ve nüfuz sahibi üç Hıristiyan tüccar ve toprak sahibi öncülük etmekteydi. Minas Gharib, Türklerin yönetimi altındayken önemli bir işleve sahip olan ancak merkezi Irak yönetimi altında bağımsızlığını kaybetmeye yüz tutan seçimle oluşturulmuş İdare Meclisi'nin bir üyesiydi. Topluluk savaş başlayana kadar dünyadaki en eski Hıristiyan kilisesine, beşinci yüzyılda, Sasani Yazdigird II'nin yaptığı eziyetler sonucu hayatını kaybedenlerin anısına (MS 438-57) yaptırılan Şehitler Kilisesine, sahip olmakla övünürdü; ancak savaş sırasında Türkler tarafından

2 Keldani Uniate Kilisesi, asıl düzenlerini, Süryaniceyi ve ritüellerini muhafaza ederken, Roma'yla aynı mezhebi paylaşıp Papa'nın üstünlüğünü kabul eden Nasturilerden oluşur.

cephanelik olarak kullanılan kilise bir patlama sonucu havaya uçtu ve 1918'de geri çekildiklerinde ise tamamen yok oldu.

Büyük çoğunluğu küçük tüccarlardan oluşan Yahudi topluluğu, Hıristiyanlardan daha aşağı bir konuma sahipti. Topluluğun başında din adamı olarak bir Haham ve Ishak Ifrayim isimli bir tüccar vardı, ki bu zat daha sonra parlamentoya Musul'dan Yahudi temsilci olarak seçildi. Livanın maliye işlerinden sorumlu olan ekibin başında bulunan ve oldukça yetenekli ve dürüst bir görevli olan Üzeyr Efendi de yerli bir Yahudiydi.

Kerkük'ün geniş ana yolu üzerinde yaşayan Türkçe konuşan kasabalardan önceki bölümlerde birçok defalar söz etmiştik. *İslam Ansiklopedisi*'nin 'Kerkük' maddesinde bu Türklerin büyük ihtimalle Osmanlı işgalinden önce de burada bulundukları ancak kökenlerinin MS 9. yüzyılda Halife tarafından inşa ettirilen Türk garnizonlarına mı yoksa Selçuklular (Büyük Selçuklular 1037-1117, Irak ve Kürdistan Selçukluları 1117-94) ve Erbil'in Begtiginid Atabeyleri (1144-1232) zamanında yapılan göçlere mi dayandırılması gerektiği konusunda hâlâ bir belirsizlik yaşandığı yazmaktadır; maddenin yazarı bu insanların hangi dine mensup olduklarından bahsetmemiştir. Bugün bu yerlerin bazılarında (özellikle de Kerkük'te ve Kifri'de, zamanında Osmanlı İmparatorluğunun önemli bir idari merkezleri olan bu iki yerde, ve Erbil'e çok yakın bir yerde bulunan Altun Köprü'de) çoğunluk Ortodoks Sünnidir; fakat diğer yerlerde yaşayanların çoğu Heteredoks bir inanca sahiptir ve inançları konusunda oldukça ketumdurlar. Bunlar yerel olarak Kızılbaş diye adlandırılırlar ve başlıca grupların hepsi ana yol üzerinde yer alan Tazexurmatû, Tewq, Tuzxurmatû ve Qeretepe ile Kerkük yakınlarındaki Tis'in, Taza yakınlarındaki Béşir ve Qerehesen'e bağlı Leylan'daki çok sayıda köyde bulunmaktadırlar.

Kızılbaşların kökenine dair kendileriyle tartıştığım Iraklı tarih öğrencileri birbirinden farklı görüşler ileri sürdüler; buna göre (1) Büyük Selçuklular tarafından Anadolu'dan getirilmişlerdi; (2) Timurlenk tarafından esir alınan ve Safevi derviş ta-

rikatının Şii eğilimler sergileyen ilk büyüğü olarak karşımıza çıkan Erdebilli Şeyh Xwaja Ali'nin araya girmesiyle canları bağışlanan 100000 Türkün soyundan geliyorlardı (bu anlatılanların ışığında 1392-1405 tarihleri arasında); (3) ana yolu korumak üzere Sultan Selim I ve Süleyman 1 (1512-66) tarafından Anadolu'dan getirtilmişlerdi; (4) Şah İsmail Safevi (1502-24) tarafından Irak'ın işgali sırasında askeri kışla olarak inşa edilmiş Merega'ya yerleştirilmiş olan Azerbaycanlıların torunlarıydılar; ve (5) Nadir Şah (1730-47) tarafından inşa edilen garnizonlara yerleştirilmiş olan Azerbaycanlıların soyundan geliyorlardı.

Kızılbaş ismi ilk olarak taktıkları türbanın rengine istinaden, İran tahtını Şah İsmail için kazanan ve ordunun *corps d'élite*'ini [seçkin birlikler] oluşturan dokuz Azerbaycanlı aşiret için kullanılmıştır. Daha sonraları bu isim, Küçük Asya'nın çoğu Bektaşi derviş tarikatlerine bağlı olan çok sayıdaki Heterodoks mezheplerini tanımlamak için kullanılmıştır.[3] (Zuhab Anlaşması'nın onaylandığı belgede, genel olarak Iranlıları tanımlamak için Kızılbaş isminin kullanılmasıyla, *awbásh*, yani alçak kelimesiyle rahatsız edici bir kombinasyon oluşturarak aşağılamak amacı güdülmüştür ve güdülmektedir). Kızılbaş ismi genel olarak İranlıları tanımlamak için kullanılırken, Zuhab Anlaşmasında olduğu gibi, güdülen amaç awbásh, haydut kelimesini çağrıştıracak şekilde kullanarak onları aşağılamaktır).

Gerek Avrupa dillerinde[4] gerekse de Mustafa Kemal'in yaptığı reformlardan bu yana Türk dilinde Bektaşiler üzerine oldukça geniş bir literatür oluşmuştur. Ancak bu aşamada Bektaşiler'in tarihine ilişkin sadece üç noktanın hatırlatılmasının yeterli olacağını düşünüyorum. (1) Tarikata adını veren kurucuları Hacı Bektaş Veli, on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında Horasan'dan gelip Kırşehir'e yerleşen ve mutad yollarla etkinlik sağlayan bir veli pir idi; fakat tarikatı sistematik olarak örgütleyen kişinin 16. yüzyılın başlarında yaşayan Balım Sultan

3 *Christianity and Islam Under Sultans*, F.W. Hasluck, Oxford, 1929, Bölüm XII.
4 Özellikle *The Bektashi Order of Dervishes*, J.K. Birge, Londra, 1937.

adında birisi olduğu söylenir. (2) Yaklaşık dört yüzyıl boyunca Sultan'ın ordusunun en önemli kısmını meydana getiren ve imparatorluğun Hıristiyan tebasının zorla devşirilen erkek çocuklarından oluşan, Osmanlı İmparatorluğunun ikinci sultanı olan Orhan (1326-59) tarafından kurulan ünlü Yeniçeri Ocağı daha başlangıçtan itibaren tarikatla yakın ilişki içindeydi; Yeniçerilerin tarihi boyunca Hacı Bektaş onların büyük evliyalarıydı ve 1826'da ortadan kaldırılana kadar Bektaşi 'Babaîler' ocağa vaiz olarak katılırlardı; bu da gösteriyor ki Heterodoksi inançlarına ve On İki İmam'a olan aşırı bağlılıklarına rağmen Bektaşiler dönemin büyük siyasi hizipleşmesinde Şiadan ziyade Sünni çizgiden yana duruyorlardı. (3) Kendini ilah ilan ettiği için 1398'de Timurlenk tarafından ölüm cezasına çarptırılan Astarabadlı (İran'da) Fazlullah'ın aşırı derecede sapkın olan öğretileri ve bir rivayete göre de müritleri, tam olarak bilinmeyen bir tarihte, gittikçe geniş bir alana yayılan Bektaşi tarikatlarında kendine bir yer bulmuştu.

Kerkük'teki Kızılbaşlar Kakailerden çok daha ketumlardı ancak yaptığım araştırmalar sonucunda iki gruba bölünmüş olduklarını ortaya çıkardım, Derwişanlar ve Sofiyanlar; Derwişanlar Tewq, Tuz ve Leylan'da bulunurken Sofiyanlar Taza Khurmatu, Béshir ve Tis'in de bulunuyordu (Qeretepe'dekilere ilişkin bir bilgi elde edemedim ancak büyük bir ihtimalle onlar da Derwişandı). Sofiyanların eski Safevi tarikatının son dönemlerindeki üyeleri yani asıl Kızılbaşlar olmaları gerektiği sonucuna varmıştım ki bu konuda kendilerine danıştığım iki güvenilir kaynak da bunun böyle olduğu yönünde beni doğruladılar. Bu tür bir özdeşleştirme yukarıda ikinci ve dördüncü maddelerde onların geliş tarihleriyle ilgili olarak anlatılanlarla uyum içindedir. Öyleyse Derwişanlar da Balım Sultan tarafından örgütlendiği şekliyle ilk dönem Bektaşiliğe çok daha yakın olan bir diğer Anadolu Kızılbaş grubunu temsil ediyor olmalıydılar ve eğer öyleyse bu tür bir özdesleştirme de üçüncü maddede yazılanlarla uyum içindedir. Bektaşi propagancılarının gelişiyle bölgede daha önceden yerleşik olan Türkler bu yeni tarikatı benimsemiş olsa da Ortodoks olmayan unsurların

Türkmen nüfus içerisinde bir yapıya kavuşmasının tarihi kanaatime göre *İslam Ansiklopedisi*'nde verilenden çok daha geçtir.

Tarihsel orijinleri ne olursa olsun bu Bektaşi-Kızılbaşlar, Kakailerden farklı olarak, günümüzde genel olarak Şii olarak kabul edilirler; hatta öyle ki Necef ve Kerbela Müçtehitleri zaman zaman heyetler göndererek bazı yanlışlarını terketmeleri ve Caferi itikat ve ritüellerine uygun bir şekilde kendilerine çekidüzen vermeleri yönünde onları uyarırlardı. Müçtehitler'in bu tür faaliyetleri Kerkük'teki Sünni Türkler arasında ve hatta bazı Kızılbaşlar arasında rahatsızlık yaratıyordu; ben orada bulunduğum süre boyunca heyet üyeleri en az birkaç defa kamu düzenini bozdukları gerekçesiyle kentten uzaklaştırılmışlardı. Bununla birlikte faaliyetlerinde belli bir miktar başarı elde etmişlerdi ve tuhaf bir biçimde bu başarıları Sofiyanlardan daha çok Derwişanlar arasında gerçekleşmişti.

Belki de livadaki en önemli aile beşinci bölümde Babanların şan ve şerefi üzerine yazdığı bir şiirinden alıntı yaptığım meşhur Şeyh Rıza'nın da bir üyesi olduğu Talabanilerdi. Talabaniler Kürttü ve modern zamanlarda deviş olan kurucularının sağladığı dinsel nüfuz sayesinde oldukça yakın bir tarihte dünyevi bir güce ve zenginliğe kavuşan ailelere mükemmel bir örnek teşkil ediyordu. Şeyh Rıza'nın aşağıdaki şiiri de ailenin kuruluşundaki bu şeyhlik faktörünü kaydeder:

Xuda, wexté ke hez ka bendeyék y xoy bika xoshnuwd,
Le rhége y duwrewe boy d'é be pé y xoy shahyd y meqsuwd.
Le Hyndistanewe, sheshmange rhé ta xak y Kurdistan,
Xuda Shéx Ehmed y Hyndiy' rhewan kird bo Mela Mehmuwd.
Mela Mehmuwd y Zengene.

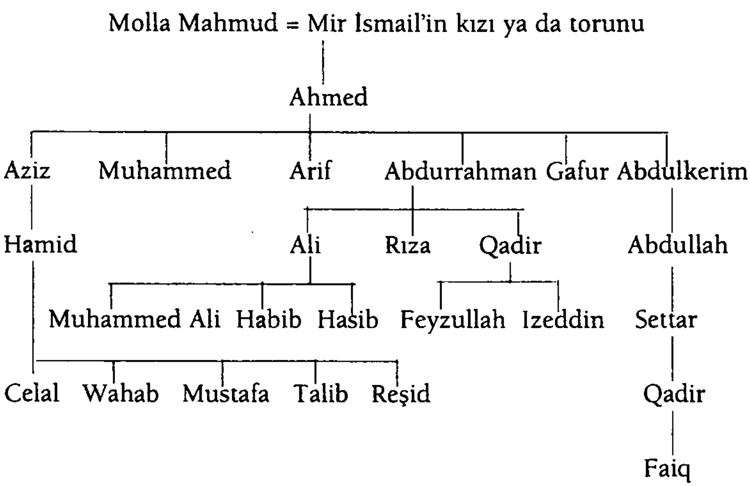
Tanrı kullarından birini mutlu etmek istediğinde
Yüreğinde yazgılı olanı taa uzaklardan önüne serer
Hindistan'dan, Kürdistan topraklarına altı ay çekecek bir
yolun ötesinden
Tanrı Hintli Şeyh Ahmed'i Molla Mahmud'a yolladı
Zengeneli Molla Mahmud'a

Şiirin devamında Molla Mahmud'un türbesinin civarının sürekli bir şekilde dervişlerin '*Yá Hû ve Yá Ma'bûd*', nidalarıyla yankınlandığı ve Şeyh Ahmed'den devralınan şeyhlik görevlerinin babadan oğula oradan da diğer oğlu Şeyh Ali'ye geçtiği anlatılır; şiir Şeyh Rıza'nın kendisinin bu mübarek aileye layık olamayacak kadar değersiz bir insan olduğu için af dilediği bir kısımla sona erer:

Rheza'sh l'ew nesleye; biy bexshe, ya Rheb, chunku qet nabé
Gulh y béxar u behr y bébuxar u agir y béduwd.

Rıza da o türden biridir, onu affet Efendimiz, çünkü
Dikensiz gül, buğusuz deniz, dumansız ateş olmaz

Aşağıdaki tablo ailenin bu kitapta adı geçen başlıca şahsiyetleri arasındaki akrabalık ilişkilerini göstermektedir:

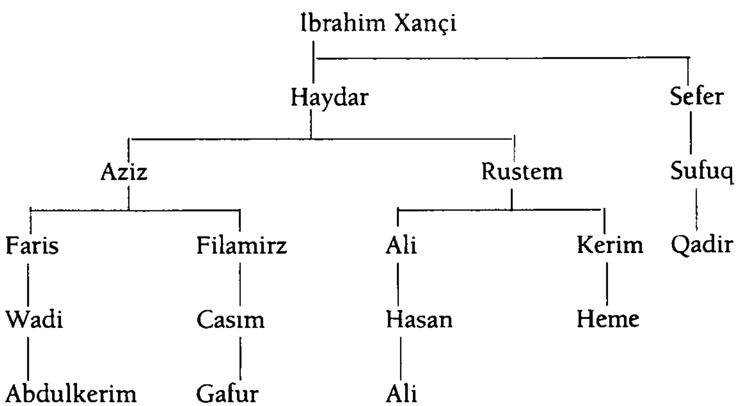
Her bir kuşak arasına alışılageldiği üzere 32-33 yıl koyacak olursak 18. yüzyılın sonuna doğru gelişip güçlendiğini söyleyebileceğimiz Molla Mahmud, o sıralarda Qautil'de yaşayan, aşireti olan Zanganın en büyük reisi Mir İsmail'in kızı ya da torunuyla evlendi. Bu ikisinden dünyaya gelen Şeyh Ahmed,

Basira Nehrinin karşısındaki Çemçemal topraklarında bulunan Talaban köyüne taşındı (ailenin ismi buradan gelmektedir). Şeyh Ahmed'in, hepsinin de erkek çocuğu olan dokuz oğlu oldu; aile o kadar çok üredi ki bir sonraki nesil düzinelerle ifade edilirken ondan sonraki nesil yüzlerle ifade edilmeye başlandı. Ahmed'in oğullarından Gafur, ailenin Koy kolunu kurdu. Zuhab'a yerleşen Muhammed Arif büyü yapan bir evliya olarak büyük bir ün kazandı; rivayete göre Zuhab sınırı üzerinde İranlılara karşı düzenlenen seferlerde yaptığı büyüler o kadar etkili olmuştu ki Türkleri yenilgiden zafere ulaştırmış ve hizmetlerine karşılık olarak da Bağdat paşalığıyla ödüllendirilmiş, Xaneqin'in kuzeyindeki Binqudra yurtluk arazisinde çok sayıda köy hibe edilmişti. Molla Mahmud'dan sonra gelen üçüncü kuşağın, ki oldukça zeki ve açıkgöz insanlardan oluşan bir kuşaktı, en zeki şahsiyeti Ahmed oğlu Aziz'in oğlu olan ve Gil'de arazi sahibi ilk kişi olan Şeyh Hamid idi. 1918'deki İngiliz işgali sırasında Hamid livadaki en önemli kişi haline gelmişti; Türklerin amansız bir düşmanı olarak bütün gücünü bizim lehimize seferber etmiş ve hizmetlerinin karşılığı olarak da Gil'deki Talabani köylerini müdürün ya da merkeze bağlı polislerin müdahelesi olmaksızın doğrudan yönetmesine izin verilmiş ve cüzi bir imtiyaz hissesi karşılığında ilkel petrol kuyularından istifade hakkı verilmişti. 1921'de ölen bu ihtiyar adamı görme fırsatım olmadı. Yerine genç oğullarından biri olan Talip geçti ve hem aile tekyesini hem de kişisel ayrıcalıklarını devraldı. Hamid'in bütün oğulları boyları posları yerinde yakışıklı adamlardı ve her ne kadar babalarının o zamana kadar elde ettiği itibarı kötüye kullanmak eğiliminde idiyseler de genel olarak yönetime dost insanlardı. Qerehesen ve Tewq nahiyelerinde de Talabani ailesinin üyeleri vardı.

Zengenelerin ata-aşiretlerinden *Şerefname*'de (1596) söz edilir ancak sadece yönetici aile üyelerinin Şah İsmail (1502-24) döneminde yüksek makamlara kadar çıktıklarından fakat aşiret yöneticileri önemlerini yitirince çeşitli Şii emirlerinin yönetimi altında iş bulmak üzere dört bir tarafa dağıldıklarından bahseder. Ne şekilde olmuş olursa olsun, Kaçarlar zama-

nından itibaren Mahideşt'te ve Kirmanşah'ın diğer ilçelerinde soylarını Safevi önderlerinden birine başbakanlık yapmış (yani 1736 senesinden önce) Şeyh Ali adında bir zata kadar götüren etkili bir yönetici ailenin önderliğinde bir araya getirilerek iç bütünlüğü olan güçlü bir aşiret haline gelmişlerdi. Ortodoks Sünni olan Irak'taki Zengeneler hâlâ, başlangıçtan beri yurtları olduğuna inandıkları Awa Spi'nin yukarı sularında (ve ayrıca güneydoğu yönünde Kifri yakınlarındaki bir grup köyde de) yaşamaktadırlar ve Şeyh Ali'nin buradan göç ederek İran Şahının hizmetinde yer aldığını iddia ederler; konuştukları dil Kurmanci değildir, fakat Goranicenin Maço maço diyalektini konuşurlar.

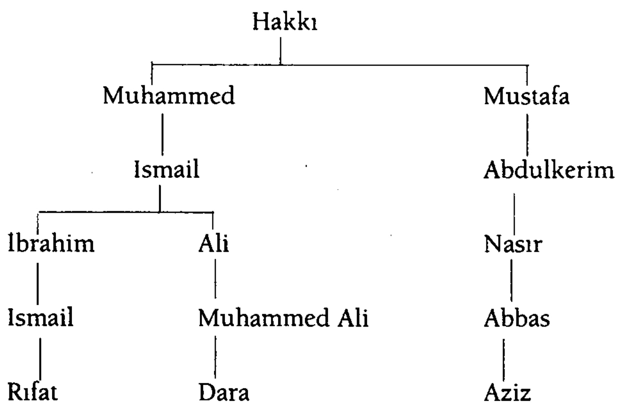
Ailenin Irak'taki bugünkü yönetici üyeleri ağa olarak bilinirler ve soylarını İbrahim Xançi adında birine dayandırırlar:

Kendi atalarının Mir İsmail olduğunu söylemekten büyük bir zevk duyarlar ancak taşıdıkları ağa ünvanı, düşmanlarının İbrahim Xançi'nin soylu biri değil de Babanlar tarafından Kifri'den Qelaçıwalan ya da Süleymaniye'ye giden ana yol üzerinde bulunan ve hâlâ kendi ismini taşıyan kervansarayı korumakla görevlendirilmiş bir sonradan görme olduğu yönündeki iddialarını doğruluyor gözükmektedir. 1922 yılında İbrahim Xançi'de yaşayan Hemeyi Kerim Ağa, yirmi kadarı Zengeneli köy ağalarının ellerinde olan yaklaşık otuz beş köyün yö-

netiminden sorumlu müdürü idi; ne kendisi ne de bu köy ağaları, Talabanilerin ya da çoğunluğunu Zengene aşiret üylerinin oluşturduğu komşu topraklarda yaşayan köylüler üzerinde herhangi bir otoriteye sahipti.

Gil ve Tewq'te yaşayan Talabaniler, Şeyh Rıza'nın müstehcen ve küfür dolu şiirlerine de hedef olan komşuları Cabariler, Kakailer ve Dawudalarla neredeyse sürekli bir kavga halindeydiler. Cabariler ve Kakailer hakkında bilgi vermiştim. Dawudalar geçmişleri hakkında pek bir ize rastlayamadığım tipik bir güney bölgesi göçebe Kürt aşiretiydi. Yönetici aile Hakkı Bey adında birinin soyundan geldiklerini iddia ediyordu ve beşinci kuşaktan itibaren gerek satın alma gerekse gaspetme yoluyla Tewq ve Tuzxurmatû nahiyelerinde birçok köyün sahibi olmuşlar ve sayıca epey artmışlardı. Aşağıdaki tablo 1922'de yönetimin uğraşmak zorunda kaldığı başlıca üç aşiret yöneticisi arasındaki akrabalık ilişkilerini vermektedir:

Tabloda ismi geçen bu aşiret yöneticilerinden en zengin olanı yakın akrabalarıyla birlikte Tewq nahiyesi yakınlarında bir düzine kadar büyük köyün sahibi olan Dara Bey idi; kendisi, çok konuşmayan ve ağır hareket eden ve daima otoriteden yana tavır alan ciddi bir adamdı. Rıfat Bey akrabaları ve aşiretin başka bir kolu ile birlikte komşu Tuz nahiyesinde geniş bir miri yurtluk sahibi olmuştu; kendisi halihazırda var

olan her türlü bozguncu harekete her an katılmaya hazır kabına sığmayan bir adam olarak ün yapmıştı. Yukarıdaki iki adamdan da yaşlı olan Aziz-i Abbas acımasızlığıyla ün yapmış biriydi ve hükümet yetkilileriyle mümkün olduğunca az ilişki kurmaya çalışırdı, sahip olduğu köy grubunun Tuzxurmatû'dan çok uzak olmayan ama ana yoldan alçak bir dağ sırtı ile ayrılan bu nedenle ulaşımı pek kolay olmayan, Awa Spi'nin her iki kıyısına da yayılmış bulunan Deşt-i Pataki'de yer alması bu politikayı uygulamasını kolaylaştırıyordu.

Başlıca Kürt aşiretlerini ve dini azınlıkları tanıttıktan sonra değişik idari birimleri ve bu birimlerin konumuzla ilgili bazı özelliklerini anlatırsak livaya ilişkin resmimizi kabataslak da olsa tamamlamış oluruz.

Merkez nahiyeye (nüfus, 24500) ilişkin olarak söyleyebileceklerim şehrin kendisi ve Tazexurmatû ve Tis'in'in köylerine ilişkin olarak söylediklerime ek mahiyette birşeyler olabilir.

Altun Köprü ve Kerkük'ün içinden dosdoğru geçen hattın kuzey-doğusunda bulunan bir düzine kadar köyün istisnasız hepsi Kürttü. Güney-batı yönünde yer alan ve sayıca daha fazla olan köylerin büyük çoğunluğunda her üç ırk grubundan da [Türk, Kürt, Arap] insanlar vardı, Arap deve üreticisi Ubeydlerin yurdu olan Hawija bozkırının kenarındaki geriye kalan birkaç köyde ise sadece Araplar oturmaktaydı. Köylerin çoğu herhangi bir aşiret bağlantısı olmayan şehir kökenli aristokratik ailelere aitti. Bir ara deneme mahiyetinde, Ubeydleri ve Cebel Hemrin yakınlarındaki diğer Arap aşiretlerini idare etmek üzre Hawija'daki küçük bir vahaya bir müdür yerleştirildi ancak bu uygulama pek uzun ömürlü olmadı.

Altun Köprü'nün yaklaşık yirmi kilometre güney batısında yer alan bir noktadan başlayarak Dicle'yle kesiştiği yere kadar Zap Nehrinin sağ kıyısı boyunca uzanan Malha (nüfus, 15000) yaklaşık yetmiş iki kilometre uzunluğundadır. Nahiyeyi diğer birimlerden ayıran sınır çizgisi, birkaç küçük Arap aşiretinin ve iki küçük Çeçen topluluğunun (buraya, on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Rusların topraklarını işgal etmeleri üzerine Kafkasya'dan göç etmişlerdi) yerleşik bulunduğu ya

da kamp yaptığı ilkel yerleşimleri açık Hawija stepinden ayıran nehre yakın bir yerden geçiyordu ve tam olarak belirlenmemişti.[5] Arapların çoğu Cuburdandı; bu, Zapların aşağı kısımlarında ve Dicle'nin bitişik bölgelerinde yaşayan nerdeyse yüzer gezer bir aşiretti.[6] Cuburluların hepsi de usta yüzücülerdi fakat nehrin taştığı zamanlarda, tıpkı Asuri kabartmalarda resmedildiği gibi, şişirilmiş botlardan yaralanmakta bir sakınca görmezlerdi. Cuburlular gıpta edilemeyecek bir konuda da ünlüydüler; bütün herkes kadınlı erkekli, çoluklu çocuklu *bejel* adı verilen ve frengiye çok benzeyen ancak doğal yollarla bulaşan ve yetişkinlik döneminden çok, erken çocukluk döneminde yakalanılan bir hastalıkla enfekte olmuşlardı.[7]

Altun Köprü nahiyesi (nüfus, 15000) Zap'ın sol kıyısı üzerinde yer alıyordu Kerkük-Erbil anayolunun her iki tarafına

5 1922 yılında nehrin yukarı kısmı Altun Köprü'ye 11 kilometre daha yakındı, ama üç ya da dört yıl sonra yarısı Kürt yarısı Arap (Albu Hamdan) köylerinden oluşan yaklaşık yirmi beş köylük bir parça Altun Köprü'ye kaydırıldı. Kuzeydoğudaki Malha köyünde bulunan idari merkez de çok daha merkezi bir konumda bulunan Uzun Ali'ye dahil edildi, ancak eski ismini muhafaza etti. 1940'tan sonra Sulama Dairesi tarafından inşa edilen ve Hawija Projesi olarak bilinen kanal sisteminin tamamı Malha'ya dahil edildi; bu durum dahili sınırların daha da net biçimde tanımlanmasını zorunlu hale getirdi. Sulanabilir topraklar dağıtılmaya başlandığında öncelik ilk olarak Cuburlulara ve oraya gelip yerleşmiş olan Çeçenlere sonra da Ubeydlere verildi.

6 Musul'un kuzeyinde Zummar'daki Juburların başkanı olan Şeyh Şahir'e göre bu aşiret beş ana kola ayrılır: (1) El Camus, bunlar Musul'un kuzeyinde Dicle üzerinde, çoğunluğu sağ şerit üzerindeki Zummar ve Humaidat nahiyelerinde ve küçük bir kısmı da sol şerit üzerindeki Duhok kazasında bulunurlar; (2) Albu Toma, Bağdat'ın güneyindeki çeşitli kanallara göç etmişlerdir, Jamus'un alt kollarından biridirler; (3) Albu İnjad, Zapların aşağı kısımlarındaki her iki kıyısı üzerinde ve iki nehrin birbirlerine karıştıkları noktalar arasında Dicle'nin her iki kıyısı üzerinde bulunurlar; (4) el Hayaçil, Suriye'de Batı Habur'da; (5) Gidha, Cumur olarak bilindikleri Xaneqin yakınlarında yaşarlar. Kürt aşireti Bacilan'a dahil olmuşlardır ve dış görünümleri itibariyle Kürttürler. Bu kollardan her biri de alt kollara ayrılmışlardır, örneğin, Kerkük'teki Albu İnjad Albu Jabr, es Saqr, Albu Cahaş ve diğer alt kollara bölünmüştür.

7 *Bejel; Syphilis as a Contagious Disease of Children*, 'Bejel: Bulaşıcı bir Çocuk Hastalığı olarak Frengi', American Journal of Tropical Medicine, Cilt. 18, No. 6, Kasım 1938, E.H. Hudson; hastalığı geniş ölçüde çalışan ilk kişi olan Hudson aynı zamanda hastalığın ismini tıp literatürüne kazandıran kişidir de. Bu kaynaktan haberdar olmamı sağlayan Dr. W. Comer'e teşekkürü bir borç bilirim.

9 (a) Şadalalı Şeyh Abdulkerim

yayılmış durumdaydı. Küçük kasabanın nahiyeye ismini veren en eski kısmı nehrin ortasında yer alan bir adanın üzerine inşa edilmişti. Altun Köprü ismini, onun tarafından ya da onun adına iki köprü inşa edilmiş olan Altun isimli bir bayandan ve (oldukça kinik bir şekilde) köprülerin yapımı sırasından kullanılan çoğu halktan gaspedilmiş pırıl pırıl madeni paralardan

9 (*b*) *Ranyalı Heme Ağa*

alıyordu. Araplar köprüye basitçe 'El Qantara', Kürtler de 'Pirdé' diyordu ki ikisi de 'köprü' anlamına gelmekteydi. Mekan kelek taşımacılığının önemli merkezlerinden biriydi. Urmiye yakınlarındaki Uşnu'dan geldiklerini iddia eden bir Kürt Beyzade ailesi, kırk kadar Salihi Kürt ailesi ve birkaç Arabm dışında nüfus Ortodoks Sünni Türkmenlerden oluşuyordu; kentin

10 (a) APO'nun evi, Derbend

en yoksul kesiminde genellikle kalabalık Türkmen aileleri oturmaktaydı. Benim dönemimden sonra Malha'dan aktarılan birkaç Arap köyünün dışında nahiyedeki köylerin tamamı Kürttü; Salihiler nehrin yanında, Bibaniler güney-doğu yönünde onların bulunduğu yerin iç taraflarında yaşarlar ve toprakların büyük kısmı çok fazla aşiretsel bağlılıkları olmayan asilzadelere aittir; iki Salihi yönetici, Taha ve Tevfik, genellikle Kerkük'te ya da Qerehesen ve Cabari sınırları üzerinde onlara ait olan diğer köylerde yaşarlar.

Şıwan (nüfus 11000) Zap suyunun sol kıyısı üzerinde, Altun Köprü'nün doğusunda yer almaktadır. Arazi yapısı güneydeki dağlık arazi kadar elverişsiz değildir. Zap vadisinden itibaren zemin önce yavaş yavaş kabarır sonra da büzüşerek aşağı doğru iner, Xalxalan dağ sırtında yaklaşık 900 metre yüksekliğe ulaşır ve buradan tekrar Xasa vadisi ve Kerkük Ovasına düşer; arazi oldukça sulaktır ve koyun otlatmak için eşi bulunmaz bir yerdir. Nehrin hemen bitişiğinde bir ara Süleymaniye'ye transfer olmuş olan Şêxbızını aşiretine ait bir sıra köy uzanır. Nahiye'nin geri kalan kısmında Şıwan aşireti oturmaktadır; aşiretin bütün üyeleri çiftçidirler (Şıwan 'çoban' demek-

10 (b) 'Simko'

tir), aşirette ağa yoktur ve hiçbir aristokratik aşiret onların kendi uyduları olduğu iddiasında bulunmamıştır. Büyük oranda Neftçizadeler ve öteki kentte oturan toprak sahiplerinin nüfuzu altındaydılar fakat bu aynı zamanda aşiret dayanışması duygusundan tamamen yoksun oldukları anlamına gelmiyordu; aşiretler arası siyasette güney doğularındaki komşuları Hemawendlerle iyi anlaşıyorlardı. Şıwanlar üç kola bölünmüşlerdi: Yaklaşık kırk beş köye sahip olan ancak diğer iki koldan daha yoksul olan Kaşik, altı köye sahip olan Sarkhasa-i Gulunkéwa, on beş köye sahip olan Serxasa-i Yaxtekan; son iki kol (isimlerinden de anlaşılacağı üzere) güneyde nehrin yakınlarında yer alıyordu. Aşiretin hükümet nezdindeki, belki de polis nezdindeki demeliydim, en tanınan kişisi haydutluğuyla ün yapmış ve Hemawend'de bile bu konuda eline su dökecek kimsenin olmadığı Yaxtekanlı Aza-i Şerif-i Celil idi.

Qerehesen (nüfus 14000) Kerkük merkezinin doğusu ve Şıwan'ın güneyi boyunca uzanır. Nahiyeyi oluşturan yaklaşık elli beş köyden yedisi köklü bir aile olan ve 'Said-i Qerehesen' olarak tanınan seyidlere, beş tanesi Berzenci 'Kanikawa Seyid-

leri'ne, yaklaşık yirmi tanesi Talabanilere ve geri kalanlar da kentte oturan toprak sahiplerine ya da aşiret üyesi olmayan köylülere aitti. Nahiyede dört tane Türkmen köyü bulunmaktadır; Leylan (300 hane), Yahiyawa (150 hane), Tarcil (150 hane) ve Qaralu (yetmiş hane). Leylan'ın Kızılbaşların yaşadığı başlıca merkezlerden biri olduğunu söylemiştik, diğer üç köydeki insanların büyük bir çoğunluğu da aynı inanca mensuptu. İşgalin ilk günlerinden beri burasını Talabanilerin nüfuz alanı olarak kabul etmek bize uygun görünmüştü; 1922'de müdür hâlâ Şeyh Rıza'nın bir yeğeni olan Şeyh Habib idi ve karargahını kendi köyü olan Xalid Bazyani'ye kurmasına izin verilmişti.

Tewq nahiyesi (ya da Daquq) Kerkük merkezinin hemen güneyinden geçen ana yolun her iki tarafına yayılacak şekilde konumlanmıştı. Nahiye ismini Müslümanların ilk dönemlerinde Kerkük'ten[8] daha önemli bir merkez görünümünde olan ve içinde hâlâ antik dekorlu minarelerin tabanlarının ayakta olduğu kadim bir kentten alıyordu. Küçük bir çarşısı olan görece yeni bir tarihe sahip çarşı, ana yol üzerinde Basira Nehri ya da Tewq Çayı yakınlarında konumlanmıştır; burada sadece yağmur yağdığı zaman tepelerden inen yağmur sularıyla dolan zemini çakıllı geniş bir yatak vardır. Sekiz kilometre yukarıda nehrin doğduğu yerde Türkler briketten bir köprü inşa etmişlerdi; ilk taşkından sonra köprünün birçok kemeri sulara kapılıp gitmişti ve Bayındırlık İşleri Bakanlığımızın köprüyü tamir etme yönündeki çabaları pek bir sonuç vermemişti; nehrin yıl içinde geçilemeyecek olduğu gün sayısı o kadar azdır ki köprünün kullanılabilir olduğu zamanlarda bile çok az araba

8 Qazvinli Hamdullah Mustavfi tarafından yazılan Nuzhat el Qulub'da (on dördüncü yüzyıl) Kerkük'ten pek fazla bahsedilmez. Petrol kuyularına 'bütün Arap Irak'ındaki en güzel iklime sahip orta büyüklükte bir kasaba olan' Tewq'ten bahsederken gönderme yapılıyordu. Nehir, Arap Irak'ının üç küçük nehrinden biri olarak tanımlanır (diğer ikisi 'Bayat Nehri ve büyük bir ihtimalle Awa Spi'dir) ve büyük bir ihtimalle Bazyan'da olan Derbendi Xalife geçidinden çıktığı söylenir. Kerkük'ten bahseden ilk Müslüman yazar Timurlenk'in tarihinin anlatıldığı, on beşinci yüzyılda kaleme alınmış olan *Zafername*'nin yazarı Yazdlı Ali'dir (bkz. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, sf. 92.)

köprüden geçmek için yollarını on altı kilometre daha uzatırdı. Nüfusa gelince, Tewq çoğunlukla Türkmen Kızılbaşlardan oluşuyordu. Köylerin çoğunda hem Kürtler hem Araplar karışık bir şekilde oturuyordu ve Tewq yakınlarındaki iki küçük köyde birkaç Türkmen ailesi oturuyordu; Tewq'un doğusunda sadece Kürtlerin oturduğu çok sayıda köy ile batısında da sadece Arapların oturduğu üç ya da dört köy yer almaktadır. Ancak toprak sahipliği fiili olarak üç önemli Kürt ailesi arasında dağılmıştır: Kakai seyidlerinin aşiret reisleri (on sekiz köy), Şeyh Habib'in kuzenleri olan Şeyh Fazlullah İzzeddin Talabani (yedi köy) ve Dara Bey Dawuda (on bir büyük köy). Her yıl ilkbaharın sonlarında ya da yazın başlarında nehirdeki su miktarı azalmaya başladığında eğer yönetim önceden suyun adil bir dağıtımını sağlamak üzere gerekli önlemleri almazsa taraflar arasında suyun paylaşımına dair kavga çıkması neredeyse kaçınılmazdır.

Kadır Qerem (nüfus 15000) eski Türk nahiyesi Gil'e tekabül ediyordu. Nahiye 1922'de, başka bir yerde daha kendilerinden bahsettiğim için burada üzerinde durmayacağım üç aşiretsel alana bölündü.

Tuzxurmatû nahiyesi (nüfus, 30000) güneydoğuda Tewq'e bitişikti ve 1922 yılında Kifri kazasına bağlandı. Tewq gibi ana yolun her iki tarafına yayılmış olan nahiye kuzey doğudan güney batıya doğru sonraki ismiyle Ak Su olarak bilinen Awa Spi tarafından ikiye bölünmüştür. Nahiyeye de ismini veren kent merkezi daha önceden de bahsini ettiğimiz gibi bütün livada yaşayan Kızılbaş Türkmenlerin en önemli merkezidir. Tuzxurmatû ismi, Awa Spi'nin düzlüğe yakın olan ilk alçak dağ sıralarını yarıp geçtiği boşlukta yer alan tuzlu su kaynaklarından türemiştir. Köy nüfusunun dörtte üçünü Dawudalar oluşturmaktadır ve bunların da üçte ikisi dağ eteklerinde ve geriye kalan üçte biri de ovada oturmaktadır. Nahiyede Dawudalar dışındaki tek önemli unsur oldukça parçalı bir yapıya sahip olan ve çekirdek kısmının Horasan'dan geldiği söylenen Bayat aşireti idi. Nahiyenin Cebel Hemrin'e ve Qeretepe nahiyesine bitişik olan en güney kısmında iki düzine kadar köyle-

ri vardı ve dostlukları ve düşmalıkları Arap aşiretlerinden ziyade Kürtlerleydi. Beni zaman zaman ziyarete gelen iki ya da üç aşiret reisinin dışında onlarla doğrudan diyalogum pek olmadığı için onlara dair ilk elden bilgi edinme fırsatım olmadı ancak yine de yedi kola bölündüklerini biliyorum. Bunlardan biri (Albu Hüseyin) Sünniydi ve Arapça konuşuyorlardı, ikisi (El Amara ve Albu Wali) Sünni Türkmenler'den oluşuyordu, üçü (Bair Ahmed, Kazadalı ve Yalançi) Kızılbaş Türkmenlerden oluşuyordu ve geriye kalan biri de (Amarli) Kürtleştirilmiş Kızılbaş Türkmenlerden oluşuyordu. Aşiretin hükümetle olan işlerini Amarli kolundan Faris Bey yürütüyordu.

2000 sakini olan Kifri, livanın ikinci kentiydi ve ayrıca kaymakamlık makamı da burada bulunmaktaydı. Dağ eteği sırasının önünde bulunan bir başka boşluğun üzerinde ve ana yol üzerinde Süleymaniye'ye giden en kısa kervan yolunun İbrahim Xançi ve Sagirma'ya döndüğü noktada konumlanmıştır; bu nedenle burası demiryolu Kerkük'e ulaşmadan önce hem çevredeki aşiretler için doğal bir pazar konumundaydı hem Kürtlerin ticaret faaliyetlerinde doğal bir antrepo konumundaydı. Boşluğun kuzey tarafında gerçekte içinde katılaştırılmış zift bulunan bir 'kömür madeni' vardı. 1915'ten bir yıl önce madenden yılda yaklaşık 150 ton kömür çıkarılıyordu savaş süresince bu rakam Türk askeri otoriteleri tarafından yılda 1000 tona çıkarıldı.[9] Kenti çevreleyen tepelerdeki parlak renkli taşlar kente, beni her gittiğimde etkileyen ve benden öceki seyyahların da dikkatini çeken temiz ve parlak bir görünüm kazandırmaktaydı. Kentin önde gelen aileleri kendilerini Türk olarak görüyorlardı; nüfus genel olarak Kürtlerden ve Türkmenlerden oluşmaktadır. Türklerin yönetimi sırasında kent ve kaza resmi makamlarca Salahiye olarak adlandırılıyordu.

Eski Kifri nahiyesi sonradan, kent ve onu çevreleyen bölgeden oluşan merkez (nüfus, 5000) ile Qela Şirwana (nüfus, 16000) olmak üzere ikiye bölünmüştü ancak ben onları, kendi bildiğim şekliyle, birlikte ele alacağım. Kentin dışında nü-

9 1939-1945 yıllarını kapsayan İkinci Dünya Savaşı sırasında bu maden tekrar işletime açıldı.

fus tamamen Kürtlerden oluşuyor: Caflar, Talabaniler, Aziz-i Abbaslı Dawudalar (Dawudaların geri kalan kısmından Zengene üçgeni ile ayrılan, Dawuda Kürdistan adı verilen küçük bir kuşatık bölgede bulunurlar), Dilolar ve Gézhler. Osmanlı rejimi sona ermeden birkaç yıl önce Dilolar, Zengeneler tarafından kuzeydeki ana yurtları olan yerleşim yerlerinden çıkarıldılar. Yerlerinden çıkarılanların bir kısmı kuzey doğudan güney batıya doğru saat yönünde bir yay çizerek Kifri'ye doğru yaklaşan bir dizi köye diğerleri de Xaneqin (Anglo-İran) Petrol Şirketi'nin imtiyazı olan 'transfer edilmiş topraklar'a yerleştirilmişlerdi; Kifri'ye yerleştirilenler disiplinsiz ve vahşi bir durumda kalmaya devam ettiler ve Kifri'ye düzenlenen ve sonucunda İngiliz siyasi personelinin tamamının öldürüldüğü 1920 Arap ayaklanmasında öncü bir rol oynadılar; Xaneqin grubu, korumakla görevlendirildikleri petrol şirketinin medenileştirici etkisi altında topluma yararlı bir hale geldiler. Gézhler, *Şerefname*'de adı geçen ancak hakkında bir İran Kürt aşireti olduğunun dışında bir ayrıntı verilmeyen Gaj aşireti ile aynı aşiret olabilirler; *géj* Kürtçede 'sersem' anlamına gelmektedir ve aşiretin düşmanları Gézhlerin tam isimlerini bulduklarını söylemektedirler. Aşiret Qela Şirwana yakınlarında, Sirwan nehri üzerinde iki üç köye ve daha batıda Narin Nehri üzerinde de iki köye sahiptirler; aşiret üyeleri toprak ekip biçen sade, basit insanlardı, Kakai inancına mensup oldukları söyleniyordu ama bunu hiçbir zaman doğrulama fırsatım olmadı.

Péwaz (nüfus, 5500), başka birkaç küçük yerle birlikte, Süleymaniye ilk teşkilatlandırıldığı zaman Sengaw Sirwan arasında aşağı doğru uzanan, Qaradag silsilesi sınır olduğunda da Kerkük'ün sınırları içinde kalan 'bacak' şeklindeki Warmawa nahiyesinden oluşur. Nahiyenin batı kısmında Awa Spi yakınlarında yaşayan Zengene aşiretine mensup birkaç ailenin dışında nahiyede yaşayanların neredeyse tamamı Caf aşiretindendirler.

Qeretepe nahiyesi (nüfus, 21000), livanın güneydoğu ucunda Sirwan Nehri ve Cebel Hemrin'in meydan getirdiği üçgen bir alanın içinde yer alır. Qeretepe köyünün kendisi Türk-

menlerden, Araplardan ve Kürtlerden oluşan karışık bir nüfusa sahipken geriye kalan köylerde nüfusun çoğunluğunu Araplar oluşturuyordu ve en homojen nüfusa sahip olan aşiret ise üçgenin uç kısmında bulunan Arap Karawi aşiretiydi.Birçok arazi Sirwan ve Narin nehirleri aracılığıyla sulanır ancak Cebel'in güneyindeki nüfuz sahibi aşiretlerin ve toprak sahiplerinin su ihtiyaçları sözkonusu olduğunda Qeretepe'nin su ihtiyacı daima gözardı edilme eğilimindeydi. Nahiyedeki Kürtler Karawi'nin kuzeyinde Sirwan üzerinde bulunan Zend ve Palani isimli iki küçük aşiret ile ve Narin üzerinde bulunan Gézh aşireti tarafından temsil edilirler. Palani (yedi ya da sekiz köyden oluşuyorlardı) pek fazla dikkat çekmeyen kendi halinde bir aşiretti. Şu anda Sünni olan Zend (on köyden oluşuyordu) ise bugün başkenti Şiraz'da hâlâ minnetle anılan İran'ın 'kusursuz prensi' Kerim Han'la (1750-79) aynı aşirete mensup olduklarını iddia ederler.

XIX. KERKÜK'TE YAŞAM

1922 yılı 20 Eylül akşamı Bağdat'tan Kerkük'e gitmek üzere trene bindim. Şeyh Mahmud ve Noel de benimle birlikte aynı trendeydiler ve ertesi sabah Kifri'ye altı buçuk kilometre mesafade bulunan Kingirban'daki hat sonuna ulaştığımızda Şeyh Mahmud'un *istiqbal*'i çevresinde toplanan yerel aşiretlerden gelmiş yüzlerce atlı bir taraftan tezahürat yapıp bir taraftan da ellerindeki bayrakları sallıyorlardı. Şeyh Mahmud trenden indiğinde adamlar neredeyse ezecek gibi şeyhin çevresini sardılar ve karşılama için istasyonda bulunan Süleymaniye'deki temsilciler heyeti bir hoş geldin konuşması yapamadan, onu oradan neredeyse (sürükleyerek) kaçırdılar. Kifri'de üç gün kaldık ve ayın 24'ünde, Noel'in, Mahmud'un ve adamlarının kent dışına sağ salim ulaştıkları haberini aldıktan sonra 30 no'lu Filodan Pilot Yüzbaşı S.M. Kinkead tarafından Kerkük'e götürüldüm.[10]

10 Kinkead 1927'de Venedik'te düzenlenen Schneider Kupa'sını İtalyanlardan ka-

Kerkük'ün idari statüsü Süleymaniye'ninkinden çok farklıydı. Henüz Faysal'm krallığına katılmamış olmasına rağmen liva, Türkçenin sadece yerel kullanımda değil Bağdat'la olan ilişkilerde de kullanılması, bütün memurların yerel insanlardan oluşması (Osmanlı'ya devlet memuru yetiştiren bir yer olduğundan pek memur sıkıntısı çekilmiyordu), gönderinde Irak bayrağının dalgalanmaması dışında, sanki krallığın bir parçasıymış gibi yönetiliyordu. Bu nedenle livanın yönetiminden başlıca sorumlu olan kimse kaymakamlar, müdürler ve diğer yetkililerin de emrinde olduğu mutasarrıf idi. İl danışmanının teknik olarak hiçbir idari fonksiyonu yoktu fakat iktidar devredildikten sonra, hem bakanların hem de mutasarrıfların deneyimsiz oldukları bir durumda, hem kuzeyde hem de güneyde önemli yazışmaların bir süreliğine birbirine paralel iki sütunda İngilizce (genelde orijinal metin) ve Arapça (Kerkük örneğinde Türkçe) olarak yazılmasını doğal karşılamak gerekir. Vilayetle merkez arasında dikkatli bir görüş alışverişini gerektiren zor problemler genellikle, sonuç bir tavsiye ya da emir olarak mutasarrıfın ya da bakanın imzasıyla gönderilmeden önce, il danışmanı ve İngiliz danışman arasındaki yarı-resmi iletişimle halledilirdi. Kerkük'e varışımdam birkaç ay sonra, görevin idari olmayan karakterini iyice vurgulamak için 'il danışmanı' titri 'idari müfettiş' olarak değiştirildi; ancak birkaç yıl daha, aslına bakılacak olursa Manda yönetiminin sonuna kadar Yüksek Komiser Kürtlerin politik durumunu etkileyebilecek herşey üzerindeki yakın takibini sürdürdü ve bizim konumumuz güneydeki meslektaşlarımızın konumundan çok daha güçlü bir şekilde kalmaya devam etti.

Livanın mutasarrıfı, ailesi aslen Tuzxurmatû'dan gelen, eski bir Türk generali olan Fettah Paşa idi. kendisi sevimli bir ihtiyar beyefendiydi ve işlerin çoğunu idari müfettiş'e devretmekten çok mutluydu; sarayın birinci katındaki odalarımızın

zanan RAF takımının üyelerinden biriydi; yarışmadaki en hızlı etabı o yaptı ancak uçağı yarış sırasında bozulunca yarışın fiili galibi Pilot Yüzbaşı Webster oldu. Kinkead ertesi yıl Solen üzerinde yapılan dünya hız rekoru denemesi sırasıda öldü.

birbirine açılan bir kapısı vardı; resmi olmayan konularda birbirimize sık sık danışıyorduk. Tanıdığım eski Osmanlı subaylarının çoğu gibi o da neşeli akşam sohbetlerinden hoşlanıyordu bu yüzden ofis saatleri dışında da kendisiyle muhabbetimiz devam ediyordu. Aramızda oldukça yakın bir ilkişki gelişti ve kendisi gerçekten zevk aldığım bir dostum oldu.

Orada edindiğim bir diğer yakın arkadaşım ise Belediye Başkanı Mecid Bey idi; güçlü bir karaktere sahip olan Mecid Bey enerjik bir insandı ve ülkenin diğer tarafındaki meslektaşlarından daha ileri fikirlere sahip bir yönetici idi. Kendisi livanın nüfuz sahibi ailelerinden biri olan Yakubizadelere mensuptu.

Bana göre livadaki en önemli yetkililerden biri aynı zamanda eski bir Türk subayı olan Polis Komutanı Murat Bey idi; kendisi Ghéz aşiretinin gerçek bir üyesi olmasa bile annesi tarafından ya da evlilik aracılığıyla onlarla akraba olmuştu. Irak'taki polis kuvveti normal polisin görevlerini yerine getiren yaya birimlerle, daha çok jandarma görevi yapan atlı birimlerden oluşuyordu. Murat komutanlık görevine ek olarak merkez nahiyenin müdürlüğünü de yapıyor (biraz önce bahsettiğimiz biraz tuhaf olan Osmanlı sisteminde nahiye kaymakam ya da müdürün müdahalesi olmaksızın doğrudan mutasarrıfın sorumluluğundaydı) ve livanın herhangi bir yerinde aşiretler arasında meydana gelen sorunların çözümünde mutasarrıfa vekalet ediyordu; sorunların çözümünde ya Aşiretlerarası Sorunları Düzenleme Yönetmeliğinin hükümlerine uyuluyordu ya da daha az resmi olan bir yola başvuruluyordu. Murat Bey oldukça bilgili bir insandı ve ince ve gelişmiş bir mizah anlayışına sahipti; ilçede birlikte yaptığımız birçok gezintiden daima büyük bir zevk almıştım.

Yargı mevkii sözkonusu olduğunda şüphesiz en etkili isim, Yargıtay başkanının da otoritesini gölgede bırakan Başkan Yardımcısı Ömer Nazmi Bey idi. Kifri'nin ileri gelenlerinden biri olan bu zat, Musul vilayeti için verilen mücadelede oldukça etkin bir rol oynamış ve burada kazandığı onur payesiyle en yüksek makamlara erişmeyi garanti etmişti; önce mutasarrıflı-

ğa ardından da Irak İçişleri Bakanlığı ve başkan yardımcılığına yükselmişti.

Kamuoyu üzerinde etkili olabilecek diğer insanlar arasında şunlar vardı: İlk Irak kabinesinde İletişim ve Çalışma Bakanı olan bir başka eski Osmanlı generali İzzet Paşa; Konstantinapol Parlamentosunda Kerkük vekili olan, Kerkük'ün ilk mutasarrıfı olarak seçilmesine kesin gözüyle bakılan ancak bu göreve Fettah Paşa'nın getirilmesi üzerine düş kırıklığına uğrayan ve biraz içerleyen Neftçizade ailesinin başı Nazım Bey; Yakubizade ailesinin başı Mecid'in kardeşi ve aynı zamanda eski Kerkük milletvekili olan Abdullah Safi Efendi. Resmi olarak adlandırıldıkları şekliyle 'ruhani liderler'den, Seyid Ahmed-i Xaneqeh'ten ve Keldani piskoposundan bahsetmiştim. Diğer birçokları arasından adlarını hatırlayabildiklerim Peygamberin seccadesinden bir parçanın nesillerdir babadan oğula geçecek şekilde muhafızlığını yapan Xadim es Seccada, Seccade Hizmetkarları ile sık sık büyük, beyaz bir Bahreyn eşeğinin üstünde güneşten korunmak için başının üzerinde büyük bir şemsiye tutar ve uzun hırkası rüzgarda dalgalanır bir vaziyette tekyesinden çıkıp caddelerden geçerken görülen, Qerehesenli Şeyh Habib'in abisi Muhammed Ali Talabani (sanıyorum ayrı bir anneden) idi; bunaklıktan ileri gelen bir gevezeliğe sahip olan bu yaşlı adam sarayın müdavimlerinden birisiydi.

Başlıca İngiliz meslektaşlarım Yüzbaşı A.F. Miller (Yardımcı İdari Müfettiş), Yüzbaşı F. Reeve (Polis Müfettişi) ve Dr. William Corner (Sivil Cerrah) idi; ayrıca bir de görev alanı Erbil'i de kapsayan bir Bayındırlık İşleri Mühendisimiz vardı. Miller Türkçe konusunda uzman birisiydi ancak ne Arapça ne de Kürtçe öğrenebilmişti; dahası ata binemeyecek kadar da kilo almıştı ve bu nedenle ilçedeki çalışmalar için sınırlı derecede faydalı olabilirdi. Ancak yine de kendisi kentin Türkçe konuşan yetkilileri ve ileri gelenleri tarafından sevilen ve onlar üzerinde etkinliği olan oldukça sadık bir yardımcı idi. Corner, toplumun bütün kesimlerinin sarsılmaz bir güvenini kazanmasını sağlayan mesleki yeteneklerinin yanısıra yorulmak nedir bilmeyen bir gezgindi de. Ambulans arabasıyla daha önce-

leri hiçbir tekerlekli taşıtın giremeyeceğinin düşünüldüğü yerlere giderek kendine bir ün bile edinmişti. Corner eski bir Türk evinin iç yarısını bense dış yarısını kullanıyordum ve selefim tarafından yapılan düzenlemeyi aynen devam ettiriyorduk ki buna göre dış avluda yer alan iki oda sekreterliğini Corner'in yapacağı ve faydalananların sayısının zamana ve duruma göre değişeceği bir yemek salonu olarak kullanılacaktı.

Erbil kağıt üzerinde Fettah Paşa'nın sorumluluğunda görünse de oradaki yönetim Kerkük'ten tamamıyla bağımsızdı. Ancak her iki livanın da ortak birçok sorunu vardı ve ben de bu yüzden Türklerin zamanında belediye başkanı olan ve nüfuz sahibi bir yerel aileden gelen Mutasarrıf Yardımcısı Ahmed Efendi ile meslektaşlarım olan Lyon ve Polis Müfettişi Yüzbaşı C. Littledale'le yakın bir dostane ilişki geliştirmiştim.

Kentte yaşayan istihbaratçı bir Özel Servis subayı ile (politik atmosfere göre) ya bir ya da bir filo savaş uçağı, RAF'ı temsilen kentte bulunuyordu; savaş uçakları kentin güney ucundaki küçük havaalanı yakınlarında Minas Gharib'e ait olan bir bahçede kalıyordu. 55. Cooke Hindistan Ordusu Piyade Alayı ile bir alay Toplama süvari, saraya bitişik olan kışlalarda kalıyorlardı.

O sıralarda kentin çarşısında Hindistan'lılara ait çok sayıda dükkan vardı. Hindistanlı bu dükkan sahipleri işgal ordusunun gelişiyle birlikte buralara yerleşmişlerdi. Herhangi bir İngiliz konsolosluk temsilcisinin bulunmadığı durumlarda yasal haklarının korunması için idari müfettişe başvuruyorlardı. Bir defasında bu dükkan sahiplerinden birinden aldığım bir mektubu muhafaza etmiştim ve şimdi bir sakınca görmediğim için mektubu olduğu gibi burada aktarıyorum: -

> Yüksek müsadelerinizle ve bütün saygımla aşağıda yer alan birkaç satırı bir 'YARDIM TALEBİ' olarak değerlendirmenizi ve talebime müspet bir cevap vermenizi istirham ediyorum:
>
> 7 Kasım 23 tarihinde Hindistanlılar 'DIWALI' adını verdikleri büyük bir festival düzenlediler. Tatil olarak görülen bu günde bütün Hindular işlerini bir kenara bırakıp

çeşitli oyunlar oynar ve şölenlerin tadını çıkarırlardı. Bu festivalde Hindular tarafından Hindistan'ın her tarafında oynanagelen ve bir şekilde bugünün kutlamalarının ayırdedici bir özelliği haline gelmiş olan oyun kartlarıyla ve küçük madeni paralarla oynanan oldukça popüler bir oyun vardır. Oyunun popülaritesini ve dini bir festivaldeki önemini gözönünde bulunduran hükümet yetkilileri de oyunun oynanmasına karşı çıkmazdı ve Diwali festivali boyunca oyun çarşıda, dükkanlarda herkesin gözü önünde oynanırdı.

Ben de bir Hindu olarak, festivali birlikte kutlarız diye birkaç arkadaşımı restoranıma akşam yemeğine çağırdım. Yemekten sonra adet olduğu üzere yukarıda sözünü ettiğim oyunu oynamak için oyun kartlarını misafirlerimin önüne koydum, sonradan bunun 'KUMAR' olarak algılanacağı aklımın ucundan bile geçmemişti. Ancak oyuna oturduktan birkaç dakika sonra bir üstçavuş polis içeri girerek oyuna el koydu. Bir şekilde ertesi sabah polis karakolunda ifade vermek zorundaydım. Burada ifadem alındıktan sonra bir eskort eşliğinde mahkemeye sevkedildim. Mahkeme tarafından 'KUMAR' oynadığım gerekçesiyle 25 Rupi cezaya çarptırıldım.

Şimdi size yalvarıyorum, durumumu yukarıda anlattığım gerçeklikler ışığında değerlendiriniz, bu oyun nasıl olur da 'KUMAR' olarak adlandırılabilir? Kumar oynamanın bir suç olduğunu çok iyi biliyorum ve bunu bile bile, restoran gibi halka açık bir yerde kumar oynamam ya da oynanmasına izin vermem nasıl mümkün olabilir? İnanın hiç kimse böyle birşey yapmaz. Oyun kumar amacıyla oynanmıyordu sadece hükümetin de izin verdiği kutlamaların bir parçasıydı. Söylediklerimin doğru olup olmadığını öteki Hindulara sorarak kontrol edebilirsiniz.

Umarım adalet yerini bulur ve ceza olarak ödediğim para bana geri verilir. Umutla bekliyorum. Victoria Restoran'ın Sahibi Haveli Ram en sadık hizmetkarınız olarak kalacaktır Efendim.

Dilekçe sahibine cevaben mahkemenin kararlarına karışamayacağımı yazdım ve bir dahaki sefere festivalde yanlış anla-

şılmaya müsait durumlar için polise başvurarak önceden izin almasını tavsiye ettim.

Bu hikaye bana benzer şekilde gülünç başka bir olayı hatırlattı. Kerkük'teki yaşam koşullarımız Derbend, Halepçe ya da Süleymaniye'deki kadar ilkel olmasa bile oldukça basit sayılırdı. Bir gün köprünün yakınlarında Avrupa tarzı mallar satan bir dükkan açıldığını duydum ve ne var ne yok bir göz atmak için oraya gittim; sırf alışveriş yapmış olmak için ne kadar gereksiz eşya varsa hepsini aldım. Aldıklarım arasında önde gelen güzellik uzmanı bir İngiliz firması tarafından üretilmiş olan oldukça pahalı bir şişe mine çiçeği özlü banyo losyonu da vardı. O güne kadar hiç böylesine efemine birşey satın almamıştım ve losyondan ne kadar kullanmam gerektiğine dair en ufak bir fikrim bile yoktu. O akşamki yemek için üstümü değiştirmek üzere odama döndüğümde şişenin yarısını yatak odamın zemini üzerine yerleştirilmiş olan demir tüp borunun içine boşalttım. İnsanın nefesini kesen bir koku hemencecik önce benim odamı doldurdu oradan da avluyu geçerek akşam yemeği için toplanmakta olan diğer üyelerin ve RAF'tan gelen misafirlerin bulunduğu yemek salonuna yayıldı. Orada bulunanlar kokuyu duyar duymaz bu da neyin nesi dercesine ellerini burunlarına götürüp pek zarif sayılamayacak bir şekilde el kol hareketleri yapıp gülmeye başladılar. Bu tepkileri, üzerime koku sinmiş bir vaziyette içeri girdiğimde iki katına çıktı. Ancak onların bu alayları beni yıldırmadı ve mine çiçeği özlü losyonu bitene kadar birkaç gün daha seyrek bir solüyonla kullanmaya devam ettim. Kentin bizim bulunduğumuz kısmında su oldukça alışılageldik bir yöntemle tedarik ediliyordu; her evin içinden bir diğerine geçen iki açık su kanalı bulunuyordu. Kanallardan biri temiz su (biz içme suyumuzu direkt yukarıdaki kaynaktan getiriyorduk) diğeri de kanalizasyon içindi. Ben şişeyi bitirdikten bir-iki gün sonra, bir hastayı tedavi etmek üzere civardaki ailelerden birine konuk olan Corner su kanallarının bizden sonra geçtiği evde yaşayan komşularımızdan bir mesaj getirdi. Komşularımız oldukça kibar bir şekilde yemek salonundan faydalananlar viskilerini içme suyuna ka-

rıştırmazlarsa minnettar kalacaklarını belirtiyorlardı; çok iyi biliyordum ki, alkol, ruhlarının gelecekteki huzuruna değer verenler için yasaktı. Sonradan ortaya çıktı ki bizim ve komşularımızın su kanallarını temiz tutmaktan sorumlu olan insanların dikkatsizliği yüzünden kirli suları taşıyan kanalların içindekiler temiz suyu taşıyan kanala karışmıştı ve sevgili kapı komşularımız aylardır selefimin ve benim banyo sularımızı içmekteydiler.

Kerkük'teki görevim iki buçuk yıl sürdüğü için orada kaldığım süre boyunca dört mevsimi de tatma imkanı buldum. Yazın ortasında sıcaklık Bağdat'taki kadar yükseliyordu ancak yaz mevsimi daha kısa sürüyordu ve bir hayli soğuk olan kış mevsimi bile o kadar sert geçmiyordu. Kışın ve sonbaharın en güzel yanlarından biri iş saatlerinden sonra elinize bir silah alıp nehrin aşağısına indiğinizde ya da sulama kanalları boyunca ilerlediğinizde birkaç çift bataklık çulluğu ya da bir yaban ördeği avlayabilme imkanınızın olmasıydı; eğer şansınız yaver giderse bıldırcın bile avlayabilirdiniz. Biz İngilizlerin turaç adını verdikleri kara kekliği avlamak içinse daha uzaklara gitmemiz neredeyse tüm günümüzü bu işe ayırmamız gerekiyordu; bu iş için gittiğimiz en gözde yer Tewq Çayı üzerindeki Dara Bey'e ait olan Iftighar köyü idi. Köyde atlı bir devriye kordonu meydana getiren Dara Bey ve adamları av yerine kadar bize eşlik ettiler ve kuşların her biri İngiliz ordusu gelmeden önce tanık olmadıkları bir atış sitiliyle düşürüldükçe heyecanla bağırdılar. Noel'den sonra Kifri'nin yakınlarındaki köy bahçelerinde veya daha doğuda Sirwan Nehrinin kenarlarındaki çalılıklar arasında genellikle çulluk bulabiyorduk. Eğer gerçekten büyük birşeyler kaldırmak istiyorsanız ördek avlamak için gidebileceğiniz en uygun yer on iki ila yirmi arasında değişen sayıda avcıyı kaldırabilecek olan geniş bir bataklığı bulunan Qeretepe ve kara keklik için de Sirwan yakınlarındaki Karawi kırsalı idi; ancak livanın diğer kısımlarındaki işlerle o kadar meşguldüm ki orada kaldığım süre içerisinde oralara ancak bir ya da iki defa gidebildim.

Oradaki ilk sonbaharımda her sabah spor niyetine at sürme-

ye çıkardım fakat çok geçmeden kahvaltıdan önce her sabah Simko'yla bir saat geçirmenin beni çok yorduğunu ve saat onbir olunca uykumun geldiğini farkettim ve bu sabah gezilerine bir son verdim. Görevim gereği livanın her tarafını dolaşıyordum. En fazla batı yönünde kentin dışına doğru yaptığım yolculuklardan zevk alıyordum. Güzergahım üzerinde Bilawa isminde, dış tarafında neolitik döneme ait bol miktarda çakmaktaşından aletlerin ve yuvarlak sütun şeklinde kesilmiş taş nümunelerin yer aldığı ünlü bir höyük bulunuyordu. Sivil idarenin İngiliz subaylarının neredeyse tamamının sahip olduğu, British Museum'un önayak olmasıyla hazırlanan *How to observe in Archaelogy [Arkeolojik gözlem nasıl yapılır]* adlı kitapçığı elinden düşürmeyen Corner, arkeolojik bir inceleme yapma hevesiyle yanıp tutuşuyordu. Kendisi Bilawa'dakilerinin yanısıra tedavi amacıyla gittiği yerlerdeki höyüklerden de topladığı geniş bir çakmak taşı koleksiyonuna sahipti ve bunları müzeye gönderdiğinde taşlar oradakilerin de ilgisini uyandırmıştı.

Corner son derece büyük öneme sahip bir başka keşif daha yapmıştı; kendisine minnettar kalan bir hastasının sağladığı bilgilerin yardımıyla 'Kerkük tabletleri' olarak bilinen çiviyazısı belgelerin tam kaynağına ulaşmıştı; o zamana kadar bu tabletlerden sadece birkaç tanesi günyüzüne çıkarılmıştı ve onlar da Batı müzelerine gönderilmişlerdi. 1922'de ya da 1923'te yağan yoğun bir yağmurun ardından Kerkük'ün üzerinde bulunduğu büyük höyükten bir parça kopmuş ve çok sayıda tableti de beraberinde taşımıştı; yağmur dinip kopma sonucu oluşan enkaz ortadan kaldırıldıktan sonra bu tabletlere ulaşılabilmişti. Tabletlerin bulunduğu rapor edilmedi fakat bunlardan sekiz tanesini Bağdat'taki müzeye götüren bir tüccar, tabletleri Kerkük'ten getirdiğini söylemekle yetindi. Müzeyi ziyareti sırasında tabletleri görme fırsatı elde eden Corner dönüşte tabletleri bulan adamın izini bulmaya çalıştı. Başarılı bir araştırmadan sonra saygın bir Müslüman olan adama ulaşmayı başardı ve ondan yirmi beş tanesi Bağdat müzesine ve on sekiz tanesi de kendisine olmak üzere kırk üç tablet daha satın aldı;

kendisi için aldığı tabletleri sonradan British Museum aldı. Tabletler bir zeminin üzerinde kömürleştirilmiş bir maddenin birkaç 5-10 cm derininde yer alıyormuş ve hiç şüphe yok ki bu onların nasıl fırınlandıklarını ve neden bu kadar iyi korunabildiklerini çok iyi açıklıyordu. Corner'in isteği üzerine Gertrude Bell, Bağdat'taki Amerikan Doğu Araştırmaları Okulundan Dr. Edward Chiera'yı 500 rupilik bir harcırahla daha geniş incelemelerde bulunmak üzere bölgeye gönderdi (Şubat 1925). Ancak yapılan incelemeler sonucunda höyüğün yamacında yapılacak daha ileri bir kazı çalışmasının höyüğün yukarı kısımda tam kenarda bulunan evler için büyük bir tehlike yaratacağı ortaya çıktı.

Ancak bu süre zarfında Corner, Kerkük'ün 15 kilometre güney batısında bulunan Tarkelan'da yaşamış bir adama dair hikayeler duymuştu; rivayete göre doğma büyüme Tarkelanlı olan bir adam bundan otuz beş sene önce Yorgan Tepe olarak adlandırılan ünlü bir höyüğün bir parça kuzeyinde kabarık bir hat üzerinde yer alan ve Viran Şehir olarak bilinen yerde tuğla bulmak üzere kazı yaparken bir takım tabletlere rastlamış. İsmi Atiyye olan bu köylü kazı çalışmalarını gizlilik içerisinde yürütmüş hatta bir rivayete göre tünelleri eliyle kazmış ve bir sabah kazdığı çukurlardan birinin içinde havasızlıktan nefesi kesilmiş bir şekilde bulunana kadar çalışmalarına devam etmişti. Kendisi tüm bu kazı süresi boyunca birçok kereler eşeğiyle birlikte Bağdat'a gitmişti. Mekan o zamandan beri Atiyye Harabesi olarak biliniyor. Toprak sahibi olan, Nazım'ın amcası Hüseyin Bey Neftçizade'den kazı yapmak üzere izin alan Corner, Chiera'yla birlikte kazı yapılan yere indiğinde Atiyye'nin çalışmalarına ait izler hâlâ açık bir şekilde görülebilmekteydi. Dört hafta sonra Chiera'yı ziyaret ettiğimde zemini tuğladan olan ve üzeri kül tabakasıyla kaplı bir avluyu daha yeni açığa çıkarmıştı; o zamana kadar avlunun içerisinden altmış adet çiviyazısı tablet çıkarılmıştı. Ancak Chiera kendisine verilen 500 rupi bitmek üzere olduğu için bir parça endişeliydi; neyse ki Bayan Bell'e bir telgraf çekerek Chiera buradaki çalışmalarım bitirene kadar kendisine ödenen harcırahın artı-

rılması konusunda onu ikna etmeyi başardım. Bildiğim kadarıyla, bahsini ettiğimiz önceden çıkarılmış elli bir tableti bir kenara bırakırsak, Kerkük'te bu altmış tabletin dışında herhangi bir tabletin izine rastlanmadı; bu durumda 1925'ten önce 'Kerkük tabletleri' adıyla Avrupa müzelerine ulaşmış olanlar Atiyye'nin yasadışı kazıları sonucunda ortaya çıkarılan tabletlerdi.

British Museum'un koleksiyonunda bulunan Yorgan Tepe'den (otuz bir adet) ve Kerkük'ten (elli bir adet) çıkarılan tabletler üzerine yapılan bir çalışma Bay C. J. Gadd tarafından 1926 yılında *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale*'de yayımlandı; Gadd, tabletler üzerinde yaptığı inceleme sonucunda kesin bir şekilde Kerkük'ü antik Arrapha kentinin (ki tam olarak nerede olduğu o güne kadar bir tartışma konusuydu) ve Atiyye Harabesinin de Nuzu şehrinin yerleri olduğunu bildirdi. Tabletlerde geçen özel isimlerin çoğu ne Asuriceydi ne de Babilce ve anlaşma metinlerinde ve yargı hükümlerinde betimlenen yerel adetler ve gelenekler -ki bunlar tabletlerdeki yazıların çoğunluğunu oluşturuyorlardı- bu bölgede komşu ülkelerdekinden tamamıyla farklı bir toplumun varolduğuna işaret ediyordu.

Nuzu'da yapılan kazılar donanımlı bir Amerikalı ekip tarafından sonraki yıllarda da devam ettirildi ve kazılar sonucunda ortaya çıkarılan binlerce çiviyazısı tablet sayesinde bu konuda hatırı sayılır bir literatür oluştu. Aşağıda yer alan, Prof. Sidney Smith tarafından gönderilen bilgi notu nedeniyle kendisine minnettarım:

> 'Tabletlerin en eski döneme ait olanlarımn dili ve yazım stili bunların kabaca MÖ 22. yüzyılda varlığını sürdürmüş olan Agade Hanedanı krallarına ait olduğunu göstermektedir ki bu dönemde Gasur adı verilen yer bu kralların denetimi altındaydı: Egemenlikleri bir ara Elam'a kadar uzandı. MÖ 19. yüzyılda, Caesarea (Mazaca) yakınlarında yerleşmiş olan Asuri uyruklu tüccarlara ait ticaret mektuplarında bahsi geçen bazı tekstil ürünlerine 'Gasurlu' adı veriliyordu. Hammurabi zamanında, MÖ 18. yüzyılın

ilk yarısında, Yorgan Tepe'de bulunan kent, Nuzu olarak adlandırılıyordu ve Asuriler, antik Ma'er'de bulunan mektuplarda buradan (bu isimle) bahsediyorlardı. Kassite Hanedanlığının Babil'i elinde bulunduran ilk kralının, Gutium ve Alman'dan (Hulwán) ve Kassitelerin yurdundan bahsediş şekli Kerkük bölgesinin MÖ 1600'lerde onun kontrolü altında olduğunu doğrular niteliktedir; Nuzu'da yapılan kazılar sonucunda tüccarların dönemi olan MÖ 19. yüzyıl ile geç 16. yüzyıl ya da erken 15. yüzyıl arası döneme ait herhangi bir yazılı bulguya rastlanmamıştır. Nuzu'nun ulaşılabilmiş son katmanında yer alan çok sayıda tablet toprak sahibi Hurri aristokratlarının dört kuşak boyunca buralarda yaptıkları faaliyetlerin bir kanıtı olmaktadır. Eski Ahit'te Horitler olarak geçen bu insanlar geç Urartulara ait olduğu kesin olan bir dili konuşuyorlardı ve bu dile hem Babil çivi yazıtlarında hem de alfabetik Ras aş Şamra çivi yazıtlarında rastlanmıştır. Mitolojileri ve ritüelleri hakkındaki bilgilerimiz Boğaz Köy'den çıkarılan metinler sayesinde gün geçtikçe artmaktadır. MÖ 18. yüzyılın başlarında yerli halkı oldukları Taurus bölgesinden Mezopotamya'da Aras Vadisine yayılan bu insanlar Woolley tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkarılan Atshanah'ın bu dönemdeki nüfusunun önemli bir kısmını meydana getirmişlerdi. MÖ 15. yüzyıl başlarında bir çeşit eski Sanskritçe belki de 'İndo-İranian' dilinde isimler taşıyan hanedanlıklar şeklinde örgütlenmiş olan kralların meydana getirdiği bir konfederasyon sistemi vardı. Bunlardan biri olan Mitannilerin kralı ve konfederasyonun başı Saus Şatar, Ashur kentini yağmaladı ve Nuzu'da bulunan ona ait bir mektup kendisinin MÖ 1440-1420 yılları arasında bu bölgede tanındığını kanıtlar niteliktedir. Bu mektup Nuzu belgelerinde karşımıza şıkan dört beş kuşaklık Hurri egemenliğinin ikinci yarısına aittir; Asur, Mitanni kralının indirdiği darbenin etkisinden kurtulur kurtulmaz ilk iş olarak Kerkük bölgesine saldırdı; bilinen en son Nuzu belgelerinden birinde, MÖ 1400 civarlarında bu bölgede yer alan bir köyün Asuriler tarafından nasıl yağmalandığı anlatılmaktadır. Vilayetin tamamı Arrapha olarak adlandırılıyordu. Kerkük'te bulunan başkent, Arrapha şehri ola-

rak adlandırılabilir fakat genelde 'tanrılar kenti' olarak biliniyordu. Bazı bilim adamları buranın hanedanlık makamı olduğunu düşünürken diğerleri buranın Mezopotamya krallarının kaldığı yer olduğuna inanıyorlardı. Kesin olarak bildiğimiz şeylerden biri bir kralın Nuzu'da da bir sarayı olduğu ve burada da kendine bir aile kurduğuydu. Belirtilmesinde fayda olan bir başka ilginç nokta ise Medli Kyaxres'in MÖ 617-612 yılları arasında Ninova'ya karşı yürütülen son savaşta Nabopolassar ile ittifak yapmasıydı; bu savaşta ilk saldırılan yer Arrapha idi. Kerkük eyaletinin anlattığımız bu erken tarihi birçok açıdan Osmanlılar ve İranlılar arasındaki mücadelede oynadıkları rolle paralellik göstermektedir.'

1923 yılında tarihsel öneme sahip bir başka keşif yapıldı; bir grup Toplama Asuri birliği kışlalarının karşısındaki tören meydanının zeminini düzleştirirken 2000 ya da daha fazla sayıda Sasani parasıyla ağzına kadar dolu olan mühürlü bir kavanoza rastladılar. Kavanozun içerisinden çıkarılan bu paralardan orada görev yapanlarımızın çoğu belli sayılarda elde ettiler ancak en büyük payı Corner elde etti. Paralar üzerinde incelemede bulunan British Museum yetkilileri Corner'ın geniş koleksiyonunda beş kralın resmine rastlandığını bildirdiler: Kubad I (MS 499-531), Hüsrev I (531-79); Hormuzd IV (579-90), Behram VI (590-1) ve Hüsrev II (590-628). Paraların en yeni tarihli olanı 601 yılına aitti ancak hazinenin 636 yılında Kadisiye'de kazandıkları mutlak zaferle İranlıların kışlık başkenti Ctesiphon'u ele geçiren ve Sasani Hanedanlığının 651'deki nihai yıklışına giden yolu açan Arap istilacıların Kerkük'ü de tehdit eder hale gelmesiyle gömüldüğünü varsaymak daha doğru görünmektedir.

Kerkük'ün modern zamanlarda yetiştirdiği en ünlü kişi hiç kuşkusuz şiirlerinden alıntılar da yaptığım Şeyh Rıza Talabani idi. Kürt milliyetçiliğinin ilk havarisi olan Haci Qadir-i Koyi'yi bir kenara bırakacak olursak Şeyh Riza (dilinin eskiliğine ve Arapça sözcüklerle karışık olmasına rağmen) bugün hâlâ Güney Kürdistan'ın en popüler şairidir. Şeyh Talabani'nin kariye-

ri Sultan Abdulhamid döneminin ileri gelen dini ailelerinin genç erkek çocuklarının kariyerinden pek farklı değildi. Yazdığı şiirler yaşadığı Kürt toplumunun bazı yönlerini yansıtması açısından oldukça ilginçtir. Bu nedenle ümit ediyorum ki Kerkük'teki yaşantımın mutlu taraflarına ilişkin çizdiğim bu resmi, bu önemli şahsiyet hakkında vereceğim kısa bir bilgiyle sonlandırmam yersiz bulunmaz.[11]

Ailenin kurucusu Molla Mahmud'un büyük torunu ve Şeyh Hamid'in birinci kuşaktan kuzeni olan Şeyh Rıza 1840 yılı dolaylarında doğdu ve 1909'da öldü. Gençliğinde yoğun bir şekilde Osmanlı kentlerini dolaştı: ünlü Kamil Paşa'nın himayesinde sekiz yıl İstanbul'da geçirdi; Mısır Hidiv'inin oğullarına iki yılı Farsça dersi verdi; bir ara tekrar İstanbul'a döndü; hac vazifesini getirmek üzere Mekke'ye gitti; sonra tekrar Kerkük'te yaşamaya başladı; ve en son olarak Bağdat'a yerleşti. Dizeleri göze çarpan bir niteliğe sahipti; İranlı eleştirmenlerin deyimiyle *zür-i kalâm* idi yani kuvvetli bir anlatıma sahipti. İnanıyorum ki şiirlerinin bu gücü benim aşağıda yapmış olduğum literal çevirimden bile anlaşılabilecektir. Yazdığı şiirlerin büyük bir çoğunluğunda karşımıza utanmaz bir şantajcı ve beleşçi biri olarak çıkmaktadır. Yaptığı seyahatlerin çoğunun akabinde aile üylerinin geri kalanlarıyla atışırdı o nedenle aşağıda aktardığım onun tarafından yazılmış olan şiir şeklindeki mektup aile üyeleri için alışılmadık birşey değildi:

Berxê nêr

Qewmekam, b'ew Zate wa Hukmy leser behr u berhe,
Berxe néré, ger nenéré her kesé xawenmerhe,
D'em be gijya, dey dirhim, ger fi'l masál shér y nerhe.
Ba neqewmét u nezanin em hemuw shorh u sherhe
Gisht leser bizné shel u kawrhé gerh u berxé lerhe.

11 Takipeden paragraflarda kullanılan malzamelerin çoğu benim JRCAS, Cilt XXII, Ocak 1935'te yayımlanan 'A Kurdish Lampoonist: Shaikh Rıza Talabani' isimli makalemde kullanılmıştı. Aynı yıl içinde bir Kürtçe, Farsça ve Türkçe Seçilmiş Eserler cildi, Bağdat'taki Meriwani Yayınlarınca basıldı..

Erkek koyunlar

Ey akrabalarım! Karada ve denizde yöneten,
Sürünün sahibi hanginizsiniz, ve erkek bir kuzu
göndermezsiniz
O yırtıcı bir aslan olarak nam salmış olsa da, ona saldıracağım
onu parçalayacağım,
O buna gelmemeli ve insanlar bütün bu kavgayı bilmemeli
Topal bir keçi, uyuz bir oğlak ve sıska bir kuzu bitti mi?

Aşağıda yer alan şiir, yeğeniyle yaşadığı bir macerayı konu edinen, bu defa kendini eleştirdiği küçük bir hikayedir:

Braza eziyzekem

Rhuwm kird e bezm y xas y braza eziyzekem
Emshew, be sed tewazu' u ixlas u serkiziy.
Nwarhiym le dirz y qapiyewe; xoy taby'an
Da niyshtbun duw rhiyze le dewr y Xle y Keziy.
Det wut temé krabu be mexsuwsiy qapiyewan;
Xoy kird be nére Tirk u wuty: 'Kimbilir sizi?'
Pém wut: 'Minim, flhane kesim, Mame Shéx Rhezam;
Bimez misin, Hümeyis Efendi, meğer bizi?
Em sedd y babe bo mine? Izhar ke ta birhom,
Yan merhemet ke, hiyze, le serma gunim teziy.'
Wexté ke l'em mu'amele zaniym gherez chiye,
Der-halh gerham e pashewe, emma be aciyiz.

Sevgili yeğenim

Sevgili Yeğenimin verdiği özel partiye gittim
Kendimi en kibar, dostça ve mütevazi hissettim bu akşam
Kapının çatlağından Kazi'nin oğlu Khidhr'ın etrafında iki sıra
halinde oturmuş
Ona ve onun kocakarılarına baktım
Kapıcının özel olarak uyardığını söyleyeceksin

Kendisini güçlü bir Türk gibi ortaya attı ve: 'Kim bilir sizi?' dedi
'Ben Şeyh Rıza Amcayım dedim'
Bilmez misin, Hümayis Efendi, meğer bizi?
Bu benim yüzüme kapı kapatmak mıdır? Açıkça söyle
gidebilirim.
Ya da bana izin ver... seni hayvan, ayaklarım soğuktan uyuştu.
Bu davranışların sebebini anladığımda
Hemen eve döndüm ama, kendimi çok kızgın hissediyordum.[12]

Bu Xıdr ünlü bir komik ve biraz müstehcen hikaye anlatıcısıydı. Kendi adından sonra babasınınki yerine annesinin ismini alan erkeklere iyi bir örnek teşkil etmektedir. Şeyh Rıza'yı tanıdığımız için onun, yeğeninin saygısız tavrına Hıdır'm hikayelerini kaçırdığından daha az sinirlendiğini farzedebiliriz. Şeyh Habib Talabani 'sevgili yeğen'in kendisi değil fakat abisi yaşlı Muhammed Ali olduğu konusunda beni temin etti.

Ama onun kaprislerine tartışmasız olarak katlanması beklenen kişiler sadece onun akrabaları değildi; aşağıdaki mektupların sırasıyla, Süleymaniye'de oturan, Berzenci ailesine mensup Seyid Nuri Naqib'e ve Koylu Hacı Esad Ağa Huawizi'ye hitap ettiği söylenir:

Kelheshéré

Kelheshéré be Rheza lazime, Kirmashaniy,
Ziyrek u chabuk u demgerm u dirh u sherhrhaniy;
Kelheshéré ke qepy girt le binagö y kelheshér
Pirh be dem biy pichirhé wek seg y Hewramaniy;
Kelheshéré ke eger shér y nerhy b'et e mesaf
Rhay rhiféné be sheqé mysl y ker y talhaniy;
Be cesamet weku Köxazileke y Biybaniy.
Ey Neqiybzade, binére kelheshérék y weha
Bo Rhezake y segeke y qapiyeke y Geylani.

12 Sondan üçüncü dizenin çevirisinde iki küçük değişiklik yapmaya mecbur kaldım.

Döğüş horozu

Rıza, Kirmanşahlı bir döğüş horozu istiyor,
Akıllı ve hızlı, sert gagalayan, saldırgan ve kavgacı,
Öyle bir horoz ki başka bir korozun kulak memesini ısırınca
Bir Hewraman köpeği gibi ağız dolusu parçalamalı;
Öyle bir horoz ki yırtıcı bir aslan onunla karşılaşırsa
Onu bir vuruşla geriye itmeli, tıpkı birisinin çapulcu bir eşeğe
vurması gibi;
Bayat Miri Mevlan Bey kadar uzun
Bibanilerin şişman liderleri kadar kuvvetli
Ey Naqibzade böyle bir dğüş horozu gönder
Geylanilerin kapısının köpeği olan Rıza'ya.

Tuwtin

To kemnezery der heq y min ésteke, Agha;
Min mawe hewa y suhbet tom her le demagha.
Bo tuwtineke y Bésheme w Şawur u Shétne
Shét buwn u nehat; wexte dilhim der ché le dagha;
Caran chi be cagh u chi be bar bot ehenardim;
Nay néry eméste ne be bar u ne le cagha.
Rhé y newteke, bacgiyry eger zore defermuwy,
Rhé y Xase be shew xalhiye, ba b'é be Blagha.

Tütün

Bugünlerde bana karşı ilgisizsin Ağa,
Bana gelince senin arkadaşlığına olan özlem kafamda sürüp
gidiyor
Béshama ve Şawur ve Shaitana tütünü için
Ben çıldırıyorum ve o daha gelmedi; yakında kalbim
işkenceyle patlayacak.
Eskisen onu bana ya balya halinde ya da kavanozda gönderirdin
Şimdi ne balyayla ne de kavanozla gönderiyorsun.
Eğer petrol kuyusunun yolunda birçok satıcı var dersen

Xasa yolu geceleyin ıssızdır, bu yüzden onun Blagh'a gelmesine izin ver.

Öyle düşünüyorum ki, bu bölümün başlarında ve son kısmında yaptığım birçok gönderme anlaşılır olacak. İlk şiirde çalınan eşeğe yapılan gönderme sürülmesi her zaman zor olan eşeği işaret eder. Bu yüzden her Kürt çocuğunun bildiği gibi kovalayan kimseler gelmeden önce çalman bir eşekle kaçmak insanüstü bir kuvvet gerektirir. İkinci göndermedeki Shaitana bir köydür; Béshama özel bir tadı olan bir tütün adıdır; petrol kuyusu yolu şu anda Irak Petrol Şirketi sahası olarak bilinen yerden geçerek batıdan Kerkük'e yaklaşır; Khasa yolu kuzeydoğudan nehir yatağının aşağısına iner; Blagh, antik 'Şehitler Kilisesi'nin yanında yer alan büyük höyüğün dibinde bulunan bir çeşmedir.

Ama isteklerini karşılamak, Xoşnaw aşiretinin lideri Miran-i Xıdr Bey'e gönderilen aşağıdaki hicivde görüldüğü gibi Rıza'dan kurtulunduğu anlamına gelmiyor:

Éstir y diyariy

Miyr be sed mynnet hernard éstirék y rhuwt y quwt
Chwarpely sist u seqet, endamy her wek enkebuwt.
Xaweny aliky, nalhém, pé nedawe, mutlheqa
Dawiyet é, emma, weku bystuwme, quwt y layemuwt.
Pishty rhésh u shany zamdar u ceduw bu; na ilac
Chend qroshékim hebu bom da be newt uenzeruwt.
Sey Fettah y meyterim rhojé be huccet léy newiy,
Kilky der héna le bin; enca be astem göy bizuwt.
Gerchy natwané bibizwé, hend lerh u kemquwwete,
Denké coyéky niyshan dey, ta qiyamet d'é le duwt.
Puwsh le lay helhwaye, heta ger peloshey ching kewé,
Bay deda, luwly deda, quwty deda manend y huwt.
Ger qelhew bé em ecinne y nére, char nakré, meger
Séx y Rheffayi ilacy ka be esma y Celceluwt.
Meslhehet waye, heta ney xwarduwim, biy nérmewe;

Zor destim def'eyé quwtim bida, bim ka be quwt.

Hediye katır

Mir, derisi yüzülmüş ve çıplak bir katırı büyük bir hediye
olarak bana gönderdi,
Dört ayağı da zayıf ve topal, vücudu bir örümceğinki gibi
Tabii ki efendisi ona hiç yem vermemiş demeyeceğim
Ona biraz vermiş ama duyduğum kadarıyla yalnızca onu
ölmekten alıkoymaya yetecek kadar
Sırtı ağrıyordu, omuzları kabarmıştı, iki kürek kemiğinin
arası yaralıydı; zorunlu olarak
Birkaç kuruş paramı ona yağ ve sert bitkiler almak için harcadım
Bir gün damadım Seyid Fettah öfkeyle eğildi
Ve katırın kuyruğunu köklerinden çekti buna karşın o da
kulaklarını hızlı hızlı kıpırdattı
Çok cılız ve güçsüz olduğu için hareket edemediği halde
Eğer ona bir arpa tanesi verirsen seni Kıyamet gününe kadar
takip eder
Saman onun için şekerlemedir; devedikenini bir alabilse,
Onu sallar, dilinde yuvarlar ve güçlü bir balina gibi yutar
Bu güçlü yaratık şişmanlarsa onun için hiçbir şey olmaz ama
Bir Rifa'i şeyh ona Jaljalut'un isimleriyle hitap eder
Beni yemeden önce onu geri göndermek akıllca olacak
Bazen beni yutabileceğinden ve benim yemeğimi
yapabileceğinden çok korkuyorum.

Birinci dizede katıra hiçbir yular, semer, ya da örtünün vurulmadığı anlatılmak istenir; *enzeruwt*'un zehirli sarı çiçeği olan yabani bir ot olduğu söylenir; şekil olarak tütüne benzer ve genel olarak burada bahsedilen amaç için kullanılır. Rifa'i derviş tarikatları kuduz hastalığı ve yılan sokmasını tedaviyle ilişkilendirilir. Görünüşe göre Jaljalut büyü yaparken yakardıkları doğa üstü varlıklardan biridir.

Rıza'nın en iyi bilinen şiirlerinden bazıları Talabani ailesinin aşiretsel düşmanlarına -Cabari, Dawuda ve Kakai- karşı

yapılan sataşmalardan ve dil uzatmalardan oluşur; ama bunların çoğu diğer birçokları gibi bireyleri hedef almaktadır ve bir başka dile çevrilemeyecek kadar iğneleyici ve müstehcendirler.

Gibbon (Decline and Fall Bölüm XXXIII) İmparator Decius tarafından bir mağaraya duvar örülerek kapatılan ve Theodosius'un hükümdarlığına kadar 187 yıl uyuyan yedi Hıristiyan gencini konu alan anıtsal 'Efesin Yedi Uyuyanları' masalını 'erken Kilise tarihinin can sıkıcı efsaneleri'nden ayrı tutar. Uyuma süresinin 309 yıl olarak geçtiği ve 'girişte pençelerini açmış bir köpek uzanır' tarzında bir ayrıntı ekleyen Kur'an'ın 'Kehf' başlıklı 18. suresinde, bazı yeniliklerle, olay olduğu gibi tekrarlanır. Kur'an'da 'Ashabı Kehf' olarak adlandırılan uyuyanların sayısıyla ilgili olarak Kur'an şunlar söylenir:

Bazıları 'Onlar üç kişiydiler; dördüncüleri köpekleriydi':
Diğerleri 'Beş kişiydiler; altıncıları köpekleriydi':
Diğerleri 'Yedi kişiydiler, sekizincileri köpekleriydi' derler.

Müslüman teologlar bunu, köpeğin arkadaşların sayısı içine dahil edildiği, bu yüzden onların cennete gideceklerinin teminatı olduğu şeklinde yorumlarlar.

Şeyh Rıza Talabani Bağdat'ta öldü ve yine burada, Şeyh Abdulkadir Geylani'nin türbesinin olduğu yere gömüldü. Mezarına Farsça kazınmış olan kitabe kendisi tarafından ölmeden önce yazıldı ve bu efsaneye değinmektedir:

Yà Rasulu'llàh! Chih bàshad, chun sag-i ashàb-i kahf
Dàkhil-i jannat shavam dar zumra-yi ahbàb-i to?
U ravad dar jannat u man dar jahannam, kai ravàst?
U sag-i ashàb-i kahf u man sag-i ashàb-i to.

Ya Resulallah! Ben neden Ashab-ı Kehf'in' köpeği gibi
Senin arkadaşlarının eşliğinde cennete girmeyeyim?
O köpek cennete girecek bense cehenneme, adalete sığar mı?
O Ashab'ın köpeği, ben de senin ashabının köpeği olayım.

11 (B) Şeyh Mahmud
(Foto: El dorado, Bağdat)

11 (a) Babekr Ağa
(Foto: Bayan G. Bell)

12 (a) Kerkük'ün ileri gelenleri (Fettah Paşa, İzzet Paşa, Mecid Bey)

12 (b) Başbakan Süleymaniye'de (Mustafa Paşa, Şeyh Kadir, Başbakan, Yazar, Sabih Neşet, Growdon)

Geçen bölümün başında bıraktığım siyasal gelişmeleri aktarmaya devam edebilirim artık.

Kifri'de kaldığım üç gün boyunca Şeyh Mahmud'la görüşmemeyi başardım, ancak Süleymaniye heyeti liderlerinden Ahmed Bey-i Tevfik Bey, Hemeyi Abdurrahman Ağa, İzzet Bey Caf ve generallik yapmış Mustafa Paşa ile görüştüm. Kendilerini ciddi bir biçimde geçici Kürt ulusal yönetiminin üyeleri olarak görmeleri beni fazlasıyla şaşırttı. Ancak aşiret reisleri, hararetle güneyde Cebel Hemrin'e kadar uzanan bir Kürdistan'dan bahsediyordu.

Kerkük'e varır varmaz Türk tehdidiyle uğraştım tabii ki. Öz Demir, küçük bir kuvvetle Koy'u işgal ederek ve kendi adamlarıyla takviye ettiği aşiret leşkerlerini Pişderlerin düşman kesiminden Abbas Mahmud'un kumandasında Süleymaniye'yi tehdit etmek üzere göderererek başarısını perçinlemişti. Ancak kentin ileri gelenleri Abbas'ı Surdeş'te durmaya ve Şeyh Mahmud'un gelişini beklemeye ikna etmişti. Koy'dan gelen keşif kolları Taqtaq yöresinde Zap'a ulaşmıştı. Uçaktan Koy'a attığımız bildirilerde, şimdi düşünüyorum da hiç de hoş olmayan bir biçimde halka Türkleri şehirden çıkartmaları için üç gün süre tanıdığımızı, yoksa şehrin bombalanacağını bildirmiştik. Yanıt olarak, düşmanın yanında bulunan aşiret güçleri nedeniyle böyle birşeyin olanaksız olduğunu, süre istediklerini bildirdiler.

O dönemde Kerkük yöresindeki tüm toplama birliklerin kumandanı olan Minet ile hemfikirdim. Minet, ilk iş olarak Altun Köprü'de bir garnizon kurulmasını öneriyordu; böylelikle Zap üzerindeki tek köprü korunacaktı ve Erbil ile Musul arasındaki iletişimin kesilmesi önlenecekti. Bundan başka, Surdeş'teki kuvvetin üzerine güçlü bir hava akını yapılmasını da önerdik. Genel Karargahın yanıtı 27 Eylülde Minet'e ulaştı. Bu, her iki önerinin de reddedildiğini bildiren gayet tanıdık bir *non-possumus* yanıtıydı.

Ancak aynı gün, RAF üst düzey bir kurmay subay beni zi-

yarete geldi. Bu subay, Kahire Konferansında alman karar uyarınca Irak'taki komutayı 1 Ekimde devralacak olan Hava Kuvvetleri Komutan Yardımcısı [Tümgeneral] Sir John Salmond tarafından, mevcut durumu tartışmak üzere gönderilmişti. Temiz hava gibi gelen bu ziyaret, gelecek yıllarda "Siyasi [Subaylar]" ile Hava Kuvvetleri arasında yaşanacak olan yakın ve anlayışa dayalı ilişkinin müjdecisiydi. Kesinlikle eminim ki, Sir John Salmond'un komutaya atanması Irak'ın kıl payı kurtuluşu açısından tam zamanında gerçekleşti; geri çekiliyorduk, ve eğer Musul vilayeti kaybedilseydi, Bağdat ve Basra'da tutunmamız çok zor olurdu. Kurmay subayın ziyaretini izleyen gün, henüz resmi yetki devri bile gerçekleşmemişken, uçaklar Surdeş üzerinde uçarak düşman güçlerini arıyordu. Ormanlık ve dağlık alanda düşmanı bulamadılar, ancak son derece değerli bir gösteri yaptılar.

Kerkük'e geldiğim gün yüksek ateş beni yatağa düşürmüştü ve tüm işlerimi yataktan yürütmüştüm. Ayın 29'unda kendimi yataktan çıkacak kadar iyi hissediyordum ve saraydaki ofisime adım atmaksızın Altun Köprü'ye hareket ettim. Hiçbir ilginç yönü bulunmayan bir yolda iki saat süren yolculuğumun amacı, Türk mevzilerine yakın bölgelerde boşaltılmış alanlarda istihbarat faaliyetlerimizi iyileştirmek için ne tür düzenlemeler yapabileceğimi görmekti. Ayrıca, her halükarda göndereceğimiz sivil polis birliği ile 1 Ekim günü veya daha erken bir tarihte nakil emri alacağından emin olduğum iki toplama bölüğü yerleştirmek üzere üç kervansarayı hazır hale getirdim.

Daha önce de belirttiğim gibi, Altun Köprü köyü nehir üzerindeki bir adada yer alır. Yaklaşık 400 haneli bu köyün çarşısı ana cadde üzerindeydi. Dükkanların dışına çıkarılmış mallar ve kahvehanelerin sıralarında oturanlar, bu caddede akan trafiği zorlaştırırdı. Nehrin her iki yanma henüz hiçbir bina inşa edilmemişti. Burada bulunan iki köprü, 1918'de geri çekilen Türk birlikleri tarafından havaya uçurulmuş, daha sonra bunların yerine görünüşü hoş olmayan demir ayaklı köprüler yapılmış. Ancak bunlar, suların çekildiği bu mevsimde bile güneyden bakıldığında görünen manzaranın güzelliğini boza-

mamaktadır. Yolun üstünde eğri duran hükümet sarayı, bu binanın giriş katına açılan tünel, üst yakaya doğru kayalara oyduğu derin ve dar kanallardan akan nehrin mavi-yeşil rengi ve alt yakada, evlerin duvarlarının göründüğü tepelerin altında dizili karpuz bahçeleri bu manzarayı oluşturmaktadır.

Bilgi toplamak için gerekli hiçbir düzenleme ve örgütlenme yapılmadığından pek fazla şey öğrenemedim. Mirza Rüstem'e bağlı salcılar, Öz Demir'in Taqtaq'a kendine bağlı bir müdür atadığını söylediler. Bu kişi, Koy'un hayal kırıklığına uğramış ağalarından biriydi. Bundan başka, Kerkük ile Koy arasındaki anayol üzerinde Zap Nehrinin her iki yakasında yerleşik olan Şêxbızıni aşiretinin düşmanla birlikte kendi topraklarında sıkıştırıldığma dair çok sayıda kesin bilgi gelmekteydi.

İki gün sonra, yani 1 Ekime bir gün kala, Minet, toplama birliklerden oluşan bir kuvvetle Köprü'ye intikal etti. Aynı zamanda, Musul ve Kerkük'ten havalanan uçaklarla Koy'daki kışlaları ve bazı önemli Şêxbızıni köylerini hedef alan güçlü bir hava saldırısı gerçekleştirildi. 5 Ekim günü uçakla Sir John Salmond geldi ve gece benim konuğum oldu. Uzun boyu, yakışıklılığı, hoş giyimi ve büyüleyici davranışlarıyla etrafına enerji yayan Sir John Salmond, bundan sonra saldırgan bir tutum izleyeceğimizi oldukça açık bir biçimde ortaya koydu. Unutulmaz bir akşam yaşandı. Yemekten sonra, gözü alacak derecede parlak ayışığı altında terasta oturduk. Geçmişte yaşanan hataları, mevcut siyasal durumu ve aşiretler hakkındaki düşüncelerimi anlatırken Sir Salmond beni sabırla dinledi. Yaşlıca bir kurmay subay olan D....., anlattıklarımı not alması gerekirken, oturduğu şezlongda uykuya dalıveriyordu. Bunu fark eden amiri, her seferinde şöyle bağırarak onunla eğleniyordu: "Bunu yazdın mı D.....?" Bunun üzerine yerinden doğrulan D....., hemen "Evet efendim!" yanıtını veriyor, ona yardımcı olmak için tekrarladığım telaffuzu zor aşiret adlarını gayretle kaydediyor, ancak çok geçmeden başı yeniden düşüyordu. Konuşmanın sonunda Sir Galmond, toplama birlikler tarafından Şêxbızıni'ye karşı yürütülecek kara harekatının hava saldırısıyla desteklenmesi gerektiğinde hemfikirdi; ayrıca

bana, bombardımanın düşmanı Koy'dan hemen çıkarmada etkisiz kalması halinde, düzenli ordudan bir kolu bölgeye göndermeye hazır olacağını da söyledi. Grup ertesi gün Bağdat'a döndü, ancak D.....'nin unuttuğu ünlü not defteri, bir hafta boyunca Kerkük'teki Filo yemekhanesinde kaldı. Sonuçlar çabuk elde edildi: Şêxbızıni ağalarından bazıları harekatın başlamasından hemen sonra teslim olmayı kabul etmiş, diğerleri ise Noel ve Şeyh Mahmud'un yanında şanslarının daha fazla olacağını düşünerek Süleymaniye'ye gitmiş, böylelikle Minet, kara harekatı sırasında yalnızca birkaç küçük direnişle muhatap olmuştu; karargahlarına takviye kuvvetler getirmeye başlayan Türkler ise, ahalinin git gide artan düşmanlığı nedeniyle 7 Ekim günü Koy'u boşaltmak zorunda kalmıştı. Ayın 11'inde Lyon ile birlikte Erbil'e gittim. Lyon ve Littledale, sivil polislerden oluşan bir bölükle bu bölgeyi yeniden işgal etmek için ertesi gün benden ayrıldı. 14 Ekim günü hiçbir olay çıkmadan bunu gerçekleştirdiler.

Ovada yükselen yuvarlak bir tepenin üzerine kurulmuş olan Erbil harikulade bir şehir. "Arbela savaşı" olarak bilinen çarpışmada İskender'e yenilen Darius'un kaçtığı yerdir burası; gerçekte bu savaş Musul'un yaklaşık 25 kilometre doğusunda, günümüz Hıristiyan köyü Karamlais'in yakınındaki Gaugamela ovasında gerçekleşmiştir.[13] Kerkük'tekilerinin aksine, Erbil'in hem Türk hem de Kürt ileri gelen aileleri hâlâ bu tepenin üzerinde, atalarından kalma ihtişamlı konaklarda yaşamaktaydı. Zirvenin tam eşiğinde kurulmuş olan bu konaklar, şehri çevreleyen kesintisiz bir kale duvarı gibi görünmektevdi. Bu çemberdeki kapılara ulaşan üç ya da dört sarp patika vardı. Kentin genel görüşü, Kerkük'ün harabelik akropolisinden çok daha etkileyicidir. Tepenin dibine çok fazla bina yapılmamıştır. Erbil'in önemi, Kerkük ile Musul arasındaki anayol üzerinde büyük bir tahıl üretim merkezinin ortasında yer al-

13 Sir Aurel Stein, "İskender'in Dicle'yi Geçişi ve Arbela Savaşı Üzerine Notlar", GJ, Cilt No. 4, Ekim 1942. Profesör Sidney Smith bana, antik şehrin yerinin bilinmediğini, ancak büyük olasılıkla tepenin üzerinde olmadığını söyledi . Erbil'e ait hiçbir çivıyazısı belgenin bulunamamış olması da dikkat çekicidir.

ması ve doğu ve kuzeydeki dağ aşiretleri için en uygun alışveriş merkezi olmasından kaynaklanmaktadır.

Karadaki harekat bu şekilde sürerken, Ranya ve Merge'deki düşman güçlerine karşı yürütülen hava saldırıları kesintisiz sürmekteydi. Bu saldırıların etkisi yavaş yavaş kendini göstermekteydi; çoğu korku dalgasıyla harekete geçen ve giderek artan sayıda aşiret reisi Erbil, Kerkük ve Süleymaniye'ye haber göndererek aman dilemeye başlamıştı. Neredeyse sürekli havadaydım; ya Kerkük, Erbil, Koy, Kifri ve Bağdat arasında mekik dokuyordum[14] ya da uçaklara hedeflerini gösteriyordum. 27 Ekim günü yaşadığım ilk bombardıman deneyimimi günlüğüme şu şekilde kaydettim:

> Bugün Merge'ye yoğun bir bombardıman başlattık. Ben de hedefleri göstermek için uçtum. Pilotum McLaren-Reid oldukça iyi atışlar yaptı: "Fıçı"lardan biri sarayın kapısının tam önünde patladı ve muhtemelen büyük hasara yol açtı. Bombalama duygusu heyecan verici; hedefe dalıyorsunuz ve bombayı bıraktıktan sonra saldırıyı bir kez daha tekrarlamak üzere dönmeden önce, eğilerek yaptığınız işe bakıyorsunuz. Size büyük bir hız yapıyormuşsunuz gibi gelmiyor, ancak diğer makineler son derece hızlı ve öfkeli eşekarıları gibi görünüyor.

Ruhr ya da Tokyo'daki yıkım henüz hafızalarımızda tazeyken, 1922'de bombardımanın ne denli etkisiz birşey olduğunu unutmak kolaydır. Sıradan bir mermi olan "fıçı," hatırladığım kadarıyla, yirmi beş pound [yaklaşık 11,5 kilogram] ağırlığında şarapnel bombasıydı. Bombardıman kararı alınmadan önce mutlaka bir uyarı yapılırdı. 100 poundluk [yaklaşık 45 kilogram] ve ardından 220 poundluk [yaklaşık 100 kilogram] bombaların gelişi büyük heyecan uyandırmıştı. Kundak bombaları ilk kez 1 Kasım günü kullanılmıştı:

14 Bu dönemde, Kerkük'teki 8. Filo'nun (de Haviland 9 A "Ninak") yerini 6. Filo (Bristol savaş uçakları) ve 1. Filonun (tek kişilik Snipe savaş uçakları) bir uçağı almıştı. Üstü açık bir araç olan Bristol'un arka pilot mekanı öğlesine sığdı ki, yolcunun göğsü ve omuzları gövdenin fazlasıyla üstünde ve açıkta kalmaktaydı. Henüz uçuşlarda paraşüt de kullanılmamaktaydı.

> Yeni kundak bombaları geldikten sonra Bağdat'tan havalanan yedi Ninak, Merge'ye saldırdı; buradan havalanan tüm makineler ise normal bombalarla bu saldırıya eşlik etti. Sabah dört büyük yangın gözlemlendi, ancak bunlar yayılmadan, öğleden sonra sönmüşlerdi. [Maalesef] topraktan yapılmış evler o kadar çabuk alev almıyorlar.

Bu harekatlar sırasında biz de kayıplar verdik. 6 Ekim günü, benimle kalan cana yakın bir Güney Afrikalı, 8. Filo'dan Lockwaters, Tarkelan yakınlarında çakılarak öldü; 24 Ekim günü Snipe takımından pilot subay Horricks Ranya'ya düzenlenen saldırı sonrasında geri dönmedi; bunlardan başka, kişisel olarak tanımadığım bir ya da iki kişi daha öldü. Bundan sonraki iki yıl içerisinde görevim gereği sıklıkla hava saldırıları yapılmasını istedim, fakat bu türden hava saldırılarının düzenlendiği her sefer uçakların dönüş zamanı sarayın çatısına çıkarak hedefin olduğu yöne gözlerimi diktim ve giden tüm uçakların geri geldiğinden emin olana değin endişe içinde kıvrandım.

Harekatlar büyük fiziki hasara yol açmasa da, önemli ölçüde moral çöküntü yarattı. Merge'den sonra Pişder'deki düşman köylerini ve düşmanın Rewandız ile temel bağlantı güzergahını oluşturan Şawur vadisini kapsayacak şekilde genişletilen harekatın sürdüğü birkaç hafta boyunca Bristol ve Snipe uçakları her gün havalandı.

İşgalcilere ve onların işbirlikçisi aşiretlere karşı sürdürülen bu harekatlar tüm hızıyla devam ederken, Süleymaniye'de işler pek de iyi gitmiyordu. Şeyh Mahmud, Bağdat'tan ayrılmadan önce faaliyetlerini sadece Süleymaniye vilayeti ile sınırlı tutacağına dair verdiği sözleri içtenlikle dile getirmiş olabilirdi pekâlâ, ancak Kingirban istasyonundaki kalabalık karşılama ve başkentine ulaşana değin kolayca aştığı Kürdistan yollarının zehirleyici havası, kendine koyduğu sınırları kolayca unutmasına neden oldu. Bayat da dahil olmak üzere Kifri aşiretinin bazı reisleri yolculuğunda ona eşlik etmişti ve çok geçmeden bana şikayetlerini ileten Talabani şeyhleri ve diğerleri,

Mahmud'un yolculuğu sırasında onlara bir muhtıra imzalatarak kendi yönetimindeki bir Kürt devleti altında birleşmeye zorladığını söylediler. 30 Eylülde Süleymaniye'ye ulaşan Mahmud, Bağımsız Kürdistan'ın Hükümdarı sıfatıyla karşılandı. Yerel basın, irtibat subayı gibi hareket eden Noel'in, bir tür konsolos vazifesi göreceğini ve Yüksek Komiser ile ilişkilerde aracılık yapacağını yazdı. 10 Ekimde, "Kürdistan'ın başkenti Süleymaniye'de yayımlanan" bir bildiri, sekiz üyeli "Kürdistan Hükümeti"nin kurulduğunu ilan etti. Mahmud, Kasımda kendisini hükümdar ilan etti.

Süleymaniyeli milliyetçilerin savundukları Kürt davası, *Roj-i Kürdistan*[15] *[Kürdistan Güneşi]* adlı yerel gazeteden yapılan iki alıntı ile en iyi şekilde açıklanabilir sanıyorum. Bu alıntıların ilki gazetenin 15 Kasım tarihli 1. sayısından, ikincisi ise 27 Kasım 1922 tarihli 6. nüshasından yapılmıştır.

> Bu gazete (Bağdat'ta Arapça yayımlanan bir gazete), Süleymaniye livası olarak adlandırdığı Kürdistan'ın Irak'm bir parçası olduğundan söz etmektedir, çünkü buranın Bağdat ile yakın ticari ve ekonomik ilişkileri varmış. Kürdistan hükümetini ise "Vilayet İdare Konseyi" olarak adlandırmaktadır. Bu ifadeler bütünüyle acıklıdır. Aydınlanmış herhangi bir insanın bu denli haksız ve hatalı olabilmesini akıl almamaktadır. Büyük ve dost komşumuzun bin yıllık haklarımızı, iki ülke hükümeti ve halkı arasındaki dostane ilişkileri ayaklar altında çiğnemesini ya da ... sınırlarımızı ihlal etmesini hiç beklemezdik. Kürdistan Hükümetinin kurulmasının Irak'a binlerce faydası vardır; kaldı ki, Irak'm varlığını sürdürebilmesi, ancak Kürdistan hükümetinin devamlılığıyla mümkündür... Kürt halkının her zaman için dünyada bir kimliği olduğuna ve ulus niteliğini her zaman koruduğuna tarih ve coğrafya kanıtlarıyla birlikte tanıklık edecektir. Bu halk, eğitim, el sanatları, ticaret, insan hakları, uygarlık, toprak, nüfus vb bakımından benzerlerinden geri kalmamakta, hatta daha da

15 Bu konudaki makaleme bkz., "A Kurdish Newspaper: Roji Kurdistan", JRCAS, Cilt XII, 1925.

> üstün olabilmektedir... Hukuk ve kendi kaderini tayin hakkı, ulusun her bir bireyinin kafasında ve ruhunda güçlü bir biçimde yer etmiştir. Milletler Cemiyeti tarafından dağıtılmaya başlanan hak ve sınır nimetlerinde bizim de payımız vardır. Bu payı korumak için, maddi-manevi, gereken her türden fedakarlığı göze alıyoruz... Tüm gururumuzla, temiz ve korkusuz bir halk olduğumuzu bildiriyoruz. Köle değil, özgürüz... Tanrı'ya hamdolsun ki şimdi gecemiz gündüze döndü ve ... Kürdistan Kralı Kral Mahmud I gibi bir yönetici ve lider, yeryüzüne yeniden dönecek olan Mesih misali, bizim için yeniden doğdu... Ekselansları Kürdistan Kralının kutsal amacı, Kürdistan'ın doğal sınırlarının ve haklarının korunması ve komşularımızla kardeşlik bağları içinde iyi ilişkiler kurulması olagelmiştir.
>
> Kürdistan. Eğitim görmüş biri bu kelimeyi telaffuz ettiğinde yalnızca Süleymaniye bölgesini değil daha geniş bir coğrafyayı kasteder ve birleşik, kalabalık Kürt halkını akhna getirir. Bu ülkenin doğal sınırları ... bellidir... Musul'un nüfusunu Kürtlerin oluşturmasına rağmen neden dışarıdan insanlar bu vilayeti geri almaktan ya da elde tutmaktan bahsetmektedirler? Türkler, Araplar ve Süryaniler, bu konudaki taleplerini kendi insanlarının az sayıdaki varlığına dayandırmaktadır... Lozan Konferansından beklentimiz azınlığın korunması değil, bağımsız büyük bir halkın kendi ülkesinde yaşama hakkının teyit edilmesidir.

Süleymaniyeli aşırıların bu tutkuları, komşu vilayetlerde belli bir endişe yaratmakta gecikmedi. İleri gelenler, yani o zamana değin yönetici konumundaki sınıfın gerçek ya da asimile olmuş üyeleri, Bağdat'taki bir Arap hükümetine ya da Süleymaniye'deki bir Kürt hükümetine tabi olmayı içeren herhangi bir düşünceyi kabul edilemez addederken, Kürtlerin çoğunluğu da Mahmud tarafından yönetilecek bir Kürdistan tasarısını desteklemekten kaçındılar. Bunların hepsi, Musul vilayetinin geleceğine ilişkin alınan karara dayanarak, Yüksek Komiserin gözetimindeki bir "özel yönetim"den yana tercih belirttiler. Bu, Süleymaniye'ye yetki verilmesi ve ülkenin geri kalanının

Bağdat tarafından merkezden yönetilmesi şeklindeki bir orta konuma denk düşüyordu.

Kerkük'teyken, başkentte ve güneyde siyaset çevrelerini meşgul eden diğer sorunlardan fazlasıyla uzaklaşmış gibiydik. Irak'ın siyasal bilince sahip sınıfları, uluslararası hukukun eski geleneğine göre Mandacı gücün işgal yoluyla eline geçirdiği ve faaliyet özgürlüğünü kısıtlayan bir yönetim anlamına gelen "Manda"yı, ülkeye dayatılan vesayet olarak görmeye başlamışlardı. Manda düşüncesine karşı muhalefet gelişmekte gecikmedi ve Irak'taki geçici hükümetin kurulmasının hemen ardından [Britanya] Majestelerinin Hükümeti, kurdukları devletle ilişkilerini tanımlamak amacıyla, Mandanın İttifak Anlaşması yapılarak kaldırılmasına karar verdi. Bu anlaşmaya eklenecek bir dizi yan anlaşmayla, Mandacı gücün ne şekilde ve hangi mekanizmalar yoluyla yükümlülüklerini devredeceği belirlenecekti. Irak'ın anayasal düzeninin gelişimi için anlaşmanın imzalanmasını izleyecek ilk adım, bir kurucu meclisin seçilmesiydi. Bu meclisin üç özel görevi olacaktı: Anlaşmayı onaylamak, anayasayı kaleme almak ve yeni bir seçim kanunu çıkartmak.

Kerkük'e gelişimizden üç hafta sonra, 10 Ekimde imzalanan anlaşma[16] ve hemen ardından Kerkük mutasarrıfı ve Erbil mutasarrıf yardımcısına gönderilen talimatlarla kurucu meclisin seçimi için hazırlıklara başlamalarının istenmesi, kendi sorunumuzu aklımıza getirdi yeniden. Bana verilen talimat, Kerkük'ün bütünüyle Irak devletine tabi olmaya karşı isteksiz tavrını değiştirmek için yoğun bir biçimde ancak fark edilmeksizin çalışmamdı. Kentin ileri gelenleri seçimlere katılmanın, er-

16 Anlaşmanın yürürlükte kalması için öngörülen yirmi yıllık süreyi hedef alan eleştiriler o kadar yoğundu ki, herhangi bir değişiklik yapılmadan anlaşmanın onaylanmasının beklenemeyeceği hemen belli oldu. Bu nedenle bir protokol müzakere edildi ve 20 Nisan 1923 tarihinde imzalandı. Bu protokole göre Anlaşma, Irak'ın Milletler Cemiyeti'ne kabulüyle ve her halükarda Türkiye ile imzalanacak bir barış anlaşmasının onaylanmasından sonraki dört yıl içerisinde yürürlükten kalkacaktı (Türkiye ile imzalanacak böyle bir anlaşmayla birlikte Türkiye'nin Irak'ın bütünü üzerindeki egemenlik talebinden vazgeçeceği öngörülüyordu, ancak bunun doğru olmadığı görüldü). 1924 yılı Mart ayına kadar hiçbir yan anlaşma imzalanmadı.

teleme eğiliminde oldukları temel karar hakkında bir fikre ulaşmalarını gerektirdiğini görmekte gecikmediler.

İzlememiz gereken politika konusunda Noel ile benim aramda büyük bir görüş ayrılığının doğması kaçınılmazdı. Bana göre Noel, sorunu hiç sorgulamaksızın Süleymaniye perspektifinden görme eğilimindeydi:[17] Türkleri kendi kaynaklarımızla uzak tutmak konusunda umutsuz vaziyetteydik ve bunu yapabilmenin tek yolu olarak Kürt milliyetçi hissiyatını pekiştirmek için Mahmud'u geri getirmiştik; politikamız kendiliğinden sona ermediği sürece, bu politikanın mantıksal sonucunu kabullenmek ve Mahmud'un tüm taleplerini kabul etmek zorundaydık, çünkü bu talepler her üç vilayetteki Kürtler tarafından desteklenmekteydi. 17 Ekimde Yüksek Komisere şunları yazdım:

> Süleymaniye'den gelen son haberler beni endişeye düşürüyor. Savunulan politika,... fazlasıyla tehlikeli sonuçlara yol açabilecek yanlış bir dizi varsayım üzerine kurulu gibi görünüyor. Hemen seçimlere gidilmesi kararına eşlik eden düşünce, Kerkük vilayetinin büyük çoğunluğunun oylarını Şeyh Mahmud'a vereceği varsayımını da beraberinde getiriyor. Başka bir mektupta belirttiğim gibi, böyle bir sonucun elde edilebilmesi fazlasıyla müphem; her halükarda, çoğunluğun Şeyh Mahmud'a karşı oy kullanması olasılığını gözönünde bulundurmalıyız. Eğer sonuçları değiştirmeye kalkışırsak Mahmud'un bize karşı tavır alacağı söylendi bana. Eğer gerçekten de vilayetin dörtte üçünün desteğini elinde tuttuğuna inanıyorsa, seçimleri kaybetmesi halinde hiç tereddütsüz seçimlere müdahale edildiğini düşünecek ve sonuç yine aynı olacak. (Mektubun

17 Hiç şüphesiz Noel de benim hakkımda aynı şeyleri hissediyordu. Bu ayrıntıları benim haklı ya da onun haksız olduğunu ileri sürmek için değil, sadece Türkiye ile olan Musul sorununun nihai çözümüne değin kendimizi sürekli içinde bulduğumuz tereddüt halini göstermek için veriyorum. Sonraki iki yıl boyunca yerel gelişim eylemlerine yönelik tasarı ve projelerin oluşturulmasında ya ikinci plandaydım ya da hiç yer almadım. Bunların bazısının uygulanabilirliğinin olmadığı görüldü, diğerleri ise çok etkisiz sonuçlar verdi. Bu konuda bir örnek biraz sonra anlatılacak.

geri kalanında, kurucu meclisin seçimine ilişkin belirlenen usullere göre varsayılan türden herhangi bir halk çoğunluğunu elde etmenin teknik güçlüklerini anlattım.)

Mahmud'un geniş bir Kürt devletinin başı olarak tanınması talebiyle yaygara kopardığı dönemde Süleymaniye'de zaten kötü olan gidişat daha da kötüleşiyordu. Süleymaniye boşaltılırken Hazinede bırakılan oldukça sınırlı miktardaki para, üç hafta içerisinde müsrif bir şekilde harcandı. Bu paranın çoğu şehirde toplanan aşiret reislerine hediyeler vermek ve onlara eşlik edenleri eğlendirmek için kullanıldı. Irak ordusunun yönetimde entelektüellerden oluşan çekirdek bir kadronun bulunması için alicenaplıkla serbest bıraktığı Kürt subaylar, yüksek makamlara eğitimsiz şeyhlerin atanmasıyla küstürüldü ve Süleymaniye'de bulunan eski subayların en aydınlarından biri olan Cemal Bey, Mahmud'un yöntemlerini eleştirdiği için hunharca öldürüldü. Bizim şanssızlığımıza, Hazinedeki paranın tükenmesiyle birlikte bölgenin temel geçim kaynağı olan tütün hasadı başladı ve mevsimin ilk ürünleri Süleymaniye'deki Gümrük depolarına geldi; ve böylelikle Mahmud, hem aşar vergisini toplayarak hem de yasayla belirlenen oranda satış vergisi alarak kendi finansmanını sağlayabildi. Acil durumlarda normal zamanların usullerine uymaksızın acilen harekete geçmek zorunda kalmışımdır her zaman, ve aşarın aksine yerel değil merkezi bir vergi olan satış vergisinin ödenmesi için Süleymaniye'de verilen belgelerin dikkate alınmaması yönünde talimatlar verdim. Mali işlerle uğraşan memurlar her nedense diğerlerinden daha dar görüşlü olurlar. Aradan çok geçmeden, Gümrük ve Satış Genel Müdüründen, kendi egemenlik alanlarına bu şekilde müdahale etmemi protesto eden sert bir tepki aldım. Süleymaniye'de toplanan paranın düşmanca amaçlar için kullanacağına ve aslında önemli bir gelir kaybına uğradıklarına onları ikna etmem oldukça uzun zamanımı aldı. Ancak bu önlem, Mahmud'u ancak birkaç hafta için sıkıntıya sokabildi. Ticaretin kesintiye uğramasını istemeyen tüccarlar, bu vergiyi iki kez ödemeyi tercih ettiler.

Olayların akışı, Türk-İran sınırındaki Kutur bölgesindeki Şikak aşiretinin reisi, saygıya şayan İsmail Ağa "Simko"nun Ekim ayının sonunda ansızın ve hiç habersiz Erbil'in on sekiz kilometre kuzeyindeki Dêra'ya gelişiyle birlikte yeni ve dramatik bir yön kazandı. Simko Ağa, Kürt milliyetçisi bir nitelik kazandırmaya çalıştığı bir isyan sonrasında Dilman'dan Bane'ye uzanan sınır illerinin tamamını İran topraklarından koparmış, ancak batıdan Türk güçlerinin ve doğudan Rıza Han'ın reformları sayesinde yeniden canlanan İran ordusunun sıkıştırması karşısında birden çökmüştü. Bu esnada yalnızca silahlarını, makineli tüfeklerini ve mühimmatım yitirmedi, ayrıca karısı da öldürüldü ve altı oğlunun en küçüğü, gözbebeği esir düştü. Yardım almak amacıyla Irak'a gelmişti ve bizim doğrudan Erbil'e gelmesine izin vermememiz onu şaşırttı ve üzdü.

Simko Ağa'nın birinci kumandanı olan ve kendisinden ayrı olarak bir ya da iki gün sonra gelen Seyid Taha'mn durumu oldukça farklıydı: Seyid Taha Osmanlı uyruğundandı, Rewandız kazasında aşiret bağları ve toprağı vardı ve, hatırlanacağı üzere, hızlı gelişen olaylar nedeniyle Şeyh Mahmud'a verdiğimiz makam için düşünülen adaylardan biriydi. Bu nedenle, doğrudan Kerkük'e yönlendirildi. Kendisiyle ayın 31'inde görüştüm.

Seyid Taha, muhtemelen on sekiz stone [yaklaşık 115 kilogram] ağırlığında yapılı bir adamdı. Üstünde kuzeyin kırsal alanlarında kullanılan dokuma bir gömlek, gri çizgileri olan düşük belli bir pantolon ve gömleğin üstünde kalın keçeden bir yelek vardı. Kafasına ise, daha çok tepesinde pompon olan bir miğfere benzeyen sıkı bir balaclava geçirmişti. Bu şapkayı, Asya'da gözde olan bir geleneğe uygun olarak, Kürt milliyetçi hareketine dahil olduğunu gösteren bir simge olarak kabul etmekteydi. Kendisi son derece zeki ve oldukça nazik bir adamdı. Ağırlığına ve tüfek yarasına karşın dinç görünüyordu.

Seyid Taha, Yüksek Komiserin Irak sınırları dışında herhangi bir faaliyetin yürütülmesi konusundaki hiç bir öneriyle ilgilenmeme eğiliminde olduğunu duyunca hayal kırıklığına uğramışsa da, Rewandız'da kontrolü yeniden tesis edebilmemiz

için işbirliği yapabileceğini söyledi. Türkleri bölgeden çıkarmanın oldukça kolay olacağını düşünüyordu; Ranya'da yalnızca 130, Rewandız'da 120 ve daha batıdaki Zêbar'da ise 50 kadar Türk kalmıştı. Bu amaçla, Aqre'deki kışlık yerlerine gelmeye başlayan ve Irak'taki mevcutları şimdiden 300 aileyi bulan kendi aşiretini, yani büyük göçebe Herki aşiretini ve sözünün geçtiği diğer aşiretleri harekete geçirmeyi düşünüyordu. Kendisine gereken tek yardım, bir miktar hava desteği ile silah ve mühimmat ve aşiret askerlerinin yiyeceklerini karşılayacak bir miktar para idi. Buna karşılık ödülünün ne olacağı konusunda herhangi birşey söylemedi, ancak, aynen Şeyh Mahmud'un Süleymaniye'nin başına getirilmesi gibi, kendisinin de Rewandız, Aqre ve Amediye kazalarının yönetimine getirilmesini umduğunu gösteren imalarda bulundu.

Musul vilayeti sınırına kadar otoritemizi yeniden tesis etmek amacıyla Rewandız'a yönelik bu çizgide bir politika geliştirilmesi ve aynı zamanda Mahmud'un Türklerle doğrudan ilişki kurmasının önünün alınmasıyla Süleymaniye sorununun da çözülecek olması beni fazlasıyla etkiledi ve bunu Bağdat'a teklif olarak sundum. Bourdillon bu öneriyi heyecanla karşıladı ve Seyid Taha, Kral Faysal, Yüksek Komiser ve Süleymaniye'den gelen bir heyet arasında sürmekte olan ve özerk vilayet ile Irak hükümeti arasındaki ilişkilerin geleceğinin tartışıldığı üç taraflı görüşmelere çağrıldı. Bu arada ben de gidip Simko'yla görüşmemi isteyen bir talimat aldım.

Bu amaçla 4 Kasım günü Koy'a uçarak Lyon ile konuyu müzakere ettim ve 5 Kasım günü Erbil'e uçtum. Aym 6'smda (Koy'dan karayoluyla dönen) Lyon, Ahmed Efendi, Littledale ve ben, Dêra'dan on kilometre uzaklıktaki Gerdi köyü Behirkê'deki buluşmaya katılmak üzere yola çıktık. Simko'ya kardeşi Ahmed, iki ya da üç yakın akrabası ve yaklaşık yirmi adamı eşlik ediyordu. Ağaların üstünde İngiliz ordusunun şık şayak üniformaları ve Rus botları vardı. Başlarında, Şikakların uzun ve silindir şeklindeki keçe şapkalarını giymişler, bu şapkaları hiç görünmeyecek bir biçimde ipek türbandan örtülerle sıkı sıkıya sarmışlardı. Ceketler, dik yakalı ve bol süvari tipi kru-

vaze ceketlerdi ve pantolonlar muhtemelen Savile Row'da dikilmişti. Hepsi tabii ki fişekliklerle donanmıştı ve bir ya da ikisinin omuzlarında arazi dürbünleri asılıydı. Simko, yapılı bir vücudu olan, zayıfça ve orta boylu bir adamdı. Oldukça Avrupai yüz hatları vardı; üst dudağını örten kahverengi bıyıkları herhangi bir İngiliz subaya da yakışırdı ve dostça, neredeyse utangaç sayılabilecek gülüşü, düzgün, parlak beyaz dişlerini ortaya çıkarıyordu.

Tavrı Seyid Taha'nm tavrına çok benziyordu. İranlılara karşı özel bir kin duymuyordu -aldığı kadarını vermişti- ancak kendisine arka çıkar gibi görünüp de üstüne gelen Türklerle ödeşmek istiyordu. İranlıları gücendirmemek konusunda dikkatli olmamız gerektiğini öğrendiğinde şaşırdı; çünkü İranlıların, bizi Rewandız ve Ranya'dan çıkarmış olan ve halen de bizim düşmanımız olan Türklerle tüm sınır boyunca işbirliği içerisinde oldukları biliniyordu; düşmanımız olan iki hükümete karşı Kürt özgürlük davasını başarıya taşımaya hazır olacağımız umuduyla bize gelmişti; eğer yanılıyorsa, dileği iltica talep etmek değildi; aşiretlerine geri dönerek tek başına yapabileceğinin en iyisini yapacaktı.

Bu görüşme sırasında, Kürt aşiretlerinin entrikalarını haber almanın neden hep kolay olageldiğini gösteren bir örneğe tanık oldum. Toplantı, ev sahibimiz Gerdili Cemil Ağa'nın misafir odasında, kapalı kapılar ardında yapılıyordu. Bazen Cemil Ağa'nın kahvecisi, her seferinde iki ya da üç tur yapıldığı Arap tarzında kahve sunmak üzere içeri giriyordu ve her turdan sonra sırtını kapıya verip sessizce dikiliyordu. Toplantıdaki Kürtler, bu adamın söylenen her şeyi dikkatle dinlediğinin hiç farkına varmamış gibi görünüyorlardı. Önlem almanın gerekli göründüğü her sefer bu adamı dışarı çıkartmak ya da konuşmayı kesmek ya bana ya da Lyon'a düşüyordu.

Bağdat görüşmelerinde kabul edilen plan, benim hoşlanacağım türden değildi: Seyid Taha'nm ilk başta istediği silah, mühimmat ve paraya ek olarak Irak ordusunun bir aylığına vereceği 150 Kürt gönüllüsü de aşiret güçlerine destek olacaktı; (Süleymaniye heyetiyle birlikte Bağdat'ta olan) Noel siyasal

sorumlu olacaktı ve ben de ileride çalışmalarımı Aqre'den sürdürmem gerekeceği düşüncesiyle Erbil'e gönderilecektim; metin Britanya ve Irak hükümetleri tarafından onaylanır onaylanmaz, Kürtlerin sahip olacağı haklara dair bir duyuru yapılacaktı.

Türklerin aşiretlerin tehdidi karşısında boşaltmak zorunda kalabilecekleri bir bölgede durumu izlemek ve otoritemizi yeniden tesis etmek için düzenli birliklerin, büyük ihtimalle de toplama birliklerin görevlendirileceğini umuyordum; ancak birliklerinden ayrı ve sahada hareket etmek için gerekli yardımcı hizmetlerden yoksun ve elinde üç topu olan 150 kişilik asker grubunun bir değer olmaktan çok dert çıkartacağını anladım. Bu grup, benim tasarladığım taciz operasyonu için gerekli olan hareket kabiliyetini ve görünmezliği zayıflatacaktı. Ayrıca, Noel ve benim gibi yabancıların yerine, göreve Erbil vilayetinin sivil idaresinden sorumlu olan Ahmed Efendi ve Lyon'un getirilmesi gerektiğini düşünüyordum (Erbil'in Kerkük'e tabiiyeti neredeyse kağıt üstünde kalmıştı ve her halükarda yıl sonunda sona erecekti). Ancak, her ne kadar doğan çocuk benim istediğim gibi olmamışsa da babalık sorumluluklarımın hiçbirinden kaçamazdım, ve ayın 21'inde Erbil'e hareket ettim.

Talihsizlikler daha en başından Rowlash [Ruwandiz lashkar: Rewandız aşiret birlikleri] Harekatının peşindeydi. Ayın 17'sinde göğün pencereleri açıldı ve kurşuni gökyüzünden üç hafta boyunca neredeyse hiç kesintisiz yağmur yağdı. Musul ve Bağdat'tan yola çıkan gönüllü asker grupları, çamur deryalarını, soğuğu ve nemi aşarak, eşyasız ve isyankar bir halde, ayın 26'sında ve 28'inde gelebildiler. Birkaç gün sonra gelen malzemenin ise büyük çoğunluğunun Ordu Donatım Dairesi tarafından hizmet dışına ayrılmış eski döküntüler olduğu anlaşıldı. Seyid Taha da hayal kırıklığına yol açmıştı; kendi öz kaynaklarına dair iddiaları fazlasıyla abartılmıştı, ve güvendiği Herkiler bile bu teşebbüsü gerçekleştirme eğiliminde değildi; kendi yürüteceği faaliyetlere ilişkin hiçbir planının olmadığı, yalnız düşmanı değil aynı zamanda onunla işbirliği yapmak

istemeyen aşiret yöneticilerini de hedef alacak gelişigüzel bombardımana bel bağladığı anlaşıldı. Herhangi bir hareketin başlayacağına dair en ufak bir işaret olmaksızın günler geçtikçe gönüllüler bir aylık sürenin bitiminde birliklerine geri dönmezlerse başlarına ne geleceğini sorgulamaya başladılar. Söz verilen siyasal duyurunun gecikmesi subayları da tedirgin ediyordu.

Aralığın ilk haftası geldiğinde Rowlash hâlâ Erbil'de çamura saplanmış haldeydi ve yakın bir gelecekte harekete geçileceğine dair pek umut yoktu. Orada yapabileceğim herhangi birşey yoktu; bu nedenle Koy'a gitmem, halen Ranya bölgesinde olan düşman birliklerini rahatsız etmek için yapabileceğim ayarlamaları yapmam ve sonra da Kerkük'e dönmem kararlaştırıldı.

Ayın 8'inde, Erbil'e gelip bizi ziyaret eden Babekr Ağa ve 70 Pişder atlısından oluşan maiyetiyle birlikte oradan ayrıldık. Üç haftadan sonra ilk kez ortaya çıkan güneş bizi neşelendirmiş, içimizi ısıtmıştı. 13 km gittikten sonra, koyu kırmızı kum tepelerinin arasından çok sayıda derenin aktığı zorlu bir araziye geldik. Kışı geçirmek üzere Erbil Ovasındaki meralarına giden göçebe Bolê aşiretinin konakladığı kampları geçtik, fakat hiç köy görmedik. Ancak akşama doğru, Şaxa Piska adı verilen yaklaşık yüz hanelik büyük bir yerleşim yerine ulaştık. Bizi karşılayan kalabalığın içinde Adrianople'dan eski bir Türk askeri de vardı ve bize ev yapımı tulumla şarkılar söyledi. Büyük bir torbası olan tulum, askerin söylemeye başladığı Türkçe şarkının birçok dizesine eşlik ettikten sonra basıncını yitiriyordu.

Koy'da kaymakam Huweyzi Cemil Ağa bizi misafir etti ve hanımları (bunu günlüğüme kaydettim) Kürdistan'da geçirdiğim süre boyunca yediğim en lezzetli yemeği hazırladılar. Burada birçok kişi beni ziyaret etti. Bunlar arasında, Gafuri Heme Ağa'nın yaşlılık döneminde doğmuş olan oğlu Ziyad Ağa ve Piştgeli aşiretinin reisi Reşit Bey vardı. Reşit Bey, Ranya'daki Türklerin Rewandız'a doğru geri çekildiklerini rapor etti. RAF'ın korkusuyla yalnızca geceleri hareket eden Türkler, iki

gece önce, aşiretine ait olan ve Şawur'un hemen batısındaki Ranya vadisinde bulunan Bêtwata köyünden geçmişlerdi. Merge ve Pişder'in sürekli olarak bombalanması sonucu baş müttefikleri Abbas Mahmud destek sağlamayı kesmiş, Erbil'de sürdürülen hazırlıklara dair söylentiler ise ulaşımlarının kesileceği korkusuna kapılmalarına neden olmuştu. Her ne kadar kötü yönetim ve kötü hava şartları tam bir başarı elde edilmesi şansını tehlikeye atmışsa da, bu bilgi, Rowlash düşüncesinin o kadar da manasız olmadığını gösteren rahatlatıcı bir kanıttı. Noel, Seyid Taha, Simko ve Şeyh Mahmud'u beraber hareket etmeleri için bir araya getirme yönünde verdiği mücadeleyi yiğitçe sürdürdü; ancak çabaları başarısızlığa mahkumdu. İlk iki isim herşeyi göze almıştı ve Türklerden merhamet görmeyeceklerini biliyorlardı, ancak Şeyh Mahmud hâlâ onları kendi hırsı ve taleplerinin gerçekleşmesi için birer basamak olarak kullanıyordu.

Koy'da iki gece kaldıktan sonra, Ranya ve Pişder'in yakın bir dönemde yeniden ele geçirilebileceği yönünde bir söz veremediğim için hayal kırıklığı yaşattığım Babekr Ağa'ya hoşça kal dedim. Parlak ve açık bir günde, su boylarının kenarındaki zakkumların yeşil bir görünüm kazandırdığı oldukça harap bir arazi üzerinde güneye doğru at sürdüm. Öğlen mola verdiğimde, Zap 5 km ötedeki taşlı yatağında gümüş gibi parlıyordu, onun ötelerinde Xalxalan ile Şıwan'ın diğer yeşil tepeleri yükseliyordu; doğuya doğru, Haibe Sultan'ın bittiği yerde çıplak Jasana ve Qamçûxa kayalıkları vardı ve 65 km ötedeki, Sansird'e tepeden bakan Piremegrun'un karlı dorukları seçiliyordu. Geceyi Taqtaq'ta geçirdikten sonra sabah salla karşıya geçtim. Bir yay gibi uzanan alivüyonlu otlaklardan geçen yol daha sonra yükseldi ve ardından en genişleri Basti Umar Mandan[18] olan hızla akan bir dizi nehri aşmak için yeniden alçaldı. Yaklaşık 750 metre yükseklikte Xalxalan'ı aşan yol, bu noktada, kuzeydeki ve doğudaki dağlardan oluşan mükemmel bir manzara sunar; izleyen yıllarda karayolunun yapılmasının

18 Taqtaq, "çatlaklar" ya da "hızlı akan sular" anlamına gelen Kürtçe bir kelime. Umer Meydan köyü için Bölüm XIII'e bakılabilir.

ardından bu nokta, güneyden gelip Kerkük'e gitmekte olan yolcuların gözde konaklama mekanı olmuştur.

Karargahıma geri döndüğümde, birbiriyle çatışma halinde olan iki kliğin faaliyet halinde olduğunu gördüm: Qadır Keremli Şeyh Abdulkerim, Caf Beyzadeleri ve diğer ılımlılar, Türklerle olan ilişkisi nedeniyle Şeyh Mahmud'la aralarının bozulduğunu bildiren mesajlar göndermişlerdi; öte yandan, Rowlash'ın bir fiyasko olacağı giderek kesinleşiyordu ve Mahmud'un Seyid Taha'yla işbirliği yapmayı reddeden kibirli tavrı, özellikle de benim livamın Kifri yakasındaki aşiret reisleri arasında ona kayda değer bir saygınlık kazandırmış, Talabani bile Süleymaniye'de kendisini ziyaret ederek kendini güven altına alma zorunluluğu hissetmişti. Bu nedenle yapılacak duyuruya ilişkin bir taslağın hazırlanıp resmi yollarla dağıtılması yönünde baskı yaptım; ancak bu taslak duyuru Mahmud'a değil, Süleymaniye'deki ılımlı aşiretlere gönderilecekti. Bu öneri kabul edildi. Ayrıca, Süleymaniye'deki kaleyi elinde tutan Yüzbaşı A. J. Chapman'ın Noel'in dönüşüne kadar geçecek sürede benim emrim altına girmesi kararlaştırıldı (Noel, geri dönmedi).

Bu kararların gereği, Corner ve Reeve ile birlikte ve cebimdeki duyuruyla 22 Aralıkta yola çıktım. Araba bizi Dara Bey'in köyü Iftighar'a bıraktı. Atış yaparak hoş bir öğleden sonra geçirdik ve gece de burada kaldık. Ertesi gün, Gil aşiretini yöneten Şeyh Talip Talabani'nin ikametgahı olan Behram Beyi'ne kadar at sürdük. Şeyhin üç kardeşi, Celal (en büyükleri), Galip ve Reşid, Süleymaniye'ye yaptıkları son ziyaret nedeniyle utanarak yanımıza geldiler, özürler dilediler ve geleceğe dair sözler verdiler. Üçü de Avrupa'da dikilmiş siyah palto giyiyordu ve dinsel yönlerinin bir göstergesi olarak başlarında, güneydeki şehirlerde yaygın olarak kullanılan türden, gevşek deve kılından "*aqâl*"larla sabitlenmiş Arap örtüleri vardı. Kerkük'ü andıran Behram Beyi, küçük çaplı yerel petrol endüstrisinin merkeziydi. Ertesi sabah ayrılmadan önce köyün içinde bulunan üç rafineri tesisi ile 3 km uzaklıkta bulunan on petrol kuyusunu inceledik.

Qadır Kerem'e giden yol, yağmurların aşındırdığı ve derin izler bıraktığı, kızıl kil, şist ve kumtaşından oluşan son derece harap bir araziden geçiyor. Şiddetli yağmurun kayganlaştırdığı tehlikeli dar yollardan geçerek hedefimize ancak karanlık bastıktan sonra, çamur içinde ve üşümüş halde ulaşabildik. Bizi karşılamak üzere yolda bekleyen şeyhin oğlu, korku veren son bayırları geçerken rehberimiz oldu ve bizi tekyenin iki katlı konuk evine getirdi. Yaşlı adam, açık bir ocakta çatırdayan büyük bir meşe odunu ateşinin aydınlattığı halılarla döşeli üst katta bizi misafir etti.

Takip eden iki ya da üç yıl içerisinde Şeyh Abdulkerim ile çok işim oldu. Daha önce de açıkladığım gibi, en büyük arzusu, Berzenci şeyhlerinin yönettiği bir Kürt devletinin kurulmasıydı, ancak en tepedeki yerin görünen, hatta olası tek adayının en büyük düşmanı Şeyh Mahmud olduğunu kavrayacak kadar kurnazdı. Komik tavrını terk etti, ancak bu tavrın kendi içinde yanlış olduğunu düşündüğünden değil, bizim hoşnutsuzluğumuza yol açacağını ve dolayısıyla göreve getirilme yönündeki umutlarını tamamen engelleyeceğini düşündüğünden yaptı bunu. Yine de, ılımlıların yaklaşımının gün be gün değiştirilmesi görevinde yararlı olan bir müttefikti.

Dağıtmam yönünde talimat aldığım duyuruda şunlar yazılıydı:

> Britanya Majestelerinin hükümeti ve Irak hükümeti, Irak sınırları içinde yaşayan Kürtlerin bu sınırlar dahilinde bir Kürt hükümeti kurma hakkını kabul etmektedir ve çeşitli Kürt unsurların mümkün olan en kısa süre içerisinde kendi içlerinde anlaşarak bu hükümetin ne şekilde olacağı ve sınırlarınm nereleri kapsayacağına karar vermelerini, ve Britanya Majestelerinin hükümeti ve Irak hükümeti ile kurulacak iktisadi ve siyasal ilişkileri görüşmek üzere yetkili kılınan heyetleri Bağdat'a göndermelerini beklemektedirler.

Irak hükümetinin ve dahi Yüksek Komiserliğin daha önceki tutumları düşünüldüğünde bu metin, özellikle de "Kürt yönetimi" yerine "Kürt Hükümeti" kelimelerinin kullanılmış ol-

ması ve herhangi bir coğrafi tanımın yapılmamış olması, benim beklentilerimi kat be kat aşıyordu ve metni sözlü olarak Abdulkerim'e çevirirken biraz da kuşku payı bıraktım. Ancak Bağdat'takiler bu türden bir endişe duymuyorlardı ve metnin bire bir çevirisini yapıp resmi kanallarla dağıttılar.

Şeyhin oğullarıyla nehrin öteki yakasında tavşan peşinde koştuğumuz Noel günü çok hoş geçti. Qadır Kerem'den sonra iki aşamada Tuzxurmatû'ya kolayca ulaştık, Kifri ve Tewq'e yaptığımız kısa ziyaretlerden sonra mükemmel bir zamanlamayla Kerkük'e dönerek Kinkead'in "Ninak"ının arka koltuğunda Bağdat'a yer bulabildim. Bağdat'ta Bourdillon'larda kaldım. Yeni yıla, ipek pijamalar, parlak mendiller ve prinçten perde halkaları karışımı içerisinde Venedikli barışsever bir gondolcu gibi girdim.

XXI. KOICOL - I

Şimdi bütün gözler, 20 Kasım 1922'de başlayan, başrollerde Büyük Britanya adına Lord Curzon'un, Türkiye adına da İsmet Paşa'nın (İnönü) olduğu Lozan Barış Konferansındaydı. Türkiye, aşağıda Cebel Hemrin'e değin tüm Musul vilayetinin geri verilmesini talep ediyordu. Majestelerinin hükümeti ise bu vilayetin kuzeyine düşen bir sınır belirlenmesini istiyordu. 4 Şubata değin tam bir tıkanma yaşandı ve taraflar başlangıçtaki konumlarından bir milimlik bile geri adım atmadılar. Sonunda 4 Şubatta "Musul sorununun" konferans programından çıkartılmasına karar verildi; her iki hükümete de aralarında doğrudan bir uzlaşmaya varmaları için bir yıllık bir süre tanındı; böyle bir uzlaşmaya varılamaması halinde konu Milletler Cemiyeti'ne götürülecekti ve bu arada da mevcut durum korunacaktı. Başka hallerde olumsuz addedilebilecek bu kararla birlikte ölü doğmuş olan Sevr Antlaşması gömülmüş oldu; tabii ki aynı zamanda, Mandacı gücün Iraklı Kürtlerin Türkiye'nin doğu bölgelerinde kurulacak bir Kürt devletine bağlanma hakkını saklı tutma yükümlüğü de sona erdi.

1923 yılı Ocak ayının başlarında, henüz Lozan müzakereleri sürerken, Türk birliklerinin Zaho'dan birkaç kilometre uzaklıktaki Ceziret bin Omer'de (Cezire) toplanmaya başladığı ortaya çıktı. Halk, bu tehditkar hareketin ve hemen ardından İngiliz birliklerinin yer değiştirmesinin yol açtığı rüzgara çabuk kapıldı; Kerkük'te heyecan doruk noktasına ulaştı, bizimle işbirliği içerisindeki yerel yetkililerin yüzleri korkudan sarardı, ve eğer ayın 27'sinde Cooke'un Tüfekli Piyadelerinin sevki Erbil yerine Kifri yolundan yapılsaydı pekâlâ da çirkin bir isyan patlak verebilirdi. Bir gecede Türk yanlısı gizli komitalar doğdu ve etkili ailelerin çoğu bir ya da iki küçük üyeyle bu komitalarda temsil edilmeye özen gösterdi; kışkırtıcı hareketlerin önde gelen isimlerinden biri, Xaneqehli Seyid Ahmed idi. Musul sorununun rafa kaldırıldığına dair haberler Şubat başında geldi. Vilayetin geleceğinin halen belirsiz olduğunu gösteren bu haber, genel huzursuzluğu daha da arttırdı.

Bu koşullar altında Kürt sorununun çözümünde herhangi bir gelişme sağlanmasını ummak yersiz olacaktı. 8 Ocak günü, yerel basının adlandırdığı biçimiyle[19] "Kürdistan'ın yiğit savunucusu, Ekselansları İsmail Ağa Simko" Süleymaniye'ye geldiğinde, askerler geçit töreni yaptı, yedi pare top atıldı ve bir günlük tatil ilan edildi. Ancak, onunla Mahmud arasındaki görüşmelerde işbirliğine gidilmesi gibi bir sonuca ulaşılamadı; varlığı yalnızca milliyetçilik heyecanının yaktığı ateşi körükledi. Mahmud iki kez mesaj göndererek kendisiyle buluşmamı istedi. Birinci mesaj Qadır Kerem'de, ikincisiyse Kerkük'teyken geldi, ancak her seferinde son dakikada affını istedi. Yapılamayan bu görüşmeler yerine, ayın 20'sinde iki özel temsilci geldi. Ancak, biri Caflı Kerim Bey olan bu temsilcilerin talimatları öylesine abartılıydı ki, ciddi herhangi bir tartışma mümkün olmadı. Mahmud ayrıca Ocak ayının başında bayrağını Ranya'ya dikti. Bu kaza o dönemde Süleymaniye vilayetinin parçası olduğundan, Mahmud'un geri geldiği dönemdeki koşullar açısından meşru bir hareket sayılabilirdi bu; ancak

19 Bu dönemde meydana gelen olayların Süleymaniye basınında nasıl işlendiğine dair tekrar benim 'A Kurdish Newspaper' adlı makaleme bakabilirsiniz.

böylelikle Mahmud Rewandız ile doğrudan ilişki sağlamış oldu ve gerçekten de hemen sonra iki Türk subay kendisini Süleymaniye'de ziyarete geldi. Şubat ayının başında, Türk ordusunda yüzbaşı olan kayınbiraderi Fettah Efendi destek vaatleriyle Ankara'dan geldi. Ve, Öz Demir'in Kürt haklarına dair herhangi bir güvence vermekten usta bir biçimde kaçınmış olmasına rağmen (bunu sonradan Mahmud ile Cezire'deki Tümen Karargahı arasındaki yazışmaları ele geçirdiğimiz zaman öğrendik), Mahmud sonunda kendini tutmaktan vazgeçti ve Kerkük vilayetinin Kürt bölgelerinde bir isyan başlatmak için harekete geçti.

Türkçü grupların ve Mahmud'un oluşturduğu tehlikelerle yüz yüzeyken, mutasarrıf ve vilayetin yönetimindeki diğer memurların moralini korkutma ya da taltif yoluna gitmeden düzeltmek için elimden geleni yaptım. Ayrıca, Qadır Kerem Şeyhi Abdulkerim ile Talabani, Caf ve diğer aşiret reislerini sık sık ziyaret ederek, her iki yönden gelen düşman propagandasına karşı bağlılıklarını güçlendirmek için çalıştım. Hem benim hem de Lyon'un istihbaratı, Mart ayı başında bir isyanın patlayacağını ortaya koyuyordu. Bu isyanın ilk hedefleri Kerkük ve Koy olacaktı. 14 Şubat günü Bourdillon durum hakkında istişarede bulunmak üzere geldi; Türkleri Rewandız'dan çıkartabilmemiz halinde Süleymaniye sorununun yarı yarıya çözülmüş olacağı konusunda hemfikirdik, ancak yakın bir gelecekte böyle bir harekatı gerçekleştirebilmek ihtimal dışıydı ve bu nedenle doğrudan Mahmud'a karşı tavır almalıydık.

Bundan sonra, ayın 16'smda Bağdat'a uçtum. Bir yanda Sir Henry Dobbs,[20] Bourdillon ve benim, diğer yanda Hava Tuğgeneral A. E. Burton ile Ordu Karargahından Binbaşı W. F. McNeece'in katılımıyla gerçekleşen bir konferansta bir eylem planı oluşturuldu. Buna göre, (1) Yüksek Komiser ayın 21'in-

20 Sir Percy Cox halen Irak'taydı, ancak o dönemde, yeni devletin anayasal düzenin geliştirilmesine yönelik çalışmalarla uğraşmaktaydı. Sıradan yönetim işleriyle, müsteşarı olan ve kendisinin ardından işleri devralacağı kesinleşen Sir H. Dobbs ilgileniyordu. Yüksek Komiser sekreteri olan Bourdillon, Dobbs'un başa geçmesiyle müsteşar olarak atandı.

de Mahmud'a bir telgraf çekerek Bağdat'a gelmesini isteyecekti; (2) Mahmud buna uymadığı takdirde, uçaklar Süleymaniye üzerinde gövde gösterisi yapacak ve Mahmud'un görevden alındığını, kendisine tüm İdare Konseyi üyeleri ile birlikte Bağdat'a gelerek rapor vermesi için beş günlük bir süre daha tanındığını bildiren duyurular atacaktı; (3) Bize karşı oluşacak herhangi bir tepkisel harekete karşı önlem olarak toplama birlikleri takviye için, 14. Sih Taburundan iki bölük demiryoluyla Kingirban'a, oradan ise uçakla Kerkük'e sevk edilecekti (o gün için tuhaf bir yoldu bu); ve (4) Mahmud'un Süleymaniye'yi terk etmemesi halinde kentteki kışlalar ve Mahmud'un karargahı bombalanacaktı. Ayrıca ben, Simko ile görüşerek, Yüksek Komiserin girişimleri sayesinde İran hükümetinin kendisini affettiğini bildirmekle görevlendirildim; böylelikle onu Süleymaniye'den ayrılmaya teşvik edecektik. Mahmud'un teslim olmak yerine kente epey uzak bir mesafede bulunan kendine ait köylere çekileceğini ya da en fazla İran'da izini kaybettireceğini düşünüyorduk. Sonraki hareket biçimini tabii ki gelişmeler belirleyecekti; ancak Süleymaniye'de tüm vilayeti kontrol altına alacak güce sahip bir merkezi otoritenin tesis edilememesi halinde benim tasarım, Ranya, Çemçemal ve Halepçe'nin Süleymaniye'den ayrılarak Ranya'nm Erbil'den, diğerlerinin ise Kerkük'ten idare edilmeleri şeklindeydi. Ekibim, Süleymaniye'den geri çağrılacak olan Chapman ile eski Süleymaniye yönetiminde yer almış bir subay olan Yüzbaşı E. J. Douglas ile takviye edilecekti. Ayın 19'unda geri döndüğümde, şiddetli yağmur Kerkük havaalanını bataklığa çevirmişti. Uçuştaki dört araç da tamamen çamura bulandı, ancak şans eseri hiçbirimiz burun üstü çakılmadık.

Plan gereği 20'si akşamı Yüksek Komiserin mesajını ileten bir telgraf çektim. Şeyh Mahmud, telgraf bürosuna giderek ona daha ayrıntılı bilgi vermemi isteyen bir yanıt gönderdi; ancak ben, üstümden gelen emirleri tartışmaya yetkili olmadığımı ve kendisine verilen emirleri uygulaması gerektiğini bildiren bir telgraf daha çektim. Ayın 22'sinde Sihlerin nakli gerçekleşti. Yirmi uçaklık Büyük Filo'nun Kerkük semalarında

tur atıp daha sonra doğuya doğru yönelmeleri kentte büyük heyecana yol açtı; ancak ince ince planlanan büyük gösteri tam bir fiyaskoyla sonuçlandı. Harekata komuta eden subay sıtma geçiriyordu ve Çemçemal üzerinde uçarken bayıldı; arka pilot koltuğunda bulunan teknisyen öne uzanarak uçağı başaşağı çakılmaktan kurtarmıştı, ancak tam anlamıyla baygınlık hali bir saniye bile sürmeyen subayın başı dönüyordu ve uçuşa devam edemeyeceğinden geri döndü. Qaradag'ın ötesinde görüş alanı oldukça dardı; liderlerinin harekatı sona erdirdiğini düşünen birçok pilot geri döndü. Diğerleri yollarını kaybedince, Pilot Yüzbaşı A. T. K. Shipwrigth kendini Süleymaniye üzerinde tek başına uçarken buldu. Kendine verilen duyuruları caddelerdeki kalabalığın üstüne atan Shipwrigth, dönüş yolunda yaklaşık yirmi kilometre sonra sisin içinde tek başına yol alan pilot Yüzbaşı D. W. F. Bonham Carter ile karşılaştı. Shipwrigth, elindeki duyuruları sallayarak henüz işinin bitmediğini anlatan Carter'a eşlik etti ve yeniden Süleymaniye'ye giden ikili daha sonra salimen Kerkük'e geri döndü.

Bu nedenle harekat ertesi gün tekrarlandı. On iki Bristol savaş uçağı ve dört çift motorlu Vickers-Vernon'un katıldığı harekat sırasında yine endişe dolu anlar yaşandı. Sabahın ortasında, en az yedi uçağın Bazyan Vadisine inmek zorunda kaldığı rapor edildi. Motoru arızalanan Bristollerden biri zorunlu iniş yapmıştı; başka bir Bristolü kullanan Pilot Yüzbaşı A. McLaren-Reid ona yardım için inmiş, verdiği işaretlere rağmen Vernonlardan biri iniş yapmış ve yumuşak araziye saplanıp kalmıştı, ardından da diğer Bristoller inmişti. Vernon dışında diğer uçakların hepsi daha sonra havalandı. Dostumuz olan üç Hemawend ağasının köylerine mesajlar attırdım ve uçağın başına bir nöbetçi dikmelerini istedim. Nöbetçi birkaç hafta boyunca yerinde kaldı ve uçak en sonunda kurtarıldı.

24 Şubat gece yarısından sonra Mahmud, kardeşi Şeyh Kadir ve Süleymaniye'nin ileri gelenleri ile hattın diğer ucunda bulunan benim aramda birkaç saat süren bir telgraf trafiği yaşandı. Mahmud kaçamak sözler söylüyor, kentin ileri gelenleri ona aracılık ediyor ve zaman istiyorlardı; benim sürekli tek-

rarladığım yanıt ise Yüksek Komiserin emirlerine sonuna kadar riayet edilmesi gerektiğiydi. Ciddiyetimizin kanıtı olarak birkaç bomba atmak üzere 2 Mart günü yollanan uçak hava koşulları nedeniyle geri dönmek zorunda kaldı; ancak bombalar, ayın üçünde isabet kaydetti. Aynı gün, Şeyh Kadir ve Mustafa Paşa'mn da olduğu bir heyet Kerkük'e geldi. Tartışmanın boşuna olduğunu anlayan Mustafa Paşa, tüm geceyi telgraf bürosunda Mahmud ve kentin ileri gelenleriyle yazışarak geçirdi; sonunda sabahın dört buçuğunda beni uyandırarak Mahmud'un iki saat önce Süleymaniye'yi terk ederek bilinmeyen bir yöne doğru gittiğini bildirdi. Mahmud, Hazinede bulunanları ve toplama askerlerin çoğunu yanında götürmüştü.

Bu arada, mutasarrıf ile birlikte yaptığımız bir başvuruyla, Kerkük'teki Türk propagandasına karşı atabileceğimiz en etkili adımı attık ve Xaneqehli Seyid Ahmed'in tutuklanarak sınırdışı edilmesi için yetki istedik. Seyid'in dinsel açıdan gördüğü saygınlık ve sahip olduğu nüfuz nedeniyle son derece nazik bir operasyondu bu ve planlarımızın son derece dikkatli yapılması gerekiyordu. Mutasarrıfın onu çağırtmasını, faaliyetleri hakkında bildiklerimizi anlattıktan sonra da (Murat dışarıda olduğundan) Reeve'i odaya çağırarak tutuklamayı gerçekleştirmesine karar verdik. Sarayın koridorları genelde davacılarla ya da başvuruda bulunan kişilerle dolu olurdu; bu nedenle Seyid'i dışarıda bekleyen polis arabasına götürürken etraftan onu kurtarmaya yönelik herhangi bir girişimi engellemek üzere yeteri kadar muhafız hazır olacaktı. Daha sonra Seyid havaalanına götürülerek Vernon'a bindirilecekti. Ben mümkün olduğunca bu olayın dışında kalmalıydım; ancak odamda duracak ve ihtiyaç halinde haber verilmesini bekleyecektim.

Kararlaştırılan gün olan 6'sı sabahı, kapıcı Seyid Ahmed'in geldiğini haber verdi ben de mutasarrıfın içeri girerek her şeyin sona erdiğini söyleyeceği anı beklemeye başladım. Hiçbir ses çıkmadan beş dakika geçti, on dakika geçti; aradan on beş dakika geçtiğinde, gidip neler olduğunu görmem gerektiğine karar verdim. Odasına girdiğimde, yüzü kül rengini almış olan Fettah Paşa sıkıntılı bir biçimde masasının ardındaydı. Önem-

li bir konuk gibi koltukta oturan Seyid ise neşeliydi ve muhtemelen saraya neden çağrıldığına dair henüz en küçük bir fikri bile yoktu. Yaşlı Paşa yalvaran bir yüzle bana baktı; bu kutsal adamı yanlış eylemleriyle yüzleştirme işi bana kalmıştı. Seyid, konuşma sırasında kimi zaman ciddi, kimi zaman alaycı, kimi zaman da öfkeliydi. Sonunda, bu şüphelerin hoş görülemeyeceğini ve bu iftiralara inanıyorsak bundan böyle Kerkük'te yaşayamayacağını söyledi. Sözlerime devam etmek için bundan daha iyi bir başka cümle daha olamazdı. Yanıt olarak, Kerkük dışına çıkmasının daha iyi olacağı konusunda mutasarrıfın ve benim aynı görüşü paylaştığımızı, kendisini rahat bir biçimde Bağdat'a ulaştıracak bir yolculuk ayarlandığını, tek yapması gerekenin dışarıda bekleyen arabaya binmek olduğunu söyledim. Ayağa fırlayarak tepki gösterdi ve herhangi bir hazırlık yapmadan yola çıkmasının imkansız olduğunu söyledi. Ancak çalan zille birlikte içeri giren Reeve, son derece profesyonel bir biçimde omzuna tıkladı ve ona kapıyı gösterdi. Muhteşem bir hareketle abasını göğsüne dolayan Seyid Ahmed başını yukarı dikti ve azametle odadan çıktı.

Seyid'in bu şekilde uzaklaştırılması gerektiği için gerçekten üzgündüm. Kerkük'e geldiğimde kalbimde ayrı bir yeri vardı. Longrigg döneminde, Fraser kuvvetiyle bölgeden geçtiğimde, yönetimi destekleyen güvenilir biri olduğunu hatırlıyordum. Ancak 1919 ile 1922 arasında birşeyler ters gitmişti- belki Halifenin kışkırtma faaliyetlerinin etkisindeydi; belki Türklerin onun üstünde bir kral olarak başa Şeyh Mahmud'u geçirmesi ihtimalinin bizimkinden çok daha düşük olduğuna inanmıştı; belki de aldığı ters bir yanıta kızmıştı, bilmiyorum -ve henüz faal bir kışkırtıcı olarak dikkati çekmemişken Seyid'i uzlaşılmaz biri olarak bulmuştum. Bu olaydan sonra onu daha olumlu koşullar altında gördüğümde, kendisine yönelttiğimiz suçlamaları ne kabul etti ne de reddetti. Yalnızca, uçakta kendisine örtü verilmediğinden şikayet etti; çok kötü üşümüştü.

Bu tutuklamanın ardından, suçluluk psikolojisine sahip olanlar kaçmaları gerektiğini düşünüp gizlice Türkiye'ye gittiler. Bu kişilerin başında giden, Kerkük'ün ileri gelenlerinden

Neftçizade Nazım Bey'den başkası değildi.

Bu noktada, Öz Demir'in Cezire cephesine komuta eden generale gönderdiği, çok sayıda eki bulunan uzun bir raporu daha önce de belirttiğim gibi büyük bir şans eseri Musul yakınlarında ele geçirdik. Bu rapor Kerkük ve Koy'a yapılması planlanan saldırılar konusunda edindiğimiz bilgileri ve Şeyh Mahmud sorununun karmaşıklığını doğrulamakla kalmıyor, aynı zamanda Öz Demir'in daha sonra Erbil'e bir saldırı düzenlemeyi planladığını da gösteriyordu. Öz Demir, birliklerinin İran topraklarından geçişi ve toplama ordusunun İran'daki aşiretlerden gelecek askerlerle takviye edilmesi konularında sınırdaki İranlı komutanla temasa geçmiş bulunuyordu.

Sir John Salmond, kişiliğine özgü bir gayretle buna karşı tepki gösterdi. 7 Mart günü, elimdeki son bilgileri almak ve siyasi açıdan yorumlarımı dinlemek üzere Kerkük'e geldi. Ertesi gün Lyon'u görmek üzere Erbil'e geçti ve daha sonra Musul'da, üç hafta önce Bourdillon ve benim "arzuladığımız, ancak ihtimal dışı" olması nedeniyle gözardı etmek zorunda kaldığımız harekatın başlatılması emrini verdi. İki kol oluşturulacaktı. Albay B. Vincent'in komuta edeceği Koicol [Koy kolu], İmparatorluk birliklerinden (Kameronlular, Batı Yorkshire Alayı, 1/13. [önceki adıyla 15.] Sihler, Ambala Paraşüt Bataryası ve bazı öncü birlikler) oluşacaktı ve Musul'dan Erbil'e, daha sonra da Koy'a gidecekti; Albay H. T. Dobbin'in komuta edeceği Frontiercol [Sınır kolu] ise Toplama birlikler (2., 3., 4. Piyade Taburları ve Paraşüt Bataryası) ve polislerden oluşuyordu ve Koicol'un yola çıkmasıyla birlikte Erbil'de toplanacak, o dönemde Dêra, Duwên Qala ve Spilik Geçidinden geçen anayol üzerinden Rewandız'a doğru ilerleyecekti. Bu birliklerin son hamleyi yapacak konuma gelmesi için dört ya da beş haftalık bir süre gerekiyordu ve bu süre zarfında biz, Kerkük, Süleymaniye ve Erbil'deki durumu kontrol altında tutmak için aldığımız tedbirleri hiçbir şekilde gevşetmemeliydik.

Şeyh Mahmud'un 4 Mart sabahı erkenden Süleymaniye'yi terk etmesini izleyen bir ya da iki gün içerisinde gelen raporlarda gittiği yöne dair çelişik bilgiler vardı; ancak çok geçme-

den, Surdeş'in kuzeybatısında olduğunu belirledik. Jasana'daki büyük bir mağarada karargahını kurmuştu. Onunla giden toplama birlikler, aşiret askerleri ve taraftarları ise komşu köylerde konaklamaktaydı. Kendisi gelir topluyor, ayrıca bu nahiyeyi, Serçınar'ı ve Şarbajêr'i yönetiyordu. Eski arkadaşlarım Rıza Bey ve Abdur Rahman Ağa ise (bunu öğrendiğime üzüldüm) Süleymaniye'nin hemen dışında bulunan bir grubun başında şehre korku salmakta, tüccarlardan ve Mahmud yanlısı olmayan diğer kişilerden haraç almaktaydılar. Mahmud, vilayetin baskı makinesini de yanında götürmüştü ve ayın 8'inde normal boyutun [17,2x21,6 cm] yarısı büyüklüğünde yeni bir yayın organı çıkartmaya başladı. *Bang-i Haqq (Hakkın Sesi)*, yerini aldığı *Roj-i Kürdistan* gibi "resmi" bir "siyaset, edebiyat, toplum dergisi"ydi, ancak "Kürdistan Ordusu Genel Karargahında basıldı". Seçilen isim, fanatizme yönelik gizli bir göndermeydi (hatırlanacağı gibi, "hak" kelimesinin yaygın anlamı "doğru"dur, ancak mistik dilde "ilahi akıl" ya da "Tanrı" anlamına gelmektedir), içerisindeki tek yazı ise "Cihat" üzerineydi. Tüm bunlarla birlikte Rıza Bey'in faaliyetleri de düşünüldüğünde -ki bu faaliyetler nedeniyle Mahmud'un şehirden ayrılışının hemen ardından Yüksek Komiser tarafından atanmış olan İdare Konseyi istifa etmek zorunda kalmıştı-, şeyhin tövbe etmeye pek niyetinin olmadığı anlaşılmaktaydı. Bu nedenle Süleymaniye ve Surdeş üzerinde sık aralıklarla keşif uçuşları yapıldı ve zaman zaman Jasana'ya ya da hareket halinde olduğu görülen büyük atlı gruplar üzerine hava saldırıları düzenlendi.

Çemçemal'i yönetme yetkisi bana verildi ve Kerim Fettah'ın düşmanı, Hemawend aşiretinin Ramawend kolundan "kurşun geçirmez" Emin Reşid Ağa'yı kaymakam olarak başa geçirdim. Diğer yerlerde ise, dost unsurların ve ılımlıların görevden alınmış sabık hükümdarın topladığı vergilere karşı durmaları için elimden ne geliyorsa yaptım.

Seyid Ahmed'in sınırdışı edilmesi ve Nazım Bey'in kaçması Kerkük'ü sersemletmiş gibiydi; tüm kışkırtma faaliyetleri sanki sihirli bir değnek değmişçesine birden kesildi. Ay ortasında

Kifri'ye uçarak Douglas'tan, Zengene ve Celali Caf aşiretlerinden bazı ağaları tutuklamasını (üzgünüm; bunlar arasında Guldasa'nın babası Tevfik Ağa da vardı) ve daha sonra hükümet denetiminin yeniden tesisi için Cafların koyunlarmm sayılarak *kode* vergisinin [otlak ücreti] tahsil edilmesini istedim. Bu basit tedbirler sonucu, suçluluk psikolojisine sahip olan ve artık Mahmud'un kolaylıkla misilleme yapabileceği bir alanın dışında sayılan çok sayıda kişi affedilmeleri talebiyle bize başvurdu.

Ayın 23'ünde Sir Henry Dobbs uçakla Kerkük'e geldi, ve ertesi gün beraber Erbil'e geçerek Emir Zeyd (Kral Faysal'ın küçük kardeşi; Türk işgali tehdidine karşı Arap direnişini örgütlemesi için ayın başında Musul'a gönderilmişti), Musul'daki Yardımcı Müfettiş ve Lyon'un katılımıyla gerçekleşen bir toplantı yaptık. Gündemimizi belirleyen ana madde, Rewandız'ın yeniden ele geçirilmesinin ardından izlenmesi gereken politikaydı. Ancak Kerkük'e geri uçmadan önce, ilk harekatın ardından Süleymaniye'nin de yeniden işgal edilmesi gerektiği yönündeki görüşümü dile getirme fırsatı buldum.

Koicol 4 Nisan günü Koy'daydı. Albay Vincent ile birlikte, siyasi subay olarak kolda yer alan Lyon için de endişeleniyordum. Onların yanına uçakla gitmek yerine, kara yolunu kullanarak harekata destek olmaya karar verdim. Şıwan ve Zap'ın her iki yakasında yer alan ve yeni temizlenmiş olan Şêxbızıni köylerinden geçecektim. Kerkük'ten çıktıktan sonra Taqtaq yolu üzerinde yaklaşık 23 km Ford'larla yolculuk gitmek mümkündü. Bu noktada atlarım ve refakatçilerim beni bekliyordu. On iki kilometre daha yol kat ettikten sonra, ilk geceyi Hacı Bey Han'ın köyünde geçirdim. Ülkenin aşağısındaki bu bölgede ne taş ocakları ne de meşe ormanları vardır ve evler Arap tarzında, çamurdan yapılmıştır. Isınma, odanın orta yerine açılmış sığ bir kuyuda yakılan kuru tezeklerle sağlanır. Odada baca yoktur, hatta tavanda havalandırma deliği bile bulunmaz. Köyün muhtarı bizi en iyi biçimde ağırlamak istediğinden, oda kısa süre içerisinde boğazımızı yakan ve gözlerimizi yaşartan son derece keskin bir dumanla doldu. Güney

Kürdistanlı pek çok kişi, kışın büyük bir bölümünü böyle bir havayı soluyarak geçirmek zorundaydı; bu nedenle genel sağlıkları, özellikle de göz sağlıkları bozuluyordu.

Ertesi sabah hoş bir Nisan havasında yolumuza devam ettik. Şıwan'ın tepeleri bütünüyle yeşile bürünmüştü ve meyve bahçelerindeki ağaçlar rengarenk çiçekleriyle pırıl pırıl parlıyordu. Taqtaq'a geldiğimizde, baharın çözdüğü kar sularının ve yağan yağmurların beslediği çikolata renkli Zap'ın bir çağlayan gibi en az 140 metre genişlikle akmakta olduğunu gördük. Salla karşıya geçerken akıntı bizi aşağılara sürükledi; karşıya geçmemiz ve yeniden diğer tarafa geçebilmesi için salı akıntı yukarı çekmemiz elli dakikamızı aldı.

Askerlerle dolu olan Koy, yağmurdan sonra çamur içerisindeydi. Gafuri Molla Hüveyz Ağa'nın evine yerleştim. O ve Kaymakam Cemil Ağa, komutan ve yüksek rütbeli subayları Kürt misafirperverliğinin en iyi örneğini sergileyerek muhteşem bir biçimde ağırladılar. Sir John Salmond 9 Nisan günü hava yoluyla gelerek harekatla ilgili son talimatlarını verdi. Ayın 10'unda Koicol Heybet Sultan'ı geçerek Sarkhuman'ya ulaştı. Böylelikle, Ranya bölgesinde Ranicol'un yedi ay önce üzücü bir biçimde çekilmesinin ardından hükümet gücünü ilk kez (hava harekatları hariç) göstermiş oluyordu.

Sonraki birkaç gün içerisinde herhangi bir gelişmenin olması beklenmiyordu. Bu nedenle önce Altun Köprü'ye gitmeye, sonra da sürekli olarak Süleymaniye tarafındaki Kürt sorunuyla ilgilendiğimden o zamana kadar ihmal ettiğim Malha nahiyesini ziyarete karar verdim. Yola çıktıktan 20 dakika sonra, Koy kazasında nüfusunun tamamını Hıristiyanların oluşturduğu tek köy olan Harmota'yı geçtik. Birkaç kilometre boyunca, yılın bu döneminde akıntısı şiddetlenen Rubari Koy'u takip ettik. Batıdaki Umar Gumbud ve Sêgirdkan yönünde oldukça uzak bir noktada yol bulup karşıya [Rubar-i Koy'un karşısına] geçene kadar en az bir düzine deneme yaptık. Şêxbızmi aşiretinden Mahmud Ağa'nın Bast-i Hawar adı verilen geniş bir sel yatağında kurulu çadırlarına ulaştığımızda gün batıyordu. Bu nokta, Mahmud Ağa'nın köyü Sartik'den

yaklaşık birbuçuk kilometre, Koy'dan ise yaklaşık 50 kilometre uzaklıktaydı.

Güzel manzaralı bir doğa ortamında dinlendirici bir akşam geçirdim; daha sabah gördüğüm savaş sahnelerinden binlerce mil uzaktaydım sanki. Bir ara dil üzerine konuşmaya başladık. Ev sahibim, gündüz içinden geçtiğim Sêgirdkan ve Umar Gumbud köylerinde yaşayanların kendilerine özgü bir lehçe kullandıklarını söyledi. Bu köyler, bu bölgede Zap'ın her iki yanında yer alan tüm köyler gibi Şêxbızıni aşiretindendi; ancak aşiretin çoğunun nispeten yakın dönemlerde kullanmaya başladığı Kürtçe [Kurdi] yerine eski dillerini korumuşlardı. Örnek olarak söylenen birkaç cümleden, bu dilin Kirmanşah Kürtçesi ile Loristan Lakkisine yakın bir lehçe olduğunu düşündüm. Hatırlanacağı üzere, Şêxbızıni aşireti üyeleri, köken itibariyle Musul'dan ya da daha da kuzeyden geldiklerini söylemektedirler. Linguistik veriler, daha çok Koylu Cemal Ağa'nın bana anlattığı öykü ile uyumludur. Cemal Ağa, bu iki köy halkının, İran'a giden anayolun kuzeyinde yer alan Rijab ilçesindeki Taq-i Girra Geçidi yakınlarında yerleşik Derbendi aşiretinden gelen göçmenler olduklarını söylemişti. Kasrı Şirin ve Xaneqin'e doğru akan Hulwan Nehri, bu noktada Dartang derbendini aşmaktadır.[21]

Ertesi sabah Altun Köprü'ye geldiğimizde, Miller ve Chapman'ı ellerinde bir deste dolusu büro dosyasıyla beni bekler halde buldum. Onlara eşlik eden Teğmen Charles Goring, 1920'deki Arap isyanı sırasında "Harvester" [Hasatçı] adı verilen zırhlı arabasıyla gösterdiği kahramanlıklar nedeniyle efsaneye dönüşmüştü ve şimdi de irtibat hattımız üzerindeki devriyelerin başındaydı. Kağıtlara bakmam için iki saat kafi geldi. Onları arabayla Kerkük'e uğurladıktan sonra yaptığım aheste yolculuğa nehrin sol yakasından aşağıya doğru inerek devam ettim ve bu yöndeki son Kürt mevzisi olan Malha nahiyesinin merkezine ulaştım.

21 Altun Köprü'de bana, Basti Hawar'ın karşısına düşen sol yakadaki iki Darmanaw köyünün ahalisinin Lak olduklan, ancak bunlann Sêgirdkan ve Umar Gumbud halkı ile kanşmadıklan anlatıldı.

Ertesi gün bütünüyle Arap toprakları üzerinde Uzun Ali'ye kadar at sürdüm. Yol boyunca gördüğüm toprak kümelerinden oluşan yerleşim merkezleri Mahus, Rumman, Mutaibik (pişmiş tuğla ve dağlardan geldiğine emin olduğum kaliteli ıhlamur ağacından inşa evler) ile Uzun Ali (60 cm'ye 60 cm büyüklüğünde pişmiş tuğlalar kullanılmıştı) ve tüm diğer yerleşim yerleri, kesinlikle eski Süryani şehirlerinin özelliklerini taşımaktaydı; Ashur kenti yaklaşık 30 km uzaklıktaydı. Kerkük'ten ayrılmadan önce Murat, bu bölgedeki Arap aşiretlerden, özellikle de Cubur aşiretinden hiçbir şekilde ikram kabul etmemem konusunda beni uyardı; bölgede *bejel* denilen salgın hastalık vardı.

Bu nedenle Uzun Ali'de Hacı Hasan Avcızade'yi bulduğumda pek rahatladım. Kerkük'ün ileri gelenlerinden, yenilikçi bir çiftçi olan Hacı Hasan'ın yıllar önce nehrin kıyısında yapmış olduğu evin bahçesi, kimi savaştan önce ithal edilmiş olan tarım makinelerinin, yedek parça yokluğu ya da bakımsızlık nedeniyle atıl halde yatan parçalarıyla doluydu. Hacı Hasan, Orta Çağlardan beri ihmal edilmiş olan topraklarda yeniden tarımsal üretimi başlatacağını düşündüğü bir kanal inşasının peşindeydi. O dönemlerde kullanılan haritalar, eskiden iki büyük kanalın olduğunu gösteriyordu; Uzun Ali'nin yaklaşık 10 km üstünde başlayan birincisinin adı (ne kadar güvenilir, bilemem) Safir el Fil, bundan yaklaşık30 km ötede başlayan ikincisinin adı ise Abbasiya idi. Beni onların olduğu yerlere götüren Hacı Hasan, Su İşleri Dairesinin dikkatini bir zamanlar çok zengin olan bu bölgenin üzerine çekmemi rica etti benden. Bunu hemen yaptım, ancak çok sayıdaki yatırım programı içinde "Hawija Planı"nm başlatılması yıllar sonra gerçekleşebildi. Ancak 1944'te bölgeyi yeniden ziyaret ettiğimde, yüzlerce Çeçen, Cubur ve Ubeyd ailesinin bu bölgede mutlu bir şekilde yaşadıklarını gördüm; kanalın ikinci kolunun açılmasıyla yüzlerce ailenin daha bu bölgeye yerleşmesi bekleniyordu.

Kanallardan sonra, Araplarca El Ismainiyat olarak adlandırılan İslam döneminden kalan harabelere bakmaya gittik. Gör-

düğüm en önemli kalıntılar,[22] yan yana duran iki dikdörtgen bina, bölgeye adını veren İmam Ismain'in türbesi, yıkık bir minare ile bazı duvarlar ve ne olduğu anlaşılmayan briket ve harç yığınlarıydı. Dikdörtgen biçimindeki binaların ilki, pişmiş tuğladan inşa edilmiş muntazam bir bina; dış cephe düzeni, tuğla işinin çizgileriyle belirlenmiş; giriş, sivri bir kemer şeklinde; iç mekan, yaklaşık 37 metrekare büyüklüğünde tek bir salondan oluşuyor; her bir duvarda üç dizi barok nişin üstünde üst üste sıralanmış beş sivri kemer dizisi var; (kapının olduğu duvar hariç) üç duvardaki nişlerle kemerler arasında, Kur'an'dan bir metin, "Ayet el Kürsi" yazılı; bu ayetin bitiminden sonra gelen birkaç kelime okunamaz halde, ancak Muhammed Yahya adı ile Hicri 670 (1271-72) tarihi seçilebiliyor; bu şekildeki iç düzenleme, 100 km uzaklıkta Dicle üzerindeki Erbain mozolesinin (Hicri 660) iç düzenlemesine fazlasıyla benziyor.[23] İkinci bina, ilkinden yaklaşık dokuz metre uzaklıktadır. Dış görünüm itibariyle ilkine benzeyen bu binanın içinde sıva kullanılmamış. Her iki binada bazı tuğlalarının üstünde cila kullanıldığını gösteren izler var, ancak cilalar zamanla silinmiş. İlk iki binayla yaklaşık aynı boyutlarda olan İmam Ismain türbesi, bu binalardan daha iyi durumda. Sekizgen yapının üzerindeki kubbe kısmen duruyor; giriş kapısının üstü sivri bir kemer şeklinde; iç mekan sekizgen; yan duvarlar yaklaşık 4.5 metre yukarıya kadar sıvanmış halde; her birinde niş var; güneye bakan kısımdaki mihrap, Mekke'yi gösteriyor; sekiz duvarın her birinde, sıvanın hemen üstünde başlayan, tuğla işi bir kemer var; kubbenin altında ahşap kirişler seçilebiliyor.

Hacı Hasan, bu yerin eski adının Zuwij gibi birşey olduğunu söylese de, Ismainiyat'in gerçekte Guy Le Strange'in tanımladığı Bawazij'in kalıntıları olduğundan eminim. Bu kalıntılar hakkında Strange şunları yazıyor:[24]

22 Daha fazla ayrıntı ve fotoğraflar için bkz. "An Abbasid Site on the Little Zap" başlıklı makalem; GJ, Cilt LXXX, 1932, s.332.

23 Bu mozole, Sarre ve Herzfeld tarafından tanımlanmıştır, *Arcäologische Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet* (Berlin 1911-20), s. 222-4, şekil 109-13 ve levha XXX.

24 Op. cit., s. 91.

> Bunun (yani Zap'ın Dicle ile kesiştiği yerdeki es Sinn'in) doğusuna doğru Küçük Zap'ın yatağından yaklaşık dört fersah [yirmi kilometre] uzaklıkta Bawazij şehri yer alır (İbni Hewkel, Medinet el Bawazij adını kullanmaktadır). Ancak günümüzde bu şehrin adına haritalarda rastlanmamaktadır... Yakuti bu şehirden Bawazij el Melik, "Kralın şehri" diye bahseder. 8. (14.) yüzyılda şehir halen vardır, çünkü Mustaufi şehrin İlhanlılara 14000 dinar ödediğini anlatmaktadır.

Bu arada, askeri harekat planlara uygun bir biçimde sürmekteydi. 15 Nisan günü Kerkük'e döndüğümde, Frontiercol Erbil ile Rewandız'ın tam ortasında yer alan Herir Ovasına ulaşmıştı; ancak bu ovanın kuzeydoğusunda yer alan ve kolun geçmek zorunda kalacağı Spilik geçidi halen düşman kontrolü altındaydı. Bitwen'de ceza niteliğinde bir dizi saldırı gerçekleştirmiş olan Koicol ise, bir sonraki harekat için hazır halde Serxuman'da beklemekteydi. Bu saldırılar sırasında, Ranicol tarafından kaybedilen iki top yeniden ele geçirildi (topların birinin eksik olan kama gövdesi, daha sonra Rewandız'da bulundu). Aynı gün şahsen keşif uçuşu yapan AOC, Spilik mevkiinin doğal yapısının oluşturduğu güçlükleri görerek, aynı anda arkadan da bir saldırı gerçekleştirilmediği sürece ağır kayıplar vermeden geçide yaklaşmanın bile mümkün olamayacağı sonucuna vardı. Bu nedenle, Albay Vincent'e talimat vererek, Koicol'un yukarıya doğru Balisan'a kadar Piştgeli topraklarından geçip Dol-i Kaşan'a (Ranya bölgesinde Şawur'un batısında kalan ikinci vadi) ulaştıktan sonra Herir sırtının doğusunda yer alan Alana vadisine inerek Spilik geçidini çevirmesinin mümkün olup olamayacağını araştırmasını istedi.[25] Böyle bir gelişmenin yaşanacağını tahmin eden Vincent, Koy'a yaptığım ziyaret sırasında benden ve Lyon'dan, haritası henüz çıkartılmamış bu bölgede çizilebilecek böyle bir güzergah hakkında bulabildiğimiz tüm bilgileri toplamamızı istemişti ve

25 Hava Kuvvetleri Komutan Yardımcısı Sir J. Salmond tarafından Hava Komutanlığına gönderilen 22 Mayıs 1923 tarihli telgraf, 10 Haziran 1924 tarihli *Supplement to the London Gazette*'de yayımlandı.

nakil için hazırlıklara girişmişti. Güçlü ve kararlı bir komutan olan Vincent, bu topraklardaki vahşi doğanın haberleşme açısından oluşturacağı zorluklardan, ahalinin düşmanlığından, erzak ve mühimmatın tamamen kiralık katırlarla taşınacak olmasının yaratacağı tehlikelerden yılmayarak hazırlıklarını tamamlamıştı; bu nedenle planı önerilen biçimde gerçekleştirebilecekti.

Ayın 17'sinde Vincent'i görmek ve Lyon ile son bir fikir alışverişinde bulunabilmek için 6. Filo Komutanı Komutan E. R. Manning ile birlikte Serxuma'ya uçtum. Ağır yağmurlar Bitwên'i çamur deryası haline sokmuştu ve bir tepe üzerinde kuru kalan birkaç metrelik bir alana bana göre mucizevi sayılan bir iniş gerçekleştirdik. Son kol hareket edene kadar bekledikten sonra yeniden havalanarak Kerkük'e döndük.

Bütünüyle başarılı bir harekat gerçekleşti. Koicol, beklendiği gibi ilk gün ve ayın 19'unda Balisan'da büyük bir direnişle karşılaştı, ancak hava gücünün desteği sayesinde düşman ağır kayıplar vererek bölgeden çekildi; bizim ise yalnızca beş askerimiz yaralandı. Nisan 19'u 20'ye bağlayan gece tek bir atış olmadan Öz Demir Spilik'teki mevkiini terk etti. Daha sonra geçitte yapılan incelemeler, bu mevkiin gücünün hiç de abartılmamış olduğunu gösterdi. Rewandız, herhangi bir direnişle karşılaşılmadan 22 Nisan öğleden sonra işgal edildi.

Rewandız'da oluşturulacak idari yapının biçimine dair tartışmalar zorlu geçti. Irak hükümeti, yani kral, başbakan ve Erbil mutasarrıfı ile Britanya tarafında Cornwallis, Bourdillon ve Lyon, sıradan bir memurun kaymakam olarak atanmasını istiyorlardı; ancak AOC'nin desteklediği Sir Henry Dobbs, gizli kaynaklardan edindiği bilgilere göre geri çekilen Türklerin ilçede kargaşanın hakim olması için göndereceği maceracı sürülerin yaratacağı durumla askerlerin desteği olmadan başa çıkabilecek gibi görünen "kurşun geçirmez" Seyid Taha'nın yönetici olarak atanması konusunda ısrarlıydı. Sonradan yaşanan olayların ışığı altında bile hangi yaklaşımın daha doğru olduğunu söyleyebilmek mümkün değil; ancak bu fikir ayrılığı, benim Süleymaniye'ye yönelik tasarılarımı talihsiz bir biçimde etkiledi.

Rewandız'ın yeniden ele geçirildiğine dair telgraf ulaştığında, Bağdat'ta RAF'tan Hava Tuğgeneral L. E. O. Charlton ve Hava Albaylar Hearson ve McNeece, ve Bourdillon ile akşam yemeğindeydim. Süleymaniye'ye yönelik eylem programını tartışmak ve Sir Percy'nin emekliliği nedeniyle Irak'tan ayrılacak olan Coxlar için verilecek veda yemeğine katılmak üzere önceki gün uçakla Bağdat'a gelmiştim. Sir Percy'nin ayrılışı benim için hüzünlü bir olaydı; 1912'de henüz daha gençken Buşire'ye gelişimin ardından görevde geçirdiğim on yıl boyunca onun bölgesindeydim ve bu yılların çoğunda doğrudan ondan emir almıştım. Hem o hem de Bayan Cox bana her zaman büyük bir sevecenlikle yaklaştılar. Sir Percy'nin ayrılmadan önce benim çalışmam hakkında oldukça babacan bir ton kullanarak yazdığı "gizli"[26] mühürlü raporu bugün bile her okuyuşumda, bir evladın duyabileceği hissiyatı duyarım.

Bağdat'taki görüşmeler sırasında herkesin hemfikir olduğu nokta, Şeyh Mahmud'un Surdeş'teki karargahı etrafında oluşturduğu örgütlenmenin yok edilememesi halinde, Türklerin Rewandız'dan çıkartılmasından sonra bile herhangi bir şekilde Kerkük'teki yönetimin huzura kavuşmasının olanaksız olacağıydı. Koicol'un neredeyse tamamı savaş sonrası alınan genç askerlerden oluşan Britanyalı iki taburu geçtiğimiz bölümde anlatılan harekattan yüzlerinin akıyla çıkmışlardı, ancak dönüş yolculuğu sırasında yeni askerlerin her zaman maruz kalabileceği dizanteri ve diğer tropik hastalıklar nedeniyle yatağa düşmüşlerdi. Bu nedenle onların yerine Hint ordusunun daha önceden savaşmış iki taburunun, 1/13. Öncü Kuvvet (eski adıyla 55. Cooke'un) Tüfekli Piyadeleri ile 3/16. (eski adıyla 33.) Pencaplıların geçirilmesine karar verildi. Kol bu şekilde yeniden örgütlendikten sonra Süleymaniye'yi işgal edecekti.

26 Görev kuralları gereği, gizli olarak adlandırılan bu rapor ülkedeki üst makamlara gönderilmeden önce kendisi hakkında rapor yazılan memura her zaman okutulur.

27 Nisan günü Kerkük'e döndüm ve ertesi gün Koy'a uçtum (pilot, Hava Yüzbaşı A. O. Wood idi). Şehre yaklaştığımız sırada alışılmadık bir biçimde Heybet Sultan üstünden esen sert bir *reşeba* ile karşılaştık; tam yere inmek üzereyken maruz kaldığımız şiddetli bir hava akımı hem Wood'u hem de beni koltuklarımızdan kaldırdı. Bu ziyaret ve ardından 3 Mayısta gerçekleştirilen diğer ziyaretin amacı, Ranya ilçesindeki aşiretlerde yaşanan gelişmeleri takip etmek ve dostumuz olan aşiret yöneticileri ile onların görevlendirdiği kişileri ziyaret etmekti. Bu listenin en başında yer alanlardan Babekr Ağa, hayatında oldukça önemli bir yer işgal etmiş olan diplomatik faaliyetlerle uğraşıyordu yine. Elde ettiği başarılardan biri, Mirawdeli ailesinin Abbas Ağa kolunun lideri olan ve oğullarıyla birlikte Merge Ovasının en güneydeki ucunda yer alan Henjira ve buna komşu bir ya da iki köyü işgal eden Bayiz Ağa'nın ekibinden bir grubun düşmanca faaliyetlerinden vazgeçirilmesiydi. Oğlunun bize bildirdiği bu başarıya şu an için o kadar da büyük önem atfetmiyorum.

A.H.Q tarafından 5 Mayıs günü yayımlanan harekat emrinin "Amaç" başlıklı bölümünde şunlar söyleniyordu:

> Bir sonraki paragrafta açıklandığı şekilde yeniden oluşturulan Koicol, yerel hükümetin kurulması amacıyla şu an için belirlenen tarih olan 14 Mayısta Kerkük'ten ayrılarak Süleymaniye şehrini işgal etmek üzere yol alacaktır. Süleymaniye'nin işgalinin ardından, Şeyh Mahmud'un yenilmesine ve bölgedeki saygınlığının tamamen bitirilmesine yönelik, ayrıca düşmanlık içerisindeki aşiretlerin cezalandırılması amacıyla gerekli olan bir takım küçük harekatlar gerçekleştirilecektir. Bu harekatların hangi alanlarda gerçekleştirilmesi gerektiğini söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte, harekatların belirtilen amacın gereklerine uygun olmalarına ve kolun kısa bir süre içerisinde toparlanarak gecikmeksizin ve herhangi bir zorluk çıkmadan bir başka alana sevk edilmesini engellememek için Süleymaniye merkezinden çok da uzakta yürütülmemelerine dikkat edilmelidir.

Bunun ardından 8 Mayısta Süleymaniye üzerinde uçan uçaklar, (herhangi bir tarih belirtmeden) hükümetin Süleymaniye'yi yeniden işgal etmek amacında olduğunu duyuran ve yalnızca birliklere karşı gelenlerin cezalandırılacağı konusunda halka güvence veren bildiriler attılar.

İşgalden sonra izlenecek politikaya dair açık talimatlar almak üzere, Mayısın 5 ile 10'u arasında yine Bağdat'taydım, ancak bu konuda pek başarılı olduğum söylenemez. Koicol'un yazı bu bölgede geçirip geçirmeyeceği (bu konuda İngiltere karar verecekti), ya da yerel idare merkezi Irak hazinesinin kaynak sağlayacağı 500 jandarmalık bir güç oluşturup, bu güç daha sonra Mandacı gücün tahsis ettiği garnizon kuvvetinin yerini alırken, Frontiercol'dan gelecek Toplama birliklerden oluşan bir garnizonun bölgeyi kontrol altında tutup tutmayacağı henüz kararlaştırılmamıştır. Yüksek Komiser ile Irak hükümeti arasında, kurulacak idarenin niteliğine dair görüş ayrılığı vardı yine. Sir Henry Dobbs'a göre, Şeyh Mahmud serbest olduğu sürece Süleymaniye'de kurulacak özerk bir yönetimin yaşayabilmesi imkansızdı ve eğer Şeyh Mahmud öldürülmemiş ya da yakalanmamış ise, en iyi seçenek onunla anlaşmaya gitmekti. Durumun içerdiği tüm gerçekleri ve 1922 yılı Noelinde kendi yayımladıkları duyurunun özünü gözardı eden Irak hükümeti ise diğer uçta yer alıyor, Bağdat'a o dönemdeki Kürt muhalefetin kabul edebileceğinden çok daha fazla bağlı olacak bir yönetimin kurulmasını istiyordu.

Bölgede siyasi subay olarak görev yapan şahsım ise her iki politikayı da beğenmemekteydi. Dobbs'un savının güçlü olduğunu kabul etmekle birlikte, 1919 ve 1922 tecrübelerinden sonra, Mahmud ile yapılacak herhangi bir anlaşmanın, harekat düzenleyerek tamamen ortadan kaldırmak istediğimiz tüm koşulları yeniden oluşturacağına inanıyordum. Gerçekten cömert bir uzlaşma önerdim. Noel duyurusunda ima edilen şeye yaklaşmasa da, bu öneri, ılımlı Kürt kamuoyunun harekete geçirilmesini ve yarı-özerk idareye, önce Mandacı gücün sonra da merkezi Bağdat hükümetinin sağlayacağı az bir miktar yardımla birlikte kendi ayaklarının üstünde durabilmesi için fır-

sat tanınmasını içeriyordu. Bu öneriyi kendisine açıkladığımda Dobbs, kendi önerisinin daha akıllıca olduğuna inandığını, bununla birlikte daha önce Rewandız'da Seyid Taha'nın atanması yönündeki ısrarlarının yarattığı sürtüşmeyi gözönünde bulundurduğundan, uzlaşmaya razı görünmeyen Irak hükümetine karşı ne kendi önerisini ne de benim önerimi kabul ettirmeye çalışmak niyetinde olmadığını söyledi.

Chapman (APO) ve Growdon (Kerkük'te görevlendirilen otuz beş kişilik atlı polis gücüne komuta eden IOP) ve ben, Vincent'in karargahının keşmekeşinde yapılan bir toplantıya katıldığımızda durum böyleydi. Toplantının diğer katılımcıları hatırladığım kadarıyla Binbaşı A. F. Bastow (Tugay Komutanı), Yüzbaşı W. A. Lovat Fraser (Kurmay Subay) ve Hava Yüzbaşı G. E. Gibbs (Hava İrtibat) idi. Umut edebileceğim tek şey, amacımıza ulaştığımızda işlerin kendi kendine yoluna girmesiydi ve bu arada kendimi, siyasi subay rolünü yeniden dışarıda birliklerle birlikte oynar halde bulmanın vereceği canlılıkla oyalanmaktı. Dört yıl önce yaptığım şeyin tam aynısını yapıyor olacaktım, ancak daha önce bize yardım etmiş olan talihin bu kez yüzümüze gülmeyeceğine dair inancım, aynı heyecanı duymamı engelleyecekti.

Kol Komutanı için ilk elde hazırladığım siyasal vaziyet ve aşiret ilişkilerini aktaran gözlemim kısaca şöyleydi: Şeyh Mahmud'un Süleymaniye dışına çıkartılmasının ve Süleymaniye idaresinin dağılmasının ardından, Şıwan nahiyesi ile Zap arasında yer alan dar bölgedeki Şêxbızıni köylerinin durumu belirsizdi. İşlenen bir cinayet ve süregelen iç sorunlar nedeniyle, yerel gelirlerle oluşturulan düzensiz bir polis grubunun başına Kerkük'ten Vahap Bey adlı "kurşun geçirmez" birini müdür olarak atamak zorunda kaldım, ve daha sonra da Qala Sêwka'nın kuzeyindeki bazı köyleri de içine katarak[27] eski Zap na-

27 Bu köylerin en önemlisi olan Askar, Askari Cafer Paşa'nın doğum yeri olması bakımından ilginçtir. Türklere karşı gerçekleşen Arap isyanı sırasında Faysal'ın silah arkadaşı olan Cafer Paşa, ayrıca defalarca Irak Başbakanlığı yapmış olan Nuri Paşa es Said'in kayınbiraderidir (birbirlerinin kız kardeşleri ile evlenmişlerdir). Yapay olarak oluşturulan Zap nahiyesi 1924 yılında dağıtılarak, Şêxbızıni bölgesi Şıwan'a, Qala Sêwka da Çemçemal'e bağlandı.

hiyesini yeniden oluşturdum. Şêxbızıni aşireti böylelikle kontrol altına alınmış oldu. Benzer bir biçimde, Çemçemal son iki aydır Emin Reşid Ağa tarafından bizim isteklerimiz doğrultusunda yönetiliyordu ve en önemli grubu oluşturan Beyzadelerin çoğu yakın dönemde bizim kontrolümüz altına girmişti; bu nedenle kargaşa yaratan bu aşiretin herhangi bir sorun çıkartması beklenmemeliydi. Kerküklü eşkıyalar Seyid Muhammed Cabbari etrafında toplanmıştı ve bu durum yolun güneyinde pusu kurulması ihtimalini doğuruyordu; ancak Seyid'in son zamanlarda hiçbir faaliyette bulunmamış olması ve bununla birlikte kolun Kerkük'te hızla toplanmış olması, bu ihtimali ortadan kaldırıyordu. Rewandız'a doğru ilerleyen Koicol'un arkasındaki topraklarda yaşayan aşiretleri ayaklandırmak üzere Pişder topraklarına gitmiş olan Şeyh Mahmud, Babekr Ağa'nın bu umudunu boşa çıkartması üzerine yakınlarda geri dönmüştü. Toplama birliklerden ve düzensiz köylülerden oluşan kuvvetlerindeki toplam kişi sayısı muhtemelen 600 kadardı ve bunların başında Salih Zeki Sahib-Qiran vardı. Bu kuvvetler, Süleymaniye merkezi ile Zap arasında yer alan çeşitli köylere dağılmışlardı; Mahmud'un karargahı ise önceden olduğu gibi yine Jasana'daydı. Hiçbir aşiret kendisine katılmamıştı, ancak elde edeceği herhangi bir başarı onun yanında yer almalarına neden olacaktı. Mahmud kesinlikle savaşmak istiyordu; eğer bu Bazyan'da olmazsa, Teslûce'de gerçekleşecekti; ancak kendisini destekleyenlerin moralinin hangi düzeyde olduğunu bilebilmemizin imkanı yoktu.

Gece boyunca yağmur yağdı; ve 12 Mayıs sabahı saat altıda Kerkük'ten ayrıldığımızda rüzgarın havaya kaldırdığı toz bulutu dağılmıştı ve hava da oldukça güzeldi. Büyük Çiman'da kaynak suyunun bulunduğu güzel kamp alanına kadar 11 km'lik kısa bir başlangıç yürüyüşü yaptık. Ayın 13'ünde, Çemçemal'den 30, Bazyan Geçidinden ise35 km uzaklıktaki Baş Bulaq'a ulaştık. Burası, yolun güneyinde hızlı akan bir çayın olduğu bir başka güzel kamp alanıydı. Ertesi gün Çemçemal'deydik. Emin Reşid ve 1919'dan beri arkadaşım olan Beyzadelerden Müşir Ağa, geçidin tutulmadığını söyleyerek, bu

yönde keşif raporlarımızı doğruladılar. Bu nedenle Vincent, geçitten 3 km uzaklıktaki, bol ve güzel suyu olan Tekye Kak Ahmed köyüne doğru yola çıkmamıza karar verdi. Sihler, karanlık basmadan her iki yandaki tepeleri tutmuşlardı. Geçide doğru kısa bir süre at sürdüm, ancak hiçbir Kürtle karşılaşmadım. Toplam 70 km süren iki günlük yürüyüşte önce Bazyan'ı sonra da Teslûce Geçidini geçerek ayın 15'inde Süleymaniye'ye 30 km uzaklıktaki Kandikawa'ya ulaştık. Kolun hızla toparlanmış ve ilerlemiş olması tam bir şaşkınlık yaratmıştı. Sonradan ele geçirdiğimiz yazışmalar, Mahmud'un Teslûce Geçidini tutmak niyetinde olduğunu gösterdi bize. Mahmud, kol komutanına hitaben yazdığı ve Çemçemal'e yaklaşmaya kalkışmamasını salık verdiği mektup, aym 14'ünde Kerkük'e gönderilmişti, ancak bu mektup burada, Kandikawa'da bize ulaştı. Ayrıca Mahmud, yol boyunca direniş örgütlemek amacıyla aynı sabah Jasana'dan ayrılarak Süleymaniye'ye doğru yola çıkmıştı. Ancak birliklerin son engeli de aştıklarını öğrenince, ya da muhtemelen kendi gözleriyle gördüğünden, geri dönerek tüm güçlerinin şeyh bağı üzerinden Mewat ve Şarbajêr'e doğru geri çekilmesini emretmişti. Bu hareketi, İran sınırının gerisine çekilmeyi düşündüğünü gösteriyordu.

16 Mayıs günü ağır ve uzun süren bir fırtına altında Serçınar'a hareket ettik; önceki gün uçaklardan duyurular atarak kentin ileri gelenlerinin toplanmasını istemiştik. O sabah Vincent, beni endişelendiren bir bilgi verdi: Serçınar'da yalnızca bir gün kalmak, daha sonra ise, Ranicol'a karşı saldırıda fiilen yer almış olan, ayrıca Nisanda Koicol'a nehrin karşısından ateş açmış olan Şilana aşiretini cezalandırmak üzere tüm kolla birlikte Surdeş Vadisindeki Merge'ye girmek niyetindeydi. Bunun atılması fazlasıyla gerekli bir adım olduğu inkar edilemezdi. Ayrıca bu aşiret, Koicol'un Ranya bölgesinde kalacağı süre içerisinde gerçekleştirmesini önerdiğim cezalandırma harekatlarının ilk hedefiydi, ancak Koicol'un Rewandız'a kayması nedeniyle gerçekleştirilememiş olan bu harekatın Süleymaniye'nin işgalinin ardından gündeme geleceğini umut etmekteydim. Ancak bu adımın şu anda atılacak olmasından hoşlanma-

dım; Mahmud'un gittiği yönden fazlasıyla uzaklaşacaktık ve Süleymaniye merkezinde idareyi yeniden tesis etmek için henüz hiçbir şey yapmamıştık. Ancak emir emirdi; ben de kolun dönüşüne kadar geçen sürede kentin ileri gelenleriyle toplanarak bazı geçici düzenlemeler yaptım. Polis yeniden örgütlendi; eski bir polis şefi başa getirildi; belediyenin çalışmaya başlaması yönünde talimat verildi; sivil iradenin tüm birimlerinin yönetimi Ahmed Beg-i Tewfiq Bey'e verildi, Mahmud'un kardeşi Şeyh Kadir kamu güvenliğinden sorumlu oldu. Tüccarlar toplandı ve gece olmadan Serçınar'a erzak getirtilmesi için gerekli ayarlamalar yapıldı.

Tüm bu işler Şeyh Mahmud'un resmi işler için kullandığı, ortaokuldaki odada yapıldı. Burası, 1919'da siyasi büroydu. Mahmud, oturduğu koltuğun arkasına kendi resmini asmıştı. Kahverengi kağıt kaplı bir daktilo masasının üstüne yerleştirilmiş olan bu resim, raptiyelerle sabitlenmiş kırmızı kurdelelerle çerçevelenmişti. Ayrıca bir Kürt bayrağı ile soyluluğun bir alameti olarak buna iliştirilmeye hazır gösterişli bir taç buldum.[28] Ayın 17'sinde, isyana katılan toplama birliklerden ikisi, teslim olmak üzere Serçınar'a geldi. Ben de günün büyük bir kısmını kentte geçirerek önceki gün başladığım işleri bitirdim ve aşiretlerden ve köylerden gelen heyetlerle görüştüm.

Bir günlük bu aradan sonra, kuzeybatıya doğru yola çıktık ve üç günlük bir yürüyüşün ardından Zap'a ulaştık. Bu arada, sırasıyla Girdebor, Heciyawa ve Dokan'da konakladık. Yolumuzun üstünde, hemen sağımızdaki vadide 1800 metre yüksekliğe ulaşan muhteşem Piremegrun'un eteklerinden geçtik. Surdeş'in tepeleri yer meşeleriyle kaplıdır. Ağaçlar, eski mezarlıkların ya da kutsal mekanların olduğu yerlerde görülür. Yürüyüş sırasında verdiğimiz molalarda bu ağaçların gölgelerinden son derece hoşnut kaldık. Tüm su boylarında zakkumlar çiçek açmıştı; özellikle de Heciyawa'daki Tabin Nehrinin

28 Hatıra eşyalar arasında bunu hâlâ elimde tutmaktayım. Ayrıca şeyhin yönetimi sırasında dahili postalarda kullanılan pulların basımının yapıldığı kalıbı da buldum. Bu kalıbı daha sonra, filateli meraklısı ve uzmanı olan hükümet mimarı Bay A. H. Mason'a hediye ettim.

etrafı rengarenk çiçeklerle bezenmişti. Yol ile Tabin'in kesiştiği bu noktada, Şeyh Mahmud'un arabasını suyun içine saplanıp kalmış bulduk.

Üçüncü gün, Cooke'un Tüfekli Piyadelerinden bir grupla birlikte Jasana'ya gittim. Köyün arkasında yer alan bir çatlaktan girilen dar vadideki keçiyolu üzerinden şeyh bağına ulaşılıyor. Buradaki aramalarımıza başlamadan önce, büyük beyaz kaya parçalarının üstünde ve pembe zakkum kümelerinin arasında buz gibi suyuyla çağıldayan berrak ırmağın yanında mola verdik. Ünlü mağaranın girişi, güneydeki kısımda yer alan bir çatlağın hemen başındaydı. Kısmen duvarla kapatılmış olan bu giriş, yanma ulaşana dek görülmüyordu. Burada Mahmud'un demir karyolasını, birkaç kahve sandalyesi ve bol miktarda at pisliği bulduk. Yakınlardaki bir evde de Mahmud'un yönetim işlerinde kullandığı, haberleşmeyi sağlayan bir telefon cihazı ve bir daktilo ile içinden yirmi çuval un çıkarttığımız bir depo bulduk.

O akşam, Surdeş'in kuzeybatısındaki tüm köylerden, ayrıca Qeresird ve ötelerindeki diğer bazı köylerden heyetler geldi. Qeresird'den sonra devam eden yol hakkında, zorlu olduğu dışında pek birşey bilinmemekteydi. Planlarımız hakkında herhangi bir ipucu vermemek için, buraların düşman tarafından tutulup tutulmadığı gibi sorular sormamaya karar vermiştik. Yine de, herhangi bir direnişle karşılaşmayacağımızı açıkça gösteren nedenler vardı ki bunlar, harekatımızın hızı, köylerden gelen heyetlerin yapısı, tüm heyetlerin Mahmud'un sayıları yetmiş atlıya düşmüş olan taraftarlarıyla birlikte doğuya doğru çekildiğini teyit etmesi, ve Merge'deki geçidin öteki ucunda yer alan Hanjira köyünden Pişderli Bayiz Ağa'nın Babekr Ağa'ya katılmasıydı.

Ayın 21'inde motorlu vasıtalarımızı Dokan'da bırakarak şafak sökmeden yürüyüşe geçtik. Kolay bir yol üzerinde ilk bayırı aştıktan sonra Dol-a Rut adı verilen küçük bir nehrin yanı sıra meyve bahçeleri bulunan Topzawa ve Rikawa'ya ulaştık. Daha sonra, keçiyolundan hallice bir yolda yaptığımız 600 metrelik korkunç bir tırmanış sırasında önce üzüm bağları

sonra da sık meşe ormanı içinden geçtik ki, her ikisi de düşmanın saklanarak bize ateş açması için uygun alanlardı. Böylelikle tepeye vardık. Yorucu bir yürüyüş olmasına rağmen, ağaçların gölgesinde dinlenirken esen rüzgar bizi serinleterek tüm yorgunluğumuzu aldı. Önümüzde uzanan manzara tam anlamıyla muhteşemdi: Etrafımızda bodur meşeler, incir ağaçları ve çeşitli çalılıklar vardı; önümüzde, uzun bir süre Qelaçıwalan'ın girişi olduğuna inanılan büyük kanyona doğru inen Körakani ve Palko tepelerindeki üzüm bağları bulunuyordu; daha ötelerde Derbend geçidinden çıkan Zap, geniş Bitwên-Merge Ovasında gümüş zikzaklar çizerek geliyor, tam önümüzde yeniden kayboluyor, Dokan'ın kuzeyindeki vadiye giriyordu; solumuzda, Heybet Sultan ve daha sonra Qosret uzun bir çizgi oluşturuyor, Qosret'in doğu yamacındaki üç köy görülüyordu; düzlüğün ucunda Şawur ve Nawdeşt'ın karanlık zirveleri ile neredeyse Derbend ile aynı hizada Qendil'in ışıldayan karları Gılala ve Kotrol'un oluşturduğu rengarenk ize doğru akıyordu; hemen sağımızda ise Gurgur'a doğru yükselen, yer yer karla kaplı Kolara sırtı ile Caf-a Reşka yükseltilerinin çıplak güney yamacını görmekteydik.

İyi bir zamanda gelmiştik; varlığımızı ya da niyetimizi gizlemek artık mümkün değildi ve Vincent cezalandırma harekatlarına hemen başlamaya karar verdi. Irak'taki savaş ve bombardıman uçaklarına telsiz takılmamıştı henüz ve yerdeki birliklerin taşıyabileceği telsiz setleri de çok azdı. Genelde, Popham Panel denilen bir tertibat sayesinde uçaklarla basit düzeyde bir iletişim sağlanıyordu. Büyük dikdörtgen bir bez ile bunun üstündeki beyaz çizgilerden oluşan bu tertibat ile mesajlar, beyaz çizgilerin önceden belirlenen terkiplere göre açık bırakılması ya da siyah kapaklarla kapatılması yoluyla gönderiliyordu. Daha ayrıntılı mesaj alışverişi, toplama aygıtı sayesinde gerçekleşiyordu: Yerden mesaj gönderileceği zaman, mesajın konulduğu ve parlak renkli bir kurdelesi olan torba iki direk arasına gerili uzunca bir ipe asılıyor, uçaktan sarkıtılan bir kanca ile bu torba yukarı çekiliyordu; uçaktan ise benzer torbalara konmuş mesajların yere atılması yeterliy-

di. Hava Mesaj Bölümü henüz gerilerde, bizim olduğumuz yere ulaşmak için yolda ter dökmekteydi, ancak Gibbs, iki ağacın tepesi arasına oldukça kısa bir hat çekti ve havadan yürütülecek harekata yönelik talimatlar bir Bristol tarafından başarıyla alındı.

Uzun ve dik bir yoldan Hanjira'ya indik. Pişderli Bayiz Ağa, bizi karşılamak ve bağlılığını bildirmek için buraya gelmişti. Kısa bir molanın ardından kol ikiye ayrıldı. Ben, Pencaplılarla birlikte Şilanaların önemli köylerinden Bingird ve Berdeşan'a gittim. Bu köylerden üstümüze açılan birkaç el ateş isabet kaydetmedi. Böyle bir durumda cezalandırma kolu komutanın verebileceği tek ceza, halen başka bir yere götürülmemiş besi hayvanları varsa bunları toparlamak ve evleri ateşe vermekti. Bu ceza akla geldiği kadar korkunç değildir; evler neredeyse tamamen çamurdan yapılmıştır, ancak tavanın yenilenmesi biraz pahalıya patlayabilir ve soruna yol açar. Köylere girer girmez baştaki subayın köy camilerine birer nöbetçi dikmesini sağladım. Yakılmaması ya da yağmalanmaması gereken bu yapıları, uzman olmayan biri sıradan herhangi bir evden ayırdedemezdi. Pencaplıların ve ertesi gün nehir kıyısındaki dört Şilana köyüne beraber gittiğim Cooke'un tüfekli piyadelerinin hem bu konuda gösterdikleri özen hem de köylerde geride kalmış bazı yaşlılara ve kadınlara karşı davranışları takdire şayandı; her iki birlik de Müslümanlardan oluşmaktaydı. Ancak, Sihlerle birlikte Merge'ye ve buna komşu iki mezraya giden Chapman bazı sorunlar yaşamıştı; çıkan sorunlar hiç şüphesiz din farklılığından ya da Ranicol'un verdiği kayıpların akla gelmesinden kaynaklanmaktaydı.

Hajjiyawa'dayken uçakla Babekr Ağa'nın Qeladıza'nın yakınlarındaki köyüne mesaj göndererek, sürmekte olan yer harekatını engellemeyecek bir randevu vererek, Sarsiyan'daki iniş alanında buluşmamızı istemiştim. Babekr Ağa buluşmaya geldi ve kendisiyle Mamendawa adlı köyünde görüştük. Bu köy, Bingird'deki kampımızın 5 km ilerisindeydi. Bölgedeki aşiretlerin durumları hakkında bilgileri aldıktan sonra, Babekr Ağa'yı kampa geri götürerek kol komutanıyla görüştürdüm.

Bu ünlü şahsiyetle görüşmekten mutlu olan Komutan, Kolun Rewandız'a yöneldiği dönemde Mahmud'un planlarını boşa çıkartan kendisinin [Babekr Ağa'nın] bu önemli katkısının AOC tarafından takdir edildiğini söyledi kendisine.

Ayın 24'ünde Qeresird'i yeniden geçerek Dokan'a vardık ve daha sonra kolay geçen yolculuklarla Süleymaniye'ye geri döndük. Tepelerdeki şeyh bağında Çilexane adı verilen bir yerde bazı cephaneliklerin olduğu bildirilince, Yüzbaşı Hamilton'un komutasında bu patlayıcıları bulup yok etmekle görevlendirilen İstihkam birliğine eşlik ettim. Jasana yerine daha kolay olduğu söylenen Qamçûxa geçidinden geçmeye karar verdik. Jasana'nın aksine, Qamçûxa tam geçidin ağzına kurulmuştu. Geçidin içlerinde yükselen kule ve kale benzeri yapıların kalıntıları girişe tamamen hakimdi. Bu kulelerin, Rewandız'ın Kör Paşası tarafından Zap'm diğer yakasında Sarka'da inşa ettirilen kaleye karşılık vermek amacıyla Babanlar tarafından yapıldığı söylenmekteydi. Qamçûxa'nm manzaranın Jasana'nm manzarasından aşağı kalır yanı yoktu. Yaklaşık yarım saat sonra meşe ormanına ulaştık, ancak burada durmayıp tırmanmaya devam ettik. Sarmond adlı köyü geçtikten kısa bir süre sonra, testere ağzına benzeyen, birbirine paralel iki kireçtaşı sırasının ortasında yükselen bir açıklığa ulaştık; kireçtaşı tepeleri bu noktada ayrılarak geldiğimiz geçidi oluşturuyordu. Bu açıklıktan bakıldığında, Sersird'in bittiği nokta ile bu dağın uzantısı olan Heybet Sultan'ın başlangıcı arasında Zap'm oluşturduğu vadi çok hoş bir manzara sunuyordu; burada Zap yön değiştirerek güneyden batıya doğru akmaya başlıyordu. Üzüm bağları üzerinden yolumuza devam ettik ve Qamçûxa'daki ağaçların altında verdiğimiz moladan tam iki saat sonra Jasana yarığının tepesindeki Wurhachay mezrasına ulaşmıştık. Buranın manzarası da oldukça hoştu. Aradaki mesafeye ve çıplak tepelerin üstünde sıcağın oluşturduğu dalgalanmalara rağmen, geçidin ardında yer alan Surdeş Vadisi ve Sarsird'in ötelerinde, Bazyan Geçidinin yakınlarındaki Abdalan ve Qaradag yükseltileri Çemçemal tepelerine kadar açıkça seçilebiliyordu. Mağaraya hâlâ 5 km'lik bir yol vardı. Bağlarda çalışan Kürtler-

le konuşmak ve etrafı tanımak için oyalanınca diğerlerinin gerisinde kaldım. Sonunda Çilexane'ye ulaştım, ancak bir dakika daha geç gelseydim büyük bir talihsizlik yaşayacaktım. Hamilton, Alman yapımı 75 mm'lik top mermilerinden oluşan cephanelikleri patlatacak fünyeyi ateşlemek üzereydi. Tam zamanında yetişmiştim ve yanından geçtiğim cephanelik patlamadan önce Hamilton ile birlikte saklanma olanağı bulabildim.

Dönüş yolunda kurduğumuz kampta "Siyasal İstihbarat Notları-Koicol Harekatları, 12-27 Mayıs 1923" başlıklı yazımı yazdım. Biraz da gelecekte karşılaşabileceğim şeyleri kurgulayarak yazdığım bu yazıyı, korkarım oldukça ağır ibareler içeren şu paragrafla noktaladım:

> Kola karşı herhangi bir direnişin olmaması nedeniyle Kürtleri kontrol etmenin kolay olduğu gibi yanlış bir izlenime yol açmamak için, özellikle de Süleymaniye livasındaki idari düzenlemelerin bir an önce ele alınması gerektiğini gözönünde bulundurarak uyarı kabilinden birkaç cümle yazmam gerekiyor belki de. Bu satırların yazarı, 1919'da Fraser Kuvvetinde ve 1923'te Koicol'da siyasi subay olarak görev yapma ayrıcalığına sahip olmuş, 1922'deki ayaklanmalara yol açan olaylarla yakından ilgilenmiş, ayrıca Ranicol bozgununda da yer almıştır. Güneyli Kürtleri ikna etmek kolaydır; karşı koyamayacağı bir güç karşısında ya kaçar ya da teslim olur. Ancak üstlerine gönderilen birlikler yetersizse ya da kararlı bir şekilde hareket etmezlerse, Kürtler hiç de küçümsenmemesi gereken bir muhalif unsur haline dönüşebilir. Bunun örneklerini 1918'de Türkler, 1919 ve 1922'de de biz yaşadık. Kürtlerin dilinden anladığı şey güç kullanımıdır ve güçle kontrol altına alınmalıdırlar. Bu politika biraz ılımlılıkla takviye edilmeliyse de, nihayetinde güç kullanılmalıdır. Aşiretlerin yol açtığı sorunları çözmek genellikle çok zaman alır; bu nedenle başarının koşulu, eylemlerin hızla gerçekleştirilmesidir. Eğer sorunlar daha başlangıçta kararlı bir biçimde ve birden ortadan kaldırılırsa, düzeni korumak için nispeten küçük kuvvetler yeterli olacaktır. Aksi hal-

de, Fraser Kuvveti ya da Koicol gibi harekatlara artan sıklıklarda ihtiyaç duyulması kaçınılmazdır.

28 Mayıs günü Süleymaniye'ye ulaştığımızda, Mahmud'un Meriwan'daki Piran köyüne çekildiği kesin bir biçimde teyit edildi. Burası, İran sınırının 3 km içerisinde, Pêncwin'in 30 km güneyinde yer almaktaydı. Mahmud'u destekleyenlerden bazıları teslim olmak için gelmişlerdi, diğerlerinin de yolda olduğu söyleniyordu.

Ertesi gün, Başbakan Abdul Muhsin Bey es Sa'dun ile Erbilli bir Kürt olan Bağdat Valisi Neşet Sabih Bey, yapılacak idari düzenlemeleri tartışmak üzere uçakla Süleymaniye'ye geldi. Onlarla beraber gelen Cornwallis'in verdiği haber beni şaşkınlığa düşürdü. Buna göre, Koicol Haziran ortasında geri çekilecekti; bununla birlikte de, bu gücün yerini Frontiercol'da yer alan toplama birliklerin alacağına dair hiçbir emare yoktu.

Majestelerinin Hükümeti Irak'taki İmparatorluk birliklerinin toplam altı tabura indirilmesi konusunda kararlıydı, ve Türkiye ile ilişkileri bozulmuş olması, Irak'ta egemenlik iddiasıyla Ceziret bin Omer'de üstlenecek bir harekatın başlayacağı yönündeki korkuları yeniden açığa çıkarmıştı. Bu nedenlerle Koicol'un yazı Süleymaniye'de geçirmesi yönündeki öneriyi reddetmekle kalmamışlar, tüm birliklerin bir gün bile gecikmeksizin eski konumlarını alması gerektiğini ısrarla vurgulamışlardı. Ayrıca Yüksek Komiser de Rewandız'a kaymakam olarak Seyid Taha'nın atanmasının yeterli olmayacağı, istenmeyen herhangi bir olayın çıkmaması için burada askeri bir birliğin bulundurulması gerektiğini düşünmeye başlamıştı.

Sir Henry Dobbs da Başbakan ve maiyetiyle buluşmak için 2 Haziranda Süleymaniye'ye geldi. Kürt liderlere götürülen tasarı, temelde benim daha önceden yaptığım önerilere dayanmaktaydı; ancak, Irak hükümetine herhangi bir yük doğurmaksızın Kürtlük duygularına hitap etmeyi amaçlayan birkaç madde atlanmıştı. Yüksek Komiserin düzen sağlanana kadar ve yeni yönetimin istikrar kazanmasına yetecek bir süre boyunca imparatorluk birliklerinin bölgede kalacağına dair bir

güvence verememesi üzerine görüşmeler kesildi. Yüksek Komiserin kabul ettiği tek şey, Londra'yla bir kez daha görüşerek birliklerin geri çekileceği tarihin kamuoyuna açıklanmasının geciktirilmesiydi. Görüşmelerin tıkanması üzerine gelenlerin tümü aym 4'ünde Bağdat'a döndü.

Bunu izleyen on gün boyunca hummalı bir faaliyet içindeydim. Günlüğüme göre, on günün yedisini havada geçirmiştim. Enkazdan birşeyler kurtaracak bir plan geliştirmek üzere Süleymaniye, Kerkük ve Bağdat arasında mekik dokumuştum. Nihayetinde, ayın 14'ünde geçici Konsey üyeleriyle zor bir görüşme yaptım. Birliklerin bölgede kalmayacağını, ayrıca üç gün içerisinde de geri çekileceğinin kesinleştiğini duyan Konsey üyelerinin tamamı istifa etti. İngilizlerin yardımıyla yönetimin yeniden kurulması için henüz hiçbir şey yapılmamıştı ve kendilerine söz verilen güç için tek bir asker bile verilmemişti.

Bundan sonraki üç gün tam bir kabustu. Çoğu bize iyi bir hizmet vermiş olan yurttaşlar, korku içinde ve akın halinde büroya gelip ne yapmaları gerektiğini soruyorlar ya da bölgeden ayrılmak için binek hayvanları istiyorlardı. Chapman, Douglas (Şilana harekatından döndüğümde bana katılmak üzere uçakla gelmişti) ya da ben, sokağa çıktığımız her vakit ellerinde ödeme karneleriyle kadınlar etrafımızı sararak feryat figan halinde aylardır kendilerine herhangi bir ödeme yapılmadığını anlatıyorlardı ya da etrafımızı saran diğer kişilerin sıkıntılarını dinliyorduk.

Bağdat'a yaptığım sonuncu yolculukta, Koicol ortaya çıkmadan önce yaptığım tasarının gerekli görülmesi halinde hayata geçirilmesi konusunda yetki istemiş ve bunu elde etmiştim. Bu tasarıya göre Süleymaniye'deki bazı ilçeler Kerkük ve Erbil'e bağlanarak buralardan idare edilecekti ve böylelikle Süleymaniye sorunu merkez kaza ile sınırlandırılmış olacaktı. Şimdi, bu konuda Ahmed Bey-i Tevfik Bey ve Şeyh Kadir'e danışmaktaydım. Her ikisi de yapılacak en iyi şeyin bu olduğu düşüncesindeydi. Hatta, 350 kişilik bir güvenlik kuvvetinin oluşturulması için kendilerine kaynak sağlanması ve tek bir

İngiliz subayının, hatta astsubayının kendileriyle birlikte kalması halinde merkez kazanın yönetimini üstlenebileceklerini söylediler. Chapman ya da Douglas seve seve burada kalırdı, ancak Dobbs, hiçbir koşulda buna izin vermeyeceğini açık açık söylemişti. Bu nedenle, yapabileceğim en iyi şey, kazanın ileri gelenlerini çağırtarak nüfuz bölgelerinde suçun engellenmesi için onlara baskı yapmaktı; ancak dış kaynaklı herhangi huzursuzluktan sorumlu tutulmayacaklardı. Hükümet gücünün belirgin son göstergesinin bölgeden ayrılmasıyla birlikte ilk tepki olarak yağma ve kundakçılık vakaları patlak verebilirdi. Şeyh Kadir, bu türden olayların önünün alınması için birliklerin ayrılmasından sonra birkaç gün merkezde kalmaya söz verdi.

17 Haziranda yola çıkan kolun hemen önünden ya da kolla birlikte hareket eden, sayıları yaklaşık 2000 olarak tahmin edilen bir mülteci akını yaşandı, birçok kişi de köylere çekildi. Yollarda pusular kuruluyordu ve konvoydan ayrı hareket eden bazı gruplar Hemawend üyeleri tarafından soyuldu. Aynı gün, Vincent'e Siyasi Komiser olarak eşlik etmesi için Chapman'ı atayarak, sonradan adlandırıldığı biçimiyle Cordon Sanitaire'in [Güvenlik Kuşağı] örgütlenmesi için hiç zaman kaybetmeden çalışmaya başlamak üzere Douglas'la birlikte uçakla Kerkük'e döndüm. Uçağın havalanmasıyla birlikte, geride bıraktığım dört yılın bazıları hoş, ancak çoğu trajik anıları kafama doluştu ve bana yoğun bir hayal kırıklığı hissi yaşattı. Önümüzdeki yaşlı Piremegrun'un her zamankinden çok daha alaycı göründüğünü düşündüm; dertleri bitmeyen livanın başına kim bilir daha ne olaylar örecekti.

XXIII. GÜVENLİK KUŞAĞI

Hayatımdan son derece hoşnutsuz bir halde Kerkük'e geldiğimden, görev sözleşmelerimizde yer alan ancak hiç kullanmadığım bir hakkı kullanmaya karar verdim. Normalde İngiltere'de geçirdiğimiz olağan izinlere sayılmayacak biçimde, ye-

rel bölgede üç haftalık izin kullanma hakkımız vardı. Başvurum, öncelikle Güvenlik Kuşağının oluşturulması için gerekli düzenlemeleri yapmam koşuluyla kabul edildi. Kerkük livası sınırları dahilinde mutasarrıfla olan ilişkim eskiden olduğu gibi devam edecekti; ancak (Erbil'e bağlanan Ranya kazası dışında) Süleymaniye'den ayrılan tüm birimlerin yönetimi konusunda, oldukça büyük bir serbestiyle doğrudan İçişleri Bakanına karşı sorumlu olacaktım. Terk edilen merkez kazanın idaresinde ise Yüksek Komisere bağlıydım. Burada Şeyh Mahmud kendi haline bırakılacaktı; haddini aşması halinde küçük bir değnek görecekti.

Daha önce belirttiğim gibi, tümüyle pratik nedenlerden dolayı Çemçemal'in kontrolü Koicol harekatından önce sağlanmıştı. Emin Reşid Ağa'nın kaymakamlığı resmen onaylanmıştı ve kısa süreli işgalimiz sırasında polis gücünün başına getirdiğimiz, Süleymaniye'nin ileri gelenlerinden Mecid Efendi de yardımcısıydı. Birliklerin çekileceğinin açıklanmasıyla fiilen yola çıkması arasında geçen üç günlük sürede, bu ikilinin yönetimine dair, özellikle de Yahudi mahallesindeki aşırılıklar konusunda pek de hoş olmayan öyküler duymuştum, ancak o an için titizlenme lüksüm yoktu. Aradan çok geçmemişti ki, Kerkük'ten çıkan yolların bazılarında salgın haline gelen soygun olaylarının başında kaymakamımızın olduğu anlaşıldı. Temmuz ayının başında onu, suç ortağını ve on sekiz adamını tutuklatmak zorunda kaldım ve yerine, Zap nahiyesinde iyi işler çıkarmış olan Vahap Bey'i kaymakam olarak atadım.

Vahap Bey, vergilerin toplanması amacıyla ekinlerin hesaplanması ve bunun gibi bazı küçük görevler üstlendiği için Osmanlı yönetim sistemi tekniği konusunda deneyimli olsa da, yüksek memur sınıfından biri sayılamazdı. Sertliği, gözüpekliği ve genel anlamda bölgeyi tanıması nedeniyle bu göreve getirilmişti. Bunun doğru bir atama olduğu kısa sürede görüldü. Selefinin himayesinde yağmalanan arazilerin çoğunu kısa sürede geri alan Vahap Bey, ayrıca Ramawend aşiretine verilen para cezasının büyük bir kısmını tahsil etmişti. Vahap Bey, Mandanın ilk günlerinde milliyetçi tavır geliştirmiş olan Nuri

Paşa ve önde gelen diğer bazı Bağdatlı politikacıların sonradan, genellikle de kendileri hakkında yapmaktan pek hoşlandıkları bir şakanın da kahramanıydı (bu şaka, Irak'ta her sınıftan Arabın sahip olduğu en hoş özelliklerden biri olan espri anlayışının da bir örneğidir). Aradan zaman geçip de durumun yatışması üzerine, bazen olmaması gerektiği halde kendine özgü yöntemler kullanan Vahap Bey, profesyonel bir idareci olarak atanmasının yollarını aramaya başlamıştı. O dönemde halen Kerkük'teydim ve geçmişte verdiği hizmetleri gözönünde bulundurarak, akibeti konusunda alacağı haberin çok da kötü olmaması için elimden geleni yapmıştım. Bu olayı ne hatırlıyorum ne de kendim tanık oldum. Ancak öykü bu ya, Vahap Bey bana Türkçe bir mesaj göndermiş: "Edmonds'a söyle, beni eğer bir daha tayin etmezse vatani [yurtsever] olurum."

Qaradag ve Sengaw, Berzenci Seyidlerinin güçlü olduğu iki güney nahiyesiydi. Bunlar birleştirilerek yeni bir kaza statüsüne kavuştu ve bu kazanın yönetimine ailenin Kazankaya kolundan olan, Qadır Keremli Şeyh Abdulkerim'in yeğeni Şeyh Abdul Kadir getirildi. Genelde Sengawlı Şeyh Awul olarak adlandırılan Şeyh Abdul Kadir, nahiyedeki en önemli köy olan Goktepe'de ikamet etmekteydi. Bu köyün, meşru ya da gayri meşru amaçlara hizmet edebilecek stratejik bir konumu vardı. Sagirma Geçidinin hemen altında yer alan bu köy, hem Kifri'den Süleymaniye'ye giden anayola hem de Acdag ile Qaradag zincirinin arasında yer alan vadi boyunca giden tek patika yola yakındı. Şeyh Abdul Kadir'in kan çanağı gözleri ve devasa bıyığı, yeri geldiğinde acımasız olma konusunda yaptığı ünü pekiştirecek özelliklerdi. Parlak ipeklerden yapılma pahalı elbiseler giymeyi seviyordu, ancak dinsel yönünün bir göstergesi olarak, başındaki örtüyü bir türban gibi bağlamak yerine bu örtüyü sabitlemek için deve kılından ve yünden yapılma Arap "*aqāl*"i kullanıyordu. Şeyh Abdulkerim'in etkisiyle yerel siyasette ılımlı grubun içinde yer almış olması, "kurşun geçirmezliği", kendininkini değilse bile başkalarının eşkıyalığını engelleyebilmekteki mahareti, ve yüzeysel bir yönetimin

başına geçme konusundaki hevesi nedeniyle bu göreve uygun görülmüştü. Hükümet işlerinin mümkün olduğunca düzenli bir çizgide sürdürülebilmesi için, kendisine yardımcı olmak üzere deneyimli bir vergi toplama memuru atandı.

Halepçe'deki çeşitli makamları, Süleymaniye'den ayrılmadan önce önde gelen Caf Beyzadeleri arasında paylaştırmış, kaymakamlığa Ahmed Beyi, kaymakam yardımcılığına Caflı Kerim Bey'in temsilcisi Hamid Bey'i atamıştım. Ayrıca, birbirlerine karşı entrikaya kalkışmayacaklarına ve Mahmud'un temsilcilerini uzak tutmak konusunda işbirliği yapacaklarına dair bir belge imzalatmıştım. Kendilerine ve küçük bir örgütlenmeye on beş gün yetecek bir para verdikten sonra, alt makamlara kimlerin atanacağı konusunu ve diğer düzenlemeleri konuşmak üzere ayın sonuna doğru Kerkük'e gelmelerini istemiştim.

Pişder topraklarında ve Mewat'ta Mahmud'un herhangi bir biçimde güç kazanmasını engellemek için tabii ki Babekr Ağa'ya güveniyorduk ve kendisine iane çıkartılmıştı. Onunla görüşmek üzere sıkça Koy'a ve Sasiyan'a uçtum. Ancak Kerkük'e bağlanan ilçelere karadan gitmeyi tercih ettim ve bu yolculuklar sırasında geceleri köylerde ya da aşiret kamplarında geçirdim. Görevlerimin artmış olması nedeniyle ve bu görevlerin doğası gereği, Süleymaniye fiyaskosu öncesine nazaran çok daha hareketliydim. Günlüğüme kaydettiğim yolculuklara ve uçuşlara baktığımda, Kerkük'e atandığım 20 Eylül 1922 tarihi ile izne ayrıldığım 26 Nisan 1924 tarihi arasındaki 585 gecenin 225'ini karargahtan uzakta geçirdiğimi ve kırk üç gün havada kaldığımı gördüm (birkaç yolculuğu günlüğüme kaydetmemiş de olabilirim). Benimle uçan pilotların adlarını her zaman kaydetmemiş olmakla birlikte, günlüğümde adları en çok geçen pilotlar 30. Filodan Kinkead ile 6. Filodan[29] Manning, McLaren-Reid ve Shipwright idi.

Gerçekleştirdiğimiz örgütlenmenin doğası gereği tüm birimlerde yöneticileri "kurşun geçirmez" türden insanlar arasından atamamız gerekmekteydi. Bununla birlikte, Süleymaniye'den çekilmemiz sonucu işlerinden olmuş profesyonel me-

29 Kerkük'te 30. Filo'nun yerine 1922 yılı Temmuz ayında 6. Filo geçmişti.

murların çoğu için vergi toplama memuru ya da katip olarak iş yaratma pozisyonundaydım artık. Bu işler, benim kontrolüm altındaki Güvenlik Kuşağı'nda ve ayrıca mutasarrıfın yardımıyla Kerkük livasında bulunuyordu. Ancak, Süleymaniye livasında hizmet vermiş kişiler için yapılacak maaş ödemelerinin yalnızca 1921 yılında Britanya'nın bu bölgeden çekilmesinden önceki dönemi değil, ayrıca, Yüksek Komiserin yaptığı resmi açıklamalar ya da bildiriler nedeniyle Mahmud'un meşru bir biçimde yönetimde olduğu varsayılabilecek dönemi de kapsamasına yönelik bir kararı, Maliye Bakanlığı ile uzun süreli bir savaşın ardından elde edebildim. Bu memurlar, nüfusun entelektüel kısmını oluşturuyordu ve çoğu önde gelen aristokrat ailelerin mensuplarıydı. Onlar adına harcadığım çabaların tabii ki farkındaydılar ve sanıyorum bu durumun, sonradan Milletler Cemiyeti'nin Musul sorununu incelemek üzere gönderdiği tahkik heyetinin görüştüğü grupların Irak hükümetinin arkasında durmasında payı olmuştur.

Güvenlik Kuşağının oluşturulması, izne ayrılmadan önce ilgilenmem istenen tek önemli konu değildi. Süleymaniye'ye yaptığım seferden sonra Kerkük'e döndüğümde, Cornwallis'in gönderdiği bir mektup beni beklemekteydi.

Bu mektupta, İngiliz-Irak Anlaşmasının yürürlük süresini sınırlandıran protokolün imzalandığı, kralın ve kabinenin anlaşmayı onaylayacak[30] kurucu meclisin oluşturulması için yapılacak seçimlerin bir an önce gerçekleştirilmesi yönünde bir karar aldıkları ve yapılacak seçimleri meşru kabul etmediklerini ilan eden Şii Müctehide karşı alınacak disiplin önlemleri konusunda çalışmaya başladıkları yazılıydı.[31]

Neftçizade Nazım Bey'in Türkiye'ye kaçmasıyla birlikte, Ya-

30 Irak geleneğinde, bir anlaşmanın yürürlüğe girmesi için gereken parlamento onayı yerine, bunun için kralı yetkili kılan kısa bir kanun çıkarılır.

31 Bkz. Bölüm XX, 4. Dipnot. Kraliyet, geçen Ekim ayında çıkardığı bir kararla [irade] seçimlerin yapılması için hazırlıkların başlamasını istemişti, ancak güneydeki Müctehidin muhalefeti nedeniyle bu konuda herhangi bir ilerleme sağlanamamıştı. Müctehid, Şiilerde ayet ve hadislerden şer'î hükümler çıkaran din allâmesine verilen addır (Sünniler böyle bir makamı kabul etmezler). Fetva ise, genellikle özel bir konu hakkında müftü tarafından verilen bağlayıcı şer'î hüküm veya kararlara denir.

kubizade kardeşler tartışmasız Kerkük'ün en etkili kişileri haline geldiler. Belediye gibi şehri ilgilendiren konularla uğraşan Miller, daha önce de söylediğim gibi Türkçeyi düzgün ve akıcı bir biçimde konuşmaktaydı ve özellikle Belediye Başkanı Mecid ile dostane bir ilişki kurmuş, sık sık kentten ayrılmam gereken dönemlerde iyi bir iş çıkararak mükemmel bir zemin çalışması gerçekleştirmişti. Mutasarrıf ile birlikte, Yakubizade kardeşlerle ve kentin diğer ileri gelenleriyle bir görüşme yaptım. Toplantıdan çıkan sonuca göre, Bağdat ve diğer merkez Arap livalarının (buralarda da güçlüklerle karşılaşıldığı bilinmekteydi) seçimler için gereken hazırlıkları başlattığı belli olur olmaz, bu türden hazırlıkları ay sonunda başlatabileceğimizi söyleyebilecektik, ve bunun koşulu, öncelikle hükümetin livanın resmi dilinin Türkçe olarak kalması ve memurların da yerel ahaliden olmasını güvence altına alacak bir bildirimde bulunmasıydı. Bu formül, Kerkük için kaydedilen büyük bir aşamaydı; daha önceki müzakerelerde dile gelen en önemli koşul, yani öncelikle Türkiye ile barışın sağlanması koşulu ve diğer bazı küçük ancak sorun yaratacak koşullar böylelikle ortadan kalkmış oluyordu. (Konuşmalar sırasında kentin ileri gelenlerine, kralın kenti ziyaret etmesi olasılığı hakkında ne düşündüklerini de sorduk. Daha önce Majestelerinin bu yöndeki tüm girişimlerini reddettiklerinden, davet çıkarmak için hiçbir nedenlerinin kalmadığını düşünüyorlardı, ancak gelmesi halinde, kendisini hürmetle karşılayacaklardı. Nihayetinde, yapılacak en iyi şeyin öncelikle sessizce ve herhangi bir aksiliğe mahal vermeden ve duyuru yapmadan önümüzdeki görevle uğraşmak olduğuna karar verdik ve kralın kente yapacağı ziyareti geleceğe erteledik.) Kentin ileri gelenlerinin seçimler hakkında aldığı karar, İl İdare Konseyi tarafından yazılı bir karar halinde çıkarıldı ve mutasarrıf tarafından resmi yollarla Bağdat'a iletildi. Bu karar, başbakanın 11 Temmuzda gönderdiği bir telgrafla kabul edilmiş oldu. Bu telgrafta şunlar yazılıydı:

Lütfen İdare Konseyine, atamaları yerel ahali arasından

yapılması ve yerel dilin resmi dil olması şeklindeki önerilerini hükümetin kabul ettiğini bildirin (...) Bu konuda İdare Konseyini bilgilendirebilirsiniz ve bu koşulların resmi bir şekilde gerçekleştirileceğini bildirebilirsiniz.

Bağdat'taki bakanlar ve memurlar henüz çok deneyimsizdi ve haliyle Kerkük'te ekilen tohumun iyi bir bitki vermiş olmasına rağmen bu bitkinin hâlâ özenli bir bakım istediğini anlayamamışlardı. Hükümetin, Kerkük'teki seçim hazırlıklarının Bağdat ve diğer Arap livalarından önce başlatılmaması şeklindeki önkoşullarını kaale almayarak hazırlıkları derhal başlatmalarını emretmesi, hem mutasarrıf hem de belediye başkanında (ki seçmenlerin kaydedilmesi ve diğer hazırlıklar konusunda özel sorumlulukları vardı) hayal kırıklığı yarattı. Önceleri fanatik bir imam olan ve verdiği ateşli vaazlarla halkı etkileyerek Arap devletine karşı muhalefeti körükleyen, ancak Diyanet Müdürlüğü makamına atandığından birkaç aydır sesi çıkmayan Molla Rıza, kendi yakınlarından birine yer açmak isteyen ilgili bakanın mutasarrıfa bile danışmadan gönderdiği bir telgrafla görevden alındı. Her şeyin en aptalcası da, halen uygulanmakta olan Türk hukukuna göre İçişleri Bakanlığının müsaade ettiğinden çok daha fazla özerkliğe sahip olan belediye başkanına belediyenin idaresi konusunda sürekli olarak karışılmasıydı. Halbuki, başarıya ulaşmak için herkesten çok belediye başkanına ihtiyacımız vardı. Cornwallis'e gönderdiğim özel bir mektup, bu hususların düzeltilmesi ve diğer sorunların giderilmesinde oldukça etkili oldu, ancak kendilerine yardım etmeye çalıştığımız insanların ne denli dar görüşlü olduğunu görmek bizi çileden çıkardı. Her şeye rağmen tüm bu güçlükleri aşabildik ve Ağustos ayının ikinci yarısında seçim çalışmaları başlatıldı.

Güvenlik Kuşağının dışında kalan yerlerde de halkın seçime katılmaya ikna edilmesi için çaba harcanması kararlaştırılmıştı ve bu amaçla Bakanlar Kurulu Kürtlere hitaben bir bildiri yayımladı. Kerkük'e verilen yanıtla aynı dönemde açıklanan bu bildiride şunlar kabul edilmekteydi:

> Irak hükümeti Kürt illerinde teknik memurlar hariç Arap kökenli hiçbir memur atamak düşüncesinde değildir. Ayrıca, Kürt illerinde yaşayan ahalinin resmi yazışmalarında Arapça kullanmasını şart koşmak düşüncesinde de değildir. Bahsi geçen illerdeki ahalinin ve dinsel ve sivil cemaatlerin hakları bütünüyle güvence altında olacaktır.

Kürt milliyetçileri doğal olarak bu bildirinin içerdiği varsayımların Noelde yapılan duyuruda kabul edilen haklarının pek uzağına düştüğünü söyleyeceklerdi. Ancak bu kez, büyük acılar yaşayan ülkelerinin geleceği için Irak'la bütünleşmenin tek çıkar yol olduğunu görmemek için kör olmak gerekmekteydi. Yine de, kendi gösterdikleri bağlılığı pekiştirmek için merkezi hükümetin, Kürtlerin Arap çoğunluğun bireylerinin sahip olduğu haklara sahip bireyler olarak değil de Kürtler olarak varlığını kabul etme, bununla birlikte kültürel özelliklerini ve Batı Asya nüfusu içinde ayrı bir ırk olduklarını gösteren diğer özelliklerini geliştirecek bir politika izleme cömertliğini göstermesini umut edebileceklerdi. Seçim hazırlıkları, Kerkük'teki hazırlıklarla birlikte başladı. Terk edilen kaza merkezinden çok sayıda başvuru olması nedeniyle, buradaki ahalinin de en yakın idari büromuza başvurarak kayıt olmalarına olanak tanındı.

Şii ulemanın seçimlere ve anlaşmaya karşı yürüttükleri kışkırtma faaliyetleri de tahammül edilemez bir boyuta ulaşmıştı. Kazimain'deki dini lider Mehdi el Xalisi'nin oğlu, seçimleri yasadışı ilan eden fetvanın kopyalarını pazar yerinde asarken suçüstü yakalanmıştı. Genç adam tutuklanırken babası da Hicaz'a sürüldü. Kerbela ve Necef'in önde gelen din adamları, bu olayı protesto etmek amacıyla gösterişli bir araç konvoyuyla İran'a doğru yola çıktılar, ancak hükümet hiç beklemedikleri ve cesaretlerini kıracak bir şekilde onları durdurdu, muhafızlarla korunan bir trene bindirdi ve Xaneqin sınırında bıraktı.

Şeyh Mahmud da boş durmuyordu. Buyruğu altındakiler, İngiliz birliğinin çekilmesinin hemen ardından Süleymaniye'ye girmişti, kendisi de 11 Temmuzda geldi. Salih Bey'in ar-

dından "Ulusal Kürt Ordusu"nun komutasına Mustafa Mecid Bey gelmişti. (Eski bir Osmanlı subayı olan Mustafa Mecid Bey, son derece yetenekli ve hareketli biriydi, ve daha sonraki yıllarda da Irak Krallığında mutasarrıflık ve bakanlık görevlerini başarıyla yerine getirecekti.) Yeniden ortaya çıkan Mahmud'a bir başka resmi yazı yazıp konumunu hatırlatmak gerekiyordu acilen. Ancak ayın 17'sinde Bağdat'a gittiğimde, hükümet çevrelerinin temel iştigalinin Müctehid sorunu olduğunu, Kürt sorununun tamamen gölgede kaldığını gördüm. Din ulemasının kovulması Irak'ta sakin, hatta neredeyse kayıtsız bir tepkiyle izlenmişti; ancak İran'da fark edilir bir heyecan yaratmıştı ve İngiliz Bakan Sir P. Loraine, görüşmelerde bulunmak üzere 8. Filo'dan bir uçakla Tahran'a gitmişti. Üç gün süren ısrarlı çabalarım sonucunda, Şeyh Mahmud'a yazdığım mektup için onay alabildim. Bu mektup şöyleydi:

> Süleymaniye'ye döndüğünüzü duyan Ekselansları Yüksek Komiser, Ranya, Qeladıza, Çemçemal, Halepçe, Sengaw dahil Qaradag kazaları ile Mewat nahiyesinin konumlarına dair yaptığı düzenlemeler konusunda sizi bilgilendirmemem yönünde bana talimat verdi. Ayrıca, adı geçen merkezlere ya da Sergelo Seyidlerine bağlı köylere hiçbir şekilde karışmamanız için sizi uyarmamı istedi. (Maazallah) Talimatlara aykırı davranarak adı geçen merkezlere müdahale etmeniz ya da herhangi bir şekilde hükümete karşı faaliyette bulunmanız halinde, en sert önlemlerle karşı karşıya kalacaksınız. Yukarıda bahsi geçen merkezlere müdahale etmediğiniz ya da düşmanca faaliyetlere kalkışmadığınız sürece, Ekselanslarının size karşı harekete geçmek gibi bir eğilimi şu an için yoktur.

Yeni politikaların gereklerini böylelikle tamamladıktan sonra, ayın 23'ünde Xaneqin'e gitmek üzere Kerkük'ten ayrıldım. Planım, ertesi sabah kiraladığım bir arabayla yola çıkmak, akşam da Pers vadisindeki Karind'e ulaşmaktı. Ancak, önce sınırda sonra da Qasrı Şirin'de yaşadığım bir dizi sinir bozucu aksilik nedeniyle geceyi İran tarafındaki ilk kent olan Qasrı Şi-

rin'de geçirmek zorunda kaldım. Kasr, iki tepenin etrafına kurulmuştu ve ünlü Hemawend lideri Cwamêr'in kalesi tüm şehre hakimdi. Kasr'ın, o zamana değin gördüğüm tüm gri ve tozlu yerler içerisinde en kuru ve boğucu şehir olduğunu düşünüyordum ki, hiç beklemediğim bir anda tepenin bittiği yerde hızla akan nehri gördüm. (Xaneqin de bu nehrin kıyısında yer almaktadır.) Alwend ya da Hulwan adı verilen bu nehrin karşı kıyısı, söğüt ağaçları ve kamışlıklarla doluydu ve kalın bir yeşil hat oluşturuyordu. Yoğun bir inşaat faaliyeti gözüme çarptı. İran'ın Rusya ile ticaretinin kesilmesinin ardından ticaretin buraya kayması nedeniyle nüfus son iki yıl içerisinde 1000'den 4000'e çıkmıştı.

Gümrük Müdürü Naum, beni suyun kenarındaki küçük bir çay bahçesinde ağırladı. Iraklı bir Hıristiyan olan ve yıllar öncesinde Buşire'den tanıdığım Naum, görevden alındığını bildiren bir mektup almıştı. Yıllarını İran'a hizmet için verdiğini anlatan Naum, yakın dönemde çıkan ve yabancıların memurluk yapamayacağına dair bir kanun gereği işten çıkartılmıştı. Yolculuğum için bana araba sağlayacak olan Mehdi Ağa yanımıza geldi. Konuşkan bir adam olan Mahdi Ağa, önce İranlıların tarzında uzun uzun ülkesindeki çürümeyi ve ülkenin "sahipsizliğini" anlattıktan sonra, İran'la yeni yeni ilgilenmeye başlamış olan Amerikalılardan bahsetti (Millspaugh heyetinin geldiği dönemdi) ve Amerikalıları her şeyden önce kendilerine çıkar sağlamayı çalışmakla suçladı. "Fakat" diye devam etti bir filozof edasıyla, "Bu dünyada tabii ki herkes kendisi için çalışacak. Ulu Tanrı bile, kendi amaçlarını gerçekleştirmek için Peygamberi (sav) göndermişti." Gümrük ve pasaport işlemleri tamamlandığında vakit oldukça geç olmuştu. Naum, geceyi geçirmem için beni bir Rus doktorun yanına misafir olarak götürdü. Bu doktor, imparatorluk ordularının dağılmasından sonra geri dönmeyerek burada kalmıştı. Ancak, mesleğini Kasr'da sürdüremeyeceği anlaşılmıştı ve o da şansını bir kez daha denemek üzere Senne'ye taşınmayı düşünüyordu.

Bu yolculukla ilgili olarak, Arapça bir kelimeye Türkçe ve Farsçada yüklenen farklı anlamların karışıklığa yol açtığı il-

ginç durumlardan birini yaşadım. Yakında izne ayrılacağımı ve İran'a yaptığım ziyarete herhangi bir politik anlam atfedilmemesi gerektiğini özellikle vurgulamaya çalışıyor lu.n. Kullandığım Doğu dilleri arasında en çok Farsçaya hakimdim ve Iraklı iş arkadaşlarıma ve dostlarıma izne ayrıldığımı anlatmak için, Farsçada "izin" anlamına gelen *murakkaşi* kelimesini kullandım. Arapça bir fiil olan *rakkaşa*, "izin vermek" anlamına gelir. Edilgen ortaç *murakkaş* ise Farsçada "gitmesine izin vermek" anlamında kullanılır ve bir üstün astına "gidebilirsin" demek için kullandığı kelimedir. Ben, ortaçtan türetilmiş soyut ismi kullandım. Ancak *murakkaş*'ın Türkçede kazandığı anlam, "görevli gitmek", "delege"dir. Bu nedenle, *murakkaşi*'ye gidiyorum dediğimde Kerkük'teki herkes bundan özel bir görevle gittiğim anlamını çıkarmıştı ve bu da benim vurgulamak istediğim şeyin tam tersiydi.

Yine de yolculuk sırasında Karind'de politik bir görüşme yaptım. Bu görüşme, yolcunun pasaportunun kontrol edilmesi ya da en can sıkıcı vergilerden biri olan, *naqliye* adlı yolculuk vergisinin alınması için neredeyse her köyün girişinde kurulmuş barikatlardan birinde daha durdurulduğumda gerçekleşti. Pasaportumu alan asker bir süre sonra gelerek komutanın benimle görüşmek istediğini söyledi. Subay beni karşılamak üzere ayağa kalkmadı; iki yıl öncesinde olsak, eski moda nezaket kurallarının bir gereği olarak bunu yapmalıydı. Ancak konuşma tarzı, karşılamasındaki kibre bütünüyle tezat oluşturuyordu. Gizli bir konu hakkında görüşlerimi sormak istemişti. Pers İmparatorluk Bankası, Kasr üzerinden sikke halinde 1 milyon tuman gönderecekti; Şeyh Mahmud'un varlığı nedeniyle sınırdaki Quratû bölgesi güvenli bir güzergah değildi; ne yapmalıydı? Şeyh Mahmud'un bulunduğu yeri söyleyerek böyle bir tehlikenin çok uzak bir ihtimal olduğu konusunda onu ikna ettim; ancak bariz bir öğüt vererek, taşınacak paranın çok büyük olması nedeniyle emrindeki küçük birliğin mümkün olan en büyük bölümünün konvoya eşlik etmesinin yapılacak en iyi hareket olduğunu söyledim. Bu bilgece öğüt için minnettar olduğunu söyleyerek dışarıda beklemekte olan

arabaya kadar bana eşlik etti. Böylelikle, İranlıların kendilerini tanımlamak için sıkça kullandıkları, "gelen misafire candan, giden misafire kaba (*khvush istiqbál u bad badraqa*)" şeklindeki tanımlamayı tersyüz etmiş oldu.

Hemedan'da C.T. Beale'nin konuğu olarak muhteşem üç hafta geçirdim. Beale, 1918 ile 1920 arasında Kürdistan'da sivil komiser yardımcısı olarak görev yapmıştı ve şimdi Osmanlı Bankasının müdürüydü. Evi, daha doğrusu Farsçadaki hoş tabirle "bahçe"si, şehrin üstünde yaklaşık 2100 metre yükseklikteydi. Ancak, bu kitabın kapsamının dışına çıkmamak için, çevrede yaptığımız gezintileri (bunlardan birinde Alwend Dağının 3480 metre yükseklikteki zirvesine çıktık), valiyle, Batı bölgesi komutanıyla, diğer yüksek memurlar ve ileri gelenlerle ya da çarşıdaki esnafla yaptığım pek çok ilginç konuşmayı burada aktarmıyorum. Öğrendiğim Doğu dilleri arasındaki ilk göz ağrım olan Farsçayı gerçek Farslarla konuşmak büyük keyifti. Süleymaniye'de eğitimli Kürtlerin çoğu bu dili doğru kullanmaktaydı, ancak fazlasıyla resmi, çağdaş deyimlerden yoksun, ve kulağa müzik gibi gelmeyen cümlelerle.

Musul sorununa yönelik diplomatik faaliyetlerin öyküsü, daha önceki bölümlerde 4 Şubat 1923 tarihine kadar aktarılmıştı. Bu tarihte, sorunun Lozan Barış Konferansı programından çıkartılması ve taraflara aralarında doğrudan bir uzlaşmaya varmaları için bir yıllık bir süre tanınması kararlaştırılmıştı. Bundan sonra 23 Nisan günü (Rewandız'ı yeniden işgal etmemizi izleyen gün) yeniden başlayan görüşmeler, 24 Temmuz günü (önceki bölümde aktarıldığı üzere, Süleymaniye'den ayrılışımızdan beş hafta sonrası) Lozan Anlaşmasının imzalanmasıyla son buldu. Bu anlaşmanın Musul sorunuyla ilgili 3. maddesi şöyledir:

> Türkiye ve Irak arasındaki sınır dokuz ay içinde Türkiye ve Büyük Britanya arasında varılacak dostça anlaşma yoluyla belirlenecektir.
>
> Anılan zaman içinde iki hükümet arasında anlaşmaya varılamaması durumunda, tartışma Milletler Cemiyeti konseyine götürülecektir.

> Türk ve İngiliz hükümetleri, sınır konusunda bir karara ulaşılıncaya kadar, kesin kaderi bu karara bağlı olacak bölgelerin şimdiki durumunu herhangi bir biçimde değiştirebilecek askeri ya da diğer tür bir faaliyette bulunmayacaklarını karşılıklı olarak taahhüt ederler.

Musul vilayetinin geleceğinin halen belirsiz olduğunu bir kez daha ilan eden bu resmi ve çift taraflı belge, önümüzdeki yerel sorunların çözümünde bize yardımcı olmadığı gibi, çabalarımızı engelleyen bir etki yarattı.

16 Ağustos günü Kerkük'e döndüğümde uğraşmam gereken ilk iş seçimler konusuydu. Seçim hazırlıklarının artık iyi gitmiyor olması hiç de şaşırtıcı değildi. Mutasarrıfla birlikte, ayın 21'inde kentin ileri gelenlerinin oluşturduğu bir heyetle zor geçen bir görüşme yaptık. Hararetli tartışmalar, boş konuşmalar ve şikayetlerle geçen toplantı son derece ümitsiz bir noktaya gelmişti ki, Abdullah Safi'nin doğru bir zamanlamayla yaptığı konuşma bu durumu değiştirdi. Sonunda uzlaşma sağlandı ve hem seçim hazırlıklarını hem de seçimleri izleyecek bir Teftiş Komitesinin kurulmasına karar verildi. O gece kentte seçimlere karşı ve Britanya aleyhtarı sert bildiriler dağıtılmışsa da, kararlaştırıldığı üzere komite hemen ertesi gün seçildi ve zamanla kabul gördü. Hem gelen telgraflardan hem de daha sonra Cornwallis'ten aldığım kişisel mektuptan anlaşıldığı üzere, gönderdiğimiz rapor Bağdat'ı ferahlatmıştı. Cornwallis şunları yazmıştı: "Kerkük'ün seçimlere girmesiyle çok iyi bir iş başarmış oldunuz; sizi canı gönülden kutluyorum. Ayrıca, yaptığı işler konusunda son derece olumlu şeyler söylediğiniz Miller'ı da kalpten kutluyorum. Başardığınız iş burada büyük takdir görmüştür." İlginç bir not düşmem gerekirse, daha sonra seçmen kütüklerinin hazırlanması sırasında en büyük güçlüğü Şeyh Hüseyin el Ali'nin önderliğindeki Arap kabilesi Ubaid çıkarttı. Şeyh Hüseyin el Ali'yle görüşmek üzere Hıristiyan bir tüccar olan Qustantin Efendi'yi ve Murat'ı gönderdik ve ancak böylelikle bu yaşlı ve şüpheci adamı aşiret üyelerini kaydettirmeye ikna edebildik. Bu, Osmanlı döne-

minde Hıristiyan ve Yahudi tüccarların ticaret yaptıkları ya da bankacılık işlerini gördükleri saf aşiret üyeleri üzerinde, dürüstlükleri nedeniyle sahip oldukları etkinin ne denli güçlü olduğunu gösteren iyi bir örnektir.[32]

Şeyh Mahmud'a gelince, kendisine yasaklanan bölgelere, özellikle de Mewat'a girmeye yönelik çabaları nedeniyle Süleymaniye'deki karargahı, tam da benim geri döndüğüm sabah uçaklarla bombalanmıştı (220 poundluk [yaklaşık 100 kilogram] bombalar ilk kez bu bombardımanda kullanıldı). Ayrıca, anayol üzerinde şeyhin saldırgan tutumunu destekleyen çok sayıda eşkıyalık da yaşanmaktaydı, bu nedenle Miller, Kifri ve Kerkük arasında RAF'm zırhlı araçlarıyla bir muhafız ekibi oluşturmayı gerekli görmüştü.

Daha sonra, Mahmud'un kayınbiraderi Şeyh Muhammed Garib'in aynı gün Halepçe'ye girdiğini, ancak bombardımanın hemen ardından alelacele geri çağrıldığını öğrendik. Üstlendikleri göreve rağmen halen kendi aralarındaki çekişmelerle meşgul olan Caf Beyzadeleri, bu girişime karşı herhangi bir şekilde mücadele etmemişler böylelikle de kendilerine güvenilmeyeceğini göstermişlerdi. Yerleşik Noroli aşireti ise, tamamen kendi inisiyatifleriyle hareket ederek, geri çekilmekte olan gruba geceleyin saldırmışlar, bir kişiyi öldürmüşler ve atlarla tüfekleri ele geçirmişlerdi. Halepçe'nin Kerkük'teki üssümüze olan uzaklığı nedeniyle etkili müdahalelerde bulunma olanağımız yoktu ve bu nedenle, Beranan dağlarının güneyindeki Warmawa dışında, bu bölgede yönetimi düzeltmek için birkaç ay boyunca ciddi hiçbir çaba harcamadık.

Talabani ve Zengene aşiret topraklarının Kerkük livası dahilinde Çemçemal'e ve Sengaw'a komşu olması, Güvenlik Kuşağının daha da güçlendirilmesini engelleyen bir unsurdu. Bu nedenle, mutasarrıfla birlikte, her iki ailenin ileri gelenlerince yapılan yanlışlıkları değerlendirme fırsatını kaçırmadık ve hem bu kişilere verilen ayrıcalıklı konumu geri aldık hem de eski Osmanlı nahiyesi Gil'i (şimdiki Qadır Kerem) yeniden

32 Fırat'ın orta bölgelerindeki Şamiya'nın eski yerleşiklerinden olan Yahudi Xalastçi ailesi de örnek olarak gösterilebilir.

oluşturduk. Şeyh Talib'in kardeşi Şeyh Reşid, Tewq'tan yalnızca 16 km uzaklıktaki Basira Nehrinin güney kıyısında yer alan Darbesara köyüne silahlı bir saldırı gerçekleştirmişti. Talabaniler, köylülerin sürekli kendilerine karşı koyduklarını, yönetimin ise gerekeni yapmadığını iddia etmekteydi. Reşid, kalça kemiğinden ağır bir yara almıştı.[33] Yine de Fettah Paşa, istenildiğinde onu teslim etmeleri konusunda kardeşlerini ikna etti ve suça uygun bir ceza olarak, o bölgeye yerleştirmeyi düşündüğümüz polis gücü için Reşid'in kendi imkanlarıyla ve bizim tasarımımıza uygun bir kışla inşa etmesine karar verdi. Zengene aşiretinin birbirine düşman ve kendi içlerinde sürekli kavga eden ağaları Abdulkerim ve Heme Kerim, ya polise saldırıyor ya da başka şekillerde dikkatimizi çekiyorlardı. Onlar da öldürdükleri insanlar için kan parası ödemeye mahkum edildi ve kısa bir süre hapiste tutulduktan sonra, doğrudan yönetimin güç kazanmasına değin bölge dışına çıkartıldılar.[34]

Bu kuşak dahilinde düzensiz aşiret yönetimi yerine doğrudan yönetimin getirilmesi, merkeziyetçiliği seven ve aşiretlere tanınan ayrıcalıklardan hoşlanmayan Bağdat yönetimine çekici gelmeliydi; yine de bu planı gerçekleştirirken bir dizi güçlükle karşılaştık. Bunun nedeni, her şeye burnunu sokan birinin sarayda etkili olmasıydı. Bu kişi, o zaman değin krala uzak durmuş olan kuzey livalarında "Kralcı Parti" kurarak Kürt sorunu hakkındaki uzmanlığını kanıtlamak istiyordu ve yetkili il yönetimleri tarafından alınan ancak din ya da aşiret ilişkilerinin var ettiği kişilerce hoş karşılanmayacak her türlü kararın tam aksini uygulayarak bunu başarabileceğini düşünüyordu. Kral, kendisine gerçekler aktarıldıktan sonra bu türden manevralara yüz vermemeye başladı. Toprak vergisinin toplanılması için arttırılan çabalardan şikayete gelenlere mutasarrıfın

33 Birkaç gün sonra Reşid'i köyünde ziyaret eden Comer, kirli bir keçi derisi parçasının kıllı tarafı alta gelecek şekilde yaranın üstüne yerleştirildiğini ve bu nedenle yaranın iltihap kaptığını görmüş. Tam zamanında müdahale ederek Reşid'in bacağını ve hiç şüphesiz hayatını kurtarmıştı.

34 Cabbari toprakları, Noel'in Kürtlerle ilk görüşmesinin ardından Kerkük'ten çıkartılarak Süleymaniye'ye dahil edilmişti. Bu topraklar, Şubat 1924'de yeniden Kerkük'e (Gil nahiyesi) dahil edildi.

verdiği yanıt cesaret kırıcıydı ve bu çizgi nedeniyle mutasarrıf Maliye Bakanlığının desteğini kazanmıştı. Şikayete gelenler, Saray ya da Kabine üyeleriyle görüşmek için başkentteki pahalı otellerde uzun süreler kalabiliyorlarsa, vergileri ödemek için hazır paralarının da bulunması gerektiği şeklinde bir yanıt alıyordu mutasarrıftan. Kasım ayı başında Gil nahiyesinin ilk müdürü olarak atanan Aziz Efendi, Türk yönetimi altında da aynı görevi üstlenmiş olan, emekli bir Türkmen memurdu. Görevine büyük bir enerjiyle başlayan Aziz Efendi, henüz aradan on beş gün geçmeden iki yılın birikmiş vergi borçlarını toplamıştı.

Vergilere yaptığım bu vurguyu bir iki cümleyle açıklamam gerekiyor sanırım. Petrol üretimi öncesinde devletin iki temel gelir kaynağı vardı. Bunların ilki gümrükler, ikincisi ise tarımsal üretimden alınan ve doğrudan toplanan vergiydi (onda bir oranından başlayıp, ilgili düzenlemelere göre daha da artabilmekteydi). Hazinenin gelir ihtiyacının karşılanması, bu vergilerin başarıyla toplanmasına bağlıydı. Ayrıca bu vergiler, yönetimin ne denli etkili olduğunu neredeyse kesinlikle gösteren bir barometre işlevine de sahipti. Ödemeyi reddetmek bir muhalefet göstergesiydi ve yeterince ciddiye alınmadığında, hukuk ve düzenin hiç de istenmeyen bir biçimde yara almasına neden olabilirdi. Bu yaklaşımın doğurduğu kaçınılmaz sonuç, alt düzeydeki memurların vergi toplama işini varlıklarının en temel ve en önemli amacı olarak görmeleriydi. Zengin ve güçlü kişileri sıkıştırmaktan korktukları hallerde acımasızca yoksulların üstüne yükleniyorlar, gerçekten de vergilerini ödeyemeyecek bu kişilere hiçbir müsamaha tanımıyorlardı. Merkezdeki maliye yetkilileri de doğal felaketler ya da fiyatlardaki düşüş gibi nedenlerden dolayı vergilerde mantıklı indirimler yapmakta gecikiyordu ve bunun sonucunda da işgüzar memurlar borçluları ödeme konusunda zorluyor, hayvanlarını ya da topraklarını zararına sattırabiliyorlardı. Uzak bölgelerde bulunan bizlerin de merkezdeki bakanları ikna ederek, vergi toplamak istiyorlarsa karşılığında sosyal hizmet niteliğinde birşeyler vermeleri gerektiğini kabullenmelerini sağla-

mamız pek de kolay olmuyordu. Bu hizmetler, polis karargahlarının oluşturulması ya da Ceza Yasasının uygulanması dışında, mesela en azından80 km'lik bir bölgeye bir doktor atanması şeklinde olmalıydı.

XXIV. GİL VE QARADAG

Temmuzda Süleymaniye'yi boşaltmamızın hemen ardından, Güvenlik Kuşağının gerektirdiği çeşitli birimlere ek olarak gerektiğinde Kerkük ve Süleymaniye livalarının herhangi bir yerinde kullanılmak üzere 120 muhafızdan oluşan seyyar bir kuvvet oluşturulması için de yetki aldım. Eylül ayının sonunda bu kuvvet, eğitimli, donanımlı ve harekatlara hazır haldeydi ve Ekim ayının başlarında bir dizi mıntıka gezisi gerçekleştirdik. Bu turların ilk ikisi, iki livanın sınırını oluşturan bölgede, yani kuzeydoğuda Binzird ile Beranan arasındaki bölge ile güneybatıda Kerkük-Kifri anayolu üzerinde gerçekleşti. Bu bölgenin temel topografya özellikleri II. Bölümde aktarılmıştı. Bu bölge, daha önceki İngiliz seyyahlar tarafından bilinmekteydi. Benim listeme göre ilk on bir seyyahın en az yedisinin yolları bu güzergahtan geçmişti, ancak bir tek Rawlinson ve Maunsell Bağdat-Tebriz arasındaki anayoldan saparak İbrahim Xançi, Sagirma Geçidi ve Süleymaniye güzergahını kullanmışlardı.

Mıntıka gezileri sırasında RAF ile yakın işbirliği yaptık. Yanımıza, görsel iletişim için Popham Panel denilen bir tertibat ile mesaj alışverişi için toplama aygıtı almıştık. Panelle gerçekleştirilen gizemli törenler, parlak renkli flamalar taşıyan uçakların mesaj torbalarını atmak ya da bizim mesajlarımızı almak için alçalırken çıkarttığı gürültü, yalnız ziyaret ettiğimiz yerlerdeki değil, aynı zamanda yer ve hava gücümüzün doğal bir biçimde abartılarak birkaç kat fazla anlatıldığı daha uzak bölgelerdeki siyasal vaziyeti etkileyen gösterilerdi. Üstelik bölge için yük de teşkil etmiyorduk; erzakımızı ve etimizi mümkün olan her zaman yolumuzun üstündeki köylerden ya da konak-

lardan alıyor, karşılığını ise ya nakit olarak ya da hükümetin istediği vergiye karşılık makbuz olarak ödüyorduk.

Seyyar kuvvet, ilk mıntıka gezisi için 7 Ekimde Kerkük'ten ayrıldı. Tümü de son derece güçlü olan muhafızlara benimle birlikte Murat, Growdon ve Çavuş Burgess (üçü de polisti) eşlik etmekteydi. Kol, güzel yeni üniformalarıyla ve tımarlı atlarıyla hayranlık uyandırdı. Nal sesleri ve silah şakırtıları içinde yola koyulduğumuzda göğsüm gururla kabardı.

Bu kafilede yer alan bir başka önemli kişiyi şimdi size tanıtabilirim. Kifrili bir Kürt olan Heme Ali, benim uşağımdı. Kendisini bana, ülkeden ayrılırken Douglas tavsiye etmişti. Heme Ali, izleyen yirmi iki yıl boyunca benimle kaldı. Ben evlenene kadar tüm seyahatlerimde bana eşlik etti, sonra ise değişen koşullara uygun olarak vekilharcım oldu ve diğer uşaklarla, gümüşlerle ve genel anlamda malikaneyle ilgilendi. Yemek masasını hatasız hazırlamayı öğrenmişti ve beş çeşitten oluşan bir yemekte bir düzine misafiri ağırlarken duruma bütünüyle hakimdi. Kesinlikle söyleyebilirim ki, geçen yirmi iki yıl içerisinde ne bir bozuk param ne de en küçük bir süs eşyam kayboldu; bir kez bile çarşıdan yapılan alışveriş için fazla para ödediğimi düşünmedim. Sahip olduğum eşyaları benden daha iyi biliyordu; bekarlık günlerimde edindiğim eşyaları "bizim" diye ayırıyor, hemen her bir eşyanın ne zaman ve nasıl edinildiğini tam bir kesinlikle söyleyebiliyordu. Orta Doğu ülkelerindeki efendi-uşak ilişkilerinde oldukça çekici bir yön vardır genellikle. Normalde genç bir kişi kendisinden büyüğe ya da genç kuşaklar yaşlılara saygı göstermektedir. Bundan başka, önemli ve dolayısıyla daha müreffeh bir ailenin başındaki kişinin yanında duran ve çeşitli hizmetlerini gören kişilerin olması da yaygındır. Bu ilişkide efendiyle uşak arasında toplumsal bir konum farkı yoktur ve efendinin olmadığı ortamlarda uşak değerli bir misafir muamelesiyle ağırlanır. Heme Ali de böyle ağırlanmaya tamamen uygun biriydi, ve aşiret reislerinin ve diğerlerinin güvendiği ve saygı duyduğu bir adam vasıtasıyla sorular sormak ya da isteklerime dair gizli imaları iletmek benim için son derece yararlı oldu.

İlk hedefimiz Çemçemal'di. Bildik anayol üzerinden gitmek yerine, birkaç kilometre kuzeyde, alçak tepelerinden arasındaki Xasa'nın geniş yatağının yanı sıra giden eski yolu tercih ettik. Bu yol, Şeyh Rıza'nın bir şiirinde tütün kaçakçılığı için önerdiği güzergahtı. Yılın bu döneminde olması gerekenden fazla su vardı. Geçtiğimiz her köyün karşısında çakıllı nehir yatağı içerisinde geniş kavun tarlaları gördük. Öğleden önce, güneydoğudan gelen Şiwetext deresinin nehrin ana koluna karıştığı yerde bulunan Goran adlı küçük bir köyde kamp kurduk (Şıwan-Serxesa aşiretinin köyü).

Ertesi sabah, Sati (Serxesa olarak da bilinir) adlı kalabalık köye ulaşana kadar Şiwetext boyunca ilerledik. Çok sayıda suyun yeşile bezediği tepelerin arasında incir ağaçlarıyla dolu düzlüklere hakim manzara çok hoştu. Buradan sonra yüksek meralar boyunca ilerleyerek Şıwan bölgesinin sonuna ulaştık. Önümüzdeki geniş ovada yaklaşık 10 km uzaklıkta Çemçemal tepesi yükseliyordu; ötelerde ise uzun Qaradag hattındaki Bazyan ve Basira derbentleri açıkça seçiliyordu.

Vahap Bey'in yakın geçmişte kaymakam olarak atandığı kaza merkezinde ilgilenilmesi gereken çok sayıda siyasal ve adli olay vardı ve iki gece burada kaldık. İkinci gün gelen iki uçak, tepenin yanındaki küçük sahaya indi. Bu uçaklardan biri iniş sırasında bir telgraf direğini devirdi, ancak şans eseri daha ciddi bir aksiliğe yol açmadı.

Gündüzleri hava hâlâ çok sıcak olduğundan, sabah erkenden yola koyulmayı ve en geç öğleyin mola vermeyi tercih ediyorduk. Buna uygun olarak, sabah saat altı olmadan at bindik ve bir sonraki durağımıza doğru yola koyulduk. Kalabalık bir grup Hemawend atlısının katılımıyla (hepsi de tüfek ve fişekliklerle kuşanmıştı) iki yüz kişiye ulaşan kafilemiz, önce ova boyunca sonra da tipik bayırlıklarda ilerleyerek Şiwasur, Kızıl Dere adlı geniş su yatağına ulaştı. Sağımızda yer alan ve ünlü aileye adını veren Talaban köyünü geçtikten sonra Çemçemal ve Sengaw arasındaki sınırı oluşturan ve buralarda Basira olarak adlandırılan Taynal Nehrine vardığımızda henüz üç saattir at sırtındaydık. Qirx köyünden (Hemawend-Sêtabasar)

sonra az bir süre nehir yukarı ilerledik ve aradan bir saat on beş dakika daha geçtikten sonra Acdag'ın güney eteklerinde yer alan ve resmi adıyla Qum Mamliha[35] olarak bilinen tuz üretim sahasına ulaştık.

Tuz üretim sahasında, dağ tarafından gelen çok sayıda ark vardı, bunlardan gelen tuzlu su, sığ satıhları olan iki havuzda buharlaştırılıyordu. Ayrıca, Osmanlı zamanından kalma büyük bir depo ile görevlinin (tuz üretimi hükümet tekelindeydi) ya da üretimin teslim edildiği mültezimin barınması için ayrılmış bir yer vardı. Yönetimin güçlü olmadığı yerlerde bu sistem tercih edilmekteydi ve Sengaw'ın alınmasından sonra ben de Şeyh Mahmud'un (oldukça avantajlı koşullarda) uzak bir akrabasına kiraladığı işletme hakkına dokunmamıştım, ancak bundan sonra ödemelerin Kerkük Hazinesine yapılmasını şart koşmuştum. Ancak, bu kiracı daha sonra hiçbir ödemede bulunmamış; bu yöndeki talepleri ise kar edemediğini, ciddi borçları olduğunu ve bir kuruş bile kazanamadığını söyleyerek geri çevirmişti. Qaradag'ın yeni kaymakamı Şeyh Awul, kendisine eşlik eden altmış atlıyla burada bize katıldı. Muhafızlar kendi yiyeceklerinin karşılığını ödeseler bile, Hemawend ve Qaradag aşiretinin askerleri ödemiyorlardı. Böylesi büyük bir grubu bir gece ağırlamanın masrafı, mültezimin kaynaklarından alınması gereken vergiyi karşılamamaktaydı, ancak daha uzun kalmaya karar vermemiz halinde bu tam bir felaket olacaktı ve bu nedenle 2,500 Rupilik (£200)[36] ilk ödemeyi hemen yapan mültezim, sonraki ödemeleri de düzenli yapacağına dair söz verdi.

Ertesi gün, önce güneydoğuya doğru Acdag ile bunun uzantısı olan Bask-i Zanur tepesi (burası, Gil ile Sengaw arasındaki sınırı oluşturuyordu) arasında yol aldık, daha sonra kuzeydoğuya yönelerek Acdag'a çıkan dik ve kayalık bir patikaya tırmanmaya başladık. At üstünde geçen bir buçuk saatin so-

35 Bence Qum, "havuz/havza" anlamına gelen Kürtçe gom kelimesinin bir türeviydi; *mamliha* ise "tuz bölgesi" anlamına gelen Arapça bir kelimedir.

36 Tuttuğum notlara göre, bu saha 1927'de 50,000 Rupiye kiralandı. Bu rakam, Mahmud akrabasından istediği kiranın kat be kat fazlasıydı.

nunda ulaştığımız 900 metrelik zirveden baktığımızda, Sengaw bölgesini gördük ve Qaradag tepeleri yalnızca 13 km uzaklıktaydı. Bir saatlik bir yolculuğun ardından, nahiye merkezi olan Goktepe'ye ulaştık. Burada yarım saat kadar kalıp öğle yemeğini yedik ve o günkü uçakla Popham Panel tertibatıyla haberleştik. Daha sonra vadide 10 km daha giderek, büyük ve müreffeh Kirpçina köyüne vardık. Burada, Kadir Karamlı Şeyh Abdulkerim bizleri beklemekteydi.

Kirpçina, bir önceki yıl ölen Abdul Kadir adlı Berzenci şeyhinin köyüydü. Şeyh Abdulkerim, Abdulkadir'in ölümüne dair ilginç bir hikaye anlattı bize. Abdulkadir, Hewraman'ı ziyarete gittiğinde sağlığı gayet iyiymiş. Bir gece aniden oğullarını çağırtarak vasiyetini açıkladıktan sonra, başındaki türbanı çıkartarak oğullarından birine giydirmiş ve onu aile tekyesinin başına getirmiş. Ne olduğunu anlamayan oğullarının sorduğu sorulara yanıt olarak, ölümün her insanın mukadderatı olduğunu ve gördüğü bir düş nedeniyle vasiyetini açıkladığını söylemiş. Yaklaşık bir saat uyuduktan sonra kalkmış, abdest almış ve sabah namazını kılmış. Daha sonra caminin minberine yaklaşarak kelime-i şahadet getirmiş ve dudaklarında Allah'ın adıyla yere düşmüş ve ölmüş. Bizim gözümüzde tehlikeli bir kışkırtıcı olan yaşlı adamla Abdulkerim'in anlattığı öyküdeki ermişin aynı kişi olduğunu düşünmek zor. Ama ne diyelim, Allah her şeyin en iyisini bilir.

Kerkük polisinin kundakçılık suçlamasıyla her yerde aradığı bir kanun kaçağını şans eseri Kirpçina'da yakaladık. Turumuz sırasında yakaladığımız ve küçük bir muhafız grubu eşliğinde yargılanacakları zamana değin kalacakları hapishaneye sevk edilene kadar bize eşlik eden suçluların arasına onu da kattık.

Kirpçina ile Sağırma Geçidi arasındaki patika, doğrudan Goktepe'den gelen anayoldan daha kısa, ancak çok daha zorluydu. Zirveye (yaklaşık 1500 metre) ulaşmamız yaklaşık bir buçuk saat sürdü. Dağın tepesi ormanlıktı ve son derece hoşnut halde nehir kıyısında ağaç gölgelerinin altına oturduğumuzda, şeyhin uşakları üst sınıf yolcuların her zaman yanla-

rında gezdirdikleri yük katırından semaverle çay bardaklarını indirmişlerdi bile.

Varmak üzere olduğumuz Qaradag nahiyesi, Qaradag ile Beranan[37] sıradağları arasındaki vadide, Basira geçidinin güneydoğusunda yer almaktaydı. Bu nahiye, kuzeydoğuda Bazyan'a komşudur; güneydoğuya doğru ise, Sirwan nehri ile arasında, daha önce bahsettiğim Warmawa toprakları vardır. Vadiyi çaprazlama kesen bir yükselti (zirvesi yaklaşık 1 200 metre) Taynal (Basira) nehri ile Sirwan'a karışan Diwana (Divane; hızı ve vahşi çavlanları nedeniyle bu ad verilmiştir) nehrini birbirinden ayırmaktadır. Bu yükseltinin güneydoğusunda kalan vadi, Kaloş adı verilen kireçtaşı yükseltisiyle (zirvesi 1 380 metre) bölünür. Aynen Surdeş'teki Çarmaban'da olduğu gibi, Qaradag sıradağları da Sagirma'dan başlayarak yüksek bir nokta olan Zarda'ya (1770 metre) kadar iki sırt halinde devam eder; ancak aradaki genişlik Çarmaban'dakinden fazladır. Kuzeydoğuya doğru bir dizi yarık, engebeli bir duvar gibi görünen bu hattı kesmektedir. İki sırtın arasındaki Qopi adlı ormanlık yayla bu yarıklardan görünür ve yarıkların bazılarından da Qopi'ye yol vardır. Bu yarıkların en büyükleri, batıdan doğuya doğru şu şekilde sıralanır: Sagirma, Caferan, Goşan, Dar- Zerd, Wuşk, Astêl, Gewr, Tekye, Berawlê, Mamşa ve Masura derbentleri. Bu yarıkların çoğunun uzantısı olarak, Qopi'den sonra diğer sırtı aşarak Sengaw'a doğru giden patika yollar vardır. Köylerin sayısı fazla değildir ve bunlar, her iki yandaki bayırlarda yer almaktadır. Aradaki vadi, meşe ağaçlarının ve beyaz köpüklü dağ kaynaklarının detayları oluşturduğu yemyeşil bir tuval gibidir.

Yola yeniden çıktıktan sonraki kırk dakika boyunca, Sağırma Geçidinin diğer ucuna doğru giden patikanın aldatıcı bir kolaylığı vardı. Kuzeydoğu duvarındaki yarığa geldiğimizde ise, üzerinde köy işi iki kütük köprü bulunan dar ve sarp bir dere yatağıyla karşılaştık.[38] Elli dakika daha gittikten sonra

37 Burada, "Gawra Qalalı" ya da "Darmazalı" şeklinde adlandırılmaktaydı.

38 J. B. Fraser, age, Cilt I, s. 167-70. Burada Fraser, Sağırma Geçidini geçerken yaşadıklarını canlı bir üslupla anlatmaktadır.

Caferan köyüne ulaştık. Köy muhtarı Said Ağa eski bir arkadaştı; Yüksek Komiser, 1919'da yaşanan sorunlar sırasında verdiği destek nedeniyle ona altın bir saatle 12 kalibrelik bir tabanca hediye etmişti. Köyünün adını belirlerken aşireti Caf ile "grup/küme" anlamına gelen *rhan* kelimesini kullanmışsa da, Caf aşiretinin Merge'deki ana kolu Reşka ile tüm bağlarını uzun yıllar önce koparmıştı. Köylüler, bahar aylarında Kürtlerin çoğunun yaptığı gibi pirelere bıraktıkları toprak evlerine henüz geri dönmemişlerdi. Ağanın bizi ağırladığı meşe dallarından yapılma uzun çardaklar, çatı seviyesinin üzerinde inşa edilmişti ve bu haliyle önde geniş bir teras oluşturmaktaydı. Tüm grubun önüne üzüm ve diğer meyvelerle dolu tepsiler konuldu. Ev sahibimiz bağcılık konusunda uzmandı ve bana yirmi çeşit üzüm türü sıraladı; bunların on biri beyaz, dokuzu ise kara, yani "pembe" ya da "kırmızı" idi. Yabancı kelimeler içermeyen, canlı ve deyimlerle dolu bir Kürtçe konuşmaktaydı ve Kürtçe konuşmasını dinlemekten bu kadar haz aldığım bir başka kişi daha olmadı.

Yaklaşık 6.5 km daha gittikten sonra Qaradag'ın merkez köyüne ulaştığımızda, tüm köy halkı bizi karşılamak üzere dışarı çıkmıştı. Kenarda duran altı kişilik bir grup çarptı gözüme. Yumuşak ifadeleri, duru bakışları, koyu giysileri ve içlerinde daha yaşlı duran ikisinin kıvırcık sakalları nedeniyle, bu kişilerin Yahudi olduğunu görür görmez anladım. Bu kişiler, muhtemelen Nebukadnezar'ın İÖ 586'da Birinci Tapınak'ı yok etmesinin ardından Yahudilerin Babil'den sürülmesiyle birlikte bu köy gibi Kürdistan'ın uzak pazar köylerini yurt tutmuş ve çok daha kalabalık halde yakın döneme kadar gelebilmiş[39] koloninin son temsilcileriydi.

Ertesi gün, Said Ağa yaban domuzu avına çıkarttı bizi. Sabahın erken saatlerinde, çevre köylerdeki tüm köpekler buraya getirildi. Daha kuzeydeki Pişder ve Bilbas aşiretlerinin beslediği büyük çoban köpeklerine benzemeseler de, bu köpeklerin hepsi güçlü ve vahşi görünümlü hayvanlardı. Köpekleri

39 J. B. Fraser, op. cit., Cilt I, s. 163. Fraser, buradaki 150-200 ailenin üçte ikisinin Yahudi olduğunu söylemektedir.

getiren *shikarchis*'ler tetikteydi ve sürekli küçük güğüm benzeri davullar çalarak onları bir arada tutmaya çalışıyorlardı. At sırtında yola çıktık, ancak bir saat sonra atlardan inmek zorunda kaldık. Derbentlerden geçmeyip tırmandığımız keçi yolu bizi sırtın üstünden Qopi'nin kalın bitki örtüsüne ulaştırdı. Bu tırmanış sonrasında, bize eşlik eden Kürtler bile yorulmuş görünüyordu. Verilen kısa bir molanın ardından Said Ağa, köpeklerin domuzları üstümüze sürmesini bekleyeceğimiz yere götürdü bizi. Sonuçta hiçbir şey olmadı; küçük bir domuzu köpekler kendileri öldürmüştü, başka da bir eğlence çıkmadı. Öğle yemeğini yediğimiz kaynak, hemen yanında bulunan ve bütünüyle yıkılmış eski bina dolayısıyla Kani Imarat olarak adlandırılmıştı. Arkadaşlarım, karşıdaki tepede göze çarpan sivri bir kaya parçasının altında 2-2.5 metre yüksekliğinde duvarları ve içinde bir kaynak olan eski bir kale kalıntısının bulunduğunu söylediler.

1936 yılı Ağustos ayında hükümet için yazlık kamp olarak kullanılabilecek yerlerin dökümünü çıkartmak için yaptığım araştırma sırasında listeye aldığım kaynaklardan biri de Kani Imarat'tı. Bu araştırma nedeniyle Caferan Derbendi üzerinden Qopi'ye girmiş ve atla birkaç mil yol gitmiştim. Kaynakların en güzeli, Kani Zard'dı (1450 metre). Burada yine Said Ağa tarafından yaptırılan çardaklarda oturduk; şişte kızartılmış av kuşları, domatesle doldurulmuş patlıcanlar, yeni toplanmış üzümler, ve özellikle hoşuma giden mor üzümden oluşan yemeğimiz burayı son derece çekici bir yer haline getirdi gözümde. Yine de, bu yerin kuracağımız dağ istasyonu için uygun bir yer olmadığı kararma vardım. Küçük tütün tarlalarını sulamak için kullanılan kaynaklar bol değildi. Yenileri açılarak bu kaynaklar çoğaltılabilirdi de, ancak bu yerin havası kuru ve sıcaktı. Gökyüzü o gün kurşuni renkteydi ve güneş doğuşundan akşama kadar parladı durdu. Arkadaki kireçtaşı kayalıktan yansıyan güneş ışınları nedeniyle sıcaklık iki katına çıkmış gibiydi. Yıldızların altında yatağıma yattığımda üstümdeki çarşaf bile fazlalık gibi geliyordu; yine de şafağa doğru üstüme bir battaniye örtmek zorunda kaldım.

Kani İmarat'tan ayrıldıktan sonra grubun çoğu en kısa yoldan Qaradag'a döndü; ancak ısrarlarım sonucu, Said Ağa ve birkaç kişi ile beraber Gewr Derbendinden dönmeyi tercih ettik. Kürtçe *gawr* kelimesi, günümüzde Farsçada Zerdüştiler için kullanılan *gabr* kelimesinden türetilmiştir ve İslam öncesi ya da pagan döneme ait herhangi birşeyi tanımlamak için kullanılmaktadır. Anlatılanlar nedeniyle, burada kayaya oyulmuş bazı şekiller göreceğime inanıyordum.

Hayal kırıklığına uğramadım. Kabartma, tepe tarafındaki yarığın içlerindeydi, ancak buraya yaklaşmak ya da fotoğrafını çekmek pek mümkün görünmüyordu. Ana figür, soluna bakmakta olan sakallı bir savaşçıydı ve hesaplamalarıma göre yaklaşık 3 metre boyundaydı. Başında yuvarlak bir başlık ya da miğfer vardı. Çeneden biraz aşağıya kadar bukleler halindeki sakalı, daha sonra dalgalı çizgiler halinde neredeyse sol elinin hizasına kadar iniyordu. Sol kolu kuşak hizasının hemen üstünde yatay halde duran savaşçı, bu elinde bir yay tutuyordu. Giydiği tüniğin yuvarlak boyun kısmı, boynun oldukça aşağısındaydı. Göğüs, omuz ve kolun üst kısmında güçlü kasları vardı. Belindeki kuşak, dört paralel çizgi halinde resmedilmişti ve İskoçların giydiklerine benzer bir eteği tutmaktaydı. Savaşçı, sağ eliyle bir kılıç ya da topuz kabzasını tutmaktaydı. Her iki bilekte de kol manşeti ya da birer bilezik gibi duran kabartılar vardı. Sağ ayak dikti; sol ayak ise sanki bir tepeyi tırmanır gibi bükülmüştü. Sular, eteğin alt ucuna kadar olan kısmı silikleştirmişti. Yine de her iki ayağın altında birer kişinin yattığı seçilebiliyordu. Esas figürün yaklaşık dörtte bir büyüklüğünde olan bu kişilerin elleri ve ayakları yere yapışıktı ve başlarının arkasından saç örgüsü sarkıyordu. Bu kabartmayı etkileyici kılan özellik, bunu yapan kişinin anlatmak istediğini tüm canlılığıyla anlatabilmiş olmasıydı; Kabartmada herhangi bir kitabe göremedim.

Çektiğim fotoğraflar olabildiğince başarılıydı. British Museum'un Eski Irak Uygarlıkları Müdürü Sidney Smith, bunun İÖ 2400 yıllarında Akadlı Naram-Sin'in Lullu halkı kralı Satuni'yi yenerek elde ettiği zaferi betimleyen ve "Zafer Anıtı" adıyla bi-

linen heykelin bir prototipi olduğunu söyledi. Büyük bir sanatsal değeri olan bu heykel, ayrıca Lullu ülkesinin yerine dair halen süren bir tartışma başlattı ve bu fatihin bazı askeri seferlerinin ne denli önemli olduğunu gösteren yeni bir kanıt olarak kabul edildi.[40]

Qopi'yi anlatırken, daha önceki bir bölümde değindiğim "Avroman Parşömenleri"nden de bahsetmeliyim.

Bu parşömenin ikisi (I ve II) Yunanca, üçüncüsü ise Part dilindedir.[41] Parşömenler, Dr. Said Han Kürdistani tarafından 1913 yılında İngiltere'ye getirildikten kısa bir süre sonra British Museum'a ulaşmıştır. Dr. Said Han'a göre, Şar-i Hewraman yakınlarındaki Kuh-Salan adlı bir mağarada, kapalı bir kavanoz içinde bulunan bu parşömenlerin daha büyük bir koleksiyonun parçası olma olasılığı vardır, ancak diğer parçalar kayıptır. Yunanca olan elyazmalarının birinin arkasında Part dilinde, güçlükle okunan, ancak ön yüzdeki yazının özeti olduğu sanılan kısa bir yazı vardır. Her üç belge de, bir üzüm

40 Bu kaya kabartması hakkındaki ilk makalem, GJ, Cilt LXV, No.1'de yayımlandı ve Sidney Smith, *Early History of Assyria* adlı kitabının 96. sayfasında buna atıfta bulundu. Naram-Sin'in "Zafer Anıtı", Fransız arkeoloji ekibi tarafından Susa'da bulunmuşsa da, muhtemelen buraya savaş ganimeti olarak getirilmişti. L.W. King'in *History of Sumer and Akkad* (Londra, 1910) adlı kitabının kapağında bu heykelin fotoğrafı vardır. King, bu heykeli anlatırken, "Babil heykelciliğinin en iyi örneklerinden biri olan bu heykel, yakın dönemde bulunmuştur" der. Bu heykelin bulunduğu alanda başka Babil heykelleri de bulunmuştur; ki bunların en önemlisi, Hammurabi'nin kanunlarının yazılı olduğu kitabedir. Bu heykelleri ganimet olarak ele geçiren Elam kralı, bazılarının üstüne kendi kitabelerini ekletmiştir. (G. C. Cameron, op. cit., s.109.)

41 Bu ve bir sonraki paragrafta verilen özet, Cambridge'deki Pembroke College'den Profesör E. H. Minns'in *Journal of Hellenic Studies*, 1915'te yayımlanan "Parchments of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan" başlıklı makalesi ile Dr. H. S. Nyberg'in *Le Monde Oriental*, 1923'te yayımlanan "The Pahlavi Documents from Avroman" başlıklı makalesine dayanmaktadır. Yunanca metinler, tarih, hukuk ve dilbilim açısından son derece değerlidir; bu metinlerin keşfine kadar, bu bölgede İÖ birinci yüzyılda sıradan hukuksal metinlerin yazımında Yunanca'nın kullanıldığı bilinmiyordu ya da en azından kesin değildi. Ben, bu metinlerdeki yer adlarıyla ilgileniyorum yalnızca. Dr. Said Han, İran Kürdistanı'nın önde gelen aristokrat ailelerinden birine mensuptur. Sonradan Hıristiyanlığa geçmiş olmasına rağmen yaşamını saygın bir tıp doktoru ve cemaat üyesi olarak Tahran'da sürdürmüştür. Oğullarından biri, Kraliyet mühendisi olmuş ve bizimle "Norperforce"da görev yapmıştır.

bağının yarısının satışına dair sözleşmelerdir (ve muhtemelen hepsinde aynı mülk sözkonusudur). Yunanca olan sözleşmeler, bilinen bir antik geleneğe uygun olarak, iki kısımdan oluşur: (a) Parşömenin üst yarısı sıkıca yuvarlanmış, uçlarda açılmış iki delikten geçirilen iplerle bağlanmış ve mühürlenmiştir; (b) alt kısım ise her zaman okunabilecek şekilde açık bırakılmıştır. Ancak her iki sözleşmede de, "kapalı" üst kısımdaki metinle "herkese açık" alt kısımdaki metin arasında bazı zıtlıklar olduğu görülmüştür. I. Parşömendeki tarih, "Seleucid Çağının 225. yılı"dır (İÖ 88-87)[42] ve bu tarih, Partya'daki II. Mithridates yönetiminin sonlarına denk düşmektedir. II. Parşömendeki tarih ise "Seleucid Çağının 291. yılı"dır (İÖ 22-21) ve bu dönemde Partya'nın başında IV. Phraates vardır. Part dilindeki sözleşme ise diğerlerinden çok daha kısadır; bundaki ikinci kısım ya kopartılmıştır ya da hiç olmamıştır. Bundaki tarih, "Seleucid Çağının 300. yılı"dır (İÖ 13-12).

Yunanca sözleşmelerin her birinde dört yer adı geçmektedir: Üzüm bağının adı, köy (*kômê*), idari birim ya da bölge [hyparcy] ve sözleşmenin tanıkların huzurunda imzalandığı idare mekanının adı (*stathmos*). Partça sözleşmede ise yalnızca üzüm bağının adı geçmektedir.

Sözleşme	*Üzüm Bağı*	*Köy*	*Üst Birim*	*Yeri*
I A	Dadbakanras	Kôphanis	Baiseira	Baithabarta
I B	Ganzakê	Kôphanis	Baiseira	Baithabarta
II A	Dadbakabag	Kôphanis	Basiraora	Dêsakdis
II B	Dadbakabag	Kôphanis	Basiraora	Dêsakdida
III	Datbakan			

Bu bağ adlarının son heceleri olan *-ras* ve *-bag*, sırasıyla "üzüm bağı" ve "meyve bahçesi" anlamına gelmektedir (günümüz Farsçasında *raz* ve *bâhg*, Kürtçede ise *rhez* ve *bax*) ve bu nedenle birbirleri yerine kullanılabilmektedirler ve isme dahil olmadıkları gibi, Yunanca kelimeler gibi çekilmemişlerdir. III.

42 Minns'in hesaplamaları.

Parşömende geçen üzüm bağı adı, I A ve I B arasındaki farklılığı açıklamaktadır (günümüz Kürtçesinde *ganjakan* [gencekan] "hazine", özellikle de "gömülü hazine" anlamında kullanılmaktadır); Farsça ya da Kürtçe konuşulan her yerde yer adlarına *ganj* eklendiği çok sık görülmektedir. II A'daki Dêsakdis dışındaki tüm adlar çekilmiştir: Ganzakê tekil ve -i haldedir (akusatif); Kôpanis ve Köphanis tekil ve ê halinde, diğerleri ise çoğul ve -e haldedir.

Tarih boyunca önemli bir merkez olmuş Qaradag'da bulunan iki yerin, Qopi ve Basira'mn parşömenlerde geçen Kôpanis, Kôphanis, Baiseria, Basiraora isimleriyle gösterdiği benzerlik ilginçtir. Bu benzerlik ve aşağıda sıraladığım nedenlerden dolayı, sözleşmelerin, bulundukları yer olan Hewraman'daki değil, Qaradag'daki bir mülk hakkında düzenlendiklerini düşünüyorum.

1- Dr. Said Han, keşfin yapıldığı bölgede parşömenlerde adı geçen yerlere benzeyen herhangi bir yer adı bilmiyordu. Ben de, ne aşiret bölgelerindeki köyleri sıraladığım kendi listemde, ne de son çalışmalarla (1942) oluşturulan listede böyle bir benzerliğe rastlamadım.

2- Yunanca metinlerdeki Kôp(h)anis adı çekilmiş haldedir. Başka bir biçimde çekilmişse de, coğrafi adlara uygulandığını bildiğimiz -anê, enê türünden bir çekimdir bu. Yunanca metinlerdeki *-an-* ekinin, Seleucid döneminde ortaya çıkan ve Part döneminde varlığını sürdüren idari birimlere yapılan göndermeler olduğu düşünülmektedir.[43] Bu nedenle, *-an* ekinin yerel dildeki orijinal ada dahil olmaması gerekmektedir.

3- Sagirma, Bağdat ve Tebriz'e giden güney ve kuzey yollarının Qaradag'daki kesişme noktasıdır, ve güneyden gelen bir yolcunun Qopi'ye girdiği bu nokta, Kuh-i Salan'm 88 kilometre batısındadır. Bu dağın [Kuh-i Salan] zirvesi, Hewraman ile Sirwan arasında yer almaktadır; Hewraman'm en yüksek noktasının (2 940 metre) 8-10 kilometre doğu/kuzeydoğusunda, Sirwan'ın ise çaprazındadır. Bu noktada Sirwan, "u" şeklinde

43 W. W. Tarn, "Seleucid-Parthian Studies," Proceedings of the British Academy, Cilt XVI içinde.

kuzeybatıdan güneydoğuya doğru dönerek Salan'm etrafından dolanır, ancak yine de Zagros sıradağlarının doğusundadır. Hewraman, günümüzde olduğu gibi eskiden de Şarezor ve Qaradag bölgelerinden kaçanların sığındığı bir yerdir.

4- Hangi yönetim olursa olsun, önemli bir yol üstündeki bu zor geçidin önünde, arkasında ya da her iki yönde de (belki de günümüzde idari merkezler olan Goktepe ve Qaradag'da) bir idare merkezi oluşturmuş olmalıdır. I. ve II. Parşömenlerde bu yerin birbirinden farklı olmasının nedeni, iki sözleşmenin imzalanması arasında geçen altmış altı yılda böyle bir kurumun adının değişmesi ya da tarafların sözleşmeleri iki ayrı merkezde imzalamaları olabilir.

5- Sagirma, kuzeyden gelen yolun Musul, Erbil, Kerkük ve Tewq'ten gelen yolla birleştiği Kifri'ye yaklaşık 80 km uzaklıktadır; bu nedenle de Bağdat'tan yalnızca 240 km uzaklıktadır. Seleucia'daki (Bağdat'ın 30 km güneyindedir) Yunan tarzının bu bölgeyi de etkisi altına alması, Hewraman gibi büyük bir engelin arkasında yer alan, uzak ve engebeli araziye ulaşma olasılığına nazaran çok daha kolaydır.

Parşömenlerde üst bölge ya da idari birim olarak adı geçen "Basira" hakkında herhangi bir kanıt olmadığından, bölgenin coğrafi yapısı ve kendi idare pratiğimden yola çıkarak bir yorumda bulunacağım. Bu bölge, en azından, Osmanlı yönetimindeki yapısıyla Bazyan kazasını (şimdiki Akçalar, Çemçemal merkez, Sengaw ve Bazyan nahiyeleri), Qaradag nahiyesini ve komşu Warmawa köylerini kapsamalıydı. Bu şekilde çizilen bir bölge, 130 km uzunluğunda ve 30-35 km genişliğinde olacaktır. Basira Geçidi ise, bölgeyi uzunlamasına kesen Qaradag sıradağlarını tam ortasından enlemesine iki eşit parçaya böler. Seleucid ve Part dönemlerindeki eski eyaletlerin [satrapy] temel alt birimlerinin *eparchy*[44] [vilayet] olduğunu, bunların alt birimlerinin ise *hyparchy* olduğunu varsaymak için nedenler vardır. Böyleyse bile, yukarıda belirttiğim bölge çok küçük kalmaktadır. Bu nedenle, bu idari bölgenin [hyparchy] şimdiki Kerkük livasının tamamını, Qaradag'dan

44 Tam, loc. cit.

sonra gelen ve Binzird-Beranan sıradağlarına kadar olan ilk vadiyi (bu bölge, Kerkük'ten yönettiğimiz alanın tamamıdır) ve ayrıca, Kerkük'ten daha merkezi bir konumda olan ve Müslümanlığın ilk dönemlerinde Kerkük'ten çok daha önemli bir yeri olan Tewq'ı kapsaması olasılığının çok daha yüksek olduğunu düşünüyorum.[45]

Qaradag'dan ayrıldıktan sonra, Kolash'ın güney kısmındaki yemyeşil topraklarda at sürerek Sêwsênan adlı müreffeh köye ulaştık. Burada, 1919'daki bir başka dost olan ve Said Ağa'nm yakın müttefiki Kökha Necm'in konuğu olduktan sonra, üç mil daha giderek Aliyawa'da güzel bir kamp yeri bulduk. Daha önce de belirttiğim gibi, Kürtlerin, yer adlarını türetirken yaratıcılıklarını sergilemedikleri durum neredeyse hiç yok gibidir. Najm'ın köyünün adı hakkında anlatılan öykü, bana bunu bir kez daha hatırlattı: Sêy-we-sê-nan, "Seyid ve Üç Ekmek" adı, hiçbir zaman evinde üç ekmekten fazlasını bulundurmayan, ancak yine de, sayısı ne olursa olsun, eve gelen tüm misafirleri her zaman doyurabilen bir ermişin öyküsünden türetilmişti. Bu yolculuk sırasında duyduğum bir başka halk etimolojisi örneği de Basira'dır: *Ba*, "rüzgar" anlamına gelmektedir; *sirhe* ise, "silmek" anlamına gelen *sirheyn* fiilinden türetilmiş isim-fiildir; geçitten geçen rüzgarın duvarlara sürtünmesiyle çıkan uğultudur Basira!

Burada şeyhlerle bir toplantı yaptım; hem yeni kazanın yönetimi hem de Şeyh Mahmud sorunu ve genel olarak Kürt siyaseti hakkında saatlerce tartıştık. Şeyh Mahmud, Haziran ortasından sonra, benim Güvenlik Kuşağını oluşturmak ve güçlendirmek için harcadığım çabanın bir benzerini güç kazanmak için harcamıştı. Popülaritesi dönem dönem öyle bir azalıyordu ki, en küçük bir darbenin onu devirmeye yeteceğini düşünüyordum. Bazı dönemlerde ise, gördüğüm kadarıyla ataletimiz nedeniyle, sarkaç hızla diğer yöne kayıyor, aynı du-

45 BSOAS, 1952, Cilt XIV/3'te yayımlanan "The Place Names of the Avroman Parchments" adlı makalem, bu ciltteki çalışmaların yetmiş beşinci doğum günü nedeniyle Profesör Minorsky'e ithaf edilecek olması nedeniyle, zamanında yetiştirebilmek için aceleyle yazılmıştı. Basiraora idari bölgesi hakkında burada çizdiğim sınırlar, bu makalede yer almamaktadır.

rum bizim için geçerli oluyordu. Gücümüzü göstermek ya da ortaya çıkabilecek çözülmeyi durdurmak için hava harekatı yapılmasını talep ettim sık sık; hatta Süleymaniye'nin, bölgeye girdikten sonra hemen geri çekilemeyecek tek güç olarak gördüğüm Irak ordusunca yeniden işgal edilmesini bile istedim. Ancak Yüksek Komiser, Fabiancı yöntemlerini sürdürdü. Dobbs'a bu yöntemleri tercih ettiren kaygıları bilmiyordum ve günlüğümün sayfaları, gençliğin verdiği sabırsızlıkla "Dobbs'un kaygısızlığı" dediğim şeye örnek teşkil eden birçok olayla doldu o sonbahar. Tüm bu dönem boyunca Mahmud, Yüksek Komiserle beni mektup yağmuruna tuttu. Bizi protesto ettiği bu mektuplarda, geçmişte, bugün ve gelecekte hep masum olduğunu ve olacağını söylüyor, yanlış anlaşıldığından dert yanıyordu. Propaganda amacıyla da, çevresindeki Kürtlere, hakkında yapılan duyuruların ve ona karşı gerçekleştirilen harekatın uluslararası taktikler gereği olduğunu, süreç içerisinde yeniden başa getirileceğini söylüyordu sürekli. Bu nedenle, Bağdat'taki Britanyalı ve Iraklı yetkililerin Mahmud'un gönderdiği iki heyeti kabul ederek çok ileri gittiklerini düşünüyordum. Ben bu heyetlerle görüşmeyi reddetmiştim; çünkü, bu dönemde gerçekleştirilecek bir görüşmenin Mahmud'un propaganda çizgisiyle örtüşeceğine ve bu yüzden, hem Güvenlik Kuşağında hem de Kerkük'te moral çöküntüye yol açacağına inanıyordum. Dost şeyhlerle yaptığım konuşmalar, muhafız gücüyle yapılacak ilk turun Gil ve Qaradag'ı kapsaması yönündeki düşüncemin ne denli isabetli olduğunu hemen gösterdi; bu şeyhler, Mahmud'un durumunu sağlamlaştıracağına ikna olmuşlardı ve arabuluculuk yaparak kendi konumlarını sağlama almak istiyorlardı. Özellikle de Abdulkerim, gizemli bir ses tonuyla, Rusların Simko vasıtasıyla işlere karışmaya başladığını, bu nedenle konumumuzu güçlendirmek için Mahmud'u bir kale olarak kullanmamızın akıllıca olacağını söylediğinde, tüylerim diken diken oldu. Qaradag'da, hiç şüphesiz dostlarımızın çıtlattıkları haberler nedeniyle, Mahmud ve Rıza Bey'den (1919 yılından eski arkadaşım olduğundan, akıllıca bir seçimdi) görüşme talep eden mektuplar aldım; an-

cak, böyle bir talebin reddedilmesi gerektiğini düşünüyordum hala.

Bununla birlikte, Mahmud'un kardeşi Şeyh Kadir'i kampımızda görmekten mutlu oldum. Biraz önce anlattığım siyasal belirsizliklere rağmen, seçim hazırlıkları oldukça iyi gidiyordu; Qaradag'daki hazırlıklar tamamlanmış ve 4000 kişi kaydedilmişti; Sengaw'da büyük ilerleme vardı, ve yönetime dahil olmayan bölgelerden yüzlerce kişi başvuruda bulunarak kaydını yaptırmıştı. Biraz çaba harcayarak, Kadir'i seçimlerde aday olmaya ikna ettim. Kadir'in Irak Kurucu Meclisi üyeliği, daha sonra gerçekleştirilen uluslararası bir forumda, inatçı "Kral"ın [Mahmud] gerçekten de Kürt kamuoyunu temsil ettiği yönündeki iddiayı çürüten değerli bir kanıt oldu.

Şeyhler Sêwsênan'dan ayrılarak kendi evlerine dönmüşlerdi ve biz de, tamamen rahatlamış halde, Aliyawa'da eğlenceli bir gece geçirdik. Muhafızların çoğu, şarkıcı ya da çalgıcı rolünü sahneledi; bazıları gezgin tiyatroculara benzese de, bazıları iyi aktördü ve o gece mükemmel bir konser dinledik. Bu türden kamp eğlenceleri, gittikçe ilginçleşen bir içerikle turlarımızda vazgeçilmez bir yer kazandı ve seyyar muhafız gücü arasındaki dostluk ve arkadaşlık duygularının pekiştirilmesinde harç görevi gördü. Köylerden ya da aşiretlerden yerel yeteneklerin de bu eğlencelere katılması, yönetimin faaliyetlerinden pek az yarar gören ya da daha çok bu faaliyetlerin hoş olmayan yüzüyle karşılaşmış olan halkla aramızda dostane ilişkiler geliştirmemize yardımcı oldu.

Aliyawa'dan ayrıldıktan sonra kayalık ancak çok zor olmayan bir patika boyunca ilerledik, Zerda'nın zirvesinin hemen önündeki Paikuli Geçidinin tepesine ulaştık; buradan vadiye baktığımızda, Diwana'nın ötelerinde, Beranan sıradağlarındaki Solê, Gawra Qala ("Pagan Kalesi" adı, zirveye yakın antik kalıntılardan gelmektedir) ve Pasharhê geçitlerini seçebiliyorduk.[46] Güneye doğru göç eden Celali Caflarının ilk kafilesi, öküz ve eşeklere yükledikleri kara çadırları, çadır direklerini,

46 Bu sıradağların bitimindeki dağa yaygın olarak verilen ad, "Gawra Qala'nın [dağı]"dır.

büyük kazanları, *rhon* kaplarını, beşikleri ve çocuklarıyla Paikuli geçinden geçiyordu; biz yeniden yola koyulmadan önce, güneydeki yamaçta, Narseh abidesinin hemen yanında konaklamışlardı. Bu abidenin yanından geçerken, 1919'da haline göre değişik olduğunu, (Herzfeld tarafından) blokların çoğunun yerinin değiştirildiğini fark ettim. Bir süre fotoğraf çektim ve XII. Bölümde aktardığım notları aldım. Daha sonra, engebeli bir yolda tırmanmaya başlayarak Zerga'nın yan kısmından geçtik ve ünlü bir dergah olan Çiça Qala'ya ulaştık. Uçaklarla haberleşmek için verdiğimiz kısa molanın ardından yolumuza devam ederek, yerleşik Rûxzadi Caflarının köylerinden biri olan Tapa Garrus'a vardık.

Ertesi sabah batıya doğru gitmeye devam ettik ve Sengaw vadisi üzerinden Acdag ile güneydoğudaki uzantısı Bargaç arasındaki geçide ulaştık. Geçide yaklaştığımız sırada, atlarımızın toynaklarının altındaki kayalardan oldukça tuhaf, sanki altları boşmuş gibi sesler çıkmaya başladı. Yoldaki sayısız çukurdan da yoğun bir sülfür kokusu yükseliyordu. Kışın ardından, eriyen kar sularının oluşturduğu iki çay, kuzeybatıdan ve doğudan (Taftaf) gelerek geçit içerisinde birleşiyordu; ancak o tarihte (17 Ekim) her ikisi de kuruydu. Hemen yandaki yatay bir kaya tabakasının dibinde, geçidin iki ucuna denk düşen ve aralarında 110 metre olan, suları bol iki kaynak vardı ve sanırım bunlar, Awa Spi'nin daimi su kaynaklarıydı. Her ikisinin de sütümsü suyu yoğun olarak sülfür kokuyordu; muhtemelen yansıyan mavi gökyüzü nedeniyle o gün yeşilimtırak bir renkteydiler. Yakınlarda, berrak görünen bir başka kaynak vardı Tirşav (Acı Su); bunun sülfürik asit çözeltisi olduğunu düşünüyorum. Acdag tarafındaki kaynak, çıkış noktasının hemen ötesinde geniş bir havuz oluşturuyordu. Şifalı olduğunu düşündüğümüz bu suya girmek boynumuzun borcuydu. Suyun içerisinde geçen oldukça hoş ve dinlendirici zamanın ardından çıktığımızda vücudumuza yapışmış olan yağ lekeleri keyfimizi biraz kaçırdı.

Burası, bir zamanlar Dilo aşiretinin yaşadığı bölgeymiş. Öyküyü anlatanların verdiği tarihlere bakarsak, ziyaretimizin

kırk ila yüz yıl öncesinde bir zamanda bu bölgeden sürülen Dilo aşiretinin öyküsü şöyle: Zengene aşireti, eskiden beri süregelen kan davası nedeniyle, bir gece ani bir baskın düzenleyerek, aşiretler arası savaşlarda görülmedik bir vahşetle, Dilo aşiretinde büyük bir katliam yapmış. Ölülerini topluca bir mezara gömen Dilo aşireti, kalabalık bir halde Kerkük'e giderek, Zengene aşiretini şikayet etmiş ve gereğinin yapılmasını istemiş. Onların yokluğunu fırsat bilen Zengene aşireti, ölüleri gömüldükleri yerden çıkartarak boş kalan çukuru bulabildikleri köpek, katır, deve ölüleriyle doldurmuş ve daha sonra Kerkük'e giderek yetkililerle görüşmüş, eski düşmanlarının kendilerine yönelttikleri korkunç suçlamaların araştırılarak işin doğrusunun bulunmasını talep etmiş. Soruşturma için mezar açıldığında ortaya çıkan görüntü nedeniyle Zengenelerin doğruyu söylediğine kanaat getirilmiş ve Dilo aşireti zorla Kifri ve daha ötelerine sürülmüş. Bu olaydan sonra dile yerleşen *Zengene-baziy* (Zengene hilesi) kelimesi, her türden büyük bir hileyi anlatmak için kullanılır olmuş.

Ertesi gün, güneybatıya doğru Awa Spi'nin sol kıyısı boyunca ilerledik ve, Dari Hila'dan sonra batıya doğru sığlaşan, geniş ve taşlık üç suyu (Mamran, Lahêz ve Mirdolat) geçerek, İbrahim Xançi'deki ünlü kervan konak yerine ulaştık. Burada nehrin oluşturduğu geniş havuzda yıkanarak, görünen tüm sülfür ve yağ izlerinden kurtulduk. Zengene aşiretinin birbirine düşman ağaları Abdulkerim ve Heme Kerim'in köyleri, buradan yaklaşık bir km uzaklıktaydı. Abdulkerim ve Heme Kerim halen Kifri'de tutukluydu; ancak oğulları oradaydı ve bizi ağırlama ayrıcalığına sahip olmak için yarış ediyorlardı. Bu nedenle, bu iki köyün ortasında bir yerde kamp kurduk ve öğle yemeğini bir aşiretten, akşam yemeğini diğerinden aldık.

İbrahim Xançi'den sonra Zengene köyü Aw Barik'ten geçerek sıkıcı bir yolda at sürdük ve Şeyh Celal Talabani'nin köyü Ferhad Bey'e ulaştık. Şeyh, Gil nahiyesinin oluşturulmaması şeklindeki talebini iletmek üzere önceki günlerde Bağdat'a gitmişti. Bu vesileyle de, zengin aşiret reislerini ikna ederek, çürük olsun olmasın, tüm dişlerini altın kronlarla kaplayan ve

bu yolla iyi paralar kazanırken hem dişlerde hem de genel vücut sağlığında felaketlere yol açan şarlatan dişçilerden birine dişlerini yaptırmış. Benim gözde projem olan idari reforma karşı yürüttüğü muhalefet, buluşmamızın sıcaklığını hiçbir biçimde azaltmadı. Şeyh büyük bir coşkuyla beni selamlayarak iki omzundan da öptü. Bu türden durumlarda, ebeveyn tavrı olan "senden daha çok üzülüyorum, fakat..." tavrını etkili bulmuşumdur her zaman için. İranlılar, Araplar ve Kürtlerle olan ilişkimde gördüğüm ortak bir özellik şudur: Eğer bir adam, hatalı olduğuna kalben inanıyorsa, kendisini hatasına uygun olarak cezalandıran yetkiliye ya da otoriteye karşı art niyet ya da düşmanlık beslemez genelde; ancak kendisini ele verdiğini ya da bir başka biçimde başını derde soktuğunu düşündüğü kendi dengi biri varsa, ona düşman olur. Öte yandan, haksızlığa kurban gittiğini düşünüyorsa, incinen duyguları nedeniyle her şeyi yapabilir.

Akşam yemeğinden sonra Şeyh Celal, Acdag'daki devasa mağaraya dair abartılı öyküler anlattı. Qum Mamliha'nın yanındaki uzun ve kemer şeklindeki geçitten girilen bu mağarada, sokakları, sarnıçları, evleri, çarşıları, hatta ağaçları olan büyük bir şehir varmış. Yanındakilerden biri daha da ileri giderek, dükkanlardan birinde gördüğü kumaş topuna benzer birşeye dokunduğunu ve dokunur dokunmaz da bunun parçalandığını iddia etti. Ayrıca, bu yeraltı şehrinin ortasında, üç nehrin (güneydoğuya doğru akan Awa Spi, kuzey doğuya doğru akan Mamliha, ve güneybatıya doğru akan Awi Qaytul) başlangıç noktasını oluşturan bir kaynak gördüğünü; tek bir tuğla parçasıyla bu nehirlerin birleştirilebileceğini ileri sürdü. Bir başkası, mağarada İfritin son derece açık ve inkar edilemez ayak izinin de görülebileceğini söylemişti ki, şeyhin azarlayan bakışları nedeniyle yarışma burada sona erdi. Hayal ürünü bu halk hikayelerine rağmen, arı kovanı gibi mağaralardan oluşan Acdag'ın mağara araştırmalarında uzman birinin ilgisini çekebileceğini düşünüyorum. Burayı görmek için biraz daha oyalanmayı ben de isterdim; ancak, esen rüzgarlar ağır sonbahar yağmurlarının habercisiydi ve bu nedenle Leylan'a giderek,

burada beni bekleyen arabamla henüz açıkken yola çıkıp bir sonraki gün Kerkük'te olmayı düşünüyordum.

Ferhad Bey ile Leylan arasındaki bildik yolda yapılan yolculuğun ilginç bir yönü yoktu. Yine de, Gil hakkındaki bu bölümü bitirmek için, Kasım ayının ikinci yarısında aynı bölgeye yaptığım bir başka ziyaretten de birkaç kelimeyle bahsetmek istiyorum.

Qadır Kerem'de ilginç bir manzarayla karşılaştım. Şeyh Abdulkerim ile birlikte taraçada oturduğumuz bir esnada, uzaktan gelen davul seslerini ve söylenen şarkıları duyduk. Sesler yavaş yavaş yaklaştı; köye yakın bir tepede, köylülerden ve dervişlerden (vahşi görünümleri ve uzun saçlarıyla ayırdedilebiliyorlardı) oluşan bir kalabalık belirdi. Grubun önünde yer alan iki davulcudan biri tef çalıyordu, diğeri ise bir başkasının sırtına yüklenmiş olan daha büyük bir davulu tokmaklamaktaydı. Şarkı söylemeye devam ederek, ev sahibimin babası Şeyh Muhiddin'in türbesinin önündeki alanda bir çember oluşturdular. Bir yandan da, başlarını büyük bir hızla öne ve arkaya sallıyorlardı; nasıl olup da beyin sarsıntısı geçirmediklerine hayret ettim. Bu kişilerin, ölümünü bu bölümün başında anlattığım Şeyh Abdul Kadir'in müritleri olduğu anlaşıldı; şeyhin yerini alan oğlu ve ailenin diğer üyeleri Hewraman'dan dönmüşlerdi ve bu grup, onları ziyaret için Kirpçina köyüne gidiyordu.

Bir ya da iki gün sonra, güneye doğru yaklaşık 23 km uzaklıktaki Aw Barik'teydim yeniden, ve adını sık sık duyduğum *Xwar-na-wezan*'ı (Güneşin hiç görünmediği yer) ziyaret etme fırsatını yakaladım. Buranın, kuzeyden gelen küçük derenin köyün 6.5 km güneyinde Awa Spi'ye karıştığı yerde olduğu anlaşıldı. Bu noktadan sonra nehir Konglemera tepeleri arasından batıya doğru akmaya başlıyor, kuzey-güney yönündeki, Mazux adı verilen alçak sıradağların arasından yoluna devam ediyordu. Küçük derenin yatağından yukarı doğru tırmanarak incir, nar ve sumak ağaçları arasından geçtik ve her iki yanı yosun ve eğrelti otlarıyla kaplı dar bir yarığa ulaştık. Bu yarık dik bir duvarla bitiyordu; duvarın üstüne yakın bir yer-

deki kaynaktan çıkan sular küçük bir şelale oluşturuyordu. Muhtemelen suyun içindeki demir nedeniyle kahverengine dönmüş küçük çakıl taşlarının üstüne dökülen şelale, melodik sesler çıkartıyordu. Nane ve diğer kokulu baharatlar, havaya hoş bir koku katmıştı. Daha kuzeydeki dağlık bölgelerde muhtemelen dikkati bile çekmeyecek bu yer, tepelerin eteklerinde, sıcağın kavurduğu ve harap ettiği bu bölgede eşi benzeri olmayan bir güzellik gibi geliyordu. Büyük ihtimalle, eski pagan dönemlerde de kutsal sayılmıştı.

Anlaşılmaz bir biçimde "Dawuda Kürdistanı" olarak adlandırılan, Dawuda köylerinin olduğu bölgede bir gün ve bir gece geçirdim ve eskiden beri bu topraklarda yaşayan ahaliyle nispeten daha yakın zamanlarda buraya gelen Rûxzadi Cafları arasındaki, toprak anlaşmazlığından kaynaklanan sorunları saptadım. Daha sonra batıya yönelerek, Xwar-na-wezan'ın yaklaşık 6.5 km güneyindeki bir noktadan Mazukh'u geçtim yeniden. Buradaki en yüksek noktanın denizden yüksekliği yaklaşık 600 metre, nehir seviyesinden yüksekliği ise yaklaşık 240 metre idi. Kuzeydoğuya bakıldığında, tepelerin üstünden Qaradag ve İran dağları görülebiliyordu; batıda ise, Deşt-i Pataki adlı geniş ova boyunca akan Awa Spi, Tuzxurmatû'daki anayolun yanında, alçak sıradağların başladığı yerdeki bir geçitte kayboluyordu. Burada karşılaştığımız iki köylü, az önce bir boz tilki yakaladıklarını anlattılar; tilkinin yuvasını dumanla doldurmuşlar çıkması için. O ve ertesi gece, önde gelen üç Dawuda ağasından biri olan Aziz-i Abbas'ın konuğu olarak, nehir kenarındaki Çewri'de kaldım. Keklik avlayarak geçirdiğimiz mükemmel günden sonra yaşlı ağa, herhangi bir hükümet bürosuna adım atmasını engelleyen çekingenliğini yenmişti.

Çewri'den ayrılıp kolay geçen bir yolculukla ovayı aştıktan sonra, geçide ve Tuzxurmatû'ya ulaştık. Tuzxurmatû'nun hem adı (tuz Türkçedir) hem de önemi, buradaki tuzlu su kaynaklarından gelmektedir. Arabayla Kerkük'e dönerken Kifri'ye uğrayıp yeni gelen Kraliyet Mühendisi Binbaşı Alec Holt ile tanıştım. Binbaşı Holt, demiryolunu Kingirban'dan Kerkük'e ka-

13 (a) Sagirma Geçidi

dar uzatma göreviyle gelmişti. Bu görevi planlanandan haftalarca önce tamamlayan Holt, hem Irak açısından ekonomik kazanç anlamına gelen, hem de diplomatik mücadelede sağlayacağı yararlar nedeniyle politika açısından önem arz eden bir

13 (b) Naram-Sin kaya kabartması

iş başarmış oldu. Bu demiryolundan diplomatik mücadelede nasıl yararlandığımızı ileride aktaracağım

14 (a) Abdalan'daki Kadiri tekyesi

14 (b) Qaradag'da

XXV. YENİDEN CAF VE HALEPÇE

Şimdi sıra, Güvenlik Kuşağının güney kısmına yoğunlaşmaya gelmişti. Hedefimizi, Beranan sıradağlarının Sirwan tarafındaki ucunda daha güçlü bir denetim sağlamakla sınırlandırmıştık. Warmara nahiyesindeki idari mekanizmaların yeniden tesisi, bu yönde atılacak ilk adımdı. İkinci adım ise, koyun vergisi borçlarının tahsil ederek, önümüzdeki mali yıl için yeni bir sayım yaparak ve polis tarafından aranan bazı kişileri tutuklayarak, şimdi kışlık yerlerinde olan göçebe Cafları hükümet otoritesine uymaya yönlendirmekti. Merwama'ya müdür olarak, Hüseyin Bey-i Hasan Bey seçildi. Keyhusrew-Beyi aşiretinin en yeni kolunun başı olan bu kişi, mülk sahibi biri olması nedeniyle yerel ahaliden destek görecekti. Üstelik, 16 Ağustos olayında yararlığını gördüğümüz tek Beyzadeydi. Caf aşireti temsilciliği görevine en uygun kişi, güneydeki Beyzadelerin ikinci ismi olan Kerim Bey idi halen. Ağustos ayında Mahmud'un karargahını alelacele taşımış olmasına rağmen, Halepçe'deki durum hiç de iyi gözükmemekteydi; öyle ki, planlarımı oluşturduğum sırada, Ahmed, İzzet ve Hamid gibi önde gelen Beyzadeler, "Kral"a bağlılıklarını bildirmek için Süleymaniye'de bulunuyorlardı.

Bu planlara uygun olarak, 7 Aralık günü yanıma seyyar gücü de katarak yeniden Kerkük'ten ayrıldım. Murat ve Burgess yine kafiledeydi, ancak Growdon'un yerine, IOP olarak Avustralyalı Yüzbaşı S. White katıldı kafileye. Kifri'de Chapman için çalışan ancak izine ayrılmış olan Yüzbaşı E. C. H. Alban'ı da yanımıza aldım. İlk durağımız Kifri olacaktı. Anayoldan gitmek yerine, sıradağların arasından, Leylan ve Çewri üzerinden üç aşamada kaydettik bu yolu. Birçok noktada eskiden geçtiğim yerlerden geçtik ve hemen hemen aynı insanları gördük.

Kifri'de, Yüksek Komiserden bir telgraf aldım. Ekselansları, Mahmud'un kendisine iletilen talimatları defalarca hiçe saydığını ve saldırgan bir tutum geliştirdiğini gösteren çok sayıda delil olması nedeniyle, Mahmud'u Süleymaniye'de yeniden bombalamak amacıyla Hava Kuvvetleri Komutanlığını hareke-

te geçirmeyi öneriyordu; tabii ki bilinen uyarılar yapıldıktan sonra. Bunun çok önceleri alınması gereken bir karar olduğunu düşündüğümden, şevkle aynı fikirde olduğumu bildirdim hemen. Bana göre, seyyar gücün yapacağı yolculuğun ertelenmesi için herhangi bir neden de yoktu.

12 Mart günü demiryolu garından erzakımızı tedarik ettikten sonra, kentin tam kuzeyinde sıradağlar arasındaki geçitten geçerek güneydoğuya yöneldik ve kamp kuracağımız Şakal'a ulaştık. Burası, Qara Tapan civarında tarımsal faaliyetlerinin artmasından sonra, Caf göçünün güney yönündeki son sınır noktası haline gelmişti. Uçakların sık sık bizi ziyaret etmesi konusunda RAF'la anlaşmıştık. Ayın 13'ünde, 30. Filo'dan Pilot Yüzbaşı Eric Routh, Kelar'da Kerim Bey'in evinin yanındaki anız alanına güzel bir iniş yaptı. O günlerde DH9 A'lara ateşleyici takılmamıştı henüz. Sık sık uçan herkes, motoru çalıştırmak için pervaneyi döndürmek gibi tehlikeli bir işte uzman olmuştu. Bu işte en uzman kişi pervaneyi döndürürken, etrafında üç ya da dört kişinin oluşturduğu çember olaya daha bir ağırlık katıyordu; ayrıca bu kişiler, pervane çarpmasın diye motor çalıştıktan sonra uzmanı yoldan da çekiyorlardı.

Kelar'dayken, Halepçe'den gönderilen mektuplar ulaştı elime. Anlaşıldığı kadarıyla, Ahmed ve İzzet Beyler, Süleymaniye'de Mahmud'un önünde diz çökerken, yapacağım yolculuktan haberdar olduktan sonra alelacele geri dönmüşlerdi ve şimdi de mazeret olarak, benim Süleymaniye'de olduğumu sandıkları için oraya gittiklerinin bildirilmesini istiyorlardı. Adile Hanım da, gönderdiği mektupta, beni karşılamak üzere, Beranan'daki Pasharhê Geçidinin güney ucunda yer alan, Warmawa nahiyesinin merkezi Faqê Jina'da olacağını bildiriyordu.

Kelar'dan sonraki ilk üç yürüyüşümüz, Sirwan'ın batısındaki çorak topraklarda gerçekleşti ve genellikle, 1922'de yaptığım yolculuk sırasında izlediğim rotayı izledik ya da bu rotanın çok yakınlarından geçtik. Bu bölge, haritalarda boş görünüyordu, ancak biz yola çıkmadan hemen önce, RAF oldukça iyi bir hava keşfi yapmıştı. Bunun büyük faydası oldu ve biz de

kendi üstümüze düşeni yaparak, tepelerin, suların ve köylerin adlarını bu haritaya ekledik.

İlk geceyi, Dari Hila'dan ayrılan geniş, kayalık nehir yataklarından birinin ağzındaki Kani Çakal'da (Çakal Çeşmesi) Şatri aşiretiyle; ikinci geceyi, geniş Pêwaz ovasında (o zamanlar Warmawa'ya bağlıydı) Haruni aşiretiyle; üçüncü geceyi de biraz uzaktaki Karêza'da, bir başka Haruni koluyla geçirdik. Hava yumuşaktı. Kuzeye doğru yokuş aşağıya gittiğimiz sürece, önümüzde yatan son derece hoş manzarada, Beranan ve uzantısı arasında Sirwan'ın içinden geçtiği Xan Derbendini, Xoşik ve Bamo'nun çizdiği geniş sırtta yara gibi görünen yarıkları, günbatımında parlak pembe bir renk alan Bawa Yadgar dağı ile Dalaho ve Kelhur tepelerini görüyorduk. Biz ilerledikçe manzara da kuzeydoğudan doğu ve güneydoğuya doğru dönmekteydi. Hemen sağımızdaki nehir yatağı ise, söğüt ve ılgın ağaçlarının sonbahar renklerini yansıtıyordu.

Her sabah çadırlarımızı topladığımız sırada kampımıza gelen kadın ve çocuklar, hem onlardan aldığımız tencere, su kabı ya da bu gibi edavatı geri alıyorlardı, hem de göçebeler arasında son derece makbul olan boş konserve kutusu veya şişe benzeri haznelerden bırakmışsak onları topluyorlardı. Kadınlar genelde, mavi ve diğer koyu renklerden oluşan büyük ve bol pantolonlar, aynı kumaştan yapılma, uzun bir ya da iki elbise, İspanyollarınkine benzeyen ceketler, izcilerinki gibi omuzlarını saran ipek örtüler, yaşa bağlı olarak, koyu ya da renkli başörtüleri giyiyorlardı ve bellerine, ağır gümüş tokalarla ve süslerle bezenmiş kemerler takıyorlardı. Genç kızlar ise, başörtüsü yerine, gümüş paralarla süslenmiş, renkli başlıklar takıyordu.

Caf kamplarının sudan uzak yerlerde kurulmuş olması beni şaşırttı. Ancak zaman gibi bir sorun olmadığından, hayvanları en yakın nehre ya da kaynağa kadar götürüp getirmeleri mümkün oluyordu. İçmek, abdest almak, yemeklerden önce elleri yıkamak ve bulaşık için gereken suyu ise kadınlar, omuzlarına astıkları su kaplarıyla çok uzak mesafelerden taşıyordu. Fakat bu uzaklıklarda kamp kurmak bizim için uygun

değildi. Bu nedenle, çoğu kez planlarımızı değiştirerek, yanında kalmayı düşündüğümüz aşiretin yerine, suya yakın olan bir başkasını ziyaret etmek zorunda kaldık.

İşimiz hiç de kolay değildi. Özellikle de Haruniler, vergi borçları gibi küçük bir soruna bile aşırı tepki gösteriyorlardı. Bu durum, daha da inatçı olan Kökhalardan birkaç kişiyi tutuklayarak yanımıza katmamıza kadar sürdü. Üsse geri dönmezden önce, tüm borçları ya hemen tahsil etmiştik ya da ödeme konusunda söz almıştık.

Üçüncü akşam hava bozdu. Sabah, Qaradag'a paralel küçük bir sırt olan (en yüksek noktası 1 095 metre) Tun Bawa Umra'dan geçerken, aşağıları İskoçya'da olduğu gibi ağır bir sis bastığını gördük. Önceki planlara uygun olarak, nahiyenin merkezi olan Faqê Jina'ya gidecektik. Ancak, Şeyh Mahmud'un Şarezor'un güneydoğusunda olduğu 'bildirildi ve bu nedenle ben de, Paikuli Geçidinin öte yanına geçmememizin daha akıllıca olacağına karar verdim. Şeyh Mahmud'un, benim daha önce de istemediğim görüşmeyi yapabilmek için haber vermeden Paşarhê'ye geçme olasılığı vardı ve bu durum, Mahmud'un her an bombalanabileceğini bildiğim bir zamanda sıkıntı yaratacaktı. Bu nedenle, Adile Hanım'a bir mesaj göndererek, kendisiyle görüşme onuruna eremeyeceğim için özürlerimi bildirdim. Ancak bu durum onu engellemedi. Yaşının altmış sekiz olmasına aldırmadan, soğuk havaya rağmen hem Paşarhê hem de Paikuli Geçidini geçerek öğle saatlerinde, Narseh abidesinin iki ya da 3-5 km güneyindeki Pisakan'a geldi. Oğulları ve bir grup hizmetli kendisine eşlik ediyordu. Gelmeden önce makyaj da yapmış olduğunu fark ettim.

Oğulları, çamura bulanmış giysilerini gelir gelmez değiştirerek pahalı ipek elbiseler giymişlerdi ve yakın dönemlerdeki davranışlarını ve mazeretlerini açıklarken oldukça huzursuz görünüyorlardı. Kimi zaman kurnaz kimi zaman da utangaç görünen anneleri ise, konuşmanın çoğunu onlara bıraktı; ara sıra "*Be xwa, wehaye -ary w'ellhah, ary w'ellhah*" (Allah şahittir ki aynen böyle oldu- valahi de billahi de aynen böyleydi) diyerek oğullarına arka çıkıyordu. Geçmiş konusundaki özür

ler bittikten sonra, gelecekte yapabilecekleri ve yapacakları işleri anlatmaya koyuldular öğünerek. Süleymaniye'yi boşaltırken onlara vermeyi düşündüğümüz görevlere uygun maaşlarla atanmayı istiyorlardı, ancak bunu reddettiğimde pek şaşırmadılar. Kendi aşiret gücüne destek olarak, Warmawa müdürünün yanında bir düzine üniformalı polis memuru bırakacağımızı ve bu müdürün Halepçe'ye değil Kerkük'e bağlı olacağını söyleyerek duruma açıklık getirdim.

Ertesi sabah Adile Hanım ve oğullarıyla son bir görüşme daha yaptıktan sonra Pisakan'dan ayrılarak, yine Solê şeyhlerine ait olan sekiz köylük Bakirbayef bölgesine gittik. Geçtiğimiz tüm yerler halen yoğun sis altındaydı ve sürekli yağmur yağıyordu. Görüş mesafesi birkaç metreyi geçmiyordu ve kaygan bir patikada bir aşağı bir yukarı giderken, bölgenin topografya yapısına dair herhangi bir gözlem yapmanın imkanı yoktu. Sağanak yağmur altında çamur deryasına dönmüş bir zemin üzerinde çadır kurmaya çalışmak da oldukça can sıkıcı bir işti. Biz çadırlarda kaldık ancak düşük rütbeli memurları ve atları köye yerleştirdik.

Herşeyi düzene koyduktan sonra iyi bir içkiyi hak ettiğimizi düşündük. Kerkük'ten getirdiğimiz viskilerin sonuncusunu da bir gece önce bitirmiş olduğumuzdan Heme Ali'ye hat sonundaki NAAFI kantininden aldığımız yeni kasayı açmasını emrettim. Birkaç dakika sonra sanki hayalet görmüş gibi gözleri yuvasından fırlamış bir halde geri döndü ve: '*Sahib, viski niye, parti [mi var]*!' dedi. Çeşitli yemekhaneler tarafından sipariş edilen malları o anda mevcut olan herhangi bir kutuyla göndermek genelde NAAFI'nin yaptığı birşeydi; yemekhane sekreterimiz tarafından Noel için sipariş edilen porto şarabı viski kutularının içine konulmuştu ancak bu defa bilerek değil de yanlışlıkla böyle gönderilmişti. Doğru zamanda ve doğru yerde alınırsa Porto şarabının mükemmel bir içki olduğuna dair hiç bir kuşkum yok ancak bizim durumumuzda seyahat eden insanlar için John Haig'in ya da Black and White'in yerini tutacak gibi değildi.

Şu ana kadar sözünü ettiğim hizmetimizdeki eski Osmanlı

subaylarının çoğu şarabın kokusunun ya da tadının verdiği zevkten ziyade içindeki alkolün neden olduğu rahatlama duygusunu yani keyiflenmeyi seviyorlardı; bu nedenle sadece açılış mahiyetinde olan ilk bir iki kadeh eğer devamı gelmeyecekse onlar için boşa alınmış sayılırdı. (Daha sonraları içkiyi tamamen bırakan) Murat da o günlerde bu konuda bir istisna teşkil etmiyordu. Bu nedenle, belki de biraz kötü niyetli bir şekilde, merkezden uzak olduğumuz için yenileyemeyeceğimiz değerli içkilerimizden daha az içer umuduyla yanımıza Murat'ın pek gelişkin olmayan damak zevkine daha uygun olacağını düşündüğümüz yerel bir içki olan rakıdan aldık. Bu şu ana kadar bir işe yaramasa da kendisini şarabın ateş gibi içkilere alışmış biri için pek bir anlamı olmayacağı konusunda ikna ettim. Bununla birlikte tıpkı bizim gibi *'dhâka 'l-ahmar*, kızıl içki'den kullanmaya devam etti ve ondan hoşlanmış olsam da, bir haftaya kadar bizim yılbaşı soframızı taçlandıracak olan bu seçkin ürünün, hiçbir şeyi ayırdetmeyen bir boğazdan akıp gittiğini gördükçe hayıflanmaktan kendimi alamadım.

Yağmur tüm gece boyunca bardaktan boşanırcasına yağmaya devam etti ve sırılsıklam olmuş çadırları sökmeye çalışmak en az onları kurmaya çalışmak kadar zevksiz bir işti. Ancak şansımıza, kuzey-batı yönünde yola koyulduğumuz anda hava açmaya başladı. Öğlen yemeği için bir grup Rûxzadi Cafmın çadırı önünde mola verdik. Kökha Ahmed-i Şasuwar bizi gördüğünde çok korktu ancak kısa bir süre sonra korkulacak birşey olmadığını anladığında neşesi yerine geldi. Kendisi oldukça tatlı bir ihtiyardı. Büyük bir misafirperverlik örneği sergileyerek bizi temiz ve iyi döşenmiş bir misafir çadırında ağırladı. Bize eşlik eden polislerin de karnını oldukça cömert bir şekilde doyurdu ve ödenmemiş olan vergi borçlarını iki hafta içinde ödeyeceğine söz verdi. Yemeğimizi yedikten sonra Bargaç dağ sırtının güney yamacında bulunan bir Mikaili kampına ulaşmak üzere yola çıktık. Awa Spi'nin kaynağının yakınlarında ve Sengaw'ın arka tarafında bulunan kampa ulaşmak için kumtaşı tabakalarının iki ucu arasında yer alan üzeri çimenlerle kaplı engebeli bir araziden geçmemiz gerekti.

Ertesi gün yakınlarda bulunan öteki Mikaili kamplarını da ziyaret etmek üzere aynı güzergah üzerinde devam ettik. Bu kamplar Acdag'ın altında yer alıyordu. Kampları ziyaret ettikten sonra geceyi geçirmek üzere güney-batımızda bulunan Awa Spi üzerindeki Koyik (Gil) köyüne doğru yöneldik. Burada Mikaili Kökhalarının en en nüfuzlusu ve en gönençlisi olan Rustem-i Hasan-i Hacı Kadir'in[47] misafiri olduk. Kendisi oldukça yakışıklı bir adamdı. Üzerinde Beyzadeler'in giydiği türden ipek bir elbise vardı ve avurt altları ile çene hizası arasında bıraktığı titizlikle kırkılmış sakalı ile ise dış görünümlerine epeyce özen gösteren sıradan aşiret üyelerini andırıyordu. Önceki gün yaptığımız acil isteğe cevaben irtibat uçağı her biri içi samanla doldurulmuş çuvalların içine konmuş iki şişe viskiyi köyün üzerine bıraktı. Çuvallardan biri yere sapasağlam düştü ancak içine elli sigaralık bir kutu da bırakılmış olan ikinci çuvaldaki şişe kırılmıştı.

Tekrar yola koyulduğumuzda önümüzde katetmemiz gereken uzun bir yol vardı. Tam güneyimizde, Dari Hila fiyongundan batıya doğru uzun bir çıkıntı oluşturan Kewarhé üzerinden geçtik ve sonra bu dağlık bölgenin en ıssız ve geçit vermez kısmından geçerek Nawa'ya ulaştık. Bu sırada hava bir kez daha açtı ancak, konvoyumuz ne kadar uzun olursa olsun, bir labirente benzeyen bu karma karışık arazi yapısında (bize eşlik etmesi gereken) uçakların bizi bulamamasına şaşmamak gerekiyor.

Nawa'dan ayrıldıktan sonra yönümüzü bir diğer ilginç kişilik olan Süleyman 'Han'ı ziyaret etmek üzere değiştirdik. Bir Rûxzadi Kökhası olan Süleyman 'Han' İran'da kendi kabilesinin yazlık otlaklarının yakınlarında yerleşik hayata geçerek epey zenginleşmişti. Ancak kısa bir süre önce İran'daki otoritelerle çatışmaya girmiş ve göçebe hayata geri dönmüştü. Önceki sayfalarda da belirttiğim gibi sınır bölgesinde antik İran kültürüyle etkileşim içinde olan köylerde edebiyata, mimariye ve hatta gündelik hayatın kendisine yansıyan ve yalnızca Os-

47 Bu isim kimlik konusunda herhangi bir karışıklığa yol açmamak için hem babanın hem de dedenin isminin anıldığı durumlara iyi bir örnek teşkil etmektedir.

manlı etkisine maruz kalmış köylerde göremeyeceğiniz bir zerafet çarpardı gözünüze. Süleyman Han bu durumu gözlemleyebileceğiniz iyi bir örnekti: Çadırın içi boydan boya en alasından halılarla döşenmiş, yastık ve yorganlar ipekle kaplanmıştı. Köşede buharı üzerinde enfes bir semaver kaynamaktaydı. Olağanüstü bir görünüme ve kaliteye sahip olan çay bardakları aynı derecede zerafete sahip olan İsfahan gümüş işi çay altlıklarının üzerine konulmuştu.

Gezinin sonunda o geceyi Kifri'ye 15 kilometre mesafede bulunan Umar Mil yakınlarındaki bir Şatri kampında geçirdik. Tarih 22 Aralığı gösteriyordu. Son birkaç gündür iyi giden havalar önceki günlerde yaşadığımız zorlukları bize unutturmuştu. Polise, seyahatimizin amacına ve bunların ne kadarını gerçekleştirdiğimize dair bir brifing sundum. Onlar da oldukça iyi mizaçlı insanlardı ve o güne kadar dinlediğimiz en iyi *el fresco* [açık hava] konserini bizim için düzenlemişlerdi. Hatta konseri kendileri için tahsis edilen ön koltuklardan izleyen mahkumlar bile bir süreliğine esaret altında olduklarını unutmuşlar, adamlarından topladıkları ancak kendileri için alıkoymayı ümit ettikleri vergileri devlete geri verme ihtimalleri bile doğmuştu.

Kifri'deyken Mahmud'un Noel gününde bombalanacağını öğrendim ve bunu duyar duymaz da bir arabayla Kerkük'e doğru yola çıktım. Mahmud'un bombalanacağı büyük bir sır olarak herkesten saklandı, üstelik harekat Kerkük'ten değil Erbil'den düzenlenecekti. Noel sabahıyla birlikte hayatımızın bir başka stresli gününe başladık. İki uçağımızı kaybetmiştik. Bu uçaklardan ilki Süleymaniye dışında Serçınar yakınlarında zorunlu biri iniş yapmıştı. Sir John Salmond (pilot Filo Komutanı Jones-Williams)[48] Routh'u ve uçak teknisyenini kurtarmak üzere bir başka uçakla bu uçağın yanına iniş yapmıştı. İkinci uçak ise Teslûce Geçidinin Süleymaniye tarafında yere

48 Filo Komutanı Jones-Williams ya da arkadaşlarının adlandırdığı şekliyle 'John-Willy' zamanın en iyi pilotlarından biriydi. 1930 yılında bir uzun mesafe dünya rekoru denemesi yaparken Tunus yakınlarında Atlas dağlarına çarparak hayatını kaybetti.

düşmüştü. Ancak burada da pilot ve teknisyen başarılı bir şekilde kurtarılmıştı. Bir ya da iki uçak da motor arızası yüzünden geri dönmek zorunda kalmıştı. Yani harekatın sonunda atılması planlanan bombaların yalnızca yarısı atılabilmişti; ancak Kinkead bu bombalardan birini Mahmud'un karargahının ön kapısına isabet ettirmeyi başarabilmişti. Saldırıdan dönen AOC'yi gördüğümde kendisine hemen yeni bir görev daha verdim. İniş yapmak zorunda kalan iki uçağımız kurtarılana kadar kadar Mahmud'u bombalayarak uçaklara koruma sağlayacaktı. Görevini başarıyla yerine getirerek birinci uçağa koruma sağlasa da ikinci uçak çoktan yakınlarda bulunan Kerim-i Fettah tarafından yok edilmişti.

O gece 'Siyasiler' ve RAF üyeleri Noel yemeği için hava alanının yemek salonunda biraraya geldik ve saat üçe kadar süren bir maskeli balo düzenledik. Kendini eğlenceye iyice kaptırmış olanlardan biri, pamuk yün karışımı sakal takmış olan bir diğerinin sakalına kibrit çakınca az kalsın bir rezalet çıkacaktı; Allah'tan kibrit çakılır çakılmaz tutuşan sakalı adamın yanında bulunan arkadaşları hemencecik söndürdüler de olay ucuz atlatılabildi. Zavallı adamın kaşları ve kirpikleri yanmıştı. Biz siyasiler gece bittiğinde yemek salonunda uyuduk ve ertesi sabah* Prairie Oysters [kırların üzerinde] güçlü bir kahvaltı yaptık. Kahvaltıdan sonra yaptığımız atış talimlerimlerinde gösterdiğimiz yüksek başarı önceki akşam aşırı miktarda yediğimiz hindi etinden ve erik pudinginden pek fazla etkilenmediğimizi gösteriyordu.

1924 yılının Ocak, Şubat ve Mart ayları genel olarak olaysız geçti. Noel gününde yapmış olduğumuz saldırı başka birşeye yaramadıysa bile Mahmud'un hükümetin onunla anlaşma yapmak üzere olduğu yönündeki propagandalarının asılsız olduğunu göstermişti. Öyle ki Rıza Bey ve Abdurrahman Ağa gibi kendi aşiretinden olan bazı taraftarları bu saldırılar sonucunda Mahmud'dan ayrılmaya karar vermişlerdi. O günkü

* Orjinal metinde Boxing Day olarak geçmektedir. Boxing Day İngiltere ve Gallerde resmi tatil olan Noel'in ertesi günü anlamına gelmektedir [-ç.n.]

bombalamaya dair hafızalarda bir zayıflama olsa ya da bombalamadan gerekli derslerin çıkarılmadığına inanılsa uçaklar tekrar gökyüzünde görünmekte hiçbir beis görmüyordu. Günlüğüme baktığımda görüyorum da o günlerde ister hava yoluyla ister kara yoluyla olsun sürekli yoldaymışım ve livanın ya da güvenlik kuşağının çeşitli bölümlerini ziyaret ediyormuşum; ancak tüm bu ziyaretlerim süresince sözünü etmeye değecek bir ya da iki olay meydana gelmişti.

Şubatın sonuna doğru bir gece erkenden yatağa gitmiştim. Verandada uyuyorken bir tüfek sesiyle irkildim. Art arda gelen silah sesleri sonunda bir yaylım ateşine dönüştü. O anda ilk aklıma gelen şey Şeyh Mahmud'un adamlarından bir grup isyancının gecenin karanlığından da yararlanarak kente bir baskın düzenlediğiydi. Ancak bu düşünce bende oldukça büyük bir düş kırıklığı ve öfke de yarattı çünkü o ana kadar oldukça iyi işleyen bir istihbarat sistemi oluşturduğuma inanıyordum. Ancak seslerin içerisinde şüpheye mahal bırakmayacak bir şekilde tepsilerin ve diğer teneke ya da bakır kapların seslerini ayırdettiğimde işin gerçeğini anladım. O gece gökyüzünde dolunay vardı ancak dolunay siyah bir karaltı tarafından kenarından ısırılmış gibiydi. Ayın tutulduğu gecelerde bura insanları ışık veren bu kutsal cisimleri onu yutmaya çalıştığına inandıkları bir ejderhadan kurtarmaya çalışırlarmış. Çıkardıkları gürültülerle ejderhayı kusturacaklarına inanırlarmış. Birkaç gün sonra Süleymaniye'nin kuzeyindeki dış mahallelerinde oturan Şeyh Mahmud'un da o gece benimle aynı duruma düştüğünü öğrendiğimde oldukça gülmüştüm. Silah seslerini duyan Mahmud daha tam olarak ne olduğunu anlayamadan kısraklarından en hızlısının getirilmesini emretmiş ve Goyja üzerinden kaçmıştı.

Aynı sıralarda önceki sayfalarda da bahsettiğim Saraydaki bir işgüzarın sebep olduğu olaylar nedeniyle bir bardak suda fırtınalar koparılıyordu. Birdenbire, Hewraman-i Luhun'un yöneticisi Cafer Sultan'ın Halepçe kaymakamlığına atanmasını protesto eden ve üzerinde çok sayıda mühür bulunan mektuplar ve önergeler almaya başladım. Noel günü yapılan hava

harekatından sonra işlerin yoluna girdiğini düşündüğümden böylesi bir tepkiye pek bir anlam veremedim. Ayrıca olanlar karşısında kafam da karışmıştı. Seyyar kuvvetin Caflar arasında dolaşmasından ve koyun sayım işini başarıyla tamamlamasından sonra idarenin yeniden tesisine ilişkin yaptığım öneri kabul edilmişti. Bunun üzerine bir grup sivil görevliyi ve polisi biraz yüreksiz bir insan olmakla birlikte böylesine bir mevkiye atayabileceğimiz tek insan olan Ahmed Bey'in idaresi altında çalışmak üzere Halepçe'ye göndermeye hazırlanıyordum. Ancak öyle görünüyor ki Mulla Hasan isminde Hewramanlı işgüzar bir din adamı Bağdat'a gitmiş ve saraydaki muadilinden üzerinde sarayın mührü olan resmi bir yazı almıştı. Yazıya bakılırsa kendisi müftü, Cafer Sultan da kaymakam olarak atanmıştı. Bundan daha büyük bir facia ve basiretsizlik düşünülemezdi. Çünkü Cafer Sultan İran'da yaşayan bir İran uyruğuydu ve neredeyse tamamını Cafların oluşturduğu bir yere Hewramili birini yönetici olarak atamak sadece kan çıkmasına yol açardı. Elbette gerçekler açığa çıkar çıkmaz bu kişilerin atamaları iptal edilmişti.

Mart ayının ortasında o zamanlar Warmawa nahiyesinin bir parçası olan, Halepçe'nin güney-batısmda Zap'ın sol şeridi üzerinde bulunan Şamiran üzerinde uçuş yapan üç uçağımızdan biri yakıt tankının ateş almasıyla nehrin yakınlarına inmek zorunda kalmıştı. Uçağın yanman başarılı bir iniş yapan Kinkead ve Uçuş Subayı W. ('Maymun') Sherlock uçağı ve pilotu Uçuş Subayı R.D. Wheelan'ı sağ salim getirmeyi başardılar. Ben de bu uçaklardan birine binecektim ancak AOC adına politikamızı tartışmaya gelen Hearson tarafından hava alanında son anda uçağa binmekten alıkonuldum.

Martın sonuna geldiğimizde eyaletin Kürtlerin yaşadığı kısmındaki durum oldukça sakin görünüyordu. Bu durum bana uzun zamandır yapmak için can attığım bir geziyi yapma fırsatı sağlamıştı. Ne zamandır Ubeyd ile ana yolla Cebel Hemrin arasında yer alan diğer Arap aşiretlerini kapsayan bir gezi yapmayı planlıyordum. İçişleri Bakanlığı, disiplinli bir geniş polis kuvvetinin bölgedeki varlığından da yararlanarak Ubeydler ve

Cebel'in diğer tarafında bulunan Diyala livasındaki aşiretlerden biri olan Azzalar arasında uzun zamandan beri devam etmekte olan bir kan davasını çözüme kavuşturmaya karar verdi. Oldukça ilginç geçen ve neredeyse üç hafta süren bu seyahati tamamıyla anlatmak bu kitabın sınırlarının dışında kalır. Ancak sadece şu olaydan bahsetmek istiyorum. Ayın 30'unda Adhaim Nehri üzerinde, Cebel ve Dicle'nin neredeyse tam ortasında bulunan Hawi el Maita'dayken AOC'nin kırmızı renkli uçağını görmek bizim için tam bir sürpriz oldu. Bizi farkeden uçak üzerimizde bir daire çizdikten sonra yere indi. Sir John Salmond görevini bırakmadan önce RAF'a ait binaları ziyaret ederek insanlarla vedalaşıyordu. Kendisi sabah erken saatlerde bizimle birlikte olan Kinkead'den yerimizi öğrenmiş ve bir yolunu bulup veda merasimine bizi de katmak için yanımıza gelmişti.

Halepçe'de işlerin kötüye doğru gitmeye başladığını öğrenmemiz üzerine geri döndük. Şeyh Mahmud Halepçe'ye sivil memur ve polis göndermemize kazayı istila ederek karşılık vermişti. Bu arada Ahmed Bey tarafından üzerine gönderilen Caf aşiretinden bir grup atlıyı da yenilgiye uğratmıştı. Görünen oydu ki (Warmawa'dakiler hariç) hükümet temsilcilerinin tamamı kentte hapsedilmişti ve tüm bildiklerimiz bundan ibaretti. Bense 26 Nisanda izne ayrılmayı planlıyordum (yoksa, 1924 yazı burada ardarda geçirdiğim üçüncü yaz olacaktı) ancak izne ayrılmadan önce Halepçe'ye gidip (ayın 21'inde) tam olarak ne olup bittiğini bir de kendi gözlerimle görmem gerektiğini düşündüm. Uçuş yaklaşık bir saat sürmekle beraber benim için özellikle ilginçti. Üç yıldır karış karış dolaştığım araziyi böylece resmedebiliyordum: Öncelikle, engebeli bir arazi yapısına sahip olan Cabari tepelikleri baharla birlikte büründüğü yeşil örtüsüyle her zamandakinden farklı olarak daha az ürkütücü bir görünüme sahipti. Bask-i Zanur, Acdag ve Awa Spi'nin kaynakları, Sengaw Ovası, Qaradag'ın Zerda tepesi ve Paikuli Geçidi, Şarezor'un heybetli duvarına kadar uzanan engin geniş yeşillikleri Hewraman'a yağan karlardan geriye kalanlarla ebrulu bir görünüme sahip olmuşlardı.

İlk önce yalnızca ben ve Kinkead yere inecektik ve diğer iki uçak biz onlara aşağıda durumun hâlâ dostlarımızın kontrolü altında olduğu işaretini verene kadar üzerimizde dolanacaklardı. Aşağı indiğimiz ilk anda kazaya hakim olan sessizliğin Ramazan ayı nedeniyle olduğunu düşündük. Sahura kaltıkları için tüm gece ayakta olan bu insanlar öğleden sonraları uyuyorlardı. Ancak birkaç dakika sonra kasabanın halkının iniş yaptığımız havaalanına doğru akmakta olduğunu gördük. Kalabalığın arasında atının üzerinde yeni yapılmış makyajı ve pembe üzerine yeşil puantiyeli entarisiyle bize doğru gelmekte olan Adile Hanım da vardı. Bunun üzerine üzerimizde dolanan uçaklara 'herşeyin yolunda olduğu' işaretini gönderdik. Havaalanı çok küçüktü ve üstüne üstlük bir yamaca kurulmuştu bu nedenle iniş yapmak hiç kolay bir iş değildi. İniş sırasında oldukça dik bir dalış yapan ikinci uçak korku dolu bakışlarımız arasında yere çakıldı. Yamacın tam kenarında duran uçak korkunç bir gürültüyle ortadan ikiye bölündü. Derhal olay yerine doğru koşmaya başladık ve ne yalan söyleyeyim üzerinde alevlerin yükseldiği bir enkaz yığınıyla karşılaşacağımızı sanıyorduk. Ancak çok şükür ki uçak alev almamıştı. Enkazın yanma ulaşır ulaşmaz ufak bir beyin sarsıntısı geçirmiş olan Sherlock'u ve omzu incinmiş olan teknisyeni uçaktan çıkardık. Bu arada üçüncü uçağın pilotu Uçuş Subayı J.L. Airey alanın diğer tarafına sağ salim inmeyi başarmıştı. Alandaki kalabalık insanı hayrete düşürecek kadar disiplinliydi; pistin biraz ilerisinde sıraya dizilmiş bekliyorlardı. Teknisyenin acısını hafifletmek için kolunu askıya alıp Adile Hanım'ın evine doğru yola çıktık. On dokuz ay önce yaşanan büyük hezimetten sonra İngiliz subayları ilk defa kentin caddelerinde görünüyordu. Caddelerden ve çarşının ortasından geçerken insanların saygı ve sevgi gösterileriyle karşılanıyorduk; caddenin kenarına dizilmiş erkekler bizi selamlarken damlara dizilmiş olan çocuklar ve kadınlar neşe içinde, geçişimizi zılgıt çekerek selamlıyorlardı. Eve vardığımızda Adile Hanım'ın bekar kızlarıyla karşılaştık. Kızların, omuzlarına ve türbanlarının üzerine bıraktıkları beyaz muslin kumaştan yapılma başörtüleri, pırıl

pırıl parlayan giysilerini ve oldukça hoş bir şekilde makyajlanmış güzel yüzlerini daha da belirgin hale getiriyordu. Verandadan akşam yemeğini yiyeceğimiz salona doğru geçerken kızlar kendilerini bizden saklamak için en ufak bir çaba bile göstermediler. Arkadaşlarıma Adile Hanım'ın yemeklerinin ne kadar güzel olduğundan bahsetmiş ve çok iyi bir akşam yemeği yiyeceğimize dair garanti vermiştim. Arkadaşlarıma mahçup olmak bir yana düşündüğümüzden çok daha iyi bir akşam yemeği yedik.

Mevcut siyasi durumun portresini şöyle çizebilirim. On beş gün önce Mahmud'un leşkeri tarafından yenilgiye uğratılan Ahmed Bey Mart ayında emrine göndermiş olduğumuz sivil görevliler ve polislerle birlikte Halepçe'de kalmıştı. Kendisi Norolilerin büyük çoğunluğunun desteğine sahipti. Bu aşiret Halepçe'yi üç taraftan çevreleyerek bir tampon bölge oluşturan [böylelikle doğal bir koruma sağlayan] köylerde oturuyordu. Başarılı bir saldırı düzenleyen Mahmud'un adamları öncelikle cephaneleri bittiği için bu başarılarını devam ettirememişlerdi. Saldırıyı devam ettirememelerinin ikinci nedeni ise Adile Hanım'm yaptığı acil çağrı üzerine Cafer Sultan'ın, oğullarından birkaçı ve akrabalarıyla birlikte bir grup silahlı adamların eşliğinde takviye güç olarak bölgeye gelmesiydi; Hewraman-i Luhunlarla var olan hali hazırdaki sorunlara yeni sorunların eklenebileceğinden duyulan korkunun herhangi bir muhtemel saldırı için oldukça güçlü bir caydırıcı olduğu düşünülmüştü. Sultan hem havaalanına gelmişti hem de onurumuza verilen öğlen yemeğine katıldı. Beni Molla Hasan'ın kendi adına çevirdiği ve yüzüne gözüne bulaştırdığı dolaptan haberi olmadığı konusunda temin etti. Osman Paşa'nın Şarezor'daki yasal temsilcilerini yerlerinden etmek gibi birşeyi aklından bile geçirmediğini ve hükümet istediği sürece Halepçe'de kalmaya ve Adile Hanım'ı desteklemeye hazır olduğunu belirtti. Bu nedenle Halepçe şimdilik emin ellerde sayılırdı; ama Mahmud'un leşkeri hâlâ Xurmal ile Warmawa'nm, Beranan'ın kuzeyinde kalan kısmını elinde bulunduruyordu ve buralarda yönetimin etkinliğine son vermişti. Gelişimizden ve

Cafer Sultan'ın verdiği destek sözünden güç alan Adile Hanım ve oğlu statükoyu bir ya da iki ay daha koruyabileceklerini düşünüyorlardı ancak hükümetin bu katlanılmaz durumu değiştirmesi için bir an evvel radikal bir adım atmasını ümit ediyorlardı.

Dönüş yolculuğu için uçaklarımıza bindik. Uçağın arka kısmındaki birer kişilik koltuklara ikişer kişi oturtarak havalandık. Sherlock ve ben pek de tüy siklet sayılmazdık ve uçağın arka koltuğunda sıkış tıkış bir halde oturmak zorunda kalmıştık. Durum Kinkead için de pek rahat değildi; uçağın kuyruk kısmı oldukça ağır bir hale gelmişti ve bu uçuşu zorlaştırıyordu. Dahası her öğleden sonra olduğu gibi gökyüzü hava boşluklarıyla doluydu ve bunun neden olduğu sarsıntı zaten pek rahat olmayan yolculuğumuzu daha da katlanılmaz hale getiriyordu. Kerkük ufuklarında görülmeye başladığımız sırada aklıma sarayın damındaki endişeli bekleyişlerim geldi. Kaygıyla, operasyona katılan uçakların dönüşünü beklerdim ve şimdi aşağıda dönüşümüzü bekleyen insanların havada yalnızca iki uçak görünce neler hissetmiş olabileceklerini düşündüm. Ama aynı zamanda onlardan farklı olarak, uçaklarda bulunan beş kişiyle birlikte herşeyin yolunda olduğunu bilmek bana tuhaf bir mutluluk duygusu verdi.

Bütün dikkatimi ve enerjimi Caflara ve Halepçe'de meydana gelen olaylara hasretmiş olsam da daha genel nitelikli ve uzun vadede daha önemli olan iki diğer gelişme daha meydana gelmişti.

Martın on ikisi itibariyle seçimler usulune uygun bir şekilde tamamlanmıştı. Yasalara göre oy kullanmaya ehil yetişkin [reşit] erkekler milletvekillerini seçecek olan 'ikincil seçmenleri' seçmek üzere 'birincil seçmenler' olarak oy kullanırlardı. İletişim olanaklarının çok zayıf olduğu ve insanlarının çoğunun okuma yazma bilmediği bir ülke için çok uygun bir seçim sistemiydi bu. Her livaya nüfusunun büyüklüğü oranında milletvekili kontenjanı ayrılırdı. Partiler ve sahip oldukları siyasi programlar bilinmediği için ikincil seçmenlerin çoğu, aralarında bulunan aşiret temsilcileri de dahil olmak üzere, resmi

makamlara başvurup bu yeni haklarını nasıl kullanmaları gerektiğine dair [kimlere oy vermeleri gerektiğine dair] yardım istemeye karar verdiler. Aşağıdaki isimlerden oluşan Kerkük ve Süleymaniye'den (bizce olumlu olan) temsilci grupları resmi makamlarla görüştüler: Salih Bey Neftçizade (Kerkük asilzadelerinden), Cemil Bey Baban (Kifri asilzadelerinden), Şeyh Habib Talabani ve Dara Bey Dawuda (önde gelen iki aşiretin reisleri) ve Ishak Ifrayim (Yahudi); Mahmud'un kardeşi Şeyh Kadir (Berzenci şeyhlerinden), Ahmed Beg-i Tevfik Bey (Pişderlere bağlı bir Süleymaniye asilzadesi), Adile Hanım'ın oğlu İzzet Bey (Caf aşiretinden) ve önde gelen bir tüccar olan Mirza Ferec. Yönetim ikincil seçmenlere kimleri seçmeleri gerektiğine dair herhangi bir baskıda bulunmadı. Ancak bu uygulama sonraki yıllarda o kadar kötüye kullanıldı ki 'seçimler' hükümetin açıkça ve utanmaksızın gösterdiği adayların parlamentoya girmeleri için göstermelik bir araç olmaktan fazlasını ifade etmez hale geldi. Seçim sonuçlarının hiçbir şekilde 'sürpriz' olmaması mutasarrıfın görüşünde haklı olduğunu gösteriyordu.

İkinci gelişme ise Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin* 3 Martta halifeliği kaldıran bir yasayı kabul etmesiydi. Mart ayının ortalarında bu olayı ilk duyduğumuzda büyük şaşkınlığa düştük ve kulaklarımıza inanamadık. Bugüne kadar Kürdistan'ı patlamaya hazır bir volkan şeklinde tutan propagandalar esas itibariyle Kürtlerin, bu en büyük dini otoritelerine [halifelerine] karşı beslediği boş inançtan kaynaklanan derin saygılarına dayanıyordu. Bu nedenle Türklerin üzerine bastıkları zemini bu şekilde ayaklarının altından kaydırmaları bize gerçek olamayacak kadar güzel bir gelişme olarak görünüyordu. Yine de böyle düşünmekle birlikte bu yeni durumun sunduğu fırsatlardan yararlanmayı da ihmal etmedik. Fakat bu olayın ne anlama geldiğinin kıt zekalı kırsal kesim insanları tarafından anlaşılabilmesi ve (yaklaşık yarım asırdır halifelik makamına ev sahipliği yapmış olan) Türkiye'nin prestijinin ortadan kaybolması için biraz zamana ihtiyacımız vardı.

Bağdat'ta, evime giderken yol üzerinde karşılaştığım tek şey

genel bir kasvet havasıydı. Parlamento'da anlaşma [Lozan] üzerine yapılan tartışmalar oldukça kötü gidiyordu. Çok sayıda etkili politikacı ve önemli avukat popüler bir muhalefet hareketi yaratmak amacıyla seferber olmuştu; parlamento binasının yanında çirkin bir gösteri yapılmıştı; anlaşmanın onaylanmasını kararlı bir şekilde destekleyen Fırat bölgesinden [aşiret üyesi] bir milletvekili silahla vurulmuş ve topal kalmıştı ve buna benzer başka birçok olay meydana gelmişti. Ajitasyonların boyutu ve başarısı, İngiliz çevrelerinde anlaşmada dile getirilen politikalara uyma sözü vermiş olan kralın prestijine indirilmiş bir darbe olarak değerlendirildi. Ancak, ileride anlaşmanın bazı şartlarında değişiklik yapmayı planlayan Majestelerinin muhalefet hareketlerine o kadar da yabancı olmadığını söyleyenler de yok değildi. Faysal'ı Irak'a getirme politikasının başlıca destekçilerinden olan Cornwallis alışılmadık bir biçimde ciddi ve endişeli görünüyordu; Gertrude Bell ise oldukça hastaydı. Diğer taraftan, Majesteleri Hükümeti'nin izlediği politikaların başarısızlığa uğraması halinde ilk sorumlu tutulacak kişi olan Sir Henry Dobbs, tuhaf bir biçimde oldukça neşeli ve serinkanlıydı. İrlandalı mizacının garip bir tarzı vardı; bir yandan benimle konuşurken bir yandan da, başkalarının zarar görmesinden hoşnut herhangi bir tavır takınmaksızın, anlaşmanın reddedilmesi ve hükümetin ayrılması durumunda görevi kime, krala mı yoksa bir Türk generaline mi, teslim edeceğini düşünüyordu. Ancak benim en çok ilgimi çeken şey, herkesin, gerekli çoğunluğu sağlaması amacıyla, baskın şekilde Kürtlerin bulunduğu Süleymaniye, Erbil ve Kerkük livalarından gelen on yedi temsilcinin anlaşmayı onaylamaları için birlik halinde oy kullanması oldu.

DÖRDÜNCÜ KISIM

15 Musul Komisyonu
(Ayaktakiler, soldan sağa) Fettah, Bedri, Kramers, Charrère, Roddolo, Paurtalès, Weber, Piggot
(Oturanlar, soldan sağa) Nazım, Edmonds, Cevad, Paulis, Wirsèn, Teleki, Jardine, Sabih, Kamil

XXVI. MUSUL KOMİSYONU-1

Hatırlanacağı üzere 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Anlaşmasında Musul sorununu aralarında 'dostane' bir şekilde çözmeleri için taraflara dokuz aylık bir süre verilmişti. Bu amaca yönelik müzakereler İngiliz tarafının Türk hükümetine 5 Ekim tarihli bir pusula göndermesiyle resmen başlamış oldu; anlaşmada öngörülen dokuz aylık süre de bu tarihten itibaren başlayacaktı. Ancak değişik nedenlerden dolayı taraflar arasındaki gerçek müzakereler 19 Mayıs 1924 tarihinde Sir Percy Cox'un liderlik ettiği bir İngiliz delegasyonu Konstantinapol'e geldiği zaman başlayabildi. Delegasyonda Sir Percy Cox'un dışında 1919 yılından bu yana sınır bölgesinin coğrafyası ve nüfusu üzerine özel bir çalışma yürüten Musul livasının Yardımcı İdari Müfettişi Yüzbaşı R.F. Jardine de vardı.

Bu sırada İngiliz otoritelerinin zihnini meşgul en önemli sorun kuzeydeki Hakkari vilayetinin dağlık kesimlerinde yaşayan ve genelde Asuriler olarak bilinen Hıristiyan Nasturilerin geleceğiydi. Bu savaşçı dağlılar, bölgede bulunan bir Rus işgal birliği komutanının kışkırtmasıyla 1916 yılının ilkbaharında

16 (a) Robb, Teleki ve Yazar

16 (b) Residency House Party

Türklere karşı ayaklanmışlardı. Ancak Rusların geri çekilmesi onları tabi oldukları hükümetin misillemesine maruz bırakmış ve onlara aileleriyle birlikte İran'a geri çekilmekten başka bir yol bırakmamıştı. Geri çekilme esnasında Türk hükümetiyle aralarında şiddetli çatışmalar yaşanmıştı. Hıristiyan Nasturiler, imparatorluk ordusu dağılana kadar Rusların komutası altında Türk hükümetine karşı savaşmaya devam ettiler; ancak Rus desteği kesildikten sonra ekmek bile bulmakta güçlük çeker hale geldiler. Hâlâ Batı İran'da bulunan İngiliz kuvvetlerinin koruması altında yaklaşık 35000 insan (vilayet sınırının Musul tarafındaki Amediye ilçesinden gelmiş olan birkaç yüz kişi ve Urmiye Ovasındaki köylerden gelen İran vatandaşı birkaç bin kişi dışındakiler Hakkari'den gelenlerdi) Irak'ta Bağdat'ın 50 km kuzeyinde bulunan Ba'quba'da kurulan büyük bir kampa yerleştirildiler. 1919 ve 1923 yılları arasında 7-8 bin kadarı, fiili bir Türk otoritesinden eser bile bulunmayan sınırın diğer tarafındaki Güney Hakkari'ye olmak üzere, Türk uyruklu olan büyük çoğunluğu yeniden eski yerlerine yerleştirildiler. Diğer bölgelerden gelmiş olanlarsa [sınırın] Irak tarafına yerleştirildiler. Yetişkin erkeklerin büyük bir bölümü İngiliz subaylarının emri altında Irak Toplama birliklerine asker olarak alındılar.

Görüşmeler başladığında Türk tarafının temsilcisi Hükümetinin, Musul vilayetinin tamamının, işgal durumuna son verilerek, tekrar kendilerine bırakılması yönündeki taleplerini yineledi. Diğer taraftan Sir Pery Cox hattın, vilayet sınırının epey kuzeyinden geçmesine dayalı bir teklifte ısrar ediyordu. Bu hat Asurilerin antik yurtlarının tamamını değilse bile halihazırda yeniden yerleştirilmiş oldukları kısımlarını Irak içinde bırakıyordu ve kabul etmek gerekir ki bu şekliyle Lozan'da yapılan her türlü teklifin ötesine geçmiş oluyordu. Ve tıpkı Lozan'da olduğu gibi bu görüşmeler sırasında da taraflar kendi tezlerinin mutlak doğruluğu üzerinde ısrar edince görüşmelere 5 Haziranda son verildi. 6 Ağustosta, dokuz aylık sürenin dolmasından bir ay sonra Majesteleri Hükümeti sorunu Milletler Cemiyeti'ne götürdü.

Bu süre içinde Şeyh Mahmud aktif bir siyaset izleyerek uzak durması söylenen bölgeleri etkisi altına almaya çalışıyordu ki bu bizim açımızdan kabul edilemez bir durumdu. Sonunda Yüksek Komiser Süleymaniye'nin kara birlikleri tarafından bir kez daha işgal edilmesine karar verdi. Bu görev, Irak ordusundan bir kol-polisle takviye edilmiş bir müfreze toplama Asuri birliği ve RAF tarafından Temmuz ayının ortalarına doğru yerine getirildi ve Süleymaniye kara birlikleri tarafından bir kez daha işgal edildi. Sancağın yönetimine mutassarıf sıfatıyla Chapman getirildi. Kendisi Irak hükümetine bağlı olacaktı; ancak şimdilik olayları Yüksek Komiser'e rapor edecek ve emirlerini ondan alacaktı.

Rewandız ve Süleymaniye'ye yönelik hava harekatlarımızı ve bu yöndeki askeri hareketliliğimizi defalarca Milletler Cemiyeti'ne şikayet eden Türkler, kendileri, Ağustos ayının başlarında otoritelerini Güney Hakkari'de yeniden tesis etme kararı aldılar. Ancak valileri Çolemêrk'teki karargahıyla küçük bir idari merkez olan Çal arasındaki yolda kısa bir zaman önce oraya yerleştirilmiş Asuriler tarafından yolu kesilip yakalanınca bu amaçlarını gerçekleştiremediler. Valinin serbest bırakılması için hemen harekete geçildiyse de Türkler valilerini kurtarmak üzere Ceziret bin Omer'de bir kuvvet toplayıp Hezil Nehrini geçerek Irak topraklarına girdiler; bulundukları yer itibariyle Zaho'nun birkaç kilometre kuzeyinde idiler. RAF tarafından aralıksız olarak bombalanmalarına rağmen vilayet sınırının Musul tarafında bulunan dağların üzerinden geçerek tekrar Çal'a dönmeden önce birkaç gün daha ilerleyişlerini devam ettirdiler ve 8000 Asuriyi yerlerinden ettiler; böylece Asuriler bir kez daha Irak'ta mülteci konumuna düştüler.

Bu karşılıklı ihlallerden doğan sorunlar ve taraflarının birbirlerinin askeri harekatlarına yönelik protestoları Milletler Cemiyeti'nin önüne getirildi. Sorunu görüşmek üzere Cenova'da toplanan Milletler Cemiyeti Konseyi 30 Eylülde aşağıdaki kararı benimsedi. Buna göre taraflar konseyin kendisine aktarılan sorun hakkında alacağı kararları kabulleneceklerini önceden taahhüt ederler ve bu süre içerisinde statükoyu değiş-

tirmeye yönelik her türlü askeri eylemden kaçınırlar. Konsey ayrıca sorunu olay yerinde incelemek ve konseye soruna bir çözüm bulması yönünde yardımcı olmak üzere özel bir komisyon kurmayı kararlaştırdı. Ancak tarafların askeri harekatlarla statükoyu değiştirmeyeceklerine dair yaptıkları taahhütler bu defa da taraflar arasında statükonun ne olduğuna dair yeni bir tartışmaya neden oldu. Acaba statüko Büyük Britanya tarafından ileri sürüldüğü gibi 24 Temmuz 1923 tarihi mi yoksa Türkiye'nin iddia ettiği gibi 30 Eylül 1924 tarihi mi baz alınarak belirlenecekti. Dahası, Rewandız ve Süleymaniye'nin İngilizler tarafından ve Güney Hakkari'nin Türkler tarafından yeniden işgal edilmesi statükonun bir diğerinin aleyhine değiştirilmesi olarak mı ele alınacaktı yoksa bunlara tarafların iç güvenlik harekatları gözüyle mi bakılacaktı. Tarafların bu yeni şikayetlerini değerlendirmek üzere konsey 29 Ekimde Brüksel'de olağanüstü bir toplantı yaptı. Toplantı sonucunda gerek İngiliz hükümeti gerek Türk hükümeti Belçikalı Raportör M.Branting'in önerdiği yeni bir hattın gerisine çekilmeyi kabul ettiler. Bu yeni hat tepelerin üzerinden değil de nehirleri izleyerek gitmesinin dışında Musul ve Hakkari arasındaki eski vilayet sınırının neredeyse aynısıydı. Bu yeni hattın belirlenmesiyle birlikte İnceleme komisyonun üzerinde çalışma yapacağı alan açıklığa kavuşturulmuş oldu.

Bağdat da oldukça fırtınalı bir yaz geçirdi. Kurucu Meclis'te anlaşma [Lozan] üzerine yapılan tartışmalar Mayısa kadar uzadı. Meclis çalışmalarını oldukça zor şartlar altında gerçekleştiriyordu. Şehrin ayak takımı gerek gizli gizli gözdağı vererek gerekse de açık açık saldırganlık göstererek terörize bir ortam yaratmıştı. Majesteleri Hükümeti, Anlaşma 10 Hazirana kadar onaylanmadığı takdirde Milletler Cemiyeti Sözleşmesinin Irak'a ilişkin hükümlerini yerine getirmek için başka düzenlemelere gidileceğini duyurdu. Son anda meclisteki yüz milletvekilinden altmış dokuzu son bir toplantı daha düzenlemeye ikna edildi ve gece yarısından önce, yani kendilerine tanınan süre tamamlanmadan önce, sekiz çekimser oy olmak üzere otuz yediye karşı yirmi dört oyla gerekli karar meclisten

geçirildi. Musul'un Kürt ilçelerinden gelen iki milletvekiliyle birlikte sayıları ve güçleri artan üç livanın milletvekilleri gözlerinin korkutulmasına izin vermemiş ve kabul oylarının yarısından fazlasını oluşturmuşlardı. Anlaşmanın onaylanması kararının bir de eki vardı. Buna göre Eğer İngiliz hükümeti Irak'm, Musul vilayetinin tamamındaki haklarım korumakta başarısızlığa düşerse anlaşmanın kabulüne ilişkin karar boş ve hükümsüz sayılacaktı. Meclis daha sonra kurucu yasayı ve seçim yasasını geçirerek, yani yapması gerekenleri yaparak, dağıldı. Meclisten geçen anlaşma aynı yılın (1924) 10 Kasım'mda Kral George tarafından ve 12 Aralığında Kral Faysal tarafından sırasıyla onaylandı.

Yokluğum sırasında Kerkük'te istenmeyen bir olay meydana gelmişti. 4 Mayısta kentin çarşısında esnafla Asuri askerler arasında birkaç önemsiz malın fiyatı üzerinde bir tartışma çıkmış ve ardından kendileriyle tartışılmasına tahammül edemeyen (geçen sonbaharda Sihlerin yerine geçirilen iki bölük) Asuri birliği makinalı tüfekleriyle kalabalığı yaylım ateşine tutmuş ve İngiliz subayları olayı kontrol altına alana kadar elli kişiyi öldürmüştü. Ertesi gün Müslüman nüfus içerisinde bulunan bazı fanatikler kentin kimseye bir zararı olmayan kadim Keldani Hıristiyan topluluğuna saldırarak evlerini yağmalamış ve içlerinden birkaç kişiyi öldürmüştü. Olayları soruşturmakla görevlendirilen Tahkikat Komisyonu'nun ilk günkü ölümlerle ilgili olarak herhangi bir kimseye soruşturma açmaması bir başka büyük talihsizlik idi. Bu durum, hem Irak hükümetini, hem de halkı saldırgan Asurilerin korunduğuna ikna etti. Tüfekli Kraliyet Birliği 1. Taburu tehlikeli bir boyut kazanan olaya müdahele etmek üzere uçakla Bağdat'tan getirildi. Hatırlanacağı üzere 1923 yılının Ocak ayında Sihler de, Kifri'den Kerkük'e uçakla taşınmıştı ancak bu defaki taşımayla ilgili olarak tarihte ilk defa kara birliklerinin bir harekata katılacak şekilde sorunlu bir bölgeye uçakla götürüldüğü söylenmişti.

İzinden dönerken de (tıpkı izine çıkarken yaptığım gibi) Beyrut'tan kalkıp Şam ve Ramadi'den geçen çöl ötesi posta ara-

basını kullandım. Kasımın 15'inde Bağdat'a ulaştım ve gümrükte Lady Dobbs tarafından şahsıma gönderilmiş bir not buldum; beni (misafir olarak) Rezidans'ta kalmaya davet ediyordu. İngiltere'nin Tahran'daki Bakanı Sir Percy Loraine ve Lady Loraine bir ev partisi veriyorlardı. Sir Percy Loraine, (daha sonra Şahlığını ilan edecek olan) İran Başbakanı Rıza Han ile Anglo-Pers Petrol Şirketinin Abadan rafinerisinin ve millerce uzunluktaki boru hattının topraklarında bulunduğu yarı otonom feodal Arap aşiret reisi Muhammara şeyhi arasında bir *modus vivendi* sağlamak amacıyla güneye gelmişti. Daha sonra, İngiliz hükümetinin çözümüne yardımcı olabileceğini düşündüğü Irak ve İran arasındaki sınır konusunu ve diğer sorunları tartışmak amacıyla Bağdat'a geçmişti.

Dobbs'un teklifini kabul ederek Rezidans misafirleri oldum. Bu misafirperver insanların yanında oldukça hoş bir hafta geçirdikten sonra yedi aydır ayrı kaldığım (görev yerim) Kerkük'e doğru yola koyuldum. Artık trenler Tuzxurmatû'ya kadar gidiyordu ve Alec Holt'un takdire şayan sevk ve idare kabiliyeti sayesinde inşa edilen yeni yol Kerkük'ün çok yakınından geçiyordu. Ancak ben yine de livamın sınırı üzerinde yer alan Qaraghan kavşağında beklemekte olan arabama kadar gidip yolculuğa onunla devam etmeyi tercih ettim. Seyahatin geri kalan kısmına karayolu ile (tabii ki üzeri mıcırla döşenmemiş bir karayolu) devam ettik. Yol boyunca bize korkunç bir kum fırtınası eşlik etti; rüzgarın etkisiyle havada uçuşan kumlar adeta nefesimizi kesiyordu, üstelik görüş mesafemiz dört buçuk metreye kadar düşmüştü ve biz yavaşladıkça üzerimizdeki toz bulutu daha da kalın hale geliyordu. [Her fırtınadan sonra gelen] yağmurlar henüz başlamamıştı ve kilometrelerce uzayan sarı-kahverengi bir düzlükte yolumuzu bulmaya çalışarak ilerledik. Sarı-kahverengi kum deryası üzerinde gözlerimize yardımcı olacak farklı renkte bir tek nokta bile yoktu. Bu manzara, İngiltere'nin daha yeni ayrıldığım cıvıl cıvıl kırlarıyla tam bir tezatlık içinde olsa da, burada bulunduğum için en ufak bir üzüntü bile yaşamadım.

Beni karşılamak için yol kenarına dizilmiş insanların beni

gördüklerinde gösterdikleri sıcak ilgi yol boyunca yaşadığım sıkıntıları anında unutturdu. Karşılama törenlerinde bir nezaket ve saygı göstergesi olarak *istikbal* kurma geleneği kuzey livalarında hâlâ devam etse de daha gelişmiş güney bölgelerinde çoktan ortadan kalkmıştı. Kifri, Tuz ve Tewqlı yetkililer şiddetli fırtınaya rağmen, beni karşılamak üzere, güzergahım üzerinde bulunan livalarının sınırında hazır bekliyorlardı. Kerkük'ün yirmi kilometre uzağındaki Taza'ya vardığımda (Fettah Paşa'nın yerine mutasarrıf olarak geçmiş olan) Mecid Yakubi gözüme çarptı; İngilizler ve Iraklılardan oluşan bir heyetin başında beni karşılamak için hazır bulunmaktaydı.

30 No'lu Filo'nun tamamı Filo Komutanı (şu anda Hava Mareşal Sir James) Robb'un komutası altında Kerkük'te konuşlandırılmıştı. Robb'u daha önceden de tanıyordum ve düzenlediğimiz özel hava harekatlarına takviye kuvvet olarak geldiğinde kendisiyle uçma fırsatım da olmuştu ancak bundan böyle ilişkimiz çok daha kişisel bir düzlemde gerçekleşecekti. Çok geçmeden, Kinkead'la olduğu gibi, Robb'la da çok candan bir arkadaşlık kurduk ve bu vesileyle 'Siyasilerle' RAF mensupları arasındaki dostluk ilişkileri daha da sağlam bir hale geldi.

Süleymaniye'ye mutasarrıf olarak yerleştirildiğinden bu yana ilişkilerini doğrudan Yüksek Komiserle kuran Chapman tekrar benim emrim altına verilmişti; bu nedenle hiç vakit kaybetmeden oraya bir uçuş düzenleyerek durumu kendi gözlerimle görmek istedim. Döndükten sonraki ilk otuz altı saat içinde ortama hâlâ intiba sağlayamamıştım; çevremdeki herşey bana yabancı geliyordu. Ancak oradaki ikinci sabahımda, kendimi havalanmayı bekleyen beş uçakla birlikte Kerkük semalarında bulunca sanki oradan hiç ayrılmamışım gibi bir hisse kapıldım; sağa yönelen uçağımız sırasıyla Çemçemal ovasının ve höyüğünün üstünden, sol tarafında aşağı doğru inen Bazyan Geçidi ve sağ tarafında karanlık Basira gediğiyle Qaradag'ın üzerinden, Tanyal'da kurulmuş olan Asuri birliklerine ait olan bir kampla Teslûce'nin en üst kısmında kurulmuş olan Irak ordusuna ait bir kampın üzerinden geçip Serçınar'a

geldiğimde herşey bir anda gözümde eskisi gibi olmuştu. Geçen hafta Süleymaniye'de iki gün geçiren Sir Henry Dobbs Şarbajêr'de Azmir'in tam üzerinde bulunan Sitak'ta gizlenmekte olan Şeyh Mahmud'a karşı bir hava harekatını düzenlemenin gerekli olduğu konusunda ikna olmuştu; işte bu hava harekatını Kerkük'ten Süleymaniye'ye havalanan bu altı uçak gerçekleştirecekti. Qelaçıwalan Vadisinin o muhteşem manzarası havadayken, yerdeyken olduğundan çok daha iyi görülebiliyordu ve kristal berraklığındaki gün ışığında 1919'daki ziyaretimden bu yana hiç değişmemiş olan sınır taşlarını tek tek seçebiliyordum. Uçaklarımız Sitak'ta oldukça iyi bir iş çıkardılar; patlayıcı gücü yüksek bombaların ardından daha önce hiç görmemiş olduğum yangın bombaları bırakıldı. Bombaların yere düştükten birkaç saniye sonra havai fişek patlamasına benzer bir şekilde infilak edişini, tüten dumanları, büyülenerek seyrettim, (gerçekten de insanı kendine hayran bırakan bir görüntüydü). Görevimizi tamamladık ve Süleymaniye'ye indik.

Süleymaniye kenti yeniden ele geçirilmiş, yetenekleri ve güvenilirlikleri su götürür 'kurşun geçirmez' müdürler de (ki onlar arasında Tencero'daki Süleyman Han Rûxzadi de vardı) durumu kurtarmak için kentin yönetimine getirilmişti gerçi, ama, siyasi durum, Chapman'ın bildirdiği kadarıyla, baharda olduğundan daha iç açıcı sayılmazdı. Şeyh Mahmud'un adamları Şarbajêr ve Pêncwin'deki üslerinden Süleymaniye'nin dış mahallelerine hiç korkmadan saldırı düzenliyorlardı; Halepçe yönetimi, Beyzadeler arasındaki kavgalar yüzünden ne yapacağını bilmez bir duruma gelmişti. Qaradag'daki Şeyh Awul, daha oradan ayrılmadan önce yaptığından şüphelendiğim birşeyi artık açık açık yapıyormuş; kervanların yolunu keserek haraç alıyormuş. Sınırın öte yanındaki yaylalarından dönen Caflar, göç yolları üzerindeki her yeri yağmalayarak ve talan ederek açık bir isyankar tutum içine girmişlerdi. Irak ordusu düşmanlarıyla girdiği çatışmalardan en iyi ikinci ordu olarak çıkmıştı. RAF ise, 'Snipe' adlı tek kişilik savaş uçaklarından oluşan filosuyla bölgede her an hareket halindeydi.

Yukarıda anlattığım olaylardan da anlaşılacağı gibi döndük-

ten sonraki ilk iki ayım her zamanki gibi geçmişti. Altmış gecenin yarıdan fazlasını Kerkük'ün dışında geçirmiştim. Mütemadiyen havadaydım; genellikle Robb'la ve bazen de Airey'le uçuyordum, kah Süleymaniye'yi ve Halepçe'yi ziyaret ediyordum kah bombardımanlara ve [gözdağı amaçlı] gösteri uçuşlarına eşlik ediyordum. Cafların en fazla taşkınlık yaptıkları yerler olan Gil, Péwaz ve Warmawa'ya en yakın üs konumundaki Kifri'de bir defadan fazla, iki üç günlüğüne kalmak zorunda kaldım; burada karargahtayken yapmak zorunda olduğum birçok rutin işten kurtulmuştum ve (geçici) olarak Kingirban'da konuşlandırılmış olan RAF Zırhlı Birliklerine mensup subaylarla birlikte ava gitme fırsatı bile bulmuştum. Av yeri olarak civarda bulunan meyve bahçelerini seçiyorduk; kara kekliğe ve su çulluğuna ek olarak buralarda az sayılmayacak miktarda normal çulluk da vardı.

Bu süre zarfında meydana gelen olaylardan sadece bir tanesi ayrıntılı bir şekilde bahsedilmeyi hak etmektedir: Irak'a ayak bastığı dört yıldan bu yana Kral Faysal'ın ilk defa Kerkük'ü ziyaret etmesi. Kral, Milletler Cemiyeti Komisyonu gelmeden önce kuzey livalarına büyük bir gezi düzenleyerek oralarda yaşayan ahalinin nabzını ölçmek istiyordu. Aralığın 19'unda yani Majesteleri'nin gelişinden bir gün önce Kürtlerin *pelhe* olarak adlandırdıkları kışın ilk şiddetli yağmuru yağdı. Yağmur o kadar çok yağdı ki toprağın en az on cm derinine kadar işledi. Yağmur sıkıntısı çeken bütün Orta Doğu ülkelerinde ne zaman önemli biri insanın gelişi yağmurun yağışına denk gelse bu o insanın *qudûm*'üne, yani ayağının hayırlı oluşuna yorulur. Kerkük'te de *pelhe*'nin gecikmesi, neredeyse iki ay gecikmişti, halk arasında büyük bir huzursuzluğa ve endişeye yol açmıştı ve yağmurların tam da Majestelerinin [Faysal] gelişinden bir gün öncesine denk gelmesi (Majesteleri adına) gerçekten büyük bir talihti; yağmur bundan daha iyi bir vakitte gelemezdi.

Hava olaylarından sorumlu olan Sevgili Mikail, başladığı işi yarım bırakmaya pek niyetli görünmüyordu. 20 Aralık sabahı ben ve Miller, diğer birkaç yetkiliyle birlikte, Kral Faysal'ı liva

sınırında Altun Köprü üzerinde karşılamak üzere arabalarla yola koyulduk. Kerkük'ün yedi kilometre dışında bulunan Yarwali köyüne geldiğimizde bizi bir sürpriz bekliyordu. Taşıdığı çamur nedeniyle çikolata rengini almış olan yağmur suları büyük bir hızla, karşı tarafta bulunan Xasa'ya geçmek için kullanacağımız yoldan aşağı doğru akıyordu. Bizim arabanın şoförü Halil buna aldırış etmeden arabayı her zaman olduğu yerden karşıya geçirmek için yola girdi ve girer girmez de arabanın aksı çamura gömüldü; hızla aşağı doğru akan sular arabanın kaportasına kadar yükseliyor ve aracın farlarını kapatıyordu. Ancak bir şekilde arkadan gelen araçları uyarmam gerekiyordu. Bu nedenle arabadan indim ve kalçalarıma kadar gelen çamurlu suyun içinde ilerleyerek arkadan gelenleri uyardım. Arkadan gelen arabalar uyarıyı farkederek yola girmeye ramak kala durdular; kraliyet ekibinin gemiyle aktarılması ihtimaline karşı mevcut bütün taksileri Kerkük'e geri gönderdik. Kral ve maiyetindekiler sonraki iki üç saat içinde de gelmeyince Yarwali'ye sığınmak zorunda kaldık. Arada bir, bizimle birlikte oraya sığınmış olan bir grup Hemawendli Sıwar'dan ödünç aldığımız atlarla dışarıya çıkıp suların çekilip çekilmediğine bakıyor ve karşıya geçebileceğimiz uygun bir yer olup olmadığını kontrol ediyorduk. Konvoyun ufukta görünmesinden tam yarım saat önce arabaların geçebileceği uygun bir yer bulduk ve gelmekte olan arabalara rehberlik etmek üzere atlarımızı yolun karşı kıyısına sürdük. Arabaların karşı kıyıya geçirilişi sırasında çok büyük güçlükler yaşandı ancak hiç kuşku yok ki günün kahramanı daha önce bir vesileyle, ata binemeyecek kadar iri yapılı biri olduğundan bahsettiğim Miller idi; bu iri yapılı adam aşağı doğru hâlâ son hızla akmakta olan sel sularının ortasında bir işaret feneri gibi durarak her bir arabayı el işaretleriyle önce kendine ardından da karşı kıyıya giden yola yönlendiriyordu. Yaşadıkları karşısında hem çok eğlenen hem de çok etkilenen kral sonraki yıllarda sık sık bu olaydan bahsedecekti. Biz tam konvoyun tamamını sağ salim karşı kıyıya geçirmiştik ki yağmur yeniden bardaktan boşanırcasına yağmaya başladı. Ancak yağmura rağmen kentin

dış mahallelerine, ileri gelenlerin oluşturduğu bir istikbal kurulmuş ve halk buralarda toplanmaya başlamıştı. Kralın kente girişine daha bir görkem kazandırmak için yedek Toplama birlikler, polis ve atlı aşiret üyeleri de onlara katılmıştı. Kralın gelişinin onuruna göndere ilk defa Irak bayrağı çekildi ve bu uygulama kral oradan ayrıldıktan sonra da herhangi bir tepkiyle karşılaşmadan devam ettirildi.

Yağmur o akşam ve ertesi gün aralıksız olarak yağmaya devam etti; öyle ki, resepsiyondan ve kralın onuruna verilen yemekten oluşan program sona erdiğinde Tewq Çayı, Awa Spi ve küçük olmasına rağmen tehlikeli oluşuyla ün salmış, Kifri yakınlarındaki Kuru Çay taşmıştı. Yağışlar nedeniyle güneye giden yol fiilen kullanılamaz hale gelmişti. Yağmur sonraki günlerde de yağmaya devam edince kraliyet ekibi çok da büyük bir hoşnutsuzluk göstermeksizin gidişini ertelemek zorunda kaldı. Noel'den sonraki gün, yolun durumuna dair bazı olumlu raporların gelmesi üzerine Kral şansını denemeye karar verdi. Kentten ayrıldığımızda kar yağıyordu ancak arabalarımızı Tewq Çayı üzerine inşa edilen ve fakat yapımı henüz tamamlanmamış bir demiryolu köprüsünün üzerinden geçirdik. Awa Spi'ye geldiğimizde geçiş için uygun bir yer bulduk ve tam karşıya geçtiğimizde bütün araziyi koca bir göle çeviren yeni bir sağanak dalgası başladı.

Geceyi RAF Zırhlı Birlikler Bölüğündekilerle birlikte, resmi olarak hâlâ hat sonu kabul edilen Kingirban'da geçirdim. Sabahleyin kalktığımda ilk işim kalınlığı sekiz saatimi bulan kar örtüsünün altında istasyonu ve tabi kraliyet ekibini götürecek özel (tarifeli) bir tren bulmaya çalışmak oldu. Kral ve maiyetiyle, beraberlerindeki Iraklı yetkililer geceyi [kentin] ileri gelenlerinin misafirleri olarak Kifri'de geçirdiler. Sabah saat sekizde Kingirban'a geldiler. Mutasarrıfla kendi arabasında uzun bir konuşma yaptık. Bana kralın, ziyaretinden çok memnun kaldığını ve döner dönmez de yönetimin güçlendirilmesi ve halkın beğenisini kazanacak politikaların yürürlüğe konulması yönünde yaptığımız tekliflerin yasalaştırılması yönünde bakanlarına talimat vereceğine dair söz verdiğini söyledi. Yağan kar herkesi

hayrete düşürmüştü. Kifri gibi epeyce kuzeyde bulunan yerlerde bile kar yağışına pek rastlanmazdı. Hatta, günlüğüme not etmemiş olsam bile, insanların on yıldan bu yana Bağdat'a ilk defa kar yağıyor dediğini hatırlar gibiyim. Kar yağışından sonra birkaç gün don oldu ve Kerkük ile Xasa tamamen buzlandı.

Süleymaniye'deki durum hâlâ çok karışıktı ve bu koşullar altında kralın bir ziyaret düzenlemesi imkansızdı. Aslına bakılacak olursa, Chapman'dan aldığım endişe dolu telgraflardan sonra yeni yıl akşamı için planlanan bütün eğlencelerden vazgeçip oraya gitmem gerektiğini düşündüm; bütün hava alanları [kar yağışı ve buzlanma nedeniyle] kullanılamaz hale geldiğinden kara yoluyla gitmem gerekecekti. 31 Aralık sabahı Asuri Toplama birliklerinden bir İngiliz subayla birlikte Ford marka arabalarımıza binerek erkenden yola çıktık. Yerdeki karlar hafiften erimeye başladığı için yollar berbat bir durumdaydı. Daha yolun başlarında arabaları iteleyerek iki dik tepenin üzerinden geçirmek zorunda kalmıştık. Tam bir üçüncüsünün üzerinden de geçiriyorduk ki tekrar başlayan kar yağışıyla tepenin başında çakılıp kaldık. Yola çıkalı saatler olmasına rağmen ancak on altı kilometre gidebilmiştik ve bu gidişle akşama kadar Çemçemal'e bile varamazdık; bu nedenle geri dönmeye karar verdik. Dönüş yolculuğu çok daha zAhmedliydi; yaklaşık sekiz santimi bulan karın içinde, arabalarımız önde biz arkada bata çıka yolumuzu bulmaya çalışıyorduk. Yeniden kar altında kalmış olan Kerkük'e vardığımızda çoktan akşam olmuştu. Geldiğimizde o kadar çok üşümüş ve yorulmuştuk ki kendime doldurduğum bir fincan kahve o ana kadar içtiğim en güzel kahve gibi gelmişti. Tam kahvemi yudumluyordum ki bir mermi pencereyi delerek dizimin tam yanından masanın ayağına saplandı. Hemen pencereye doğru bir hamle yaptım ancak ateşin arkası gelmeyince endişelenecek birşey olmadığını düşünerek tekrar yerime oturdum. Sonradan tüm bunların karşı evde oturan mutasarrıfın on altı yaşlarındaki erken gelişmiş, şımarık oğlunun başının altından çıktığı anlaşıldı. Genç çocuk babasının çekmecesinden aşırdığı silahla oynarken silah yanlışlıkla ateş almıştı.

Ocak ayının başlarında Rûxzadi Cafları, İbarahim Karaçi yolu üzerinde bir kervanı yağmalayacak kadar kendilerini alçaltmışlardı. Rûxzadi Caflarının üzerine başarılı bir hava harekatı düzenleyerek bu eylemlerinden dolayı onları cezalandırdık. Suça bulaşmış kesimlerin ifadesini almak ve bir tazminat sözleşmesi düzenlemek üzere ayın 20'si gecesi Kifri'ye gitmiştim ki Cornwallis'ten çok açık bir telgraf aldım:

> Lütfen yarın buraya uçun. Yanınıza alabildiğiniz kadar çok eşyanızı da alın çünkü Musul Komisyonu'na refakat etmeniz gerekebilir.

Aldığım bu telgraf üzerine konuyu bir an evvel ve bir defada kapatmak için Kerim Bey'e ve öteki yerel yetkililere, uygulamayı düşündüğümüz katı cezaları önemli ölçüde yumuşatmaları yönünde yeni direktifler verdim. Şafak sökmeden, eşyalarımı toplamak üzere arabamla Kerkük'e doğru yola çıktım ve bir sonraki gece de Bağdat'a uçtum.

Milletler Cemiyeti tarafından atanan konsey kente Ocağın 16'sında gelmişti. Komisyon Bay Af Wirsén (İsveç), Kont Paul Teleki (Macaristan) ve Albay A. Paulis (Belçika) ile sekreter olarak görev yapacak olan Signor Roddolo (İtalya) ve Kont Horace de Pourtalés'den (İsviçre) oluşuyordu. Wirsén, diplomasi servisinde görev yapan kıdemli bir bakandı ve muhtemelen savaş zamanında tarafsız kalan bir ülkeden geldiği için arkadaşları tarafından Komisyon Başkanı olarak seçilmişti. Kendisi diğer iki üye kadar gayretli ve girişken sayılmazdı ve dahası uluslararası yönelimli düşünen bütün insanlar gibi bir davanın haklılığından çok uzlaşıma inanan bir insandı. Wirsén'in aksine Teleki enerji dolu dinamik bir insandı; 1919'da ülkesindeki komünist Belá Kun hükümetini deviren karşıdevrim hareketinin önderlerinden biriydi, Temmuz 1920'den Nisan 1921'e kadar başbakanlık görevi yapmıştı ve şu anda da Macaristan lideriydi:[1] Kendisi esas itibariyle Musul sorununun

1 Şubat 1939'da tekrar başbakan olan zavallı Teleki Nisan 1941'de Hitler'in Alman ordularını Macaristan topraklarından geçirme isteğine boyun eğmektense ölmeyi tercih ederek intihar etti.

coğrafik ve etnik boyutuyla ilgileniyordu. Teleki daha buralara gelmeden önce, doğruluğu hakkında herhangi bir fikre sahip olmadığım, ona dair bir hikaye ortalıkta dolaşmaktaydı. Hikayeye göre, Teleki, Türkler ve Macarlar arasında var olan ortak etnik kökene istinaden Macar ve Türk halkı arasında dostane ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla biraraya gelmiş Macaristanlı bir 'Hacı' topluluğunun önde gelen üyelerinden biriydi, hatta bu topluluğun başkanı olduğunu söyleyenler bile vardı. Bu hikaye Teleki'nin savaş sırasında düşman tarafın [Avusturya-Macaristan İmparatorluğu] bir uyruğu olduğu gerçeğiyle birleşince, Iraklılar kendilerini kötü birşeylerin beklediğini düşünmeye başladılar. Hatta bu konudaki düşüncelerine kanıt olarak da, Teleki'nin Arap harfleri ile yazıldığında Türkçedeki 'tilki' kelimesi ile aynı seslere sahip olan ismini örnek gösteriyorlardı. Paulis de ileri atılmayı seven bir kimseydi. Kongo yönetiminde ve iş hayatında uzun bir deneyime sahip olmuştu; başlıca ilgi alanı ekonomi idi. Roddolo, Milletler Cemiyeti'ne (bu geçici görevle) atanana kadar İtalyan diplomatik servisinde müsteşarlık yapıyordu. Pourtalés, farklı milletlerden oluşan bu ailenin İsviçreli üyesi oluyordu; mükemmel bir İngilizcesi vardı. Hafızam beni yanıltmıyorsa, İngiltere'de bir hazırlık okuluna gittiğini ve savaştan önce de, eski bir aile geleneği uyarınca, Prusya ordusunda birinci kalite bir süvari alayında askerlik yaptığını söylemişti. Pourtalés, Milletler Cemiyeti Sekreteryasının daimi bir üyesi değildi ancak zaman zaman Genel Sekreter Sir Eric Drummond tarafından bu tür özel görevler için seçilirdi. Sekreterlere, her ikisi de İsviçreli olan bir muhasebeci ve bir yazman yardımcı oluyordu. Teleki'nin özel uşağı da yemek salonundan sorumlu olacaktı. Komisyona sonradan tercüman olarak, Hollandalı genç bir şarkiyatçı olan J.H. Kramers de katıldı; asıl bildiği dil Türkçe idi ve Arapça ve Farsçayı her ne kadar akademik olarak kullansa da bu iki dilin gündelik kullanımında tercümanlık yapacak kadar iyi olmadığını belirtti. Pourtelés'e ek olarak Teleki de İngilizceyi iyi konuşuyordu, Wirsén bir parça İngilizce konuşabilmekle birlikte Fransızca konuşmayı tercih ederken Pa-

ulis ve Roddolo bir kelime bile olsun İngilizce bilmiyorlardı.

Türk delagasyonu da komisyon üyeleri gibi kente ayın 16'smda gelmişti. Delegasyonun başında resmi temsilci sıfatıyla Cizre cephesi müfettiş-generali ve (sonradan öğrendiğimize göre) Irak'a yönelik operasyonların başkomutanı General Cevat Paşa vardı; kendisi 1920 yılında Müttefik Kuvvetler Yüksek Komiserliği tarafından Konstantinapol'de tutuklanıp Malta'ya sürgüne gönderilen milliyetçi liderlerden biriydi. Cevat Paşa kendisiyle birlikte üç 'uzman' kişi daha getirmişti; Binbaşı Kamil Bey Musul konusunda, Nazım Bey Neftçizade Kerkük konusunda ve Fettah Efendi de Süleymaniye konusunda 'uzman' olarak addedilmişti. Delegasyonda ayrıca genç bir ADC olan Teğmen Bedri Bey de vardı. Kamil, Kuzey Kürtçesini [Kurmanci] iyi bilen ve kendisine verilen bu zorlu görevi hem ustalıklı (en azından bizce) hem de hatasız bir şekilde yerine getiren birinci sınıf bir Türk subayıydı. Her ikisi de iki yıl önce Kerkük'ten kaçmak zorunda kalan Nazım ve Şeyh Mahmud'un bacanağı Fettah daha buraya gelmeden önce yoğun bir propaganda (soğuk) savaşına başlamışlardı; hatta Nazım geçen Ağustosta Cezire'den Çal'a Irak yönetiminde bulunan topraklara ilerleyen bir Türk konvoyunda siyasi subay olarak bilfiil görev almıştı.

İngiliz heyetinin resmi temsilcisi olarak Jardine seçilmişti. Hatırlanacağı üzere kendisi Mayıs ayında Konstantinopol'e giden Sir Pery Cox'a eşlik etmişti. Kendisine Sabih Bey Neşet isminde Irak hükümetinden bir temsilci yardımcı olacaktı. Sabih çok güzel hikaye anlatan birisiydi ayrıca (çok saçma şeylere bile) gülmeyi ve şaka yapmayı çok seviyordu. Fransızcası, bu dili sadece diplomaside kullanmak üzere yüzeysel bir şekilde öğrenen eski Osmanlı subaylarının Fransızcalarından çok daha iyiydi; belli ki kendisini herhangi bir grubun birlikte çalışmak isteyebileceği niteliklere sahip bir insan olarak yetiştirmek istemişti.

Cornwallis'i gördükten sonra hiç vakit kaybetmeden Yüksek Komiser'in yanına gidip geldiğimi bildirdim. Görüşmemiz sırasında bana oldukça kararsız bir durumda olduğunu söyle-

di, sorun Jardine'le ilgiliydi: Jardine yöreye ilişkin [Musul] bütün gerekli çalışmaları yapmış, dahası Milletler Cemiyeti'ne ve komisyona İngiliz tarafının resmi temsilcisi olarak takdim edilmişti. Ancak öte taraftan kendisi daha çok gençti ve o güne kadar komisyon üyeleri[2] ve Türk resmi temsilcisi ayarında insanlarla hiç karşılaşmadığı için onlarla baş edecek tecrübeye sahip değildi. Bu nedenle, karşısında böylesine ağır topların bulunduğu bir muharebede yanına yardımcı olarak yalnızca Sabih'in verilmesi pek adilane değildi. Ben de Jardine'den sadece üç dört yaş büyük olmama rağmen Kıta Avrupasında görev almıştım, Fransızca, Almanca, İtalyanca ve bir parça Türkçe biliyordum ayrıca İran'da öyle bir poziyonda görev yapmıştım ki İran dışındaki yerlere bile emir verebiliyordum. Bu öyle azımsanacak birşey değildi çünkü ömürleri boyunca yalnızca Irak ve Hindistan'da görev yapmış ve dolayısıyla bölgeyi çok iyi bilen meslektaşlarımın çoğu dahi böyle bir pozisyona layık görülmemişti; şimdi Yüksek Komiser benden Anglo-Irak delegasyonuna katılmamı istiyordu ancak ortada halledilmesi gereken can sıkıcı bir kıdem sorunu vardı.

Kendisine Jardine'in iyi bir arkadaşım olduğunu ve hayatta isteyeceğim en son şeyin bulunduğu konuma gelebilmek için büyük emekler vermiş biri hakkında olumsuz beyanlarda bulunarak onu hakkı olan bir görevden mahrum etmek olduğunu bildirdim. Bununla birlikte faydalı olabileceklerimi düşündükleri her görevi de seve seve kabullenmeye hazır olduğumu ifade ettim. Bir süre tartıştıktan sonra 'irtibat subayı' sıfatıyla komisyona dahil edilmeme karar verildi; böyle bir konum sayesinde hem Jardine ve Sabih'le, ortaya çıkan sorunlar üzerine konuşma fırsatı bulabilecektim hem de bir irtibat subayının gerek Türk üyelerle gerekse de komisyon üyeleriyle daha informel bir ilişkisi olacağından, zorluk derecesi ve konusu ne olursa olsun, herhangi bir soruna yaklaşırken, ülkelerinin yaşamsal çıkarlarını savunmak amacıyla orada bulunan resmi

2 Bundan böyle 'komisyon' kelimesi komisyonda yer alan bütün taraflar için kullanılırken 'komisyon üyeleri' ifadesi sadece komisyonda yer alan ve görevleri, olanlan cemiyete rapor etmek olan üç tarafsız üye için kullanılacaktır.

temsilcilerden ve uzmanlardan daha tarafsız (ve esnek) davranacak ve komisyonun bu hassas görevi daha rahat bir şekilde yerine getirmesine yardımcı olabilecektim.

Artık, Irak için bir ölüm kalım meselesi olduğundan hiç şüphe etmediğimiz bir mücadelenin parçası olmuştuk. Hepimiz, ekonomik ve stratejik nedenlerden dolayı Musul olmadan, Bağdat ve Basra ile kendi ayakları üzerinde durabilen bir devlet kurmanın imkansız olduğunu biliyorduk. Her ne kadar dünya basını genel olarak olayı petrol kaynaklarının kontrolüne yönelik büyük bir mücadele olarak lanse etse de geriye dönüp bakıldığında petrolün o zamanki hesaplarımızda ne kadar az yer işgal ettiği rahatlıkla görülecektir; hele kişisel olarak ben petrol kaynaklarının kontrolüyle hiç mi hiç ilgilenmiyordum. Bütün bunların yanında petrolden önemli bir faktör olarak bahsedilen bir tek belge bile hatırlamıyorum. Oysa bütün belgelerde bu üç vilayeti bölünmez bir tek ekonomik birim haline getiren genel bir ticaret -hem ihracat hem ithalat- ağından bahsediliyordu. Gerek komisyonun gelişinden önce gerekse de komisyonun incelemeleri esnasında, taraflar birbirlerine, uzmanlar tarafından hazırlanan birçok memorandum sundular. Ancak sorunu en iyi şekilde özetleyen Kral Faysal oldu; komisyona sunduğu belagat örneği bir cümlelik memorandumda şöyle yazıyordu: 'O nedenle ben diyorum ki bir baş vücudun geri kalanı için neyse Musul da Irak için odur ve her ne kadar sorun Irak ile Türkiye arasında çözüme kavuşturulması gereken bir sınır sorunu gibi görünüyorsa da benim sarsılmaz inancım odur ki sorun Irak'ın var olup olmama sorunudur; bundan dolayı dört milyon insanın mutluluğu ya da mutsuzluğu saygıdeğer komisyonun ellerindedir.'[3] Bizleri, ilçelerde görev yapan genç İngiliz subaylarını kaygılandıran bir başka konu daha vardı; bizler, bugün bile doğru olduğuna inandığım

3 *Report on the question of Frontier between Turkey and Iraq* [Türkiye ve Irak Arasında Cerayan eden Sınır Sorunu Üzerine Rapor] (League Document C.400 M.147. 1925. VII) sayfa 7'den alıntılanmıştır. Kendisi her ne kadar, raporun derlenmesinde Teleki, Paulis ya da kendini geri planda tutan Roddola'dan daha az bir emek sarfetmişse de takibeden sayfalarda bu belgeden, daha uygun olacağı gerekçesiyle Wirsén Raporu olarak bahsedeceğim.

bir akıl yürütmeyle, Irak'ın nihai çıkarlarıyla ülkemizin o anki çıkarları ve prestiji arasında bir fark olmadığını düşünüyorduk: Aldığımız temel derslerde bize uluslararası hukukta hâlâ geçerli olduğu söylenen tarzda elde edilmiş bir haktan, fetih hakkından feraget etmeye karşıydık. Daha idealist bir biçimde düşünecek olursak, aynı kelimelerle ifade etmemiş olsak bile, hepimiz Layard'ın seksen beş sene önce bir kahin gibi dile getirdiği aynı düşünceden ilham alıyorduk:

> Doğu ve Batı arasında yer alan bu bölge eşsiz bir konuma ve zengin doğal kaynaklara sahiptir. Ulaşımın yapılabildiği büyük nehirleri, Akdeniz'i Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'na bağlar. Elbetteki böyle bir yer zaman içerisinde Babilliler, Asurlular, Pers İmparatorluğu ve Halifeler zamanındaki ihtişamına ve gücüne yeniden kavuşacaktır; ancak bunun için büyük bir değişime ve zamana ihtiyacımız var, ki baskı ve zulmün, onca talanın, kötü yönetim ve ihmalkarlığın neden olduğu onca yara kapanabilsin. Ben inanıyorum ki barışa, ticarete velhasıl uygarlığa büyük katkıları olacak böyle bir değişiklik İngiltere eliyle gerçekleştirilecek ve bunun onuru İngiltere'ye nasip olacaktır.[4]

Esmekte olan sert rüzgarlar komisyonun gelişiyle birlikte dindi. Irak hükümeti, firari vatan hainleri olarak gördüğü Nazım ve Fettah'ı diplomatik dokunulmazlık zırhı altında karşılarında görünce oldukça büyük bir öfkeye kapılmıştı; dahası, onların Irak'a geri dönüşleri kendi livalarında şiddetli bir kırgınlığa ve tabi yüreksiz bazı insanlar arasında da korkuya neden olmuştu. Doğrusu bu tepkileri anlamamak işten değildi. Yüksek Komiserlik aracılığıyla Wirsén'e sert bir protesto notası gönderilmişti. Bu arada komisyon üyeleri ve Cevad Paşa şeref misafirleri olarak Vali Konağında ağırlanırken üç uzman şehir dışında bir askeri kampa yerleştirilmişlerdi; Türk tarafının resmi temsilcisi burası için 'Toplama kampı' tabirini kullanarak şikayette bulunmuştu. Bu kesinlikle bir abartı olmak-

4 a.g.e. Cilt I, s.347.

la birlikte Wirsén'in girişimleriyle uzmanlar, Vali Konağı'nın yanında yer alan küçük bir eve yerleştirildiler. Komisyon üyeleri (Irak hükümetinin protestosuna cevaben) Türk delegasyonunun bütün üyeleriyle birlikte tartışmalı bölgede tam hareket serbestisine sahip olması gerektiğini belirtirken uzmanların, hep birlikte Musul'a gidinceye kadar dışarı çıkmamaları gerektiği hususunda hükümetle mutabık olduklarını bildirdiler.

Gerek akşam yemeklerinde ve resmi resepsiyonlarda gerekse konferanslar sırasında bütün komisyon üyeleriyle birkaç defa bir araya geldim; ayın 26'sında, gece trenine binmeden önce Rezidans'ta hep birlikte bir akşam yemeği yedik. Yemeğe katılanlar arasında Nazım ve Fettah da vardı. Üzerinde emanet gibi duran Avrupa tipi elbisesiyle oldukça mahcup ve mahzun bir görüntü çizen Nazım'a, Kerkük'te yaptığımız onca sıcak ve dostane sohbetin ardından bu yaptığı karşısında ne kadar incindiğimi söylediğimde mahcup bir şekilde gülümseyerek, etrafında şüphe uyandırmayacak bir şekilde bunun bir yurtseverlik görevi olduğunu mırıldandı. Fettah'la daha önce hiç karşılaşmamıştık; ruhsuz ifadesi ve iğdiş edilmiş kalın boyunlu bir boğayı andıran görüntüsüyle bu adamda insanı cezbedebilecek hiçbir yön görememiştim.

Aralık ayını devirdiğimiz bu günlerde bütün ülke son yılların bilinen en sert kışına teslim olmuş durumdaydı; termometre geceleri sıfırın beş on derece altını gösteriyordu. Isıtma sistemi olmayan trenimiz dışarıdan bile soğuktu. Gece boyunca ne ben ne de benimle aynı vagonu paylaşan Littledale (şu anda Kerkük, Erbil ve Süleymaniye'nin Müfettiş Polis Subayı) bir kez olsun gözümüzü kırpmadık. Öğleden sonra Baiji'nin yaklaşık doksan kilometre ötesinde bulunan Şirqat'taki yeni hat sonuna vardık. Gözüme ilk ilişen şey kadim Asuri şehri Ashur'un yıkıntılarının üzerinde yer alan büyük bir höyük oldu. Bizi, uzun yıllar Türk idari yapısında görev almış, Bağdat'ın önde gelen ailelerinden birinin başı olan Mutasarrıf Abdül Aziz Bey el Qassap ve İdari Müfettiş Binbaşı H.I. Lloyd karşıladı. Tanışıp, birbirimize karşılıklı nezaketlerimizi sun-

duktan sonra geri kalan yüz kilometrelik yolu tamamlamak üzere arabalara bindik; yol boyunca arabalarımızın tekerleri altında ezilen karın çatırtılarını duyabiliyorduk. Musul'a vardığımızda müteaddit ziyaretlerinde Kral Faysal tarafından kalındığı için 'Royal Palace' [Kraliyet Sarayı] adı verilen gelişimiz için hazırlanmış olan harabe bir yapıya yerleştirildik.

Yerleşmek üzere odalarımıza daha yeni çıkmıştık ki Lloyd'dan bir telefon aldım. Bana şehirde heyecanın gittikçe artmakta olduğunu ve Abdul Aziz'le birlikte bir an evvel başkanı görüp komisyonun çalışmalarını her açıdan rahatça sürdürebilmesi ve özellikle de Türk ekibinin psikolojik ve fiziki saldırılardan korunabilmesi için İçişleri Bakanlığının alınmasını gerekli gördüğü önlemleri tartışmak istediğini belirtti. Hemen komisyon başkanımız Wirsén'i arayıp acil görüşme talebinde bulundum ancak kendisi sorunu yerel otoriterle tartışmadan önce kendi arkadaşlarıyla görüşmek istediğini ama aktardığımız atmosferi gözönünde bulundurarak bir an evvel Cevat'ı görüp ondan bu sıralarda kente inmemesini isteyeceğini söyledi.

Zemin katta bulunan odama daha yeni dönmüştüm ki Abdul Aziz öfkeyle ve heyecandan ne yapacağını bilmez bir şekilde içeri dalarak Cevat'ın Teleki'yle birlikte sokağa indiğini ve şehrin caddelerinde tam bir kargaşanın baş gösterdiğini söyledi. Bunu duyar duymaz yanıma Jardine'i de alarak şehrin sokaklarına fırladık ve çok geçmeden Teleki ve Cevat'ı bulduk. Cevat'ın üzerinde general üniforması vardı ve etraflarını sarmış olan alkışlı bir kalabalığın eşliğinde azametle Saray'a doğru yürüyordu. Bekleneceği üzere tam bu sırada Irak ve Faysal lehinde sloganlar atan bir başka grup da sancak tarafından onların üzerine doğru yürüyüşe geçmişti. Orada bulunan iki üç polis duruma hakim olmaya çalıştı ancak tahmin edilebileceği gibi pek başarılı olamadılar.[5]

Bu olay tarafların birbirine üstünlük sağlamak amacıyla gi-

5 Teleki'nin bu olaya ilişkin kendi raporu, metinde geçen diğer olaylara ilişkin olarak komisyon üyelerinin hazırladığı raporlarla birlikte Wirsén raporunda aynen yer almaktadır (s. 9).

riştikleri, her iki tarafın da eşit oranda hatalı olduğu bir dizi çatışmanın başlangıcını teşkil ediyordu; komisyonun çalışmaları sırf bu olaylar yüzünden bir on beş gün gecikti.

Komisyonun yaptığı bu inceleme, Milletler Cemiyeti'nin 1925-1935 yılları arasında Irak'a ilişkin olarak gerçekleştirdiği ve benim de rol aldığım bir dizi tahkikatın ilk vechesini oluşturuyordu. Daha incelemelerin başında Kıta Avrupası'ndan gelen resmi görevliler ve siyasetçiler ile, özellikle küçük ülkelerden çağrılmış olanlarla, isterseniz bunlar en dostane tutumlar beklediğiniz ülkelerden gelmiş olsun, kendi hakkını savunmaktan başka hiçbir amacı olmayan bizim heyetimiz arasında derin bir psikolojik ayrılık olduğunu farkettim. Sanki onlarla bu konularda hiç görüşmemişiz gibi daha incelemelerin başında bizi buralara getiren saiklerin ahlakiliği konusunda derin bir şüpheye ve kanalın* ötesinden gelen bu zorbaların dayatmalarını kabul etmemeye ölümüne bir kararlılığa sahiptiler. Bu ülkeler genel olarak Orta Doğu ülkelerine ilişkin herhagi bir deneyime sahip değillerdi; ve bu türden her görevde olduğu gibi başlangıçta varolan önyargıların, bunlardan kaynaklanan kanaat ve inançların ve bir takım sabit fikirlerin ortadan kaldırılması ya da tali konular yerine meselenin özü üzerinde durulmasını sağlamak için epeyce vakit harcamamız gerekti. Ancak bundan sonradır ki, meseleyi olması gerektiği gibi incelemeye başlayabildik. Birbirimizi iyice anladıktan ve karşılıklı bir güven inşa ettikten sonra, komisyon jet hızıyla çalışmaya koyuldu. Bu farklı ülkelerden gelen meslektaşlarımız, doğru oldukları konusunda artık en ufak bir şüphelerinin olmadığı olguları ve görüşleri neden baştan ortaya koymadığımız konusunda bizi epeyce azarladılar.

Bizi (biz derken birlikte hareket eden İngiliz ve Irak hükümetlerini kastediyorum) ve Türk delegasyonunu karşılaştırdığımda taktik avantajlar büyük ölçüde bizden yana görünüyordu. Polis de dahil olmak üzere bütün idare tamamen bizim kontrolümüz altındaydı. Bu sayede nüfusun bütün unsurları-

* İngiltere'yi Kıta Avrupası'ndan ayıran ve Atlantik Okyanusu ile Kuzey Denizi'ni birbirine bağlayan İngiliz Kanalı [-ç.n.]

m veya istediğimiz herhangi bir unsurunu harekete geçirmek üzere baskıda bulunma olanağına ve tezlerimizi inandırıcı bir biçimde savunabilmek için gerekebilecek en son ve en doğru bilgilere kavuşma imkanına sahiptik; ayrıca iddialarımızı sıralayan ve anketteki sorulara verdiğimiz cevapları içeren memorandumu hazırlayanlar ya da hazırlanmasına yardımcı olanlar, resmi temsilcinin ve tartışmalı bölgeyi yöneten resmi görevlilerin ta kendisiydi. Türk delegasyonunda bulunanlardan hiç kimse davayı doğrudan hazırlayanlar arasında değildi; bu nedenle yaptıkları sunuş Istanbul'da (bundan böyle Konstantinapol'ü bu isimle anmak gerekiyor) mevcut olan eski ve yanlış kayıtlara ve yıllar önce vilayette [Musul] görev yapmış olan resmi görevlilerin ve devlet memurlarının puslu hatıralarına dayanıyordu. Ne resmi temsilci ne de uzmanlar yeni iddialar ya da karşıtları tarafından öne sürülenleri çürütebilecek gerekli eğitime ve bilgi kaynaklarına sahip değildi.

Diğer taraftan şu ana kadar bu kitapta anlatılmış olanlar ülkenin büyük bir bölümünde yönetimin ne kadar nazik bir durumda olduğunu göstermeye yetmiştir. Ülkeyi yüzyıllardır yönetmekte olan gücün prestiji hâlâ çok yüksekti ve Mustafa Kemal'in hayret verici başarıları karşısında daha da yükseliyordu. Türkler yaptıkları propagandada çok geçmeden vilayetin yönetimini tekrar ellerine geçireceklerini, bütün hainleri cezalandıracaklarını söylüyor ve halkı bazıları için umut bazıları içinse terör anlamına gelebilecek bir galeyan hali içinde tutuyordu. İçinde kolayca tutuşabilir madde taşıyan birçok tren vardı. En ufak bir kıvılcım bu barut fıçısı trenleri içlerindeki anketler, memorandumlar ve yönetimden insanlarla birlikte havaya uçurmaya yeterdi. Doğrusu bu, Türk resmi temsilcisi için bulunmaz bir fırsattı. Türk tarafının Musul ve ziyaret edilecek diğer kentlerde bayrak ve flama dağıtma planları olduğunu biliyorduk. Komisyon heyeti buralardan geçerken insanlar aniden pencerelere çıkacak ve bunları sallayacaktı. Bu iş için Nazım ve Fettah'ın seçilmiş olması da böyle birşeyin yapılmasındaki amacın akademik bir argümana temel teşkil etmekten çok propaganda yapmak ve ilgi çekmek olduğunu

gösteriyor. Türk hükümetinin plebisit yapılmasının önemi üzerindeki ısrarı da aynı tarz düşüncelerden kaynaklanıyordu. Çünkü hiçbir şey, çoğunluğunu okuma yazma bilmeyen, silahları ile birlikte yatıp kalkan ve insan hayatına en ufak bir değer vermeyen insanların oluşturduğu bir nüfusu idare etmeye çalışan bir yönetimin otoritesini, kendini ulus-üstü bir yapı olarak sunan ve bu insanlara kendilerinden vergi toplayabilecek ya da cinayet işlemiş, ana yolda soygun yapmış kardeşlerini ve kuzenlerini yaptıklarından dolayı cezalandırabilecek şu andaki yöneticileriyle birlikte kalmak mı yoksa onlardan ayrılmak istediklerini soran bir oluşumdan daha fazla tehdit edemez.

Türk hükümeti memorandumlarını, iyi hesaplandığı çok belli olan bir taktikle, uluslararası bir görev yükümlenmiş küçük devletlere hitabeden şöyle bir paragrafla sonlandırmıştı:

> Milletler Cemiyeti'nin kuruluşundan bu yana ilk defa büyük bir Batı devleti ile bir Yakın Doğu devleti arasında cereyan eden ve Doğulu bir halkın kaderini belirleyecek olan büyük öneme haiz bir sorun Cemiyet Koseyi'nin önüne getirilmiş bulunmaktadır. Doğu ve Batı arasındaki iyi niyet ve karşılıklı güven duygularının ihdası ile Milletler Cemiyeti'nin yeni dönemde sağlamayı taahüt ettiği Doğu halklarının güvenliği büyük oranda, önünüzde bulunan sorunun komisyonunuz tarafından etraflıca araştırılmasından sonra sunacağı çözüm önerisine bağlı olacaktır. Cumhuriyet hükümeti komisyonunuzun dünyanın bu iki kesimi arasında karşılıklı güvenin inşa edilmesine katkı sunmak istediğine bütün benliğiyle inanmaktadır, ki hepimiz için de hayırlı olan budur. Konseyden, Musul vilayetindeki nüfusun kendi kaderini tayin etmesine izin vererek adaleti sağlamasını talep ediyoruz.

Bu nedenle komisyon üyelerinin görevi oldukça zor ve hassas bir hal almış oldu. Onlar da haklı olarak, tartışmalı bölgeyi fiili olarak kontrolü altında bulunduran kuvvetin [İngiltere], ne kendilerini ne de ziyaretçi delegasyonu [Türk delegas-

yonu] susturmasına izin vermemeye karar vermişlerdi. Fakat bu devletlerin Orta Doğu'da en ufak bir deneyimleri bile yoktu; bizim plebisit tarzı bir uygulamaya ısrarla karşı çıkışımız ya da hükümetin ve yerel otoritelerin, kamu düzeninin korunması ve Türk tarafını saldırılara karşı korumak yönündeki endişeli çabaları onların başlangıçtaki şüphelerini doğrulayan bir kanıt olarak ve hakikati ortaya çıkarmalarını engelleyici bir tutum ve hasımlarımızı gerekli bilgilere ulaşmaktan alıkoymak ya da halkın gerçekten ne istediğinin öğrenilmesini engellemek olarak değerlendirildi. Onların, ev sahibi hükümetin 'bilgiye ulaşılmasını engelleyici ve işleri zorlaştırıcı' tavırlarına ilişkin öfkeleri Irak tarafının yaptığı iki büyük yanlış nedeniyle daha da arttı; bu hatalara neden olan davranışlardan birisi kasten yapılmış olsa da diğeri tamamen tecrübesizlikten kaynaklanmıştı.

Musul livasının iç durumu esas itibariyle Kerkük, Erbil ve Süleymaniye'dekinden farklıydı ve gerek mutasarrıfın ve idari müfettişin gerekse de yerel polisin görevi diğer üç livada bulunanlarınkinden daha zordu. Öncelikle Musul yalnızca Irak'ın ikinci büyük şehri değil aynı zamanda, Osmalı nüfuzunun pek sızamadığı bir yer olarak başkent Bağdat'tan bile daha Arap sayılırdı. Hem yerel politikaya hakim olan hem de kabinede ve devletin diğer üst kademelerinde güçlü bir biçimde temsil edilen önemli aristokratik ailelere sahipti. Toplumda, ekonomik ilişkilerinin Bağdat'tan çok Halep'le olduğunu düşünen belli sınıflar vardı. 600000 nüfusa sahip livanın yaklaşık üçte biri şehir merkezinde yaşamaktaydı. Kürtler nüfusunun geri kalanının yaklaşık olarak yarısını oluştursa da merkezden oldukça uzakta bulunuyorlardı ve güneydeki kardeşlerinden farklı olarak siyaset yapma fikrine hakim sayılmazlardı ve bu sebeple kendilerini yeterince ifade edemiyorlardı. Komisyonun gelişinden kısa bir süre önce Bağdat'tan, ülkenin her tarafında Ulusal Savunma Komiteleri kurulmasını emreden bir malumat gelmişti. Bu komiteler halkın vatanseverlik duygularını harekete geçirecek, düzenlenen gösteriler, yürüyüşler ve halka çektirilecek telgraflar ve halk adına verilecek

yönergeler aracılığıyla ulusun bir bütün olarak baba yadigarı bu kutsal toprakları sonuna kadar savunma yönündeki kararlılığı gösterilmiş olacaktı. Araplar bırak livanın tamamının, büyük çoğunluğunu oluşturdukları şehir merkezinin bile Arap karakterinin sorgulanmasından dolayı kendilerine haksızlık yapıldığını düşünüyorlar ve buna büyük bir öfke duyuyorlardı. Bu nedenle Bağdat'ın emirleri halk arasında büyük bir heyecan yarattı ve önde gelen Musullular komitelerde görev almak üzere Bağdat'tan ayrılarak Musul'a geldiler. Ancak komisyon üyeleri aptal insanlar değillerdi; kollarını sıvayıp işe koyulduklarında, Ulusal Savunma Komiteleri'nin bünyesinde, bir kısmı gerçekten samimi Iraklı yurtseverler olmakla birlikte, Orta Doğu ülkelerinin hepsinde var olan Avrupa karşıtı yabancı düşmanlığından ya da ilkel bir dinsel fanatizmden beslenen çok sayıda rahatsız insan olduğunu farketmekte gecikmediler. Sorun çıkaran bu insanlara gizli bir şekilde tercihlerinin kimden yana olduğu sorulduğunda, yüksek sesle ifade ettiklerinin aksine sıklıkla Irak'ı değil, Türkiye'yi tercih ettiklerini söylüyorlardı; hatta iki komisyon üyesi, Bağdat'tan gelen İbrahim Kemal isminde (sonradan kusursuz bir maliye bakanı olacaktır ve erken ölümü olmasaydı başbakanlığa kadar yükselebilirdi) genç bir ateşli yurtseverle Arapların önde gelen bir diğer siması arasında cereyan eden şiddetli bir kavgaya tanık olmuştu.

Savunma komitelerinin kurulması bir tek işe yaramıştı; daha baştan bu komite adına dile getirilecek her düşüncenin gerçekleri yansıtmadığına hükmedilmesine. Bu nedenle komitenin bize yarardan çok zararı dokunmuş oldu. İlk gün meydana gelen Teleki-Cevat olayındaki gafletlerini içlerine sindiremeyen ve bir daha böyle gafil avlanmamaya kesin kararlı olan komite, komisyonun Musul'da incelemelerde bulunduğu ilk hafta süresince, örgütlediği bir grup öğrenciden ve normal halktan Sarayın civarında dolaşmalarını ve kıdemli ya da kıdemsiz, burnunu Saraydan çıkaran her komisyon üyesinin üzerine çullanmalarını ve Irak'ı ne kadar çok sevdiklerini ve dolayısıyla Irak'ın bir parçası olarak kalmak istediklerini belir-

ten gösteriler yapmalarını istediler. Elbette ki ben de Musul'da en az diğer komisyon üyeleri kadar bir yabancı sayılırdım; bir defasında beni gören bir grup tecrübesiz genç etrafımı sararak bayraklarını sallayıp sloganlar atmaya başladılar. Ancak çok iyi kullandığım günlük Arapçamla onları yaylım ateşine tuttuğumda şaşkınlıktan neye uğradıklarını şaşırdılar ve biraz önce o ateşli sloganları atanlar onlar değilmiş gibi kuzu sessizliğine büründüler. Mutasarrıfın durumu oldukça zordu: Kendisine bu çocukça davranışların Irak'ın haklılığına gerçekte büyük bir zarar verdiği söylendiğinde daha fazla gösteri yapılmasını yasaklama yönünde bir girişimde bulundu ancak bu da, düzenlenen kitlesel bir yürüyüşle ülkenin birliğini ve geleceğini belirlemede yaşamsal öneme sahip bir konuda konuşma özgürlüğünü kısıtlayan korkakça bir girişim olarak adlandırılarak protesto edildi.

İkinci hata Irak'taki eyalet polisinin o dönemde, Avrupa'da bilinen anlamıyla asayişi sağlamakla görevli sivil bir güç olmaktan çok jandarma tarzında örgütlenmiş olmasının bir sonucuydu; bunlar gözetimlerinde bulunan kişilere gerekli nezaketi göstermek gibi adab ve incelikten yoksundular. Saraya geldiğimizde karşımızda bulduğumuz düzenlemeden daha beceriksizce yapılmış bir düzenleme olabileceğini sanmıyorum. Ön kapının hemen yanma bir çadır kurulmuş ve içine de bir telefon konulmuştu. Dışarı kim çıkacak olsa en yakın polis karakolundan geldiğini tahmin ettiğim bir telefona cevap veriyor ve artık kendisine her ne soruluyor ise birşeyler anlatmaya başlıyordu. Daha da kötüsü uykusu çok hafif bir kimse olan komisyon başkanımız, penceresinin tam altında yer alan nöbet çadırından gelen mırıl mırıl konuşma sesleri nedeniyle tüm gece uyuyamadığından yakındı (gerçi polisler başkanın şikayetine neden olan gürültünün asıl kaynağının şehrin pek de muteber sayılmayacak bir kesiminden naralar atarak dönen kendi yazmanlarından biri olduğunu iddia ettiler). Ayrıca bir de merdivenlerin altındaki bir odada kalan ve herkesin yoluna çıkan esrarengiz bir adam vardı. Bir gün Teleki'nin uşağı bana, binada uygun başka bir yer olmadığı için, merdivenlerin altın-

daki odayı erzakları için ayarlayabilirsem çok minnettar olacağını söyledi. Adamı sarayın boş olduğu zamanlarda nöbetçi olarak kalan bekçi zannettiğimden kendisini yanıma çağırdım ve komisyon sarayda kaldığı süre boyunca kendisine kalacak başka bir yer bulması talimatını verdim. Adam talimatım üzerine her seferinde kafasını yukarı aşağı şiddetli bir biçimde sallayarak birkaç defa göz kıpttı; aslında bu hareketiyle en geri zekalı insanın bile anlayabileceği bir şekilde oradaki işinin ne olduğunu anlatıyordu. Sonunda tüm şikayetlerimize cevaben çadır kapının ağzından taşındı ve merdivenlerin altındaki odada kalan dedektif bütün göz kırpmalarına rağmen odasından çıkarıldı; ancak bu olayların neden olduğu kötü izlenimleri bütünüyle silmemiz mümkün olmadı.

Komisyon üyeleri ilk birkaç gün çalışma usulüne dair sorunlar ve koruma problemi halledilene kadar çalışmaya başlamayacaklarını belirttiler. Tamamıyla peşin hükümlülükten kaynaklanan ön yargıları nedeniyle bu iki konuya ilişkin olarak yaptığımız telkinler onları pek tatmin etmedi. Ayrıca Ankara'ya, Cevat Paşa'nın da olumlu görüş bildirdiği bir öneri gönderdikleri ortaya çıktı ve Ankara'dan bir cevap gelene kadar beklemeye karar vermişlerdi. Ancak Ankara'dan gelen cevap pek işimizi kolaylaştırır bir nitelikte değildi. Ankara'dakiler kendi heyetlerinin güvenliğinden İngiliz hükümetinin sorumlu tutulması gerektiğini belirtiyorlardı. Ancak, komisyon üyeleri 31 Ocaktan itibaren sert tutumlarında bir yumuşamaya giderek heyetleri kabul etmeye başladılar: Liva İdare Konseyi, Belediye Konseyi, önde gelen Hıristiyan ve Müslüman büyükleri, Ticaret Odası, doktorlar, avukatlar ve son olarak da resmi temsilcilerin seçmiş olduğu sıradan insanlar.

Musul'un ekonomik açıdan Irak'ın bir parçası olduğuna dair ileri sürdüğümüz argümanların sağlamlığı karşısında, sırf bu nedenle de olsa vilayette Irak yanlısı bir havanın hakim olabileceğini gözönünde bulundurmaya başlayan ilk kişi sanırım Paulis idi. Fakat diğerleri resmi organlarca sunulan kanıtlara derin bir şüpheyle yaklaşmaya devam ettiler. Öyle bir davranış tarzları vardı ki sanki olayların üzerinde gerçeği olduğu

gibi görmelerini engelleyen karanlık bir sis perdesi vardı ve onların görevi bu sis perdesini yırtarak gerçekleri günışığına çıkarmaktı. Komisyon üyelerinin bu kılı kırk yaran hassas tutumu Irak tarafını bir dizi 'ustalık isteyen' hata daha yapmaya sevketti ve bu da sonuçta Irak'a dair şüpheleri arttırmaya yaradı: Daha Musul toplumun ileri gelenlerine iadeyi ziyaret yapılmazken (elbetteki bu insanların çoğu resmi organlarda görev almaktaydılar), toplumunun düşük sosyal statüye sahip ya da yüksek statüye sahip olmakla birlikte ziyaret edilmeleri pek uygun düşmeyecek olan insanları ziyaret edilmişti; örnek olarak kralın ve hükümetin en kıdemli temsilcisi olan ve komisyonu karşılamak üzere bizzat Şirqat'a kadar inen mutasarrıf ziyaret edilmezken- ta ki durumu komisyon başkanımızm önüne getirene kadar bu ihmal devam etti-, bir Fransız piskopos olan, Musul'daki Apostolic Delege'den Musul'a geldiği anda ziyaret için randevu istenmiş ve buna benzer daha birçok olumsuz gelişme hasıl olmuştu.

Bir plebisit yapılması fikri kolay kolay ortadan kalkacağa benzemiyordu hatta bir yerde Teleki insanlara fikirlerinin rahatlıkla sorulabilmesi için belli bölgelerdeki garnizonların boşaltılması gerektiğini söyledi. Çok geçmeden bunun uygulanma şansının olmadığı görüldü; fakat her ne olduysa, komisyon başkanı 6 Şubatta, komisyonun 8 Şubat itibariyle üç alt-komisyona bölüneceği ve her bir alt-komisyonun belli yerleri ziyaret edeceğini duyurdu; ancak nerelerin ziyaret edileceği söylenmeyecekti. Başkan ayrıca o gün için, sabah erkenden hareket edebilebilmesi amacıyla on iki aracın hazır tutulması gerektiğini de belirtti.

Yaşanan bütün sıkıntılara ve gerilime rağmen, komisyon üyeleriyle ve daha çok kendileriyle meşgul olan Nazım ve Fettah dışındaki Türk heyetiyle olan ilişkilerimiz mükemmel bir şekilde devam etti. Bu durum büyük oranda aynı masada yiyip içmemizden kaynaklanıyordu. Roddolo, Beyrut'tan geçerken birinci sınıf bir aşçıyla karşılaşmış ve onu yanına almıştı; aşçı, savaştan önce Suriye ve Filistin'e düzenlediği şatafatlı ziyareti sırasında da Alman imparatorunun aşçılığını yapmış birisiydi.

Dahası, bize koca bir kasa birinci sınıf şarap getirmişti. Her üç komisyon üyesi de kendi hikayelerini çok severlerdi ve gün içinde ne tür olaylar yaşanmış olursa olsun akşamlar genellikle sıcak ve neşeli bir dostluk atmosferi içinde sona ererdi.

Yemek salonunun bulunduğu üst katın aksine sarayın benim kaldığım kısımları pek konforlu sayılmazdı. Zemin katta geniş bir odam vardı ve bu oda zaman içerisinde delegasyonumuzun, yerel idari yetkililerin ve resmi olmayan ziyaretçilerimizin konferans odası olarak kullanılmaya başlandı. Isıtma için diğer odalarda olduğu gibi odunla yanan büyük bir demir soba bulunuyordu ancak bacada yerel bayındırlık mühendislerinin teşhis ve dolayısıyla tamir etmekte pek başarılı olamadıkları bir problem vardı. Geceleri sobayı dışarı çıkarıp, üzerime de parkamı ve yatakların üzerine gelişi güzel bırakılmış olan sabahlıkları giyip uyuyabiliyordum ancak gündüzleri o kadar soğuk oluyordu ki içeride soba yakmaksızın çalışmanın imkanı olmuyordu. Sıradan sağduyu sahibi insanlar bile böylesi bir durumda tartışmaların alçak sesle yapılması gerektiğini bilirdi. Sık sık, Musul'un loş aydınlatma sisteminin de etkisiyle iyice duman altı görünen bir odada kat kat giyinmiş ve birbirine sokulmuş halde duran çalışma grubumuzun dışarıdan bakıldığında nasıl görüleceğini düşünmüşümdür; büyük bir ihtimalle insanların gözünde Catesby ve suç ortaklarını anlatan geleneksel Gunpowder Plot tablosu canlanırdı. komisyon üyelerinden biri ansızın içeri girecek olsa, gördüğü manzara karşısında baştaki şüphelerinde ne kadar haklı olduğu kanısına varır, dahası bunun için mazur görülebilirdi.

Kuzey Irak hâlâ tamamen karlar altındaydı ve her gece dondurucu bir soğuk yaşanmaktaydı. İçeride ya da gölgede soğuktan tir tir titresek bile güneşe çıktığımızda soluğumuzu bıçak gibi kesen kuru ve keskin hava bizi kendimize getiriyordu. Kerkük'ten getirttiğim atımla çoğunlukla Roddolon'un da eşlik ettiği gezilere çıkıyordum; genellikle şehrin etrafındaki meyve bahçelerinde geziyorduk.

Jardine ve ben, o İngilizlerin resmi temsilcisi sıfatıyla bense daha gayrı resmi bir sıfatla, usüle ilişkin ortaya çıkan sorunlar-

la ilgili olarak Wirsén'le sürekli irtibat halindeydik. Her iki taraf da arzu ettikleri takdirde usulün doğruluğunu teyit etmek amacıyla yazılı memoranduma (ya da komisyon üyeleri tarafından kullanılan diplomatik dille söyleyecek olursak *notes verbales'a [sözlü nota]*) başvurabilirler ya da belirtmek istedikleri birşeyi, bu bir istek veya şikayet olabilir, memoranduma kaydedebilirlerdi. Ayrıca Teleki ve Paulis'le de esasa ilişkin sorunlar üzerine sık sık müşaverede bulunuyorduk. Ancak komisyon üyeleri içinde bize en fazla yardımcı olan hep Roddolo olmuştu. Kendisi deneyimli, sakin ve zeki bir insandı. Şefi Sir Eric Drummond'a büyük bir hayranlık besliyordu ve şu anda geçici olarak başında bulunan insanların doğru bir yargıya varmalarım engelleyen takıntıların bir çoğundan kendini kurtarabilmişti. Onunla ilgili şöyle bir izlenime sahip olmuştum; her ne kadar işine sonuna kadar sadık olsa da, komisyon olarak görevlerini yerine getirirken takındıkları huysuz ve uzlaşmaz tavrı pek onaylamıyordu ve niyetlerinin kötü olmadığını göstermek için belki eleştirilmeyi de göze alarak, her türlü çabayı gösteriyordu. Bu önemliydi çünkü gerçekten de komisyonun her söylediğinde ve yaptığında bir kötü niyet aramaya hazırdık. Kendisinin de bize yardımcı olmak amacıyla benzer bir çaba içinde olduğuna dair en ufak bir şüphem bile yoktu. Kapının önünde bulunan nöbet çadırında sürekli çalıp rahatsızlık veren telefon olayında olduğu gibi bazı sorunların büyümeden çözülmesinde çok büyük faydaları oluyordu; bunun için herhangi bir sorunu ona çıtlatmamız yetiyordu.

Birdenbire alınan komisyonun alt birimlere ayrılıp içinde hiçbir otelin ve Avrupa tarzı hiçbir kolaylığın olmadığı bir ülkede, üstelik son yılların en sert kışı yaşanırken, önceden bildirilmemiş yerlere gidilmesi önerisi bize komisyon üyelerinin, yönetimi aradan kaldırarak halkla doğrudan iletişim kurma yönündeki isteklerinin çok fantastik bir boyuta taşınması gibi geldi; kararın uygulanmasını imkan dışı bırakacak ciddi politik engellerin varlığının yanısıra böyle birşey hem komisyonun çalışmalarını bir düzene kavuşturmak hem de Musul'da meydana gelen türden hataların bir daha tekrarlanmasını en-

gellemek için irtibat subayı sıfatıyla yaptığım deneme kabilinden bazı düzenlemelerin es geçilmesi anlamına gelecekti. Bu nedenle Jardine'nin bu prosedüre karşı çıkan ateş gibi bir *note verbale* patlatmasını ve Yüksek Komiser'e de (ki kendisi faydalı olabileceğini düşündüğümüz her an yardıma hazır olacağını söylemişti) bir telgraf çekip 'kendisinin duruma müdahale ederek komisyonu, çalışmalarını böyle teatral bir biçimde değil de daha ciddi bir biçimde yapmaya davet etmesinin vaktinin geldiğini' bildirmeyi kararlaştırdık.

Gece hava çok kötü bozdu ve sabah olduğunda, gece boyunca yağan ve hâlâ devam etmekte olan ağır kara rağmen Sir Henry Dobbs'un uçakla yola çıkmış olduğunu duyduğumuzda endişe dolu iki uzun saat geçirdik. Nihayet Musul semalarında görünen uçak yere çarpar gibi bir iniş yaptığında yüreğimiz ağzına geldi ama Allah'tan o ve kendisine eşlik eden uçak mürettebatı kazayı sadece birkaç küçük sıyrıkla atlattılar. Yüksek Komiser'in geleceği haberi bile çok etkili olmuştu; kendisi daha Musul'a ulaşmadan durumda radikal bir değişiklik meydana gelmişti. Cevat Paşa komisyon başkanına 'şiddet olaylarının vuku bulduğu durumlarda Türk delegasyonunda bulunan kişilerin güvenliklerini sağlamanın kendi sorumluluğu olduduğunu' kabul ettiğini bildiren bir mektup gönderdi. Mektupta ayrıca (daha önceden) Yüksek Komiser tarafından önerilen 'koruyucu tedbirleri almanın, şayet bunlar tam olarak uygulanırlarsa, Türk delegasyonunun prestijini ya da hassasiyetlerini zedelemeyeceği ve hatta çalışmalarını başarıyla tamamlamalarını sağlayacağı konusunda mutabık olunduğu' yazıyordu. Komisyon üyeleri, daha olgun düşünmeye başladıklarından mı yoksa bizim yaptığımız baskılardan mı bilinmez, alt birimlere ayrılıp vilayetin farklı yerlerini ziyaret etme fikrinden vazgeçtiler. Ancak bu defa da aynı derecede uç bir fikre kapılıp her bir yeni yere gittiklerinde bir merasim yapılmasını ve kendilerine düzenli taburların eşlik etmesini önerdiler; tabii ki bu fikirden de hemen vazgeçtiler.

Sabahı komisyon üyeleri ve resmi temsilcilerle geçiren Sir Henry Dobbs akşamleyin de Başkanla iki saatlik özel bir gö-

rüşme yaptı. Görüşmeler sırasında taraflarla ilgili her konu olabildiğince açık bir şekilde konuşuldu ve gerçek anlamda bir karşılıklı anlayışa ulaşıldı ayrıca uygulamaya yönelik bir program üzerinde de anlaşmaya varıldı. Buna göre 11 Şubatta komisyon dört alt-komisyona bölünecekti: Başkan ve resmi temsilciler Musul'da kalmaya devam edecek ve ova bölgelerindeki incelemelerini sürdüreceklerdi; Teleki ve Kramers, Nazım'la birlikte Erbil'e gidecekler ve Erbil'de onlara İngiliz uzman sıfatıyla Lyon katılacaktı; Paulis, Sabih ve Kamil'le birlikte kuzey Kerkük'te yer alacaktı; ve Pourtalés, Fettah ve bizim tarafımızdan ayarlanacak bir uzmanla birlikte Kifri ilçesinde dolaşacaklardı. Bütün komisyon (üyeleri) işlerini bitirdikten sonra tekrar Kerkük'te biraraya gelecek, buranın Kürt milliyetçiliğinin merkezi olduğunu gözönünde bulundurarak var gücüyle Süleymaniye'ye doğru ilerleyecekti; ardından livanın vilayet sınırına bitişik olan dağlık Kürt bölgelerinde incelemelerin nasıl gittiğini yerinde takip edebilmek amacıyla tekrar Musul'a dönecektik.

XXVII. MUSUL KOMİSYONU-II

Daha önce de belirttiğim gibi kuzey-doğuda yeralan üç livadaki durum Musul'dakinden tamamıyla farklıydı.Yönetimin yüksek kademelerinde görev alanlar tamamıyla yörenin kendi insanlarından oluşuyordu ve üstelik hiçbiri de Arap değildi. Bu insanlar da biz İngilizler de bir noktayı çok iyi anlamıştık ki savunmamızı Krallığın [Irak] bir parçası olmak istemediklerini açık açık belirtip ancak uzun süre dil dökmemizden sonra ellerinde Irak bayrağı sallamayı ve seçimlere katılmayı kabul eden bir nüfus arasında yapay bir 'beraber yaşama' şevki yaratmaya yönelik çabalara bağlamamız ölümcül bir hata olacaktı. Bu nedenle tüm gücümüzle ve her yerde, sağlamlığı tartışılmaz olan ekonomik argümanı işlemeye ve mümkün olan yerlerde de İngiliz nüfuzu altında iyi yerlere gelmiş olan önemli yerel kişiliklerin bu konumlarını Osmanlı'mıı son gün-

leriyle karşılaştırarak bundan azami ölçüde faydalanmaya karar verdik. Hatta izinli gösteriler bile kamu düzeninde bir gevşemeye neden olabilir ve daha önceden de gördüğümüz gibi bu durum huzursuzluktan çıkarı olan hoşnutsuz insanlar tarafından öyle bir şekilde kullanılır ki düşmanlarımız bunu aleyhimize kullanır ve biz de kaş yapayım derken göz çıkartmış oluruz. Tüm bu nedenlerden dolayı her üç livada da savunma komiteleri kurulması yönündeki direktiflere tamamıyla karşı çıkmıştık; ve Kerkük'te bir savunma komitesi örgütlemek amacıyla Bağdat'tan gönderilmiş iki kişiyi hat sonundan gelen ilk trenle apar topar, geldikleri yere geri göndermiştik.

11 Şubat sabahı Erbil'e gitmek üzere erkenden hava yoluyla Musul'dan ayrıldım. Erbil'e vardığımda, kendisi Alt-Komisyonları Büyük Zap üzerinde bulunan vilayet sınırında karşılamak üzere yola çıkmadan önce Lyon'la kısa bir sohbet etme, Mutasarrıf Ahmed Efendi ile de uzunca bir tartışma yapma imkanım oldu. Musul'da yaşadıklarımız ve edindiğimiz tecrübeler bize şunu göstermişti; bahsini ettiğimiz üç liva için önceden uygun gördüğümüz politikalar isabetli bir seçimdi. Komisyonun kendisi de, uzun süren bir deneme yanılma döneminden sonra, bu politikayı çalışmaları için temel edinmeyi karara bağlamıştı. Leyhte ya da aleyhte her türlü gösterinin bastırılması -ya da izin verilmemesi- yönündeki talimatlarımız bir kez daha tekrarlanacak ve onaylanacaktı; görüşme yapılacak tanık listemiz yörede temsil gücü olduğu belirtilen insanlara dayanacaktı. Şunu iyice göstermemiz gerekiyordu; her üç livadaki yöneticiler de yörede sahip oldukları prestij ve nüfuz sayesinde yöre insanları tarafından seçilmişlerdi ve bu nedenle beyan ettikleri görüşler basitçe mevcut yönetimin borazanlığı olarak algılanamazdı. Türk yanlısı duyguları gizlemeye çalışıyor gibi bir izlenim vermeden komisyon üyelerinin dikkatini, yapacakları ikna edici açıklamalarla onları etkileyebilecek olan insanlara yöneltmeliydik; ve polis de onların gidecekleri yerlerden uzak tutulmalıydı.

Erbil Mutasarrıfı tarafından alınan önlemler o kadar etkili olmuştu ki öğleyin Paulis ve Pourtalés'le birlikte çarşıdan ve

höyüğün bulunduğu bölgeden geçerken ortama oldukça esrarengiz bir sessizliğin hakim olduğunu gördük. Dükkan sahipleri ve zanaatkarlar mallarını katlarken ya da ellerindeki işle uğraşırken dışarısı ile pek oralı olmuyor gibi görünüyorlardı; çarşıyı ziyaret edenlerin ilgilerini çeken malların fiyatlarını öğrenebilmeleri için önce dükkan sahiplerini kendilerine bakmaya sonra da lütfederlerse malların fiyatlarını söylemeye ikna etmeliydiler ancak bu hiç kolay bir iş değildi.

O akşam komisyonun dört tarafsız üyesi ve ben akşam yemeğini Lyon ve Littledale'le birlikte kentin dışındaki evlerinde yedik; Türk heyeti de Ahmed Efendi tarafından ağırlandı. Lyon'un gerçek bir İrlandalı olup olmadığını bilmiyordum ancak bir İrlanda papaz okulunda yetişmişti ve edindiği İrlanda aksanmm yanısıra Blarney'e hacca giden insanların kazandığı niteliklerin çoğuna sahip olmuştu. Ne kendisi ne de meslektaşı, insanlara sahip oldukları mevkiye göre değer veren kimselerdi, bu nedenle misafirler açıkça, Erbil'in bu iki başına buyruk L'sine karşı nasıl davranacaklarını ve sözlerine ne anlam vermeleri gerektiğini pek bilemezlerdi. Sonraki on beş gün boyunca Lyon ve Teleki sürekli beraber bir şekilde livanın civarında seyahat ettiler ve bu süre zarfında birbirlerini daha iyi tanıma ve sevme fırsatı buldular. Aile arması bir dağ doruğunda ayakları üzerine kalkmış bir dağ keçisi olan Teleki, eve dönerken bir Asya cinsi bir dağ keçisinin kafasını da beraberinde götürmeyi çok istiyordu. Bu nedenle birinci haftanın sonunda çalışmalara yirmi dört saatlik bir ara vererek Erbil'in yaklaşık 40 km kuzeydoğusunda bulunan Xoşnaw (en yüksek noktası yaklaşık 2000 metre) üzerindeki Sefin tepesine bir ziyaret düzenlediler; fakat şanssızlığa bakın ki Kont, Lyon'un gösterdiği muazzam bir dağ keçisini elinden kaçırdı. Teleki güçlü bir insan değildi; Kürdistan'da yaptığı bu zorlu kış yolculuğu altında sağlığı bozuldu ve asla Rewandız'a gidemedi.

Ayın 12'sinde Kerkük alt-komiyonuna Altun Köprü'ye kadar eşlik ettim; bu küçük kasabaya tam bir sükunet hakimdi ve çarşının içinden geçip tanıkların dinlenmesi için gerekli düzenlemelerin yapıldığı saraya doğru giderken hiç kimsenin

bize dikkat etmediğini farkettik. Hayatımda ilk defa bu tür bir soruşturmada gerçek anlamda hazır bulunacaktım. Paulis'in soruşturmayı oldukça adil bir şekilde ve tanıkların anlayış düzeyine göre yürüttüğünü düşünüyordum. Türk tarafı görüşme yapılacak insanlara dair bir liste hazırlamamıştı, dolayısıyla Irak tarafının listesinden rastgele yedi isim seçildi. Sabih ve Kamil'den tercümanlık yapmaları ve birbirlerini tercümeleri doğru yapıp yapmadıkları konusunda kontrol etmeleri istendi. Paulis, komisyonun ziyaretinin nedenlerini ve odada bulunan herkesin fonksiyonunu tek tek anlattıktan sonra tanıklara birkaç basit soru sordu: Irk, din, meslek, kullandıkları ulaşım araçları, mallarını nerelere satıp nerelerden satın aldıkları gibi; tercümanlar da dahil odadaki herkes dışarı çıkarıldıktan sonra, mülakata katılanlardan son bir soruya daha yanıt vermelerini istiyordu: Iraklılarla mı Türklerle mi birlikte olmak istiyorlardı; soruya yalnızca 'Türkiye' ya da 'Irak' diye cevap vereceklerdi. Komisyon tarafından adlandırıldığı şekliyle bu 'hassas soru' ilk bakışta göründüğü kadar saçma bir basite indirgeme olayı değildi çünkü sözkonusu olan insanlar basit köylülerdi. Soruşturmayı yürüten kimse için duygusal bağlılığın nereye olduğuna dair genel bir kanı edinmek yeterliydi; ayrıca bu, karar sürecinde gözönüne alınacak faktörlerden sadece birini oluşturuyordu ve tanıkları tercihlerini gerekçelendirmekten ya da ifadelerine başka noktalar eklemekten alıkoyan birşey değildi. Ağırlıklı olarak Türkmenlerin ikamet ettiği ve Bağdat'la yapılan kelek ticaretinin merkezi olan Köprü'de olgulara dayalı cevaplar büyük oranda aynı mantık silsilesine dayanıyordu. Tanıkların hal ve tutumlarından ve daha sonra karakterlerine dair edindiğim bilgilerden muhtemelen beş kişinin Irak lehine ve iki kişinin de Türkiye lehine oy kullandığı yargısına vardım. Tanıkların seçiminde kasabada yaşayan insanların tamamının adil bir biçimde temsil edilmesine büyük özen gösterilmişti ve kasabanın ırksal kompozisyonu gözönünde bulundurulduğunda Irak için oldukça memnun edici bir sonuçtu.

Öğle yemeğinden sonra Paulis'i ve uzmanları incelemeleri-

ne devam etmek üzere yol kenarındaki köylere bıraktıktan sonra Pourtalés'le birlikte Kerkük'e doğru ilerlemeye devam ettik. Kemal ve Fettah'ı taşıyan arabanın lastiği patladı ve Paulis ve Sabih'i taşıyan arabadan ayrı gitmek zorunda kaldılar. İnceleme yapmak amacıyla durulan iki köydeki Türkçe konuşan köylüler (Türkçeyi bir İstanbullu kadar iyi konuşan) Sabih'i Türk zannederek çok içten bir şekilde Türkiye lehine konuşmaya ve bir kukladan başka birşey olmayan Padişah ve artık var olmayan Halife için Tanrı'dan niyazda bulundular. Paulis, Sabih'in köylülerin bu pek de lehimize olmayan sözlerini, etrafında kendisini kontrol edecek bir kimse de yokken, büyük bir dürüstlük örneği sergileyerek doğru bir şekilde çevirmesi karşısında hem çok etkilenmiş hem de çok memnun kalmıştı. Akşamleyin Paulis bana köylerin pisliği ve perişanlığı ve köylülerin, Kongo'da gördüğü ilkel yerlilerden bile daha geri daha cahil oluşları karşısında şoka uğradığını söyledi ve bu nedenle (bu cahil) köylülerin fikirlerini sormanın pek bir anlam ifade etmeyeceğini, bizim halka danışma konusunda sergilediğimiz *bien fondé* tutumun haklılığım kabul etmek zorunda kaldı. Ancak sırf Türk hükümetini halkın isteğini açığa çıkarmayı amaçlayan bir plebisit dışında mümkün olan herşeyin komisyon tarafından yapıldığına dair ikna edebilmek için bile olsa incelemelerimize devam etmemiz gerekirdi.

Ayın 17'sinde Chapman'la görüşmelerde bulunmak üzere Süleymaniye'ye uçtum. Artık aşinası olduğum bu topraklar bulutsuz ayaz havada özellikle çok sevimli görünüyordu: Şütten yeni kesilmiş kuzular gibi yamaçlardan aşağı doğru neşe içinde seğirten Şıwan ve Çemçemal'in çağıltılı suları üzerlerinde koşan atlar nedeniyle benek benek görünüyordu; Qaradag, Beranan, Piremegrun ve Azmir adeta beyaz bir gelinlik giymiş gibi karlar altında kalmış, güneşte parlayan binlerce kar kristaliyle gökyüzüne doğru gülümsüyor gibiydi; Ḥewraman öne doğru yükselen beyaz bir duvarı andırıyordu ve ötede kuzeydoğu yönünde Qendil Dağının zirveleri alacalı bir kar kütlesine bürünmüştü.

Chapman beni oldukça sıcak bir şekilde karşıladı. Birkaç

hafta önce, komisyon gelmeden Ahmed Beg-i Tevfik Bey'in Mutasarrıf olarak atanması için yönetime epeyce bir baskıda bulunmuştuk; ancak, bu makam için bizce hiç de uygun olmayan başka bir adayı olan bakanlar henüz talebimize olumlu ya da olumsuz bir yanıt vermemişlerdi. Biz de bu nedenle tam komisyonun geleceği bir vakitte değişiklik yapmanın gereksiz bir şüphe yaratıp yanlış anlaşılmaya yol açacağını düşünerek Bağdat'a, Komisyon ziyaretini tamamlayıncaya kadar Chapman'ın görevinde kalmasının daha uygun olacağını bildiren bir telgraf gönderdik. Görme fırsatı bulduğum, kentin ileri gelen üç kişisi olan Ahmed Bey, Şeyh Kadir (Mahmud'un kardeşi) ve Heme Ağayi Abdurrahman Ağa tek amaçları kavga etmekmiş gibi duruyorlardı: Kendilerine soru sorulmasının mantığını öyle sorgusuz sualsiz kabul etmiyorlardı, nedenlerini ve gerekçelerini öğrenmek istiyorladı ya da sorulan 'hassas sorulara kaçamak cevaplar veriyorlardı. Bu üç zat komisyonun açık oturumlarında da Osmanlı'yı kötü yönetiminden dolayı alenen suçlayıp Cevat'ı bölgeyi yeniden Türkiye'nin bir parçası yapma isteği, dahası bunu bir hak olarak görüşü nedeniyle ciddi bir şekilde sorgulayacaklardı ayrıca yüzyıllardır onlara acıdan başka birşey vermeyen efendilerine bundan böyle boyun eğmemeye kararlı olduklarını belirteceklerdi.

Paulis Kerkük'te onbeş gün kaldı. Resmi olarak uzmanımız Sabih olsa da burası benim ilçemdi ve dolayısıyla gerekli olan mühimmatları kendisine sağlamak bana, benim yokluğumda da Miller'a düşmekteydi. Kamil doğal olarak Neftçizadeler (aileye Nazım'ın yokluğunda kardeşi önderlik ediyordu) ve kasabadaki Türk yanlısı öteki aristokrat aileler tarafından desteklenmek gibi bir avantaja sahipti. Bu süre zarfında komisyon üyesi ile uzun uzun sohbet etme fırsatım oldu ve bu sohbetlerin birçoğu gerçekten de oldukça ilginçti. Orta Doğu'da ilk defa bulunan biri olarak elbetteki gördükleri karşısında hayrete düşüyordu çünkü bunlar onun için gerçekten de çok yeni şeylerdi; karar verirken ya da karşılaştığı şeyleri değerlendirirken önce bir aşırı uçtan diğerine gidip geldiğini ancak sonradan belli kanaatlere varıp bunları da olduğu gibi Milletler Cemiye-

ti'ne sunacağı rapora kaydettiğini gözlemleyebiliyordum. Benimle konuşurken düşüncelerini bilinçli bir şekilde keskinleştirdiği ve beni tartışmaya çekerek vereceği kararların isabetliliğini test etmeye çalıştığı gibi bir izlenim edinmiştim.

Paulis daha baştan sorunu tamamıyla ekonomik bir sorun olarak görme eğilimindeydi ve savunmamızda sorunun bu boyutunu yeterince açığa çıkaramadığımızı düşünüyordu: Kifri'den Kerkük'e uzanan demiryolunun bu kadar ilerlemiş olduğunu görünce çok şaşırmıştı, bu noktayı daha fazla vurgulamamız ve bundan faydalanmamız gerektiğini düşünüyordu; ona göre Bağdat ve Basra vilayetlerinin Musul olmadan var olamayacaklarını kanıtlamaya çalışmakla hata ediyorduk çünkü bu iki vilayetin geleceği komisyon için pek büyük bir önem arzetmiyordu; bu iki vilayetten ayıracak olursak Musul'un var olma şansının olmadığını vurgulamanın çok daha akıllıca olacağını ve buna benzer birçok şeyi düşünüyordu. Musul'dan dışarı adımını atar atmaz en uzlaşmaz Türk karşıtlarının bile Bağdat yönetiminin pek işine yaramadıklarını anlamakta gecikmemişti; bu üç livada var olan belki de nihayetinde otonomiye gidecek olan mevcut rejimden hoşnut görünüyorlardı ve Anlaşma Protokolünde öngörülen dört yıllık süre sonunda İngilizler artık olayla bir ilgileri kalmadığını söyleyip çekip gittiğinde ne olacağı konusunda oldukça endişeliydiler. Türk yanlılarının tercihi duygusal nedenlere dayanıyordu öyle ki kendilerine tercihlerinin nedeni sorulduğunda mantıklı bir açıklama yapamıyorlardı. Böyle bir durum Türk karşıtları için de geçerli olsa da bu insanlar protokolde yazılı olanları görünce nihai tercihlerinin güven içinde yaşamak olduğunu belirttiler; Osmanlı'yla yaşamak durgunluk anlamına gelecekse bile bir kumar oynayarak Irak'ı tercih etmek anarşiye ve total bir parçalanmaya yol açardı. Başbakan Yasin Paşa ve Bağdat'ın diğer önemli şahsiyetleri tarafından dile getirilen aşırı milliyetçi görüşler Musul'un Irak'la birlikte kalması yönündeki tezlerimizi savunmamıza pek yardımcı olmuyordu; hatta bunlar, Paulis'in Musul'u koşulsuz olarak Türkiye'den ayırmanın gerçekten akıllıca bir iş olup olmadığı konusundaki şüphelerini arttıyor-

du. Dahası, incelemeleri ilerledikçe sorumluluklarının aslında ne kadar büyük olduğunu daha fazla hissediyor gibiydi; bir an geliyor bir karara varıyor ama çok geçmeden o kararından vazgeçerek başka birşey düşünmeye başlıyordu. Gecelerce uykusuz kalmış ve sonunda anlamıştı ki bu tamamen bir vicdan işiydi. Anglo-Irak anlaşması sona erdiğinde neler olabileceği üzerine kafa yormanın komisyonun işi olmadığı söyleniyordu, ancak o tam tersini düşünüyordu; üç yıl sonra bütün vilayeti kaos içinde bırakacak bir konu hakkında komisyonun sadece tavsiyede bulunmasını beklemenin çok saçma bir düşünce olduğu kanaatindeydi.

Elbetteki Irak lehine verilecek bir kararın sonuçlarının düşündüğü gibi facia birşey olmayacağını söyleyerek bu konuya ilişkin korkularını yatıştırmak için elimden gelen herşeyi yaptım. Doğu'nun uyanışı artık inkar edilemez bir gerçeklikti ve Asya'nın herhangi bir yerinde Kongo tarzı bir kolonileştirme artık mümkün değildi. Benim düşünceme göre anlaşmanın geçerli olacağı sürenin protokolde bu kadar kısa tutulmasının nedeni hem Irak ve İngiltere'deki aşırı uçlara, onları yatıştırmaya yönelik bir taviz vermekti ve herkes protokolde öngörülen dört yıllık süre sona ermeden anlaşmanın bir süreliğine daha uzatılabileceğini pekâlâ biliyordu.

Tüm bu samimi ve sıcak tartışmalar, incelemeler süresince polisin ortalıkta hiç görünmemesi, Sabih'in ilk gün gösterdiği dürüstlük örneği ve incelemeleri sonunda bulacağı şeylerin, olumlu ya da olumsuz, ona bulacağını söylediğim şeyler olduğunu görmeye başlaması Paulis'in Musul'a geldiği ilk üç hafta süresince kafasında var olan şüphelerin dağılmasına katkıda bulunmuştu. Neftçizadeler aslında incelemeleri hiç de adilce yürütülmediği yönünde var olan şüpheleri canlı tutmak hatta daha da arttırmak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar; Kamil'i insanlara gözdağı verilmesinden şikayetçi olmaya ve yapılanları protesto etmeye ikna ettiler örrneğin. Ancak her seferinde hiç zorluk çekmeden öne sürdükleri sözde kurbanların gösterileri provoke etmeye ya da düzensizlik yaratmaya çalışan suç dosyası kabarık insanlar olduklarını ortaya çıkarıyor-

duk. Irak yanlısı hiçbir gösterinin yapılmasına izin vermemiş ve bu hareketimizle tezlerimizi çok daha güçlü bir temelde savunabilecek konuma gelmiştik. Hatta şikayetlerden biri üzerine yazdığım bir rapora karşılık olarak komisyon başkanından ileride işimize çok yarayacak bir mektup aldım. Mektup tam da Türk hükümetinin komisyon üyelerinin ve kendi delegelerinin fikirlerini açıklamasına izin verilmediğinden şikayet ettiği bir zamanda gelmişti:

> *J'ai l'honneur de vous accuser réception de votre lettre de ce jour ne donnant, en annexe, les renseignements que je vous avais demandés au sujet de certaines arrestations dans la journée du 14 courant. Les explications me donnent entiére satisfaction. Je me plais à reconnaître l'efficacité des measures prises par l'adminstration dela ville de Kirkuk à l'effet d'empecher toutes manifestations dansla rue, dans un sens, comme dans l'autre. J'ai été heureux de constater également comment, dans cette ville, toute liberté a été donnée à quiconque de me faire connaître son opinion.*
>
> [Ayın on dördünde yapılan bazı tutuklamalarla ilgili olarak sizden istediğm bilgileri de içeren mektuplarınızı almaktan şeref duyuyorum. Açıklamalarınız beni memnun etmiştir. bütün sokak gösterilerine mani olma yönünde Kerkük yönetiminin aldığı tedbirlerin etkisini görmek beni memnun etmiştir. Bu şekilde, kim olursa olsun, fikrimi söyleme konusunda tanınan her özgürlüğün eşit olarak sağlanmasından mutluyum.]

Gerçekten de, Musul'da birbirimizi *notes verbale*'ler aracılığıyla bombardımana tuttuğumuz günlerden bu yana epey bir yol kat etmiştik.

Kamil'le bile eskisinden çok sık birlikte oluyorduk ve kendisine saygı duymaya ve hatta kendisini sevmeye bile başlamıştım. Kerkük'te kendi lehlerine olan faktörlerden en iyi şekilde yararlanmak için olağanüstü bir gayret gösteriyordu; Neftçizadeler sürekli bir şekilde tepesinde olmalarına rağmen asla onlara boyun eğmedi ve doğru olduğuna inandığı şeyi

yaptı. Resmi konumlarımız nedeniyle içinde bulunduğumuz çatışmalı durumun kesinlikle ona karşı olan kişisel duygularımı etkilemediğini göstermeyi çok istiyordum. Robb onu ve Paulis'i bir gece silahları ile birlikte bir yoldaş olarak RAF yemekhanesine davet ederek bu konudaki samimiyetimizi çok güzel bir şekilde göstermiş oldu.

Günden güne Osmanlı'nın Musul vilayetindeki eski nüfuz ve güç merkezi olan Kerkük'te işlerin tahmin ettiğimizden çok daha iyi gittiğini hissediyordum. Komisyon üyeleri kentli nüfus çoğunlukla Türk, livada yaşayan nüfusun büyük çoğunluğu da Kürt olsa bile sadece Ubeyd aşireti ve Malha ve Qeretepe'deki aşiretlerde yaşayan Arapların sayısı Türkleri hayda hayda aşıyordu. Büyük oranda Yakubilerin ortaya çıkardıkları iyi çalışma sayesinde ifadelerini Türkçe veren insanların bile yarısı Irak lehine görüş belirtmişti. İster Şıwan'ın oldukça ilkel sakinleri olsun ister Altun Köprü'de ve civarındaki köylerde yerleşik olanlar olsun Kürtler ya dini duygularla ya da toprak sahiplerinin etkisiyle tercihlerini Türklerden yana yapmışlardı. Qerehesen ve Tewq'teki Kürtler ise etkili ve aynı zamanda akıllı birkaç aşiret ileri geleni sayesinde tercihlerini Irak'tan yana yapmışlardı. Kendilerine büyük bir ihtimalle sahip oldukları nüfus oranında oy kullanma hakkı verilecek olan Hıristiyanlar ve Yahudiler de hiç şüphe yok ki bizim lehimize oy kullanacaklardı.

Kerkük'te olduğu gibi önde gelen ailelerinin Türk olduğu Kifri kentinde yaşayan insanların görüşlerini öğrenmek konusunda bize yardımcı olacak kişi Kifrili Umar Nazmi Bey idi. Kendisinden daha önce 1922'deki hakimlerimizden biri olarak bahsetmiştim ve şu anda da bize yardımcı olmak üzere Adalet Bakanlığı tarafından geçici olarak gönderilmişti. Ancak kendisi hiç İngilizce ya da Fransızca bilmediği için bizim uzmanımız sıfatıyla Pourtalés'e eşlik edebilecek nitelikte biri değildi. Bu nedenle ben de, korkarım arkadaşlığımızı da suistimal ederek Corner'i hiç hazzetmediği bir görevi kabullenmeye razı ettim. Kendisine Kifri'ye kadar eşlik ettim ve burada Pourtalés ve Fettah'la birlikte alt-komisyonun yapacağı yolculuğa ilişkin

bir program hazırladıktan sonra kendisinden çok büyük bir siyasi iş çıkarmasını beklemediğimizi söyleyerek biraz da olsa onu rahatlatmak istedim. Bölge hakkındaki bilgisi ve halk arasında sahip olduğu popülarite muhakkak ki tarafsız olan vekil komisyon üyesinin gözünden kaçmazdı. Ayrıca Corner'in varlığı bir taraftan Fettah'ın aşırı derecede ölçüsüzleşmesini ve çirkinleşmesini engelleyecek diğer taraftan da aşiret reislerine ve silah yaralarının nasıl meydana geldiği gibi uygunsuz sorular sormaksızın ilişkiye girdiği diğer insanlara Manda yönetimi sayesinde elde ettikleri sayısız yararı hatırlatacaktı. Türk tarafının üyelerini yakın takibe almak gibi bir politikamız yoktu ama eğer Fettah propagandalarında çok ileri gider ya da insanlara aşırı derecede gözdağı vermeye çalışırsa durumu derhal Pourtalés'e şikayet edecekti.

Kifri alt-komisyonu arazinin oldukça detaylı bir krokisini çıkarmayı başarmıştı. Grupta bulunanlar arabayla Cebel Hemrin'i ziyaret ettiler ve Qeretepe'de bir gece geçirdiler. Şubatın 18'inden 22'sine kadar Kifri'den başlayarak beş gün boyunca kırsal kesimi dolaştılar. Geceleri İbrahim Xançi (Zengene), Qadir Kerem (Şeyh Abdulkerim), Çewri (Aziz-i Abbas Dawuda), Tuzxurmatû ve Bustamli'de (Bayat) geçirdiler. Bu konularda mesleki bir formasyonu olmayan Corner bazı açılardan uzmanlar içinde işi en zor olan kişiydi. Erbil'de bulunan Nazım ve Kerkük'te bulunan Kamil yörenin insanları değillerdi ancak benim 'Kifri'nin barut fıçısı' olarak adlandırdığım aşiretler Fettah'ın kendi evi sayılırdı. Dahası bu adam geceleri, bizi misafir eden aşiret yöneticilerinin tarafımıza tahsis ettiği ve bizim de idari merkez olarak kullandığımız evlerin dışında geçiren tek insandı. Pourtalés ve Corner herhangi bir sorun çıkarmaksızın kendilerine tahsis edilen herkesin gözü önündeki odalarında kalırken Fettah, bazı hanımların akrabası sıfatıyla, özel apartman dairelerine gidiyor ve sabahlara kadar süren uzun ve gizli sohbetler gerçekleştiriyordu. Fettah'ın işi sözle ya da mektuplar yoluyla (ki bunlardan bir tanesi yerine ulaşamadan tarafımızdan ele geçirildi) sorunun zaten halledilmiş olduğunu ve 1922 yılında Rewandız ve Ranya'da kaymakam-

lık yapmış olan Remzi'nin kısa bir süre içinde Kifri'ye gelerek yönetimi devralacağını söylemek, halktan açık açık fikirlerinin sorulduğu sırada manalı bir ifadeyle söylenen herşeyi not alıyor gibi görünmekti.

Corner yaratılıştan çok vicdanlı biriydi ve yola çıkarken kendisini teskin etmek amacıyla söylemiş olduğum sözlerin rehavetine kapılıp olanları gönül rahatlığıyla sineye çekebilecek bir adam değildi; bu nedenle Kifri görevi onun için gerçek bir cehennem azabı olmuş ve Kerkük'e tıpkı hapisten kurtulan bir adam edasıyla gelmişti. Ayrıca görevini hiçbir şekilde yerine getiremediğini düşündüğü için incelemelerin sonuçlarına ilişkin olarak da oldukça karamsardı. Oysa gerçekte görevini mükemmel bir şekilde yerine getirmişti: Kelar'da Kerim Bey ve Caflar açık açık ve oldukça faal bir biçimde Irak'tan yana çıkmışlardı; Kifri'de Dawudalar, Aziz-i Abbaslar (ki buna biz de çok şaşırdık) eşit derecede istekliydiler ve hatta Rifatların bile lehte oy vereceğine inanılıyordu; Gil'de bulunan Talabaniler mutlak bir korkaklık sergileyerek bizi hayal kırıklığına uğrattılar fakat Abdullah Safi Efendi ile Kerkük, Qerehesen ve Tewq'teki diğer Talabanilerle hemfikir oldukları yönündeki açıklamaları onların da (artık sayıları her neyse) bizim lehimizde oy kullanacaklarını gösteriyordu. Tuz'daki durum da oldukça memnuniyet vericiydi. Türkler Kifri ve Qeretepe'nin küçük kasabaları ile Dilo aşireti arasında avantajlı bir durumda olmuş olsalardı bile bu Caflarm ve Dawudalarm bütünüyle lehimize olan oylarını dengelemeye yetmezdi.

Ayın 21'inde Musul'a uçtum. Wirsén, Jardine ve Cevat livanın güney yarısında incelemelerini devam ettiriyorlardı, şansları bazen yaver gidiyordu bazense gitmiyordu. Livadaki atmosfer eskiye nazaran daha az gerilimliydi ancak yine de başkanın hakkımızdaki şüphelerini canlı tutacak özünde çok saçma ve gülünç olan birkaç olay meydana gelmişti. Musul'un 65 km batısında bulunan bir Türkmen kasabası olan Telafer'de kötü niyetli bir ajitatör kaymakamı atlatarak dış mahallelerin çarşılarında dolaşan başı boş insanları toplayarak Türk yanlısı bir gösteri düzenlemeyi başarmıştı. Ancak bu, hem Türk tara-

fının hem Irak tarafının listelerinde yer alan tanıkların ifadeleriyle taban tabana zıt olan bir durumu ifade ediyordu çünkü bu insanlar ya Irak'la birlikte kalmak istediklerini belirtmişler ya da en kötü ihtimalle Musul şehir merkezinde bulunanlar ne karar vermişlerse ona uyacaklarını belirtmişlerdi. Aynı türden bir olay tamamıyla Kürtlerden oluşan Aqre kasabasında da meydana gelmişti. Sincar'da da bir kapıcı soruşturmaların yapıldığı odanın kapısının tam karşısında beklerken uyuyakalmış ve farkında olmadan kapıya yaslanmıştı. Tabii kapı açılınca kafası önde vücudu arkada paldır küldür içeri düşer gibi olmuş ve doğal olarak içeridekiler tarafından kapı dinlemekle suçlanmıştı. Fakat işin trajik yanı şu ki adam hiçbir şey işitmeyen bir sağırdı ama kimseyi buna inandırmak mümkün değildi. Fakat meydana gelen olaylar içinde başkanı en rahatsız edeni şuydu: Şehrin savunma komitesinin önde gelen üyelerinden birisi, ki her türlü kalabalıkta ayırdedilmesini sağlayabilecek bir sakalı vardı, bütün yerleri alt-komisyondan önce ziyaret etmek konusunda bitmez tükenmez bir çaba gösteriyordu ve ne yapıp edip tam Wirsén tanıklarla görüşmelerin yapılacağı büronun kapısına geldiğinde onunla yüz yüze gelmenin bir fırsatını buluyordu. Bu nedenle Musul livasının güney yarısı için oyların yarısını bile almayı beklememeliydik.

Ayın 24'ünde Kerkük'ten döndüğümde Teleki'yi yatakta buldum; oldukça hasta görünüyordu ve Corner'in tavsiyesi üzerine ertesi sabah uçakla Bağdat'a gönderildi. Pourtalés Kifri'den anjin olarak dönmüştü ve Wirsén döndükten hemen sonra ayın 25'inde sıtmaya yakalanarak yatağa düşmüştü. Bu nedenle ayın 27'sinde Süleymaniye'ye gitmek üzere yola çıkan komisyonda epey bir eksik vardı. Ancak Teleki dışında geride kalan arkadaşlar bir iki gün sonra tekrar bize katıldılar.

Hiç kimsenin artık mücadelemizin sonucunu belirleyecek olan aşamaya girmek üzere olduğumuza dair en ufak bir şüphesi bile yoktu. Burası nüfusunda Arap ya da Türk unsurların bulunmadığı bir eyaletti. Eyaletin Kürt sakinleri son beş yıldır neredeyse sürekli bir şekilde Anglo-Irak yönetime karşı bir ayaklanma içindeydiler. Hareketin etkin bir kişilik olan ve her

halinden etrafındakilerin büyük saygısını kazandığı anlaşılan lideri, bölgenin eski efendileriyle sürekli irtibat halindeydi; kah onlardan yardım talebinde bulunuyor kah da onlara olan bağlılığını yineliyordu. Bu durumda Cevat'ın başa baş geçen Musul, Erbil ve Kerkük muharebelerinden sonra burada dillere destan bir zafere imza atmak yönünde umudunu göklere kadar yükseltmesinden daha doğal ne olabilirdi ki. Ve tabii ki benzer bir beklenti komisyon üyeleri için de geçerliydi; onlara göre insanların görüşlerini samimi bir şekilde, olduğu gibi belirtecekleri bu bölge onların aslında önyargılı değil gerçeklerden beslenen bağımsız fikirli insanlar olduklarının ikna edici bir kanıtı olacaktı. Bize gelince, sonucun Paulis ve Pourtalés'in ve komisyonun tarafsız olan öteki üyelerinin umduğundan çok daha farklı olacağına dair en ufak bir şüphemiz bile yoktu; Cevat'a gelince o, hayatının sürpriziyle karşılaşacaktı.

Süleymaniye'ye yola çıkmadan önceki akşam Wirsén'le uzun bir konuşma yaptım ve daha önceden Paulis'le belirlediğimiz politikaya uygun bir şekilde, orada nasıl bir manzarayla karşılaşacağına ve neler bulabileceğine dair bir tablo çizdim: Birkaç aşırı Kürt milliyetçisi; yöneticilerin Kürt olması ve Kürtçenin okullarda ve idari işlerde resmi dil olarak kullanılmaya devam etmesi koşuluyla Irak'ın bir parçası olmak yönünde isteklerini belirten ılımlı bir çoğunluk; neredeyse koşulsuz bir şekilde Irak yanlısı olan tüccarlar (ki ayrılma onlar için yıkım demektir); ve Türk yanlısı kimse olarak da sadece, var olan durumdan hoşnut olmayan küçük bir grup emekli.

Cevat daha biz yola cıkmadan endişe içinde dört dönmeye başlamıştı. Söylenilene göre eline Süleymaniye'de öldürüleceğini belirten bir kağıt parçası tutuşturulmuştu. Ayrıca onbeş Asurinin sırf ona ve uzmanlarına suikast düzenlemek amacıyla Suriye'ye gönderildiğine dair raporlar almıştı. Kendisini öncelikle Asurilerle ilgili olarak anlatılan hikayenin doğru olamayacağı konusunda temin ettim çünkü zaten büyük bir kuşatma altındaydılar ve böyle bir durumda bir suikast girişimine alet olmak düşünecekleri en son şey olurdu. Ayrıca Fettah dışında Türk tarafının bütün üyelerinin herhangi bir saldırıya

uğrama olasılığının olmadığından emin olacak kadar bölgeyi iyi tanıdığımı belirttim. Fettah'a gelince Chapman'ın belirttiğine göre bir grup genç Kürt milliyetçisi yerel düzeyde tüylü katran cezasını hakedenler için öngörülen bir ceza uygulamayı düşünüyorlardı kendisine. Bu nedenle komisyondan ben durumu bizzat olay yerinde inceleyene kadar Fettah'tan ve önlem mahiyetinde Nazım'dan dışarı çıkmamalarını istemelerini rica ettim. Ertesi gün komisyon üyelerinden seyahat edebilecek kadar sağlıklı olan tek insan durumundaki Paulis'le bir arabaya atlayarak yola çıktık. Paulis yolda bana Cevat'ın kendisine verdiği içinde 'kötü adamların' isminin yer aldığı bir liste verdi; benden halkı ajite etmek üzere gizlice Süleymaniye'ye gönderilmiş olan bu adamları geri göndermemi rica etti. Listeye göz attığımda gördüm ki kötü adam denilen kişiler Babekr Ağa, Sengawlı Şeyh Awul, Sergelolu Hacı Şeyh Arif, Adile Hanım'm oğlu Ahmed Bey ve Kerim Bey Caf idi. Olumsuz bir nitelik atfedilen (Kerim Bey hariç; Pourtalés Kifri'ye düzenlediği ziyaretten sonra onun hakkında oldukça olumlu bir rapor hazırlamıştı) bu adamlar livanın önde gelen insanları arasındaydılar ve resmi olarak sunulan tanık listesinin de en önemli kişileri durumundaydılar; şimdi Cevat'ın bu insanları aşağılık ajitatörler olarak sunması (şüphesiz burada bir kasıt yok çünkü Cevat, Fettah tarafından oldukça yanlış bir şekilde bilgilendirilmiş ve yönlendirilmişti) ile bizim önemli kişilikleri siyasi tutumlarına bakmaksızın bir listede sunmamız arasında önemli bir nitelik farkı vardı. Paulis de Türk resmi temsilcisine, geldiklerinden beri komisyon üyelerinin kafalarım ütüledikleri haikayelerin saçmalığını göstermesine imkan verdiği için böyle bir listeyi görmüş olmaktan [ve böyle bir listenin var olmasından] hoşnut görünüyordu.

Yirmi arabadan oluşan konvoyumuz liva girişinde görünmeye başlamıştı ama insanlarda buna dair herhangi bir tepki ya da heyecan belirtisi görülmüyordu. Paulis ve Kramers, hemen arkalarından da Cevat ve Kamil geldikleri gibi kendilerini dışarıya attılar. Ve dükkan sahipleriyle konuşmak ve onlardan bilgi almak amacıyla hep birlikte çarşıya indiler. Ancak

tıpkı Erbil'de olduğu gibi burada da buz gibi bir ilgisizlikle karşılaştılar, insanlar sanki onlar orada değilmiş gibi davranıyorlardı ve çevrelerinde bir tek kalabalık bile toplanmamıştı. Cevat ve Kamil bir daha çarşıya inmediler. Başlarına neler gelebileceği konusunda bizzat kendi bilgi kanalları tarafından uyarılan Fettah ve Nazım orada kaldığımız süre boyunca bir kez olsun cesaret edip de dışarı çıkmadılar. Öğlen sularında Babekr hepsi de tepeden tırnağa silahlı ve atlı olan ve düğüne ya da sefere giderken ki gibi gösterişli bir şekilde giyinmiş yaklaşık yüz Pişderliyle birlikte Süleymaniye'ye giriş yaptı. Bu savaş tablolarından çıkmış gibi pitoresk bir görünüme sahip olan ve insanı etkileyen süravi geçidini izlerken dudaklarını bükerek hafifçe gülümseyen Paulis, Türk resmi temsilcisinin kendi uzmanı tarafından hakkında yanlış bilgilendirildiği adamın şu anda süvari geçidine öncülük eden adam olduğunu anımsadı.

Cevat Paşa bile Fettah'm kendisine yardımcı olabileceğine dair inancını yitirmiş görünüyordu ve öyle ki bizzat bana başvurarak Rıza Bey'den (1919 yılındaki sadık dostumuz, hatırlanacağı üzere 1923-24 yılında yaşanan sorunlar sırasında Türk yanlısı ekibin başında yer alacağı söylentileri çıkmıştı) livanın etnografik kompozisyonuyla ilgili bilgi vermek üzere onu ziyaret etmesini rica etmemi istedi; çünkü biz Türk Resmi Temsilcisini Türk sayısını komisyona, Türk hürkümeti tarafından sunulan resmi memorandumda ifade edilen 32900 olarak bildirmeye zorluyorduk. Rıza, Paşayı yanında ben olmaksızın görmeyi kesin bir şekilde reddetti. Ona bunun hiç uygun düşmeyeceğini söyledim ve Paşayla yalnız ya da en azından komisyonun tarafsız üyelerinden birinin nezaretinde görüşmeyi kabul etmesi için yalvardım ve hiç değilse bunu benim için yapması gerektiğini söyledim. Görüşme sırasında görüşlerini istediği gibi belirtmekte serbest olacaktı ve Cevad'la yapacağı bu görüşme hiçbir şekilde kendisine karşı kullanılmayacaktı ve eğer kısa süre önceki yanlışlarından bir pişmanlık duymuşsa (ki mevcut tutumu bunun böyle olduğu yönündeydi) kendisinin bilgisine ihtiyaç duyan ziyaretçi delegasyonun bu iste-

ğini geri çevirmeyerek bu pişmanlığım gösterebilirdi. Ancak bütün yalvarıp yakarmalarıma rağmen görüşmeme konusundaki kararından vazgeçmedi ve bunu Cevat'a bildirdiğimde benden onu daha farklı zorlamamamı istedi.

Süleymaniye livasının ırksal kompozisyonu mevzusu Türk hükümeti tarafından davalarını savunmak üzere ileri sürülen iddiaların çoğunun ne kadar ahmakça ve salakça olduğuna ve zavallı Cevat Paşa'nın kendisine verilen görevi yerine getirmesinin neredeyse imkansız olduğuna dair iyi bir örnek teşkil etmektedir. İngiliz tarafı etnik kompozisyona ilişkin soruya livada bir tek Türkün dahi oturmadığı yönünde resmi bir cevap vermişti. Süleymaniye'ye geldikten sonra komisyona Majesteleri Hükümeti tarafından yapılan açıklamada bir yanlışlık olduğunu ve bu nedenle özür dilediğimizi belirten bir *note verbale* gönderdik çünkü livada hiç Türk yok değildi; savaş öncesi garnizondan kalma bir kamp izleyici* Türk vardı; kendisi bir Kürt kızıyla evlenerek kente yerleşmiş ve belediyede çöpçü olarak işe alınmıştı.

Süleymaniye'deki incelemeler tam üç gün sürdü ve araştırmaların ikinci ve üçüncü gününde Wirsén ve Paulis de incelemelere katıldı. Bütün önde gelen tanıklar düşündüğümüzden çok daha iyi ifade verdiler ve açık oturumlarda da aynen söz verdikleri gibi ne hissediyorlarsa onu belirtmekten kaçınmadılar. Osmanlı rejiminin yetersizliklerinden ve çürümüşlüğünden şikayet ettikten sonra kendinden hoşnut bir edayla ve biraz da övünerek birkaç olaydan bahsettiler. Bunlardan en önemlisi Türklerin 1918'deki geri çekilişleriydi; Kürtler kendilerini kontrol altında tutmak üzere gönderilen bir garnizon askeri yenilgiye uğratmış ve bütün silahlarına ve mühimmatlarına el koyarak onları dımdızlak geri dönmek zorunda bırakmışlardı. Ayrıca Şeyh Mahmud'un babası Şeyh Said'in 1908 yılında Musul'da Türkler tarafından öldürülmesi olayını iki ırk arasında cereyan eden dünyevi** nefrete bir örnek olarak gös-

* Kamp izleyici: Bir yerden bir yere giden orduyu ticaret yapmak amacı ile izleyen kimse [çev.]

** Aynı dinden olmalarına rağmen din dışı nedenlerden kaynaklanan [-ç.n.]

terdiler. Birincil öneme sahip bu insanların tanıklığının yanısıra sebatkar dostlarım olan Cafaranlı Said Ağa ve Sêwsenanlı Kökha Necm gibi ikincil öneme sahip tanıkların verdiği ifadeler de bizim için çok faydalı oldu; kendilerine sorulan soruların tamamına kesin ve üzerinde iyi düşünülmüş mantıklı cevaplar verdiler.

Tüm bu süreç boyunca elimden geldiğince yapılan hiçbir işe müdahil olmamaya gayret gösterdim. Ancak Babekr Ağa, Caf Beyzadeleri ve diğer bir takım insanlar tercümanlık yapmak üzere bir açık oturuma ve bütün özel oturumlarına katılmam konusunda ısrar ettiler. Komisyon üyelerinin bu insanların özellikle de Babekr'in ister ekonomik ya da siyasi konularda olsun isterse de Şeyh Mahmud'un bu karmaşık olaylar zincirinde konumunun ne olduğuna ilişkin sorularda olsun verdikleri cevapların kıvraklığından ve içerdiği zekadan çok etkilendiklerini görebiliyordum.[6]

Süleymaniye'de elde ettiğimiz zaferin komisyonun karar verme sürecinde nasıl bir belirleyici öneme sahip olduğu Wirsén raporunun livaya ilişkin kısımlarında da açıkça görülebiliyordu:

> Süleymaniye livası dışında, neredeyse ittifak halinde ya bir tarafı ya da diğerini destekleyen nahiyelerin birbirine sınırdaş olduğu başka bir tek bölge yoktu. Görüşlerin en kesin olarak ifade edildiği yer de Süleymaniye livasıydı. Birkaç istisna dışında görüştüğümüz bütün insanlar Irak hükümeti lehinde görüş bildirdiler... Komisyon halkın görüşlerini bütünüyle ifade edebildiğine tamamıyla kani olmuştur. Livada, yeni yeni gelişse de, makul taleplere sahip bir Kürt milliyetçiliği olduğu görülmüştür; bu insanlar ni-

6 Şeyh Mahmud, komisyonun ziyareti sırasında ince bir siyaset izleyerek pek fazla ortalıkta görünmedi. Benzer bir siyasi tavır, şeyhe kendi mekanında açık bir meydan okumanın uygun olmayacağını düşünen komisyon üyelerince de sergilenmekteydi. Komisyon, bölgeden ayrıldıktan sonra Şeyh Mahmud tacizkar taktiklerine devam etti. Ancak zamanla Irak hükümetinin güçlenmesi karşısında İran sınırının bir o tarafına bir bu tarafına sığınan bir kaçak haline geldi. Sonunda bu duruma daha fazla dayanamayarak 1927 yılında teslim oldu.

hai isteklerinin tam bağımsızlık olduğunu ifade etmekle birlikte aydınlanmış ve aklı başında bir vesayet ilişkisinin de faydalarının farkında olduklarını belirttiler. Hiç şüphe yok ki bunda bu eyalette görev yapan İngiliz yöneticilerinin yetenekli ve adaletli tutumlarının da büyük bir etkisi olmuştur.

Böylece önce Noel'in 1918'de yaptığı bereketli geziyle sulara bıraktığı ve sonra Soane'nin sert ama adil yönetimiyle büyüyen tohumlar daha emekleme döneminde olan Irak'm geleceğinin belirlendiği bu kritik dönemde meyvelerini vermişti.

Martın 3'ünde karayoluyla Kerkük'e döndük. Komisyon başkanınm aynı arabada yolculuk etmemiz yönündeki isteği beni çok sevindirmişti çünkü komisyonun tarafsız olan diğer iki üyesine nazaran kendisiyle çok daha az bir münasebetimiz olmuştu. Anladığım kadarıyla Süleymaniye'de gördüklerinden ve tanık olduklarından hem çok etkilenmiş hem de hayrete düşmüştü: (Dediğine göre) Cevat, olayların kendisi için kötü bir hal aldığını görünce, halkın ya korkutulduğu ya da satın alındığı iddiasında bulunmuştu; fakat bu çok fantastik bir iddiaydı; belki birkaç insan satın alınmış olabilirdi ama koca bir eyaleti tamamıyla satın almak mümkün müydü? Kaldı ki tanıklardan birkaçının bile asabiyet belirtisi göstermesi gerekirdi ama burada insanlar yılmış ya da yıldırılmış olmaktan çok görüşlerini komisyona bildirmek için büyük bir istek sergiliyorlardı.

Paulis'in bir grup Türk sempatizanla son bir mülakat yaptığı Kerkük'te bir gece geçirdikten sonra Erbil'e doğru yolumuza devam ettik. Paulis'in üç hafta önce gelirken yarım bıraktığı incelemesini tamamlaması için Altun Köprü'de iki saatlik bir mola verdik. Ancak burada küçük bir aksilik yaşadık. Komisyonun geçtiği diğer üç livada olduğu gibi bir ilgisizlikle karşılanmadık. Hepsi Türkçe konuşan bir sıra genç Türk resmi temsilcisinin etrafını sardılar. O da onları arabasından tıpkı mirasyedi oğullarını ziyarete gelen bir baba gibi selamladı. Hatta gençlerden birisi Türkiye lehine olan duygularını 'doku-

naklı' bir şekilde ifade ederken gözyaşlarına boğulmuştu. Wirsén raporunda, komisyonun bu tür ifadeleri genellikle alt sınıflardan gelen insanlardan (bu insanların Halife'ye olan bağlılığı Mustafa Kemal Türkiyesi için de politika geliştirilmesi güç bir durum oluşturuyordu), özellikle de Araplar arasındaki alt sınıf insanlardan, duyduğu belirtiliyordu. Tanıklardan bir kaçından fazlası görüşmelerin yapıldığı odadan çıkarken neredeyse yerlere kadar eğilerek büyük bir saygıyla Nazım'ı selamladılar. Bütün bu olanlardan şöyle bir izlenime kapılmıştım; bize bağlı olan yerel otoriteler önceki ziyaretlerideki memnuniyet verici sonuçların ve livanın diğer yerlerinde işlerin yolunda gitmesinin vermiş olduğu bir güven duygusuna kendilerini kaptırmışken Kerkük'lü Neftçizadeler de benzer motivasyonlarla komisyonun çoktan Türkiye lehine bir karar aldığını iddia etmekle meşguldüler.

Öğlen erken vakitlerde Erbil'e ulaştık. Eşyalarımızı yerleştirdikten sonra Cevat beni kentte bir gezinti yapmaya davet etti. Teklifini kabul ettim ve birlikte kentin sokaklarında yürümeye başladık. Söze, sezinlemiş olduğum gibi, bu görevin aslında hiç de kendi istediği gibi bir görev olmadığını söylerek başladı; bunun için mazur görülmesini istedi ama bu beyhude bir istekti tabii ki. Sorunun Milletler Cemiyeti'ne götürülmeksizin aramızda çözülememesi büyük bir talihsizlikti. Majesteleri Hükümeti [İngiltere hükümeti] Irak ve Türkiye'yi anlaşma masasına oturtup bu iki ülke arasında arabuluculuk yaparak Türkiye'nin haklarını koruyacak, Irak'ın isteklerini gözönünde bulunduracak ve böylelikle Britanya'nın prestijini arttıracak bir çözüme ulaşılmasına önayak olabilirdi. Ama bu yapılmayarak büyük bir fırsat kaçırılmış oldu. Ve kesinlikle bölgede yaşayan Türk sakinlerinin Türkiye içinde kalacağı bir sınır çizmek ve Kürtlerin duygularının tatminini sağlamaya yönelik özel düzenlemeler yapmak mümkün olabilirdi. Fakat tüm bunları yapmak yerine biz [İngilizler] Hakkari vilayetinin bir kısmında bile hak iddia etmiş ve sorunun [dostane] çözümünü imkansız hale getirmiştik. Kendisi on sekiz ay önce iki tümen piyade ve bir tümen süvari askerle birlikte Cezire'de bu-

lunduğunu ve bizim bu talebimizden dolayı halkın nasıl savaş naraları attığını anlattı. Kraliyet Hava Kuvvetleri bir parça hasar verebilecek olsa da o durumda kendisini Bağdat'ı almaktan alıkoyabilecek bir gücün olmadığını söyledi; fakat hükümeti bunun yerine dostane bir çözümü tercih etmişti. Daha sonra Asuriler tarafından Hakkari valisinin kaçırılması ve jandarma komutanının öldürülmesi olayı meydana gelmişti. Gerçi vali daha sonra serbest bırakılmış ve geri dönmüştü fakat Asuriler düzen bozucu bu tür hareketlere girişirken hep İngilizlerin kendilerini destekleyeceği umuduyla hareket etmişlerdi. Tüm bu provakatif koşullar altında bile Türk hükümeti, aynı durumda biz olsak bizim de aynısını yapacağımız gibi, hareketlerini sadece suça karışmış olan aşiret üylerini acımasız bir biçimde cezalandırmakla sınırlandırmışlardı. Türk meslektaşımız tüm bunları söyledikten sonra konuşmasına yeni Türkiye'nin Büyük Britanya'ya karşı kanıksanmış bir düşmanlığı olmadığını söyleyerek devam etti. 1909 Genç Türk [Jön Türk] Devrimi sırasında alanda toplanmış kalabalığın İngiliz büyükelçisinin arabasından atların koşumlarını söküp arabayı büyük bir şevkle caddelerde nasıl dolaştırdığını hatırlattı. Ancak İngiliz diplomasisi bu durumdan layıkiyle faydalanamadı ve Türkiye'yi kendini Almanların kollarına atmak zorunda bıraktı. Hatta bizzat kendisi savaştan sonra, İngilizlerin baskısı sonucunda Savaş Bakanlığından istifa etmeye zorlanmış ve çok daha makul bir şekilde yapılabilecekken oldukça aşağılayıcı bir şekilde tutuklanmış ve ardından Malta'ya sürgüne gönderilmişti. Ancak bununla birlikte dostluğun ve işbirliğinin iki ülke arasındaki ilişkilerin temeli olduğuna dair inancının tam olduğunu ve ülkesindeki birçok insan gibi kendisinin de eski günlerdeki gibi karşılıklı saygıya ve hürmete dayalı bir ilişkinin kurulacağı günleri dört gözle beklediğini söyledi.

Komisyon araştırmanın son safhasını gerçekleştirmek üzere 5 Mayısta Musul'a döndü. Birkaç gün yapacak özel birşeyim olmadığı için Bağdat'a uçtum ve orada Rezidans'ta misafir olarak kalan Teleki'ye katıldım. Gerçekten birbirinden hoş yerlerde oldukça güzel günler geçirdim; nehir kenarında bir pik-

nik yaptık (çünkü güneyde bahar çoktan gelmişti), bir gece kulüpte dans ettik, birkaç öğlen ve gece yemeği partisine katıldım. Bu güzel günlerim bizden yaşça bir hayli büyük olan saygıdeğer meslektaşımız İçişleri Bakanlığı Yardımcı Danışmanı Binbaşı H.C. Pulley'nin cenaze törenine katıldığımız için biraz üzüntülü sona erdi. Doğal olarak tüm bu süre zarfında en çok gördüğüm insan Teleki idi. Kendisi pek konuşmayı seven bir insan değildi ancak bir ara o ve arkadaşlarının ülke gerçeğini anlamaya başlamadan önce yapmış oldukları çalışmaların hiçbir kıymeti harbiyesinin olmadığını söyleme lütfunda bulundu. Uzun süredir komisyon çalışmalarından uzak kaldığı için canı çok sıkkındı. Bana komisyon başkanına telgraf olarak çekeceği bir istifa mektubu gösterdi. Ancak ayın 11'inde seyahat edebileceği söylendiğinde uçakla Musul'a döndük. Kendisine uçağa binebileceği söylenmiş olsa da yolculuk boyunca hastalıktan gözlerini açamadı.

Artık herkes geçmişteki hatalardan nasıl dersler çıkarması gerektiğini öğrenmişti; Sarayda bir tek polis bile görülmüyordu, huzur verici bir hava vardı ve ortama tamamıyla bir détente [yumuşama] atmosferi hakim olmuştu. Dağlık kazalardaki görevlerini bir an evvel birtirmek için sabırsızlık gösteren komisyon üyeleri sadece Zaho ve Duhok'u ziyaret etmeye ve Amediye ve Zêbar'daki tanıklardan da Duhok'ta toplanmalarını istemeyi kararlaştırdılar. Bu nedenle, gelecek olan ekip için gerekli düzenlemelerin yapıldığından emin olmak amacıyla ben onlardan iki gün önce yola çıktım ve görevlilere takip etmeleri gereken usül konusunda onlara rehberlik ettim.

Zaho'ya vardığım andan itibaren kazada karşılaştığım atmosfer hoşuma gitti. Kazanın nüfusu yaklaşık 4000 olarak tahmin ediliyordu. Bunun yarısını Yahudiler, dörtte birini Hıristiyanlar oluşturuyordu; Müslümanlar nüfüsun sadece geri kalan dörtte birini oluşturuyorlardı ve hepsi de Kürttü. Bu küçük kasabanın eski kısmı Habur Nehrinin doğu kesiminin Dicle'yle birleştiği noktanın yaklaşık on bir kilometre yukarısında bulunan bir adanın üzerinde (yaklaşık 450 metre yüksekliğinde) konumlanmıştı ve daha sonra kesinleşecek olan şu

andaki fiili sınırın yaklaşık sekiz kilometre uzağındaydı. Nehrin ortasında yer alan adanın sağ kıyıyla olan iletişimi mimarisi nedeniye İranlılar tarafından Şah Abbas'a izafe edilen kemerli bir köprü ile sağlanıyordu. Sol taraf ile ise iki yıl önce Bayındırlık İşleri Bakanlığımız tarafından yaptırılan ve pek de çirkin olmayan bir asma köprü aracılığıyla sağlanıyordu. Açık bir otlağın içinden asma köprüye giden zarif ve küçük bir yol vardı. Yeni açmakta olan meyve çiçekleri ve yemyeşil bir renge bürünmüş körpe kavak ağaçlarıyla yol oldukça sevimli görünüyordu. Günlerden Cumartesiydi ve yer yer Hıristiyanlar ve Müslümanlar da olmakla birlikte çoğunluğunu Yahudilerin oluşturduğu aileler nehre bakan yamacın üzerinde piknik yapıyorlardı; genç kızlar en parlak giysilerini giymiş ve mücevherlerini takmışlardı ve oğlanlar da üzerinde parlak şeritlerden çizgileri olan ve Zaho'ya ününü kazandıran giysilerini *choghe*-ve-*rhanik* giymişlerdi. Kazanın kaymakamı Mahmud Fahri[7] isminde iyi eğitim görmüş, genç sayılabilecek yaşlarda bir Musulluydu; kazanın idari sorumluluğuna getirilmeden önce Mutasarrıf sekreterliğine kadar yükselmişti. Mahmud Fahri ve kazanın polis şefi yardımcısı Yunus buralarda pek görmeye alışkın olmadığım türden insanlar oldukları için beni çok etkilemişlerdi; işlerini ciddiye alıyor ve etkin bir şekilde yerine getiriyorlardı ayrıca Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi farketmez, kasabanın ileri gelenleriyle iyi ve hatta sevecen sayılabilecek bir ilişki kurmuşlardı.

Zaho önemli bir kelek ticaret merkeziydi. Adanın kuzey kısmında kıyı kesimi arı kovanı gibi işliyordu: Keleklerden onu şişirilmiş, üzerlerine odunlar yerleştirilmiş Musul'a gitmek üzere hazır halde bekliyordu ve diğerleri de yapılıyordu. Tüm bunlar güneyle olan ekonomik bağları gösteren yararlı kamt-

7 Mahmud Fahri meslektaşları arasında mükemmel Arapçası nedeniyle üstün bir konuma sahipti. Çünkü o dönemde görevde olan yetkililerin çoğu Türk okullarında eğitim görmüşlerdi. Daha sonraları İçişleri Bakanlığı'nda görev yaptığım dönemde sırf Arapçası nedeniyle onun raporlarını dört gözle bekler ve okumaktan büyük zevk alırdım. Daha çok genç bir yaşta Mutasarrıflık makamına yükselmişken zamansız bir şekilde ölmesi yönetim için büyük bir kayıp oluşturdu.

lardı. Şeyh Said'in Harput'ta başlattığı büyük bir Kürt isyanının ve Türkiye'nin güney-doğu illerinde sıkıyönetim ilan edildiğinin haberleri gelmeye başlamıştı; Kürt liderler de sözlerini sakınmadan kendi soydaşlarına zulmeden Türk yönetimi hakkında düşmanlıklarını ifade ediyorlardı. Yahudilerin ve Hıristiyanların tercihlerinin bizden yana olduğuna dair en ufak bir şüphemiz bile yoktu. Öte taraftan kazanın önde gelen aşiretlerinden olan Guli ve Sindi oldukça zor bir ikilem içindeydiler. Bu iki aşiretin ekonomik geçimlerini temin ettikleri yazlık yaylaları Türkiye'de bulunuyordu bu nedenle Türkiye hükümetinden bizden korktuklarından daha fazla korkuyorlardı ve eğer tercihlerinin gizli tutulacağı konusunda kendilerine güvence verilmezse oyları yanlış tarafa gidebilirdi. Sınıra çok yakın olduklarından dolayı korku içinde olan diğerleri ekonomik olarak Musul'a bağlı olduklarını ve siyasi yönden de Süleymaniye'deki Kürt kardeşleriyle aynı kaderi paylaşmak istediklerini söyleyeceklerini belirtiyorlardı. Bundan dolayı bu gerçekleri gören komisyonun bizim lehimize bir karar vermiş olarak döneceğine dair inancım tamdı.

Zaho Keldani piskoposluk makamının bulunduğu yerdi. Ziyaretçilerin misafir edilebileceği sadece iki ev vardı, Piskoposun evi ve Yunus'un kaldığı ev. Seçkin misafirlerin ağırlanması için bir evin boşaltılması doğu ülkelerinde çok alşılmış birşeydi. Yunus hiçbir itirazda bulunmaksızın, zaten bunun böyle olması gerektiğini belirterek, evini boşaltırken yaşlı ve bunak bir adam olan Piskoposu bu konuda ikna etmemiz gerekecekti. Ancak Mahmud, ordu papazının da yardımıyla, Piskoposu tatlılıkla ikna etmeyi başardı ve böylece komisyon üyeleri oldukça hoş bir yerde misafir edilme olanağına kavuştular; kalacakları konutların badem ağaçlarına bakan harika bir manzarası vardı.

Komisyon ekibi ertesi gün kazaya vardığında sokaklarda kimsecikler yoktu. Cevat Paşa hiç vakit kaybetmeden Musul'da (ama asla diğer üç livada değil) tuttuğu yolu izledi; çarşıya inip esnafla ve diğer bütün herkesle selamlaşıyor, istediği iligiyi toplayıp toplayamadığına bağlı olarak da kötü ya da iyi

bir haleti ruhiyeyle dönüyordu. Ancak ilk gezisinden ve kıyı bölgesine yaptığı bir ziyaretten döndüğü zamanki bozulmuş ve öfkeli ruh hali, bu şimdiki halinden memnun küçük kasabadaki müzakerelerin sonucuna ilişkin oldukça anlamlı bir işaretti, ki sonradan bu kehanetimizde haklı olduğumuz anlaşılacaktı.

Teleki ve Paulis'in Cumartesi günü Musul'un kuzey-doğusunda bulunan Şeyxan'a yaptıkları bir ziyaretin sonucu da oldukça sevindiriciydi. Yaptıkları bu ziyaret sonucunda kazanın düşmanlarımızın iddia ettiğinin tam tersine tamamıyla Türklerden oluşmadığına büyük oranda Hıristiyan-Arabın ve Yezidi'nin de yaşadığına bizzat kendi gözleriyle tanık olmuşlardı. Teleki ve Paulis bir Hıristiyan köyü olan Elqoş'ta onlar için bir geçit töreni düzenleyen keşif erlerinin ustalığı ve geceyi geçirdikleri manastırın keşişlerinin ilmi derinliği karşısında çok etkilenmişler ve son olarak, bu iki azınlığın Irak'ta kalmak için dokunaklı ve ısrarlı bir şekilde yalvarmalarından oldukça müteessir olmuşlardı. Belki sırf bu atmosfer nedeniyle akşam üzeri komisyon üyelerinin üçü de öyle tesadüfen Jardine ve benim günün bu yeni gelişimini tartıştığımız küçük evin önünden geçmişlerdi.

Buna karşılık Zêbar, Amediye ve Duhok'ta işlerin bu kadar kolay gitmeyeceğini biliyorduk. Bu üç yerde de Irak'taki iklimin, kendi umutlarını -ılımlı ya da aşırı- gerçekleştirmek için Türkiye'dekinden daha uygun olacağını öngörebilecek, subaylardan ya da sivil memurlardan müteşekkil bir Kürt entelektüel sınıfı yoktu. Asurilerin büyük bir kısmı savaş zamanında Kürtler tarafından boşaltılan köylere yerleşerek buraların yeni sahipleri olmuşlardı. Şimdi artık yasal olarak sahibi oldukları evlerine geri dönmek isteyen Kürtlere ait köyleri boşaltmaları yönündeki taleplerimizi İngiltere'deki basiretsiz destekçilerinden de güç alarak ısrarla geri çeviriyorlardı ki bu kendilerine kalacak başka bir yerleşim yeri bulacağımızı söylememize rağmen böyleydi. Asurilerin bir kısmı da fabllarda geçen Bedevi çadırında kalan deve misali, sığınmacı olarak kaldıkları yerin asıl sahiplerini dışarı atmak gibi bir tehdit oluşturuyorlardı.

Dinsel ve ırksal açıdan farklı olan bir azınlığın varlığı buradaki yönetimi, sorunlu bölgelerdeki diğer aşiret yönetimlerden daha katı ve herşeye karışır bir duruma getirmişti. Bu durumda sorumsuz ve başı boş Behdinan baronlarına üzerlerinde pek bir baskının ve kontrolün olmadığı eski güzel günlere -yani Osmanlı'nın son dönemlerine- dönmek fikri pekâlâ çok cazip gelebilirdi.

Ayın 16'sında, komisyondan bir gün önce, Duhok'a geri döndüm. Geldiğimde çadırlarımız kentin yaklaşık bir kilometre dışında bulunan ve eski İngiliz APO'sunun konutu olarak kullanılan küçük bir bungalovun çevresine kurulmuştu. Buradaki siyasi durum da en az Zaho'daki kadar berbat görünüyordu. Hükümetin halk tarafından pek sevilmediği ve otoritesinin sallantıda olduğu açıkça görülebiliyordu. Kaymakam emeklilik yaşı iyice yaklaşmış olan uyuşuk ve hantal bir ihtiyardı. Avrupa tarzı dar pantolon giymeyen ya da ütülü gömlek giymeyenleri hor görür, hatta bu kişilere ikinci sınıf insan muamelesi yapardı. Asuri yerleşimcilere karşı izlediği acımasız siyasette nüfuz sahibi Kürtleri de yanına çekmeyi başarmış, hatta onları bu konuda Ulusal Savunma Komitelerine ifade vermeye ikna etmişti.

Bulunduğumuz yerin civarı, emrinde bir sürü silahlı adam bulunan aşiret liderleriyle doluydu. Ertesi gün öğleden sonra komisyon daha yeni varmıştı ki sayıları, kaymakamı protesto etmek amacıyla düzenlenmiş bir mitingden dönenlerin katılımıyla iyice artmış olan kontrol dışı büyük bir kalabalık kampı işgal etti. Ağaların birçoğu birbirlerini ezercesine Cevat'ın elini öpmek için ileri doğru atıldılar ve bir Nakşibendi şeyhinin liderlik ettiği kalabalık kaideli bir şekilde Kur'an'dan herkes tarafından bilinen pasajlar okumaya başladılar. Gördüğü hürmetin etkisiyle iyice havaya giren Türk resmi temsilcisi kendinden oldukça emin ve küstah bir tavırla komisyon üyelerine kampın idaresini hemen orada ve o anda eline almasına izin verilmesi gerektiğini söyledi. Onun bu küstahça çıkışı komisyon üyelerini biraz olsun bile sinirlendirmedi çünkü onlar da rutin incelemelere ve mülakatlara bir an evvel başlamak is-

tiyorlardı. Zamanında APO olarak görev yapmış olan Jardine hem göstericilerin belli başlı üylerini iyi tanıyor hem de onlar tarafından iyi tanınıyordu; ve bu insanların çoğunun, kampa girdikten sonraki o ilk fevri taşkınlıkları sona erdikten sonra, kalabalığı yararak konuşmak üzere Jardine'nin yanına gelmeleri (kaymakamın kötü davranışlarını şikayet etmişlerdi) ve düzeni asıl sağlayanın ve işlerini yapmalarına olanak sağlayanın Jardine olduğu komisyon üyelerinin gözünden kaçmamıştı. Ancak Kürtlerin çoğunluğunun 'hassas sorular'a vedikleri cevaplarda Türkiye'den yana bir tavır takınacaklarına dair çok az kuşkumuz vardı.

Ertesi sabaha kalan Amediye'den gelen tanıklarla yapılacak olan mülakatın dışında komisyonun inceleme ve araştırma işi artık bitmişti ve bu bizim inceleme bölgesindeki son gecemizdi. Belki de, ilk gün hariç, Musul'da geçirdiğimiz bütün diğer günlerden daha gergin olan bugünün ardından yorgunluktan ölmenin eşiğine gelmiştik. Aparatifler için her zamankinden daha fazla vakit ayırdık ve akşam yemek vakti geldiğinde herkes oldukça iyi bir durumdaydı. Sabih o öğlen oldukça sıkıntılıydı. Sabahki manzara ve Cevat'ın zafer kazanmış komutan edası onu fazlasıyla müteessir etmişti. Üstüne üstlük şiddetli bir sıtmaya tutulmuş ve iyileşmesi için verilen Fransız vermutu ve kininin etkisiyle -meslektaşlarımızdan birisi tamamen iyi niyetli bir şekilde eğer (ateş düşürücü olarak) yeterli miktarda alınırsa kesin iyileştireceğini söylemişti- gözünü etrafına gezdirip kim olduğuna bakmaksızın insanların üzerine atılmaya ve vurmaya çalışıyordu, kendisini güç bela zaptedebiliyorduk. Ancak şimdi o her zamanki ağırbaşlı haline geri dönmüş ve yeniden kendisini dost düşman herkesin sevgilisi yapan alıştığımız o ekibin *boute-en-train* [neşe kaynağı] rolünü oynamaya başlamıştı. Komisyon üyelerinin ve resmi temsilcilerin hikaye anlatmak konusunda usta olduklarını zaten belirmiştik ancak o gece birer hikayeci olarak hepsi kendini aştı hatta genellikle sessiz sakin ve ağırbaşlı biri olarak tanıdığımız Kramers bile birbirinden güzel hikayeler anlatarak bizi hayrete düşürdü. O gece yumurtlanan cevherler arasında sadece en masumane

olanı aklımda kalmış. Yapılanlar içerisinde mizah kalitesi en yüksek olan bu espri dışarıdan tam tersi gibi görünse de tamamıyla art niyetsizdi ve bilmeden yapılmıştı. Olayın kahramanı devlet okulunda öğrendiği Fransızcası bizler için bitmez tükenmez bir neşe kaynağı olan Jardine'di; kar fırtınası altında Musul'a giderken Sir Henry Dobbs'un yaptığı kazayı anlatırken sarfettiği bir cümle şöyleydi: *Le Haut Commissionaire a craché et il a coupé son lévre [Yüksek Komiser tükürdü ve dudağını ısırdı]*.

Ertesi sabah Amediye ekibi de kampa geldi; ancak bu sefer önceki gün yaşanan türden düzensizlikler ve başıbozukluklar meydana gelmedi. Kaymakam Abdul Hamit Abdul Mecid (kendisini o zamanlar tanımıyordum ancak sonraları çok sevdiğim bir dostum oldu) birinci sınıf kalitede bir insandı. Amediye'deki aşiret reislerinin çoğu eskiden hükümete karşı ayaklanmış kimselerdi ve hükümet tarafından bağışlanmalarına rağmen bile hâlâ yönetimden dert yanıyorlardı. Biz yine de Amediye'den gelen ekibin olumlu bir görüş bildireceğine ve Duhok'taki aldığımız sonuçları aynı oranda telafi edeceğine inanıyorduk. Amediye'de kısa zaman önce kurulan mülteci yerleşim birimlerine ek olarak, başlangıçtan beri orada bulunan çok sayıda Asuri köyü vardı; ve bu insanlar da tahmin edilebileceği gibi tamamıyla Irak yanlısı idiler.

Bu bölgeye ilişkin olarak yapılacak soruşturmalarla benim doğrudan bir ilgim olmadığı için ünlü Asuri Maltai kabartmalarını ziyaret etmek için sabahleyin ekibimizden müsadelerini istedim. Kabartmalar Duhok Vadisini güneyden çevreleyen dağ sırtının kuzey yüzünde yer alıyordu. Arabayla gidilebilecek en son noktadan sonra yola yürüyerek devam etmek zorunda kaldım ve kabartmalara ulaşabilmek için yarım saatten fazla yürümem gerekti. Mekanda on beş buçuk metreye iki metre boyutlarında dört geniş kabartma yer almaktaydı. Kabartmaların üzerinde herhangi bir yazı olmamasına rağmen Sennacherib'e (MÖ 705-681) atfedilirler. Buradaki kabartmalar oldukça ilginç bir özelliğe sahiptirler. Av ya da savaş sahnelerinin resmedildiği çoğu Asuri kabartmasından farklı ola-

rak bu kabartmalarda bazıları mitolojide geçen efsanevi hayvanlar olmak üzere çeşitli hayvanların üzerinde yer alan yan yana dizilmiş yedi tanrı ve her kabartmanın iki ucunda bu tanrılara tapman kral figürü resmedilmiştir.[8]

Bütün komisyon 18 Martta Musul'a döndü. Burada tam beş gün kalacaktık. Bu süre zarfında komisyon üyeleri istatistiklerini ve notlarını bir düzene koyma, birbirlerininkiyle karşılaştırma ve kontrol etme fırsatı bulacaklardı. Bu ciddi işlerin yanısıra Dicle'nin karşı kıyısında yer alan Ninova'yı; Şirqat'ı ve diğer tarihi yerleri ziyaret etme fırsatını da bulduk, ha bu arada 6 No'lu Filo tarafından onurumuza düzenlenen bir geceye katıldık; Cevat'ın bile davet edildiği gece gerçekten unutulmazdı. Beş günlük süre sona erip de takvimler ayın 23'ünü gösterdiğinde artık ayrılma vakti gelmişti. Birlikte birçok fotoğraf çektirildikten sonra karşılıklı olarak adresler alınıp verildi ve yola çıkılmadan önce herkes birbiri için iyi temennilerde bulundu ve birbirlerine hürmetlerini sundu. Sonunda komisyon dağıldı; Milletler Cemiyeti'nden gelen ekip arabalarla Dêrezor ve Beyrut'a doğru yola çıkarken Türk heyeti de Nusaybin'e ve Ankaraya doğru yollandı. O kadar sıcak ve samimi bir dostluk paylaşmıştık ki böylesine olağanüstü bir görevde yer almaktan ve konumlarımız ne olursa olsun birbirimizi tanımış olmaktan büyük bir onur ve haz duymuştuk ve eminim ki bu sadece benim değil hepimizin ortak görüşüydü. O gün günlüğüme yazmış olduğum sözcükler o ana dair hissiyatımı en iyi ifade eden sözcüklerdi: 'Geriye baktığımda komisyonun incelemelerinin herhangi bir ciddi olay ya da tatsız-

8 Kabartmalara ilişkin ilk bilgileri veren İngiliz bunları 1846 yılında gören Layard'dır (*Nineveh and its Remains*, Londra, 1850, Cilt I, sf. 230-1) ve genel olarak bu kabartmaları ortaya çıkaran ilk kaynak olduğu için de büyük bir itibara sahiptir [Bu kitap '*Ninova ve Kalıntıları- Kürdistan'ın Keldani Hıristiyanları, Yezidiler ya da Şeytana Tapanların Ülkesine bir Gezi Eski Asur'un Töre ve Sanatlarının Araştırılması*' İngilizceden Çeviren: Zafer Avşar, Avesta, istanbul, 2000] Ancak F. Thureau-Dangin, 'Les Sculptures rupestres de Maltai' (*Revue d'Assyriologie*, Cilt 21sf. 4, 1924) adlı makalesinde kabartmaları keşfeden ilk Avrupalının Fransa'nın Musul'daki konsolos vekili olan Rouet olduğunu işaret eder; Rouet Ekim ve Kasım 1845 tarihli üç mektubunda bu kabartmaları tanıtmıştır ve mektuplar *Journal Asiatique*, büyük kitap VII, 1846, sf. 280 ve devamında yayımlanmıştır.

lık meydana gelmeden sona ermesinin mucize kabilinden birşey olduğunu düşünüyorum; ... en iyi olduğu zamanlarda bile patlamaya hazır olan bir ülkenin, bunu gerçekten başarmış olmasaydı, böyle bir gerilime başarıyla dayanabileceğine inanmazdım.

Çok geçmeden hikayenin devamı da geldi ve komisyon üyelerinin raporu açıklandı. Komisyon üyeleri tarafların tezlerini inceledikten ve tartışmanın değişik yönlerine ilişkin olarak vardıkları sonuçları bir bir saydıktan sonra Brüksel Hattının iki şarta bağlı olarak Irak ile Türkiye arasındaki sınır olarak teyid edilmesi gerektiği tavsiyesinde bulunmuştu. Bu iki şart şunlardı: (1) Tartışmalı bölge, yani eski Musul vilayeti, 'yirmi yıl olarak belirlenebilecek bir süre için' Milletler Cemiyeti'nin mandası altında kalmalıdır; ve (2) yaşadıkları bölgenin yönetimine Kürt ırkından olan yöneticilerin atanması, adalet dağıtımının ve okullarda öğretimin Kürt memurlar tarafından gerçekleştirilmesi ve bütün bu hizmetlerde resmi dilin Kürtçe olması yönündeki arzularına saygı duyulmalıdır. Ancak kaçamak bir madde vardı ve buna göre eğer konsey incelemesinin sonucunda tartışmalı bölgenin parçalanmasının daha adil olduğunu düşünürse, komisyon en uygun hattın Küçük Zap'ı izleyen hat olduğunu önerecektir.

Komisyon üyelerinin raporu, takip eden Eylül ayında (1925) Milletler Cemiyeti Konseyi'nin önüne geldi. Türk hükümetinin, konseyin tarafları bağlayıcı bir karar alamayacağını belirtmesi üzerine konu ilk olarak Uluslararası Daimi Adalet Divanı'na sevkedilerek [*Permanent Court of International Justice*] bir tavsiye kararı istendi. Mahkeme 21 Kasımda konseyin oy birliği ile alacağı bir kararın (tarafların oyları oy birliğini etkileyen bir faktör olarak dikkate alınmayacaktır) tarafları bağlayacağı ve Türkiye ile Irak arasındaki sınırı kesin olarak belirleyeceği yönünde görüş bildirdi. Türk tarafının mahkemenin kararını kabul etmeyi reddetmesi karşısında İsveç başkanlığında üç kişilik bir komite oluşturuldu. Komite Küçük Zap uzlaşması üzerinde düşünmeye eğilimli gibi görünüyordu ancak sonunda, 16 Aralıkta, konsey Brüksel Hattını ke-

sin olarak onaylamaya karar verdi. O sıralarda ortalıkta dolaşan bir haikayeye göre, ki herhangi bir temelinin olup olmadığını bilmiyorum, bu sonuç büyük oranda Teleki'nin sayesinde ortaya çıkmıştı; kendisi Türk tarafının tezlerini dikkate almamaktan ziyade bebeğin ikiye bölünmesine şiddetle karşı çıkmıştı.

Hiç vakit kaybedilmeden mahkeme kararında belirtilen şartlar yerine getirilmeye koyuldu. Hemen yeni bir anlaşma müzakere edildi ve 13 Ocak 1926'da imzalandı. Anlaşma 1923'teki Anglo-Irak Anlaşmasının protokolünde öngörülen dört yıllık süreyi yürürlükten kaldırıp 16 Aralık 1925'ten itibaren geçerli olmak üzere yirmi beş yıla uzatıyordu 'ancak Irak bu süre sona ermeden önce Milletler Cemiyeti'ne üye olursa bu hüküm otomatikman ortadan kalkacaktı';[9] ilk Anglo-Irak anlaşmasından farklı olarak bu yeni belge Irak parlamentosu tarafından imzalandıktan beş gün sonra büyük bir çoğunlukla kabul edildi. Mart ayında konseyin önüne gelen anlaşma, Kürt bölgelerinin yönetimine ilişkin gerekli garantiler verildikten sonra, konsey tarafından onaylandı.

Türkler elbetteki tüm bu düzenlemelere taraf değillerdi. Ancak Majesteleri Hükümetinin Türkiye'deki büyükelçisi olan Sir Ronald Lindsay tarafından büyük bir maharetle yürüyülen doğrudan görüşmeler sayesinde Brüksel Hattı, bir ufak değişiklikle, Birleşik Krallık, Irak ve Türkiye arasında 5 Haziran 1926'da Ankara'da imzalanan üçlü bir anlaşmanın ilk maddesinde Irak ve Türkiye arasındaki sınır olarak kabul edildi. Böylece doğal olmayan on bir yıllık soğukluk ve yabancılaşma nihayet sona erdirilmiş ve Büyük Britanya ve Türkiye arasında karşılıklı işbirliğine ve saygıya dayanan geleneksel ilişki yeniden inşa edilmiş oldu.

16 Aralıkta alınan karar Irak'ta büyük bir sevinçle karşılandı. Kral Faysal Kral George'a dokunaklı bir teşekkür mesajı gönderdi ve aynı tür bir mesajı (Yasin Paşa'nın yerine geçen) Başbakan Abdul Muhsin Bey es Sa'dun da Baldwin'e gönderdi. Mutasarrıf Abdul Aziz el Qassab cemiyet önünde Irak'ın çıkar-

9 Irak 3 Ekim 1932'de Milletler Cemiyeti'ne kabul edildi.

larını bütün gayretiyle savunan Amery'nin bu çabalarını takdir etmek için hükümetinden Musul'da bitmek üzere olan yeni belediye bahçesine 'Amery Parkı' ismini vermek için izin aldı. Kıtalarda savaşan bizler için nihai zafer yalnızca endişe dolu yıllar boyunca üzerimize çöken kara bir kabusun bitmesi demek değildi, aynı zamanda günümüz Avrupa çocuklarının 1945 yılına kadar tahayyül bile edemeyecekleri bir yoldaşlığın tarihe geçmesi anlamına geliyordu. Jardine ve Sabih; Abdul Aziz, Lloyd ve Abdul Hamit; Ahmed Usman, Lyon ve Littledale; Mecid Ya'qubi, Miller ve Murat; Ömer Nazmi ve Corner; Chapman ve Ahmed-i Tevfik; ve burada adlarını saymaya fırsat bulamadığım kaymakamlar, müdürler, polis görevlileri ve normal vatandaşlar: listeyi saydıkça ve temeleri o zamanda atılan ömür boyu sürecek olan dostlukları hatırladıkça kalbim sıcacık oluyor.

Ancak yıllar sonra okullardaki eğitim öğretim işinin yukarıda anlattığım şeyler hakkında en ufak bir bilgisi olmayan adamların, yabancı düşmanı Suriyeli göçmenlerin ve diğerlerinin eline kalması gerçekten üzüntü vericiydi. Sonuç olarak her gün bağlılıklarını ifade etmeleri öğretilen devletlerinin doğuşunun ve birçok krizi atlatarak varlığını devam ettirmesinin Majesteleri Hükümetiyle, ilk kralları ve bazılarının babaları arasında var olan işbirliği sayesinde mümkün olduğundan habersiz bir nesil yetişmiştir; 'Emperyalist İngilizlerin onların muğlak ve tanımı yapılmamış bir kavram olan 'ulusal özlemlerini' gerçekleştirmekten alıkoymaya çalıştıklarını ve hatta bağımsızlıklarını ortadan kaldırmak için sürekli fırsat kolladıklarını öğrenen bir nesil... bu bağımsızlığın nasıl ve kimler sayesinde kazanıldığına dair en ufak bir soru bile sormayan bir nesil. Ve yine çok geçmeden tüm bunları bilebilecek yaşta olan, Abdul Aziz'in haleflerinden biri 'Amery Parkı'nın ismini 'El Emir Parkı' olarak değiştirecek kadar bayağılaşabilmişti. Bunu yapmakla Irak'a büyük hizmetleri geçmiş devlet adamlarına Irak hükümetinin yaptığı güzel bir jesti ortadan kaldırmıştı. Tüm bunlara rağmen bugun hâlâ Irak'ta bir şekilde babadan oğula geçerek varlığını devam ettiren, Orta Doğu'da ba-

rışın ve refahın sürdürülmesinde en büyük pay sahibi olan Britanya yanlısı bir hissiyat da vardır.[10]

Kürtler, elbette ki, anlaşma hükümlerinden genel olarak bir hayli memnundular. O sıralar Sir Henry Dobss'a, komisyonun Süleymaniye'de yarattığı olağanüstü etkiye ilişkin gönderdiğim bir mektupta şunları yazmıştım:

> Komisyonun ziyareti Kürt milliyetçiliğine yeni bir ivme kazandırdı. Öyle ki, en iyimser olanlarımızın bile Türkiye lehine bir görüş bildireceğini düşündüğü birçok insan, bu yeni dalganın etkisiyle Türk karşıtı bir kampa sürüklendiler. Uzun süren mülakatlarda dile getirilen görüşler tutarlı bir biçimde güçlü bir milliyetçi duygunun varlığını ifade ediyordu ancak geneli itibariyle bu insanlar ayrılıkçı bir söyleme sahip değillerdi... Süleymaniye Kürtlerinin Irak'ın korunmasında sonucu belirleyecek bir güce ve konuma sahip oldukları ortaya çıkmıştı ve bunu onlar da çok iyi biliyorlardı. Acaba Irak hükümeti de bu gerçeğin farkına varıp Kürtlere karşı ileri görüşlü ve cömert bir politika izleyebilecek ve bu durumdan gerektiği gibi faydalanabilecek mi?

Milletler Cemiyeti tarafından atanan özel komisyonun ra-

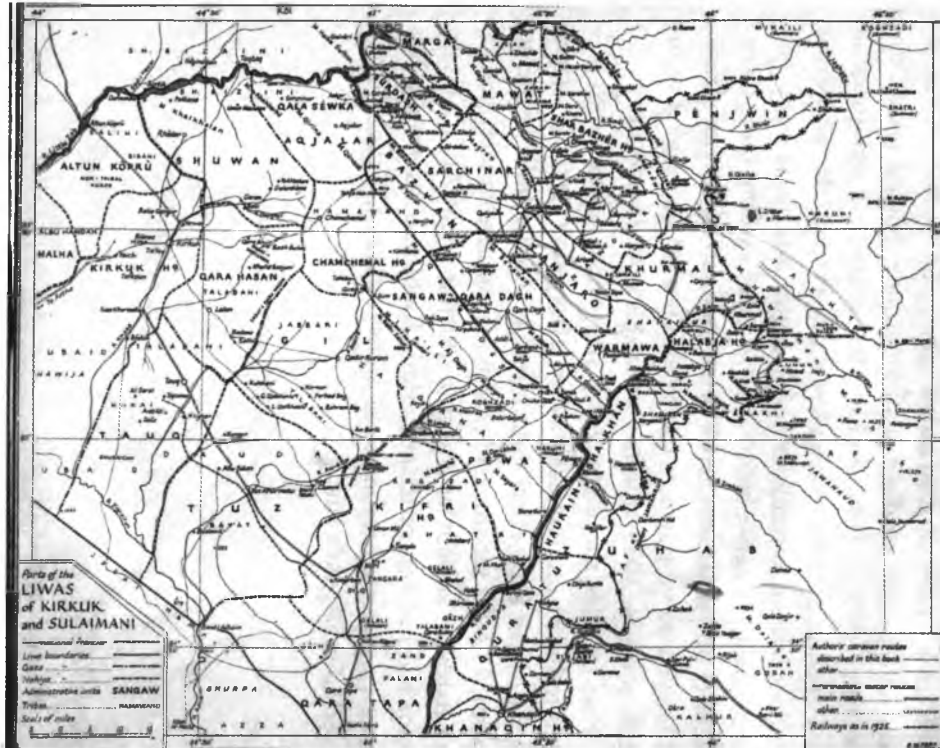
10 Irak'ın Majesteleri Hükümeti'ne neler borçlu olduğu Arap milliyetçisi bir yazar olan George Antonius'un *Arab Awakening*, Londra, 1938, adlı kitabının 363-7 sayfaları arasında çok güzel bir şekilde dile getirilmiştir. 'İngiltere'nin Irak'ın vücuda getirilmesindeki katkıları savaş sonrası yeniden yapılanma olayları içerisinde en göze çarpanıdır... Hiç abartmadan şunu söyleyebiliriz ki modern Irak devleti varlığını büyük oranda toprakları üzerindeki İngiliz görevlilerin çabalarına borçludur... Kaderin Irak için düşündüğü bir başka güzellik ise o dönemde Irak'ta görevli olan yetkililerin olağanüstü bir yeteneğe ve bilince sahip olmalarıydı ... Başardıkları şey gerçekten muazzamdır. Çünkü Irak gibi etnik ve dinsel hatlar boyunca bölünmüş geniş bir nüfusa sahip, iletişim olanaklarının çok sınırlı olduğu bir ülkede bürokrasinin genel kurallarına göre bir yönetim inşa etmek takdire şayan bir iştir ... Birçok önemli konuda Büyük Britanya'nın çıkarlarının Irak'ın çıkarlarıyla aynı doğrultuda olması da Irak için büyük bir şanstı... İngiltere'nin Musul vilayetinde bulunan petrol kaynaklarını kontrol etme arzusu, İngiliz diplomasisi sayesinde, sadece bu eyaletin Arap devletine katılması sonucunu doğurmadı ama Kürt sorununun çözümüne giden yolu açan etkili bir Anglo-Irak işbirliğini de ortaya çıkardı.

porunda belirtilenler de Kürtlerin kendileri hakkındaki bu düşünceleri onaylar nitelikteydi. Buna göre, Kürtler 10 Haziran 1924'ün o tarihi gecesinde Britanya-Irak Anlaşmasını onaylayan kararlar alarak tarihin bu oldukça hassas anında büyük bir kriz içindeki Irak'ı büyük bir tehlikeden koruduktan sonra şimdi de Süleymaniye'de sergiledikleri tutumla bir kez daha ülkeyi sonunu getirecek bir parçalanmadan korumuşlardı. Bu nedenle Kürt umumi kanaatinin lideri konumunda olanlar hem kendilerini hem de sadece sıradan vatandaşları olmadıklarını kanıtladıklarını düşündükleri devleti oldukça önemser - hatta bira kibirli- bir ruh hali içindeydiler. Bu aslında yeni devlet açısından çok büyük bir fırsat ve olumluluk anlamına geliyordu. Ancak sonraki gelişmeleri anlatmak ve tartışmak bu kitap için öngördüğüm sınırların çok ötesine taşmak anlamına geleceğinden burada bu konuya girmeyeceğim.

Duhok'ta kaldığım süre içinde Cornwallis'ten bir mektup almıştım. Benden Pulley'in ölümüyle boşalan İçişleri Bakanlığı Yardımcı Danışmanı görevini kabul etmemi istiyordu. İlk tepkim hiç düşünmeden teklifi reddetmek oldu. Başkentteki Messeieurs les *Ronds-de-cuir*'lerin [*Bay masabaşı memurları*] (onları bu isimle çağırmaya alıştım) yönetim tarzına ilişkin tahammülsüzlüğümü hiçbir zaman gizlememiştim. Şimdi ise onlara katılmaya davet ediliyordum. Kendimi bakanlık sekreteryalarının masalarında üstüste yığılmış dosyaların ardında son derece sıkıcı işleri yaparken düşünmek, dahası bu durumda beni görebilecek insanların ne düşünebileceklerini tahmin edebilmek oldukça zordu. İdari yükümlülükleri yerine getirmek, diplomatik ilişkiler geliştirmek, seyahat etmek, sade ve misafirperver insanlar arasında araştırma ve incelemeler yapmak... Doğrusu yaptığım iş beni son derece mutlu ediyordu. Öyle ki, her iki livada karşılaştığım her ağacı, her taşı ve cinayet işleyecek kadar düşkün olmayan her erkeği, kadını ve çocuğu tutkuyla sever hale gelmiştim; çünkü, bir kez yola geldikten sonra, en ciddi sorunlara yol açanların bile hemen hepsinin içlerinde, adi bir kötülükten ziyade ilkel çevre koşullarına ve yetiştirilme tarzına bağlanabilecek günahlarını telafi

edebilecek, çekici bir yön bulunduğunu fark etmiştim. Ancak daha sonra, daha etraflıca düşündüğümde, böylesi teklife sırtımı dönerek kariyer şansımı kendi tercihlerim doğrultusunda kısıtlamanın aptallık olacağı sonucuna vardım. İki liva yerine on dört livanın sorumlusu olabileceğim düşüncesi cazip gelmeye başladı; öneriyi kabul etmeye karar verdim. Bu iş Cornwallis'le on yıl devam edecek ortaklığımızın başlangıcı olacaktı. İzleyen on yıl boyunca Cornwallis'ten daima nezaket ve incelik gördüm. 1935 yılında Cornwallis'in yerine geçtim.

Kısa bir süre sonra görevi sık sık yerime vekalet eden Miller'e teslim ettim. Ramazan ayına rastlayan devir teslim işlemi ve uğurlama faaliyetleri minimum bir törensellikle yerine getirildi. 27 Mart sabahı, eski püskü arabamın arka tarafında yatak balyaları ve valizler arasında sıkışmış Heme Ali, ön tarafta şoför Halil ve ben yerlerimizi aldık. Kalbimde hissettiğim binlerce çarpıntıyla beraber Halil arabayı güneye, Cebel Hemrin üzerinden Bağdat'a sürdü.

3 Kerkük
ve Süleymaniye
livaları

EK-A: BİBLİYOGRAFYA

i. RESMİ KİTAPLAR VE BELGELER

1. *Official History of the War: The Campain in Mesopotamia 1914-1918*, 4 Cilt. Derleyen Tuğgeneral. F. J. Moberly (Londra, 1924-7).
2. *Review of theCivil Administration of Iraq, 1914-1920*, Gertrude L. Bell (Cmnd. 1061-1920).
3. *Report on Iraq Administration, October 1920 to March 1922* (H.M.S.O. 1922).
4. *Report on Iraq Administration, April 1922 to March 1923* (H.M.S.O. 1924).
5. *Report by H.B.M. Government on the Administration of Iraq for the period April 1923 to December 1924* (Colonial No. 13, 1925).
6. *Report by H.B.M. Government to the Council of the League of the Nationson the Administration of Iraq for the year 1925* (Colonial No. 21, 1926).
7. *Geological Report on Mesopotamia*, no. 8, A. H. Noble ve R. du B. Evans (Bağdat, 1920).

ii. REFERANS KİTAPLAR

1. BROWNE, E. G. *A Literary History of Persia*, 4 Cilt. Cambridge, 1926.
2. BROWNE, J. G. (Tuğgeneral), *The Iraq Levies*. Londra, 1932.
3. CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY, cilt iii; *The Assyrian Empire, ve cilt iv; The Persian Empire and The West*. Cambridge, 1924 ve 1926.
4. CUINET, V. *La Turkuie d'Asie*. Paris, 1890.
5. CURZON, HON. G. N. *Persia and the Persian Question*. Londra, 1892.
6. HAIG, LIUET.-COL. SIR W. *Comperative Table of Muhammadan and Christian Dates*. Londra, 1932.
7. LANE-POOLE, S. *The Mohammadan Dynasties*. Paris, 1925.
8. LE STRANGE, G. *The Lands of the Eastern Caliphate*. Cambridge, 1905.
9. LLOYD, SETON. *Twin Rivers*. Oxford, 1943.
10. MINORSKY, V. Articles 'Kurdistan' and 'Kurds' in the *Encyclopaedia of Islam*.
11. SHARAF KHAN BITLISI, AMIR. *Sharafnáma*, 1596-7. Kahire edisyonu, 1930.
12. SMITH, SIDNEY. *Early History pf Assyria*. Londra, 1928.
13. TOYNBEE, A. J. *Survey of International Affairs*, 1925, Cilt I The Islamic World since the Peace Settlement. Oxford, 1927.
14. WILSON, SIR A. T. *Mesopotamia, 1917-1920: A Clash of Loyalties*. Oxford, 1931.

Diğer referanslar ve alıntılar metin içerisinde ya da dipnotlarda verilmiştir.

iii. KÜLTÜR DERGİLERİ

1. *BSOAS Bulletin of the School of Oriental and Africal Studies, University of London.*
2. *EI-Encyclopaedia of Islam.*
3. *GJ-Geographical Journal.*
4. *JRCAS-Journal of the Royal Central Asian Society.*
5. *JRAS-Journal of the Asiatic Society.*

EK-B: İDARİ BİRİMLER BAZINDA IRAK'TAKİ KÜRT NÜFUSU

Aşağıdaki tablo Kuzey Irak'ın idari birimlerini ve 1947 genel nüfus sayımına dayalı tahmini Kürt nüfusunu vermektedir.

MUSUL LİVASI

Nahiye	*Toplam nüfus*	*Kürtler %*	*Kürtlerin Toplamı*
Musul merkez	203.300	5	10.165
Telkeyf	28.100	5	1.405
Hemdaniye	41.600	45	18.720
Şûra	26.000	–	–
Şarqat	23.900	-	-
Humeydat	17.800	-	-
	340.700	–	30.290
Zaho	11.400	90	10.260
Sılêvani	12.700	95	12.065
Sindi	7.600	70	5.320
Guli	5.500	90	4.950
	37.200	–	32.595
Telafer merkez	19.900	15	2.985
'Iyadhiye	13.000	–	–
Zummar	12.700	30	3.810
	45.600	–	6.795
Duhok merkez	20.300	80	16.240
Doski	9.500	90	8.550
Mızuriya Jêr	10.100	100	10.100
	39.900	–	34.890
Sincar merkez	20.800	70	14.560
Şimal	11.200	90	10.080
	32.000	–	24.640

Nahiye	*Toplam nüfus*	*Kürtler %*	*Kürtlerin Toplamı*
Amediye merkez	23.800	80	19.040
Nêrwa Rêkan	8.100	80	6.480
Berwari Bala	17.600	80	14.080
	49.500	–	39.600
Şeyxan merkez	13.000	60	7.800
Elqoş	11.700	30	3.510
	24.700	–	11.310
Aqre merkez	5.900	90	5.310
Eşair Sab'a	10.700	95	10.165
Surçi	7.300	100	7.300
Bira Kapra	8.500	95	8.075
	32.400	–	30.850

MUSUL LİVASI: *TOPLAM NÜFUS* 602.000; KÜRTLER 210.970

KERKÜK LİVASI

Nahiye	*Toplam nüfus*	*Kürtler %*	*Kürtlerin Toplamı*
Kerkük şehri	69.000	25	17.250
Kerkük merkez	24.600	30	7.380
Qerehesen	13.800	80	11.040
Altun Köprü	15.100	70	10.570
Malha	14.800	5	700
Şıwan	11.100	100	11.100
	148.400	–	58.040
Kifri merkez	5.000	70	3.500
Pêwaz	5.500	100	5.500
Qela Şirwana	16.200	95	15.390
Qeretepe	21.100	15	3.165
	47.800	–	27.555

Nahiye	*Toplam nüfus*	*Kürtler %*	*Kürtlerin Toplamı*
Tewq merkez	14.600	60	8.760
Tuzxurmatû	29.800	40	11.920
Qadır Kerem	15.000	100	15.000
	59.400	–	35.680
Çemçemal mer.	12.100	100	12.100
Aqjalar	9.900	100	9.900
Sengaw	8.300	100	8.300
	30.300	–	30.300

KERKÜK LİVASI: *TOPLAM NÜFUS* 285.900; KÜRTLER 151.575

ERBİL LİVASI

Nahiye	*Toplam nüfus*	*Kürtler %*	*Kürtlerin Toplamı*
Erbil merkez	26.100	60	15.660
Quştepe	42.500	100	42.500
Şeqlawa	17.500	95	16.525
	86.100	–	74.785
Koy merkez	20.700	95	19.665
Taqtaq	10.000	100	10.000
	30.700	–	29.665
Rewandız mer.	17.100	100	17.100
Dêra Herir	9.400	95	8.930
Balik	11.200	100	11.200
Bıradost	3.900	100	3.900
Mêrgasor	4.400	100	4.400
	46.000	–	45.530

Nahiye	*Toplam nüfus*	*Kürtler %*	*Kürtlerin Toplamı*
Maxmur merkez	12.700	95	12.065
Kendinawa	17.000	95	16.150
Guwêr	14.400	50	7.200
	44.100	–	35.415
Ranya merkez	12.000	100	12.000
Çmaran	4.800	100	4.800
Nawdeşt	8.700	100	8.700
Nomads	1.400	100	1.400
	26.900	–	26.900
Barzan merkez	1.000	100	1.000
Mızuri Bala	5.700	100	5.700
	6.700	–	6.700

ERBİL LİVASI: *TOPLAM NÜFUS* 240.500; KÜRTLER 218.995

SÜLEYMANİYE LİVASI

Nahiye	*Toplam nüfus*	*Kürtler %*	*Kürtlerin Toplamı*
Serçınar merkez	41.100	100	41.100
Tencero	10.100	100	10.100
Qaradag	10.100	100	10.100
Surdeş	12.100	100	12.100
Bazyan	4.200	100	4.200
	77.600	–	77.600
Halepçe merkez	23.000	100	23.000
Xurmal	19.500	100	19.500
Mermawa	6.700	100	6.700
Pêncwin	21.900	100	21.900
	71.100	–	71.100

Nahiye	*Toplam nüfus*	*Kürtler %*	*Kürtlerin Toplamı*
Pişder merkez	22.500	100	22.500
Merge	13.100	100	13.100
	35.600	–	35.600
Şarbajêr merkez	17.700	100	17.700
Mewat	11.300	100	11.300
Seroçık	9.400	100	9.400
	38.400	–	38.400

SÜLEYMANİYE LİVASI: *TOPLAM NÜFUS* 227.700;
KÜRTLER 222.700

DİYALA LİVASI

Nahiye	*Toplam nüfus*	*Kürtler %*	*Kürtlerin Toplamı*
Xaneqin merkez	25.700	80	20.560
Hewrayn-Şeyxan	6.000	100	6.000
Qoratû	13.100	100	13.100
Sa'diye	12.100	50	6.050
	56.900	–	45.710
Mendeli merkez	36.100	50	18.050
Beled Rûz	17.200	50	8.600
	53.300	–	26.650

XANEQİN VE MENDELİ: *TOPLAM NÜFUS* 110.200;
KÜRTLE[illegible]360

TOPLAM

Musul	21[illegible]
Kerkük	15[illegible]
Erbil	2[illegible]

Süleymaniye	222.700
Xaneqin ve Mendeli	72.360
Bağdat ve diğer yerler, kaba tahmin	23.400
TOPLAM	900.000

"Bu kitabın çerçevesini Büyük Britanya ve Türkiye arasında cereyan eden Musul sorununun diplomatik tarihi oluşturmaktadır; ancak bir siyasi subay olarak görev yaptığım bu tartışmalı topraklara ilişkin aktardığım kişisel deneyimlerimin bu çerçeveye kurgusal anlamda bir zenginlik kattığını ve salt bir tarih aktarımı olmanın ötesinde Güney Kürdistan'ın toplumsal ve coğrafi yapısına ilişkin bir resim ortaya koyduğunu düşünüyorum."
C.J.Edmonds

Bu kitabın yazarı C.J.Edmonds'un kısa bir biyografisi kitabın önemi hakkında bir fikir verebilir: Edmonds, 1915'te muvakkat yüzbaşı rütbesiyle yardımcı siyasi subay olarak Mezopotamya'ya atandı. 1919'da, Kuzey-Batı İran'a giden İngiliz kuvvetinde muvakkat binbaşı rütbesiyle siyasi subay olarak görev aldı; 1922'de özel görevle Güney Kürdistan'da bulundu; Irak hükümetine bağlı Kerkük ve Süleymaniye eyaletlerinde il danışmanı ve idari müfettiş olarak görev aldı. 1924'te Kürdistan'da siyasi subay olarak askeri kollara eşlik ettti. 1925'te Irak ve Türkiye arasındaki sınır sorununu incelemek üzere görevlendirilen Milletler Cemiyeti Komisyonunda irtibat subayı olarak görev aldı. 1926'da yardımcı danışman olarak Irak İçişleri Bakanlığına atandı; 1928'de konsolos oldu. 1932 yılında Irak ve Suriye arasındaki sınır sorununu incelemek üzere oluşturulan Milletler Cemiyeti İnceleme Komisyonunda İngiliz temsilcisi olarak, 1933'te Irak-Suriye Sınır Belirleme Komisyonunda yer aldı. Aynı yıl Irak Dışişleri Bakanlığında danışman olarak görev yaptı. 1932-38 yılları arasında Milletler Cemiyeti Irak delegasyonunda yer aldı. 1935-45 yılları arasında Irak İçişleri Bakanlığına danışman olarak atandı; 1937 yılında başkonsolos oldu.
Uzun yıllar"Kuzey Irak" diye nitelenen, şimdilerde 'Irak'ın kuzeyi"ne dönüşen Kürdistan'ın kağıt üzerinde çizilen güney sınırlarının tartışmalı hale geldiği günümüzde yayımlanan "Kürtler, Türkler ve Araplar", sorunların arkaplanı hakkında önemli ipuçları içeriyor.

ISBN 975-8637-46-0
9 789758 637461

avesta